

EEN MONUMENT VOOR HET LAND

In de 19de eeuw gebruikten nationale staten de overheidsstatistiek om de staat te legitimeren, de bevolking te controleren, de samenleving te organiseren en de sociale vrede te consolideren. In het jonge België was dit niet anders. Onder leiding van Adolphe Quetelet groeide de Belgische overheidsstatistiek bovendien uit tot een internationaal gerenommeerd voorbeeld.

In *Een monument voor het land* ontrafelt Nele Bracke hoe de Belgische overheid geïnspireerd door de overheidsstatistiek van vóór 1830 een eigen systeem uitbouwde om informatie over het land en de bevolking bijeen te brengen. Ze combineert een instellingengeschiedenis van de *Commission centrale de Statistique* met een analyse van de tienjaarlijkse volks-, landbouw- en industrietellingen die vanaf 1846 werden georganiseerd. Het onderzoek legt zowel de onderliggende structuren en doelstellingen van de overheidsstatistiek als de praktische werkwijze om de statistieken samen te stellen bloot. Nele Bracke dringt door tot de betekenis van de overheidsstatistiek in de 19de-eeuwse staat en samenleving. De officiële statistieken voorzagen het landsbestuur niet alleen van informatie over het land. Ze bepaalden ook op welke manier België werd waargenomen door binnen- en buitenlandse observatoren. Zo ondersteunden de overheidsstatistieken de 19de-eeuwse wordingsgeschiedenis van België.

Een monument voor het land. Overheidsstatistiek in België, 1795-1870 is gebaseerd op het proefschrift waarmee Nele Bracke in 2004 aan de Universiteit Gent het doctoraat in de Geschiedenis behaalde. Het proefschrift werd in 2006 bekroond met de Prijs van het Geschiedeniscomité van Dexia Bank.

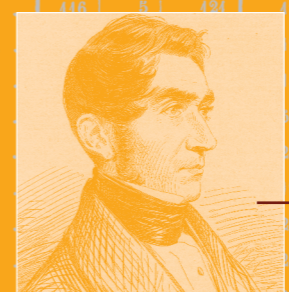
De reeks **Historische Economie en Ecologie** beoogt de publicatie van hoogwaardige en vernieuwende monografieën en overzichtswerken over economische geschiedenis, ecologische geschiedenis en landschapsgeschiedenis. De redacteurs zijn Erik Thoen en Eric Vanhaute, professoren geschiedenis aan de Universiteit Gent.

EEN MONUMENT VOOR HET LAND

Nele Bracke

NOM DE LA COMMUNE.	NOMBRE DES MAISONS			Nombre des FAMILLES ou MÉNAGES.	NOMBRE D'HABITANTS RECENSÉS AU 31 DÉCEMBRE 1836. (Population de fait.)										NOM	
	Habitées.	Inhabitées.	TOTAL.		NON MARIÉS.		MARIÉS.		TOTAL PAR SEXE.		GÉNÉRAL.	DANS LA C.				
					Sexe mascul.	Sexe féminin.	Sexe mascul.	Sexe féminin.	Sexe mascul.	Sexe féminin.		Sexe mascul.	Sexe féminin.			
Eelen	458	4	462	458	276	183	459	399	348	747	395	348				
Ellicom	35	3	38	35	66	23	23	8	4	97	92	189	97	92		
Exel	258	4	259	264	482	426	184	487	28	46	694	655	4,349	693	655	
Gerdingen	74	4	72	74	439	409	54	53	8	10	204	172	373	204	172	
Grand-Brogel	434	7	438	434	249	239	97	402	48	25	364	366	730	363	366	
Gruitrode	450	4	454	450	294	274	124	424	49	49	437	417	854	437	417	
Hamont	243	4	247	265	498	558	169	468	34	54	658	780	4,438	653	702	
Hechtel	215	»	215	215	400	342	153	453	33	34	586	499	4,085	580	494	
Helchteren	454	4	455	454	244	486	404	403	27	40	375	329	704	375	329	
Houthaelen	302	49	324	306	484	435	223	324	60	37	767	696	4,463	763	694	
Kessenich	416	5	424	420	240	220	87	86	20	24	347	327	674	338	316	
Kinroy	»	»	»	27	236	236	98	400	44	47	348	353	704	338	338	
Lillo-St-Hubert	»	»	»	30	225	234	83	85	46	48	324	337	661	324	337	
Lommel	»	»	»	33	4,006	344	404	403	64	404	4,474	4,345	2,786	4,470	4,345	
Meeuwen	»	»	»	42	327	343	149	444	35	43	544	500	4,044	500	494	
Woolenbeersel	»	»	»	92	343	348	142	442	25	27	547	537	7,007	504	478	
Neeroosteren	»	»	»	88	514	465	248	245	32	53	764	733	4,497	756	749	
Neerpelt	»	»	»	64	467	447	207	207	34	55	705	679	4,384	705	679	
Ophoven	»	»	»	34	398	377	192	490	27	36	647	603	4,220	609	582	
Opitier	89	2	94	89	484	462	57	57	44	22	255	234	486	255	234	
Opoteren	415	5	420	415	237	242	74	75	24	18	332	305	637	332	302	
Overpelt	310	20	330	340	566	528	239	244	39	40	844	809	4,653	832	806	
Peer	334	8	339	384	625	633	274	272	44	52	940	957	4,897	939	957	
Petit-Brogel	48	4	49	48	424	429	42	44	4	9	467	479	346	462	471	
Reppel	50	»	50	50	406	95	47	48	4	7	457	307	407	457	451	
Rothem	490	7	497	492	347	284	435	435	32	40	544	513	973	544	451	
Tongerloo	478	4	482	474	236	200	56	98	44	22	345	325	665	344	324	
Wychmael	78	»	78	78	437	445	63	63	47	9	247	187	404	247	187	
Wyshagen	40	2	42	40	76	76	35	36	6	3	447	445	232	442	443	

Overheidsstatistiek
in België,
1795-1870

Nele Bracke

Historische Economie en Ecologie

EEN MONUMENT VOOR HET LAND

OVERHEIDSSTATISTIEK IN BELGIË

1795-1870

EEN MONUMENT VOOR HET LAND

OVERHEIDSSTATISTIEK IN BELGIË

1795-1870

Nele Bracke

© Academia Press

Eekhout 2

9000 Gent

T. (+32) (0)9 233 80 88
info@academiapress.be

F. (+32) (0)9 233 14 09
www.academiapress.be

De publicaties van Academia Press worden verdeeld door:

J. Story-Scientia bvba Wetenschappelijke Boekhandel

Sint-Kwintensberg 87

B-9000 Gent

T. 09 255 57 57
info@story.be

F. 09 233 14 09
www.story.be

Ef & Ef

Eind 36

NL-6017 BH Thorn

T. 0475 561501

F. 0475 561660

Nele Bracke

Een monument voor het land. Overheidsstatistiek in België, 1795-1870

Gent, Academia Press, 2008, XI + 467 pp.

ISBN 978 90 382 1166 4

D/2008/4804/23

NUR1 695

NUR2 688

U 1038

Vormgeving: proccess.be

Portret cover © Universiteitsbibliotheek Gent, Prentenkabinet, Portret A. Quetelet

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgeverij.

INHOUDSTAFEL

VOORWOORD	V
DANKWOORD	VII
PRELUDE	
DE ALGEMENE TELLINGEN ZULLEN DAN ZELF GESCHIEDENIS ZIJN	IX
 INLEIDING	
180 DEFINITIES EN DE ECHTE STATISTIEK	I
Statistiek is geen statistiek	I
Beschrijven om te regeren	I
De wetten van de maatschappij	5
Meten om te weten	9
Statistiek en overheidsstatistiek	10
Overheidsstatistiek en de moderne staat.	11
Statistiekgeschiedenissen	13
Een statistiekgeschiedenis	16
Structuur	22
 DEEL 1 FUNDAMENTEN – 1795-1830.	
35	
 HOOFDSTUK 1 STERKE STATISTIEKEN VOOR EEN STERKE STAAT	
FRANKRIJK, 1795-1815.	
37	
1.1 Voor de prins	37
Drie tradities	37
Kantelend tijdvlak	39
1.2 Na de Franse Revolutie terug van start	40
Een statistische leerschool	41
Tijd voor nieuwe tijden	43
1.3 Sluimerende ambities ontwakten	44
Afwerken wat begonnen was	44
Een statistiek van de departementen.	46
De geleerden en de staat.	47
1.4 Grote momentopnamen.	48
Statistiek als beleidsinstrument.	49
Verzelfstandiging	51
Theoretische verdieping.	52
De prefectenverslagen	53
Openbaarheid	58
Periodieke statistieken	60

1.5	Bewegende beelden	62
	Het einde van de <i>Mémoires</i>	63
	Het <i>Bureau de Statistique</i> in mineur.	64
	Een andere overheidsstatistiek	68
	Het einde van het <i>Bureau des Informations administratives</i> <i>et de la Statistique</i>	70
1.6	Epiloog. Einde van een tijdperk	71
1.7	Besluit. Bouwen aan Frankrijk	72

HOOFDSTUK 2 OVERHEIDSSTATISTIEK VOOR EEN NIEUW LAND

VERENIGD KONINKRIJK DER NEDERLANDEN, 1815-1830 91

2.1	Voor de staat	91
	De bevolking geteld en gekend	92
	Statistiek als crisismangement	95
	Een gesloten wereld	97
	Een provinciaal tegengewicht.	98
	Statistiek op de schoolbanken	99
2.2	Statistiek des vaderlands	102
	Een samenspel van overheid en wetenschap.	102
	Een <i>Bureau</i> en een <i>Commissie voor de Statistiek</i>	103
	Lobatto's <i>Jaarboekje</i>	107
	De volkstelling van 1829	109
2.3	Epiloog. Einde van een land, einde van een statistiek	114
2.4	Besluit. Een statistisch kaartenhuis.	116

BRUGGEN BOUWEN

QUETELET	131
--------------------	-----

HOOFDSTUK 3 VADER VAN DE MODERNE STATISTIEK

ADOLPHE QUETELET, 1796-1874 133

3.1	Bezige bij	133
	Gent: tussen literatuur en wiskunde.	134
	Naar Brussel, naar de wetenschap	134
	Van de wereld naar het ziekbed	138
3.2	<i>Homo Statisticus</i>	140
	De natuurwetenschapper van de maatschappij.	141
	De charmes van de Gemiddelde Mens.	144
3.3	Wetenschappelijke vaststelling en politiek ideaal	147
3.4	De overheidsstatistiek.	150
3.5	Besluit. Bruggen bouwen	153

DEEL 2	MONUMENT – 1830-1870	169
HOOFDSTUK 4	HET LAND GEKEND EN GETEMD	
	BELGIË, 1830-1840	171
4.1	Getallen redden het land	171
	Voor sociale rust en economische welvaart	172
4.2	Getallen bewijzen het land	173
	Het <i>Bureau de Statistique générale</i>	174
	De eerste reeks <i>Documents statistiques</i>	177
	Het <i>Bureau de la Statistique commerciale et industrielle</i>	182
4.3	Besluit. Getallen voor het land	183
HOOFDSTUK 5	EEN STATISTISCH LABORATORIUM	
	BELGIË, 1841-1870	189
5.1	De krachten gebundeld	189
	De <i>Commission centrale de Statistique</i>	191
	Profiel van de commissieleden	193
5.2	Netwerken	210
	Tentakels. De provinciale commissies voor de statistiek	211
	Blik op de wereld. De buitenlandse correspondenten	217
	Export van een model. De internationale statistische congressen	220
	Buiten de universitaire wereld	230
5.3	De prijs van het getal	231
	Geruisloos in de begroting	231
	Kritiek op de statistiek	234
5.4	Besluit. Een veilig experiment?	239
HOOFDSTUK 6	CENTRAAL IN DE STATISTIEKTHEORIE	
	DE <i>STATISTIQUE GÉNÉRALE</i> , 1841-1870	257
6.1	Heen en weer tussen ideaal en praktijk	257
	Van bovenaf: een theoretisch grondplan voor de algemene statistiek	258
	Van onderuit: het <i>Exposé de la situation du royaume</i>	261
6.2	Gevecht met een overvloed aan statistieken	268
	Concentratie? De <i>Documents statistiques</i>	268
	Beknoper! Het <i>Annuaire statistique</i>	273
6.3	Besluit. Verzamelen, verzamelen	276
HOOFDSTUK 7	CENTRAAL IN DE STATISTIEKPRODUCTIE	
	DE BEVOLKINGSSTATISTIEK, 1830-1870	283
7.1	<i>L'élément statistique par excellence</i>	283
7.2	Beweging. De <i>mouvements de la population et de l'état civil</i>	284
	Bouwsteen burgerlijke stand	285
	Bouwsteen bevolkingsregisters	286
	Bouwwerk <i>Mouvements de la population et de l'état civil</i>	289

7.3	Stilstand. De volkstellingen	293
7.4	Besluit. Foto en film.	295

HOOFDSTUK 8 *COMPTER SANS FIN*

	DE ALGEMENE TELLINGEN, 1846-1866	303
8.1	Een lokaal initiatief. Brussel, 1842	303
8.2	Op proef. Sint-Jans-Molenbeek, 1845	305
8.3	Voor echt. De drie tellingen van 1846	307
	De aanloop naar de tellingen	308
	De volkstelling: zo betrouwbaar als mogelijk	312
	De landbouwtelling: bijna alles over de landbouw geteld	320
	De industrietelling: een redelijk betrouwbaar verslag	325
8.4	Ritme in de statistiek. De tellingen van 1856	330
	De volkstelling: moeilijk maar noodzakelijk.	330
	De landbouwtelling: de telling die niet gepland was.	340
8.5	Algemene tellingen als routine? De tellingen van 1866	344
	De volkstelling: gewapend met 20 jaar ervaring	344
	De landbouw- en de industrietelling: succes en mislukking	352
	De kostprijs van de tellingen van 1866	360
8.6	Besluit. <i>Photographies d'une situation donnée</i>	362

HOOFDSTUK 9 SUCCES EN FALEN VAN EEN STATISTISCH MODEL

	BALANS, 1840-1870	387
9.1	Kleine ruzies over de grote statistiek	387
9.2	De dunne grens tussen lukken en mislukken	390
9.3	Epiloog. De glorie voorbij	392
9.4	Besluit. Een duurzaam monument?	394

BESLUIT

EEN MONUMENT VOOR HET LAND	399
---	------------

LIJST VAN FIGUREN.	407
----------------------------	-----

LIJST VAN BIJLAGEN	409
------------------------------	-----

AFKORTINGEN	411
-----------------------	-----

BRONNEN EN BIBLIOGRAFIE	413
-----------------------------------	-----

Bronnen	413
-------------------	-----

Onuitgegeven bronnen	414
--------------------------------	-----

Uitgegeven bronnen	416
------------------------------	-----

Secundaire literatuur	437
---------------------------------	-----

PERSOONSNAMENREGISTER	459
---------------------------------	-----

VOORWOORD

Verklarende woordenboeken kennen het begrip statistiek twee betekenissen toe. Statistiek is zowel de leer en de methode om door middel van cijfers inzicht te krijgen in massale verschijnselen, als de uitkomst van een onderzoek waarin feiten of gegevens van statistische aard zijn vervat. Deze dubbele betekenis – de methode van verzamelen en de (in cijfers omgezette) uitkomsten – tekent ook het onderzoek naar de geschiedenis van de statistiek. Een interne benadering bekijkt de wijze waarop statistiek als denkwijze en wetenschappelijke methode zich heeft ontwikkeld. Een externe analyse gaat na hoe statistiek de samenleving mee vorm heeft gegeven.

Nele Bracke baant in dit veelzijdige onderzoeksveld haar eigen weg. Centraal in deze studie staat de ontwikkeling van de overheidsstatistiek in België, meer bepaald de wijze waarop de overheidsstatistiek in de 19de eeuw werd uitgebouwd als informatie- en kennissysteem. Dat informatiesysteem wordt op een tweevoudige wijze ontleed. Ten eerste via de statistiekproducenten: de instellingen en de personen die deze beheeren; ten tweede via de producten: de gepubliceerde statistieken.

De studie neemt de lezer mee op een intellectuele reis naar de 19de eeuw, waarbij vertrokken wordt van de inzichten die toen gangbaar waren. Een uitspraak van de belangrijkste protagonist in dit boek, Adolphe Quetelet, illustreert welke centrale betekenis toen aan de statistiek werd toegedicht: “*la statistique s’occupe de l’instant présent, en laissant le passé à l’histoire, et l’avenir à la politique*”. Het analysekader in dit boek is dus niet de huidige statistische kennis, maar de snel veranderende 19de-eeuwse samenleving. Bracke benadert de overheidsstatistiek als een cognitief denksysteem én een descriptieve praktijk, ingebed in complexe politieke, economische, sociale en culturele contexten.

De reis doorheen de statistiekgeschiedenis waarin Nele Bracke de lezer meeneemt, is zonder meer een intellectuele tour de force. Omdat ze de blik ook openhoudt voor het fascinerende landschap waardoor de reis leidt, laat ze de nodige ruimte voor meer omvattende vragen en interpretaties omtrent de relatie tussen overheidsstatistiek en natievorming, overheidsstatistiek en burgerschap, overheidsstatistiek als element in het identificatieproces met de nieuwe staat, statistiek als descriptief en tegelijkertijd prescriptief proces, statistiek als breekijzer in een burgerlijk ideologisch offensief, statistiek als creator van nieuwe werkelijkheden door de invoering van nieuwe nomenclaturen en categorieën enz.

De meest fascinerende verhaallijn in het boek is die over de *Commission centrale de Statistique*, het vlaggenschip van de Belgische overheidsstatistiek en pionier met een grote reputatie in het internationale statistische debat. De club met als belangrijkste

protagonisten Quetelet en Xavier Heuschling ambieerde een mateloos ambitieus project, dat noodzakelijkerwijs moest botsen op de praktische grenzen van de politiek, van de ambtenarij, van de nog steeds jonge en onvoldragen statistische inzichten en technieken en van, hoe kan het anders, de onwillige respondenten. Daar staat tegenover dat de *Commission centrale de Statistique* niettemin een verbluffend aantal initiatieven heeft genomen, welke zeer vaak geleid hebben tot wat nu nog een imponerende verzameling statistische publicaties is. Het werk van de *Commission centrale de Statistique* heeft de bestuurlijke organisatie van het jonge België mee vorm gegeven, de discussie over statistiek als een gemeenschappelijke en zelfs internationale taal mee gestimuleerd, de zoektocht naar de mogelijkheden en beperkingen van het construeren van de 'waarheid' mee richting gegeven.

Het boek van Nele Bracke is een eerste grondige analyse van een sleutelperiode in de Belgische overheidsstatistiek. Door de brede benadering en talloze scherpe inzichten is het een uitdagende intellectuele zoektocht en een rijke historische analyse geworden. De wijze waarop ze haar weg heeft gezocht op een zowel in paradigmatisch als in heuristisch opzicht erg verraderlijk onderzoeksterrein is zonder meer meesterlijk.

Eric Vanhaute

DANKWOORD

Dit boek is de herwerkte versie van het proefschrift, dat ik op 1 juni 2004 aan de Universiteit Gent verdedigde. Het onderzoek dat eraan is voorafgegaan, werd mogelijk gemaakt door de financiële, materiële en intellectuele steun van het Max Wildiersfonds van het FWO-Vlaanderen¹ en de Vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Universiteit Gent.

De bijdrage van mijn promotor Eric Vanhoute aan dit boek is groot. Onze gesprekken over statistiek en zijn kritische lectuur van mijn teksten hebben mee(r) vorm gegeven aan de ideeën die hier worden ontwikkeld. Ik ben hem daar dankbaar voor. Dank ook aan de anonieme referenten van de Ginkgo-reeks en aan Karen François, Jules Hannes, Paul Klep, Nico Randraad, Ida Stamhuis, Axel Tixhon, Chantal Vancoppenolle, Karel Velle en Kaat Wils. Zij dwongen me het voor mij vanzelfsprekende in vraag te stellen en hielpen me om mijn gedachten scherper te formuleren.

De medewerkers van de archieven en bibliotheken waar ik tijdens mijn onderzoek langs kwam, wakkerden over het algemeen mijn liefde voor het onderzoek alleen maar aan. Goede herinneringen bewaar ik in het bijzonder aan de *Académie royale de Belgique*, waar ik vrijdagen lang ongestoord mocht lezen in de brieven van Adolphe Quetelet. Na maanden in de rijksarchieven en in de Koninklijke Bibliotheek te hebben doorgebracht, ben ik zelfs van deze overheidsinstellingen gaan houden.

Mijn familie en vrienden vormden een indrukwekkend tegengewicht voor het academische leven, al moesten ze te vaak te veel begrip opbrengen voor mijn parallelle leven in de 19de eeuw. Ik ben hen dankbaar voor de oprechte zorg en belangstelling waarmee ze mijn onderzoek zijn blijven volgen.

Aan Pascal Dejaegher, mijn man, heb ik ooit beloofd hem te zullen bedanken voor de thee en de afwas. Dat doe ik hier met plezier. Thee en afwas kunnen uiteraard hoogstens symbool staan voor de morele en materiële steun waarmee hij mij al jaren verwent. Bavo en Anna kwamen tussen proefschrift en boek in. Zij kregen de overheidsstatistiek van in de buik mee; de statistische gevolgen hiervan zijn voorlopig onbekend.

Nele Bracke
Gent, februari 2008

1. Het onderzoek gebeurde in het kader van het project Vlaanderen in de overheidsstatistiek. Ontsluiting en valorisatie van de demografische en economische tellingen voor de Vlaamse gemeenten, opgemaakt en bewaard door het Nationaal Instituut voor de Statistiek (19de en 20ste eeuw) (2000-2003).

PRELUDE

DE ALGEMENE TELLINGEN ZULLEN DAN ZELF GESCHIEDENIS ZIJN

“Als jullie de tijd z’n werk niet laten doen, begrijpen jullie niet hoe het allemaal zo gekomen is,” ging meneer Ruche verder. “Jullie zitten een boek te lezen en dan willen jullie hoofdstukken overslaan om het einde maar snel te kennen. Hoe de dingen zijn geworden wat ze zijn, dat is geschiedenis.”

*“Geschiedenis, is dat ook niet wat er had kunnen gebeuren?”
gooide Lea er geniepig tussendoor.*

“Natuurlijk, natuurlijk. Dat is ook geschiedenis. Dingen die niet zijn gebeurd, wegen die opdoemden en die niet zijn ingeslagen...”

D. GUEDJ, *De stelling van de papegaai*, 1999, p.312.

Herfst 2001. *‘Regeren is beslissen, maar hoe kan men beslissingen nemen in een wereld die steeds ingewikkelder wordt en voortdurend evolueert, zonder de basisgegevens te kennen? [...] De Enquête 2001 zal op vele vragen een antwoord geven. Zij zal de overheden [...] in staat stellen aangepaste maatregelen te treffen om de bestaande situatie te verbeteren*¹.

Enkele weken later. *‘Door op deze enquête te antwoorden getuigt U van burgerzin. De statistieken hebben tot doel anonieme informatie te verstrekken, niet alleen aan de verschillende overheden, maar ook aan de universiteiten, de bedrijven, de researchcentra en aan de bevolking in het algemeen. [...] Laten we er ook aan herinneren dat de geheimhouding op de statistiek waaraan het Nationaal Instituut voor de Statistiek onderworpen is in geen enkel geval kan opgeheven worden. Bovendien mag geen enkel door U verstrekt gegeven aan andere administraties (fiscus, justitie,...) overgemaakt worden*².

Met deze woorden maande het *Nationaal Instituut voor de Statistiek* van het ministerie van Economische Zaken de Belgische bevolking aan om mee te werken aan de *Algemene Socio-Economische Enquête 2001*. Waar deze taal niet hielp, restte de overheid een financieel overtuigingsmiddel: manifest onwillige respondenten zouden zelf moeten opdraaien voor de kosten veroorzaakt door hun talmen of hun weigering om de vragenlijst in te vullen³. En tegen wie dan nog niet wilde luisteren, kon door het parket een vervolgingsprocedure worden opgestart. Intussen stookte de *Commissie voor de Bescherming van de Persoonlijke Levenssfeer* onrust door zich luidop af te vragen of het NIS het recht had te vragen naar het adres van onze werkgever en de geboortejaren van onze kinderen⁴. Waren deze vragen wel in overeenstemming met de wet op de bescherming van de persoonlijke levenssfeer? En wat te denken over het feit dat deze informatie per post moest worden verstuurd?

Uiteindelijk luvde de storm. Begin 2002 had naar schatting 80 procent van de Belgen zijn of haar enquêteformulier spontaan teruggestuurd⁵. Na herhaaldelijke aanmaningen en het inzetten van enquêteurs werd dit op bijna 97 procent gebracht. Een jaar later konden de eerste resultaten bekend worden gemaakt⁶, al zou de volledige verwerking van de antwoordformulieren een werk van meerdere jaren worden.

Mede daardoor zal de Enquête 2001 niet worden herhaald. Hoewel haar nut niet wordt ontkend, wordt een algemene telling tegenwoordig als (te) duur en (te) omslachtig ervaren. De lange tijdspanne tussen het verzamelen en het publiceren van de informatie is (te) problematisch voor een beleidsgericht instrument. De volkstelling verloor bovendien haar bestaansgrond – letterlijk: het tellen van de bevolking – toen het Rijksregister in 1991 werd erkend als basis voor het bepalen van het bevolkingscijfer.

Dit betekent niet dat er geen bevolkingsstatistieken meer zullen worden samengesteld. De Europese regelgeving verplicht België ertoe demografische gegevens ter beschikking te stellen van de Europese Unie. In de toekomst zal de nationale overheid een beroep doen op andere informatiebronnen dan algemene tellingen om inlichtingen over de bevolking te verzamelen: administratieve registers (in het bijzonder het Rijksregister en de Kruispuntdatabank van de Sociale Zekerheid), NIS-databanken over woningen en opleidingsniveau, en gerichte en/of steekproefenquêtes.

Het wegvallen van de algemene volkstellingen betekent bovendien nauwelijks een verlichting van de statistiekproductie van de Belgische overheid. Op federaal niveau alleen al verzamelen en verspreiden het NIS en diverse ministeriële statistische diensten statistieken over tientallen, zoniet honderden, aspecten van de staat en de samenleving: van landbouw, over economische conjunctuur en echtscheidingen tot criminaliteit en verkeer.

Wel valt met het stopzetten van de algemene volkstellingen het doek over anderhalve eeuw algemene volkstellingen in België. De Enquête 2001 sloot aan bij een traditie die in België in 1846 begint, en eigenlijk teruggaat tot vóór 1800. Ook tal van andere overheidsstatistieken vinden hun oorsprong in de 19de eeuw, net zoals het NIS zelf een 19de-eeuwse voorganger heeft.

Dit boek gaat over de beginjaren van de overheidsstatistiek in België. Vanaf de late 18de eeuw gebruikten eerst de Franse en ‘Hollandse’ en vervolgens de Belgische overheid statistieken om de staat te legitimeren, de bevolking te controleren, de samenleving te organiseren en de sociale vrede te consolideren. België verschilde hierin niet van andere Europese staten. Met haar roemrijke *Commission centrale de Statistique*, haar algemene tellingen en Adolphe Quetelet die als (overheids)statisticus wereldfaam genoot, gold het land wel als een internationaal voorbeeld inzake overheidsstatistiek.

Eindnoten

1. Begeleidend schrijven bij de enquêteformulieren Algemene Socio-Economische Enquête 2001, uitgaande van het ministerie van Economische Zaken (Nationaal Instituut voor de Statistiek), [september 2001?].
2. Herinneringsbrief ministerie van Economische Zaken (Nationaal Instituut voor de Statistiek) aan laattijdige respondenten Algemene Socio-Economische Enquête 2001, [oktober 2001?].
3. In het bijzonder kosten gemaakt voor het versturen van (aangetekende) herinneringen en het inzetten van enquêteurs om ter plaatse de enquêteformulieren in te vullen of te helpen invullen. Deze maatregel gold niet in het geval van overmacht of wanneer de non-respons te wijten was aan de gezondheidstoestand of het opleidingsniveau van de respondent.
4. Hierover werd in de pers ruim bericht, bijvoorbeeld: S.S[OMERS], Bevolkingsenquête schending van privacy en S.SOMERS, Al minstens twintig officiële klachten tegen NIS-bevolkingsenquête, in: *De Morgen*, 3/10/2001; S.S[OMERS], Privacycommissie wil meer tijd voor bevolkingsenquête, in: *De Morgen*, 9/10/2001. Zie ook het advies van de *Commissie voor de Bescherming van de Persoonlijke Levensfeer* van 8 oktober 2001 (Advies nr. 37/2001).
5. K.H., Eén op de vijf Belgen reageert niet op volkstelling, in: *De Morgen*, 16/1/2002.
6. Via de website van het NIS en de media (bijvoorbeeld T.SWIERSTRA, Belg woont knus en comfortabel, in: *De Morgen*, 12/2/2003).

INLEIDING

180 DEFINITIES EN DE ECHE STATISTIEK

Tijdens het zevende internationale statistische congres, dat in 1869 in Den Haag werd gehouden, verklaarde Ernst Engel, het hoofd van het Pruisische bureau voor de statistiek, dat hij 180 verschillende definities van statistiek had verzameld¹. Engel meende tevens dat geen van de congresgangers kon uitleggen wat ‘statistiek’ precies betekende. Er bestond bijgevolg niet zoiets als ‘de’ statistiek.

Statistiek had in de 19de eeuw een veelheid aan betekenissen en verschijningsvormen, die na en ook naast elkaar bestonden. De historicus kijkt naar een veelzijdig begrip in beweging. Hoewel een historische studie zich kan beperken tot één betekenis of vorm van statistiek (in dit geval de overheidsstatistiek), wint het onderzoek aan rijkdom door de veelvormigheid van de statistiek er een plaats in te geven. De dialoog (of het gebrek daaraan) tussen de verschillende ‘soorten’ statistiek bepaalde mee het karakter van de (overheids)statistiek. Door rekening te houden met de betekenisverschuivingen die het begrip statistiek onderging, wordt elke geschiedenis over de (overheids)statistiek bovendien een historiek van de term statistiek, zonder daarom uitsluitend een begripsgeschiedenis te zijn. Tenslotte houdt de keuze om de veelvormigheid van de statistiek mee op te nemen in het onderzoek een belangrijke stellingname in. Louter de betekenissen van statistiek registreren volstaat niet. De historicus wordt uitgedaagd om hieraan een eigen invulling te geven in het onderzoek. Er moet een invalshoek worden gekozen van waaruit (een aspect van) de statistiek wordt bestudeerd. Dit gezichtspunt bepaalt mee de vragen die aan het verleden kunnen worden gesteld.

Statistiek is geen statistiek

Encyclopedieën en verklarende woordenboeken geven Engel gelijk: ‘de’ statistiek bestond niet. In de loop van de 19de eeuw veranderde de betekenis van statistiek; tegelijk kon statistiek op één moment meerdere betekenissen hebben².

Beschrijven om te regeren

Etymologisch komt statistiek van het Latijnse *status*, dat zowel situatie of toestand als land (staat) betekent. Vanaf de late middeleeuwen werd *ratio status* gebruikt om de praktische kunst van het regeren aan te duiden en te onderscheiden van de filosofie en de geschiedenis van de staat³. In het Italiaans werd deze terminologie – *ragione di*

stato – nog gebruikt op het einde van de 16de en in het begin van de 17de eeuw. Een staatsman werd er aangeduid als *statera*.

Het woord statistiek zelf zou in de 17de eeuw voor het eerst zijn opgedoken in het Latijn en het Frans⁴. Via het werk van de Duitse hoogleraar Gottfried Achenwall kreeg de term in de 18de eeuw ruimere verspreiding. Achenwalls statistiekbegrip weer Spiegelde de dubbele Latijnse oorsprong: staat en toestand.

Achenwall studeerde rechten en filosofie in Jena, Halle en Leipzig en promoveerde in 1746 in Leipzig. Hij doceerde geschiedenis en natuur- en volkenrecht, eerst in Marburg en vanaf 1748 in Göttingen. Daar begon hij met een cursus statistiek. In feite ging het om niets anders dan het vak *Staatenkunde*, dat Hermann Conring in het midden van de 17de eeuw voor het eerst had gedoceerd⁵. Conring studeerde van 1625 tot 1632 theologie, filosofie en geneeskunde in Leiden en promoveerde vervolgens aan de universiteit van Helmstädt in de filosofie en de geneeskunde. Hij doceerde in Helmstädt behalve geneeskunde en filosofie ook het nieuwe vak politieke wetenschappen. Dat de keuze hiervoor op Conring viel, was niet geheel onlogisch. Politiek werd immers gezien als praktische filosofie en haar studieobject aangeduid als het politieke lichaam⁶. Bovendien combineerde Conring zijn professorenbestaan met diverse politieke functies, waaronder die van raadgever van de lokale vorst. Conring werd uiteindelijk professor in Göttingen, waar hij in 1660 voor het eerst de cursus *Notitia rerum politicarum nostri aevi celeberrimarum* (Schematische behandeling van veelbesproken staatszaken van onze tijd) inrichtte. In deze nieuwe cursus, die in het Duits kortweg *Staatenkunde* werd genoemd, werkte Conring een systematische vergelijking van landen uit aan de hand van vier Aristoteliaanse categorieën: *causa materialis* (landschap, bevolking, economie), *causa formalis* (wetgeving, opbouw overheidsbestuur), *causa efficiens* (overheidsapparaat, financiën, leger) en *causa finalis* (doel van een gemeenschap)⁷. Conrings aanpak was empirisch: eerst beschrijven, daarna verklaren. Het kwartet *causa materialis*, *causa formalis*, *causa efficiens* en *causa finalis* vormde een *framework* – een nomenclatuur of classificatieschema – om de diverse (kennis)domeinen van een staat samen te houden en in één systeem te vatten⁸.

De *Staatenkunde* kwam op het programma van diverse Duitse universiteiten. Wellicht duidde Martin Schmeitzel, die het vak tussen 1723 en 1747 in Jena en later in Halle doceerde, *Staatenkunde* voor het eerst aan als statistiek. Het was echter Achenwall in Göttingen – in de 18de eeuw het epicentrum van de universitaire *Staatenkunde* – die zorgde voor de verspreiding van de term in het Duits. In 1749 publiceerde hij *Abriss der Staatswissenschaft der europäischen Reiche*, waarin hij de principes van wat hij statistiek noemde uiteenzette⁹. Vermits het boek in het Duits was geschreven en dus toegankelijk was voor een breed publiek vond het woord statistiek, in de betekenis van *Staatenkunde*, zijn weg naar de Duitse taal.

Volgens Achenwall was het doel van de *Staatenkunde*-statistiek het beschrijven en vergelijken van landen om de ‘gelukzaligheid’ (*Glückseligkeit*) ervan te bepalen. Alle factoren die tot het ‘geluk’ van een land bijdroegen, moesten worden opgesomd, zodat de vorst zijn beleid hierop kon afstemmen. In zijn boek (en vermoedelijk ook in zijn lessen) beschreef Achenwall de geschiedenis, het klimaat, de geografische ligging, de eventuele kolonies, het (onnauwkeurig geschatte) bevolkingscijfer, de ‘aard’ van de bevolking, de wetgeving, de stand van de wetenschap, de industrie en handel, het muntwezen, de financiën en de militaire macht van de belangrijkste Europese landen.

In een passieve betekenis was de *Staatenkunde*-statistiek een bestuurswetenschap, die vooral werd gedoceerd aan toekomstige ambtenaren en juristen. Tijdens de lessen maakten zij kennis met de toestand van hun land en werd die vergeleken met andere landen. In een actieve zin betekende *Staatenkunde*: zelf gegevens over een land verzamelen en ordenen, hieruit de (politieke) sterkte van het land afleiden en deze kennis ter beschikking stellen van het landsbestuur. De *Staatenkunde* was bijgevolg van private academische oorsprong, maar stond ten dienste van de overheid. Dat privépersonen beschikten over informatie over het land hield een potentieel conflict in met het staatsbelang, waarvoor het nodig kon zijn bepaalde zaken geheim te houden. De relatie tussen de overheid en de *Staatenkunde*-statistici verliep daardoor niet altijd even gemakkelijk. Toen August Lüdwig von Schlözer om officiële statistieken vroeg, verklaarde de bisschop van Spiers hem tot ‘vijand van het rijk’¹⁰. Deze ervaring indachtig verklaarde Von Schlözer omstreeks 1800 dat het de taak van de overheid en niet van de universiteitsprofessoren was om statistieken samen te stellen¹¹.

De sterk verhalende en descriptieve universitaire *Staatenkunde*-statistiek verspreidde zich over heel (West-)Europa. De doorbraak in het Engels, bijvoorbeeld, kwam er op het einde van de 18de eeuw, mede dankzij John Sinclairs *Statistical account of Scotland*¹². Omstreeks 1800 dook het lemma statistiek op in encyclopedieën en verklarende woordenboeken. In de *Encyclopedia Britannica* uit 1771 werd het woord nog niet vermeld¹³. Een kwart eeuw later, in 1797, stond statistiek wel in de derde uitgave van de encyclopedie als ‘*a word lately introduced to express a view or survey of any kingdom, county or parish*’¹⁴. Een meer uitgebreide omschrijving was te vinden in *The British encyclopedia* uit 1809. Statistiek werd gedefinieerd als ‘*a modern term adopted to express a [...] view of the various particulars constituting the natural and political strength and resources of a country*’¹⁵. Een brede waaier aan onderwerpen kwam erin aan bod: ‘*the extent and population of a state, the occupation of the different classes of its inhabitants; the progress of agriculture, of manufactures, and of internal and foreign trade; the income and wealth of the inhabitants, and the proportion drawn from them for the public service by taxation; the condition of the poor; the state of schools, and other institutions of public utility; [...] every other subject, the knowledge of which tends to establish the true civil policy of the country, and consequently to promote its prosperity*’¹⁶.

De statistici stelden een inventaris samen van de materiële, fysieke en intellectuele ‘rijkdommen’ van een land, met als bedoeling de overheid te voorzien van de informatie die nodig was om te kunnen regeren. ‘[L]e but [de la statistique] est de faire connaître les richesses ou les ressources d’un pays, d’un état’¹⁷. Aangezien de statistiek in de eerste plaats bestemd was voor de (nationale) overheid, sprak het voor zich dat de overheid ook het best geplaatst was om de statistiek te organiseren¹⁸.

Aan de vorm en de ‘taal’ van de statistiek werd doorgaans weinig aandacht besteed. Aanvankelijk werd ervoor gewaarschuwd geen tabellen of getallen te gebruiken¹⁹. Geleidelijk aan veranderde dit en stond hier en daar te lezen dat de kennis over de bevolking en het land ‘vertaald’ moest worden in getallen²⁰.

De onderwerpen waarmee de statistiek zich kon bezighouden, waren schier onuitputtelijk, maar het sterk beleidsgerichte karakter van de statistiek beperkte toch haar actieterrein. Er was in de statistiek geen plaats voor informatie die enkel interessant was vanuit zuiver wetenschappelijk oogpunt²¹. Het utilitaire karakter van de statistiek zorgde er ook voor dat zij zich duidelijk onderscheidde van de aardrijkskunde, de geschiedenis en andere kennisdomeinen. Dit nam niet weg dat de statistiek verwant was met tal van natuurwetenschappen, zoals de mineralogie, chemie, mechanica en in het bijzonder de astronomie²². De statistiek en de astronomie hadden hun methode gemeenschappelijk: de observatie, een kenmerk dat de statistiek ook deelde met de meteorologie.

De verhouding tussen de statistiek en de politieke economie was minder duidelijk. Soms werden beide begrippen gebruikt als synoniemen voor *Staatkunde*²³. Vaker echter kregen zij een verschillende betekenis. De statistiek verzamelde en registreerde feiten, die vervolgens door de politieke economie werden geïnterpreteerd en verklaard²⁴. Samen vormden de statistiek en de politieke economie ‘*la science du gouvernement*’²⁵.

Voor 1850 doken de eerste omschrijvingen op, die de statistiek verwijderden van haar oorspronkelijke betekenis, al zou de statistiek elders tot diep in de 19de eeuw omschreven worden als *Staatkunde*²⁶. J.H. Schnitzler, die statistiek omschreef als ‘*la science de l’ensemble des faits sociaux relatifs à un état donné*’, haalde in 1844 scherp uit naar Pierre Armand Dufau en Antoine Augustin Cournot²⁷. Cournot verruimde de statistiek met het kansbegrip. Hij omschreef statistiek als ‘*la science qui a pour objet de recueillir et de coordonner des faits nombreux dans chaque espèce, de manière à obtenir des rapports numériques sensiblement indépendants des anomalies du hasard, et qui dénotent l’existence des causes régulières dont l’action s’est combinée avec celle des causes fortuites*’²⁸. Dufau definieerde statistiek als de wetenschap die in sociale feiten op zoek ging naar wetmatigheden, waardoor hij de band tussen de statistiek en de staat verbrak²⁹. Dit, concludeerde Schnitzler, was geen statistiek, maar politieke rekenkunde. Hij duidde twee belangrijke verschilpunten tussen de statistiek en de politieke reken-

kunde aan: anders dan de politieke rekenkunde hield de statistiek zich niet uitsluitend bezig met informatie die kon worden uitgedrukt in getallen en zocht zij niet naar wetten of wetmatigheden.

De wetten van de maatschappij

De politieke rekenkunde was ongeveer even oud als de *Staatkunde*³⁰. In 1662 stelde John Graunt in zijn *Natural and political observations upon the bills of mortality* regelmatig vast in de jaarlijkse sterftcijfers in de stad Londen³¹. Graunts werk kan worden beschouwd als één van de eerste politiek-rekenkundige traktaten, al benoemde hij het zelf niet zo. De term politieke rekenkunde was afkomstig van zijn tijdgenoot en vriend William Petty, die de discipline ook zelf beoefende.

De politieke rekenkundigen verrichtten hoofdzakelijk demografisch onderzoek. In demografische variabelen zochten zij naar constante gedragingen of wetmatigheden, die schattingen en voorspellingen toelieten. Het was geen toeval dat de politieke rekenkunde in Engeland ontstond. Hier waren geen integrale bevolkingstellingen, en dus geen gegevens over de volledige bevolking, voorhanden. De politieke rekenkundigen zochten naar mogelijkheden om op basis van partiële gegevens algemeen geldende uitspraken te doen. De *bills of mortality* waren openbaar en daardoor uitermate geschikt materiaal voor de politieke rekenkundigen. Methodologisch gebruikten zij de rekenkundige technieken die in de voorgaande eeuwen in de Engelse handelsnatie waren ontwikkeld³².

De voorspellingen van de politieke rekenkundigen hadden ruime toepassingsmogelijkheden. Wanneer ze, bijvoorbeeld, uit de gemiddelde leeftijd van overlijden in een bepaalde stad afleidden hoe oud een willekeurige persoon in gelijkaardige levensomstandigheden (waarschijnlijk) zou worden, was dit niet alleen vanuit wetenschappelijk oogpunt interessant. De levensverzekeraars gebruikten de sterftetafels (of voorspellingen van levensverwachtingen) om de hoogte van de premies te berekenen. Zij leverden dan ook een belangrijke bijdrage aan de uitdieping en verspreiding van de politieke rekenkunde³³.

Ondanks de private toepassingen van de politieke rekenkunde waren haar uitgangspunten en doelstellingen niet geheel verschillend van die van de *Staatkunde*. Eén van de basisideeën van de politieke rekenkunde was dat de rijkdom en de sterkte van een land afhingen van het inwonertal³⁴. De politieke rekenkundigen meenden dat zij de sterkte van een land zichtbaar maakten door de demografische ontwikkelingen ervan te bestuderen. In dergelijke kennis was ook de overheid geïnteresseerd³⁵. Zonder er noodzakelijk een directe band mee te hebben, stelden de politieke rekenkundigen hun onderzoeksresultaten daarom ter beschikking van de (centrale) overheden.

De ruime bruikbaarheid van de politieke rekenkunde – van levensverzekeringen tot landsbestuur – zorgde ervoor dat de discipline zich vrij snel over het Europese continent verspreidde. In de 18de eeuw werden onder meer in Frankrijk en Duitsland politiek-rekenkundige studies uitgevoerd, maar tot in de 19de eeuw leidde de politieke rekenkunde niettemin een eerder marginaal bestaan³⁶.

De politieke rekenkundigen slaagden er niet in de beloofde kwantitatieve juistheid te bereiken. Bovendien konden zij de regelmatigheden die in de bestudeerde gegevens werden ontdekt niet verklaren. Doorgaans werd de vastgestelde regelmaat toegeschreven aan een 'goddelijke voorzienigheid'. Johann Peter Süssmilch gaf zijn werk over politieke rekenkunde uit 1741 letterlijk de titel *Die göttliche Ordnung* mee³⁷. Vanaf het einde van de 18de eeuw slaagden de politieke rekenkundigen erin deze twee tekortkomingen weg te werken. Dit was mogelijk door de integratie van de waarschijnlijkheidsrekening in de politieke rekenkunde.

De oorsprong van de waarschijnlijkheidsrekening lag in de 17de- en vroeg-18de-eeuwse pogingen van Blaise Pascal, Pierre de Fermat, Jacob Bernoulli, Abraham de Moivre, Christiaan Huygens en anderen om inzicht te krijgen in kansspelen. Ze vond vrijwel onmiddellijk toepassing in de levensverzekeringstheorie³⁸. In de 18de eeuw werd de waarschijnlijkheidsrekening verder ontwikkeld in de astronomie, waar bij het bepalen van de banen van de planeten en bij het meten van de vorm en de afmetingen van de aarde werd vastgesteld dat in toevallige meetfouten een regelmaat zat. Dit zette onder meer Daniel Bernoulli en Carl Friedrich Gauss ertoe aan te zoeken naar de kansverdeling van meetfouten. De waarschijnlijkheidsrekening evolueerde zo van een theorie van kansspelen en levensverzekeringen naar een theorie van meetfouten³⁹. De aldus verfijnde waarschijnlijkheidsrekening vond haar weg naar de politieke rekenkunde.

De Franse wiskundige Pierre Simon de Laplace slaagde er tijdens de laatste decennia van de 18de eeuw als één van de eersten in om de uitkomsten van de politieke rekenkunde te verklaren⁴⁰. Niet Gods hand, maar de wet van de grote getallen verklaarde volgens Laplace waarom (demografische) gebeurtenissen, die in grote getale werden waargenomen een zekere regelmaat of wetmatigheid vertoonden. Volgens de wet van de grote getallen van J. Bernoulli leidde een oneindige herhaling van gebeurtenissen immers tot een stabiel gemiddelde, ook al schommelden de onderliggende kansen.

De waarschijnlijkheidsrekening bewees niet alleen als verklaringsgrond haar nut in de politieke rekenkunde. Zij droeg eveneens bij tot de betrouwbaarheid van de bekomen resultaten. De wet van de grote getallen leidde tot het inzicht dat enkel een voldoende groot aantal observaties nauwkeurige uitkomsten kon opleveren.

De wet van de grote getallen zorgde ervoor dat de politieke rekenkunde kwalitatief een grote stap vooruit zette. Mede hierdoor kreeg de politieke rekenkunde een rui-

mere verspreiding, zij het dat dit gebeurde onder een andere naam. In de tweede helft van de 19de eeuw verdween de *Staatkunde* uit de definitie van statistiek en werd ze vervangen door de politieke rekenkunde. Statistiek werd steeds vaker gezien als de wetenschap die grote aantallen maatschappelijke gegevens registreerde en verwerkte, met als bedoeling hieruit wetmatigheden ('wetten') af te leiden⁴¹. '[*La statistique*] s'occupe de constater par des nombres les faits de même nature, et, après avoir observé et recueilli ces renseignements, de les totaliser, de les assembler, de manière à pouvoir les comparer, à tirer de ces comparaisons les déductions logiques, et à déterminer enfin les lois générales qui en découlent'⁴². Niet alleen de staat, maar 'ieder maatschappelijk verschijnsel vatbaar om in cijfers te worden voorgesteld' kwam in aanmerking om door de statistici te worden bestudeerd⁴³.

De overgang van statistiek als *Staatkunde* naar statistiek als politieke rekenkunde verliep niet zonder slag of stoot. Eén van de hevigste conflicten tussen de *Staatkunde* en de politieke rekenkunde deed zich voor in Duitsland, waar de *Staatkunde* heel wat te verdedigen had en er reeds kort na 1800 een *Methodenstreit der Statistik* werd uitgevochten⁴⁴. De inzet van de strijd was het gebruik van tabellen. Terwijl de *Staatkunde*-statistici over elk land een verhalend essay schreven, gaf een groepje tabellenstatistici er de voorkeur aan hun informatie in met getallen gevulde tabellen te presenteren. Op deze manier, redeneerden ze, konden landen in een oogopslag worden vergeleken. Von Schlözer, één van de tabellenstatistici, ontdekte bovendien in de door hem bestudeerde tabellen regelmaat in de geboorte- en sterftecijfers, waardoor hij zichzelf helemaal buiten de Duitse traditie plaatste.

De Göttingse statistische school verzette zich hevig tegen de tabellenstatistici. Hoewel deze laatsten een minderheidspositie innamen, leidde de discussie tot een crisis in de Duitse statistiek. De *Methodenstreit* verstomde toen August Ferdinand Lüder, hoogleraar in de filosofie en de geschiedenis in Göttingen en auteur van enkele statistische werken in de *Staatkunde*-traditie, zich in 1812 van de statistiek afkeerde⁴⁵. Hij verklaarde de verhalende statistiek dood en vanuit wetenschappelijk standpunt zelfs onbestaande. De *Staatkunde*-statistiek reduceerde alles, ook de economie en de maatschappij, tot zijn politieke dimensie. Ze slaagde er echter niet in om de belangrijke politieke en economische veranderingen van het begin van de 19de eeuw te verklaren en had dus gefaald. Alleen de tabellenstatistici konden hier en daar in Lüders werk op enig begrip rekenen, al trok hij zijn sympathie voor hen elders weer in. Dat uitgerekend een statisticus de discipline aanviel, veroorzaakte heel wat deining en Lüder kon bij vakgenoten op weinig sympathie rekenen.

Weerstand tegen de invloed van de politieke rekenkunde in de statistiek kwam er op het einde van de 18de eeuw ook van de gebruikers van de statistieken. De Franse fysiocraten, voor wie de grond en de landbouw de bases voor rijkdom waren, verwachtten van de statistiek niet dat zij wetmatigheden formuleerde⁴⁶. Zij zochten in de statistiek

naar concrete en correcte informatie, die hen toeliet hun economische theorieën en modellen te formuleren en te falsifiëren.

In de loop van de 19de eeuw bleven sommige encyclopedieën zich verzetten tegen de herdefiniëring van de statistiek⁴⁷. Verder bouwend op het eerder gemaakte onderscheid tussen verzamelen en interpreteren werd het blootleggen van de wetten van de maatschappij niet altijd gezien als een taak van de statistiek. De statistiek moest zich beperken tot het verzamelen van het (cijfer)materiaal en het interpreteren (het zoeken naar wetten) overlaten aan de politieke economie of de filosofie. In een minder radicale vorm leefde het onderscheid tussen verzamelen en interpreteren voort in de definitie van statistiek zelf. Er werd een verschil gemaakt tussen de statistiek als methode en de statistiek als (poging tot) wetenschap⁴⁸. In de Winkler Prins encyclopedie uit de jaren 1880 werd statistiek omschreven als *'eene methode, om de algemeene wetten van toestanden en gebeurtenissen nader te bepalen door ze in grooten getale gade te slaan, hunne bewegingen op te merken en deze in cijfers voor te stellen, en in de tweede plaats de pogingen, op die waarnemingen eene wetenschap te bouwen, die de wetten omvat der maatschappelijke verschijnselen'*⁴⁹. Daarnaast kon de term statistiek ook gebruikt worden in de betekenis van 'voorstellingswijze' of *'a collection of facts, arranged and classified'*⁵⁰.

De politieke rekenkunde-statistiek van het midden van de 19de eeuw was in hoofdzaak een sociale statistiek⁵¹. De politieke rekenkundigen zochten vooral naar biologische (demografische) regelmaat; sociale statistici rekenden de hele maatschappij tot hun studiegebied. Zij beschouwden de samenleving als een autonome entiteit, die niet noodzakelijk onderworpen was aan (de logica van) de staat. Eén van de gevolgen hiervan was dat de statistiek niet langer uitsluitend was bedoeld als beleidsinstrument. Voor de sociale statistici was de statistiek in de eerste plaats een wetenschappelijk instrument. Dit betekende geenszins dat de statistiek niet politiek kon worden gebruikt. Veel sociale statistici beschouwden de statistiek als een retorisch instrument dat sociale veranderingen kon bewerkstelligen⁵². Het was dan ook geen toeval dat de sociale statistiek zich ontwikkelde in een periode van industrialisatie en verstedelijking. De sociale veranderingen en de onzekerheden die ze met zich meebrachten, zorgden voor een toenemende behoefte aan informatie, als vertrekpunt voor controle en voor sociale verandering. De sociale statistici waren ook op een andere manier verbonden met (gebonden aan?) de staat. Zij waren in belangrijke mate afhankelijk van de overheid voor het verzamelen van informatie. Het inzicht uit de politieke rekenkunde dat op basis van partiële waarnemingen algemene uitspraken konden worden gedaan, drong traag in de statistiek door. De sociale statistici baseerden hun onderzoek hoofdzakelijk op integrale waarnemingen, maar zij hadden zelden de middelen om zelf op grote schaal waarnemingen te doen. Ze gebruikten daarom gegevens die door de overheid waren bijeengebracht.

De politieke rekenkunde en in het bijzonder de waarschijnlijkheidsrekening lagen niettemin aan de basis van een vorm van statistiek die de mogelijkheid om op basis van een beperkt aantal waarnemingen algemene uitspraken te doen, aanvaardde. Het *Volksconversationslexikon*, dat statistiek voor het overige definieerde als *Staatenkunde*, wees reeds in 1845 op de mogelijkheid om in de statistiek door berekeningen tot valabele uitkomsten te komen: ‘[Die Statistik] bildet stets eine geordnete Darstellung von Tatsachen, die sowohl durch Berechnung der Zahlenverhältnisse wie durch anderweitige Erfahrungen herausgestellt werden’⁵³. In de 19de eeuw overheerste evenwel de idee dat de op de kansrekening gebaseerde statistiek tot weinig deugdelijke resultaten kwam.

Meten om te weten

De verdere ontwikkeling en verfijning van de waarschijnlijkheidsrekening, die de analogie met de kansspelen definitief achter zich liet, zorgde er tussen 1885 en 1925 voor dat partiële waarnemingen en kanstheoretische berekeningen als ‘wiskundige statistiek’ aanvaard raakten. De wisselwerking met andere wetenschapsdomeinen speelde hierbij een cruciale rol. Francis Galton, Karl Pearson en Ronald Fisher, bijvoorbeeld, verrichtten onderzoek op het vlak van de biometrie, de erfelijkheidsleer en de eugenetica. Hun werk ontleende een deel van zijn sterkte aan de statistiek en droeg omgekeerd bij tot de ontwikkeling van de statistiek. Galton was de grondlegger van de regressie-analyse, Pearson van de chi kwadraat test en Fisher van de variantie-analyse. Niet alleen ‘nieuwe’ wetenschappen drukten omstreeks 1900 hun stempel op de statistiek. De ontwikkelingen in de demografie en het verzekeringswezen, met onder andere het werk van Thorvald Thiele, waren even goed van belang⁵⁴.

De wiskundige statistiek werd op het einde van de 19de eeuw een volwaardige tak van de statistiek en van de toegepaste wiskunde. De statistiek evolueerde in de richting van haar huidige betekenis. Naast de beschrijvende statistiek, waarin grote aantallen objecten worden waargenomen, verzameld en bewerkt, staat de wiskundige statistiek, die op basis van partiële waarnemingen (vanaf de late 19de eeuw aangeduid als steekproeven) algemene uitspraken doet. De wiskundige statistiek heeft de waarschijnlijkheidsrekening geïntegreerd, in het bijzonder als methode om de geldigheid van de conclusies te toetsen.

B. Dupiney de Vorepierre onderscheidde reeds in 1867 een beschrijvende en een wiskundige statistiek. De beschrijvende statistiek ‘*recueille et enregistre un à un et dans un ordre régulier tous les éléments numériques qui concernent un ordre quelconque de faits sociaux. Elle les groupe, les coordonne, et, au besoin, les réduit pour en avoir la mesure sous une formule plus commode*’⁵⁵. De wiskundige statistiek daarentegen ‘*consiste à obtenir les expressions numériques des faits sociaux à l’aide des procédés arithmétiques ou algébriques appliqués à un petit nombre d’observations, et à admettre, par voie d’analogie, de*

*proportionnalité et de probabilité, des résultats qui ne sont pas directement constatés et pris sur la réalité des choses*⁵⁶. In de 19de eeuw was het begrippenpaar beschrijvende/wiskundige statistiek evenwel niet algemeen ingeburgerd in het taalgebruik. De betekenis ervan en zelfs de terminologie waren in beweging. Op het einde van de 19de eeuw werden de beschrijvende en de wiskundige statistiek in *Lettres, sciences, arts. Encyclopédie universelle* respectievelijk aangeduid als *statistique* en *statistique morale*⁵⁷. In 1886 gebruikte F.C. Dreyfus wel de termen beschrijvende en wiskundige statistiek, maar in een andere betekenis⁵⁸. De beschrijvende statistiek hield zich volgens de auteur bezig met het verzamelen van gegevens, die vervolgens door de wiskundige statistiek werden geïnterpreteerd.

Omstreeks 1900 breidde het toepassingsgebied van de statistiek zich verder uit, zodat alle (en niet langer alleen maatschappelijke of sociale) feiten en verschijnselen die konden worden uitgedrukt in getallen binnen haar bereik vielen⁵⁹. In de derde editie van de Winkler Prins encyclopedie uit 1911 werd expliciet vermeld dat ook de natuurwetenschappen tot het domein van de statistiek behoorden: ‘Meestal heeft zij [de statistiek] betrekking op staatkundige of maatschappelijke verschijnselen [...]. Men past haar echter ook toe op natuurverschijnselen’⁶⁰.

In de natuurwetenschappen, maar ook in andere wetenschappen en zelfs in (op het eerste gezicht) niet-wetenschappelijke takken van het leven is de statistiek tot vandaag een wetenschappelijke methode om tot (wetenschappelijke) uitspraken te komen⁶¹. De statistiek ligt aan de basis van de (voorspellingen van de) lotto-uitslagen en de verkiezingspronostieken. Zij zorgt in een brede waaier mens-, maatschappij- en natuurwetenschappen – zoals de biologie, psychologie, economie, sociologie en fysica – voor normen om nauwkeurigheid en objectiviteit aan af te meten. Tenslotte, worden de resultaten van de statistische activiteit – bijvoorbeeld tabellen met de resultaten van een volkstelling – statistieken genoemd.

Statistiek en overheidsstatistiek

In het begin van de 19de eeuw stond statistiek in encyclopedieën en verklarende woordenboeken voor ‘talige’ overheidsstatistiek. Goed 100 jaar later was statistiek een ‘getallige’ (hulp)wetenschap, een methode, een norm voor wetenschappelijkheid, een voorstellingswijze. Ergens middenin deze periode was statistiek een maatschappijwetenschap en een retorisch instrument voor sociale hervormers.

Deze chronologie verhult dat de verschillende betekenissen en vormen van statistiek niet alleen na elkaar, maar ook samen bestonden. Dat de *Staatenkunde* uit de definitie van statistiek verdween, betekende immers niet dat de *Staatenkunde* zelf verdween. Integendeel, zij overleefde (en overleeft) in de overheidsstatistiek, een administratieve praktijk bedoeld voor het verzamelen en ordenen van informatie. Voortgestuwd door

de toenemende behoefte van de nationale staten aan informatie over hun land, bevolking en samenleving (in hun breedste betekenissen) kende deze vorm van statistiek in de 19de eeuw een hoge vlucht.

Veel meer dan encyclopedieën laten blijken was de statistiek in de 19de eeuw tegelijk een *'champ situé à l'articulation de la construction d'un État moderne et [...] un dispositif de savoir positif sur le monde, ou système de la Science'*⁶². In weerwil van de Duitse *Methodenstreit* was er bovendien niet noodzakelijk sprake van concurrentie en verdringing. In de afhankelijkheid van de sociale statistici van door de overheid verzamelde statistieken kwamen diverse vormen van statistiek samen. Wat de verschillende soorten statistiek verder verenigde, was hun zoektocht naar een vormentaal om de werkelijkheid weer te geven⁶³. Samen gaven zij vorm aan het 19de-eeuwse *statistical thinking*⁶⁴.

Overheidsstatistiek en de moderne staat

De behoefte aan 'statistische' informatie over een land, bevolking en samenleving is veel ouder dan de 17de (ontstaan *Staatenkunde*) of de 18de (ontstaan statistiek) eeuw. Volkstellingen (of toch minstens bevolkingsregistraties) zijn zo oud als de oudste landen met een (sterke) centrale administratie. Historici verwijzen graag naar statistieken uit de Sumerische beschaving van 5000 tot 2000 jaar voor onze tijdrekening, uit het antieke Rome of uit niet-Europese culturen zoals het Incarijk⁶⁵. Recenteren voorbeelden van bevolkingsregistraties zijn onder meer het Domesday Book uit 1086, de haardtellingen in de Provence in 1263 en 1315, de Florentijnse volkstelling van 1427, de haardtelling in de provincie Holland in 1494 en de Spaanse volkstelling in 1590-1591.

Er worden indrukwekkende stambomen geconstrueerd, die moeten aantonen dat volkstellingen geen recent en geen westers fenomeen zijn. Dit zegt evenveel over de pogingen van de historicus om het eigen onderzoeksthema als belangrijk-want-eeuwenoud te legitimeren als over de werkelijke antecedenten van de 19de-eeuwse overheidsstatistiek⁶⁶. Zonder te ontkennen dat de overheid voordien op grote schaal informatie over de bevolking verzamelde, brengen recente statistiekgeschiedenissen de overheidsstatistiek in verband met de opkomst van de gecentraliseerde (natie)staten vanaf het einde van de 18de eeuw. *'[La statistique] naît de la centralisation'*⁶⁷. Of nog: *'[L]e développement d'un savoir statistique est directement lié à la constitution des États territoriaux modernes'*⁶⁸.

De idee om van overheidswege informatie te verzamelen over het land, de samenleving en de bevolking mag dan eeuwenoud zijn, de organisatie en de functie van de overheidsstatistiek in het 19de-eeuwse politieke en sociale leven hadden weinig uitstaans met die in het ancien régime. De continuïteit tussen het ancien régime en de

19de eeuw en zeker tussen de klassieke oudheid en de nieuwste tijd is problematisch en vaak zelfs fictief. De antecedenten van de 19de-eeuwse overheidsstatistiek worden bijgevolg meestal niet verder terug in de tijd gezocht dan de 17de eeuw⁶⁹.

De ancien régime-statistiek nam de vorm aan van uitgebreide beschrijvingen van het land om de vorst te onderwijzen of van meer thematische statistieken om door de administrator te worden gebruikt bij het besturen van het land⁷⁰. Niet zelden was de verzamelde informatie bedoeld om het belastingsysteem of het leger te organiseren. De statistieken waren uitsluitend bestemd voor de vorst of de landsbestuurder. Het *secret administratif* was absoluut en onaantastbaar; de statistieken werden weinig of niet gepubliceerd of bekendgemaakt⁷¹.

Vanaf de late 18de eeuw veranderde de plaats van de overheidsstatistiek in het beleid en de samenleving. De beleidsgerichte statistiek bleef bestaan in de vorm van (voornamelijk) thematische statistieken. De didactische statistieken voor de vorst evolueerden tot encyclopedische statistieken waarmee de overheid in brede overzichten ('portretten') een vinger aan de pols van de staat en de samenleving hield. Er kwam een vrijwel continue stroom aan informatie op gang. Mede hierdoor groeide de overheidsstatistiek in de 19de eeuw uit tot een omvangrijke machine bedoeld voor het verzamelen van informatie over alle facetten van het land en de maatschappij. In de loop van de eeuw werden overal in Europa en Noord-Amerika gespecialiseerde statistische overheidsdiensten opgericht om het hoofd te bieden aan de grote hoeveelheid werk die de organisatie van de statistieken met zich meebracht. Hierdoor 'ontstonden' de overheidsstatistici, een tijdens het ancien régime onbestaande groep binnen de ambtenarij. Het gevaar dat de ambtelijke statistiek een eigen leven ging leiden, was niet ondenkbeeldig. De overheidsstatistiek werd een routineuze gewoonte. De overheidsstatistici produceerden statistieken om zichzelf aan het werk te houden en zelfs legitimiteit te bezorgen. Eens de statistische machine in gang gezet, bleef ze informatie voortbrengen.

In tegenstelling tot in het ancien régime werd de bevolking in de 19de eeuw rechtstreeks bij de overheidsstatistiek betrokken: als respondenten in rechtstreekse bevragingen (ook hierin school een enorme schaalvergroting) en als potentiële gebruikers van de statistieken. Het voorbehoud tegen het publiceren van de statistieken verdween, wat ervoor zorgde dat een '*avalanche of printed numbers*' over de samenleving werd uitgestort⁷².

De overheidsstatistiek nam daardoor in de 19de eeuw een belangrijke plaats in het beleid, de administratie en de samenleving in. Kort maar krachtig zegde de Britse overheidsstatisticus William Farr hierover in 1871: '*statistics underlies politics*'⁷³. Bruno Hildebrand, overheidsstatisticus in Thüringen, schreef in het midden van de jaren 1860: '*[L]a statistique [administrative] devient la conscience de l'État, la pierre de touche de sa législation et de l'administration publique, et se lie ainsi intimement à la*

*science gouvernementale; elle se charge en quelque sorte de la comptabilité de la famille sociale: par ce motif elle ne peut être qu'une attribution de l'État*⁷⁴. Dit laatste was in de praktijk evenwel niet (meer) het geval. Het opheffen van de statistische geheimhouding zorgde ervoor dat de overheidsstatistiek niet langer tot het exclusieve domein van de staat behoorde. De sociale statistici, sociale wetenschappers, reformisten en hygiënisten betrokken het officiële statistische materiaal in hun maatschappijanalyses, en verwachtten zelfs dat de overheid statistieken samenstelde. Hun verwachtingen ten aanzien van de ambtelijke statistiek strookten niet altijd met de bedoelingen die de overheid met 'haar' statistieken had. Omgekeerd keek de overheid soms argwanend toe welk gebruik er van 'haar' statistieken werd gemaakt (dit kon gaan tot het contesteren van het regime dat de statistieken produceerde). Er ontstond een spanningsveld tussen de statistiekproducenten (overheid, overheidsstatistici) en de statistiekconsumenten (wetenschappers, hervormers, journalisten) met als inzet de vorm, de inhoud en (minder) de methode van de overheidsstatistiek. Dit spanningsveld bevond zich niet zelden *in* de overheidsstatistiek zelf. Op zoek naar personeel voor haar statistische bureau(s) kwam de overheid vaak terecht bij de (sociale) statistici, omdat zij beschikten over de nodige expertise om de overheidsstatistiek gestalte te geven⁷⁵. Omgekeerd, waren de (sociale) statistici geïnteresseerd om mee te werken aan de overheidsstatistiek, omdat ze zo hun verwachtingen ten aanzien van de overheidsstatistiek konden (proberen) realiseren.

De nauwe contacten tussen de overheidsstatistiek en de sociale statistiek zorgden voor een kruisbestuiving. Voor de overheidsstatistiek ging van de sociale statistiek een vernieuwende impuls uit, die verhinderde dat de officiële statistiek versteende tot een archaische *Staatenskunde*-statistiek. Getallen verdrongen de woorden waarin de overheidsstatistiek zich aanvankelijk uitdrukte. De vraag naar informatie over de samenleving van de kant van de sociale statistiek en de sociale wetenschappen zorgde er samen met de penetratie van de staat in de samenleving voor dat de overheidsstatistiek inhoudelijk haar blikveld verruimde. Naast de menselijke en materiële rijkdommen en krachten van een land vonden ook de sociale, morele en intellectuele karakteristieken van de samenleving hun plaats in de overheidsstatistiek. Methodologisch lag de relatie tussen de overheidsstatistiek en de sociale statistiek (en later de wiskundige statistiek) moeilijk. De idee dat partiële waarnemingen (steekproeven) tot algemeen geldende conclusies konden leiden, vond moeilijk ingang in de overheidsstatistiek. Zij bleef daardoor lang vasthouden aan integrale tellingen. Tot omstreeks het midden van de 20ste eeuw werden in de overheidsstatistiek niet meer dan uiterst rudimentaire wiskundige en kanstheoretische inzichten en technieken aangewend⁷⁶.

Statistiekgeschiedenissen

De geschiedschrijving over de statistiek is zo oud als de statistiek zelf⁷⁷. Gelijktijdig met de wetenschappelijke, intellectuele en methodologische ontwikkeling van de sta-

tistiek werd de geschiedenis van de discipline neergeschreven. Aanvankelijk lag de nadruk op de historiek van de overheidsstatistiek⁷⁸. Vanaf het interbellum nam de belangstelling voor de geschiedenis van de statistiek als wetenschappelijke discipline toe. In beide gevallen waren het statistici die het voortouw namen en het (of toch minstens: hun) verleden bestudeerden. De geschiedschrijving kreeg hierdoor (niet zelden doelbewust) een legitimerend karakter. De statistici onderstreepten het historische belang van hun discipline en situeerden hun eigen werk in een lange onderzoekstraditie⁷⁹. De wiskundige statisticus K. Pearson, bijvoorbeeld, doceerde tijdens het interbellum over de statistiek in de 17de en de 18de eeuw⁸⁰. Op die manier gaf hij zijn eigen onderzoek meer gewicht en wetenschappelijke *sérieux*.

De betrokkenheid van de statistiekbeoefenaars bij het historisch onderzoek over de statistiek blijft tot vandaag groot. Nog steeds wordt de ‘interne’ wetenschapsgeschiedenis van de wiskundige statistiek en de waarschijnlijkheidsrekening vooral geschreven door wiskundigen en statistici of toch minstens door wetenschapshistorici met een sterk wiskundig-statistische achtergrond⁸¹. Het aspect ‘legitimering’ speelt nu minder een rol. Wiskundig onderlegde onderzoekers begrijpen de wetenschappelijke en wiskundige ontwikkelingen van de statistiek vaak beter dan de gemiddelde klassiek geschoolde historicus. Legitimering is wel nog aan de orde bij de geschiedschrijving over de overheidsstatistiek, een genre dat vanaf het midden van de jaren 1970 aan een heropleving toe is⁸². Naar aanleiding van jubilea laten bureaus voor de statistiek een instellingengeschiedenis schrijven, wat niet zelden resulteert in een huldeboek waarin het belang en de noodzaak van het jarige bureau voor het voetlicht worden geplaatst. Niet alleen statistische bureaus, ook academisch geschoolde historici tonen belangstelling voor de instellingengeschiedenis van de overheidsstatistiek⁸³. Daarnaast zijn historici, net zoals sociologen en demografen, geïnteresseerd in de ‘externe’ geschiedenis van de overheidsstatistiek. Zonder het institutionele en organisatorische aspect te vergeten, besteden zij aandacht aan de politieke, economische, sociale en culturele contexten waarin de overheidsstatistiek functioneerde⁸⁴. De integratie van de interne en de externe geschiedenis van de overheidsstatistiek leverde vruchtbare resultaten op daar waar de relatie tussen overheidsstatistiek en staatsvorming werd bestudeerd. Onder meer voor Italië en de Verenigde Staten van Amerika is aangetoond dat het ontstaan van het statistische apparaat onlosmakelijk verbonden was met de opbouw van een zelfstandige staat⁸⁵. Een geïntegreerde externe-interne benadering van de statistiekgeschiedenis is eveneens te vinden in het interdisciplinaire onderzoek waarvoor de Bielefeld-groep vanaf de jaren 1980 de aanzet gaf en waarin uiteindelijk ook de geschiedenis van de overheidsstatistiek werd geïntegreerd⁸⁶.

Door de nadruk te leggen op de contexten waarin de statistiek opereerde (en minder op de interne geschiedenis van de discipline zelf) gaan historici en sociologen een rol spelen in de geschiedschrijving over de wiskundige statistiek. Zij vestigen de aandacht op het geconstrueerde karakter van de statistiek. De idee dat ‘(sociale) werkelijkheid’

en ‘(wetenschappelijke) kennis’ constructies – en bijgevolg een zaak van machtsverhoudingen – zijn, vond in de statistiekgeschiedenis een vruchtbare bodem. Zowel voor de wiskundige als voor de overheidsstatistiek wordt geargumenteed dat de statistiek ‘werkelijkheid’ construeerde⁸⁷. De (overheids)statistiek werd niet alleen ‘gemaakt’ door de politieke, economische, sociale, intellectuele en wetenschappelijke omgevingen waarin zij ontstond en functioneerde. De overheidsstatistiek droeg er ook toe bij dat sociale groepen (bijvoorbeeld werklozen⁸⁸), regionale omschrijvingen (de departementen in de Franse tijd⁸⁹) en staatkundige gehelen (Italië, de Verenigde Staten van Amerika, Canada en België⁹⁰) vorm en werkelijkheidswaarde kregen.

De statistiekgeschiedenis kan niet alleen conceptueel (een internalistische versus een externalistische benadering) en thematisch (geschiedenis van de overheidsstatistiek, wiskundige statistiek, ...) worden ingedeeld. J. Matthews deelt de statistiekgeschiedenis in heroïsche verhalen over de pioniers in de statistische theorie, studies over de statistiek als instrument om de maatschappij te beschrijven, onderzoek naar de professionalisering van de statistiek en geschiedschrijving over de rol van de statistiek in de hedendaagse wetenschappelijke disciplines in⁹¹. L. Viré onderscheidt bronnenstudies (gecentreerd rond het type document, opgebouwd als een chronologische analyse of als een institutionele analyse over statistische instanties en richtlijnen) en onderzoek over de methodologie van de statistieken⁹². De bronnenstudies nemen vaak de vorm aan van historisch-kritische onderzoeken, al dan niet in combinatie met bronnenuitgaven⁹³.

Andere typologieën zijn denkbaar, maar in welke categorieën de statistiekgeschiedenis ook wordt onderverdeeld, één breuklijn lijkt er als een decisieve cesuur doorheen te lopen: de manier waarop de historicus omgaat met de vele betekenissen die de statistiek in de 19de eeuw had.

I. Stamhuis meent dat de statistiekhistoricus twee mogelijkheden heeft: de voorlopers van de hedendaagse statistiek bestuderen of onderzoeken tot wat de statistiek uit het verleden zich heeft ontwikkeld⁹⁴. Beide verhaallijnen kruisen elkaar daar waar de verschillende betekenissen van statistiek elkaar in het verleden kruisten, maar zijn niettemin essentieel verschillend en hebben elk evenveel legitimiteit. De keuze voor het ene of het andere uitgangspunt bepaalt op een vrij dwingende wijze de richting die het onderzoek uitgaat. Wie vanuit de 21ste eeuw terugkeert naar de voorlopers van de huidige statistiek komt terecht in vakgebieden als de politieke rekenkunde, de wiskunde en de waarschijnlijkheidsrekening, maar merkt de *Staatenkunde* moeilijker op⁹⁵. Wie de 19de-eeuwse vormen van statistiek tot in onze tijd volgt, vertelt een verhaal dat van de *Staatenkunde* uit de vroege 19de eeuw langs een kronkelend pad leidt naar vakgebieden zoals de sociologie en de economie vandaag⁹⁶.

Er ligt nog een derde mogelijkheid open: de historicus kan ervoor kiezen een zo open mogelijk verhaal te vertellen waarin de eigenheid van het verleden voorop staat en er

niet (noodzakelijk) geprobeerd wordt aan te knopen bij het heden⁹⁷. Voor de 19de eeuw houdt dit in dat de verschillende betekenissen, vormen en invloeden van en in de statistiek een plaats in het onderzoek krijgen.

Door van de betekenis(en) van statistiek de kern van het onderzoek te maken, kan een begripsgeschiedenis worden geschreven. Een Nederlandstalige begripsgeschiedenis van de term statistiek is tot op heden onbestaande, al is de eerste aanzet (voor Nederland tussen 1750 en 1850) gegeven⁹⁸. Meer algemeen kan het veranderende statistiekbegrip dienen als het kader waarbinnen de 19de-eeuwse statistici, theorieën en organisaties worden onderzocht. De historici die de overheidsstatistiek onderzoeken, laten zich veelal door dit perspectief leiden. Onder meer de overheidsstatistiek in Italië en de Franse departementale statistiek werden bestudeerd tegen de achtergrond van de betekenis die in de onderzochte periode aan statistiek werd gegeven⁹⁹. Het inzicht dat de sociale (wetenschappelijke) en administratieve statistiek geen elkaar uitsluitende categorieën waren, wordt hierdoor ten volle in het onderzoek geïntegreerd.

De eigenheid van de 19de eeuw vormt ook het uitgangspunt van de *history of measurement*. De geschiedenis van het meten bestudeert alle kennisdomeinen waarin methodes worden ontwikkeld om gegevens te verzamelen, verwerken en organiseren. Behalve over de statistiek gaat het onder meer over de meteorologie, astronomie en geneeskunde¹⁰⁰. Aanvankelijk kwamen in de geschiedenis van het meten vooral kwantitatieve vormen van meten aan bod¹⁰¹, maar mede door de nadruk te leggen op de eigenheid van het verleden werd duidelijk dat de geschiedenis van het meten kan worden opengetrokken naar talige vormen van informatieverwerking en -verwerking¹⁰². Zeker in haar oudste betekenis van *Staatkunde* was de statistiek een terrein bij uitstek waar 'metingen' niet in getallen werden uitgedrukt en waar informatie in een verhalende structuur werd georganiseerd. Veel statistiekgeschiedenissen zijn geschiedenissen van het meten, al wordt het onderzoek slechts een enkele keer als dusdanig gepresenteerd¹⁰³.

Een statistiekgeschiedenis

P. Starr verbindt de interne en de externe dimensie van de overheidsstatistiek door haar te omschrijven als een systeem 'for the production, distribution, and use of numerical information' met een sociale en een cognitieve component¹⁰⁴. 'Its social organization consists of the social and economic relations of individual respondents, state agencies, private firms, professions, international organizations, and others involved in producing flows of data from original sources to points of analysis, distribution, and use. Cognitive organization refers to the structuring of the information itself, including the boundaries of inquiry, presuppositions about social reality, systems of classification, methods of measurement, and official rules for interpreting and presenting data'¹⁰⁵.

Door de officiële statistiek te bekijken als een cognitief denksysteem en een descriptieve praktijk, en als een systeem met een interne logica en met een maatschappelijke contextgebonden verankering komt de aandacht haast vanzelf op het eigene van het verleden te liggen. De 19de-eeuwse overheidsstatistiek had wortels in de 18de eeuw en voelsprietten naar de 20ste eeuw, maar was meer dan een epiloog op de voorbije of een proloog op de volgende eeuw. Het was een ‘eigen’ antwoord op de 19de-eeuwse behoefte aan informatie en tegelijk een ‘eigen’ manier om met een massa aan gegevens om te gaan, of anders gezegd: een uniek – zij het niet onveranderlijk – informatie-systeem bedoeld om gegevens te genereren en te beheren¹⁰⁶. Onderzoek over de 19de-eeuwse overheidsstatistiek is dan ook weinig gebaat met een aanpak waarin de hedendaagse statistiek centraal staat. Zinvoller is te vertrekken vanuit de 19de-eeuwse inzichten in en opvattingen over de (overheids)statistiek.

Deze benadering brengt het onderzoek bij de *history of measurement* onder. De overheidsstatistiek hield zich in een specifiek 19de-eeuwse context bezig met het ‘meten’ van kenmerken van de staat en de samenleving (bevolkingsaantal, aantal misdaden, aantal bewoonde en onbewoonde huizen,...) en ontwikkelde instrumenten om gegevens te verzamelen, organiseren en verwerken. Het eigenlijke meetproces werd bepaald door het *design* van de statistieken (de vragenlijsten, de opbouw van de statistieken), de informatieverzameling in contact en in interactie met de respondenten, het verwerken en controleren van de informatie, de voorstelling en weergave van de vergaarde kennis (tabellen, publicaties). Het meten perfectioneerde naarmate het efficiënter en op grotere schaal werd georganiseerd en naarmate nieuwe meetinstrumenten en -technieken en nieuwe methodes om de meetresultaten voor te stellen en te verspreiden werden ontwikkeld¹⁰⁷.

Institutionalisering – met een tendens naar professionalisering, specialisatie en zelfstandiging – speelde in de 19de eeuw een cruciale rol in de steeds efficiëntere organisatie van de overheidsstatistiek¹⁰⁸. De officiële statistieken waren in toenemende mate het werk van gespecialiseerde, professionele en zelfstandige statistische diensten, die ingebed waren in de (centrale) administratie. De organisatie van de overheidsstatistiek was in handen van één (centrale) instelling of lag verspreid over diverse (ministeriële) diensten (concentratie versus deconcentratie). Daarnaast (en onafhankelijk daarvan) werd de methodologie van de overheidsstatistiek gestuurd vanuit een centraal punt of werd aan diverse (lagere) overheden een grote autonomie gegeven inzake het verzamelen en verwerken van gegevens (centralisatie versus decentralisatie)¹⁰⁹. Niet alleen instellingen en structuren, maar ook individuen speelden een doorslaggevende rol in de ontwikkeling van de officiële statistiek en de productie van statistieken¹¹⁰.

Een geschiedenis van de overheidsstatistiek moet daarom het verhaal vertellen van statistieken, instellingen én mensen. Wie gaf de overheidsstatistiek (instellingen en statistieken) vorm? Wie waren de medewerkers van de bureaus voor de statistiek?

Welke (individuele en collectieve) visie op de overheidsstatistiek droegen ze uit? Wat waren hun taken, hun realisaties? Welke statistieken produceerden ze, met welke middelen en met welke bedoelingen? Wat werd er gemeten (geteld of beschreven) en waarom? Hoe waren de informatieverzameling, -verwerking en -publicatie georganiseerd (vragenlijsten, instructies, nomenclaturen, controle,...)? Hoe evolueerde het meetproces en wie stuurde deze ontwikkelingen aan? Op welke manier (en waarom) bewoog de overheidsstatistiek zich over de assen concentratie – deconcentratie en centralisatie – decentralisatie?

De interne ontwikkeling van de overheidsstatistiek werd omgeven door een zeer ruime externe context. De overheidsstatistiek kon immers maar goed gedijen wanneer de maatschappelijke en intellectuele omgeving de statistiek mogelijk maakte en het politiek bestel statistieken nodig had. De officiële statistiek stelde zichzelf voor als een (neutraal) systeem om de ‘werkelijkheid’ te meten, maar werd even goed bepaald door het land en de samenleving waarbinnen ze functioneerde. Zoals de kennis die de officiële statistiek genereerde, was het statistische systeem zelf het resultaat van keuzes en beslissingen gestuurd door actoren (binnen en buiten het statistische systeem) met uiteenlopende belangen. Wat in beeld werd gebracht (en hoe, wanneer en waarom dit gebeurde), hing af van wat de statistiekproducenten in beeld wilden brengen (en hoe ze dit wilden doen). De statistieken waren niet neutraal of objectief, maar weerspiegelden (vaker impliciet dan expliciet) machtsverhoudingen en ideologische vooronderstellingen¹¹¹. De relatie tussen de overheidsstatistiek en de ‘werkelijkheid’ was dan ook dubbelzinnig. Enerzijds wilde de overheidsstatistiek bestaande fenomenen en feiten, mensen en ‘dingen’ registreren; anderzijds gaf ze door vooraf vast te leggen wat en hoe geregistreerd moest worden, vorm aan de realiteit. Door keuzes te maken – wat wel tellen of beschrijven en wat niet – en door waarnemingen in categorieën in te delen werden nieuwe sociale groepen, nieuwe geografische eenheden en nieuwe staatkundige gehelen gecreëerd. Eens dit proces was voltooid, ging de geconstrueerde werkelijkheid een eigen leven leiden. Dit werd (mogelijk) versterkt doordat de statistiek een identificatieproces tot stand bracht waardoor de respondenten zich gingen ‘herkennen’ in – en definiëren op basis van – de gebruikte categorieën. De overheidsstatistiek had niet alleen de ‘*ability to make things*’; het geconstrueerde ging de idee van objectiviteit in zich dragen¹¹². Het proces van kwantificeren, coderen en aggregeren, waarbij de stap werd gezet van individuele eenheden naar categorieën, droeg hiertoe in belangrijke mate bij¹¹³.

Een statistiekgeschiedenis wint aan kracht wanneer de contexten waarbinnen de overheidsstatistiek tot stand kwam – en de uitdagingen waarvoor deze contexten de overheidsstatistiek plaatsten – aan bod komen, en de raakpunten met de interne ontwikkelingen in de overheidsstatistiek worden verkend. Waarom en wanneer hadden een staat en/of samenleving behoefte aan een overheidsstatistiek? Hoe verhielden de (individuele) actoren die bij de overheidsstatistiek betrokken waren – statistiekproducenten en gebruikers van statistieken – zich tot de overheidsstatistiek als sys-

teem en binnen de overheidsstatistiek tot elkaar? Hoe verhiel de officiële statistiek zich tot de sociale wetenschappen, tot de sociale en tot de kanstheoretische statistiek? Wie (binnen en/of buiten de overheidsstatistiek) bepaalde welke vorm de overheidsstatistiek aannam? Wie bepaalde wat erin aan bod kwam? Wie creëerde nieuwe categorieën en met welke bedoelingen? Wat werd van de statistieken verwacht? Identificeerde de bevolking zich met de politieke, sociale en economische categorieën waarin ze ingedeeld werd? Hoe verliepen deze identificatieprocessen (en welk verzet riepen zij eventueel op)? Wat werd er gemeten en wat (doelbewust) niet, en welk beeld van het land en de samenleving creëerde de statistiek daardoor? Hielp de overheidsstatistiek om de industriële samenleving te beschrijven en vorm te geven? Droeg de overheidsstatistiek bij tot processen van staats- en natievorming en tot de identificatie van de inwoners met de staat, waardoor deze van binnenuit kon worden opgebouwd¹¹⁴? Indien de overheidsstatistiek bedoeld was als een staatsvormend project, hoe verhiel deze ambitie zich tot de universele en internationale ambities die zich in de 19de eeuw eveneens in de overheidsstatistiek aftekenden¹¹⁵?

In dit boek worden Starrs denkkader en (een deel van) de onderzoeksvragen die eruit voortvloeien toegepast op één nationale casus: de overheidsstatistiek in België, het land dat Louis Wolowski voor de *Société de Statistique de Paris* in 1874 ‘*ce petit État qui a constamment fonctionné comme laboratoire d'idées nouvelles [et qui] a initié à la vraie statistique des États bien plus importants, comme la Prusse, l’Autriche, l’Italie*’ noemde¹¹⁶.

Hoewel zo goed als alle Europese landen vanaf de late 18de of vroege 19de eeuw een intense statistische activiteit kenden en de overheidsstatistiek zich overal grosso modo op dezelfde manier ontplooid (institutionalisering, getallen- en tabellenstatistiek, publicatie van de resultaten), verschilde het uitzicht van de overheidsstatistiek van land tot land. Elke staat ontwikkelde een overheidsstatistiek aangepast aan de eigen nationale behoeften aan informatie en afgestemd op de specifieke nationale verhoudingen tussen de staat en de samenleving. ‘*[E]ach region, once it takes counting seriously, becomes statistical in its own way. [...] For example, the nineteenth century statistics of each state testify to its problems, sores and gnawing cankers*’¹¹⁷. Dat de statistische traktaten in heel Europa circuleerden en de statistici elkaar vanaf het midden van de 19de eeuw tijdens de internationale statistische congressen ontmoetten, deed hieraan geen afbreuk.

Om de nationale eigenheid van de overheidsstatistiek, en meer nog om de manier waarop de statistiek bijdroeg tot het creëren van een nationale politieke, sociale en economische ruimte, te kunnen bestuderen, begint het boek in 1795. Dit laat toe de geschiedenis van de Belgische overheidsstatistiek te situeren tegen de achtergrond van de drie opeenvolgende 19de-eeuwse staatsvormingsprocessen, de industrialisatie en daarmee samenhangend het ontstaan van de burgerlijke liberale samenleving en de sociale kwestie. Niettemin wordt in de eerste plaats een interne geschiedenis van de

overheidsstatistiek geschreven. De eerste decennia van de onafhankelijkheid staan hierin centraal. Tussen 1840 en 1870 ontwikkelde België zich tot een voorbeeld inzake de overheidsstatistiek. Het Belgische ‘statistische systeem’, met in het middelpunt daarvan de *Commission centrale de Statistique* en de algemene tellingen, werd mede door de uitstraling die Adolphe Quetelet eraan gaf, tot ver buiten de landsgrenzen bewonderd. Door het verhaal ruim voor 1840 te beginnen, moet duidelijk worden of en hoe de hoogbloei van de Belgische overheidsstatistiek tussen 1840 en 1870 te rijmen viel met het door H. Westergaard vastgestelde afnemende statistische enthousiasme na 1840¹¹⁸. Het boek eindigt in 1870, toen de Belgische overheidsstatistiek, mede door het overlijden van Quetelet, een crisis doormaakte. De heropbouw enkele jaren later vond zowel vanuit maatschappelijk als vanuit statistisch oogpunt in een andere context plaats. Er was een einde gekomen aan de triomf van het liberalisme. In de nationale politiek kreeg de katholieke partij het overwicht en kwam het socialisme op. Economisch maakte het land de tweede industriële revolutie en de opkomst van de tertiaire sector door. De statistiek verwiskundigde.

De institutionalisering van de overheidsstatistiek en de productie van de officiële statistieken (in het bijzonder van de uitgegeven demografische en economische statistieken) door de centrale overheid bepalen de verhaallijn. Zo wordt een opsomming van statistieken vermeden en worden twee domeinen – demografie en economie – die in de 19de-eeuwse overheidsstatistiek centraal stonden, benadrukt¹¹⁹. De belangstelling voor de demografie en de economie werd in de jaren 1840 geïntegreerd in het statistiektheoretische concept ‘algemene statistiek’, wat resulteerde in de (gepubliceerde) tienjaarlijkse algemene tellingen¹²⁰. Organisatorisch treedt het ministerie van Binnenlandse Zaken op de voorgrond, omdat dit departement bevoegd was voor de demografische en economische statistieken.

Aansluitend bij de vragen afgeleid uit Starrs typering van de overheidsstatistiek en bij de ontwikkeling van de statistiek in de 19de eeuw wordt de overheidsstatistiek voor vijf thema’s gesitueerd op polaire assen: vorm (encyclopedische statistiek versus thematische statistiek), doelstelling (‘portret’ van het land versus beleidsinstrument), institutionalisering en verzelfstandiging (concentratie versus deconcentratie), methodologie (centralisatie versus decentralisatie), relatie met het intellectuele veld (openbaarheid/publicatie versus geheimhouding en samenwerking versus isolement).

De internationale, regionale en lokale statistiekproducenten komen slechts zijdelings, niet systematisch en enkel wanneer zij van belang zijn voor het nationale verhaal, aan bod. Doordat de overheidsstatistiek binnen het nationale kader *top down* en niet *bottom up* wordt bestudeerd, komen de respondenten (de bevolking, gemeenten en provincies die het statistische materiaal aanleverden) niet rechtstreeks aan het woord. Een belangrijk nadeel hiervan is dat wordt voorbijgegaan aan een mogelijk *loop effect*, waarbij degenen die geteld of beschreven werden, invloed hadden op dit proces en in het bijzonder op de categorieën waarin zij ingedeeld werden¹²¹. Ook de reacties op de

overheidsstatistiek, bijvoorbeeld in de pers, blijven grotendeels buiten beschouwing. Alleen de parlementairen komen aan het woord, omdat zij de kredieten voor de overheidsstatistiek moesten goedkeuren en zo de nationale ruimte om statistieken te kunnen produceren mee vormgaven.

Tal van aspecten die met de productie van de statistieken te maken hadden, komen dus slechts terloops of indirect in beeld. Een meer diepgaande studie daarvan kan de kennis van de overheidsstatistiek optimaliseren, verfijnen en aanvullen, maar het is de vraag of ze tot fundamenteel nieuwe inzichten zou leiden.

Van een andere orde is de nadruk op de productie van de overheidsstatistieken, waardoor de verspreiding en het gebruik ervan buiten deze studie vallen¹²². Vragen naar de oplage, de verspreiding, de verkoopprijs en dus de beschikbaarheid van de (uitgegeven) officiële statistieken worden niet gesteld. Evenmin wordt gekeken naar het gebruik en de gebruikers van de overheidsstatistieken.

Deze keuze kan arbitrair worden genoemd. Onderzoek naar het gebruik van de officiële statistieken is immers noodzakelijk om de plaats die het statistische informatiesysteem in de 19de eeuw innam ten volle te begrijpen. Door de statistiekproductie en het -gebruik te ontkoppelen wordt bovendien een onderscheid gesuggereerd dat er in zekere zin geen was. De producenten van de officiële statistieken waren dikwijls ook de gebruikers ervan. Zelfs van de statistiekgebruikers die niet rechtstreeks betrokken waren bij de statistiekproductie kan worden vermoed dat ze indirect invloed hadden op het statistische systeem. De beslissing om het gebruik van de statistiek niet aan bod te laten komen, weegt bovendien zwaar door op het 'externe' verhaal over de overheidsstatistiek. De antwoorden op de vragen naar de interactie tussen de officiële statistiek en 'haar omgeving', naar de actoren die de statistiek vormgaven en naar de staatsvormings- en identificatieprocessen blijven onvolledig wanneer alleen de productiezijde in overweging wordt genomen.

Toch zijn er goede redenen om het onderzoek naar het gebruik van de overheidsstatistieken (voorlopig) te scheiden van dat naar de productie ervan. Een systematisch onderzoek naar het gebruik veronderstelt een eigen onderzoeksstrategie en -methodologie¹²³. In eerste instantie is het nodig het bereik van het begrip 'gebruik' af te bakenen. Gaat het hier om directe verwijzingen naar (concrete) statistieken of ook om indirecte referenties naar de overheidsstatistiek(en) in het algemeen? Vervolgens moeten de gebruikers (journalisten, parlementairen, sociale wetenschappers,...) worden geïdentificeerd en situaties waarin de overheidsstatistieken werden aangewend (als argument in parlementaire debatten, in krantenartikels,...) worden geanalyseerd. Een steekproefsgewijs discoursanalytisch onderzoek is hiervoor wellicht het meest geschikt.

Onderzoek naar het gebruik van de statistieken impliceert tevens reflectie over het ‘effect’ of ‘succes’ van de overheidsstatistiek(en). Werden de statistieken gebruikt waarvoor ze bedoeld waren? Werden ze ‘succesvol’ ingeschakeld in debatten of discussies? Hadden ze overtuigingskracht? Werden er beslissingen op gebaseerd? Voor deze vragen beantwoord kunnen worden, moeten ook ‘effect’ en ‘succes’ worden gedefinieerd en moet een instrument worden ontwikkeld om hen te meten. Het is verre van zeker dat dit zal lukken, want *‘use never proves effect’*¹²⁴. Er bestond geen eenduidige relatie tussen de doelstelling, het gebruik en het ‘effect’ van de officiële statistieken. De statistieken konden bijvoorbeeld opduiken in situaties waarvoor ze niet bedoeld waren en daar ‘effect’ hebben.

‘Maken’ en ‘gebruiken’ mogen dan wel twee facetten van de overheidsstatistiek zijn, het gebruik kan niet worden onderzocht zonder dat eerst de productie in kaart is gebracht. Dit was voor België tot nu toe nauwelijks het geval. Het Belgische statistische apparaat en – vooral – de rol van Quetelet hierin blijven in buitenlandse studies zelden onbesproken, maar trekken in België amper de aandacht van de historici. Quetelet, de ‘vader’ van de Belgische overheidsstatistiek, mocht bij de herdenking van zijn geboorte- en overlijdensjaar op de nodige belangstelling rekenen¹²⁵. Zijn rol als overheidsstatisticus kwam echter minder aan bod dan zijn bijdrage aan de sociale wetenschappen. Verder werd voornamelijk aandacht besteed aan de overheidsstatistieken als bron, met de daaraan gekoppelde noodzakelijke historische kritiek. De nadruk lag vaak op de tabellenstatistieken, waarbij de ‘betrouwbaarheid’ van de getallen werd geëvalueerd en ‘foute’ getallen werden gecorrigeerd¹²⁶. Het statistische apparaat (de producenten) en de context waarbinnen de statistiek tot stand kwam, werden hoofdzakelijk bestudeerd in functie van de evaluatie van de ‘waarde’ en bruikbaarheid van de statistieken voor de historicus of als inleiding bij bronnenpublicaties¹²⁷. Terwijl in diverse studies de genese van één (of enkele) telling(en) of enquête(s) werd besproken¹²⁸, leidde dit niet tot een synthese van de overheidsstatistiek als ‘systeem om te meten’¹²⁹. Het inzicht dat de officiële statistieken sociale constructies zijn, werd zelden geproblematiseerd (maar was soms wel latent aanwezig). Twee uitzonderingen bevestigden de regel: K. Velle wees op de plaats van de medische statistiek in het gezondheidsbeleid; A. Tixhon bestudeerde de genese van de gerechtelijke statistiek in relatie tot het ontstaan en de consolidatie van de Belgische staat¹³⁰.

Structuur

In 1804 noemde de Franse minister van Binnenlandse Zaken de overheidsstatistiek *‘la base d’un édifice’* waarop het jonge postrevolutionaire Frankrijk kon worden gebouwd¹³¹. In 1856 was de overheidsstatistiek voor de Belgische overheidsstatisticus Xavier Heuschling één van de successen van het onafhankelijke België: *‘un monument durable à côté des chemins de fer et des travaux de canalisation’*¹³². De overheidsstatistiek

was als een bouwwerk: degelijke grondvesten waarop een monument van een land en een monument voor het land konden worden opgetrokken.

In het eerste deel van het boek worden de fundamenteën van de Belgische overheidsstatistiek blootgelegd: de overheidsstatistiek in Frankrijk tussen 1795 en 1815 (hoofdstuk 1) en in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden tussen 1815 en 1830 (hoofdstuk 2).

Te midden van een veelheid aan ideeën over de (overheids)statistiek was Quetelet vanaf 1820 een bruggenbouwer (hoofdstuk 3). Niet alleen verenigde hij verschillende stromingen binnen de statistiek, hij zorgde ook voor continuïteit in de overheidsstatistiek tussen het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en het jonge België.

Het tweede deel gaat over de overheidsstatistiek in België tussen 1830 en 1870. Bijna onmiddellijk na de onafhankelijkheid begon de overheid met de institutionele uitbouw van de overheidsstatistiek. In het ministerie van Binnenlandse Zaken werden het *Bureau de Statistique générale* (hoofdstuk 4) en de *Commission centrale de Statistique* (hoofdstuk 5) opgericht. Vanaf 1841 gaven zij vorm aan het Belgische (organisatie)model voor de overheidsstatistiek. Centraal in de overheidsstatistiek stelden zij het statistiektheoretische concept van de *statistique générale* (hoofdstuk 6); centraal in de statistiekproductie de bevolkingsstatistiek (hoofdstuk 7). De algemene statistiek en de bevolkingsstatistiek kwamen samen in een concreet informatieverwervings- en informatieverwerkingsproces: de tienjaarlijkse algemene tellingen die vanaf 1846 werden georganiseerd en gepubliceerd (hoofdstuk 8). De uitstraling van het Belgische model en van de tienjaarlijkse tellingen slaagden er op termijn niet in de tegenstellingen in de overheidsstatistiek te overbruggen. Een crisis in het statistische systeem was onafwendbaar (hoofdstuk 9).

Eindnoten

1. W.F.WILLCOX, R.M.WOODBURY, O.N.ANDERSON, Statistics, in: E.R.A.SELIGMAN (ed.), *Encyclopaedia of the social sciences*, London, 1934, XIV, p.357. Geen 180, maar toch een tiental definities van statistiek is te vinden in: J.GARNIER, *Notes et petits traités contenant éléments de statistique et opuscules divers faisant suite au traités d'économie politique et des finances*, Paris, 1865.
2. De (evolutie van de) betekenis van statistiek wordt gereconstrueerd aan de hand van encyclopedieën en naslagwerken. Ook I. Stamhuis gaat op deze manier te werk. I.H.STAMHUIS, 'Cijfers en Aequaties' en 'Kennis der Staatskrachten'. *Statistiek in Nederland in de negentiende eeuw*, Amsterdam, 1989, pp.3-6. Er mag worden verwacht dat encyclopedieën, die vaak bedoeld waren voor een breed en niet-gespecialiseerd publiek, voornamelijk gangbare en aanvaarde definities van en opvattingen over statistiek opnamen. Verouderde en voorbijgestreefde definities werden doorgaans niet meer gepubliceerd; nieuwe en innovatieve betekenissen werden nog niet opgenomen. Op dit punt verschilden encyclopedieën van traktaten en handboeken, die – bedoeld voor een publiek van specialisten – meestal nauwer aansloten bij recente ontwikkelingen in een vakgebied. In de verwijzingen naar encyclopedieën en naslagwerken wordt geenszins gestreefd naar volledigheid; de referenties zijn louter exemplarisch.
3. W.F.WILLCOX e.a., Art.cit., p.356.
4. *Déclaration des biens, charges, dettes et statistiques des communautés de la généralité de Bourgogne* door intendant Claude Bouchu opgesteld tussen 1666 en 1669 en andere voorbeelden aangehaald in: J.J.DROESBEKE, P.TASSI, *Histoire de la statistique*, Paris, 1990, p.39. (De eigenlijke titel van Bouchus werk zou zijn: *Déclaration des biens, charges, dettes et statistique des communautés de la généralité de Dijon, fournies par ordre de Bouchu, intendant de Bourgogne, et sous forme de questionnaire (...)*). Zie ook: *Microscopium statisticum* van Helenio Politano uit 1672, vermeld in: W.F.WILLCOX e.a., Art.cit., p.356.
5. Over de *Staatenkunde*: J.DUPÂQUIER, M.DUPÂQUIER, *Histoire de la démographie. La statistique de la population des origines à 1914*, Paris, 1985, pp.107-128; J.HOOCK, D'Aristote à Adam Smith: quelques étapes de la statistique allemande entre le XVIIe et le XIXe siècle, in: *Pour une histoire de la statistique, Vol. I: Contributions*, Paris, 1977, pp.478-483. Over Conring: C.J.H.JANSEN, The teaching of statistics in the eighteenth century at the law faculties of the Republic of the United Provinces, in: P.M.M.KLEP, I.H.STAMHUIS (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: the Netherlands 1750-1850*, Amsterdam, 2002, pp.157-159.
6. P.BURKE, *A social history of knowledge. From Gutenberg to Diderot. Based on the first series of Vonhoff lectures given at the University of Groningen (Netherlands)*, Cambridge, 2000, p.101.
7. I.H.STAMHUIS, *Op.cit.*, p.47.
8. A.DESROSIÈRES, *The politics of large numbers. A history of statistical reasoning*, Cambridge (USA)/London, 1998, pp.19-20.
9. G.ACHENWALL, *Abriss der Staatswissenschaft der europäischen Reiche*, Göttingen, 1749.
10. I.H.STAMHUIS, *Op.cit.*, p.53.
11. A.L.VON SCHLÖZER, *Theorie der Statistik*, Göttingen, 1804.
12. J.SINCLAIR, *Statistical account of Scotland drawn up from the communications of the ministers of the different parishes*, Edinburgh, 1791-1799.
13. *Encyclopaedia Britannica; or a dictionary of arts and sciences*, Edinburgh, 1771, III.

14. Statistics, in: *Encyclopedia Britannica*, Edinburgh, 1797, XII, p.731. Geciteerd in: M.CULLEN, *The statistical movement in early Victorian Britain. The foundations of empirical social research*, Hassocks, 1975, pp.10-11.
15. Statistics, in: W.NICHOLSON, *The British encyclopedia, or dictionary of arts and sciences. Comprising an accurate and popular view of the present improved state of human knowledge*, London, 1809, VI, s.p.
16. *Ibidem*, s.p.
17. Statistique, in: F.NOËL, CARPENTIER, *Nouveau dictionnaire des origines, inventions et découvertes dans les arts, les sciences, la géographie, le commerce, l'agriculture, etc.*, Bruxelles, 1828, II, p.511.
18. Statistique, in: P.LEROUX, J.REYNAUD (eds.), *Encyclopédie nouvelle, ou dictionnaire philosophique, scientifique, littéraire et industriel*, Paris, 1841, VIII, p.276.
19. G.NIEUWENHUIS, Statistiek, in: *Algemeen woordenboek voor kunsten en wetenschappen*, Zutphen, 1826, deel R-S, p.600. Geciteerd in: I.H.STAMHUIS, *Op.cit.*, p.3.
20. Statistique, in: *Nouvelle encyclopédie des gens du monde. Dictionnaire raisonné des connaissances humaines*, Bruxelles, 1842, I, p.241.
21. Statistique, in: P.LEROUX, J.REYNAUD (eds.), *Op.cit.*, p.275.
22. Statistics, in: *Encyclopaedia Britannica or a dictionary of arts, sciences, and general literature*, Edinburgh, 1842, XX, pp.566-567.
23. Statistique, in: *Nouvelle encyclopédie*, pp.241-242.
24. Statistik, in: *Volksconversationslexikon. Umfassendes Wörterbuch des sämtlichen Wissens, bearbeitet von Gelehrten, Künstlern, Gewerbe- und Handeltreibenden*, Stuttgart, 1845, XVI, p.215; J.DE CROZE, Statistique, in: *Encyclopédie du dix-neuvième siècle, répertoire universel des sciences, des lettres et des arts avec la biographie de tous les hommes célèbres*, Paris, 1847, XXII, p.720. Het onderscheid tussen statistiek en politieke economie was vooral in Groot-Brittannië aan de orde, omdat de politieke economen er sterk twijfelden aan het wetenschappelijke gehalte van de statistiek. Statistics, in: C.KNIGHT (ed.), *Encyclopaedia of arts and sciences*, London, 1861, VII-VIII, kol.774. Deze kwestie werd ook later in de 19de eeuw nog aangehaald. Statistique, in: P.CONIL, *Encyclopédie populaire*, Paris, 1888, II, p.2004.
25. Statistique, in: P.LEROUX, J.REYNAUD (eds.), *Op.cit.*, p.275.
26. Statistique, in: L.N.BESCHERELLE, *Dictionnaire national ou dictionnaire universel de la langue française*, Paris, 1862, II, p.1374; FERRY, Statistique, in: W.DUCKETT (ed.), *Dictionnaire de la conversation et de la lecture*, Paris, 1873, XVI, p.323.
27. J.H.SCHNITZLER, Statistique, in: A.WAHLEN (ed.), *Nouveau dictionnaire de la conversation, ou répertoire universel [...]*, Bruxelles, 1844, XXIV, p.526.
28. A.A.COURNOT, *Exposition de la théorie des chances et des probabilités*, Paris, 1843. Geciteerd in: J.H.SCHNITZLER, *Art.cit.*, p.526. Over de econoom Cournot en de statistiek: C.MENARD, *Trois formes de résistance aux statistiques: Say, Cournot, Walras*, in: *Pour une histoire*, pp.420-423.
29. P.A.DUFAU, *Traité de statistique ou théorie de l'étude des lois d'après lesquelles se développent les faits sociaux, suivi d'un essai de statistique physique et morale de la population française*, Paris, 1840.

30. P.FLAZARSELD, Notes on the history of quantification in sociology – Trends, sources and problems, in: M.KENDALL, R.L.PLACKETT (eds.), *Studies in the history of statistics and probability*, London/High Wycombe, 1977, II, p.223. Over de politieke rekenkunde: J.DUPÂQUIER, M.DUPÂQUIER, *Op.cit.*, pp.129-198.
31. J.GRAUNT, *Natural and political observations upon the bills of mortality with reference to the government, religion, trade, growth, air, disease, and the several changes in the city of London*, London, 1662.
32. In Frankrijk, dat veel minder op de handel gericht was, was de rekenkunde veel minder verspreid. Bovendien werden de officiële demografische gegevens er veelal geheim gehouden, zodat er weinig of geen informatie beschikbaar was voor het wetenschappelijk onderzoek.
33. Onder meer het werk van Willem Kersseboom (één van de eerste professionele (levens)verzekeraars) was van belang. X.HEUSCHLING, Notice sur la vie et les ouvrages de Guillaume Kersseboom, statisticien hollandais du dix-huitième siècle, in: *BCCS*, 1857, VII, (verhandelingen) pp.397-413.
34. PHUDSON, *History by numbers. An introduction to quantitative approaches*, London/New York, 2000, p.27.
35. S.WOLF, Statistics and the modern state, in: *Comparative Studies in Society and History*, XXXI, 1989, p.591.
36. Dit was zelfs in Engeland, waar de politieke rekenkunde was ontstaan, het geval. V.HILTS, *Aliis exterendum*, or, the origins of the Statistical Society of London, in: *Isis*, XLIX, 1978, 246, p.24.
37. J.P.SÜSMILCH, *Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts aus der Geburt, dem Tode und der Fortpflanzung desselben erwiesen*, Berlin, 1741. Over het belang van Süsmilch's werk: R.A.HORVATH, Süsmilch's methodological impact on European statistics, in: *International Statistical Review*, LIX, 1991, 1, pp.59-66.
38. Onder andere bij Johann de Witt. I.H.STAMHUIS, *Op.cit.*, pp.30-33.
39. I.H.STAMHUIS, De 'probabilistic revolution' in de wetenschappen, in: I.H. STAMHUIS, A. DE KNECHT-VAN EEKELEN (eds.), *De met cijfers bedekte 19e eeuw. Toepassing van statistiek en waarschijnlijkheidsrekening in Nederland en Vlaanderen tussen 1840 en 1920*. Gewina. Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek, XV, 1992, pp.142-143.
40. P.S.LAPLACE, Mémoire sur les probabilités, in: *Mémoires de l'Académie royale des Sciences de Paris. Année 1778*, Paris, 1781, pp.227-332; Idem, Sur les naissances, les mariages et les morts, à Paris, depuis 1771 jusqu'en 1784, et dans l'étendue de la France, pendant les années 1781 et 1782, in: *Mémoires de l'Académie royale des Sciences de Paris. Année 1783*, Paris, 1786, pp.693-702.
41. Statistik, in: *Meyers Konversations-Lexikon. Eine Encyclopedie des allgemeinen Wissens*, Leipzig, 1878, VI, p.977; Statistik, in: *Meyers Hand-Lexicon des allgemeinen Wissens*, Leipzig, 1883, II, p.1862; Statistique, in: LARIVE, FLEURY, *Dictionnaire français illustré des mots et des choses ou dictionnaire encyclopédique des écoles, des métiers et de la vie pratique*, Paris, 1889, III, p.395.
42. Statistique, in: J.TROUSSET (ed.), *Nouveau dictionnaire encyclopédique universel illustré. Répertoire des connaissances humaines*, Paris, 1887, V, p.347.
43. Statistiek, in: A.WINKLER PRINS (ed.), *Geïllustreerde encyclopaedie. Woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid*, Amsterdam, 1880, XIII, p.343; Rotterdam, 1887, p.719.

44. R.A.HORVATH, L'influence de l'école descriptive allemande sur le développement des services statistiques nationaux, in: *Institutions of demographical statistics. The papers of the international colloquium of historical demography, Cluj-Napoca, september 1977. Populatie si societate*, IV, 1980, pp.172-173.
45. A.F.LÜDER, *Kritik der Statistik und der Politik*, Göttingen, 1812. Vijf jaar later herhaalde hij zijn kritiek: Idem, *Kritische Geschichte der Statistik*, Göttingen, 1817.
46. M.-N.BOURGUET, *Déchiffrer la France. La statistique départementale à l'époque napoléonienne*, Paris, 1989, pp.42-44.
47. Statistique, in: B.DUPINEY DE VOREPIERRE, *Dictionnaire français illustré et encyclopédie universelle*, Paris, 1867, II, p.1127; 1876, II, p.1127; 1881, II, p.1127; Statistique, in: P.CONIL, *Op.cit.*, p.2004.
48. Statistik, in: *Meyers Konversations-Lexikon*, p.978; Statistik, in: *Meyers Hand-Lexicon*, p.1862.
49. Statistiek, in: A.WINKLER PRINS, *Op.cit.*, 1880, p.343; 1887, p.719.
50. Statistics, in: *Lloyd's encyclopaedic dictionary*, London, 1895, VI, p.578.
51. M.DONNELLY, From political arithmetic to social statistics: how some nineteenth-century roots of the social sciences were implanted, in: J.HEILBRON, L.MAGNUSSON, B.WITTROCK (eds.), *The rise of the social sciences and the formation of modernity. Conceptual change in context, 1750-1850*, Dordrecht/Boston/London, 1998, pp.228-236.
52. M. Cullen spreekt van 'social statistics and the ideology of improvement'. M.CULLEN, *Op.cit.*, p.135.
53. Statistik, in: *Volksconversationslexikon*, p.215.
54. S.L.LAURITZEN, *Thiele. Pioneer in statistics*, Oxford, 2002.
55. Statistique, in: B.DUPINEY DE VOREPIERRE, *Art.cit.*, 1867, p.1127; 1876, p.1127; 1881, p.1127.
56. *Ibidem*, 1867, p.1127; 1876, p.1127; 1881, p.1127.
57. G.D., Statistique, in: P.GUÉRIN (ed.), *Lettres, sciences, arts. Encyclopédie universelle. Dictionnaire des dictionnaires*, Paris, 1892, VI, p.519.
58. Statistique, in: F.C.DREYFUS (ed.), *La grande encyclopédie. Inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts*, Paris, [1886?] XXX, pp.448-451.
59. Statistiek, in: *Sijthoff's woordenboek voor kennis en kunst*, Leiden, 1895, IX, pp.154-155.
60. Statistiek, in: H.ZONDERVAN (ed.), *Winkler Prins' Geïllustreerde encyclopaedie*, Amsterdam, 1911, XIV, p.630.
61. L.KRÜGER, G.GIGERENZER, M.S.MORGAN (eds.), *The probabilistic revolution. Volume II. Ideas in the science*, Cambridge (USA)/London, 1990; G.GIGERENZER, Z.SWIJTINK, T.PORTER, L.J.DASTON, J.BEATTY, L.KRÜGER, *The empire of chance. How probability changed everyday life*, Cambridge, 1989.
62. M.ARMATTE, Une discipline dans tous ses états: la statistique à travers ses traités (1800-1914), in: *Du fait statistique au fait social. Revue de synthèse*, CXII, 1991, 2, p.161.
63. J.-C.PERROT, Les premières statistiques au regard de l'histoire intellectuelle, in: *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, XLV, 1995, 1, pp.51-62.

64. T.PORTER, *The rise of statistical thinking, 1820-1900*, Princeton, 1986.
65. Zie bijvoorbeeld het overzicht van volkstellingen van de klassieke oudheid tot de vooravond van de Franse Revolutie (met inbegrip van volkstellingen bij de Inca's): J.HECHT, L'idée de dénombrement jusqu'à la révolution, in: *Pour une histoire*, pp.21-81.
66. Daartegenover staan historici die, vertrekkende van het hedendaagse statistiekbegrip, zelfs veel 19de-eeuwse vormen van statistiek uitsluiten. L.VIRÉ, La statistique napoléonienne dans les neuf départements belges. Éléments pour une critique, in: *La statistique en France à l'époque napoléonienne. Journée d'étude, Paris, 14 février 1980*, Bruxelles/Paris, 1981, p.15.
67. M.DUPÂQUIER, Quelques étapes dans le développement des publications démographiques au XIXe siècle, in: *Pour une histoire*, p.119.
68. M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, p.18.
69. Zie bijvoorbeeld: B.GILLE, *Les sources statistiques de l'histoire de France des enquêtes du XVIIe siècle à 1870*, Genève, 1980.
70. M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, pp.22-32.
71. J.-C.PERROT, La statistique régionale à l'époque de Napoléon, in: *Pour une histoire*, p.251.
72. H.L.WESTERGAARD, *Contributions to the history of statistics*, London, 1932, p.113; I.HACKING, Biopower and the avalanche of printed numbers, in: *Foucault and critical theory: the uses of discourse analysis. Humanities in Society*, V, 1982, 3-4, pp.279-295.
73. W.FARR, Inaugural address, in: *Journal of the Statistical Society of London*, XXXIV, 1871, 4, p.409.
74. B.HILDEBRAND, Cours élémentaire de statistique administrative donné à l'université de Jena (traduit de l'allemand sur les cahiers du professeur et résumé par Xav. Heuschling), in: *BCCS*, 1872, XII, (verhandelingen) p.4.
75. I.HACKING, *The taming of chance*, Cambridge, 1995, p.29.
76. A.DESROSIÈRES, *Op.cit.*, p.13.
77. Een geschiedenis van de statistiekgeschiedenis: A.DESROSIÈRES, Histoire de la statistique: styles d'écriture et usages sociaux, in: J.-P.BÉAUD, J.-G.PRÉVOST (eds.), *L'ère du chiffre. Systèmes statistiques et traditions nationales. The age of numbers. Statistical systems and national traditions*, Québec, 2000, pp.37-57.
78. Zie bijvoorbeeld: J.BERTILLON, *Cours élémentaire de statistique administrative. Élaboration des statistiques – organisation des bureaux de statistique – éléments de démographie*, Paris, 1895; V.JOHN, *Geschichte der Statistik. Erster Teil. Von dem Ursprung der Statistik bis auf Quetelet (1835)*, Stuttgart, 1884; J.KOREN (ed.), *The history of statistics. Their development and progress in many countries*, New York, 1918; H.W.METHORST, *Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden*, Den Haag, 1902; A.MOREAU DE JONNÈS, *Éléments de statistique. Principes généraux de cette science, sa classification, sa méthode, ses opérations, ses divers degrés de certitude, ses erreurs et ses progrès, avec son application à la constatation des faits naturels, sociaux et politiques, historiques et contemporains*, Paris, 1856.
79. A.DESROSIÈRES, Quetelet et la sociologie quantitative: du piédestal à l'oubli, in: *Actualité et universalité de la pensée scientifique d'Adolphe Quetelet. Actes du colloque organisé à l'occasion du bicentenaire de sa naissance. Palais des Académies, 24-25 octobre 1996*, Bruxelles, 1997, p.194.

80. E.S.PEARSON (ed.), *The history of statistics in the 17th and 18th centuries against the changing background of intellectual, scientific and religious thought. Lectures by Karl Pearson given at University College London during the academic sessions 1921-1933*, London/High Wycombe, 1978.
81. S.M.STIGLER, *The history of statistics. The measurement of uncertainty before 1900*, Cambridge (USA)/London, 1986; Idem, *Statistics on the table. The history of statistical concepts and methods*, Cambridge (USA)/London, 2000; A.HALD, *A history of probability and statistics and their applications before 1750*, New York, 1990; Idem, *A history of mathematical statistics from 1750 to 1930*, New York, 1998.
82. Bijvoorbeeld: J.W.DUNCAN, W.C.SHELTON, *Revolution in United States government statistics, 1926-1976*, Washington DC, 1978; R.WARD, T.DOGGETT, *Keeping store. The first fifty years of the Central Statistical Office*, London, 1991; D.A.WORTON, *The Dominion Bureau of Statistics. A history of Canada's central statistical office and its antecedents, 1841-1972*, Montreal/Kingston, 1998.
83. Bijvoorbeeld: A.-M.KUIJLAARS, *Het huis der getallen. De institutionele geschiedenis van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS), 1899-1996*, Voorburg/Amsterdam, 1999.
84. Bijvoorbeeld: M.J.ANDERSON, *The American census. A social history*, New Haven, 1988.
85. S.PATRIARCA, *Numbers and nationhood. Writing statistics in nineteenth-century Italy*, Cambridge, 1996; M.J.ANDERSON, *Op.cit.*; M.ANDERSON, Building the American statistical system in the long 19th century, in: J.-P.BÉAUD, J.-G.PRÉVOST (eds.), *Op.cit.*, pp.105-130.
86. Bijvoorbeeld: L.KRÜGER, L.J.DASTON, M.HEIDELBERGER (eds.), *The probabilistic revolution. Volume I. Ideas in history*, Cambridge (USA)/London, 1990; L.KRÜGER, *The probabilistic revolution. II [...]*, 1990. A.Desrosières past de *internalist-externalist* benadering uit de wetenschapsgeschiedenis toe op de statistiekgeschiedenis. A.DESROSIÈRES, *The politics*, pp.4-6.
87. Bijvoorbeeld: D.A.MACKENZIE, *Statistics in Britain, 1865-1930. The social construction of scientific knowledge*, Edinburgh, 1981. Zie ook: L.BLONDIAUX, S.FRANÇOIS, L'imagination statistique, in: L.BLONDIAUX, S.FRANÇOIS (eds.), *L'imagination statistique. Politix*, 1994, 25, p.1.
88. R.SALAI, N.BAVAREZ, B.REYNAUD, *L'invention du chômage. Histoire et transformations d'une catégorie en France des années 1890 aux années 1980*, Paris, 1986.
89. M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*
90. S.PATRIARCA, *Op.cit.*; M.J.ANDERSON, *Op.cit.*; M.ANDERSON, *Art.cit.*; B.CURTIS, *The politics of population. State formation, statistics and the census of Canada, 1840-1875*, Toronto, 2001. B. Curtis bespreekt niet alleen de 'constructie' van de Canadese staat, maar ook de 'creatie' van de Canadese bevolking en bevolkingsgroepen. Hij legt tevens het samenspel tussen de diverse facetten van 'geconstrueerde werkelijkheid' bloot. De statistiek speelde een rol bij de constructie van de Canadese staat en tegelijk waren de statistieken sociale constructies (die onder meer door de staat werden vormgegeven). Voor België toont A. Tixhon aan dat de gerechtelijke statistiek een rol speelde bij de constructie van de staat. A.TIXHON, Contrôler la Justice, construire l'État et surveiller le crime au XIXe siècle. Naissance et développement de la statistique judiciaire en Belgique (1795-1901), in: *RBPH*, LXXVII, 1999, pp.965-1001.
91. R.MATTHEWS, Statistics, in: A.HESSENBRUCH (ed.), *Reader's guide to the history of science*, London/Chicago, 2000, pp.706-707.
92. L.VIRÉ, *Art.cit.*, pp.19-41.

93. Bijvoorbeeld: J.-M.CHANUT, J.HEFFER, J.MAIRESSE, G.POSTEL-VINAY, *L'industrie française au milieu du 19e siècle. Les enquêtes de la Statistique générale de la France*, Paris, 2000; D.A.GATLEY, P.S.ELL, *Counting heads. An introduction to the census, poor law data and vital registration*, s.l., 2000. Belgische voorbeelden: zie verder.
94. I.H.STAMHUIS, *Cijfers*, p.2.
95. Vooral de geschiedenis van de waarschijnlijkheidsrekening is nooit veraf. Bijvoorbeeld: A.HALD, *A history of mathematical statistics*; S.M.STIGLER, *Statistics*. Elders behandelt A. Hald, net zoals onder meer D. Owen voor hem, de waarschijnlijkheidsrekening en de statistiek in één adem. A.HALD, *A history of probability*; D.OWEN (ed.), *On the history of statistics and probability*, New York, 1976. Omgekeerd is de statistiek nooit ver weg wanneer het over de geschiedenis van de kansrekening gaat. Bijvoorbeeld: I.HACKING, *The emergence of probability*, Cambridge, 1975.
96. Omgekeerd is de statistiek ook bijna altijd aanwezig in historische studies over de sociologie of de economie. Bijvoorbeeld: M.S.MORGAN, *The history of econometric ideas*, Cambridge, 1990.
97. Ook al benoemt Stamhuis deze derde weg niet expliciet, ze bewandelt hem wel in haar eigen onderzoek. In het onderzoek over de 19de eeuw is de vraag naar de eigenheid van de onderzochte periode sterk aan de orde. Zie hierover de bijdragen in: *De vanzelfsprekende stijl. Nieuwe visies op de negentiende eeuw. De negentiende eeuw*, XXII, 1998, 1. Onder meer het onderzoek van K. Wils over het positivisme toont de rijkdom aan perspectieven die wordt geopend als het onderzoek de eigenheid van de 19de eeuw als uitgangspunt neemt. K.WILS, *De omweg van de wetenschap. Het positivisme en de Belgische en Nederlandse intellectuele cultuur, 1845-1914*, Amsterdam, 2005.
98. P.M.M.KLEP, A historical perspective on statistics and measurement in the Netherlands 1750-1850, in: P.M.M.KLEP, I.H.STAMHUIS (eds.), *Op.cit.*, pp.31-40.
99. S.PATRIARCA, *Op.cit.*; M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*
100. P. Klep onderscheidt acht kennisdomeinen. P.M.M.KLEP, *Art.cit.*, pp.48-56.
101. Bijvoorbeeld: H.WOOLF (ed.), *Quantification. A history of the meaning of measurement in the natural and social sciences*, Indianapolis/New York, 1961.
102. A.OGIEN, La volonté de quantifier. Conceptions de la mesure de l'activité médicale, in: *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, LV, 2000, 2, p.283.
103. P.M.M.KLEP, I.H.STAMHUIS (eds.), *Op.cit.*; S.M.STIGLER, *The history*.
104. P.STARR, The sociology of official statistics, in: W.ALONSO, P.STARR (eds.), *The politics of numbers*, New York, 1987, p.8. In het licht van de geschiedenis van de statistiek kan de term 'numerical' uit het citaat worden weggedacht.
105. *Ibidem*, p.8.
106. P.M.M.KLEP, *Art.cit.*, p.40.
107. *Ibidem*, pp.57-62.
108. J.-P.BÉAUD, J.-G.PRÉVOST, La forme est le fond. La structuration des appareils statistiques nationaux (1800-1945), in: *Éléments d'histoire des sciences sociales (XVIIIe-XXe siècles). Revue de synthèse* (4e série), 1997, 4, p.425.
109. De polaire begrippenparen 'concentratie-deconcentratie' en 'centralisatie-decentralisatie' worden geoperationaliseerd in A.-M. Kuijlaars' geschiedenis van het Nederlandse Bureau voor de Statistiek en de Commissie voor de Statistiek. A.-M.KUIJLAARS, *Op.cit.*

110. T.BUSSET, La mise en place du Bureau fédéral de statistique, in: *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, XLV, 1995, 1, pp.7-28.
111. K.JOHANNISSON, Society in numbers: the debate over quantification in 18th-century political economy, in: T.FRANGSMYR, J.HEILBRON, PRIDER (eds.), *The quantifying spirit in the 18th century*, Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1990, p.343. Zie hierover ook: T.HENTSCH, Compter et conter: le dire de la statistique, in: J.-P.BÉAUD, J.-G.PRÉVOST (eds.), *L'ère*, pp.483-486. Omdat het hier vaak ging om impliciete presumpties valt dit niet gemakkelijk te onderzoeken. Eén van de weinige bijdragen waarin specifiek naar vooronderstellingen wordt gezocht (en er ook worden gevonden): S.SZRETER, The genesis of the Registrar-General's social classification of occupations, in: *The British Journal of Sociology*, XXXV, 1984, 4, pp.522-546. Zie ook: B.DURIEZ, J.ION, La représentation sociale de l'élite dans les classifications socioprofessionnelles britanniques, in: L.BLONDIAUX, S.FRANÇOIS (eds.), *L'imagination statistique. Politix*, 1994, 25, pp.104-116.
112. T.PORTER, Statistics and the politics of objectivity, in: *Revue de synthèse* (4e série), 1993, 1, pp.87-101. Met een reactie hierop: A.DESROSIÈRES, L'objectivation: ses coûts et ses effets, in: *Revue de synthèse* (4e série), 1993, 1, pp.103-104. Meer algemeen over statistiek en objectiviteit: T.M.PORTER, *Trust in numbers. The pursuit of objectivity in science and public life*, Princeton, 1995.
113. T.M.PORTER, Making things quantitative, in: *Science in context*, VII, 1994, 3, pp.389-407; A.DESROSIÈRES, How to make things which hold together: social science, statistics, and the state, in: P.WAGNER, B.WITTROCK, R.WHITLEY (eds.), *Discourses on society. The shaping of the social science disciplines. Sociology of the sciences yearbook*, XV, 1990, pp.195-218. Over de verspreiding en het aanvaardbaar maken/taken van het kwantificeren: P.C.COHEN, *A calculating people. The spread of numeracy in early America*, Chicago/London, 1982.
114. M.SURDEZ, Quand les frontières se font statistiques. La constitution d'un espace national considérée à travers le prisme des recensements, in: *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, XLV, 1995, 1, p.64.
115. De 19de eeuw kende niet alleen nationale statistieken en statistische instellingen, maar ook internationale statistische congressen. Tijdens de congressen werden internationale normen en standaarden, die (ogenschijnlijk?) ingingen tegen de nationale ambities van de overheidsstatistiek, afgesproken. N.BRACKE, In search of comparability. The internationalisation of official statistics, 1853-1945, in: P.KLEP, I.STAMHUIS, J.VAN MAARSEVEEN (eds.), *The Statistical Mind in the Netherlands. II*, Amsterdam, ter perse.
116. Geciteerd in: P.PROBERT-JONES, Introduction, in: *Actualité*, p.7.
117. I.HACKING, *The taming*, pp.17-18.
118. H.L.WESTERGAARD, *Op.cit.*, p.136.
119. Het onderzoek van Curtis waarin de overheidsstatistiek in Canada wordt bestudeerd aan de hand van de volkstellingen, toont dat dit een vruchtbare invalshoek is. B.CURTIS, *Op.cit.*
120. 'Algemeen' staat hier voor 'volledig'. Niettemin had 'algemeen' in de 19de eeuw in het statistiek-theoretische concept 'algemene statistiek' ('*statistique générale*') een andere betekenis dan in 'algemene tellingen'. Met de 'algemene statistiek' werd een encyclopedische statistiek bedoeld die terugging op de *Staatenkunde* en waarin alle (relevant geachte) aspecten van de staat en de samenleving werden beschreven of geteld. Met 'algemene tellingen' werden tellingen bedoeld waarin alle eenheden van een populatie waren opgenomen. Bij een volkstelling ging het dus om een telling van alle personen in het land. Over de term 'algemene telling': J.G.S.J.VAN MAAR-

- SEVEEN, Inleiding, in: Idem (ed.), *Algemene tellingen in de twintigste eeuw*, Voorburg, 2002, p.8.
121. I.HACKING, Façonner les gens: le seuil de pauvreté, in: J.-P.BÉAUD, J.-G.PRÉVOST (eds.), *Op.cit.*, p.17.
122. Wanneer dit thema hier en daar toch aan bod komt, is dat omdat het (in het vooruitzicht gestelde) gebruik van de statistieken van direct belang was voor de productie ervan.
123. Het onderzoek van Tixhon, één van de weinige waarin het gebruik van de statistieken aan bod komt, toont voor welke uitdagingen dit de onderzoeker plaatst. A.TIXHON, *Le pouvoir des nombres. Une histoire de la production et de l'exploitation des statistiques judiciaires belges (1795-1870)*, Louvain-la-Neuve, UCL (thèse de doctorat).
124. P.STARR, *Art.cit.*, p.52.
125. Zie vooral de bijdragen in: *Actualité; Adolphe Quetelet 1796-1874. Exposition documentaire présentée à la Bibliothèque Royale Albert Ier à l'occasion du centenaire de la mort d'Adolphe Quetelet*, Bruxelles, 1974; *Adolphe Quetelet 1796-1874. Hommages et contributions*, Bruxelles, 1975; *Adolphe Quetelet 1796-1874. Recueil des travaux et contributions présentés en 1974 en hommage à son rôle de statisticien*, Bruxelles, 1974; *Adolphe Quetelet 1796-1874. Contributions en hommage à son rôle de sociologue*, Bruxelles, 1977.
126. Bijvoorbeeld: G.DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit in België (1846-1979): een kritische studie van het bronnenmateriaal*, Leuven/Brussel, 1984.
127. Bijvoorbeeld: N.CAULIER-MATHY, *Statistiques de la province de Liège sous le régime hollandais*, Louvain/Paris, 1962; H.COPPEJANS-DESMEDT, Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CXXVI, 1960, 1, pp.1-60; J.CRAEYBECKX, Les débuts de la révolution industrielle en Belgique et les statistiques de la fin de l'Empire, in: *Mélanges offerts à G. Jacquemys*, Bruxelles, 1968, pp.115-144; G.DE BRABANDER, *Op.cit.*; M.GOOSSENS, G.DEJONGH, *Agriculture in figures. Belgian agricultural and cadastral statistics for the period 1801-1825. Publication of source material*, Leuven, 1997; J.HANNES, *De economische bedrijvigheid te Brussel, 1846-1847. Controle en aanvulling van de nijverheidsstelling van 15-10-1846*, Leuven/Parijs, 1975; Idem, Historische kritiek en verder. Een gevalstudie: Turnhout 1846, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, LXIV, 1981, 1-2, pp.79-105; P.M.M.KLEP, De agrarische beroepsbevolking van de provincies Antwerpen en Brabant en van het Koninkrijk België, 1846-1910. Nieuwe evaluaties van kwantitatief-historisch materiaal, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, LIX, 1976, 1-2, pp.25-69; S.VRIELINCK, *De territoriale indeling van België (1795-1963). Bestuursgeografisch en statistisch repertorium van de gemeenten en de supracommunale eenheden (administratief en gerechtelijk). Met de officiële uitslagen van de volkstellingen*, Leuven, 2000.
128. Bijvoorbeeld: A.COSEMANS, Volkstellingen, burgerlijke stand en mémoires in Brabant onder het Franse regime en in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, in: *Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis. Handelingen*, XVII, 1963, pp.47-66; J.DE BELDER, De telling van het jaar IV (1796) te Antwerpen, in: *Noordgouw*, XVII, 1977, 1, pp.27-47; J.FESTJENS, *De Mémoire statistique van het Leiedepartement*, in: *Standen en Landen*, LVIII, 1972, pp.135-171; G.GADEYNE, De maatregelen uitgevaardigd door de Franse hoofdbesturen in West-Vlaanderen betreffende de bevolkingsregisters en -tellingen (1794-1814), in: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Émulation te Brugge*, CXII, 1975, pp.231-357; Idem, De volkstelling van 1814 in West- en Oost-Vlaanderen, in: *BTNG*, XII, 1981, 1-2, pp.59-76; H.JOPPEN, *Onderzoek en uitgave van landbouwstellingen uit de Franse periode in het departement van de Twee Nethen*, Brussel, VUB (licentiaatsverhandeling), 1986; M.KEMPENEERS, *Aux origines des statistiques lie-*

- geoises. Premières recherches sur leur élaboration (an III-1843)*, Liège, ULg (mémoire de licence), 1976; J.MERTENS, W.VANDERPIJPEN, Schets van de Westvlaamse landbouw eind 18de-begin 19de eeuw. Het rapport van B.J. Holvoet en zijn belang voor de 'Mémoire statistique du département de la Lys', in: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Émulation te Brugge*, CVII, 1970, pp.277-301; R.ROBOTELO, *Les recensements belges au XIXe siècle. Génèse d'une technique administrative et d'une source de démographie historique avec des observations sur la pratique adoptée dans cinq communes de la Province de Liège*, Liège, ULg (thèse de doctorat), 1983; W.VANDERPIJPEN, De landbouwstatistiek in Vlaanderen onder het Frans bewind, in: *BTNG*, II, 1970, 2, pp.29-46; S.VRIELINCK, Boerenbedrog. De volkstelling van het jaar VIII in de Belgische departementen, in: J.ART, L.FRANÇOIS (eds.), *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eeno*, Gent, 1999, pp.97-115.
129. Een uitzondering: L.VIRÉ, Art.cit., pp.13-43.
130. K.VELLE, Statistiek en sociale politiek: de medische statistiek en het gezondheidsbeleid in België in de 19de eeuw, in: *BTNG*, XVI, 1985, 1-2, pp.213-242; A.TIXHON, Les statistiques criminelles belges du XIXe siècle. Du crime au criminel. De la société à l'individu. Le chiffre au service de l'état, in: *Déviance et Société*, XXI, 1997, 3, pp.223-249; Idem, Contrôler.
131. Brief minister Binnenlandse Zaken aan prefect Scheludedepartement 17/6/1804 (28 prairial jaar XII). RAB, Prefectuur van het Leidedepartement, 1566.
132. X.HEUSCHLING, De la statistique dans ses rapports avec l'administration, in: *Revue de l'administration et du droit administratif*, III, 1856, 3, kol.434-435.

DEEL 1

FUNDAMENTEN

1795-1830

HOOFDSTUK 1

STERKE STATISTIEKEN VOOR EEN STERKE STAAT FRANKRIJK, 1795-1815

René Antoine de Réaumur verkeerde in de 18de eeuw in de hoogste sociale kringen aan het Franse hof¹. Naast society-figuur was hij wetenschapper, ontdekker en uitvinder. Hij ontwikkelde een methode om staal te produceren, ontwierp een eigen temperatuurschaal en bedacht een manier om porselein te bakken. De Réaumur specialiseerde zich voorts in insecten. Tussen 1734 en 1742 leverde hij met zijn zesdelige *Mémoires pour servir à l'histoire des insectes* een bijdrage aan de entomologie. Voordien had bezige bij De Réaumur in opdracht van Louis XIV een beschrijving van de Franse nijverheden en natuurlijke rijkdommen gemaakt. Insecten en het vaderland: een vreemde combinatie? Bestuderen, ordenen en beschrijven om te begrijpen: misschien was het verschil tussen zespotige beestjes en Frankrijk niet zo groot?

1.1 Voor de prins

De 18de-eeuwse Franse absolutistische koning verpersoonlijkte de macht. Het beleid was ondoorzichtig. Transparantie was nergens voor nodig, want de monarch besliste en legde geen verantwoording af. Kennis over het land en de bevolking was onontbeerlijk (niet het minst uit fiscale en militaire overwegingen), maar haar met de bevolking delen kon gevaarlijk zijn.

Drie tradities

Vanaf de jaren 1600 kwamen in Frankrijk twee soorten statistieken, elk met hun eigen doelstelling, tot ontwikkeling. Ten behoeve van de *éducation du prince* werden grootse, encyclopedische beschrijvingen van het land opgesteld; voor onmiddellijke beleidsdoeleinden werden thematische enquêtes georganiseerd².

De encyclopedische beschrijvingen hadden middeleeuwse wortels. In de middeleeuwen was aan de prins meermaals een *miroir du prince* voorgehouden. Hierin las hij welke zijn taken waren en over welke deugden hij moest beschikken om een goede vorst te zijn. Vanaf de renaissance waren deze traktaten uitgegroeid tot uitgebreide beschrijvingen van het land. Ze reflecteerden de 'grootseheid' van de vorst en verschaften hem tegelijk de informatie die hij nodig had om het land te besturen. De *miroir*

du prince was een *programme de connaissance* en een *plan de gouvernement* geworden en ging inhoudelijk en vormelijk gelijkenissen vertonen met de traktaten uit de Duitse *Staatenkunde*.

Onder Louis XIV nam Jean-Baptiste Colbert in 1664 het initiatief om de Franse provincies in al hun facetten te laten beschrijven. Kort na 1685 vatte Sébastien le Prestre, markies de Vauban zijn statistische werkzaamheden aan. Naast demografische gegevens bracht hij uitgebreide beschrijvingen van de Franse provincies bijeen. Met het oog op de opvoeding van de hertog van Bourgondië, de latere Louis XV, schreven de intendanten in 1697 een reeks *mémoires*. Op basis hiervan kreeg de jonge prins, zonder zijn studeerkamer te verlaten, een beeld van (de sterkte van) het land. Hoewel dit aanvankelijk niet de bedoeling was, werden de *mémoires* uitgegeven zodat ze bekendheid kregen bij een groter publiek³. De enquêtes waarmee de controleurs van Financiën vanaf 1724 belast waren, zetten de traditie van de encyclopedische studies verder.

De verhalende encyclopedische statistieken waren dienstig als didactisch instrument en toonden de vorsten 's lands glorie', maar verder waren hun mérites beperkt. Door hun allesomvattende karakter en hun literair-verhalende stijl waren zij doorgaans van weinig nut wanneer het over concrete regeringszaken ging. Naarmate de idee vorm kreeg dat getallen meer dan woorden in staat waren op een punctuele manier kennis over het land en de samenleving uit te drukken, groeide de belangstelling voor kwantitatieve of kwantificeerbare inlichtingen. Het verzamelen van cijferreeksen over de bevolking, de oogsten of de graanprijzen ging deel uitmaken van de administratieve routine.

Kort na zijn aantreden gaf Colbert in 1661 opdracht om alle bomen in de koninklijke bossen te tellen⁴. Kennis van de houtvoorraad was van groot belang voor de militaire vloot. De bevolking en de economie namen een belangrijke plaats in het landsbestuur in, vandaar dat ook zij geregeld werden geteld: demografische tellingen (vaak haardtellingen) in 1693 en 1709; sectorale nijverheidstellingen in 1733 (leerlooierijen), 1741 (mijnen), 1745 (papiernijverheid) en 1772 (smederijen); een landbouwtelling in 1783 (bossen); handelstellingen in 1755, 1764 en 1768 (markten) en een sociale telling in 1724 (lonen). Na 1770 werden bijkomende inspanningen gedaan om in de vorm van *statistiques régulières* een ononderbroken informatiestroom tot stand te brengen. Tussen 1770 en 1789 werd onder meer een doorlopende statistiek van de bevolkingsevolutie (*mouvement de la population*) bijgehouden.

Ongeacht hun inhoud en vorm, stonden alle overheidsstatistieken in dienst van het landsbestuur. De informatie was niet bedoeld om openbaar te worden gemaakt. Tot op het einde van de 18de eeuw reageerde de overheid weigerachtig wanneer wetenschappers vroegen naar statistieken over het land.

Kantelend tijdvlak

Tijdens de laatste decennia van de 18de eeuw nam het aantal officiële statistieken toe, zonder dat dit grote invloed had op de organisatie van de overheidsstatistiek. De statistiekproductie was verspreid over diverse overheidsdiensten. Van coördinatie, laat staan van concentratie, was geen sprake. In 1788 kwam hierop één uitzondering. Jacques Necker groepeerde de economische statistieken in het *Bureau de la Balance du Commerce*⁵.

Voor het eerst toonde de overheid een zekere openheid naar de samenleving en de wetenschappen. De lokale notabelen en geleerden (*savants*) en de wiskundigen uit de hoofdstedelijke wetenschappelijke genootschappen kregen indirect toegang tot de overheidsstatistiek, omdat samen met het aantal statistieken ook het aantal theoretische handleidingen en traktaten toenam⁶. In tegenstelling tot de statistieken zelf werden de handleidingen en traktaten gepubliceerd. De geïnteresseerden konden daarvoor niet zozeer de inhoud, maar wel de vorm van de overheidsstatistieken bestuderen en in hun eigen werk overnemen. Via de statistische handleidingen kreeg de overheidsstatistiek onder meer navolging in de medische topografieën. Zoals de overheid ervan uitging dat de natuur de bevolking determineerde, namen de auteurs van de topografieën aan dat de natuur bepaalde welke ziekten in een streek of land voorkwamen. Ze beschreven in hun werken daarom niet alleen de ziektebeelden, maar – naast de voedingspatronen en de woon- en werkomstandigheden van de bevolking – ook de natuurlijke omgeving (klimaat, ligging, windrichtingen, waterwegen). De medische topografieën hadden bijgevolg veel weg van verhalende encyclopedische statistieken. Ook veel reisverhalen, geografische beschrijvingen en natuurhistories namen deze vorm aan. Omgekeerd gebeurde het dat de auteurs van de officiële statistieken informatie haalden uit de publicaties van de *savants*.

Van een heel andere aard was de toenadering tussen de overheidsstatistiek en de wiskunde⁷. De wiskundigen, onder wie Marie Jean Antoine Nicolas Caritat de Condorcet, lieten de waarschijnlijkheidsrekening los op de (weinige) beschikbare officiële economische en demografische gegevens en kneedden het materiaal tot een hanteerbaar beleidsinstrument⁸. Laplace werkte aan een universele multiplicator, waarmee het totale bevolkingscijfer kon worden afgeleid uit een partiële bevolkingstelling. De idee voor een multiplicator was in de jaren 1760 bedacht door Louis Alexandre Expilly. Hij bepaalde zijn multiplicator door voor een aantal gemeenten het (door telling vastgestelde) bevolkingscijfer te delen door het (in de doopregisters opgezochte) geboortecijfer. Het nationale bevolkingsaantal kon vervolgens worden berekend door het aantal geboorten in heel Frankrijk in de doopregisters op te zoeken en te vermenigvuldigen met de multiplicator. Deze werkwijze werd herhaaldelijk toegepast. Telkens werd een andere streek of gemeente gekozen, waardoor de multiplicatoren onderling verschilden en bijgevolg ook de bekomen bevolkingscijfers uiteen liepen. In de jaren 1780 zocht Laplace naar een manier om de invloed van de multiplicator

(de methode) op het bevolkingscijfer (de uitkomst) te verkleinen. Laplace voelde intuïtief aan dat de multiplicator nauwkeuriger (universeler) werd naarmate hij gebaseerd was op meer waarnemingen. Laplace pleitte er daarom voor de multiplicator te baseren op een telling van een miljoen inwoners.

De overheid legde een grote belangstelling voor de multiplicator aan de dag. Ze zag hierin een alternatief voor de tijdrovende en arbeidsintensieve algemene bevolkingsregistraties, die op dat moment de norm waren, maar zeker bij de *statistiques régulières* niet konden worden volgehouden. In 1774 baseerde controleur-generaal Turgot zich op de inzichten van Expilly om bevolkingscijfers te berekenen. Na 1780 gebruikte de overheid Laplaces universele multiplicator⁹.

1.2 Na de Franse Revolutie terug van start

Op het einde van de jaren 1780 raakte Frankrijk economisch, sociaal, financieel en politiek in ademnood. Terwijl de landbouw een aantal misoogsten kende, de jonge textielmarkt overspoeld werd door katoenen stoffen uit Engeland en de verlichte filosofen met hun ideeën over vrijheid en gelijkheid de absolutistische monarchie onder vuur namen, slaagde Louis XVI er niet in de uitgaven van het hof te beteugelen en de door oorlogen geplunderde schatkist te vullen. Het Parijse Parlement weigerde verdere belastingverhogingen als niet eerst de Staten-Generaal werden bijeengeroepen. Toen deze eis begin mei 1789 werd ingewilligd, liep de situatie snel uit de hand. De burgerij eiste eerst de verdubbeling van haar aantal afgevaardigden in de Staten-Generaal en vroeg vervolgens een hoofdelijke stemming in plaats van een stemming per stand. Louis XVI leek hiermee te willen instemmen, maar de adel en de clerus weigerden de eisen van de burgerij in te willigen. De burgerij trok zich daarop terug uit de Staten-Generaal en vormde een *Assemblée nationale (constituante)*. Toen de vorst in een reactie hierop de hervormingsgezinde minister van Financiën Necker ontsloeg, barstte de revolutie in geweld uit.

Tussen 1789 en 1795 maakten de Franse samenleving en het politieke systeem zes instabiele jaren door. Geen enkele politieke fractie, regime en grondwet slaagden erin de rust in het land te herstellen. De eerste postrevolutionaire jaren liepen uit op het bewind van Robespierre, dat op zijn beurt onderuit werd gehaald door een staatsgreep.

In de marge van deze gebeurtenissen haperde de overheidsstatistiek. De Franse Revolutie onderbrak de prerevolutionaire statistische tradities. De noodzaak om onmiddellijk na 1789 een economisch en politiek beleid vorm te geven, herinnerde de nieuwe centrale overheden snel aan het potentiële belang van de officiële statistiek als beleidsinstrument. De prille contacten met de wiskundigen waren echter grotendeels

weggeblazen, waardoor een einde kwam aan de experimenten om de waarschijnlijkheidsrekening in de overheidsstatistiek te integreren.

Een statistische leerschool

Tussen 1789 en 1795 zetten de wetgevende macht (de *Assemblée constituante* en *législative* en de *Convention nationale*), de ministeries en *Commissions exécutives* en de centrale administratie meer dan 400 enquêtes en tellingen op het getouw¹⁰. Doordat de overheid zich zo snel na 1789 met zoveel enthousiasme op de statistiek stortte, kreeg de statistische expertise niet de kans verloren te gaan. Net zoals voor de revolutie werden – naargelang van de finaliteit van de statistiek – drie soorten statistieken samengesteld: encyclopedische, eenmalige thematische en periodieke thematische statistieken¹¹.

Enkele maanden na de revolutie organiseerde het *Comité de Division* een regionale rondvraag op basis waarvan de nieuw in het leven te roepen departementen konden worden afgebakend¹². De enquête van 22 december 1789 mislukte. Het land verkeerde in chaos en de lagere besturen zaten niet te wachten op een enquête met onverholen territoriale en fiscale ambities. De centrale overheid zelf had bij nader inzien meer nood aan bevolkingscijfers en gegevens over de voedselvoorraden, die konden dienen om de crisis en de oorlogstoestand onder controle te krijgen, dan aan inlichtingen op basis waarvan het land in administratieve eenheden kon worden ingedeeld.

Het centrale gezag liet zich door deze mislukking niet ontmoedigen. In de lente van 1793 stuurde het *Comité de Salut public* geheime agenten naar de departementen om er informatie bijeen te brengen over de (voedsel)voorraden, de situatie in de landbouw, handel, nijverheid en mijnbouw, de godsdiensten en de ‘aard’ en gesteldheid van de bevolking. Daarnaast organiseerde de centrale overheid over deze en andere (belastingen, lonen,...) onderwerpen aparte thematische statistieken.

Een kwart van alle statistieken ging over de landbouw, industrie en handel¹³. De economie werd rechtstreeks in verband gebracht met de stabiliteit van het land. Om de sociale onvrede voor te zijn en om de voedselbevoorrading van het leger in het oog te houden, werden onder meer diverse graantellingen georganiseerd (decreten van 16-17 september 1792, 4 mei 1793 en 11 september 1793, omzendbrieven van 30 oktober 1793 (9 brumaire jaar II) en 23 december 1793 (2 nivôse jaar II) etc.). Op 12 december 1793 (22 frimaire jaar II) bepaalde de centrale overheid daarenboven dat de departementen om de tien dagen een overzicht moesten geven van de bedeling van graan aan de hulpbehoevende gemeenten.

Kennis van het bevolkingscijfer was eveneens van onmiddellijk belang voor het landsbestuur¹⁴. Onder meer het belastingstelsel en de regionale zetelverdeling in de wetgevende organen hingen ervan af. Verhoudingsgewijs werden echter weinig demografische statistieken samengesteld¹⁵. Niettemin moesten de departementen bijna jaarlijks het totale bevolkingsaantal of het aantal inwoners uit een bepaalde categorie (bijvoorbeeld in 1794 de landbouwbevolking) aan de centrale overheid meedelen. Daarnaast probeerde de centrale overheid een continue stroom aan demografische inlichtingen tot stand te brengen. Ze voerde daarom op 25 juni 1794 (7 messidor jaar II) de jaarlijkse statistiek van de bevolkingsbeweging opnieuw in¹⁶. Ook de gemeentelijke bevolkingsregisters (decreet van 19-22 juli 1791) pasten in het streven om voortdurend te weten hoeveel inwoners er waren en waar ze zich bevonden. De bevolkingsregisters hadden naast een demografisch ook een politieel belang. Ze waren bedoeld om de bevolking te lokaliseren en indien nodig te controleren.

Het enthousiasme waarmee de centrale overheid statistieken en enquêtes afkondigde, stond in schril contrast met de problemen waarmee ze bij de praktische realisatie ervan werd geconfronteerd¹⁷. De departementen en gemeenten (aan wie de meeste vragenlijsten waren gericht) waren niet opgewassen tegen het vele werk dat de overheidsstatistiek met zich meebracht¹⁸. Tussen 1790 en het jaar III (1794-1795) lanceerde de centrale overheid meer dan twee enquêtes per maand; in het jaar II (1793-1794) alleen gaf ze gemiddeld 15 keer per maand de opdracht om informatie voor statistieken te verzamelen¹⁹. Dit grote aantal was niet alleen het gevolg van het grote belang dat aan de overheidsstatistiek werd gehecht, maar ook (en misschien zelfs vooral) van een gebrek aan coördinatie. Er bestond geen centraal bureau voor de statistiek, waardoor de overheidsstatistieken niet op mekaar afgestemd waren. Zo kon het gebeuren dat diverse ministeriële diensten dezelfde of gelijkaardige vragen aan de departementen en gemeenten richtten. Dit zorgde ervoor dat (delen van) statistieken bedoeld voor één ministerie ook aan andere ministeries konden worden toegestuurd, maar niettemin woog de overheidsstatistiek zwaar op de departementale en gemeentelijke administraties. Zij beschikten (nog) niet over de ervaring, competentie en middelen die nodig waren om op een adequate manier gegevens te verzamelen en te verwerken. De grote mate van vrijheid die de gemeenten en departementen hierbij kregen, bood weinig houvast en zorgde ervoor dat de vragenlijsten op de meest uiteenlopende manieren werden geïnterpreteerd en afgehandeld. Hierbij kwam het wantrouwen tegenover de centrale overheid, waardoor de overheidsstatistiek in bepaalde gevallen moedwillig werd gedwarsboomd of afgeremd.

Het was dan ook vrijwel onontkoombaar dat de overheidsstatistiek weinig (goede) resultaten boekte. Achteraf beschouwd, hadden de enquêtes en tellingen uit de eerste jaren na de revolutie vooral een vormend effect. De centrale overheden deden ervaring op met het uitwerken en hanteren van statistiek als beleidsinstrument, met het opstellen en verwerken van (voorgedrukte of toch minstens gestandaardiseerde) vra-

genlijsten, met het sussen van de argwaan van de respondenten en met het inschatten van de tijd nodig om informatie te verzamelen en enquêtes in te vullen. De lokale administraties raakten eraan gewoon om informatie bij te houden, op korte termijn inlichtingen te verzamelen en vragenlijsten of tabellen in te vullen.

De bevolkingsregisters, de burgerlijke stand (die met het decreet van 20-25 september 1792 in handen van de burgerlijke overheid kwam) en de decadaire rapporten (ingevoerd door het decreet van 4 december 1793 (14 frimaire jaar II)) vervulden een gelijkaardige rol. Van de centrale overheid tot de lokale bevolking raakte de samenleving gewend aan registreren en geregistreerd worden.

Tijd voor nieuwe tijden

In de herfst van 1795 ondernam het *Comité de Salut public* een laatste poging om heel Frankrijk in één statistiek samen te vatten. De enquête werd in de herfst van 1794 (jaar II) voorbereid door de *Commission d'Agriculture et des Arts*. Een jaar later, op 1 september 1795 (15 fructidor jaar III), stuurde het *Comité de Salut public* een vragenlijst met meer dan 100 vragen over de landbouw, nijverheid, handel, visvangst, minerale grondstoffen, wetenschappen, financiën, nationale domeinen en bevolking naar de departementen²⁰. In Parijs zou een *Bureau de Renseignements* de omvangrijke vragenlijsten verwerken. Het moest hierbij vooral aandacht besteden aan de invloed van de revolutie op de economie. Zo ver kwam het niet, want eind oktober 1795 werd het *Comité de Salut public* ontbonden. Hierdoor kwam ook de uitvoering van het decreet op de gemeentepolitie van 2 oktober 1795 (10 vendémiaire jaar IV) in het gedrang. Dit decreet droeg de gemeenten op nominatieve bevolkingslijsten aan te leggen van alle inwoners van 12 jaar en ouder²¹. Van elk van hen moesten de naam, het geslacht, de leeftijd, het beroep, de woonplaats en de datum van aankomst in de gemeente worden ingevuld op voorgedrukte formulieren. Het aantal kinderen onder de 12 jaar moest louter worden vermeld.

De omzendbrief van 1 september 1795 had uitsluitend betrekking op Frankrijk. De ‘Belgische’ gebieden ontsnapten kort na de annexatie bij Frankrijk evenwel niet aan de Franse overheidsstatistiek²².

De Zuidelijke Nederlanden hadden reeds enige ervaring met de overheidsstatistiek²³. In de tweede helft van de 18de eeuw hield het Oostenrijkse centrale gezag statistieken van het graan, het vee en de in- en uitvoer bij. In 1738 organiseerde het een telling van de ambachten en fabrieken (met het oog op de buitenlandse handelsbetrekkingen), in 1764 een telling van de fabrieken (omwille van economische en fiscale redenen) en in 1784 een telling van de ambachten (in het kader van de hervorming van het ambachtswezen). Rond het midden van de 18de eeuw bestonden plannen voor een volkstelling, maar zij werden pas in 1784 en in 1786 ten uitvoer gebracht. In

Oostenrijk werd vanaf 1785 een statistiek van de bevolkingsevolutie bijgehouden, maar het is niet duidelijk of dit ook in de Zuidelijke Nederlanden gebeurde²⁴.

Het Oostenrijkse bewind was niettemin beduidend minder enthousiast over de overheidsstatistiek dan het Franse²⁵. Op het einde van de 18de eeuw had de overheidsstatistiek in de Zuidelijke Nederlanden nog niet de kans gekregen zich te verankeren in de administratieve routine, waardoor een stevige statistische traditie ontbrak. Doordat het politieke personeel in de ‘Belgische’ departementen in de jaren na 1795 veelvuldig wisselde, was het moeilijk statistische expertise op te bouwen. Dit bemoeilijkte de telling(en) van het jaar III. De enquête(s) wekte(n) bovendien argwaan op. Hoewel de Franse overheid dit niet met zoveel woorden zegde, bleek uit de aard van de vragen dat het de bedoeling was de grondstoffen, voedselvoorraden en manschappen die uit ‘België’ konden worden weggehaald, in kaart te brengen. De gemeentelijke autoriteiten en de lokale bevolking aarzelden dan ook niet om foute informatie mee te delen²⁶.

1.3 Sluimerende ambities ontwaken

Op 26 oktober 1795 (4 brumaire jaar IV) kwam een uitvoerend bewind van ‘directeurs’ aan de macht. Zij werden gekozen door de wetgevende macht en die werd op haar beurt verkozen door middel van een getrappt cijnskiestelsel, zodat de macht in handen lag van de bezittende burgerij. Het Directoire slaagde er niet in de rust in Frankrijk te laten weerkeren. Het land verkeerde in financiële en economische moeilijkheden. Er gaapte een kloof tussen het luxueuze leven van de burgerij en de armoede van het (politiek onmachtige) volk. Het politieke landschap viel in rivaliserende fracties uiteen. Op 4 september 1797 (18 fructidor jaar V) grepen de republikeinse directeurs de macht, waardoor het Directoire een meer progressief karakter kreeg.

Op het vlak van de overheidsstatistiek had het Directoire niet de tijd veel nieuwe initiatieven te nemen. Het beperkte zich in hoofdzaak tot het verderzetten en afwerken van de statistieken die onder het vorige regime waren opgestart. Organisatorisch veranderde er weinig. De economische en demografische statistieken waren ondergebracht bij het ministerie van Binnenlandse Zaken, maar binnen het ministerie werden zij nog steeds door verschillende afdelingen of bureaus georganiseerd.

Afwerken wat begonnen was

Minister van Binnenlandse Zaken Pierre Bénézech vroeg op 4 oktober 1796 (13 vendémiaire jaar V) naar het aantal inwoners in de ‘Belgische’ departementen (per departement en per kanton) om te bepalen hoeveel afgevaardigden zij naar de wetgevende

organen mochten sturen²⁷. In een circulaire van 13 november 1795 (22 brumaire jaar IV) vroeg hij aan de departementen een overzicht van de administratie, de openbare orde, de maatschappij, de economie en de bevolking²⁸.

Voor het overige probeerde Bénézech vooral de statistische initiatieven van zijn voorgangers af te werken. Zijn omzendbrieven van 24 oktober (2 brumaire) en 27 november 1795 (6 frimaire jaar IV) herinnerden de departementen aan de telling van het jaar III²⁹. Bénézech hernam het decreet op de gemeentepolitie van 2 oktober 1795, waardoor de gemeenten niet ontsnapten aan het aanleggen van bevolkingslijsten. Deze operatie – bekend als de telling van het jaar IV – was bedoeld om het totale bevolkingscijfer vast te stellen, maar ook en vooral om de inwoners te lokaliseren, controleren en beheersen³⁰. De maatregel was nuttig om ‘nieuwe’ territoria met een potentieel opstandige bevolking in het oog te houden. Het decreet van 2 oktober 1795 was mede daarom vanaf 19 oktober 1795 (27 vendémiaire jaar IV) van kracht in de ‘Belgische’ departementen. Om gelijkaardige redenen werd het bijhouden van bevolkingsregisters op 15 december 1795 (24 frimaire jaar IV) wettelijk verplicht.

De telling van het jaar IV diende in de ‘Belgische’ departementen behalve politionele ook fiscale doeleinden. Eens het bevolkingscijfer en de spreiding van de inwoners over de gemeenten gekend waren, kon het Franse belastingstelsel worden ingevoerd. De telling riep daardoor weerstand op. Veel gemeentelijke autoriteiten gaven een te laag bevolkingscijfer op om de belastingdruk in hun gemeente zo laag mogelijk te houden. Een enkele keer zorgden lokale belangen voor moedwillige overschattingen van het bevolkingsaantal. Het stadsbestuur van Charleroi wilde met een fictief hoog bevolkingscijfer het belang van de stad benadrukken. De stad hoopte zo te vermijden dat ze terug onder Naams gezag werd geplaatst³¹.

Antwerpen gebruikte de telling om de gedwongen lening van het jaar IV te organiseren. Het stadsbestuur vulde de vragenlijst van de centrale overheid aan met vragen over de financiële situatie en de sociale status van de inwoners. Zij moesten onder meer melden hoeveel knechten en meiden ze in dienst hadden, wat de waarde van hun woning was en hoeveel koetsen en paarden ze bezaten³². De bevolkingslijst liet toe het rijkste (en meest belaste) kwart van de bevolking af te bakenen en werd een middel om te bepalen wie aan de lening moest bijdragen. Hoewel het stadsbestuur in alle talen zweeg over de fiscale bijbedoelingen van de enquête, begrepen de Antwerpenaren goed wat er op het spel stond.

Het wantrouwen van de bevolking zorgde er samen met het gebrek aan middelen, mensen en expertise bij de gemeenten voor dat het opstellen van de bevolkingslijsten veel langer duurde dan verwacht. De centrale overheid gaf de departementen tien dagen de tijd om de gestandaardiseerde invulformulieren te drukken en te verspreiden over de gemeenten en voorzag nog eens tien dagen voor de gemeenten om de lijsten in te vullen. In de praktijk ging er veel meer tijd over – soms zelfs meerdere jaren

– vooraleer alle informatie bij de prefecten en vervolgens bij de centrale overheid in Parijs toekwam. In het Dijledepartement lieten sommige gemeenten zodanig lang op zich wachten dat de prefect – het wachten en de aanmaningen uit Parijs moe – oude bevolkingscijfers uit 1786 opstuurde³³. Het duurde tot ruim 1800 vooraleer de regelgeving op de bevolkingsregistratie (telling jaar IV en bevolkingsregisters) in alle ‘Belgische’ departementen werd nageleefd³⁴.

De problemen bij het opmaken van de bevolkingslijsten beïnvloedden de resultaten. Naast opzettelijke fraude zorgden onnauwkeurigheden (rekenfouten), twijfels en interpretatieproblemen bij degenen die de lijsten invulden voor fouten, onregelmatigheden en slordigheden in het eindresultaat. De voorgedrukte formulieren, die voor homogeniteit in de antwoorden moesten zorgen, misten deels hun doel. Zo werden de Nederlandstalige beroepsaanduidingen in Perwez en Geldenaken niet altijd even nauwkeurig in het Frans vertaald en werd het beroep van de inwoners van Mont-Saint-Guibert zelfs niet vermeld³⁵.

Een statistiek van de departementen

Bénézechs opvolger, Nicolas Louis François de Neufchâteau, was (alleszins wat de overheidsstatistiek betrof) ambitieuzer dan zijn voorganger. Vooral tijdens zijn tweede ambtsperiode, van 17 juni 1798 tot 23 juni 1799 (29 prairial jaar VI tot 5 messidor jaar VII), ontvouwde hij grootse plannen. Zijn eerste ambtsperiode, van 16 juli tot 14 september 1797 (28 messidor tot 28 fructidor jaar V), was daarvoor te kort.

François de Neufchâteaus eerste maatregelen hadden hoofdzakelijk betrekking op thematische tellingen. Met de circulaires van 24 augustus 1797 (7 fructidor jaar V), 17 juli 1798 (29 messidor jaar VI) en 9 november 1798 (19 brumaire jaar VII) wilde hij jaarlijkse gegevens over de graanoogst verzamelen (uitgedrukt in tienden van de oogst tijdens een ‘normaal’ jaar)³⁶. Breder van opzet was de industrietelling waarin de minister voor diverse nijverheden (van textiel over porselein tot alcohol) informatie wilde inwinnen over de arbeiders, de machines, de productie, de grondstoffen, de economische toestand van de nijverheid en mogelijkheden tot de verbetering ervan. De richtlijnen voor deze telling waren opgenomen in de omzendbrieven van 26 en 30 augustus 1797 (9 en 13 fructidor jaar V)³⁷.

Voor François de Neufchâteau moest de overheidsstatistiek niet alleen in dienst staan van het beleid op korte termijn. Zij moest ook ingezet worden om de voorspoed van het land en de bevolking op (middel)lange termijn te bevorderen³⁸. Meer dan zijn voorgangers hechtte François de Neufchâteau daarom belang aan encyclopedische statistieken. Hij vatte het plan op om een statistisch overzicht – een *statistique générale* – van Frankrijk op te bouwen uit monumentale beschrijvingen van de departementen.

De circulaire van 13 september 1798 (27 fructidor jaar VI) gaf de commissarissen van de uitvoerende macht de opdracht inspectiereizen te maken doorheen hun departement³⁹. Ze moesten vooral oog hebben voor alles wat verband hield met het economische beleid. Om het werk enigszins te sturen, gaf François de Neufchâteau de commissarissen de opdracht het hoofdstuk over hun departement uit het *Tableau géographique de la puissance industrielle, commerciale, agricole, civile et militaire de la nation française* uit 1791 te corrigeren en te actualiseren⁴⁰. In een tweede fase moesten de ingenieurs van Bruggen en Wegen, de fiscale agenten en de lokale ambtenaren deze herwerking aanvullen. In een circulaire van 17 april 1799 (28 germinal jaar VII) werden meer inlichtingen gegeven over hetgeen in de beschrijvingen aan bod moest komen: de handel (met inbegrip van de import en export), de nijverheid (onder andere de jaarlijkse productie), de landbouw (met de jaarlijkse opbrengst), de economische toestand en voorstellen om haar te verbeteren, de zeden en gewoonten van de inwoners en zelfs de restanten van Romeinse monumenten. Aanvullend bij deze momentopnamen wilde François de Neufchâteau jaarlijkse verslagen ontvangen. De eerste aanzet hiertoe werd gegeven in de omzendbrief van 17 augustus 1797 (30 thermidor jaar V) en hernomen in de circulaire van 20 december 1798 (30 frimaire jaar VII).

Op 15 april 1799 (26 germinal jaar VII) vatte François de Neufchâteau de krachtlijnen van zijn statistische plannen samen in één omzendbrief⁴¹. Voor het eerst presenteerde hij hierin een geordend statistisch plan, waarin het grondgebied, de industrie, landbouw en handel, de gewoonten en zeden en ‘[...] *tout ce qui se trouve d'utilité, d'intéressant, de remarquable dans le département sous quelque rapport que ce puisse être*’ een plaats kregen⁴².

Eén thema kwam niet aan bod: de bevolking. François de Neufchâteau liet zich nochtans niet onbetuigd op demografisch vlak. Op 28 oktober 1798 (7 brumaire jaar VII) gaf hij de opdracht voor een volkstelling en op 20 december 1798 (30 frimaire jaar VII) voor het opstellen van kantonale bevolkingstabellen, met aanduiding van de oorzaken van de bevolkingstoename of -afname. Met de omzendbrieven van 5 juli en 1 september 1798 (17 messidor en 15 fructidor jaar VI) voerde François de Neufchâteau maandelijks (in plaats van jaarlijkse) kantonale staten voor de *mouvement de la population* in. Om deze diverse initiatieven te coördineren richtte de minister in fructidor jaar VII (nazomer 1799) in zijn ministerie een bureau voor de bevolkingsstatistiek op⁴³. In de praktijk was het echter niet dit bureau, maar het *Bureau du Cadastre* dat de meeste demografische informatie bijeenbracht⁴⁴.

De geleerden en de staat

Nauwelijks een jaar na de opdracht voor de departementale beschrijvingen verschenen de eerste resultaten, hetzij als bijdrage in het *Feuille du Cultivateur*, hetzij als

aparte uitgave bij de staatsdrukkerij⁴⁵. Hierdoor kregen de officiële statistieken een tot dan ongekende mate van openbaarheid.

Dat de eerste resultaten zo snel na de start van de enquête beschikbaar waren, had veel te maken met de accumulatie van statistische expertise binnen de ambtenarij en met de concrete opdracht die werd gegeven (het actualiseren van het *Tableau géographique*). Niettemin hadden de administraties (te) weinig (geschoold) personeel om François de Neufchâteau's statistische project geheel op eigen kracht te verwezenlijken. De minister deed daarom een beroep op de wetenschappelijke genootschappen en de *savants*. Op 15 april 1799 (26 germinal jaar VII) riep hij de hulp in van de landbouwverenigingen en op 9 mei 1799 (20 floréal jaar VII) van de professoren en bibliothecarissen van de centrale scholen om de circulaire van 13 september 1798 uit te voeren⁴⁶. Daarnaast onderhield François de Neufchâteau contacten met de *Société philomatique*, een gerespecteerde vereniging van vooraanstaande intellectuelen en ambtenaren die zich geregeld bezighield met statistische thema's. De minister was overigens niet enkel geïnteresseerd in de praktische hulp van de geleerden. Om de wetenschappelijke beoefening van de statistiek te stimuleren richtte hij in het *Collège de France* een leerstoel in de statistiek op.

1.4 Grote momentopnamen

Napoleon Bonaparte, de legergeneraal die in 1797 zijn steun had verleend aan de staatsgreep van de republikeinse directeurs, greep op 9 november 1799 (18 brumaire jaar VIII) zelf de macht. De grondwet van 15 december 1799 (24 frimaire jaar VIII) luidde het begin van het Consulaat in. De macht van de wetgevende organen werd ingeperkt en Frankrijk werd geleid door drie consuls. Napoleon werd eerst voor tien jaar tot eerste consul verkozen en op 4 augustus 1802 (16 thermidor jaar X) benoemd tot consul voor het leven.

Napoleons buitenlandse politiek was erop gericht de nieuw veroverde territoria veilig te stellen. Zijn binnenlands beleid stuurde aan op de uitbouw van een sterke gecentraliseerde staat. Na jaren van administratieve experimenten speelden ervaring (verworven voor 1789) en bezit in de aanstelling van het (lokale) politieke personeel opnieuw een belangrijke rol.

François de Neufchâteau trad nog voor de staatsgreep van 18 brumaire af als minister van Binnenlandse Zaken, maar 'zijn' departementale statistieken werden verdergezet. De prefecten namen meer dan ooit een centrale plaats in de overheidsstatistiek in. Zij waren een knooppunt waarlangs alle vragen om informatie uit Parijs en alle antwoorden uit de gemeenten passeerden. De departementen waren niet alleen de organisatorische spil van de overheidsstatistiek; ze waren tevens het ordeningsprincipe volgens hetwelke de informatie werd gestructureerd en geaggregeerd. De overheidsstatistiek

droeg er zo toe bij dat de departementen, als onderdeel van een nieuwe bestuurs-geografische ‘nomenclatuur’, ingang vonden in de administratieve praktijk van de centrale en de lokale overheden.

Statistiek als beleidsinstrument

Eind 1799 was de wiskundige Laplace gedurende anderhalve maand minister van Binnenlandse Zaken. Zijn ministerschap was te kort om de overheidsstatistiek te beïnvloeden en haar in de richting van de waarschijnlijkheidsrekening te sturen.

Op 25 december 1799 (4 nivôse jaar VIII) volgde Lucien Bonaparte Laplace op. Veel meer dan François de Neufchâteau beschouwde L. Bonaparte de overheidsstatistiek als een beleidsinstrument, dat de overheid snel en regelmatig diende te informeren. De minister spande zich in om permanent informatie over het land te verkrijgen. In zijn omzendbrieven van 21 mei en 14 juni 1800 (1 en 25 prairial jaar VIII) vroeg L. Bonaparte aan de prefecten een maandelijks overzicht van de toestand in de departementen. De vragenlijsten en tabellen die ze hiervoor moesten invullen, hadden betrekking op zo goed als alle domeinen van het maatschappelijke leven: van de bevolking(sevolutie), de industrie en de handel over de burgerlijke hospitalen, de bedelarij, de graanprijzen, de belastingen, de wegen en de rechtbanken tot het onderwijs en de *esprit public*⁴⁷. Door deze informatie maandelijks op te vragen hoopte de minister economische en sociale problemen tijdig te detecteren en beleidsmatig te remediëren. Centraal in het beleid stond de voorspoed (en vooruitgang) van het land en – daarmee samenhangend – het behoud van de openbare orde.

Op nationaal niveau richtte L. Bonaparte op 8 april 1800 (18 germinal jaar VIII) een *Bureau particulier* bevoegd voor de overheidsstatistiek, het archief en de bibliotheek op⁴⁸. Dit bureau onder leiding van Adrien Duquesnoy moest de bouwstenen voor de statistieken, die uit de departementen in Parijs toekwamen, centraliseren en hierover rapporteren aan de minister.

In de departementen kwam de informatiestroom die L. Bonaparte tot stand wilde brengen, moeizaam op gang. In februari 1800 (pluviôse jaar VIII) werden de kanton-municipaliteiten ontbonden, kregen de gemeenten meer autonomie en werden de prefecturen en onderprefecturen opgericht. De ambtenaren in de nieuwe instellingen waren in de lente van 1800 onvoldoende ingewerkt om op een vlotte en adequate manier informatie te verzamelen⁴⁹. In de ‘Belgische’ departementen waren de Boerenkrijg en het neerslaan daarvan nog niet verteerd, waardoor het wantrouwen tegen de centrale overheid groot bleef.

Naast de algemene verslagen was voor L. Bonaparte vooral de bevolkingsstatistiek van belang. De organisatie van de belastingen en de conscriptie hing ervan af. Niettemin

slaagde de administratie er niet in nauwkeurige bevolkingscijfers te verzamelen. Volgens L. Bonaparte lag dat aan zijn voorganger, François de Neufchâteau, die het administratieve en bestuurlijke nut van de bevolkingsstatistiek zou hebben opgeofferd aan wetenschappelijke belangen⁵⁰. L. Bonaparte wilde komaf maken met de gedetailleerde vragenlijsten en de bevolkingsstatistiek herleiden tot een zuiver administratief instrument.

In 1800 organiseerde L. Bonaparte een eenmalige bevolkingsopname. De vragenlijsten die hij op 16 mei 1800 (26 floréal jaar VIII) voor de telling van het jaar VIII naar de prefecten verstuurde, telden niet meer dan vijf kolommen waarin het aantal gehuwde mannen en weduwnaars, gehuwde vrouwen en weduwes, ongehuwde mannen, ongehuwde vrouwen en afwezige militairen moest worden opgegeven⁵¹. Ondanks deze eenvoud slaagden de meeste departementen er niet in om de tabellen zoals voorzien in de zomer van 1800 ingevuld terug te sturen. De meeste antwoorden kwamen pas tussen september 1800 en januari 1801 bij de centrale overheid aan⁵². De vertraging had te maken met het voortdurende wantrouwen tegenover de centrale overheid en de overheidsstatistiek, met de recente reorganisatie van de ambtenarij en met het ontbreken van een eenduidige en duidelijke methodologie.

De centrale administratie liet na mee te delen wanneer en hoe het bevolkingscijfer vastgesteld moest worden. De ambtenaren in de prefecturen, onderprefecturen en gemeenten die op zoek waren naar een efficiënte manier om de bevolkingsstatistiek te organiseren, vonden in de omzendbrief van 16 mei 1800 bijgevolg weinig houvast. Dit zorgde voor een grote verscheidenheid in de antwoorden. De gemeentelijke en departementale bevolkingscijfers hadden betrekking op uiteenlopende data (jaren en maanden) en waren op verschillende manieren bekomen. Hier en daar werden volkstellingen georganiseerd, maar even goed kon het bevolkingscijfer worden opgezocht in de bevolkingsregisters en/of de akten van de burgerlijke stand. Sommige gemeenten actualiseerden de telling van het jaar IV. Elders, zoals in het Ourthedepartement, maakten de gemeenten een ruwe schatting van de bevolkingsgroei of stuurden oude statistieken naar Parijs⁵³.

L. Bonaparte hield tevens de statistiek van de bevolkingsbeweging in stand. Bij een circulaire van 21 mei 1800 (1 prairial jaar VIII) voegde hij modelstaten voor de maandelijks opgave van de bevolkingsevolutie. Herinneringsomzendingen – zoals die van 14 juni 1800 (25 prairial jaar VIII) – geven aan dat het werk moeilijk verliep. Het grootste probleem was dat de gemeenteambtenaren de bronnen waarop de staten van de bevolkingsevolutie gebaseerd moesten worden – in het bijzonder de burgerlijke stand – niet behoorlijk bijhielden.

Verzelfstandiging

Op 6 november 1800 (15 brumaire jaar IX) volgde de chemicus Jean Antoine Claude Chaptal L. Bonaparte op als minister van Binnenlandse Zaken. De nieuwe minister was vanaf het midden van de jaren 1790 lid van de *Société philomatique*, waardoor hij bij zijn aantreden als minister enigszins vertrouwd was met de (overheids)statistiek. Het lijkt erop dat Chaptal van meet af aan een duidelijke visie op de overheidsstatistiek ontwikkelde en doelgericht naar de realisatie van zijn statistische ambities toewerkte. Daarin stond een encyclopedische statistiek (in de vorm van prefectenverslagen), op nationaal niveau gedragen door een bureau voor de statistiek, centraal.

Bij de hervorming van de centrale administratie splitste Chaptal de overheidsstatistiek op 22 november 1800 (1 frimaire jaar IX) af van het *Bureau particulier* en bracht haar onder bij een zelfstandig *Bureau de Statistique*. Hiermee bevestigde hij dat de overheidsstatistiek niet meer weg te denken was uit het landsbestuur en de administratie. Het *Bureau de Statistique* versterkte zijn autonome positie in het ministerie van Binnenlandse Zaken toen het op 23 maart 1802 (2 germinal jaar X) aan het secretariaat-generaal van het ministerie werd gehecht.

Het *Bureau de Statistique* werd geleid door Alexandre de Ferrière, hierin bijgestaan door Louis Joseph Philippe Ballois. De jonge Ballois, bij het *Bureau de Statistique* werkzaam als redacteur en vanaf 1802 (jaar X) uitgever van de *Annales de Statistique*, had een duidelijke voorkeur voor de *Staatkunde*. Hij schreef over de statistiek: ‘[E]lle se compose essentiellement de tous les faits pouvant servir à la connaissance intime des avantages naturels et politiques d’un État, lesquels sont considérés non en eux-mêmes, mais par rapport aux résultats qu’ils produisent’⁵⁴. Ook De Ferrière neigde meer naar de verhalende en encyclopedische dan naar de rekenkundige statistiek. De directeur van het *Bureau de Statistique* was echter meer *homme de lettres* dan overheidsstatisticus. Hij kon er zichzelf nooit toe brengen zich uitsluitend met de overheidsstatistiek bezig te houden⁵⁵. Dit had te maken met zijn ambities als publicist en literator en met zijn liberale maatschappijvisie die moeilijk te rijmen viel met een ‘alziende’ overheidsstatistiek.

Buiten het *Bureau de Statistique* deed Chaptal een beroep op Duquesnoy, onder L. Bonaparte het hoofd van het *Bureau particulier*. Duquesnoy adviseerde Chaptal over alles wat te maken had met de bevolkingsstatistiek. In tegenstelling tot De Ferrière was Duquesnoy een voorstander van een dirigistisch overheidsbeleid (waarin de statistiek een grote rol kon spelen). Net zo min als De Ferrière en Ballois was Duquesnoy opgeleid als wiskundige of rekenkundige.

Chaptal was niet geheel onbekend met de waarschijnlijkheidsrekening, maar gaf de overheidsstatistiek (bewust) in handen van ambtenaren die in de traditie van de *Staatkunde* werkten. Wellicht weigerde hij daarom Emmanuel Etienne Duvillard

de Durand in dienst te nemen. Duvillard stond afkerig tegenover de empirische en encyclopedische statistiek en wilde de overheidsstatistiek baseren op de waarschijnlijkheidsrekening. Omstreeks 1790 had hij voorgesteld om een *Bureau d'Arithmétique politique* op te richten en in 1800 bood hij zijn diensten aan Chaptal aan. De minister ging hier niet op in. Mogelijk oordeelde hij dat Duvillards opvattingen over de statistiek zijn eigen ambities voor een encyclopedische statistiek van Frankrijk zouden ondermijnen.

Het *Bureau de Statistique* was voornamelijk verantwoordelijk voor de prefectenverslagen – departementale encyclopedische statistieken – waartoe Chaptal op 9 april 1801 (19 germinal jaar IX) de opdracht gaf. Het bureau was formeel ook bevoegd voor de bevolkingsstatistiek, maar was op dit vlak financieel niet autonoom en moest bovendien toezien dat onder meer het *Bureau du Nord* bevolkingscijfers verzamelde⁵⁶. Het *Bureau de Statistique* had geen zeggenschap over de overige statistieken van het ministerie van Binnenlandse Zaken, laat staan dat het inspraak had in de statistieken buiten het ministerie. Voor de landbouw-, handels- en nijverheidsstatistieken, bijvoorbeeld, waren respectievelijk het *Bureau de l'Agriculture* (onder leiding van een ander lid van de *Société philomatique*, de agronoom-ambtenaar Augustin François Silvestre), het *Bureau du Commerce* (Ambroise Marie Arnould) en het *Bureau des Arts et Manufactures* (Claude Anthelme Costaz) verantwoordelijk.

Theoretische verdieping

Chaptals ideeën over de overheidsstatistiek sloten nauw aan bij de encyclopedische statistieken en de *Staatkunde* uit het ancien régime, maar in het begin van de 19de eeuw bestond geen duidelijkheid (meer) over de inhoud en structuur van dergelijke statistieken. De Franse overheidsstatistici waren rond 1800 vooral bezig met het verzamelen van feitelijke informatie, waardoor het (nog) niet tot een theoretische verdieping was gekomen. De Ferrière meende nochtans dat het tijd was dat de (overheids)statistiek zich met theorievorming ging bezighouden. Hij riep de overheid op om hierin het voortouw te nemen, ‘*car le gouvernement souffrirait des erreurs de la statistique, comme il s’enrichira de ses succès*’⁵⁷. Het consolideren van de vorm en de inhoud van de statistiek was een voorwaarde om een betrouwbaar beeld van het land te bekomen en dus van de overheidsstatistiek een beleidsinstrument te maken.

In de praktijk waren het vooral geleerden buiten de ambtenarij die werkten aan een structuur voor de (overheids)statistiek. Zij zochten naar nieuwe nomenclaturen, omdat de ordening uit het ancien régime niet meer aansloot bij de maatschappelijke constellatie na 1789. Voor de *savants* maakte dit werk aan de overheidsstatistiek deel uit van een grotere zoektocht naar een classificatiesysteem dat nieuwe ontdekkingen mogelijk maakte én toeliet het reeds gekende op een pedagogisch-didactische manier te exposeren⁵⁸.

Chaptal erkende de behoefte aan nieuwe classificatieschema's en het werk van diverse geleerden op dit vlak. Hij liet zich vooral inspireren door Jacques Peuchet, wiens ideeën over de overheidsstatistiek net zoals die van de minister verwant waren met de *Staatkunde*. Peuchet omschreef statistiek als '*une science fondée sur les faits qui a pour objet d'apprécier la force, la richesse et la puissance d'un État, par l'analyse des sources et des moyens de conservation, de prospérité et de grandeur, qui lui offrent son territoire, sa population, ses productions, son industrie, son commerce de terre et de mer et ses armées*'⁵⁹. In zijn *Essai d'une statistique générale de la France* legde Peuchet uit dat de statistici gegevens over de rijkdom en de sterkte van het land moesten verzamelen en dat het aan de politieke economen was om te bepalen welke gevolgen de administratie hieraan moest geven⁶⁰. Niettemin was statistiek beoefenen meer dan het opeenstapelen van losse feiten. Bedoeling was dat de statistici de gegevens op een logische wijze ordenden, zodat de samenhang tussen de diverse aspecten van de samenleving zichtbaar werd. Peuchet stelde daarom een structuur voor een *statistique générale* – een encyclopedische statistiek waarin het grondgebied, de bevolking, de landbouw, de industrie, de handel, de scheepvaart, de openbare inkomsten en het leger aan bod kwamen – voor. Bij de invulling van dit schema gaf Peuchet de voorkeur aan integrale waarnemingen en aan een literair-verhalende stijl. Hij bekritiseerde de politieke rekenkundigen, van wie hij het werk nochtans goed kende⁶¹.

De prefectenverslagen

Chaptals eigen visie op de overheidsstatistiek, de ideeën die hij haalde uit de contacten met de geleerden en de expertise aanwezig in het *Bureau de Statistique* kwamen samen in de circulaire van 9 april 1801⁶². Hierin zette de minister, aansluitend bij de eerdere statistische plannen van François de Neufchâteau, de krijtlijnen uit voor een (nieuwe) reeks departementale *mémoires* of prefectenverslagen, die samen een *statistique générale* of een encyclopedische statistiek van Frankrijk moesten vormen.

De informatie in de prefectenverslagen moest aan twee, moeilijk te verzoenen, voorwaarden voldoen. Er werd gestreefd naar juistheid en naar volledigheid. Indien een keuze moest worden gemaakt, primeerde het eerste. '*Pas toute la vérité, mais rien que la vérité*': liever geen informatie dan foutieve informatie⁶³. Hoewel Chaptal eiste dat de prefecten meewerkten aan de *mémoires*, verleende hij hen daarom tevens een *droit au silence*⁶⁴.

Chaptal bouwde de prefectenverslagen uit tot een systeem om gefragmenteerde kennis op een geordende manier samen te brengen. Per departement stelde hij vijf hoofdstukken – topografie; bevolking; samenleving; landbouw, industrie en handel; kunsten – in het vooruitzicht⁶⁵. Hierin vonden de meest uiteenlopende onderwerpen een plaats: ziekten, insecten, huisdieren, planten, zeden, volksgebruiken en andere inlichtingen '*qui peuvent donner au gouvernement des connaissances exactes et positives sur*

*l'état de la France*⁶⁶. De gegevens moesten zodanig worden geordend dat hun onderlinge samenhang – en dus de samenhang tussen de verschillende delen van de samenleving – duidelijk werd. Ook de overwegend literair-verhalende toon van de prefectenverslagen droeg hiertoe bij⁶⁷.

Door te streven naar een volledige en tevens een geordende en methodische statistiek wilde Chaptal van elk van de *mémoires* (en dus ook van de algemene statistiek van Frankrijk) een getrouwe weerspiegeling van het land en de maatschappij maken⁶⁸. Niettemin bevatten Chaptals richtlijnen vooronderstellingen en verwachtingen die een neutrale observatie van het land in de weg stonden. Chaptal beperkte de prefectenverslagen niet tot 1801, maar vroeg ook naar een vergelijking met 1789 en met de jaren voordien. Op die manier wilde de minister aantonen dat Frankrijk het na 1789 'beter' stelde dan daarvoor en dat de Franse Revolutie een noodzaak en een succes was. De prefectenverslagen moesten aantonen dat '[*la France*] *étendue sous toutes les températures, riche de tous les sols, et propre à toutes les productions, [...] couverte d'une population immense et industrielle [...] est, sans aucune rivale, la plus belle portion de l'Europe et la première puissance de ce continent*'⁶⁹.

Behalve een sterk geloof in de vooruitgang en de maakbaarheid van de samenleving ademden de prefectenverslagen een burgerlijke, liberale maatschappijvisie uit. De circulaire van 9 april 1801 besteedde veel aandacht aan de studie van het *corps social* en ging daarbij uit van een duale samenleving, waarin 'de burgerij' tegenover 'het volk' stond. In tegenstelling tot de burgerij die door de revolutie in beweging was gekomen, was het volk niet in staat gebruik te maken van de verworven vrijheden en rechten. Het 'volk(se)' was een archaisch overblijfsel uit het verleden. Het moest worden weggewerkt en moest daarom eerst gekend zijn (en dus beschreven worden)⁷⁰. Deze paternalistische houding stond een – al even liberaal – geloof in de individuele verantwoordelijkheid niet in de weg. De minister stelde zich tevreden met het vaststellen, beschrijven en tellen van maatschappelijke fenomenen (zoals armoede), zonder dat het feitenmateriaal werd geanalyseerd. Het was immers niet de bedoeling om vanuit de kennis van de sociale problemen te werken aan de oplossing ervan. De verantwoordelijken voor de vastgestelde armoede, bedelarij of criminaliteit werden verondersteld gekend te zijn: het waren de getelden zelf.

De weergave van het sociale leven was bovendien beperkt. Wat werd geteld, behoorde tot het openbare domein: hospitalen, gevangenissen, scholen, markten, ... Het werd niet als een probleem ervaren dat aan een groot deel van de maatschappij – het private – geen aandacht werd besteed. De overheid ging ervan uit dat ze zich niet moest inlaten met privéaangelegenheden en dus geen informatie over het privéleven van de bevolking mocht verzamelen. Deze terughoudendheid betrof vooral de burgerij. De prefecten voelden minder schroom om informatie te geven over het 'gewone' volk. Ze besteedden daardoor – zeker in hun beschrijvingen van de zeden en gewoonten – meer aandacht aan de volksklassen dan aan de groepen die hoger op de sociale ladder

stonden. Dit werd nog versterkt doordat de prefecten meenden dat over de maatschappelijke (stedelijke) elites weinig te zeggen viel. Zij vormden in de ogen van de prefecten één grote groep, die weinig differentiatie behoefde en voornamelijk gemeenschappelijke kenmerken bezat⁷¹. De prefecten behoorden zelf tot de maatschappelijke elites, wat hun indruk dat ze over deze groepen niets belangwekkend konden zeggen – omdat ze het allemaal al wisten – in de hand werkte. Heel anders keken de prefecten naar het volk. ‘De massa’ werd gezien als een ‘specie’, die als groep bestudeerd en in types ingedeeld kon worden. Het volk werd door dezelfde antropologische bril bekeken als die waardoor naar exotische volkeren werd gekeken.

Chaptal interesseerde zich sterk voor regionale diversiteit. Om de territoriale verschillen tussen de departementen tot hun recht te laten komen, werd elke prefect apart over de situatie in zijn departement ondervraagd en ontving hij in dit verband – ondanks het streven naar uniformiteit en homogeniteit in de prefectenverslagen – specifieke richtlijnen. De centrale overheid besteedde bijzondere aandacht aan de recent veroverde gebieden, waar de betekenis van de enquête dubbel was: het gebied leren kennen en in het oog houden. In de ‘Duitse’ en ‘Belgische’ departementen kwamen tot in 1803 (jaar XI-XII) vragenlijsten toe waarin de overheid zich zowel geïnteresseerd toonde in de ordehandhaving als in de lokale gewoonten en levenswijzen⁷².

De vele inlichtingen die in de circulaire van 9 april 1801 en in de aanvullingen daarop werden gevraagd, bemoedijkten het afwerken van de prefectenverslagen. Het was Chaptals ambitie om de *mémoires* uiterlijk op 22 december 1801 (1 nivôse jaar X) te ontvangen, waarna ze door de centrale overheid konden worden uitgegeven. Het was voor de meeste prefecten onmogelijk om het gevraagde werk op negen maanden tijd af te ronden. Chaptal riep de prefecten op om tot het uiterste te gaan: ‘*Le Ministre ne s’est dissimulé aucune des difficultés qui accompagnent cette entreprise, mais il a pensé que s’il est un moment où l’on puisse le surmonter, c’est celui où, après tant d’oscillations et de troubles, la France a enfin un gouvernement digne d’elle; où, toute couverte de gloire, la nation dirige son activité et ses efforts vers son amélioration intérieure*’⁷³. Niettemin moest de uiterste datum waarop de prefectenverslagen in Parijs werden verwacht, worden opgeschoven, eerst naar 22 maart (1 germinal) en vervolgens naar 2 september 1802 (15 fructidor jaar X). Ook daarna ontving de centrale overheid nog *mémoires*. Het departement Jemappes bezorgde de minister pas in de late zomer van 1802 (fructidor jaar X) een eerste hoofdstuk⁷⁴. De prefect van het Dijledepartement verzond de eerste versie van zijn *mémoire* op 2 november 1802 (11 brumaire jaar XI). Het *Bureau de Statistique* stuurde de tekst terug, omdat er was afgeweken van de opgelegde structuur en de indeling in vijf hoofdstukken niet was gerespecteerd⁷⁵. Ook elders kregen de prefecten hun tekst terug, met vragen om bijkomende inlichtingen of met het verzoek om het werk over te doen. Daardoor liepen de vertragingen steeds verder op.

De moeizame manier waarop de *mémoires* tot stand kwamen, laat zien dat Chaptal en zijn medewerkers van het *Bureau de Statistique* de omvang en moeilijkheidsgraad

van het gevraagde werk niet goed konden inschatten. Vaak was de secretaris-generaal van de prefectuur, die door François de Neufchâteau was aangesteld als redacteur van het jaarlijkse departementale *annuaire*, de enige ambtenaar in de departementale administratie met enige ervaring inzake de overheidsstatistiek. Voor het overige was het eerder uitzondering dan regel om in de departementen ambtenaren te vinden die met kennis van zaken aan de *mémoires* konden werken⁷⁶. De prefecten zelf hadden de hervorming van begin 1800 nog niet volledig verteerd. Niet zelden waren zij nieuw in hun departement, waardoor ze niet vertrouwd waren met de administratieve dossiers en de lokale particulariteiten. Soms spraken ze het lokale dialect niet en botsten ze op cultuurverschillen. De *mémoire* was voor veel van de nieuwe prefecten vooral een oefening in de overheidsstatistiek en een gelegenheid om hun departement en gemeenten te leren kennen.

Hoewel de prefecten niet in de beste omstandigheden aan hun *mémoire* konden werken, kweten sommigen zich uiterst zorgzaam aan hun taak. Enig eigenbelang was hen daarbij niet vreemd. Niet zelden wilden de prefecten op basis van ‘feitenmateriaal’ een verlichting van de belastingdruk in hun departement bekomen. Naast deze pragmatische en utilitaire visie op de overheidsstatistiek toonden diverse prefecten tevens een intellectuele en wetenschappelijke interesse voor de *mémoires*. Zoals de statistische theoretici van hun tijd, beschouwden ook zij de statistiek als een gemeenschappelijke en unificerende taal die het mogelijk maakte informatie te verzamelen, ordenen en vergelijken en kennis te communiceren.

Het is niet altijd duidelijk op welke wijze de informatie voor de *mémoires* werd verzameld. Chaptals richtlijnen bepaalden *dat* er een *mémoire* moest worden samengesteld, niet *hoe* dat moest gebeuren. De prefecten beschikten over een grote methodologische vrijheid. Sommige prefecten pasten de beschrijving van het departement, die eerder voor François de Neufchâteau was opgesteld, aan⁷⁷. Een meerderheid werkte aan een nieuwe encyclopedische statistiek.

Archiefonderzoek leek een voor de hand liggende manier om informatie over de periode vóór 1801 te verzamelen, maar door de opeenvolgende regimewissels was veel archiefmateriaal verloren gegaan of ontoegankelijk geworden. (Louis) Gustave Doucet de Pontécoulant, de prefect van het Dijledepartement, liet weten dat de Oostenrijkers de archieven hadden meegenomen, waardoor hij geen overzicht van de situatie voor de annexatie bij Frankrijk kon geven. Ook in het departement Jemappes bleken de archieven niet toereikend om de vergelijking tussen 1801 en de periode voor 1789 uit te werken op de manier die Chaptal had gevraagd⁷⁸. Dit was een streep door de rekening van de centrale overheid. Zij ging ervan uit dat precies in de recent veroverde streken de veranderingen ten gevolge van de Franse Revolutie meer uitgesproken en dus duidelijk(er) zichtbaar waren, maar dikwijls bleek dat niet vast te stellen.

Om zicht te krijgen op de actuele toestand (1801), was het noodzakelijk om op de één of andere manier in de gemeenten informatie te verzamelen. Sommige prefecten

reisden hun hele departement rond. Dit was een tijdrovende, dure en soms zelfs hachelijke onderneming, waarna de prefecten het probleem restte hoe ze hun beschrijvende reisverslag moesten omzetten in een statistisch *tableau*. Anderen stuurden vragenlijsten naar alle gemeenten uit het departement. Ze leerden daaruit onder meer dat niet alle burgemeesters konden schrijven, dat een aantal van hen geen Frans sprak (maar een lokaal dialect) en dat niemand nog wijs raakte uit de diversiteit aan lokale maten en gewichten. Deze obstakels zonken in het niets bij de onverschilligheid, de argwaan en de openlijke vijandigheid waarmee de vragenlijsten werden ontvangen. Een afkeer voor een toename van hun werk en angst voor belastingverhogingen zorgden ervoor dat de burgemeesters zich verzetten tegen de (departementale) overheidsstatistiek. De andere lokale en regionale administraties waren evenmin enthousiast over de overheidsstatistiek. Wegens het vele werk en de in hun ogen ongeoorloofde inmenging in hun werkzaamheden, legden onder meer de ingenieurs van Bruggen en Wegen de vragenlijsten die ze van de prefecten ontvingen naast zich neer⁷⁹. Alleen de onderprefecten reageerden over het algemeen minder vijandig⁸⁰. Hoewel ze in de eerste plaats een scharnier tussen het centrale bestuur en de gemeenten waren, zamelden ze niet zelden informatie voor de *mémoires* in. De onderprefecten waren, net zoals de secretarissen-generaal van de prefectuur, minder gevoelig voor personeelwissels, waardoor ze hun *sous-préfecture* meestal goed kenden. Geconfronteerd met een prefect die niet of nauwelijks op de hoogte was van wat er zich in zijn departement afspeelde, kon het daarom gebeuren dat de minister van Binnenlandse Zaken zich rechtstreeks (en niet via de gebruikelijke weg langs de prefecten) tot de onderprefecten richtte⁸¹.

Chaptal was zich ervan bewust dat de prefecten niet in staat waren om de *mémoires* op eigen houtje tot een goed einde te brengen. Reeds in zijn omzendbrief van 9 april 1801 maande hij hen daarom aan de leemten die de ambtenarij in de informatieverwerving liet, op te vullen door een beroep te doen op lokale specialisten '*qui ont du patriotisme et des lumières*'⁸².

Van een bonte stoet notabelen – professoren, geestelijken, artsen, landbouwers, eigenaars, handelaars en ondernemers – verwachtte Chaptal dat ze vrijwillig meewerkten aan de *mémoires*, omdat hun eigenbelang volgens de minister samenviel met het algemene belang. Voor een grote groep lokale geleerden en notabelen leek Chaptals vooronderstelling te kloppen⁸³. Om uiteenlopende redenen waren artsen, geestelijken, geleerden en wetenschappers de prefectenverslagen genegen: de oprechte wil om de overheid te helpen, een geloof in de kracht van de statistiek om een voor het departement gunstig beleid te bekomen, een hoge dosis nieuwsgierigheid naar en fierheid op hun gemeente of streek, de hoop om hun persoonlijke onderzoek te kunnen valoriseren. Met hun vaak lokale of particuliere interesse voor de overheidsstatistiek waren de lokale elites dus niet noodzakelijk de (nationale) patriotten waarvoor Chaptal hen hield, maar hun regionale of lokale bewustzijn ging doorgaans niet zo ver dat ze de statistische plannen van de centrale overheid tegenwerkten⁸⁴. Door mee

te werken aan de *mémoires* erkenden de lokale notabelen en geleerden (impliciet) dat de overheid het recht had informatie in te winnen. Niettemin bleek uit hun kritiek op de prefectenverslagen dat ze het recht van een ‘vreemde’ prefect en ‘verre’ centrale overheid om geldige uitspraken te doen over hun streek of gemeente ook betwisten⁸⁵.

Hoewel aan de motieven van de lokale notabelen en geleerden en aan de kwaliteit van de meegedeelde informatie kan worden getwijfeld, was de medewerking van de lokale elites in veel departementen van essentieel belang. Daar waar de lokale notabelen en geleerden hun medewerking weigerden, kwam het prefectenverslag doorgaans moeizaam tot stand. Antoine François Ehrard Desmousseaux, prefect van het Ourthedepartement, vroeg aan Alexandre Pitou om het basismateriaal voor de *mémoire* bijeen te brengen⁸⁶. Pitou, die *histoire naturelle* doceerde aan de *École centrale* in Luik, stelde een paar slordige nota's op en liet de prefect daarna in de steek. De afhandeling van het prefectenverslag liep daardoor vertraging op.

Vaak waren het de landbouwers, industriëlen en handelaars die weigerden aan de *mémoires* mee te werken. Zij meenden hierbij geen enkel voordeel te hebben. In het Dijledepartement beklagde Doulcet de Pontécoulant er zich over dat de overheidsstatistiek bij deze bevolkingsgroepen geen enkel draagvlak had⁸⁷. Vooral de fabrikanten en handelaars vreesden dat de overheidsstatistiek het bedrijfsgeheim zou schenden of tot belastingverhogingen zou leiden. De vertegenwoordigers van de traditionele ambachten en nijverheden, die opereerden in een gesloten regionale context en van de overheid steun en bescherming verwachtten, waren meer bereid om informatie te verstrekken. De prefectenverslagen vertelden hierdoor meer over het traditionele ambachtelijke dan over het moderne industriële (stedelijke) Frankrijk⁸⁸.

Openbaarheid

De *mémoires* die door het *Bureau de Statistique* en minister Chaptal werden goedbevonden, rolden vanaf 1802 (jaar XI) bij de staatsdrukkerij van de persen. Een tiental verhandelingen, waarvan de laatste verschenen onder Chaptals opvolger Jean-Baptiste de Nompère de Champagny, vormde de reeks *Statistique générale de la France*⁸⁹. In realiteit was het eindresultaat door de moeilijkheden en vertragingen waarmee Chaptals onderneming te maken kreeg, allesbehalve de ‘algemene’ statistiek die de minister bij de aanvang van het project voor ogen had. Het was moeilijk uit de soms heel verschillende departementale prefectenverslagen een totaalbeeld voor Frankrijk af te leiden. Verder is het niet duidelijk hoe en in welke mate de uitgangspunten van de prefectenverslagen, de manier waarop de *mémoires* waren georganiseerd en de medewerking waarop ze al dan niet konden rekenen, mee het eindproduct bepaalden. Hieraan werd in de publicaties weinig aandacht besteed.

Naast de *mémoires* liet Chaptal (meestal bij Le Clère of bij de Imprimerie des Sourds-Muets) de statistieken, die de prefecten eerder in opdracht van François de Neufchâteau hadden samengesteld, uitgeven of heruitgeven⁹⁰. Waar de definitieve *mémoire* op zich liet wachten, dienden *annuaires* of andere statistische monografieën (tijdelijk) als ‘officiële’ departementale statistiek⁹¹.

Uittreksels uit of samenvattingen van de departementale statistieken verschenen in de tijdschriften en jaarboeken die op initiatief (of minstens met toestemming) van de overheid officiële statistieken opnamen. Diverse economische tijdschriften publiceerden van kort na de revolutie statistieken (onder andere het *Feuille du Cultivateur*, het *Journal de l’Agriculture*, het *Journal des Arts et Manufactures* en het *Journal (de l’Agence) des Mines*). Ook in (al dan niet officiële) *annuaires* en almanachen, zoals de *Almanach national* (later *Almanach impérial*) en het *Annuaire du Bureau des Longitudes*, verschenen statistieken.

Gestimuleerd door de openheid van Chaptal kwam daar vanaf 1801-1802 (jaar X) een reeks periodieken bij. Het driemaandelijks *Bibliothèque commerciale* onder leiding van Peuchet baseerde zich in belangrijke mate op de *mémoires* van de prefecten⁹². Ballois, die de *mémoires* door zijn werk bij het *Bureau de Statistique* door en door kende, kreeg de toestemming om in zijn *Annales de Statistique* uit eerste hand uittreksels uit de departementale statistieken te publiceren⁹³. Het tijdschrift wijdde telkens ook één of meerdere bijdragen aan de statistische theorie⁹⁴. Chaptal steunde het initiatief, want ‘[l]es écrits de ce genre, en mettant sous les yeux de tous, les faits les plus simples et les plus communs, éclairent chaque individu sur ses propres intérêts; ils fortifient le patriotisme; ils inspirent un noble orgueil, en exposant toutes les richesses de la France, ses moyens et ses ressources’⁹⁵. Na het overlijden van Ballois in 1803 (jaar XI) nam De Ferrière het roer over. Hij oriënteerde de *Annales* nog meer op de publicatie van de *mémoires*. Ook de *Analyse de la Statistique générale* en *Archives statistiques de la France* werden door De Ferrière gebruikt om de informatie uit de prefectenverslagen op een grotere schaal te verspreiden⁹⁶.

Door zelf prefectenverslagen uit te geven en door anderen toe te laten informatie uit de *mémoires* te verspreiden, onttrok Chaptal de overheidsstatistiek aan de geheimhouding. Hij bracht hiermee een zekere transparantie tussen de staat en de (burgerlijke) maatschappij tot stand⁹⁷. De staat had, vanuit Chaptals oogpunt, het recht alles te weten (overal informatie over in te winnen) en vervolgens werd de verzamelde kennis gedeeld met de samenleving. De overheidsstatistiek werd bijgevolg een instrument om de onderdanen te informeren. Ook Chaptals voorkeur voor encyclopedische statistieken kan in die zin worden begrepen. De minister zou hebben willen vermijden dat de statistieken enkel voor de ingewijden in de rekenkunde en de waarschijnlijkheidsrekening leesbaar waren.

Chaptals statistische openheid was geen alleenstaand geval. Ook minister van Justitie, André Joseph d'Abrial, liet toe dat officiële gerechtelijke statistieken werden gepubliceerd. In zijn eigen ministerie nam Chaptal een meer geïsoleerde positie in. Silvestre en Costaz waren het niet eens met het opheffen van de statistische geheimhouding. Het volk was volgens hen niet in staat om de statistieken op de juiste manier te interpreteren, laat staan te gebruiken. In het slechtste geval zouden de statistieken gebruikt worden tegen de staat, bijvoorbeeld als voedingsbodem voor protest. Het publiceren van statistieken had bijgevolg geen nut en was zelfs gevaarlijk⁹⁸.

Uit de argumentatie voor en tegen de publicatie van de overheidsstatistieken blijkt hoe zeer de politici en ambtenaren opgesloten zaten in een burgerlijk denkkader en hoe veraf van het 'gewone' volk ze daardoor stonden. Silvestre en Costaz leken niet te beseffen dat er slechts een kleine kans was dat de overheidsstatistiek zou leiden tot volkswoede. De meeste Fransen hadden geen toegang tot de statistieken, omdat ze niet konden lezen, zich geen abonnement op een tijdschrift konden veroorloven of nergens gepubliceerde statistieken te koop aantroffen. Het commerciële circuit waarin de overheids- en privé-uitgaven circuleerden, was uitermate klein. De meeste overheidspublicaties kwamen bij ambtenaren terecht. Daarnaast hadden vooral notabelen (industriëlen, handelaars, eigenaars, vaak via verenigingen zoals de *Société d'Agriculture*) en geleerden de gelegenheid statistische publicaties te lezen. De door Chaptal beoogde transparantie tussen staat en samenleving bleef daardoor voor het overgrote deel van de bevolking een fictie. Mogelijk was dit de bedoeling en wilde Chaptal (zonder het met zoveel woorden te zeggen) niet het 'gewone' volk, maar uitsluitend zijn eigen maatschappelijke kringen (de politiek mondige en economisch welvarende burgerlijke elite) toegang geven tot de overheidsstatistiek.

Periodieke statistieken

De idee dat de overheidsstatistieken de doeltreffendheid van het beleid konden aantonen, liep als een rode draad doorheen Chaptals statistische initiatieven. Met de prefectenverslagen wilde de minister – zelf een product van het postrevolutionaire Frankrijk – het 'succes' van de Franse Revolutie aantonen. Tegelijk bedoelde hij de *mémoires* als een 'nulpunt', waarna het welslagen (of falen) van het gevoerde beleid in opeenvolgende periodieke verslagen moest worden vastgesteld. Door de situatie in het land op verschillende momenten op te meten en te vergelijken, zou zichtbaar worden of en in welke mate Frankrijk evolueerde tot een welvend land: '*C'est dans la comparaison des différentes époques de la vie des empires que consiste l'utilité de la statistique; car c'est par les résultats de cette comparaison que l'on juge si les empires ont gagné ou perdu, et par conséquent s'ils sont bien ou mal gouvernés: elle fournit donc aux administrateurs éclairés les vrais moyens d'opérer bien*'⁹⁹.

Chaptal handhaafde de maandelijksse rapporten die zijn voorganger in 1800 had ingevoerd. Aanvankelijk verminderde hij wel de periodiciteit ervan, zodat om de drie maanden een overzicht van de situatie in de departementen moest worden opgesteld (circulaire van 27 augustus 1801 (9 fructidor jaar IX)). Dergelijke lage periodiciteit sloot niet aan bij het snelle politieke bedrijf en op 1 september 1802 (14 fructidor jaar X) keerden de maandelijksse verslagen terug. Naast de meer uitgebreide jaarlijkse overzichten (zoals onder François de Neufchâteau) moesten de departementen maandelijks een kort overzicht van de ‘opmerkelijke’ gebeurtenissen, de werking van de administratie en de noden en middelen voor de komende maand opstellen¹⁰⁰. Deze inlichtingen konden gedeeltelijk in tabelvorm worden weergegeven, maar de minister verlangde ook een verhalend rapport waarin ‘*tous les faits qui auront quelque intérêt par eux-mêmes, ou par leurs rapports avec d’autres; en un mot, tout ce qui peut servir au gouvernement et l’éclairer*’ werden beschreven¹⁰¹.

Zoals in de prefectenverslagen primeerde in de periodieke verslagen de juistheid van de informatie boven de volledigheid. Chaptal waarschuwde de prefecten: ‘[V]ous n’y admettez aucun calcul, aucun détail, aucun fait dont vous n’ayez la conviction la plus intime, et dont vous ne puissiez répondre avec certitude’¹⁰². Hoe de prefecten de informatie op haar juistheid konden beoordelen, liet de minister in het midden. De prefecten wisten net zo min als de minister hoe ze met zekerheid konden vaststellen of de meegedeelde gegevens correct waren. Ze begrepen wel dat de juistheid van de informatie de sluitsteen van de overheidsstatistiek was. Met het haast ritueel herhalen dat ze alles in het werk hadden gesteld om de gegevens te controleren, trachtten ze de minister van Binnenlandse Zaken te overtuigen van de kwaliteit van hun statistieken¹⁰³.

Chaptals interesse voor de encyclopedische statistiek contrasteerde sterk met zijn beperkte belangstelling voor de thematische tellingen en enquêtes. Van de thematische statistieken kreeg de bevolkingsstatistiek de meeste aandacht. De bevolkingscijfers dienden immers om de belastingen te verdelen en het contingent miliciens te bepalen. Chaptal liet de laattijdige antwoorden op L. Bonapartes telling van het jaar VIII verzamelen en trachtte de statistiek van de bevolkingsbeweging vlot te trekken (onder meer met de omzendbrieven van 29 maart en 5 april 1801 (8 en 15 germinal jaar IX)). Eigen accenten legde Chaptal in zijn omzendbrief van 9 april 1801, waarvan het tweede hoofdstuk aan de bevolking was gewijd. De prefecten moesten de inwoners indelen volgens leeftijd, burgerlijke staat, beroep en grootte van de gemeente waar ze woonden, en daarnaast het aantal geboorten, huwelijken en sterfgevallen meedelen. Chaptal herhaalde zijn vraag in de circulaire van 29 mei 1801 (9 prairial jaar IX). Hij wilde zowel inlichtingen bekomen over de omvang van de bevolking (een eerste tabel met bevolkingscijfers per geslacht, burgerlijke staat en leeftijdsgroep) als over de bevolkingsevolutie (een tweede tabel met het aantal geboorten, huwelijken en sterfgevallen)¹⁰⁴. Een vergelijking tussen 1801 en 1789 moest andermaal de balans van de revolutie opmaken. Chaptal verwachtte dat de eer-

ste tabellen binnen de drie maanden ingevuld werden en bepaalde dat ze vervolgens maandelijks moesten worden aangevuld. De prefecten slaagden er niet in tijdig geactualiseerde gegevens bijeen te brengen. Sommigen negeerden Chaptals circulaires; anderen vroegen uitstel. De verzamelde gegevens waren weinig accuraat.

Het contrast tussen het politiek-bestuurlijke belang van de bevolkingscijfers en de gebrekkige wijze waarop ze werden verzameld, kan mogelijk verklaren waarom Chaptal zijn bezwaren tegen de waarschijnlijkheidsrekening tijdelijk liet varen. In 1802 (jaar XI) liet de minister toe dat het bevolkingsaantal werd berekend met behulp van de methode die Laplace hiervoor in de jaren 1780 had ontwikkeld¹⁰⁵. De prefecten van 29 departementen kregen de opdracht om in enkele gemeenten, waarvan de ambtenarij bekend stond als punctueel, een volkstelling te laten uitvoeren. Op deze manier werden ongeveer 50000 mensen geteld, wat veraf was van het door Laplace vooropgestelde miljoen inwoners (en de juistheid van het berekende bevolkingscijfer ondermijnende). De multiplicator werd bekomen door het bevolkingscijfer in de geselecteerde gemeenten te delen door het aantal geboorten in deze gemeenten. Vervolgens werd de multiplicator vermenigvuldigd met het aantal geboorten in heel Frankrijk. Van de uitkomst werd verwacht dat zij het totale bevolkingscijfer benaderde.

1.5 Bewegende beelden

Met de kroning van Napoleon tot keizer kwam op 18 mei 1804 (28 floréal jaar XII) een einde aan de Republiek. In eigen land bouwde Napoleon verder aan een sterke, burgerlijke en gecentraliseerde staat. Zijn buitenlands beleid werd gekenmerkt door een expansionistische oorlogsvoering. De buitenlandse oorlogen met hun grote inzet aan manschappen en middelen, de penibele financiële situatie waarin het land verkeerde, de economische crisis van 1810 en de misoogsten van 1813 deden het regime van Napoleon wankelen. De keizer verloor in binnen- en buitenland macht en aanzien. De nederlaag van Frankrijk tegen Rusland eind 1812 was in dit opzicht symbolisch. Uiteindelijk werd Napoleon op 13 maart 1814 in Parijs afgezet.

Napoleon liet een nieuwe wind waaien door de overheidsstatistiek. De grootschalige departementale enquêtes, de encyclopedische *statistique générale* en de publicatie van statistieken pasten niet bij een strak geleide staat. De sterke centrale administratie was bovendien moeilijk verenigbaar met de netwerken van *savants*, wetenschappers en geleerde genootschappen die door François de Neufchâteau en Chaptal waren uitgebouwd.

De keizer wilde, wanneer hij daarom vroeg, onmiddellijk statistieken over deze of gene tak van het maatschappelijke leven ontvangen. Napoleon was sterk geïnteresseerd in economische statistieken. Verder waren zijn vragen om informatie moeilijk

te voorspellen, waardoor het lastig was een consistente visie op de overheidsstatistiek te ontwikkelen.

Het einde van de Mémoires

In een circulaire van 17 juni 1804 (28 prairial jaar XII) vroeg Chaptal om een jaarlijkse aanvulling van de *mémoires*¹⁰⁶. Deze nieuwe richtlijn kwam bovenop de jaarlijkse en maandelijkse verslagen die Chaptal in 1802 had ingevoerd, en dat terwijl nog niet alle *mémoires* waren afgewerkt.

Nog geen maand later, op 10 juli 1804 (21 messidor jaar XII) werd de *ministre savant* vervangen door Nompère de Champagny, een *ministre diplomate*. De nieuwe minister van Binnenlandse Zaken was weinig geïnteresseerd in de overheidsstatistiek in het algemeen en in de *statistique générale* en de prefectenverslagen waaraan zijn voorganger had gewerkt in het bijzonder. Hij maakte tevens komaf met de door Chaptal gehuldigde idee dat de statistiek publiek goed was. De vrees dat de statistieken misbruikt konden worden, won het van de idee dat de liberale samenleving recht had op informatie over het land. Door de officiële statistieken met mondjesmaat en sterk gecontroleerd te publiceren in officiële documenten ontmoedigde Nompère de Champagny tal van *savants*. Het private statistische onderzoek nam sterk af¹⁰⁷.

Nompère de Champagny's afwijzende houding tegenover de overheidsstatistiek bleek onder meer uit de manier waarop hij gevolg gaf aan Napoleons bevel van 1 maart 1805 (10 ventôse jaar XIII) om een landbouwenquête te organiseren. In een circulaire van 13 mei 1805 (23 floréal jaar XIII) somde de minister van Binnenlandse Zaken in de grootste wanorde een enorme hoeveelheid te behandelen onderwerpen op. Een eerste reeks vragen betrof per diersoort: het aantal, het ras en de kwaliteit van de dieren, de dierlijke productie, de consumptie, de waarde per dier of per kilogram en de afgeleide producten zoals leder, honing, boter en wol. De tweede reeks ging over de plantenteelt: de bewerkte oppervlakte, het zaigoed en de productie per hectare, de totale productie in het departement, de waarde van de productie en de consumptie. Het contrast met Chaptals modeltabellen en richtlijnen over wat in de *mémoires* moest worden opgenomen, was groot. Nompère de Champagny zag het belang van de landbouwstatistiek niet in, omdat hij van mening was dat de nodige informatie ook uit de *mémoires* kon worden gehaald. Hij sloot zijn omzendbrief af met een voor de prefecten niet mis te verstane boodschap: de statistische activiteiten behoorden niet tot de kern van hun taak. Als de prefecten al antwoordden op de omzendbrief, dan kopieerden ze vaak gegevens uit 1801¹⁰⁸. Napoleon was weinig opgetogen over de negatieve houding van zijn minister en tikte hem op de vingers. Op 16 mei 1806 verstuurde Nompère de Champagny een nieuwe circulaire, waarin het belang van de landbouwenquête benadrukt werd, maar die verder weinig meer duidelijkheid bracht.

Nompère de Champagny verschildte ook van mening met Napoleon over de afhandeling van de *mémoires*. Napoleon was opgetogen over de prefectenverslagen die hem bij zijn keizerskroning werden voorgelegd en wilde het initiatief van Chaptal niet zonder meer stopzetten¹⁰⁹. Toch schortte Nompère de Champagny de publicatie van de *mémoires* door de staatsdrukkerij op 2 april 1805 (12 germinal jaar XIII) op. De publicatie van de prefectenverslagen werd in handen gegeven van de private drukkerij Testu. In de *mémoires* die bij Testu klaar lagen voor publicatie, werden fouten ontdekt en op 6 januari 1806 kreeg ook die drukkerij de opdracht het drukken te staken. Testu bracht de manuscripten die persklaar waren nog op de markt¹¹⁰. Daarna werd de officiële reeks *Statistique générale de la France* stopgezet. Op basis van de prefectenverslagen verschenen wel nog enkele syntheseswerken, zoals de *Description topographique et statistique de la France* van Peuchet en Pierre-Grégoire Chanlaire uit 1810¹¹¹.

De overheid hield wel aanvullingen op de *mémoires* bij, maar deze waren enkel bedoeld voor intern gebruik. Na een bijeenkomst met (een aantal van) de prefecten op 21 maart 1805 (30 ventôse jaar XIII) in Parijs herinnerde Nompère de Champagny hen aan de jaarlijkse aanvullingen die door Chaptal in 1802 waren ingevoerd¹¹². Een circulaire van 7 januari 1807 bracht de jaarlijkse verslagen andermaal in herinnering. Klaarblijkelijk werden ze wel in de jaren XII en XIII (1804-1805) opgesteld, maar raakten ze daarna in de vergetelheid.

Nompère de Champagny hechtte meer belang aan punctuele informatie dan aan algemene beschrijvingen van de departementen. Daarom verwachtte hij van de prefecten een maandelijks overzicht van de landbouw, industrie, handel, openbare orde en het gedrag van de ambtenaren. Door de lokale economische omstandigheden en de openbare orde direct met elkaar in verband te brengen, kregen de maandelijks (vanaf 1806 driemaandelijks) verslagen opnieuw een duidelijk politionele inslag.

Het Bureau de Statistique in mineur

Met het stopzetten van de prefectenverslagen stelde Nompère de Champagny impliciet het bestaan van het *Bureau de Statistique* in vraag. Duvillard van zijn kant leverde onverholven kritiek op het bureau. In augustus 1805 (jaar XIII) stuurde hij een scherpe commentaar over het bureau naar de minister van Binnenlandse Zaken¹¹³. Met zijn verhandeling solliciteerde de wiskundige, die eerder door Chaptal uit de overheidsstatistiek was geweerd, openlijk naar een baan als overheidsstatisticus. Met succes, want op 23 september 1805 (1 vendémiaire jaar XIV) benoemde Nompère de Champagny hem tot onderdirecteur van het *Bureau de Statistique*.

Het conflict tussen de *Staatenkunde* en de politieke rekenkunde, dat enkele jaren daarvoor onder de Franse statistici was losgebarsten, kon daardoor ook in de overheidsstatistiek worden uitgevochten. In 1803 (jaar XII) had Peuchet Denis François

Donnant ervan beschuldigd de Franse statistiek te hebben besmet met ‘Engelse methoden’ door het werk van William Playfair in het Frans te vertalen¹¹⁴. Peuchet had het vooral moeilijk met de prominente plaats die getallen en berekeningen in Playfairs werk innamen. Hij noemde de toepassing van de rekenkunde in de statistiek ‘*charlatanisme ou un ridicule dont la véritable science ne peut s’accommoder*’¹¹⁵. Donnant kon er nochtans moeilijk van worden beticht een aanhanger van de politieke rekenkunde te zijn. Hij was de oprichter en bezieler van de *Société de Statistique de Paris*, die tussen 1803 (jaar XI) en 1806 de verspreiding van de Duitse *Staatenkunde*-statistiek propageerde. Behalve het werk van Playfair vertaalde Donnant ook dat van Von Schlözer en Achenwall in het Frans¹¹⁶.

Eens met Duvillard het paard van Troje was binnengerold in het *Bureau de Statistique*, was de uitkomst van de strijd voorspelbaar. De voorstanders van de aan de *Staatenkunde* verwante encyclopedische statistiek stonden zwak. De Ferrière slaagde er steeds minder in de overheidsstatistiek te verdedigen. Hij bleef een voorstander van de verhalende encyclopedische statistiek, maar was er als liberaal van overtuigd dat de overheidsstatistiek een te machtig wapen in handen van de staat was¹¹⁷.

Dit, samen met de moeizame relatie met Duvillard, droeg ertoe bij dat De Ferrière op 1 januari 1806 opstapte als directeur van het *Bureau de Statistique*. In zijn ontslagbrief had De Ferrière geen goed woord over voor de tabellenstatistiek. Of zoals hij het elders ironisch formuleerde: ‘[L]a fixation la plus exacte du nombre de légumes que la France produit ne fera pas venir un chou de plus dans ses jardins... à moins que le gouvernement ne veuille s’immiscer dans nos affaires, nous forcer à produire et à consommer préférablement telle denrée’¹¹⁸. Alleen over de bevolkingsevolutie en over de openbare financiën was volgens De Ferrière gedetailleerde kennis in getalvorm nodig.

Zoals te verwachten viel, volgde Duvillard De Ferrière op. Duvillard kreeg onmiddellijk de leiding over de volkstelling van 1806 waarvoor de krijtlijnen onder zijn voorganger waren uitgezet. De omzendbrief van oktober-november 1805 (jaar XIV) gaf de prefecten de opdracht de inwoners per kanton en gemeente in te delen in zeven categorieën: ongehuwde mannen, ongehuwde vrouwen, gehuwde mannen, gehuwde vrouwen, weduwen, weduwnaars en afwezige militairen¹¹⁹. De prefecten ontvingen modelstaten, die toelieten de informatie op een uniforme manier samen te brengen en te verwerken. In tegenstelling tot in 1801 werd ditmaal een precieze teldatum meegedeeld (1 januari 1806). Ook over wie moest worden geteld, werd geen twijfel gelaten. Het ging om al wie gewoonlijk in de gemeente woonde, dus zonder de tijdelijke logés, maar met de tijdelijk afwezigen en het inwonend dienstpersoneel.

Hoewel de jaren 1805-1806 tot de meest stabiele sedert 1789 behoorden en de administratie steeds efficiënter georganiseerd was, dreigde de telling te mislukken. Een belangrijke reden hiervoor was dat de centrale overheid nog steeds geen concrete richtlijnen uitvaardigde over de wijze waarop de bevolking moest worden geteld. Dit

werd aan het oordeel van de prefecten overgelaten, waardoor de telling niet overal op dezelfde manier werd uitgevoerd en de resultaten onderling moeilijk vergelijkbaar waren. De prefect van het Leiedepartement gaf opdracht tot een deur-aan-deur-telling; zijn collega van het departement Wouden liet nominatieve inwonerslijsten aanleggen; elders liet de prefect oude bevolkingscijfers overschrijven¹²⁰. Toen de minister van Justitie op 29 maart 1806 liet weten dat de registers van de burgerlijke stand mochten worden gebruikt om het bevolkingscijfer vast te stellen, werden alle andere (omslachtige) telprocedures overbodig en kwam de telling in een stroomversnelling terecht. Opgelucht merkte Duvillard op dat *'on eut pour la première fois, tant bien que mal, la population par commune'*¹²¹.

Ondanks het welslagen van de volkstelling van 1806 was Duvillard niet gelukkig met zijn positie binnen de overheidsstatistiek. Door het afschaffen van de departementale *mémoires* was het *Bureau de Statistique* enkel nog bevoegd voor de bevolkingsstatistiek en na de volkstelling van 1806 had het weinig om handen. Duvillards benoeming tot directeur van het bureau was bovendien geen onverdeelde overwinning van de politieke rekenkunde op de *Staatenkunde*. Nompère de Champagny hechtte vooral belang aan de economische statistiek en had meer interesse voor het *Bureau de l'Agriculture* van Silvestre en het *Bureau des Arts et Manufactures* van Costaz dan voor het *Bureau de Statistique* van Duvillard.

Duvillard legde zich er niet bij neer dat hij zich niet in het epicentrum van de overheidsstatistiek bevond. Toen het *Bureau de Statistique* de opdracht kreeg een nijverheidstentoonstelling te organiseren, wilde Duvillard van de gelegenheid gebruik maken om een nijverheidsstatistiek samen te stellen. De tentoonstelling moest een overzicht geven van de industrie in Frankrijk. Op zoek naar de beoogde volledigheid vroeg Duvillard aan de *Chambres consultatives des Arts et Manufactures* om een staat van de fabrieken (met vermelding van de stichtingsdatum, de naam van de eigenaar, het aantal machines en arbeiders, de lonen, de gebruikte grondstoffen en de productie).

Duvillard kreeg de tijd niet deze nijverheidsstatistiek af te werken. Nog voor het midden van 1806 werd hij aan het hoofd van het *Bureau de Statistique* vervangen door Charles Eugène Coquebert de Montbret. De nieuwe directeur van het bureau stond buiten de twisten die de (overheids)statistiek beroerden, maar was als lid van de *Société philomatique* geen volslagen nieuwkomer in het vak. Coquebert de Montbret nam Duvillards plan voor een nijverheidsstatistiek over. Het lijkt erop dat hij deze statistiek buiten het medeweten van Nompère de Champagny organiseerde¹²². Coquebert de Montbret vaardigde immers geen officiële circulaires uit, maar correspondeerde rechtstreeks met de prefecten. Het initiatief resulteerde niet in het gehoopte overzicht van de Franse industrie. De statistiek was een heterogene verzameling van vaak onvolledige en (doordat gegevens uit de departementale *mémoires* werden overgeschreven) verouderde informatie.

Met uitzondering van de nijverheidsstatistiek van 1806 paste Coquebert de Montbret zich aan Nompère de Champagny's (en Napoleons) visie op de overheidsstatistiek aan. Hij lijkt er zich bij neergelegd te hebben dat de statistische opdracht van het *Bureau de Statistique* – dat zijn naam in 1806 eerst veranderd zag in *Bureau de l'Administration générale et de la Statistique* en in 1807 in *Bureau des Informations administratives et de la Statistique* – werd afgezwakt. Coquebert de Montbret maakte zijn persoonlijke belangstelling voor de statistische topografie en de *statistique générale de la France* ondergeschikt aan de thematische statistiek. Hij bleef wel hopen dat het grote overzicht van Frankrijk kon worden opgebouwd uit gedetailleerde statistieken over specifieke (economische) onderwerpen.

Op demografisch vlak bracht het *Bureau (de l'Administration générale/des Informations administratives et) de la Statistique* diverse maatschappelijke groepen in kaart. Een omzendbrief van 1 juni 1807 kondigde een telling aan van de handelaars, eigenaars, renteniers, landbouwers, huisbedienden, armen en bedelaars, ongeletterden, kunstenaars etc. De telling mislukte, wat niet verwonderlijk was gezien de omvang ervan. Het is zeer de vraag of iemand dit betreurde. Napoleon wilde het bevolkingscijfer enkel kennen om er zeker van te zijn dat het land niet ontvolkte¹²³. De telling van 1806 had aangetoond dat hiervoor geen gevaar bestond en daarmee was de kous op het vlak van de demografische statistiek voor de keizer af.

Het *Bureau de la Statistique* organiseerde tevens een aantal landbouwtellingen¹²⁴. De meest uiteenlopende teelten werden geteld: olijven, wijngaarden, tabak, rijst, maïs, anijs, rietsuiker, ... De antwoorden lieten lang op zich wachten en waren onvolledig. De spil van de landbouwproductie – graangewassen en veestapel – bleef vreemd genoeg ongeteld. Dit zou kunnen betekenen dat niet *wat* er werd geteld maar *dat* er werd geteld, belangrijk was. Het *Bureau de la Statistique* ontleende zijn bestaansreden voor een deel aan de overheidsstatistiek en statistieken produceren kan dus van belang zijn geweest voor het voortbestaan ervan. Coquebert de Montbret lijkt zijn bureau (en daardoor zichzelf) op diverse manieren onmisbaar te hebben willen maken. Toen het bureau de bevoegdheden voor de bibliotheek en het archief van Binnenlandse Zaken terugkreeg, spande Coquebert de Montbret zich in om van het bureau de centrale gegevensbank van het ministerie te maken¹²⁵. Ook liet hij het bureau staaltjes van stoffen bijhouden. Deze verzameling had weinig ander nut dan het *Bureau de la Statistique* een bezigheid te geven.

Daarnaast kunnen de landbouwtellingen worden gezien als een oefening in het verzamelen van cijfermateriaal¹²⁶. Volgens de gangbare opvattingen over de overheidsstatistiek leverden enkel volledige tellingen (en niet berekeningen of schattingen) betrouwbare informatie op. Naar aanleiding van de enquête over de bloemmolens in 1808-1809 (omzendbrief van 31 december 1808) schreef minister Emmanuel Crétet, de opvolger van Nompère de Champagny, aan de prefect van het departement Jemappes, dat de informatie '*doit être fondé non sur des hypothèses lesquelles sont*

*souvent sujettes à erreur, mais sur des faits positifs puisés dans la connaissance des localités*¹²⁷. Daarom was het belangrijk dat de overheidsstatistiek ingeburgerd bleef in de administratieve routine en evolueerde naar een manier om correcte en volledige informatie bijeen te brengen.

Een andere overheidsstatistiek

Onder Nompère de Champagny en Crétet was de overheidsstatistiek al bij al een weinig dynamische tak van de administratie. Dit veranderde met de benoeming van Jean-Pierre Bachasson de Montalivet tot minister van Binnenlandse Zaken op 1 oktober 1809. Bachasson de Montalivet was prefect ten tijde van de *mémoires* en bijgevolg vertrouwd met de overheidsstatistiek. De nieuwe minister combineerde Napoleons beleidsmatige belangstelling voor de statistiek met een theoretische interesse voor de methodologie van het verzamelen en ordenen van informatie¹²⁸.

Bachasson de Montalivet gaf in de overheidsstatistiek gestalte aan de cijfercultus die na 1810 in Frankrijk heerste. Gedreven door een *désir de savoir pour améliorer* zocht de overheid in de tabellenstatistiek een middel om maatschappelijke fenomenen en problemen te beschrijven en verhelpen. Uiteenlopende problemen (zoals de misoogsten van 1811 en de huisvestingsproblematiek van de krankzinnigen), maar ook het zoeken naar een 'bewijs' voor het welslagen van Napoleons bewind gaven aanleiding tot tellingen en enquêtes.

In 1811 bereikte het aantal economische tellingen en enquêtes een hoogtepunt. Behalve in de economische moeilijkheden van dat jaar, vonden zij hun oorsprong in Bachasson de Montalivets plannen met het *Exposé*. Nadat er vanaf het begin van de 19de eeuw (jaar IX) *Exposés* waren verschenen met daarin vooral bestuurlijke informatie (administratie, justitie, onderwijs etc.) wilde Bachasson de Montalivet het *Exposé* van 1813 overwegend vullen met getallen waaruit de economische vooruitgang van het land moest blijken¹²⁹. Hij liet daarom kwantitatieve informatie uit diverse ministeriële archieven bijeenbrengen en gaf opdracht om bijkomende enquêtes te organiseren. Bachasson de Montalivet leek niet te beseffen dat hij hiermee de economische moeilijkheden waarin diverse sectoren in 1811 verkeerden zou blootleggen en mogelijk zou ingaan tegen de bedoeling om de groeiende economische welvaart aan te tonen.

Het *Bureau des Informations administratives et de la Statistique* organiseerde een telling van de teelt en de verwerking van vlas en hennep (omzendbrieven van 30 juni 1811 en 2 mei 1812), van het transport en de binnenscheepvaart (26 oktober 1811), van de leerlooierijen (24 november 1811) en van de papiernijverheid (25 november 1811) en een grootschalige landbouwenquête over de verdeling van de grond en het grondgebruik (omzendbrieven van onder meer 1 juli 1811 en 18 oktober 1812). Het

Bureau des Arts et Manufactures zette diverse enquêtes over de textiel- en de metaalnijverheid, onder meer een telling van de zijdenijverheid (15 juli 1811), op het getouw¹³⁰. Het *Bureau de l'Agriculture* hield een schapentelling (10 augustus 1811), een telling van de opbrengst van de wijngaarden (28 februari 1813), van de gehoornde dieren (22 mei 1813) en van de vleesconsumptie (10 juni 1813)¹³¹.

De behoefte aan informatie maakte de taakverdeling tussen de diverse bureaus in het ministerie van Binnenlandse Zaken wazig. Het *Bureau des Informations administratives et de la Statistique* begaf zich herhaaldelijk op het terrein van het *Bureau des Arts et Manufactures* en van het *Bureau de l'Agriculture*. Van enige coördinatie schijnt geen sprake te zijn geweest. Wel lijkt het erop dat het *Bureau des Arts et Manufactures* en het *Bureau de l'Agriculture* zich meer dan het *Bureau des Informations* inspanden om periodieke enquêtes op punt te stellen. Het *Bureau des Arts et Manufactures* liet maandelijke rapporten bijhouden over de veranderingen in de katoen-, wol-, linnen- en hennepnijverheid (omzendbrief van 30 september 1811) en over de metaal- en papiernijverheid en de leerlooierijen (7 november 1812). Het *Bureau de l'Agriculture* gaf opdracht tot het opstellen van maandelijke rapporten over de teelt van granen, olijven, druiven, katoen, indigo, suikerbieten en diverse andere gewassen (15 maart 1811).

De bevolkingsstatistiek bleef het monopolie van het *Bureau des Informations administratives et de la Statistique*, maar op dit vlak gebeurde er weinig. In een omzendbrief van 28 november 1810 kondigde het bureau voor 1811 een nieuwe volkstelling aan. Dit draaide uit op een fiasco. Veel meer dan schattingen en berekeningen op basis van de *mouvements de la population* werden er niet bekomen¹³².

De vele tellingen en enquêtes zorgden ervoor dat de prefecten werden bedolven onder een lawine aan omzendingen, instructies en invultabellen. De tijdsdruk in combinatie met de immer onwillige of onkundige bevolking en/of lagere ambtenaren zorgde ervoor dat de overheidsstatistiek een moeizame onderneming bleef. Het gedetailleerde en gespecialiseerde karakter van de vragen – een gevolg van de zoektocht naar betrouwbare getallen – maakte de zaak er niet eenvoudiger op.

De centrale administratie wilde enkel correcte, precieze en volledige informatie en geen schattingen, hypothesen of vage benaderingen¹³³. Dit bleef een ideaal, waarvan niemand wist hoe het te bereiken. De martelgang die Jourdan d'Aubagne, prefect van het departement Wouden, doormaakte bij het verzamelen van informatie over de smederijen in zijn departement is in dit verband illustratief¹³⁴. De vraag van de centrale overheid bereikte Jourdan d'Aubagne op 3 augustus 1811. Een jaar later kon hij nog steeds geen resultaten voorleggen. De prefect maakte de minister deelgenoot van zijn twijfels en problemen. Omdat Jourdan d'Aubagne twijfelde aan de antwoorden die de ondernemers hem overmaakten, besliste hij alle gegevens persoonlijk te controleren. Waar nodig legde hij huisbezoeken bij de smeden af. Al gauw stelde de pre-

fect vast dat hij niet in staat was de informatie op haar waarde te beoordelen en dat het nodig was een specialist in te schakelen. Jourdan d'Aubagne riep de hulp van een mijnbouwkundig ingenieur in, maar deze had geen tijd om de prefect verder te helpen. Uiteindelijk zond Jourdan d'Aubagne de gegevens in de staat waarin ze zich bevonden, vergezeld van zijn kritische kanttekeningen, naar Parijs. De informatie was volgens de prefect niet correct, maar hij had haar niet kunnen verifiëren, laat staan corrigeren. Veel meer dan een benaderend cijfer – onbekend hoe veraf van het exacte cijfer – kon Jourdan d'Aubagne niet voorleggen. Bovendien antwoordde de prefect met veel vertraging op de omzendbrief van de minister van Binnenlandse Zaken. Niettemin ontving hij felicitaties van Bachasson de Montalivet. Jourdan d'Aubagnes zoektocht naar het juiste getal werd beloond.

Het einde van het Bureau des Informations administratives et de la Statistique

Vanaf 1806 probeerde Coquebert de Montbret het *Bureau de la Statistique* aan de veranderende behoeften in de overheidsstatistiek aan te passen, onder meer door thematische statistieken samen te stellen. Het bureau werd verder in de richting van de thematische statistiek gestuurd toen Coquebert de Montbret in november 1810 werd vervangen door Silvestre. Het hoofd van het *Bureau de l'Agriculture* kreeg daarmee ook het *Bureau des Informations administratives et de la Statistique* onder zijn hoede. Silvestre had ervaring met de thematische statistiek, maar wist net zo min als zijn voorganger hoe hij het beleid snel kon voorzien van betrouwbare statistieken. Door de vertragingen die de overheidsstatistiek in de departementen en gemeenten opliep, kon de statistiek haar rol als beleidsinstrument niet ten volle spelen. Haar politieke impact werd verder ondermijnd doordat herhaaldelijk werd vastgesteld dat de cijfers onvolledig en onjuist waren. Hoewel dit ook gold voor de statistieken van het *Bureau des Arts et Manufactures* en het *Bureau de l'Agriculture*, kwam de zwakte van de overheidsstatistiek in het *Bureau des Informations* aan de oppervlakte.

Op 18 november 1811 vroeg Napoleon aan het *Bureau des Informations* een overzicht van de nijverheden in het land¹³⁵. Per sector verlangde hij correcte en recente informatie over alle fabrieken, met opgave van het aantal arbeiders, de hoeveelheid en de waarde van de productie. Deze inlichtingen moesten hem binnen de acht dagen worden meegedeeld. Het *Bureau des Informations* slaagde hier niet in. De statistiek die op 26 november aan Napoleon werd voorgelegd en in de *Moniteur Universel* van 28 november 1811 verscheen, was niet gebaseerd op een grootschalige enquête¹³⁶. Daarvoor was de tijd die Napoleon voor de telling had uitgetrokken te kort. Liever dan vertraging op te lopen, besliste het *Bureau des Informations* om de statistiek te vullen met getallen die het resultaat waren van schattingen (en niet van tellingen) en hierover te zwijgen tegen Napoleon. Jaren eerder had Chaptal opgemerkt dat dit de beste

werkwijze was. ‘Il [Napoleon], aldus Chaptal, ‘*commandait quelquefois l'impossible et voulait être servi sur le champ. Il demandait des états qui, pour être exacts, auraient exigé un travail de plusieurs semaines, et il les demandait à l'heure... Il valait mieux mentir avec audace que de retarder pour pouvoir lui offrir la vérité*¹³⁷. Voor het *Bureau des Informations* liep deze strategie slecht af.

Toen Napoleon in 1811 vroeg naar de bronnen waarop de nijverheidsstatistiek was gebaseerd, viel het *Bureau des Informations* door de mand. Het probeerde nog een nieuwe telling te organiseren, maar slaagde daar niet in. Op 19 januari 1812 werd het pas opgerichte ministerie van Nijverheid en Handel bevoegd voor de nijverheidsstatistiek. Costaz van het *Bureau des Arts et Manufactures* stapte over van het ministerie van Binnenlandse Zaken naar dat van Nijverheid en Handel. Op 14 maart 1812 nam hij er het initiatief voor een telling van alle industrieën die minerale, plantaardige en dierlijke grondstoffen verwerkten, waardoor Costaz aansloot bij de ambities van Napoleon uit november 1811.

Bachasson de Montalivet benadrukte intussen dat het belangrijk was dat het ministerie van Binnenlandse Zaken op de hoogte bleef van de economische ontwikkelingen. In de praktijk bleek dit onhoudbaar. Bij de reorganisatie van het ministerie van Binnenlandse Zaken op 1 september 1812 werden zowel het *Bureau des Arts et Manufactures* als het *Bureau des Informations administratives et de la Statistique* opgeheven. Enkel het *Bureau de l'Agriculture* bleef bestaan.

1.6 Epiloog. Einde van een tijdperk

De woelige politieke situatie in 1814 beroerde de overheidsstatistiek nauwelijks. Wel werd er een vervolg gebreed aan de administratieve reorganisatie van 1812 door in het ministerie van Nijverheid en Handel een *Direction générale de l'Agriculture, du Commerce et des Arts et Manufactures* op te richten. Deze nieuwe dienst verenigde alle economische statistieken. In het ministerie van Binnenlandse Zaken werd nu ook het *Bureau de l'Agriculture* opgedoekt. Zoals Costaz voor hem maakte Silvestre de overstap naar het ministerie van Nijverheid en Handel. Beiden zetten er hun werk inzake de overheidsstatistiek verder. Silvestre ontvouwde één van zijn meest ambitieuze plannen: de organisatie van een jaarlijks te actualiseren landbouwtelling. De circulaire van 30 december 1814 bevatte duidelijke richtlijnen en een gedetailleerde vragenlijst over drie thema's: het grondgebruik, de veestapel en de teelten¹³⁸. Een vierde rubriek was voorzien voor 'algemeenheden', met daarin vragen over het weer, de criminaliteit en de landloperij op het platteland.

De definitieve nederlaag van Napoleon in de slag van Waterloo op 18 juni 1815 en de ondergang van het Keizerrijk maakten een einde aan de carrière van een generatie overheidsstatistici. Coquebert de Montbret, Silvestre en Costaz werden met pensioen

gestuurd. De idee van de encyclopedische *statistique générale de la France* raakte verder op de achtergrond, maar een aantal jaarlijkse tellingen en enquêtes werd verder gezet. Door de statistische geheimhouding werden ze aan het oog (van de tijdgenoot en van de historicus) onttrokken. Vanaf 1819 werd een statistiek van de militaire rekruteringen bijgehouden, vanaf 1827 een gerechtelijke statistiek en tussen 1827 en 1831 een onderwijsstatistiek. Eveneens in deze periode verfijnden Laplace en Joseph Fourier hun inzichten op het vlak van de waarschijnlijkheidsrekening en haar toepassing op sociale gegevens.

De Restauratie was niet het dode punt in de overheidsstatistiek waarvoor ze in de literatuur soms wordt gehouden¹³⁹. Niettemin verloor de overheidsstatistiek een deel van haar legitimiteit. Vanaf de jaren 1830 bewoog de overheidsstatistiek zich weer meer in de richting van de systematische informatieverzameling, de *statistique générale* en de publicatie van de statistieken. In 1833 werd in het ministerie van Handel een *Bureau de Statistique générale* opgericht (vanaf 1840 *Statistique générale de la France*). Onder leiding van Alexandre Moreau de Jonnés verzamelde, coördineerde en publiceerde het bureau statistieken samengesteld door de andere ministeries.

1.7 Besluit. Bouwen aan Frankrijk

De Franse overheidsstatistiek was tussen 1789 en 1815 onderhevig aan diverse slingerbewegingen¹⁴⁰. (Figuur 1.1) Ze bewoog zich heen en weer tussen de thematische en de encyclopedische statistiek (vorm), tussen de statistiek als beleidsinstrument en als 'portret' van Frankrijk (doelstelling), tussen concentratie en deconcentratie (organisatie) en tussen een open en een gesloten houding tegenover het intellectuele veld. Enkel wat de methodologie betrof, was er een grote continuïteit en werd de overheidsstatistiek gekenmerkt door decentralisatie.

In wisselende combinaties was één vorm en één doelstelling in de overheidsstatistiek dominant, zonder dat de andere vorm en de andere doelstelling volledig verdwenen. De overige kenmerken (met uitzondering van de methodologie) lijken afgeleiden van de vorm en doelstelling te zijn geweest.

Figuur 1.1. Kenmerken van de overheidsstatistiek tussen 1789 en 1815

	Vorm	Doelstelling	Organisatie	Methodologie	Relatie met het intellectuele veld
1789-1799	Thematische statistiek	Beleidsinstrument	Deconcentratie	Decentralisatie	Bepaalde openbaarheid Isolering
1799-1805	Encyclopedische statistiek	Portret van het land	Concentratie	Decentralisatie	Openbaarheid Samenwerking
1805-1811	Thematische statistiek	Portret van het land	Concentratie onder druk	Decentralisatie	Bepaalde openbaarheid Isolering
1811-1815	Thematische statistiek	Beleidsinstrument	Concentratie in verval	Decentralisatie	Bepaalde openbaarheid Isolering

Tot ongeveer 1799 werd de overheidsstatistiek gestuurd door een rationeel bestuur op zoek naar informatie om de acute crisissituatie(s) na de revolutie te documenteren en bij te sturen, de nieuw veroverde gebieden in Frankrijk te integreren (bijvoorbeeld door het belastingstelsel te implementeren) en het volk in het oog en in het gareel te houden¹⁴¹. Een thematische (tabellen)statistiek sloot bij deze doelstellingen aan. Zij moest de overheid in staat stellen een adequaat en aangepast beleid te voeren en zo bijdragen tot de voorspoed van Frankrijk. Het ad hoc, op het beleid afgestemde karakter van de thematische statistieken maakte dat ze moeilijk(er) door een centraal bureau voor de statistiek konden worden georganiseerd, wat zorgde voor een hoge mate van deconcentratie in de overheidsstatistiek. Een centraal bureau voor de statistiek kon onmogelijk voeling hebben met alle beleidsrelevante thema's. De omweg langs een centraal bureau kostte bovendien tijd en dat was iets wat het beleid, dat in crisissituaties snel moest reageren, niet had. De thematische statistieken werden daarom veelal geproduceerd door de diensten die er het meest rechtstreekse belang bij hadden. Aangezien de overheidsstatistieken in de eerste plaats voor het landsbestuur bestemd waren, vormde de overheidsstatistiek daarenboven een gesloten wereld. Het was niet nodig de statistieken te publiceren en er werd amper een beroep gedaan op de medewerking van intellectuelen en wetenschappers van buiten de ambtenarij.

Tussen 1799 en 1804, onder François de Neufchâteau en Chaptal, zwaaide de slinger door in de richting van de encyclopedische statistiek. De departementale statistiek en de *statistique générale de la France* waren bedoeld als een gestandaardiseerd kennismodel, waarin in de vorm van tabellen en essays, op een homogene wijze informatie over de departementen (en daardoor over heel Frankrijk) kon worden geordend. De *mémoires* schilderden – als echte *Staatenkunde*-statistieken – brede portretten van de topografie, bevolking, samenleving, economie en kunsten. Bij dergelijke grootschalige en ambitieuze onderneming paste een centrale statistische dienst, die zich (haast)

uitsluitend met de statistiek kon bezighouden. Vanaf 1800 moest het *Bureau de Statistique* onder leiding van De Ferrière en Ballois het overzicht over de uit de departementen binnenkomende *mémoires* behouden, trage of onwillige prefecten tot medewerking aanmanen, waar nodig bijkomende inlichtingen en correcties vragen en zorgen voor de afwerking en publicatie van de manuscripten. De prefectenverslagen werden gepubliceerd om aan de Fransen, aan de nieuw veroverde gebieden en aan de buitenlandse mogendheden te laten zien hoe succesvol het moderne, postrevolutionaire Frankrijk was. De publicatie van de statistieken had voor bijkomend gevolg dat geleerden en dilettanten het officiële statistische materiaal konden be- en verwerken. De relatie tussen de wetenschappers en de staat was er één van wederkerigheid, want de overheid deed op haar beurt een beroep op de lokale geleerden en notabelen om materiaal voor de departementale statistieken aan te brengen.

Omstreeks 1805 was het duidelijk dat uit de prefectenverslagen geen monumentaal bouwwerk oprees, dat het succes van de revolutie en de grootsheid van het nieuwe Frankrijk demonstreerde. De *mémoires* vormden hoogstens imperfecte bouwstenen voor een *statistique générale de la France*. Op organisatorisch niveau botsten de *mémoires* in de departementen en gemeenten op onwil, onkunde en tijdgebrek. Op een meer theoretisch niveau slaagde de *statistique générale* er niet in uit te groeien tot een coherent en consistent kennistheoretisch model voor de informatieverwerving en -verwerking. Theoretici zoals Peuchet konden van de overheidsstatistiek niet meer maken dan een empirische methode om kennis te vergaren. Het was binnen deze context dat de politieke economist Jean-Baptiste Say opmerkte dat de (overheids)statistiek geen kennissysteem en daardoor geen 'echte' wetenschap was¹⁴².

De slinger keerde na 1805, onder Chaptals opvolger Nompère de Champagny, terug naar de thematische statistiek. Aanvankelijk (en ook toen Napoleon dit al lang had losgelaten) hield het *Bureau de Statistique* vast aan de *statistique générale de la France*. De algemene statistiek van Frankrijk zou niet langer bestaan uit encyclopedische departementale prefectenverslagen, maar uit thematische enquêtes en tellingen.

Het duurde tot ongeveer 1811 vooraleer het etaleren van 's lands glorie in de thematische statistiek naar de achtergrond verdween. Het economisch wankele en door het buitenland bedreigde Frankrijk van Napoleon zocht vanaf dan in getallen andermaal vooral een basis voor een goed beleid. De thematische statistiek bood een antwoord op de (versterkte) zoektocht van de centrale overheid naar een rationeel bestuur, gebaseerd op feitelijke informatie. Omwille van het tijdsaspect en de korte levensduur van de statistieken – de informatie van vandaag was morgen alweer achterhaald – was het niet nodig ze te vullen met uitgebreide en uitgebalanceerde beschrijvingen van de geobserveerde fenomenen. De literaire, verhalende stijl en de argumentatiekracht van de departementale statistieken gingen moeilijk samen met een overheidsstatistiek die ad hoc informatie moest kunnen genereren. De punctuele kwantitatieve tabellenstatistiek werd daarom opnieuw dominant. Doordat de belangrijkste finali-

teit van de overheidsstatistiek veranderde, veranderde ook haar organisatorische basis. Bij een utilitaire thematische statistiek paste een gedeconcentreerd organisatiemodel, waardoor het *Bureau de Statistique* werd afgebouwd. Het beleidsgerichte karakter van de thematische statistieken zorgde er tenslotte voor dat het niet nodig was de statistieken op grote schaal met de samenleving te delen. Door in haar kaarten te laten kijken – bijvoorbeeld op het vlak van de ordehandhaving – kon de overheid haar eigen beleid ondermijnen. De netwerken waarin in een tweerichtingsverkeer werd samengewerkt met *savants* en notabelen, werden afgebouwd. Voor de thematische beleidsgerichte statistiek was het van weinig nut dat geleerden en notabelen hun lokale kennis in de overheidsstatistiek inbrachten. Doordat de overheidsstatistiek zich op zichzelf terugplooidde, konden de geleerden opnieuw over minder gegevens voor hun onderzoek beschikken.

Ondanks de vele variaties liepen er tussen 1789 en 1815 ook enkele constanten doorheen de overheidsstatistiek. Alle overheidsstatistieken getuigen van een ononderbroken zoektocht naar betrouwbare kennis. Zonder veel wetenschapsfilosofische reflectie werd ervan uitgegaan dat betrouwbare kennis enkel kon worden bekomen door volledige en correcte waarnemingen. ‘Volledigheid’ en ‘juistheid’ waren de – soms moeilijk te verzoenen – keurmerken voor een ‘betrouwbare’ overheidsstatistiek.

‘Volledig’ betekende dat de overheidsstatistiek moest bestaan uit integrale, exhaustieve waarnemingen. De overwegend verhalende encyclopedische en de thematische tabellenstatistiek waren in die zin beide schatplichtig aan de *Staatenkunde*. Hoewel de tabellenstatistiek de idee uitdrukte dat de samenleving kon worden beschreven door middel van getallen en de encyclopedische statistiek veeleer een beroep deed op woorden, was het in beide vormen van statistiek de bedoeling Frankrijk (of een aspect ervan) integraal in beeld te brengen. Of het nu ging om een enquête over de hele Franse samenleving of om een telling van de katoennijverheid: elk onderdeel van het geheel moest worden beschreven of geteld. Op een enkele uitzondering na kregen berekeningen en een op waarschijnlijkheidsrekening gebaseerde statistiek in de ambtelijke statistiek geen kans.

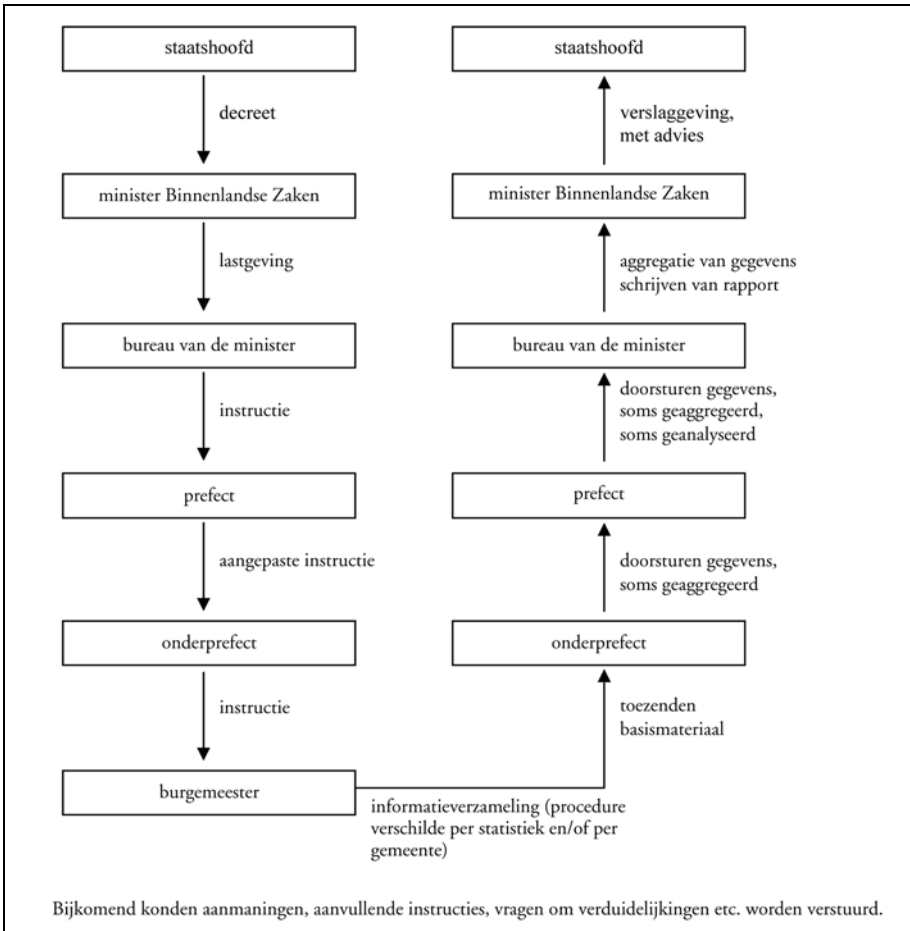
Over wat onder ‘correct’ of ‘juist’ moest worden verstaan, bestond weinig duidelijkheid. De statistieken mochten geen onwaarheden bevatten; ze mochten niet ‘liegen’ (als het moest zwegen ze liever). Het was echter zeer de vraag hoe correcte informatie kon worden bekomen of afgedwongen, hoe de juistheid van gegevens kon worden gecontroleerd en hoe foute inlichtingen konden worden gecorrigeerd. Ten behoeve van het centrale gezag werd gezocht naar een waarheidsgetrouwe afspiegeling van Frankrijk, zonder dat duidelijk was hoe dit kon worden gerealiseerd. Uit de geaccumuleerde empirische ervaring met het verzamelen van gegevens groeide geen theoretisch onderbouwd systeem voor een uniforme, controleerbare en betrouwbare kennisverzameling. Vermits de overheidsstatistiek zichzelf had afgesneden van de ontwikkelingen in de waarschijnlijkheidsrekening, had ze geen toegang tot de daar

groeïende technieken om de statistieken op hun betrouwbaarheid te testen en eventueel te corrigeren.

De onmacht om correcte en nauwkeurige getallen bijeen te brengen, kan verklaren waarom de overheidsstatistiek werd gekenmerkt door een grote mate van methodologische decentralisatie. Formeel vertrok het initiatief voor een statistiek bij het staatshoofd. (Figuur 1.2) De instructie – de opdracht voor de telling of enquête, de richtlijnen en de invultabellen of vragenlijsten – bereikte de gemeenten via de minister van Binnenlandse Zaken, de prefecten en de onderprefecten. Vooral in de departementen kon de nationale instructie worden aangevuld met bijkomende vragen en met methodologische richtlijnen voor de informatieverzameling en -verwerking. De informatie werd meestal verzameld en een eerste maal verwerkt (gecontroleerd en geaggregeerd) op het laagste administratieve niveau: de gemeenten. Zij deden voor de informatieverzameling en -verwerking hoofdzakelijk een beroep op de eigen ambtenaren. Voor de informatieverzameling werd, afhankelijk van statistiek tot statistiek, ook de medewerking gevraagd van de ondernemers, landbouwers, geleerden of notabelen.

Eens de statistiek op het gemeentelijke niveau was afgewerkt, keerden de gegevens via de omgekeerde weg terug naar het hoogste politieke niveau. Op de tussenniveaus – onderprefecturen, prefecturen – werden de resultaten nagekeken (eventueel aangevuld, gecorrigeerd of teruggestuurd naar de gemeenten), samengevat, gecompileerd en/of geaggregeerd. De gemeentelijke cijfers werden samengevoegd tot regionale subtotaal om vervolgens door het ministerie van Binnenlandse Zaken (in de vroege 19de eeuw onder meer bij het *Bureau de Statistique*) te worden samengeteld tot nationale totalen. Het eindproduct werd tenslotte aan het staatshoofd ter bekrachtiging voorgelegd, waardoor de resultaten van de overheidsstatistiek een officieel karakter kregen. In een aantal gevallen volgde hierna de publicatie van de gegevens.

Figuur 1.2. Het informatieverwervingsproces tussen 1795 en 1815

Bron: Gebaseerd op: C.JEURGENS, P.KLEP, *Informatieprocessen van de Bataafs-Franse overheid, 1795-1813*, Den Haag, 1995, p.17 (figuur 1).

Deze werkwijze combineerde een nationaal geïnitieerde overheidsstatistiek met een gedecentraliseerde en regionaal of lokaal georganiseerde informatieverzameling. De centrale overheid won nooit rechtstreeks bij de bevolking inlichtingen in. Ze creëerde steeds tussenniveaus tussen het centrale gezag en de lokale informanten, wat gezien de werklast die de overheidsstatistiek met zich meebracht onvermijdelijk was, maar ook risico's inhield.

Lokale of particuliere belangen, gebrek aan tijd en middelen, taalproblemen, personeelwissels die de statistische expertise verloren deden gaan en argwaan tegenover het 'alziende' statistische oog van de centrale overheid, zorgden ervoor dat onnauwkeurige of onjuiste informatie in de statistieken sloop. Richtlijnen werden (al dan niet moedwillig) verkeerd geïnterpreteerd en traag of zelfs helemaal niet uitgevoerd; gege-

vens werden in verkeerde categorieën ingedeeld; er werden rekenfouten gemaakt. Er mag worden verondersteld dat de ambtenaren naarmate ze meer ervaring kregen met de overheidsstatistiek, beter begrepen wat er van hen werd verwacht en minder fouten maakten. Deze statistische expertise kon echter geen dam opwerpen tegen de manifeste onwil om aan de overheidsstatistiek mee te werken.

De manier waarop de informatie werd ingewonnen, werd aan de departementen (en soms zelfs aan de gemeenten) overgelaten. De centrale overheid legde vast *waarover* informatie werd ingewonnen en in welk kennismodel zij moest worden samengevat. *Hoe* de informatie op het departementale en lokale niveau moest worden bijeengebracht, werd niet nationaal vastgelegd. Daardoor kon het gebeuren dat binnen één en dezelfde statistiek de ene gemeente overging tot deur-aan-deur-tellingen, een andere onderzoek verrichtte in ambtelijke registers en nog een andere informatie uit een oude statistiek overschreef. De nationale overheidsstatistieken werden bijgevolg meer gekenmerkt door diversiteit dan door uniformiteit en homogeniteit. Op uiteenlopende manieren verworven kennis werd niettemin ingepast in een uniform, nationaal model voor kennisverwerking, waardoor de illusie van een coherente statistiek met een sterke interne samenhang werd gecreëerd.

De verantwoordelijkheid voor de informatieverzameling bij de lagere overheden leggen, kan een strategie geweest zijn om de departementale en lokale autonomie te benadrukken en zo de weerstand tegen de overheidsstatistiek te verzachten. Deze werkwijze toont ook de onmacht van de centrale overheid om juiste getallen te verzamelen. Ze *kon* de lagere overheden geen uniforme methodologie, die een garantie op volledige, correcte en betrouwbare informatie bood, opleggen, aangezien ze niet over dergelijke methodologie beschikte. Om dezelfde reden vaardigde de centrale overheid geen richtlijnen uit over de manier waarop de informatie moest worden gecontroleerd. Ze beschikte zelf niet over de technieken om de bijeengebrachte inlichtingen op een systematische en succesvolle manier op hun betrouwbaarheid te testen en te corrigeren. In het beste geval formuleerde de centrale overheid het voorstel dat de prefecten verschillende gemeenten zouden vergelijken om na te gaan of er 'opmerkelijke afwijkingen' (onwaarschijnlijkheden) vast te stellen waren. Soms deed de centrale overheid hetzelfde en vergeleek ze de resultaten van de diverse departementen. Werden er onregelmatigheden opgemerkt, dan stuurde ze de statistieken terug naar de gemeenten of de departementen.

De centrale overheid gaf hier en daar (maar nooit heel expliciet) aan dat de onwil en onkunde die de statistiek in de departementen en gemeenten ontmoette de volledigheid en juistheid van de verzamelde inlichtingen bedreigden. Ze schijnt er zich in het geheel niet van bewust te zijn geweest dat ook haar eigen ideologische vooronderstellingen en het mentale kader waarbinnen de statistieken in de departementen en gemeenten werden ontvangen, interfereerden met de uitkomsten van de statistieken. De overheidsstatistiek registreerde niet noodzakelijk wat de initiatiefnemers wilden

registreren en wat zij wilden registreren was niet noodzakelijk ‘Frankrijk zoals het werkelijk was’ (al pretendeerde de overheidsstatistiek dat wel).

In de overheidsstatistiek weergalmde een ondertoon van geloof in de maakbaarheid van de samenleving. De beleidsgerichte thematische statistieken waren instrumenten waarmee een ‘goed’ landsbestuur moest worden (waar)gemaakt. De encyclopedische statistieken en de periodieke statistieken moesten telkens opnieuw het welslagen – en dus de noodzakelijkheid – van de Franse Revolutie en de ‘vorderingen’ van het post-revolutionaire Frankrijk aantonen. De overheidsstatistiek maakte bijgevolg deel uit van een toekomstgericht project, waarin de vooruitgang van de maatschappij centraal stond.

Tussen 1789 en 1815 wilde de overheidsstatistiek daarom de nadruk leggen op het burgerlijke Frankrijk zoals dat na de revolutie tot stand was gekomen. De statistieken bevatten niettemin ook veel informatie over het traditionele ‘archaïsche’ Frankrijk. Zo registreerden de prefectenverslagen voornamelijk de traditionele nijverheden. De ‘nieuwe’ industriële vreesden voor belastingverhogingen en bedrijfspionage en probeerden daarom uit het zicht van de overheidsstatistiek te blijven. Ook de ‘nieuw’ veroverde gebieden stonden onwennig en argwanend tegenover de overheidsstatistiek. Om te ontsnappen aan de belastingen, militaire dienstplicht en opeisingen van levensmiddelen dwarsboomden zij de overheidsstatistiek.

Dergelijke vormen van verzet maken duidelijk dat de identificatie met de overheidsstatistiek en met de statistiekproducenten (en daardoor ook met de staat?) beperkt was. Het is zeer de vraag of de overheidsstatistiek een *France une et indivisible* creëerde door alle inwoners in uniforme categorieën en statistieken in te delen. Ging de bevolking zich met de gecentraliseerde Franse staat (en natie) identificeren door de herhaalde vragen om informatie of stemde de overheidsstatistiek tot nadenken over regionale diversiteit?

Het is niet duidelijk in welke mate de centrale overheid de overheidsstatistiek als een staats- en/of natievormend project bedoelde. Ze wilde – zeker met de *statistique générale de la France* – één staat uit de statistiek laten oprijzen. In de nieuw veroverde gebieden waren de statistieken bedoeld om de bevolking in de staat te integreren, bijvoorbeeld door overal het uniforme Franse belastingstelsel te implementeren. Niettemin zond het centrale gezag – bewust of onbewust – dubbelzinnige signalen uit. De overheidsstatistiek haalde heel Frankrijk door dezelfde administratieve en statistische mangelmolen, maar bood – toch zeker in de *mémoires* – ruimte voor regionale verscheidenheid en lokaal zelfbewustzijn¹⁴³.

Eindnoten

1. D.VAN REYBROUCK, *De plaag. Het stille knagen van schrijver, termieten en Zuid-Afrika*, Amsterdam, 2001, pp.42-43; J.D.BERNAL, *Sociale geschiedenis van de wetenschap*, Nijmegen, 1976, I, p.383.
2. M.-N.BOURGUET, *Déchiffrer la France. La statistique départementale à l'époque napoléonienne*, Paris, 1989, pp.22-32. J.-C. Perrot hanteert eveneens een tweeledige indeling: globale, encyclopedische of algemene statistieken en thematische statistieken over één onderwerp (hetzij op vaste tijdstippen, hetzij met variabele intervallen). J.-C.PERROT, *L'âge d'or de la statistique régionale française (an IV-1804)*, Paris, 1977, p.5. I. Guégan onderscheidt: verhalende encyclopedische studies, occasionele thematische tellingen en thematische *statistiques régulières*. I.GUÉGAN, *Inventaire des enquêtes administratives et statistiques, 1789-1795*, Paris, 1991, p.3. De hier vermelde statistieken zijn illustratief, niet exhaustief. Voor een overzicht van de statistiek tijdens de 17de eeuw: J.DUPÂQUIER, E.VILQUIN, Le pouvoir royal et la statistique démographique, in: *Pour une histoire de la statistique, Vol. I: Contributions*, Paris, 1977, pp.83-104; B.GILLE, *Les sources statistiques de l'histoire de France des enquêtes du XVIIe siècle à 1870*, Genève, 1980, pp.23-99; H.HASQUIN, Sur les préoccupations statistiques en France au XVIIe siècle, in: *RBPH*, XLIX, 1971, 4, pp.1095-1118.
3. P.MOUREAUX, *Les préoccupations statistiques du gouvernement des Pays-Bas autrichiens et le dénombrement des industries dressé en 1764*, Bruxelles, 1971, p.35. Zie bijvoorbeeld: A.G.H.B.DE BOULAINVILLIERS, *État de la France, dans lequel on voit tout ce qui regarde le gouvernement ecclésiastique, le militaire, la justice, les finances, le commerce, les manufactures, le nombre des habitant[s], et en général tout ce qui peut faire connoître à fond cette monarchie: extrait des mémoires dressez par les intendant[s] du Royaume, par ordre du Roy*, Londres, 1727.
4. P.BURKE, *A social history of knowledge. From Gutenberg to Diderot. Based on the first series of Vonhoff lectures given at the University of Groningen (Netherlands)*, Cambridge, 2000, p.137.
5. P.ROSANVALLON, *L'État en France de 1789 à nos jours*, Paris, 1990, pp.38-39. Necker bracht hiermee een idee uit 1784 ten uitvoer.
6. J.-C.PERROT, *Op.cit.*, pp.10-11. Bijvoorbeeld: [DE KERMADEC,] *Projet d'une description géographique, économique et historique de la province de Bretagne, imprimé par ordre des États de Bretagnes, tenus à Rennes au mois de décembre 1746. Par un membre de l'Assemblée de l'ordre de la noblesse*, s.l., 1748.
7. E.BRIAN, *La mesure de l'état. Administrateurs et géomètres au XVIIIe siècle*, Paris, 1994; Idem, Mathematics, administrative reform and social sciences in France at the end of the eighteenth century, in: J.HEILBRON, L.MAGNUSSON, B.WITTRÖCK (eds.), *The rise of the social sciences and the formation of modernity. Conceptual change in context, 1750-1850*, Dordrecht/Boston/London, 1998, p.207-224.
8. M.J.A.N.[CARITAT DE] CONDORCET, *Elément[s] du calcul des probabilités, et son application aux jeux de hasard, à la loterie, et aux jugement[s] des hommes*, Paris, 1805.
9. J.DUPÂQUIER, E.VILQUIN, *Art.cit.*, pp.90-91.
10. Guégans inventaris telt 446 statistieken. 51% ging uit van de wetgevende macht; 30% van de uitvoerende macht en 19% van de centrale administratie. I.GUÉGAN, *Op.cit.*, p.33, pp.75-303. Guégans onderzoeksresultaten contrasteren met de stelling dat de overheidsstatistiek een grote terugval kende tijdens de eerste postrevolutionaire jaren. B.GILLE, *Op.cit.*, p.101.

11. 1,12% van de 446 door Guégan bestudeerde statistieken waren encyclopedische statistieken, 19,96% periodieke thematische tellingen en 78,92% eenmalige thematische tellingen. I.GUÉGAN, *Op.cit.*, p.13.
12. M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, pp.54-55.
13. 13,37% over de landbouw, 6,8% over de industrie en nijverheid en 5,9% over de handel. I.GUÉGAN, *Op.cit.*, p.17.
14. M.LÉVY, La statistique démographique sous la Révolution, in: *Pour une histoire*, pp.105-110.
15. 2,49% van het getelde aantal statistieken. I.GUÉGAN, *Op.cit.*, p.17.
16. M.REINHARD, *Étude de la population pendant la Révolution et l'Empire. Instruction, recueil de textes et notes*, Gap, 1961, p.41. Over de *mouvements de la population*: O.FESTY, Les mouvements de la population française du début de la Révolution au Consulat, in: *Annales d'Histoire de la Révolution française*, XXVII, 1955, pp.27-49.
17. S.WOOLF, Contribution à l'histoire des origines de la statistique: France, 1789-1815, in: *La statistique en France à l'époque napoléonienne. Journée d'étude, Paris, 14 février 1980*, Bruxelles/Paris, 1981, p.52.
18. 83% van de vragenlijsten was gericht aan de lokale of regionale administraties (departementen, districten, gemeenten,...). I.GUÉGAN, *Op.cit.*, p.44.
19. *Ibidem*, p.9, p.12.
20. *Ibidem*, p.88. Volgens Guégan omvatte de enquête 175 vragen. B. Gille en Perrot, die zich grotendeels op het werk van Gille baseert, maken melding van 123 vragen. B.GILLE, *Op.cit.*, p.117; J.-C.PERROT, *Op.cit.*, p.20.
21. M.REINHARD, *Op.cit.*, p.42.
22. Dat er in 'België' zeker één (en mogelijk meerdere) enquête(s) plaatsvond(en) lijkt vast te staan. Over de precieze datum (data) en inhoud ervan bestaat onduidelijkheid. Vergelijk: H.COPPEJANS-DESMEDT, Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CXXVI, 1960, 1, p.6; A.COSEMANS, Volkstellingen, burgerlijke stand en mémoires in Brabant onder het Franse regime en in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, in: *Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis. Handelingen*, XVII, 1963, p.48; G.GADEYNE, De maatregelen uitgevaardigd door de Franse hoofdbesturen in West-Vlaanderen betreffende de bevolkingsregisters en -tellingen (1794-1814), in: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Émulation te Brugge*, CXII, 1975, pp.241-267; M.KEMPENEERS, *Aux origines des statistiques liégeoises. Premières recherches sur leur élaboration (an III-1843)*, Liège, ULg (mémoire de licence), 1976, pp.33-34.
23. C.BRUNEEL, L.DELPORTE, B.PETITJEAN, coll. PLIERNEUX, *Le dénombrement général de la population des Pays-Bas autrichiens en 1784. Édition critique*, Bruxelles, 1996; Idem, *L'enquête de 1786 en vue de la réforme des paroisses des Pays-Bas autrichiens. Édition critique des données*, Bruxelles, 1998; H.COPPEJANS-DESMEDT, De enquête van 1784 over het ambachtswezen in de Oostenrijkse Nederlanden. Bijdrage tot een kritisch onderzoek, in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, XLII, 1971, 1-2, pp.34-47; A.JULIN, *Les grandes fabriques en Belgique vers le milieu du XVIIIe siècle (1764). Contribution à la statistique ancienne de la Belgique*, Bruxelles, 1903; P.MOUREAUX, *Op.cit.*, pp.38-45; Idem, *La statistique industrielle dans les Pays-Bas autrichiens à l'époque de Marie-Thérèse. Documents et cartes*, Bruxelles, 1974-1981; C.VANDENBROEKE, *Agriculture et alimentation*, Gand/Louvain, 1975, p.627; E.VANHAUTE, Bevolking, arbeid, inkomen, in: J.ART, E.VANHAUTE (eds.), *Inleiding tot de lokale*

- geschiedenis van de 19de en de 20de eeuw*, Gent, 2003, pp.150-151. Over de 'oude' volkstellingen, zie ook: A.QUETELET, Sur les anciens recensements de la population belge, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) pp.1-38.
24. J.DUPÂQUIER, M.DUPÂQUIER, *Histoire de la démographie. La statistique de la population des origines à 1914*, Paris, 1985, p.281.
 25. P.MOUREAUX, *Les préoccupations*, pp.274-275.
 26. A.COSEMANS, Art.cit., p.49.
 27. S.VRIELINCK, *De territoriale indeling van België (1795-1963). Bestuursgeografisch en statistisch repertorium van de gemeenten en de supracommunale eenheden (administratief en gerechtelijk). Met de officiële uitslagen van de volkstellingen*, Leuven, 2000, pp.2041-2049.
 28. M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, p.61. Guégan maakt geen melding van de circulaire van 13 november 1795. Gille doet dat wel, maar vond geen enkel antwoord terug. B.GILLE, *Op.cit.*, pp.117-118. Perrot meent dat de *Mémoire statistique du département de l'Ourthe en 1796* van Louis François Thomassin haar oorsprong vond in de omzendbrief van 13 november 1795 (L.F.THOMASSIN, *Mémoire statistique du département de l'Ourthe en 1796*, Liège, 1879). J.-C.PERROT, *Op.cit.*, p.23.
 29. Deze circulaire komt aan bod bij Guégan, maar niet bij Gille en Perrot. I.GUÉGAN, *Op.cit.*, p.95.
 30. Over de telling van het jaar IV in 'België': J.DE BELDER, De telling van het jaar IV (1796) te Antwerpen, in: *Noordgouw*, XVII, 1977, 1, pp.27-47; G.GADEYNE, Art.cit., pp.309-321; R.POELMAN, De nominatieve volkstelling te Oostakker in 1796. Een demografische en sociaal-economische benadering, in: *Jaarboek van de Heemkundige Kring De Oost-Oudburg*, XXX, 1993, pp.38-74. Bronnenpublicaties: J.DE BELDER, C.GYSSELS, C.VANDENBROEKE, L.VAN DER STRAETEN, *Arbeid en tewerkstelling in Antwerpen, 1796. Een socio-professionele en demografische analyse. Werkdocumenten*, s.l., s.d.; J.DE BELDER, L.JASPERS, C.STEVENS, C.VANDENBROEKE, *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime. Een socio-professionele en demografische analyse. Werkdocumenten*, [Gent,] [1983]; J.DE BELDER, L.JASPERS, G.GYSSELS, C.VANDENBROEKE, *Arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime. Een socio-professionele en demografische analyse. Werkdocumenten*, [Gent,] [1984]. De resultaten werden verwerkt in: L.JASPERS, C.STEVENS, *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime. Een socio-professionele en demografische analyse*, Gent, 1985; G.GYSSELS, L.VAN DER STRAETEN, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen, 1796-1815*, Gent, 1986.
 31. R.DARQUENNE, Deux erreurs de recensement, à Charleroi en 1796 et en 1812, in: *RBPH*, XLIII, 1965, 4, pp.1324-1329.
 32. J.DE BELDER, Art.cit., p.27.
 33. A.COSEMANS, Art.cit., p.50.
 34. H.VAN DER HAEGEN, Sociaal-economische en demografische structuur van de Vlaamse bevolking in het jaar IV, in: *BTNG*, XII, 1981, 1-2, p.31.
 35. A.COSEMANS, Art.cit., p.52.
 36. S.WOOLF, Art.cit., p.57.
 37. Archiefprospectie wijst uit dat François de Neufchâteau weinig antwoorden op zijn omzendbrieven ontving. B.GILLE, *Op.cit.*, pp.118-119.

38. M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, p.62.
39. B.GILLE, *Op.cit.*, pp.119-120.
40. DU COUÉDIC DE VILLENEUVE (P.L.), *Tableau géographique de la puissance industrielle, commerciale, agricole, civile et militaire de la nation française par départemen[t]s, districts et cantons, suivant l'ordre de la nouvelle distribution du royaume*, Paris, 1791. De uittreksels werden toegevoegd aan een circulaire van 13 december 1798 (23 frimaire jaar VII) waarin in hoofdzaak informatie werd gevraagd over de binnenlandse scheepvaart. In tegenstelling tot Gille stelt Perrot dat het uittreksel uit het werk van P.L. du Couédic niet bedoeld was ter ondersteuning van de circulaire van 13 september 1798, maar wel als basis moest dienen voor de jaarlijkse verslagen die op 20 december 1798 werden gevraagd. J.-C.PERROT, *Op.cit.*, p.26; B.GILLE, *Op.cit.*, p.119.
41. M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, p.64; J.-C.PERROT, *Op.cit.*, pp.26-27. Gille maakte geen melding van deze circulaire.
42. *Recueil des lettres, circulaires (etc.) émanés du citoyen François (de Neufchâteau) pendant ses deux exercices du Ministère de l'Intérieur*, Paris, an VIII, II, pp.165-169. Geciteerd in: M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, p.64, p.323 (voetnoot 23).
43. J.DUPÂQUIER, M.DUPÂQUIER, *Op.cit.*, p.257.
44. B.GILLE, *Op.cit.*, p.121.
45. De publicaties gingen na het aftreden van François de Neufchâteau verder. Perrot meent dat sommige van de publicaties die Gille toeschrijft aan de opvolger van François de Neufchâteau een antwoord waren op de circulaire van 13 september 1798. J.-C.PERROT, *Op.cit.*, p.30; B.GILLE, *Op.cit.*, pp.127-128. Geen van deze *descriptions abrégées* ging over de 'Belgische' departementen. M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, pp.373-374.
46. B.GILLE, *Op.cit.*, p.120.
47. *Ibidem*, p.125.
48. S.WOOLF, *Art.cit.*, p.70.
49. Brieven prefect Dijledepartement aan minister Binnenlandse Zaken 4/7/1801 en 3/8/1801 (15 messidor en 15 thermidor jaar IX). RAAnd, Registers van de Dijleprefectuur, 1014.
50. Rapport Bonaparte 2/5/1800 (12 floréal jaar VIII). AN, F20, 103. Geciteerd in: S.VRIELINCK, Boerenbedrog. De volkstelling van het jaar VIII in de Belgische departementen, in: J.ART, L.FRANÇOIS (eds.), *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eenoo*, Gent, 1999, p.101.
51. M.REINHARD, *Op.cit.*, p.50.
52. De telling van het jaar VIII staat daardoor ook bekend als de telling van 1801 (alhoewel er in dat jaar ook om andere bevolkingscijfers werd gevraagd). De data waarop de 'Belgische' prefecten hun invultabellen ondertekenden, worden vermeld in: S.VRIELINCK, *Art.cit.*, p.103; G.GADEYNE, *Art.cit.*, pp.326-329.
53. S.VRIELINCK, *Art.cit.*, p.103.
54. Geciteerd in: X.HEUSCHLING, Bibliographie historique de la statistique en France, in: *BCCS*, 1851, IV, (bibliografie) p.270.
55. M.R. Reinhard velt een hard oordeel over De Ferrière. '[À] la tête du Bureau de Statistique, il fallait un calculateur, ce fut un auteur dramatique! Le chef officiel du Bureau, Alexandre de Ferrière, a

laissé un Arlequin décorateur, un Arlequin Lucifer, sans parler d'un Voyage à Versailles... Il n'ignorait pas pour autant la statistique, mais il la voyait de haut et de loin. Il venait à son bureau quand il n'avait pas d'autre souci. M.R.REINHARD, La statistique de la population sous le Consulat et l'Empire. Le Bureau de Statistique, in: *Population*, V, 1950, 1, p.109.

56. S.WOOLF, Art.cit., p.71; G.GADEYNE, Art.cit., pp.335-336.
57. A.DE FERRIÈRE, Des annuaires des départemen[t]s, in: *Annales de Statistique*, an X, 4, p.267.
58. J.-C.PERROT, *Op.cit.*, p.35.
59. J.PEUCHET, *Statistique élémentaire de la France, contenant les principes de cette science et leur application à l'analyse de la richesse, des forces et de la puissance de l'Empire français*, Paris, 1805. Geciteerd in: X.HEUSCHLING, Art.cit., p.269.
60. J.PEUCHET, *Essai d'une statistique générale de la France*, Paris, an IX. Peuchet schreef zijn visie op de overheidsstatistiek ook neer in (onder andere) de inleiding van: P.-E.HERBIN, J.PEUCHET e.a., *Statistique générale et particulière de la France et de ses colonies avec une nouvelle description topographique, physique, agricole, politique, industrielle et commerciale de cet état*, Paris, an XII, I, p.L, pp.LX-LXI.
61. A.DESROSIÈRES, *The politics of large numbers. A history of statistical reasoning*, Cambridge (USA)/London, 1998, p.36.
62. M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, pp.68-70.
63. M.ARMATTE, Une discipline dans tous ses états: la statistique à travers ses traités (1800-1914), in: *Du fait statistique au fait social. Revue de synthèse*, CXII, 1991, 2, p.171.
64. J.-C.PERROT, La statistique régionale à l'époque de Napoléon, in: *Pour une histoire*, p.250.
65. Niet alle hoofdstukken waren even sterk uitgewerkt. Vanuit de idee dat het grondgebied en de grondstoffen aan de basis lagen van de rijkdom van het land, kwamen deze aspecten (naast de bevolking) uitgebreid aan bod. In navolging van de fysicraten werd tevens veel aandacht besteed aan de landbouw, die de natuurlijke rijkdommen van de bodem kon valoriseren. De nijverheden en de handel waren in dit opzicht minder belangrijk.
66. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan prefecten 9/4/1801. Geciteerd in: M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, p.413.
67. De prefecten ontvingen niettemin ook 25 gestandaardiseerde invultabellen, waardoor de prefectenverslagen ook plaats lieten voor gekwantificeerde informatie. Manuscripten van de *mémoire* van Thomassin. AEL, FF, 652-658.
68. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan prefecten 1/9/1802 (14 fructidor jaar X). Geciteerd in: *Annales de Statistique*, an XI, 6, pp.83-87.
69. Prospectus Testu, s.d. RAB, Prefectuur van het Leiedepartement, 2801.
70. M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, p.237, p.255.
71. A.DESROSIÈRES, *Op.cit.*, p.43.
72. M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, p.79. De aandacht van de Franse autoriteiten voor het volkse karakter van de inwoners van het Leiedepartement komt aan bod in: L.VAN NIEUWENHUYSE, *Verzet of integratie? De politiek van de Franse overheden met betrekking tot de volkscultuur in het Leiedepartement tussen 1795 en 1814*, Gent, UGent (licentiaatsverhandeling), 2000.

73. [Minister van Binnenlandse Zaken,] Note sur les tableaux statistiques, augustus-september 1801 (fructidor jaar IX). AEA, Département des Forêts, 1 (3); RAG, Scheldepartement, O/2135/39.
74. J.-C.PERROT, *L'âge*, p.39.
75. M.GOOSENS, G.DEJONGH, *Agriculture in figures. Belgian agricultural and cadastral statistics for the period 1801-1825. Publication of source material*, Leuven, 1997, p.20.
76. M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, p.145. In de 'Belgische' departementen zouden er in de prefecturen niettemin bureaus voor de statistiek hebben bestaan. *La statistique en France*, pp.145-147.
77. Dit hoeft niet noodzakelijk gemakzucht of desinteresse te zijn geweest. Het is aannemelijk dat de prefecten op deze manier trachtten het hoofd te bieden aan de diverse taken waarvoor ze verantwoordelijk waren. Bovenop hun andere werk, ontvingen ze alleen al wat de overheidsstatistiek betrof tussen 1799-1800 (jaar VIII) en 1813 minstens 275 omzendbrieven en vragenlijsten. R.BARGETON, Les personnels et les moyens locaux de la statistique, in: *La statistique en France*, p.176. De verwarring die ontstond door het overweldigende aantal omzendbrieven zorgde ervoor dat sommige prefecten richtlijnen voor verschillende statistieken dooreen haalden, maar voor de *mémoires* lijken ze zich meestal aan de circulaire van 9 april 1801 te hebben gehouden. Er bestond hoe dan ook een grote continuïteit tussen de prefectenverslagen van François de Neufchâteau en van Chaptal.
78. J.-C.PERROT, *Op.cit.*, pp.59-60.
79. Niettemin werkte ongeveer een derde van de geïdentificeerde medewerkers aan de *mémoires* bij administraties zoals die van Mijnbouw of van Bruggen en Wegen. *Ibidem*, p.48.
80. Er waren uitzonderingen. In het Leiedepartement beklagde de prefect zich over het gebrek aan medewerking van de onderprefecten. Brief prefect Leiedepartement aan minister Binnenlandse Zaken 18/1/1801 (28 nivôse jaar IX). RAB, Prefectuur van het Leiedepartement, 1566.
81. R.BARGETON, *Art.cit.*, p.173.
82. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan prefecten 9/4/1801 (19 germinal jaar IX). Geciteerd in: M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, p.174. De omzendbrief van 6 mei 1801 (16 floréal jaar IX) had een gelijkaardige inhoud. H.COPPEJANS-DESMEDT, Bijdrage, p.13.
83. Een kleine helft van de medewerkers aan de *mémoires* waren lokale *savants*: 4% magistraten, geestelijken en officieren, 4,5% ondernemers en bedrijfsleiders, 14% artsen en beoefenaars van een vrij beroep, 23% renteniers, grondeigenaars en notabelen. J.-C.PERROT, *Op.cit.*, p.48.
84. M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, p.113.
85. *Ibidem*, p.202.
86. M.KEMPENEERS, *Op.cit.*, pp.50-51.
87. Brief prefect Dijledepartement aan minister Binnenlandse Zaken 27/01/1804 (7 pluviôse jaar XIII). AN, F20, 140. Geciteerd in: M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, p.199. Vermoedelijk richtte de prefect zich vervolgens tot de *Chambre de Commerce* in Brussel om informatie over de nijverheid te bekomen. *Mémoire sur l'état actuel des fabriques (du département de la Dyle) comparé à celui de 1789*, s.d. [an X] en *Mémoire historique et économique du département de la Dyle, an IX. Notes et documents ayant servi à la composition du mémoire du préfet au ministre de l'Intérieur sur la situation économique du département de la Dyle, ans IX-X*. RAAnd, Dijleprefectuur, 1598.

88. M.-N.BOURGUET, Décrire, compter, calculer: the debate over statistics during the Napoleonic period, in: L.KRÜGER, L.J.DASTON, M.HEIDELBERGER (eds.), *The probabilistic revolution. Volume I. Ideas in history*, Cambridge (USA)/London, 1990, p.305.
89. Een overzicht van de *mémoires*: M.-N.BOURGUET, *Déchiffrer*, pp.376-377. Bourguet vermeldt slechts twee *mémoires* over 'Belgische' departementen: die van Guillaume Charles Faipoult over het Scheldepartement en die van Justin Marie Viry over het Leiedepartement. Beiden verschenen nadat Chaptal was vervangen door Nompère de Champagny. G.C.FAIPOULT DE MAISONCELLE, *Statistique générale de la France. Mémoire statistique du département de l'Escaut, par Faipoult, préfet*, Paris, an XIII (hiervan zijn verschillende versies bekend); J.M.VIRY, *Mémoire statistique du département de la Lys, adressé au ministre de l'Intérieur, d'après ses instructions*, Paris, an XII. Over de *mémoire* van het Leiedepartement: J.FESTJENS, *De 'Mémoire Statistique' van Viry, prefect van het Leiedepartement, 1800-1804. Episode uit de moeizame opgang naar een wetenschappelijke statistiek*, Leuven, KULeuven (licentiaatsverhandeling), 1967; Idem, *De Mémoire statistique van het Leiedepartement*, in: *Standen en Landen*, LVIII, 1972, pp.135-171; J.MERTENS, W.VANDERPIJPEN, Schets van de Westvlaamse landbouw eind 18de-begin 19de eeuw. Het rapport van B.J. Holvoet en zijn belang voor de 'Mémoire statistique du département de la Lys', in: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Émulation te Brugge*, CVII, 1970, pp.277-301.
90. Bourguet vermeldt 36 *statistiques des préfets*. M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, pp.374-376. Vier daarvan hebben betrekking op een 'Belgisch' departement: F.A.CAVENNE, *Statistique du département de la Meuse-Inférieure, par [...] Cavenne, ingénieur des Ponts-et-Chaussées, approuvé par [...] Loysel, préfet*, Paris, an X; A.FE.DESMOUSSEAUX, *Tableau statistique du département de l'Ourthe par le citoyen Desmousseaux*, Liège, an IX; Paris, an IX; C.J.F.D'HERBOUVILLE *Statistique du département des Deux-Nèthes par le citoyen D'Herbouville, préfet*, Paris, an X; JARDRINET, *Statistique du département de Sambre-et-Meuse, rédigée sous les yeux du citoyen Pères, préfet, par [...] Jardrinet, membre du conseil municipal de Namur*, Paris, an X. Deze statistieken worden besproken in: [X.HEUSCHLING, E.SMITS,] *Aperçu des principales publications statistiques faites sur la Belgique, depuis l'incorporation de ce pays à la France, en 1794, jusqu'à ce jour*, in: *BCCS*, 1843, I, (bibliografie) pp.588-590.
91. M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, pp.109-110. De departementale *annuaires* werden in het begin van de 19de eeuw verplicht gesteld. Vanaf 1803-1804 (jaar XII) moesten de departementen een vaste structuur volgen. Deze verschilde nauwelijks van die van een encyclopedische statistiek. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan prefect Scheldepartement 10/1/1803 (20 nivôse jaar XI). RAG, Scheldepartement, O/3307/9. Zie hierover: A.DE FERRIÈRE, *Art.cit.*, pp.264-288.
92. *Bibliothèque commerciale*, an X-1815.
93. *Annales de Statistique*, an X-XI.
94. Brief getekend 'Statistique de la république' [Bureau de Statistique?] aan de prefecten 11/4/1802 (21 germinal jaar X). RAAand, Dijleprefectuur, 843.
95. Brief minister Binnenlandse Zaken aan redactie *Annales de Statistique* 12/3/1802 (21 ventôse jaar X). RAAand, Dijleprefectuur, 843.
96. J.-C.PERROT, *Op.cit.*, pp.51-54. *Archives statistiques de la France*, an XII-XIII; *Analyse de la Statistique générale*, an XI-XII.
97. M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, p.93.
98. *Ibidem*, pp.124-126.

99. Brief minister Binnenlandse Zaken aan prefect Schelvedepartement 17/6/1804 (28 prairial jaar XII). RAB, Prefectuur van het Leiedepartement, 1566.
100. B.GILLE, *Op.cit.*, pp.126-127.
101. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan prefecten 1/9/1802 (14 fructidor jaar X). Geciteerd in: *Annales de Statistique*, an XI, 6, p.86.
102. *Ibidem*, p.86.
103. Bijvoorbeeld: '[J]e n'ai rien négligé pour m'assurer de l'exactitude des élém[en]ts dont ils [les tableaux statistiques] se composent'; '[J]e ne néglige aucun moyen de perfectionner les différentes méthodes que j'ai mis en œuvre pour me procurer des renseignements exacts et obtenir des résultats sur la fidélité des quels vous puissiez compter' en '[J]'aurai soin de remplir avec exactitude les nouveaux tableaux dont vous m'envoyez les modèles' schreef de prefect van het Dijledepartement op 15 januari, 15 april en 17 oktober 1802 (25 nivôse, 25 germinal en 25 vendémiaire jaar XI) aan de minister van Binnenlandse Zaken. RAAnd, Registers van de Dijleprefectuur, 1015.
104. G.GADEYNE, *Art.cit.*, pp.329-334.
105. M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, p.104.
106. J.-C.PERROT, *Op.cit.*, p.29.
107. S.WOOLF, *Art.cit.*, p.118.
108. M.GOOSENS, G.DEJONGH, *Op.cit.*, p.24. S. Woolf schrijft het mislukken van de enquête in hoofdzaak toe aan de houding van Nompère de Champagny. Gille oordeelt dat de telling door het uitgebreide opzet ervan tot mislukken was gedoemd. Ongetwijfeld speelden beide factoren een rol. S.WOOLF, *Art.cit.*, pp.87-88; B.GILLE, *Op.cit.*, p.133.
109. S.WOOLF, *Art.cit.*, p.83.
110. In totaal verschenen zes *mémoires* bij Testu. M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, p.377.
111. P.G.CHANLAIRE, J.PEUCHET, *Description topographique et statistique de la France, contenant avec la carte de chaque département l'analyse des objets qui en forment la consistance territoriale, civile et politique*, Paris, 1810.
112. S.WOOLF, *Art.cit.*, p.84.
113. In de maanden daarna herhaalde Duvillard zijn kritiek en uiteindelijk bundelde hij zijn commentaren in: E.E.DUVILLARD [DE DURAND], *Mémoire sur le travail du Bureau de Statistique*, Paris, 1806.
114. W.PLAYFAIR (vertaald uit het Engels door D.F. Donnant), *Élém[en]ts de statistique, où l'on démontre, d'après un principe entièrement neuf, les ressources de chaque royaume, État et république de l'Europe, suivis d'un coup d'œil sur les États-Unis de l'Amérique, orné de cartes coloriées représentant d'un coup d'œil les forces physiques de toutes les nations européennes*, Paris, an XI.
115. Uit de inleiding van Peuchet in: P.-E.HERBIN, J.PEUCHET e.a., *Op.cit.*, pp.LVIII-LIX. Geciteerd in: J.-C.PERROT, *Op.cit.*, p.63. Playfair pleitte er ook voor om de overheidsstatistiek te beperken tot drie grote thema's (oppervlakte, bevolking en inkomsten van een land), maar daaraan nam Peuchet minder aanstoot. W.PLAYFAIR, *Op.cit.*, p.4.
116. Zie bijvoorbeeld: D.F.DONNANT, *Introduction à la science de la statistique, suivie d'un coup d'œil général sur l'étude entière de la politique, sur sa marche et ses divisions, d'après l'allemand de M. de Schlözer, avec un discours préliminaire, des additions et des remarques*, Paris, 1805.

117. A.DE FERRIÈRE, *De la statistique, et particulièrement de l'opération ordonnée en l'an IX sous le nom de statistique générale de la France* [onuitgegeven manuscript, begin 1806]. M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, p.121, p.333 (voetnoot 62).
118. Geciteerd in: B.GILLE, *Op.cit.*, p.123.
119. M.REINHARD, *Étude*, p.56. De precieze datum van de omzendbrief verschilde van departement tot departement. G.GADEYNE, *Art.cit.*, p.336.
120. S.VRIELINCK, *Art.cit.*, p.107; P.M.M.KLEP, *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek in Brabant 1700-1900*, Nijmegen, 1981, p.137. Over de organisatie van de telling op lokaal niveau: J.POLLET, De volksopstelling te Zedelgem in 1806, in: *Handelingen van de Kring voor Heemkunde en Geschiedenis Pastoor Ronse Zilleghem*, XI, 1990, 1, pp.32-39.
121. AN, F20, 123. Geciteerd in: M.R.REINHARD, *La statistique*, p.116.
122. Mocht Nompère de Champagny niet weten dat het *Bureau de Statistique* aan een nijverheidsstatistiek werkte of interesseerde het hem niet? S. Chassagne suggereert dat Coquebert de Montbret het *Bureau de Statistique* naar goeddunken kon leiden, omdat de bevoegde minister zich nauwelijks van het bestaan ervan bewust leek. S.CHASSAGNE, Les bureaux centraux: le personnel et les mécanismes administratifs, in: *La statistique en France*, p.161.
123. M.R.REINHARD, *Art.cit.*, p.117.
124. H.COPPEJANS-DESMEDT, *Art.cit.*, pp.19-27. De nijverheidsstatistiek was voornamelijk het werk van het *Bureau des Arts et Manufactures*.
125. S.WOOLF, *Art.cit.*, p.73.
126. M.GOOSSENS, G.DEJONGH, *Op.cit.*, p.25.
127. Brief minister Binnenlandse Zaken aan prefect departement Jemappes 21/8/1809. AEM, FFH, 734 (2).
128. S.WOOLF, *Art.cit.*, p.99.
129. *Exposé de la situation de l'Empire français, présenté au corps législatif, dans sa séance du 25 février 1813, par S. Exc. le Comte de Montalivet, ministre de l'Intérieur*, Paris, 1813. Vergelijk met de oudere *Exposés* (overwegend zonder cijfermateriaal): *Exposé de la situation de la République*, Paris, an IX; *Exposé de la situation de l'Empire français. Extrait des registres de la Secrétairerie d'État. Au Palais des Tuileries, le 10 Nivôse an XIII*, Paris, 1806; *Exposé [...]. Au Palais des Tuileries, le 5 Mars 1806*, Paris, 1806; *Exposé [...], présenté par Son Ex. le ministre de l'Intérieur, au corps législatif, le 29 Juin 1811*, Paris, 1811. Het eerste *Exposé* na 1813 knoopte vormelijk aan bij de *Exposés* van voor 1813 en bevatte amper cijfermateriaal. *Exposé [...] fait à la Chambre des Représentans dans sa séance du 13 juin 1815, par S. Exc. le ministre de l'Intérieur, imprimé par ordre de la Chambre*, Paris, [1815].
130. H.COPPEJANS-DESMEDT, *Art.cit.*, pp.22-27.
131. M.GOOSSENS, G.DEJONGH, *Op.cit.*, pp.28-38.
132. M.REINHARD, *Étude*, p.62. Volgens Klep gaat het om schattingen op basis van oude bevolkingslijsten. P.M.M.KLEP, *Op.cit.*, p.137.
133. Brief minister Binnenlandse Zaken aan prefect departement Sambre et Meuse 6/5/1812. AEN, Département de Sambre-et-Meuse, 159.
134. J.CRAEYBECKX, Les débuts de la révolution industrielle en Belgique et les statistiques de la fin de l'Empire, in: *Mélanges offerts à G. Jacquemyns*, Bruxelles, 1968, pp.129-130.

135. S.WOOLF, Art.cit., pp.75-76.
136. Tableaux généraux des produits de l'industrie manufacturière présentés à Sa Majesté le 26 novembre 1811, in: *Moniteur Universel*, 28/11/1811, pp.1268-1269.
137. J.A.C.CHAPTAL, *Mes souvenirs sur Napoléon, par le comte de Chaptal (publiés par son arrière petit-fils)*, Paris, 1893, pp.354-355. Geciteerd in: M.-N.BOURGUET, *Op.cit.*, p.363 (voetnoot 3).
138. B.GILLE, *Op.cit.*, p.143.
139. E.BRIAN, Le Prix Montyon de statistique à l'Académie royale des sciences pendant la Restauration, in: *Du fait statistique au fait social. Revue de synthèse*, CXII, 1991, 2, pp.207-209. Over de Franse overheidsstatistiek na de val van Napoleon, zie onder meer: G.GARRIER, Les enquêtes agricoles décennales du XIXe siècle: essai d'analyse critique, in: *Pour une histoire*, pp.269-279; M.HAU, L'étude de la croissance régionale de 1810 à nos jours: données et lacunes, in: *Pour une histoire*, pp.255-267; R.LE MÉE, La statistique démographique officielle de 1815 à 1870 en France, in: *Annales de démographie historique*, 1979, pp.251-279; T.J.MARKOVITCH, Statistiques industrielles et systèmes politiques, in: *Pour une histoire*, pp.317-326. Heuschling wijdde reeds in 1853 een bijdrage aan de Franse overheidsstatistiek: X.HEUSCHLING, *Coup d'œil sur la nouvelle organisation de la statistique générale en France, et les organisations antérieures*, s.l., [1853].
140. Er was bijgevolg geen sprake van een lineaire evolutie van literaire naar kwantitatieve statistiek, al wordt die indruk wel gewekt wanneer alleen naar de Napoleontische periode wordt gekeken. Introduction, in: *La statistique en France*, p.8.
141. P. Rosanvallon laat het zoeken naar een rationeel bestuur pas aanvangen met het Directoire, maar met de statistiek zocht de overheid reeds in de jaren daarvoor naar een rationeel beleidsinstrument. PROSANVALLON, *Op.cit.*, p.39.
142. C.MENARD, Trois formes de résistance aux statistiques: Say, Cournot, Walras, in: *Pour une histoire*, p.418.
143. Volgens Desrosières waren de *mémoires* vanuit het oogpunt van de staats- en natievorming een mislukking. A.DESROSIÈRES, Le territoire et la localité. Deux langages statistiques, in: L. BLONDIAUX, S. FRANÇOIS (eds.), *L'imagination statistique. Politix*, 1994, 25, p.48.

HOOFDSTUK 2

OVERHEIDSSTATISTIEK VOOR EEN NIEUW LAND VERENIGD KONINKRIJK DER NEDERLANDEN, 1815-1830

Adriaan Kluit interesseerde zich als student voor taalkunde en theologie, maar koos toch voor een loopbaan als historicus¹. In 1779 aanvaardde hij in Leiden de eerste leerstoel die uitsluitend aan geschiedenis gewijd was. Kluit was hoogleraar in de oudheidkunde en de geschiedenis van Nederland tot hij in 1795 werd afgezet omwille van zijn orangistische sympathieën. Hij gaf privélessen over de ‘statistiek der Vereenigde Nederlanden’ tot hij in zijn hoogleraarsambt werd hersteld. Vanaf 1802 doceerde hij statistiek aan de universiteit van Leiden en in 1806 werd de vaderlandse statistiek officieel aan zijn lesopdracht toegevoegd. Van geschiedenis naar statistiek: een grote stap? Niet voor Kluit en vele statistici uit zijn tijd voor wie de studie van het verleden een onderdeel van de beschrijving van de hedendaagse staat was.

2.1 Voor de staat

Toen de Europese grootmachten op 21 juni 1814 beslisten om de voormalige ‘Belgische’ departementen te verenigen met Noord-Nederland in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, versmolten ze twee zeer verschillende regio’s. Koning Willem I regeerde in het noorden over een Nederlandstalige protestantse handelsnatie. Haar eeuwenlange onafhankelijkheid was formeel pas beëindigd met de annexatie bij Frankrijk in 1810 en in 1814 werd ze alweer herwonnen. In het zuiden was Willem I koning van een overwegend katholiek en Franstalig landsdeel, dat nog nooit onafhankelijk was geweest en waar de moderne industrie zich in het begin van de 19de eeuw begon te ontwikkelen.

Willem I stond voor de uitdaging om deze verschillen te overbruggen en één natie tot stand te brengen. Het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden kreeg een vrij liberale grondwet met een parlementair regime, ministeriële verantwoordelijkheden en een beperkte koninklijke macht. Niettemin regeerde het staatshoofd op een eerder autoritaire wijze. Het beleid van Willem I moest welvaart en eenheid brengen, in de zin dat welvaart werd beschouwd als middel om de eenheid te bevorderen en als legitiematie voor het beleid.

Willem I voerde een staatsvormend en unifiserend bewind, zonder de regionale verschillen uit het oog te verliezen. Taal, cultuur en onderwijs, maar ook een eengemaakt munt- en belastingstelsel, gecentraliseerde staatsfinanciën en een nationale economi-

sche infrastructuur moesten samenhang creëren. Daarnaast ontwikkelde Willem I een gediversifieerd economisch beleid – met bijzondere aandacht voor de industrie in het zuiden – om voorspoed te brengen in het hele land.

Naast de grote verschillen deelden het noorden en het zuiden van het nieuwe land de ervaring om tot een moderne, bureaucratische en gecentraliseerde staat, met een grote statistische activiteit, te behoren. De zuidelijke provincies hadden bijna 20 jaar deel uitgemaakt van Frankrijk en waren in die periode opgenomen in de Franse statistische machine. De noordelijke provincies waren jarenlang een Franse satellietstaat geweest en hadden daarna gedurende vier jaar tot Frankrijk behoord. De statistische activiteiten waren in Noord-Nederland vanaf de Frans-Bataafse tijd aanzienlijk toegenomen². In 1795 was er een volkstelling gehouden en vanaf 1804 werd de bevolkingsevolutie bijgehouden. Anders dan in Frankrijk bestond in Noord-Nederland geen centraal bureau voor de statistiek³. De statistische kennis over het eigen land zou er bovendien beperkt zijn gebleven⁴.

Willem I en zijn ministers lieten de (beperkte?) statistische traditie niet verloren gaan. Ze ontwikkelden onmiddellijk een utilitaire visie op de overheidsstatistiek. De statistiek moest het landsbestuur informeren en vormgeven. De meeste tellingen en enquêtes documenteerden (soms acute) maatschappelijke problemen en fenomenen. Ze hadden een incidenteel en eenmalig karakter en werden niet gepubliceerd. De wetenschappers en docenten op zoek naar statistisch materiaal om in hun onderzoek of lessen te verwerken, klopten tevergeefs bij de overheid aan. Dit betekende niet dat Willem I zich niet om de wetenschappelijke vooruitgang van de statistiek bekommerde. In 1815 voerde hij de statistiek in als een verplicht vak in de rechtsfaculteiten van de rijksuniversiteiten.

De bevolking geteld en gekend

Toen de Europese grootmachten de ‘Belgische’ departementen bij de Noordelijke Nederlanden voegden, waren deze gebieden voor Willem I onbekend terrein. De beslissing om een nieuwe staat in het leven te roepen was genomen op het hoogste internationale niveau en was dus niet ontsproten aan de wens van de bevolking in de Zuidelijke Nederlanden. Het was aanvankelijk onduidelijk hoe de lokale bevolking zou reageren. De armere bevolkingsgroepen vormden steeds een latente bedreiging voor het staatsgezag. De Franstalige elites en middenklasse waren verontrust. Ze vreesden voor hun status en carrièrekansen in een Nederlandstalige staat.

Willem I wilde de nieuwe zuidelijke provincies leren kennen, in het land integreren en pacificeren. De eerste vragen om informatie die in 1814-1815 in het zuiden toekwamen, leken sterk op de eerste vragenlijsten die 20 jaar daarvoor door de Fransen

waren rondgestuurd. De centrale overheid wilde de grondstoffen, de voedselvoorraden en de belastingstromen in de nieuwe gebieden in kaart brengen.

In het najaar van 1814 organiseerde het commissariaat-generaal van Justitie in Brussel een bevolkingsopname⁵. Commissaris-generaal Charles Ignace Philippe de Thiennes de Lombize gaf de gemeenten de opdracht om twee nominatieve lijsten aan de provinciale intendanten voor te leggen: één met de inwoners die over ‘onverdachte’ bestaansmiddelen beschikten (inclusief inwonend dienstpersoneel en in de gemeente verblijvende vreemdelingen) en één met de inwoners ‘*dont les moyens et le mode d’existence peuvent donner lieu à soupçonner la conduite et la moralité*’⁶.

Zowel van de ‘verdachte’ als van de andere inwoners wilde De Thiennes de Lombize weten of ze eigenaar dan wel huurder van hun woning waren, patentrecht betaalden of een werkboekje hadden en over een paspoort beschikten (voor de vreemdelingen). De overheid viseerde echter vooral de ‘verdachte’ personen, zoals de vagebonden en prostituees, waardoor de telling een sterk politionele inslag had. ‘[D]’*abord je n’eusse en vue qu’une mesure de police*’, liet de intendant van Oost-Vlaanderen aan de burgemeesters weten⁷. Zij hadden het niet zo begrepen en interpreteerden de telling als een echte volkstelling. De intendant paste zijn vragenlijsten hieraan aan, maar benadrukte dat het initiële doel geenszins mocht worden vergeten. Eens in kaart gebracht, konden de ‘verdachte’ personen gemakkelijker in het oog worden gehouden en kon er tegen hen worden opgetreden. Mogelijk werd de telling eveneens gebruikt voor de organisatie van de conscriptie. In de noordelijke provincies werd hiervoor in 1815 een volkstelling gehouden, maar het is niet duidelijk of dit ook in het zuiden van het land gebeurde⁸.

Doordat de gemeenten geen modelformulieren of richtlijnen over de te volgen werkwijze ontvingen, werden de bevolkingslijsten niet overal op dezelfde manier opgesteld. In de voormalige Leie- en Scheldedepartementen gebruikten de intendanten gestandaardiseerde vragenlijsten, die doorgaans met behulp van de politieagenten en -commissarissen van deur tot deur werden ingevuld. Met de telling van 1814 was de toon gezet. De bevolking begreep dat ze, net zoals onder het Franse regime, redenen had om de overheidsstatistiek te wantrouwen. De overheidsstatistiek werd ervaren als een controlemiddel, met mogelijk repressieve gevolgen, en zou deze bijklank niet gauw verliezen.

Behalve voor de ordehandhaving en de organisatie van de dienstplicht dienden de bevolkingsstatistieken voor de verdeling van de belastingen en het vaststellen van de lonen van bepaalde (gemeentelijke) ambtenaren. Alle overheden hadden daarom, in de woorden van de gouverneur van Zuid-Brabant, bevolkingscijfers nodig die ‘*nauwkeurig*’ en ‘*waerachtig*’ waren⁹. Voor de provincies, de gemeenten en (vooral) de lokale bevolking was het niettemin moeilijk het algemene belang van de overheidsstatistiek te zien. De overheidsstatistiek riep wantrouwen en tegenkanting op. Samen met het

gebrek aan duidelijke richtlijnen over de organisatie van de statistieken zorgde dit ervoor dat veel van de bevolkingsstaten ‘*met weynig nauwkeurigheid*’ werden opgesteld¹⁰. Over het algemeen was de kwaliteit van de bevolkingsstatistieken tot het einde van de jaren 1820 van een bedenkelijk niveau¹¹.

Eind 1815 wilde de centrale overheid met het oog op de samenstelling van het parlement weten hoeveel inwoners de zuidelijke provincies telden. Begin 1816 liet de gouverneur van Henegouwen aan de minister van Binnenlandse Zaken weten dat hij de militiekantons niet kon afbakenen zonder correcte bevolkingscijfers¹². Ook andere provincies werden met dit probleem geconfronteerd. Het ministerie van Binnenlandse Zaken besliste daarom om in 1816 een bevolkingsopname te organiseren¹³. Immers, ‘*[d]e wisselingen en veranderingen, welke zedert eenige jaren in de Provinciën, welke thans het Zuidelijks gedeelte van het Rijk uitmaken, zijn voorgevallen, hebben ongetwijfeld eenen aanmerkelijken invloed op de vermeerdering of vermindering van der zelve bevolking gehad, zoodat de laatste volkstelling, welke aldaar heeft plaats gehad, niet meer ten rigtsnoer verstrekken kan der werkzaamheden, welke daarnaar moeten geregeld worden, terwijl van den anderen kant, de nadere opgaven, welke ten dezen bij mijn Departement voorhanden zijn, ook die volledigheid missen, welke noodzakelijk gevorderd wordt, om daarvan een doelmatig gebruik te kunnen maken*’¹⁴.

Op 14 februari 1816 kregen de ‘Belgische’ provincies de opdracht om per gemeente een voorgedrukte tabel in te (laten) vullen. Het totale bevolkingscijfer en een indeling van de bevolking per geslacht, burgerlijke staat en godsdienst (katholiek, protestant, jood of andere) op 1 januari 1816 moesten erin opgenomen worden¹⁵. Bij de mannen werd voorts een onderscheid gemaakt naar leeftijd en militiestatus. De gemeenten waren niet verplicht nieuwe nominatieve bevolkingslijsten aan te leggen, maar mochten zich baseren op oudere bevolkingsstatistieken. Dit was geen evidentie, vermits veel documenten door de Fransen waren meegenomen of vernietigd. Het was bijgevolg schier onmogelijk om oude bevolkingslijsten of volkstellingen te recupereren en bij te werken. Veel meer dan onnauwkeurige schattingen van het bevolkingscijfer werden op die manier niet bekomen¹⁶. Sommige gemeenten gaven daarenboven bewust een te laag bevolkingscijfer op, om zo de impact van de militiewetgeving op hun lokaliteit te beperken. Hoewel de hogere overheden beseften dat de cijfers onnauwkeurig waren, waren ze niet bij machte de gemeenten tot een betere medewerking te bewegen of de resultaten adequaat te corrigeren. De centrale overheid was niettemin overtuigd van het nut van een precieze kennis van het bevolkingscijfer en zette haar zoektocht naar het juiste getal verder. Op 2 oktober 1818 en op 21 juli 1821 kregen de gouverneurs de opdracht nieuwe bevolkingslijsten aan te leggen of bestaande lijsten te actualiseren om hieruit het totale bevolkingscijfer af te leiden¹⁷.

Naast de bevolkingsopnamen zette het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden de statistiek van de bevolkingsbeweging uit de Franse tijd verder. Vanaf 1804 werd in Noord-Nederland een jaarlijkse statistiek van de bevolkingsevolutie bijgehouden en

in 1816 werd dit bevestigd¹⁸. De nadruk lag op het volgen van de geboorten, huwelijken, sterfgevallen en echtscheidingen (op basis van de burgerlijke stand). Het bijhouden van de migraties verliep moeilijk bij gebrek aan een sluitend systeem van registratie van woonst (bevolkingsregisters).

De Oost-Vlaamse gouverneur Charles Louis Guillaume Joseph de Keerbergh de Kessel begreep waar de centrale overheid met de jaarlijkse statistiek van de bevolkingsevolutie naartoe wilde: *‘[O]m tot richtsnoer en leidster te dienen voor een groote menigte werkzaamheden behoorende tot de politique inrigting: dit [de staet der bevolking] zal alzoo groote voordeelen verschaffen aen ’t Gouvernement en aen d’administratie; hier door worden de regeeringen in staet gestelt van eene volmaekte kennis te hebben van de gansche bevolking die hunne bezorgdheid vertrouwt is; dit verzorgt hun de middelen op een zeker voet te stellen de maetregelen van eene wyze en waekzaeme politie, en wanneer dees werk eens met zorge opgemaakt is, zal het gemakkelyk wezen deszelfs onnauwkeurigheden voor te komen, alzoo het vergenoegen zal dat de municipale bestieren zich jaerlyks rekening doen geven van de daer in te bringen veranderingen’*¹⁹.

De meeste andere provinciegouverneurs deelden het enthousiasme voor de overheidsstatistiek van hun Oost-Vlaamse collega niet. Misschien nog meer dan de eenmalige tellingen verdronken de jaarlijkse statistieken in het vele administratieve werk van de provinciebesturen. De statistiek was niet hun prioriteit. Ook de gemeenten zagen vaak het belang van de statistiek van de bevolkingsevolutie (en de overheidsstatistiek in het algemeen) niet in. Het basismateriaal – de burgerlijke stand en de bevolkingsregisters – werd door de gemeentelijke administraties niet altijd stipt bijgehouden en de bevolking liet na punctueel de nodige aangiften te doen.

Statistiek als crisismanagement

De economische tellingen en enquêtes vormden kort na 1815 de tweede pijler van de overheidsstatistiek. Zoals de Franse overheid voordien beschouwde Willem I de overheidsstatistiek als een uitgelezen manier om de economische vooruitgang van het land te meten. Omgekeerd zwengelde Willems economische beleid, dat gepaard ging met verregaande staatsbemoeienissen, de behoefte aan statistieken aan. Vooral de industriële nijverheden droegen, omwille van hun ‘nieuwe’ karakter, de aandacht van de centrale overheid weg²⁰.

In 1816 organiseerde minister van Binnenlandse Zaken Willem Frederik Roëll drie nijverheidstellingen (februari, april, augustus)²¹. De industrie verkeerde in moeilijkheden en de minister was ervan overtuigd dat op basis van getallen maatregelen konden worden genomen om de crisis te bestrijden. In de tellingen vroeg hij naar voorstellen om de economische toestand in de industrie te verbeteren. De industriëlen zagen vooral de risico’s die aan de overheidsstatistiek verbonden waren. Ze vreesden

dat de statistieken hun concurrenten een inkijk in hun bedrijf zouden geven of als basis voor belastingverhogingen zouden dienen. Veel industriëlen weigerden daarom mee te werken aan de nijverheidsstatistieken.

De gemeenten en provincies zaten gevangen tussen hun bekommernis om de industrie te laten heropleven (en zo de dreigende sociale onrust af te wenden) en de tegenwerkende industriëlen²². Het Gentse stadsbestuur stuurde in een antwoord op de enquête van februari 1816 in een ijtempo geschatte gegevens over de nijverheden in de stad naar de hogere overheden. Behalve een teken dat de stad het belang van de telling begreep, gaf ze hiermee vermoedelijk ook een signaal dat ze niet bij machte was om nauwkeurige informatie bij de bedrijven in te winnen²³. De voorzitter van de Luikse Gedeputeerde Staten liet in de late zomer van 1816 aan de minister van Binnenlandse Zaken weten dat ‘[D]e tous les renseignements[t]s que des administrateurs zélés peuvent chercher à recueillir, il n’en est pas de plus difficiles à obtenir que ceux qui ont rapport au commerce, aux fabriques et usines. La persuasion ne réussit point auprès de l’habitant des campagnes, du fabricant, de l’exploiteur. [...] [N]i trompe ou garde le silence. La plupart sont encore trop ignorant ou trop prévenant pour concevoir, comme le désire votre Excellence, que de semblables demandes peuvent être dictées par des vues paternelles, et qu’ils compromettent leur intérêt en refusant d’y satisfaire’²⁴.

De centrale overheid kende het wantrouwen waarmee de ondernemers de industrietellingen ontvingen en was zich ervan bewust dat dit gevolgen had voor de kwaliteit van de bekomen antwoorden. Op 14 maart 1820 merkte Daniël Jacob van Ewijck, topambtenaar in het ministerie van Openbaar Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën, op dat ‘er bij de opmaking van dien staat [de laatste(?) statistiek van 1816] verscheidenen gapingen in vele der gemelde opgaven waren ontdekt geworden, welke verhinderd hebben, om te dezen aanzien tot juiste resultaten te komen; waarvan als voorname oorzaken kunnen gesteld worden het ongelijkvormig, onvolledig en dikwijls ondoelmatig opvolgen door vele gemeentebesturen van de voorschriften, welke die aanschrijving in den tabellarischen vorm vergezeld hebben, terwijl andere geheel in gebreke zijn gebleven hunnen opgaven bij de gedeputeerde besturen intezenden’²⁵.

Daarom – en omdat de economische situatie na 1816 nog was verslechterd en er belangrijke economische wetten van kracht waren geworden – werd in 1820 een nieuwe enquête georganiseerd²⁶. Voor 1 juli 1820 moesten de Gedeputeerde Staten de toestand van elke nijverheid in hun provincie op 31 december 1819 aan het centrale gezag meedelen. Daarbij diende een ‘beredeneerd statistisch overzicht’ te worden gevoegd waarin de oorzaken van de bloei (of – meer voorkomend – het verval) van de nijverheden en middelen ter verbetering van de economische toestand werden besproken. De enquête peilde naar het aantal fabrieken en ateliers (met aandacht voor de ambachten), de arbeiders (ook kinderen) en hun lonen, de afzetmarkten en de situatie van de nijverheid eind 1819 en daarvoor (met aanduiding van de middelen ter verbetering van deze toestand). De Gedeputeerde Staten waren verantwoor-

delijk voor de juistheid van de verzamelde informatie, terwijl de gemeenten instonden voor de informatieverzameling op het terrein. Zoals in 1816 beschikten de gemeentebambtenaren over gestandaardiseerde invultabellen en een alfabetische lijst met de officiële benamingen van de meest voorkomende nijverheden²⁷. De grootste uitdaging was andermaal het vertrouwen te winnen van de ondernemers door hen erop te wijzen dat de telling niet tegen de industrie was gericht, maar bedoeld was om haar te laten herleven. Of dit lukte, hing af van wie de ondernemers bezocht. In de gemeenten waar een ambtenaar die iets te maken had met het gerecht of de belastingen op pad ging, waren de uitkomsten van de enquête over 1819 vaak bedroevend. Ook waar het invullen van de tabellen volledig aan de ondernemers zelf werd overgelaten, werden niet de verwachte resultaten bekomen. De enquête had meer succes in de gemeenten waar de autoriteiten een beroep deden op de Kamer van Koophandel of waar een speciale commissie werd samengesteld om de fabrikanten te bezoeken.

Naast de algemene nijverheidstellingen gaf de minister van Binnenlandse Zaken opdracht tot thematische tellingen waarin één sector aan bod kwam. In 1818 werd een enquête georganiseerd over de lederindustrie en een decennium later waren in de Waalse provincies de mijnbouw en de metaalnijverheid aan de beurt²⁸. De landbouw maakte in vergelijking met de nijverheid minder het onderwerp van statistieken uit. De enkele landbouwtellingen – voornamelijk van de (trek)paarden en het vee – waren erop gericht een continue stroom aan gegevens tot stand te brengen, iets wat voor de industrie niet aan de orde was²⁹. Informatie over de landbouw was ook te vinden in de verslagen van de provinciale *Commissies van Landbouw*³⁰. Deze rapporten, waarvan sommige werden gepubliceerd, varieerden van ruwe beschrijvingen tot uitgebreide statistische overzichten van de landbouw in de provincies³¹.

Een gesloten wereld

Het beleidsgerichte karakter van de overheidsstatistiek in de eerste jaren van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden ging samen met statistische geheimhouding. Het was niet nodig de statistieken te publiceren. De geheimhouding was niet absoluut, maar het centrale gezag controleerde streng wat mocht worden bekendgemaakt. In het *Staatsblad*, de *Staatscourant* (beiden vanaf 1815) en de jaarverslagen over armoede (vanaf 1815) en over onderwijs (vanaf 1816) werden statistieken gepubliceerd. ‘Rijksgeschiedschrijver’ Martinus Stuart mocht vanaf 1818 informatie over de geboorten, huwelijken en sterfgevallen opnemen in zijn *Jaarboek van het Koninkrijk der Nederlanden*³².

De behoefte om de overheidsstatistiek in één dienst te concentreren was onbestaande. Elke tak van de administratie verzamelde de informatie die voor zijn werkzaamheden nodig was. Alleen zo kon de overheid snel en flexibel inspelen op (soms urgente)

beleidsrelevante kwesties. De concentratie van de overheidsstatistiek werd ook tegengehouden door het algemene verzet tegen de centralisatie van de administratie. Gevreesd werd dat de ambtenarij te veel macht zou krijgen. Het ontbreken van een centraal bureau voor de statistiek bracht met zich mee dat voorstellen voor een minder utilitaire en beleidsgerichte overheidsstatistiek nauwelijks een voedingsbodemp vonden. De staat had geen belangstelling en geen geld voor administratieve experimenten in de vorm van encyclopedische statistieken waarvan het nut niet onmiddellijk duidelijk was. Mogelijk werd ook de oprichting van een bureau voor de statistiek gezien als een onnodige meerkost voor de overheid. De besparing – in tijd, mensen en middelen – die een stroomlijning van de statistiek met zich mee kon brengen, werd niet aan de orde gesteld. De lokale en regionale administraties kreunden onder het grote aantal enquêtes. Het gebrek aan coördinatie leidde er op nationaal niveau toe dat alle statistiekproducenten worstelden met dezelfde problemen – tegenwerking, fraude, controle van de resultaten – zonder dat een begin kon worden gemaakt van de gezamenlijke oplossing ervan.

Een provinciaal tegengewicht

De verhalende encyclopedische statistiek leefde verder in de provincies. De centrale overheid ontving geregeld provinciale statistische beschrijvingen, maar deed daar weinig mee³³.

In Oost-Vlaanderen stichtte gouverneur De Keerbergh de Kessel een provinciale statistische vereniging. De *Société statistique de la Flandre orientale* moest een encyclopedische beschrijving van de provincie opstellen³⁴. De beoogde statistiek was bedoeld ‘voor de bestiering der landstreek tot de welke zy betrekking heeft’, als ‘letterkundig gedenkschrift’ ter ere van het vaderland en als lofzang op de lokale bevolking³⁵. Dit laatste omdat (Oost-)Vlaanderen volgens haar gouverneur niet groot was geworden door haar natuurlijke rijkdommen, maar dankzij ‘de vernufttheyd en de verlichte kennis en harer inwoonderen’³⁶. De Keerbergh de Kessel rekende op de medewerking van de curatoren van de Gentse universiteit, de voorzitters en secretarissen van de geleerde genootschappen, de leden van de Gedeputeerde Staten, de provinciale toezichter van de Directe Belastingen en de ingenieur-verificateur van het Kadaster³⁷. Als ‘les généreux enfans de la Flandre’ en ‘[L]es hommes les plus distingués par leurs lumières, leurs connaissances et leur patriotisme’ waren zij volgens de gouverneur het beste geplaatst om de overheidsstatistiek vorm te geven³⁸.

Het patriotisme en het vaderland waarover De Keerbergh de Kessel het had, verwezen niet naar het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, maar naar de ‘Vlaemsche natie’³⁹. Dit verklaart waarom hij contacten legde met zijn ambtsgeenoot in West-Vlaanderen en vermoedelijk ook met die in Zeeland (had De Keerbergh het oude graafschap Vlaanderen in gedachten?). De Keerbergh de Kessel streefde ernaar gezamenlijk een

statistische vereniging die een algemene statistiek van de drie provincies kon opstellen, op te richten⁴⁰. De gouverneur van West-Vlaanderen stond niet negatief tegenover dit plan, maar het is niet duidelijk of er concrete samenwerkingsverbanden werden aangegaan⁴¹. Een reactie van de nationale overheid op het regionale initiatief is evenmin bekend. Het lijkt onwaarschijnlijk dat Willem I, die trachtte een nationale staat uit te bouwen, De Keverberg de Kessel zijn gang liet gaan. Het (Oost-)Vlaamse regionalisme van de gouverneur viel moeilijk te rijmen met de bekommernis om van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden één natiestaat te maken. Het is mogelijk dat de vorst De Keverberg de Kessel liet begaan, omdat hij in een Vlaams-regionale statistiek een bouwsteen voor een nationale statistiek en een nationale eenheid zag.

De Oost-Vlaamse statistische vereniging nam de *mémoire* van Faipoult als voorbeeld, al betreurde ze dat het werk nooit in het commerciële circuit was verschenen. In de traditie van de *Staatenkunde* en de prefectenverslagen moest de statistiek van Oost-Vlaanderen uit vijf hoofdstukken bestaan: topografie; staatskunde en godsdienst; landbouw, nijverheid en handel; wetenschappen, letterkunde en schone kunsten; bevolking. In de vereniging werd per hoofdstuk een afdeling opgericht⁴². Een zesde afdeling hield zich bezig met de studie van de geschiedenis en meer in het bijzonder van *'alle de onderscheyde omstandigheden die tot den voor- of tegenspoed der vlaemsche natie, en tot zynen tegenwoordigen borgerstand, hebben mede geholpen'*⁴³.

Elke afdeling van de *Société statistique de la Flandre orientale* werd geleid door een comité, dat de werkzaamheden van haar leden coördineerde en controleerde. Boven de afdelingen stond een overkoepelend centraal comité dat de thema's en vragen waarmee iedere afdeling zich moest bezighouden, afbakende en belast was met de redactie en correctie van de deelverslagen en van de *statistique de la Flandre orientale*. De statistische vereniging zetelde in Gent, maar het was de bedoeling om in Aalst, Oudenaarde, Eeklo, Sint-Niklaas en Dendermonde onderafdelingen op te richten. In oktober 1818 werd een besluit in die zin uitgevaardigd, maar wat er verder met de stedelijke statistische comités gebeurde, is niet bekend⁴⁴. In 1819 liet De Keverberg de Kessel het gouverneurschap voor wat het was om lid te worden van de Raad van State. Vermoedelijk betekende dit het einde van de *Société statistique de la Flandre orientale*, nog voor de statistische beschrijving van de provincie was afgewerkt⁴⁵.

Statistiek op de schoolbanken

De Keverberg de Kessels interesse voor de verhalende encyclopedische statistiek (en niet in de tabellenstatistiek of de waarschijnlijkheidsrekening) had veel, zonet alles, te maken met zijn opleiding. De gouverneur had tijdens het laatste kwart van de 18de eeuw aan diverse Duitse universiteiten (onder meer in Bonn en Frankfurt) gestudeerd, waar hij als rechtenstudent ongetwijfeld een cursus *Staatenkunde* had gevolgd.

Ook in de Nederlanden werd statistiek in de 18de eeuw voornamelijk gedoceerd aan de rechtsfaculteiten, waardoor de meeste statistici juristen waren⁴⁶. Ze werden beïnvloed door de *Staatkunde*, die goed paste bij de kwalitatieve en op theorieën en ideeën (en niet op getallen en metingen) gebaseerde denktrant die in de rechten gebruikelijk was. Het vak statistiek was bedoeld ter ondersteuning van de cursus grondwettelijk recht. Via een historiserende invalshoek verschaften de lessen inzicht in het politieke lichaam en in de staatkundige organisatie en geografische ontwikkeling van het land. Pas op het einde van de 18de eeuw nam de aandacht voor de economie en de bevolking toe. De staat stond centraal in het vak statistiek, maar de docenten konden niet rekenen op de overheid om hun lessen te stofferen. De overheid vreesde dat de kennis over het land zou worden gebruikt voor subversieve doeleinden en weigerde daarom haar statistieken vrij te geven. De meeste statistiekdocenten neigden echter naar conservatisme en gingen met hun historiserende benaderingswijze voorbij aan actuele politieke thema's.

Hoewel statistiek vanaf het midden van de 18de eeuw op regelmatige basis werd gedoceerd in Utrecht en Leiden, duurde het tot na de eeuwwisseling vooraleer het vak werd verankerd in het universitaire curriculum⁴⁷. Bij de hervorming van het hoger onderwijs in 1815 werd statistiek een verplicht vak voor wie een diploma in de rechten wilde behalen. Willem I en zijn ministers gaven hiermee het signaal dat ze de *Staatkunde*-statistiek niet ongenegen waren.

Kluit was in Leiden reeds in 1802 met een cursus statistiek begonnen. Vanaf 1806 behoorde het vak 'statistiek der Nederlanden' tot zijn officiële universitaire opdracht. Na zijn dood in 1807 doceerde eerst Herman Tollius (1809-1812) en nadien Hendrik Willem Tydeman (1812-1848) statistiek. De andere Noord-Nederlandse universiteiten en hogescholen volgden het Leidse voorbeeld. Cornelis A. den Tex doceerde van 1820 tot 1852 statistiek aan het Amsterdamse *Athenaeum Illustre*, waarna Jeronimo de Bosch Kemper hem opvolgde. In Utrecht was Jan Ackersdijck, die voor de Belgische Revolutie statistiek had gedoceerd in Luik, de eerste hoogleraar in de statistiek. In 1859 begon Otto Rees in Groningen als eerste met een cursus statistiek.

De overheid stelde het statistiekonderricht in de 19de eeuw verplicht, maar dit betekende niet dat ze bereid was haar officiële informatie met de statistiekdocenten te delen. Kluit en Tydeman – maar waarschijnlijk gold dit voor alle docenten – baseerden zich hoofdzakelijk op verouderde publicaties, die dikwijls van voor de Frans-Bataafse tijd dateerden⁴⁸. Ze deden weinig inspanningen om een corpus aan origineel en recent statistisch materiaal bijeen te brengen. Tydeman, die hierin de Duitse statisticus Von Schlözer volgde, meende dat het verzamelen van statistieken niet de taak van de academicus, maar van de overheid was⁴⁹. Hij liet ook na het semi-officiële statistische *Jaarboekje* van de wiskundige Rehuel Lobatto, waarin steeds recente cijfergegevens te vinden waren, in zijn lessen te gebruiken. Tydeman had geen recente

informatie nodig, omdat zijn lessen gingen over het systematiseren en catalogeren van gegevens en niet over de hedendaagse toestand van het land. Bovendien stond Tydeman afwijzend tegenover de politieke rekenkunde en de waarschijnlijkheidsrekening⁵⁰.

In de zuidelijke provincies stond statistiek bij de oprichting van de rijksuniversiteiten in Luik, Leuven en Gent meteen op het officiële programma van de rechtsfaculteiten. Zoals in het noorden was statistiek voor de docenten Jean-George Wagemann (1819-1825) en diens opvolger Ackersdijck (1825-1830) in Luik, Franz Joseph Mone in Leuven en Johan Rudolph Thorbecke (1825-1830) in Gent niet het belangrijkste, laat staan het enige, vak in hun lesopdracht⁵¹. Er bestond een sterke band tussen het onderwijs in de statistiek en dat in de geschiedenis⁵². Wagemann, bijvoorbeeld, was van opleiding doctor in de filosofie en werd in 1819 uit Heidelberg naar Luik gehaald om er statistiek, politieke economie en algemene en politieke geschiedenis te doceren⁵³. Ook in zijn Heidelbergse jaren had Wagemann lesgegeven over geschiedenis en statistiek⁵⁴.

Zoals hun collega's in het noorden waren de statistiekdocenten in het zuiden *Staatenkunde*-statistici, die hun studenten – waaronder tientallen toekomstige ambtenaren – introduceerden in de staatkundige beschrijving. Wagemann en Mone waren Duitsers en Thorbecke had in Göttingen gestudeerd. Terwijl Duitse studenten leerden dat '*Statistik oder Staatenkunde [...] die wissenschaftlich geordnete Darstellung der Beschaffenheit und Verfassung der Staaten*' was, omschreef Wagemann statistiek als '*une description scientifique des forces matérielles et physiques d'un état*'⁵⁵. Wagemann hield strikt vast aan de literaire verteltrant. Tabellen met getallen konden volgens hem onmogelijk eenzelfde volledig beeld van een land geven. Van de politieke rekenkunde maakte hij, zoals van de jurisprudentie, de aardrijkskunde en de etnografie, een hulpwetenschap van de statistiek.

Thorbecke, die statistiek doceerde op een moment dat de theorieën van Quetelet bekendheid begonnen te verwerven, haalde omstreeks 1830 scherp uit naar de '*rekenmeesters, die de statistiek beschouwen als eene toepassing der waarschijnlijkheidsrekening*'⁵⁶. Thorbecke had echter ook kritiek op de onberedeneerde encyclopedische statistieken waarin geschiedenis, geografie, natuurhistorie en '*andere vreemdsoortige stoffen*' zonder veel samenhang werden gepresenteerd⁵⁷.

Meer dan met de politieke rekenkunde en de waarschijnlijkheidsrekening voelden de statistiekdocenten zich verbonden met de politieke economie. Ze benadrukten in hun lessen de band tussen de empirische statistiek en de reflectieve politieke economie, omdat beide wetenschappen bedoeld waren om de vooruitgang van de maatschappij te bewerkstelligen⁵⁸. Wagemann, die in tegenstelling tot zijn collega's in Gent en Leuven ook politieke economie doceerde, maakte van dit vakgebied een onderdeel van de statistiek. Beïnvloed door de economist J.-B. Say keerde

Ackersdijck de rollen om: volgens hem was de statistiek ondergeschikt aan de politieke economie⁵⁹.

2.2 Statistiek des vaderlands

Na een decennium van economische en politieke moeilijkheden kwam het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in het midden van de jaren 1820 in rustigere vaarwateren terecht. De rol van de overheidsstatistiek veranderde. Na tien jaar van overwegend occasionele en eenmalige statistieken, die als ad hoc beheers- en crisisinstrument dienden, werd een langetermijnvisie op de overheidsstatistiek ontwikkeld. Het aantal (periodieke) statistieken vermeerderde; de interesse voor de algemene statistiek groeide en de behoefte aan een centrale statistische dienst nam toe. In het ministerie van Financiën werd in 1825 een bureau voor de handels- en scheepvaartstatistiek opgericht. Het ministerie van Justitie begon in 1827 met het systematisch bijhouden van gerechtelijke statistieken⁶⁰.

De ontwikkelingen in de overheidsstatistiek werden niet louter gedragen door de centrale overheid. Ze werden gestimuleerd en misschien zelfs aangestuurd door de academische *Staatenkundige* en wiskundige statistici.

Een samenspel van overheid en wetenschap

Tydeman had al in 1807 gevraagd om de oprichting van een officieel bureau voor de statistiek dat informatie kon verzamelen en verspreiden ten behoeve van een ruim publiek. Hij meende dat '[i]eder kundig burger [...] er belang bij [heeft] om den waren toestand van zijn land te kennen'⁶¹. De Leidse professor had wellicht niet zozeer zijn eigen lessen, maar het *Magazijn voor het armen-wezen in het koninkrijk der Nederlanden*, dat hij vanaf 1817 uitgaf, in gedachten toen hij in november 1821 aan Willem I nogmaals de toegang tot de officiële statistieken en de oprichting van een bureau voor de statistiek vroeg.

Willem I en zijn minister van Binnenlandse Zaken Patrice Claude Ghislain de Coninck reageerden positief op dit verzoek⁶². De Coninck wilde Tydeman inzage geven in de overheidsstatistieken, al zag hij niet in welk nut dit voor het grote publiek of voor het onderwijs kon hebben. Hij suggereerde tevens dat over de ministeries heen een commissie zou worden geïnstalleerd om de vorst en de hogere ambtenaren van statistieken te voorzien. Minister van Openbaar Onderwijs Anton Reinhard Falck was een andere mening toegedaan. Hij vreesde dat Tydeman de hem meege-deelde informatie zou gebruiken om de regering in een slecht daglicht te plaatsen. Falck won het pleit, maar Tydeman gaf niet op.

In het laatste nummer van het *Magazijn* uit 1822 en in een publicatie uit 1825 ontvouwde Tydeman plannen voor een statistisch tijdschrift⁶³. Het tijdschrift zou pas in 1836 door Tydemans collega Gerard Wttewaal worden gerealiseerd, maar Willem I legde Tydemans plannen wel aan het ministerie van Binnenlandse Zaken voor. Begin 1826 stelde Van Ewijck voor het ministerie een rapport op waarin hij het belang van een encyclopedische overheidsstatistiek benadrukte⁶⁴. Deze overheidsstatistiek zou de administratie ten goede komen, nieuwe bronnen van rijkdom blootleggen en het onderwijs aan toekomstige ambtenaren verbeteren. Van Ewijck meende dat het meeste materiaal voor een algemene statistiek kon worden gevonden bij de diverse ministeriële departementen en afdelingen. Hij pleitte voor de oprichting van een overkoepelend bureau dat de informatie kon samenbrengen en de overheidsstatistiek vormgeven. Zijn voorkeur ging uit naar een bureau onder de Staatssecretarie, maar ook een aanhechting bij het ministerie van Binnenlandse Zaken behoorde tot de mogelijkheden. Vermits Falck op dat moment niet meer in de regering zat en de belangstelling voor de overheidsstatistiek groter was dan ooit tevoren, lag de weg naar de oprichting van een zelfstandige statistische dienst open. Op 3 juli 1826 werden in het ministerie van Binnenlandse Zaken een coördinerende commissie en een uitvoerend bureau voor de statistiek opgericht.

Een Bureau en een Commissie voor de Statistiek

Het *Bureau voor de Statistiek* kreeg als opdracht een algemene statistiek van het land samen te stellen en zo ‘*de noodige kennis [...] aan de hand [te] geven om onderscheidene takken van openbaar bestuur te volmaken, om misbruiken te doen vermijden; den toestand van den landbouw en de nijverheid te verbeteren, de ontwikkeling der bevolking na te gaan, en eindelijk om volkomen bekend te wezen met alle behoeften ten einde in de zelve te voorzien daar waar medewerking van het gouvernement met vrucht kan worden ingeroepen en waar hulpbronnen kunnen worden geopend over welke het zelve alleen beschikt*’⁶⁵.

Veel middelen en mensen werden hiervoor niet vrijgemaakt⁶⁶. Ook al meldden zich kandidaten aan, het bureau kreeg geen eigen medewerkers⁶⁷. De ambtenaren die werden ingezet voor de overheidsstatistiek verrichtten dit werk naast hun andere taken. Voor veel meer dan het samenbrengen van reeds bestaande statistieken was geen tijd. Dat was ook niet de bedoeling. Het Van Ewijck-rapport indachtig moest het bureau in de eerste plaats gebruik maken van de bestaande overheidsstatistieken.

De *Commissie voor de Bearbeiding eener Statistiek van het Koninkrijk* (kort: *Commissie voor de Statistiek*) had als taak de algemene statistiek te coördineren en de statistische initiatieven van het ministerie van Binnenlandse Zaken te verenigen. De commissie bestond uit de afdelingshoofden van het ministerie van Binnenlandse Zaken en werd officieel geleid door de minister. Edouard Smits, ambtenaar bij het ministerie, werd

aangeduid als secretaris⁶⁸. Smits, geboren in Brussel op 19 maart 1789, had de meest uiteenlopende beroepen uitgeoefend – soldaat, leraar, militair inspecteur, matroos, kassier bij het Zweedse leger – vooraleer hij rond 1810 voor het departement Zuiderzee was gaan werken⁶⁹. Daar had hij zijn sporen in de overheidsstatistiek verdiend met een (onuitgegeven) statistische beschrijving van het departement. Na de machtswissel in 1815 was Smits in dienst van het ministerie van Binnenlandse Zaken van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden getreden. Na eerst bij het commissariaat-generaal in Brussel te hebben gewerkt, was hij naar Den Haag verhuisd waar hij in 1826 voor de *Commissie voor de Statistiek* begon te werken.

De inbreng van de minister van Binnenlandse Zaken en van de drie afdelingshoofden in de *Commissie voor de Statistiek* was beperkt. In tegenstelling tot Smits hadden zij niet de kennis en wellicht ook niet de tijd om zich veel met de overheidsstatistiek bezig te houden. Vermoedelijk verzette Smits het meeste werk en kwamen de overige commissieleden enkel samen om de beslissingen van de secretaris te bekrachtigen⁷⁰. Of, aldus Quetelet: *‘[La commission] ne comptait pour membres que trois administrateurs, dont les attributions et les connaissances étaient loin d’embrasser toutes les branches de la statistique. Ces administrateurs entraient dans la commission, non par suite d’études spéciales, mais simplement en vertu de leurs fonctions. Ils n’étaient d’ailleurs tenus qu’à donner des avis, et n’intervenaient pas dans les travaux comme partie active. Même remarque au sujet du ministre de l’Intérieur, président de droit de la Commission centrale, et qui aurait dû donner l’impulsion, mais dont les nombreux travaux absorbaient nécessairement tous les instants’*⁷¹.

Als gevolg hiervan kon Smits een reële invloed op de overheidsstatistiek uitoefenen. Zoals de *Staatkunde* moest de statistiek het landsbestuur volgens Smits voorzien van gegevens *‘à perfectionner diverses de ses branches; à faire disparaître des abus et des préjugés, ou du moins à en prévenir le retour; à améliorer la situation de l’agriculture et de l’industrie; à pourvoir à des besoins généraux ou locaux; à suivre le développement numérique de la population; à rester ainsi à la hauteur de toutes les nécessités, pour y satisfaire, là où la coopération du gouvernement peut seule être invoquée avec efficacité, à cause des ressources dont seul il dispose, ou que seul il peut faire naître’*⁷². Smits schoof van de orthodoxe *Staatkunde* op naar de tabellenstatistiek door het getal en niet het woord als uitdrukkingvorm voor de statistiek te kiezen. De statistiek *‘embrasse [...] le passé et, par la combinaison des données numériques qu’elle obtient, elle fournit des leçons pour l’avenir’*. Hiermee en met de opmerking dat de statistiek als taak had *‘de combiner et de classer tous les document[en]s qu’elle rassemble sous le jour le plus convenable pour en faire ressortir certaines vérités qu’on ne pourrait saisir autrement’* lijkt Smits de deur open te hebben gezet voor wetenschappelijke gevolgtrekkingen in de statistiek. Niettemin meende hij dat het interpreteren en verklaren van de statistieken een zaak van de wetenschappers en politici was. Smits onderscheidde de overheidsstatistiek van de politieke economie, die in de statistieken de oorsprong van de rijkdom van het land zocht, en van de politieke rekenkunde, die wiskundige berekeningen toepaste op de

statistieken. Hoewel de overheidsstatistieken voor Smits in de eerste plaats beschrijvingen van, voor en door de staat waren, pleitte hij ten behoeve van de politieke economie, de politieke rekenkunde en het maatschappelijke debat over het (sociale) beleid voor de publicatie van het statistisch materiaal: ‘*De Commissie voor de Statistiek [...] heeft vermeend dat [...] het nuttig zoude wezen dat de inlichtingen, welke zij achtereenvolgende verzamelen zal, wierden openbaar gemaakt; dat die openbaarmakingen daarenboven slechts cijfergetallen of ontegensprekelijke daadzaken moesten bevatten, en dat zij aan de geleerden de taak moesten overlaten om, uit de officiële documenten, door haar aan de nasporing van het publiek aangeboden, gevolgtrekkingen op te maken, en de stellige uitkomsten, welke zij aanbiedt, onderling met elkander te vergelijken*’⁷³.

Tijdens haar eerste vergadering besliste de *Commissie voor de Statistiek* dat de secretaris een plan voor een algemene statistiek moest opstellen en alle boeken aankopen die daarvoor nodig waren⁷⁴. Hoewel er aanvankelijk geen sprake van was dat Smits zelf statistieken zou samenstellen, legde minister van Binnenlandse Zaken Pierre Louis van Gobbelschroy op vraag van Smits en met de instemming van de overige leden van de commissie op 14 december 1826 drie vragen en twee invultabellen over heel uiteenlopende onderwerpen aan de provincies voor⁷⁵. Smits leek zich weinig aan te trekken van het standpunt van het *Bureau voor de Statistiek*, dat de provincies en lokale besturen zo weinig mogelijk wilde belasten met de overheidsstatistiek⁷⁶. Geplaatst voor een zwakke *Commissie voor de Statistiek* en een onderbemand *Bureau voor de Statistiek* vestigde Smits zijn hoop op de provincies om zijn statistische ambities waar te maken.

De vragen van 14 december 1826 gingen over de geologische gesteldheid, de ‘fonteynen en wateren’ en de honderdjarigen in de provincies. De tabellen hadden betrekking op de oppervlakte, het aantal huizen en de bevolking van elke gemeente, op het aantal gebouwen en op de sterfgevallen, huwelijken en echtscheidingen. Als afsluiter kregen de provinciegouverneurs het advies provinciale commissies voor de statistiek, die hen konden helpen bij het verzamelen van de gevraagde informatie, op te richten.

Toen Smits vrij snel daarna een nieuwe reeks vragen aan de provincies wilde voorleggen, toonden de overige leden van de *Commissie voor de Statistiek* hem in. Smits kreeg de opdracht eerst gebruik te maken van de informatie die al bij de ministeries voorhanden was⁷⁷. Later ontvingen de provinciegouverneurs toch nog acht genummerde en enkele ongenummerde circulaire⁷⁸. De thema’s die hierin aan bod kwamen, vertoonden ogenschijnlijk weinig samenhang. De geografische ligging (lengten en breedtegraad, hoogste en laagste punt), de administratieve indeling (kantons, arrondissementen, gemeenten), de monumenten, de bekende mensen, de bevaarbare waterwegen, de geboorten en sterfgevallen tijdens de voorbije eeuw, de godsdiensten, de trekpaarden en voertuigen, dagbladen en tijdschriften moesten worden gemeld. Er werd ook gevraagd naar de uitgaven voor de statistiek en het personeel dat zich met de statistiek bezighield. De vragen legden de interesse van de nationale *Commissie*

voor de *Statistiek* (Smits) voor de bevolking en topografie – twee centrale thema's in een *Staatkunde*-statistiek – bloot. Daarnaast koppelden ze een belangstelling voor het normale – het reguliere en repetitieve (zoals de jaarlijkse sterfte- en huwelijkscijfers) – aan een nieuwsgierigheid naar het uitzonderlijke – de limieten die het 'normale' afgrensden (zoals de honderdjarigen).

De provinciale overheden – ongeacht of ze een commissie voor de statistiek oprichtten of niet – stonden voor een vrijwel onmogelijke opdracht. De vragen van de *Commissie voor de Statistiek* veronderstelden een grondige kennis van de provincie in al haar facetten en dit in het heden en verleden. Het is zeer de vraag of de provincies dergelijke expertise in huis hadden. De provinciale commissies voor de statistiek, die in de loop van 1827 werden opgericht, telden heel wat geleerden en notabelen onder hun leden, maar boekten weinig successen⁷⁹. De commissieleden hadden het moeilijk om een algemene lijn in de opdrachten van de centrale commissie te ontdekken en verzamelden slechts met een matig enthousiasme informatie over de hen voorgelegde onderwerpen.

In Oost-Vlaanderen stelde gouverneur Hendrik Jacob van Doorn een provinciale commissie samen met 14 mensen '*wier onderscheidene kundigheden en ijver, voor het algemeen welzijn met vrucht zouden kunnen ingeroepen worden*'⁸⁰. Daaronder bevonden zich leden van de Staten-Generaal en de Gedeputeerde Staten, leraars en bestuurders van de Gentse Hogeschool, een hoge ambtenaar van de Waterstaat, een gewezen ambtenaar van het Kadaster, leden van de geleerde genootschappen en commissies (waaronder de provinciale *Commissie voor de Landbouw*), een lid van de Kamer van Koophandel en Fabrieken en een districtscommissaris. Van Doorns West-Vlaamse ambtsgenoot Ferdinand François Xavier de Baillet duidde tien commissieleden aan: een lid van de Gedeputeerde Staten, een lid van de provinciale *Commissie voor de Landbouw*, twee leraars, een lid van de *Provinciale Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt*, de stadssecretaris van Brugge, een hoofdingenieur van de Waterstaat, twee ambtenaren van het Kadaster en een notaris⁸¹. De leden van de commissies in de overige provincies hadden een gelijkaardig profiel. Het waren lokale of provinciale notabelen: hoge ambtenaren, vooraanstaande landbouwers en industriëlen, artsen, leden van kunstzinnige en geleerde genootschappen, advocaten, leraars en professoren⁸².

In de drie jaar van haar bestaan kwam de West-Vlaamse commissie nauwelijks bijeen. De Luikse commissie, met Ackersdijck (professor in de statistiek) en Germinal Dandelin (wiskundige en jeugdvriend van Quetelet) onder haar leden, was evenmin heel actief⁸³. Quetelet merkte als secretaris van de Zuid-Brabantse commissie op dat niet alle leden zich met evenveel ijver toedegden op de vragen van de *Commissie voor de Statistiek*⁸⁴. Onder de leden bevond zich onder meer de cartograaf Philippe Vandermaelen, die later met Heuschling een statistisch beschrijving van België zou uitgeven. Toen in Zuid-Brabant een nieuwe gouverneur aantrad, was het lot van de provinciale

commissie bezegeld. De nieuwe gouverneur ‘*ne vit dans la commission qu’un rouage inutile qui le gênait et dont il serait bon de se débarrasser à la première occasion*’⁸⁵. Iets meer dan een jaar na haar oprichting schafte hij de commissie op 28 oktober 1828 af⁸⁶.

In de gemeenten botste de overheidsstatistiek eveneens op een onverschillige en zelfs afwijzende houding. De gemeenten vreesden dat het *Bureau voor de Statistiek* hen veel werk zou bezorgen, zonder dat zij daar zelf enig voordeel uit zouden halen. Begin 1827 vond de gouverneur van Zuid-Brabant het nodig om de arrondissements-commissaris en de gemeentebesturen van Nijvel gerust te stellen. Het *Bureau voor de Statistiek* zou alleen wanneer het niet anders kon enquêtes aan de provincies en de gemeenten richten⁸⁷. In Oost- en West-Vlaanderen trachtten de gouverneurs de lagere overheden te kalmeren door te benadrukken dat de statistieken voor het welzijn van de samenleving zouden worden aangewend⁸⁸.

Smits ontmoette niet alleen weerstand tegen de omvang van de overheidsstatistiek, maar ook tegen de publicatie ervan. De *Commissie voor de Statistiek* gaf in 1827 een overzicht van de bevolkingsevolutie tussen 1815 en 1824 uit⁸⁹. Per jaar en per provincie werd een ‘onbewerkt’ (zonder analyse van de gegevens) overzicht van de bevolking, geboorten, huwelijken, echtscheidingen en sterfgevallen in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden gegeven. In 1829 verscheen een tweede boekdeel met informatie over de economie, meteorologie, openbare gezondheid, justitie en bevolking⁹⁰. Een derde deel met getallen over de handel, openbare gezondheid, bevolking en het leger was in 1830 klaar om te worden gedrukt, maar de Belgische Revolutie zorgde ervoor dat de publicatie moest worden uitgesteld. Het boek zou pas in 1843 verschijnen⁹¹. Het werk bevatte tegen dan louter verouderde informatie, die voor de overheid al lang niet meer interessant was. Smits schreef het beperkte aantal publicaties van de *Commissie voor de Statistiek* toe aan de tegenstand die binnen de commissie bestond tegen het openbaar maken van de officiële statistieken⁹².

Lobatto’s Jaarboekje

Met haar publicaties gaf de *Commissie voor de Statistiek* particulieren (met mondjesmaat) toegang tot de van overheidswege bijeengebrachte statistieken. De overheidsstatistiek kon hierdoor het wetenschappelijk onderzoek en het debat over het overheidsbeleid voeden⁹³. Smits, die vond dat hij zich in zijn hoedanigheid van overheidsstatisticus ver van het interpreteren van het cijfermateriaal moest houden, publiceerde buiten zijn officiële functie om op basis van de eerste uitgave van de *Commissie voor de Statistiek* – wat hij noemde – ‘[un] *mémoire purement d’arithmétique politique*’⁹⁴.

Quetelet, die Smits kende van in de *Société pour la Propagation de l'Instruction et de la Morale*, gaf in 1827 met toestemming en tot tevredenheid van de regering een bundel officiële statistieken uit⁹⁵. Hierin waren gegevens over het grondgebied, de bevolking, de handel, de dagbladen, het onderwijs, de bijstand en de criminaliteit afkomstig van de ministeries van Binnenlandse Zaken, Openbaar Onderwijs en Justitie en van de Staten-Generaal opgenomen. Daarna werkte Quetelet in opdracht van Willem I aan een statistiek, die – naar het voorbeeld van Jérôme Adolphe Blanquis *Reis naar Madrid* over Frankrijk, Engeland en Spanje – de ‘sterkte’ van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden moest aantonen⁹⁶. Het manuscript beantwoordde niet aan de verwachtingen van de vorst. Quetelet had de officiële statistieken, die volgens hem niet voldoende betrouwbaar waren, weggelaten. Willem I weigerde Quetelets werk uit te geven, maar stond wel toe dat de *Académie royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles* dit deed⁹⁷.

Ook Lobatto kreeg in 1826 de toelating om officiële statistieken uit te geven. Lobatto, op 6 juni 1797 geboren in Amsterdam, was zoals Quetelet van opleiding een wiskundige. Hij had in 1811-1812 aan het *Athenaeum Illustre* van zijn geboortestad les gevolgd bij Jan Hendrik van Swinden⁹⁸. Nadat Lobatto zijn studies had opgegeven, had Van Swinden hem aan een baan als tweede klerk in het ministerie van Binnenlandse Zaken geholpen. In 1826 was Lobatto opgeklommen tot arrondissementsjager in Rotterdam en een jaar later tot adviseur voor maten en gewichten. Zoals zijn mentor was Lobatto geïnteresseerd in de statistiek en de politieke rekenkunde. Als statisticus stond hij daardoor buiten het academische milieu van op de *Staatenkunde* georiënteerde statistici. Lobatto specialiseerde zich onder meer in de levensverzekeringstheorie, wat voor een wiskundige weinig gebruikelijk was en Lobatto eveneens buiten de kring van de wiskundigen plaatste. Lobatto ontsnapte aan zijn isolement door contact op te nemen met Quetelet. De geleerden correspondeerden vanaf 1824 over de statistiek en de waarschijnlijkheidsrekening.

Lobatto's werk ging voornamelijk over sterftetafels, levensverzekeringstheorieën en weduwen- en wezenfondsen. Omdat bevolkingscijfers voor zijn onderzoek onontbeerlijk waren, maakte Lobatto in 1824 plannen voor een officieel statistisch jaarboek dat grotendeels gevuld zou worden met demografische gegevens. Als voorbeeld had hij het *Annuaire* van het Franse *Bureau des Longitudes*, dat voornamelijk bestond uit tabellen met informatie voor een ruim publiek, in gedachten. In het Nederlandse jaarboek wilde hij officiële statistieken, die nergens anders te vinden waren, opnemen. Hoewel Lobatto invloedrijke geleerden als de Utrechtse hoogleraar in de wis- en natuurkunde Gerard Moll voor zijn plan wist te winnen, reageerde minister van Binnenlandse Zaken Van Gobbelschroy argwanend. In tegenstelling tot het Franse *Annuaire*, waaraan een heel bureau werkte, wilde Lobatto ‘zijn’ jaarboek volledig zelf samenstellen. Mogelijk onderschatte Lobatto het werk dat een statistisch jaarboek met zich meebracht. Door alleen te werken, vergrootte bovendien het risico dat Lobatto misbruik zou maken van de hem ter beschikking gestelde officiële cijfers. Bij

wijze van compromis kreeg Lobatto de toestemming voor het jaarboek, op voorwaarde dat hij de bijdragen eerst voorlegde aan de *Commissie tot het examineren der zeeofficieren, het vinden van de lengte op zee en de verbetering der zeekaarten*.

Het eerste jaarboek – officieel het *Jaarboekje uitgegeven op last van Z.M. Den Koning*, maar terecht ook het *Jaarboekje van Lobatto* genoemd – verscheen in 1826⁹⁹. Het *Jaarboekje* bevatte toegankelijke bijdragen over de meest uiteenlopende onderwerpen om een zo ruim mogelijk publiek aan te trekken. Tabellen met de gewichtseenheden en lengtematen en met het tijdstip van zonsop- en -ondergang stonden er naast artikels (steeds van de hand van Lobatto) over het klimaat, de oorzaak van eb en vloed, de ontdekkingsreizen en de manier om de datum waarop Pasen viel te berekenen. Elke aflevering bevatte ‘statistische bijdragen’, met sterftetafels en tabellen met bevolkingscijfers per stad en provincie en met huwelijks-, geboorte- en sterfecijfers per geslacht, per maand en per provincie. Door de toepassing van de kansrekening zocht Lobatto in de gepubliceerde gegevens naar wetmatigheden. Hij merkte onder meer constante verhoudingen tussen de geboorte- en bevolkingsaantallen en tussen de geboorteaantallen van jongens en meisjes op. Onderwerpen die weinig of niets met de bevolking(sevolutie) te maken hadden, konden niet op Lobatto’s belangstelling rekenen en kwamen in het *Jaarboekje* slechts met mondjesmaat (en meestal na kritiek van andere statistici zoals Ackersdijck) aan bod. Door de samenleving niettemin ook in haar morele en intellectuele componenten in getallen te willen vatten, maakte Lobatto zich ‘schuldig’ aan de ‘*dwalingen en verderfelijke stellingen*’ waarvoor Den Tex de getallenstatistici waarschuwde¹⁰⁰. Voor Lobatto primeerde evenwel steeds een wiskundige benadering. Dit verwijderde hem van Quetelet voor wie de statistiek veel meer een maatschappijwetenschap was en zorgde ervoor dat hun contact na de Belgische onafhankelijkheid zou verwateren.

Ondanks de kritiek was het *Jaarboekje van Lobatto* een succes. De eerste aflevering werd op 500 exemplaren gedrukt en kende twee herdrukken. Om zijn lezerspubliek verder uit te breiden dacht Lobatto er in 1830 aan om een Franstalige editie van het *Jaarboekje* op de markt te brengen. De Belgische Revolutie en mogelijk ook de afwijzende reactie van Quetelet, die zelf met een statistisch tijdschrift wilde beginnen, zorgden ervoor dat Lobatto zijn plannen niet ten uitvoer kon brengen.

De volkstelling van 1829

Lobatto liet in 1826 aan de minister van Binnenlandse Zaken weten dat het *Bureau voor de Statistiek* zich volgens hem eerst en vooral met een volkstelling moest bezighouden. Hoewel tijdens het voorbije decennium diverse (nominatieve) volkstellingen waren georganiseerd en getracht werd de bevolkingsevolutie bij te houden, was het bevolkingsaantal in het midden van de jaren 1820 in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden niet nauwkeurig gekend. Lobatto had bevolkingscijfers nodig voor zijn

demografisch onderzoek, maar beschikte niet over de middelen om zelf bevolkingsopnamen te organiseren.

Op 8 november 1827 besprak de *Commissie voor de Statistiek* Lobatto's vraag naar een volkstelling¹⁰¹. Het nut van de telling ontging de commissie niet, te meer omdat het bevolkingscijfer van belang was om het contingent van de militia te bepalen. Omdat Smits geen tijd had, mocht Lobatto uitschrijven hoe hij de telling wilde organiseren. Lobatto was voorstander van een integrale volkstelling. Verder pleitte hij voor de oprichting van een commissie, die zou onderzoeken hoe de telresultaten konden worden gecontroleerd. Van dergelijke commissie, waarin volgens Lobatto ook Quetelet moest zetelen, werd nadien niets meer vernomen.

Het was geen toeval dat Lobatto naar Quetelet verwees. Lobatto wist dat ook Quetelet zich bekommerde om de kwaliteit van de bevolkingscijfers en dat hij voorstander was van een integrale telling. Quetelet had immers net zoals Lobatto bevolkingsgegevens nodig voor zijn onderzoek. Aanvankelijk wilde Quetelet het bevolkingscijfer berekenen door de universele multiplicator van Laplace te gebruiken. In de tweede helft van de jaren 1820 raakte Quetelet er evenwel van overtuigd dat een telling van alle inwoners de enige betrouwbare manier was om het bevolkingsaantal vast te stellen. Hij ontpopte zich tot een pleitbezorger van een nationale volkstelling. Quetelet lag mee aan de oorsprong van de prijsvraag die de *Académie royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles* op 7 mei 1828 uitschreef. De wedstrijd had als onderwerp '*Quel serait le mode le plus effectif et le plus sûr de faire le dénombrement de la population du royaume des Pays-Bas?*' en was volgens Quetelet bedoeld om de *Commissie voor de Statistiek* in Den Haag te helpen bij de voorbereiding van de volkstelling.

Eind april 1828 legde de *Commissie voor de Statistiek* aan Willem I een gunstig advies en een ontwerpbesluit voor de organisatie van een volkstelling voor¹⁰². Een maand later nam het staatshoofd, met instemming van de Raad van State, dit advies over¹⁰³. De *Commissie voor de Statistiek* plande in september 1828 een rondvraag bij de gouverneurs over de manier waarop de telling het best kon worden georganiseerd¹⁰⁴. Het is niet duidelijk of deze adviezen bij de commissie toekwamen en of er gevolg aan werd gegeven¹⁰⁵. De *Commissie voor de Statistiek* kwam pas op 5 juni 1829 opnieuw samen. Ze besliste toen een raming van de kostprijs van de volkstelling te maken en een *Tweede verzameling van staten* uit te geven¹⁰⁶. Nadien gaf de commissie geen teken van leven meer. Het is bijgevolg onwaarschijnlijk dat Smits een grote rol speelde in de volkstelling. Het aandeel van Lobatto is moeilijk vast te stellen. De Brusselse *Académie royale des Sciences et Belles-Lettres* leverde geen bijdrage aan de telling. De *Académie* ontving in antwoord op haar prijsvraag twee inzendingen, maar deze werden te licht bevonden om te worden bekroond¹⁰⁷. Wellicht was de volkstelling vooral het werk van het uitvoerende *Bureau voor de Statistiek*.

Het Koninklijk Besluit van 29 september 1828 legde de basis voor de volkstelling. Het uitvoeringsbesluit van 3 september 1829 bepaalde dat de telling moest plaatsvinden tussen 16 november en 31 december 1829, zodat in het hele land het bevolkingscijfer op 1 januari 1830 kon worden vastgesteld. De centrale overheid (bij monde van Cornelis Vollenhoven, die als administrateur voor het Binnenlands Bestuur verantwoordelijk was voor de telling) maakte de richtlijnen voor de telling over aan de gouverneurs, die op hun beurt de gemeenten informeerden. De verzamelde informatie volgde de omgekeerde weg: van de gemeenten via de gouverneurs naar de centrale overheid. Nieuw was dat in 1829 gekozen werd voor een uniforme methodologie, waardoor de hele bevolking (vandaar de term ‘algemene telling’) voor het eerst op dezelfde manier werd geteld. De inwoners (of beter: de gezinshoofden) werden rechtstreeks bevraagd door middel van huishoudelijke ‘invulbiljetten’ of vragenlijsten¹⁰⁸. Alle gezinshoofden en alle alleenstaanden (ook als ze een woning deelden met een ander huishouden) werden geacht een vragenlijst in te vullen. Hierop noteerden ze van elk lid van het huishouden de naam en voornamen, de ouderdom, de geboorteplaats, het geslacht, de burgerlijke staat, de godsdienstige gezindheid en het beroep¹⁰⁹. De gemeenten duiden ‘(bevolkings)tellers’ aan om de vragenlijsten uit te delen, waar nodig in te vullen (of daarbij te helpen) en weer op te halen. Om ervoor te zorgen dat iedereen aan de telling meewerkte, dreigde de overheid met boetes en gevangenisstraffen¹¹⁰.

De bedoeling van de telling was niet louter (en zelfs niet in de eerste plaats) een statistische doorsnede van de bevolking te maken. De bevolkingscijfers moesten dienen als basis voor bevolkingsregisters¹¹¹. Het was daarom nodig vast te stellen wie tot de bevolking van een gemeente behoorde. Bij de telling van 1829-1830 werd ervoor gekozen om de werkelijke bevolking in de bevolkingsregisters op te nemen¹¹². Alleen wie gewoonlijk in een gemeente woonde, werd er tot de werkelijke bevolking gerekend en in het bevolkingsregister ingeschreven. Op het invulbiljet moest daarom worden aangegeven welke leden van het huishouden op het moment van de telling uitzonderlijk niet aanwezig waren en omgekeerd wie tijdelijk in een gemeente verbleef. De militairen die bij hun gezin woonden (en niet in een kazerne) werden samen met hun vrouw en kinderen geregistreerd, ook als ze op het moment van de telling op oefening waren. De militairen die gewoonlijk in een kazerne woonden, werden daarentegen niet op het adres van hun vrouw of gezin ingeschreven. Voor de kinderen in een kostschool, seminaristen, gehospitaliseerden, gevangenen en inwonend dienstpersoneel werd een analoge regeling uitgewerkt. De schippers, forreizeigers en marktkramers zonder vaste verblijfplaats werden ingeschreven in de gemeente waar ze (personele) belastingen betaalden. Wie op meerdere plaatsen belastingen betaalde of meerdere gewoontelijke verblijfplaatsen had (bijvoorbeeld één voor de zomer en één voor de winter) werd gerekend tot de gemeente waar zijn fortuin was gevestigd.

De gemeenteambtenaren namen de werkelijke bevolking per (woon)gebouw uit de huishoudelijke invulbiljetten over in de registers der ingezetenen¹¹³. Hierin noteer-

den ze ook alle geboorten, huwelijken, overlijdens en adreswijzigingen tussen het invullen van het invulbillet en 1 januari 1830. De toestand op 1 januari 1830 werd vervolgens per huishouden overgeschreven in de bevolkingsregisters. Ten behoeve van de eigenlijke volkstelling stelden de ambtenaren twee verzamelstaten op: één met per wijk het aantal huizen en huisgezinnen, het aantal mannen en vrouwen (opgesplitst volgens burgerlijke staat) en het aantal katholieken, protestanten, joden en anderen (tabel A) en één met het aantal mannen en vrouwen per burgerlijke staat ingedeeld in leeftijdsklassen (van minder dan 1 tot meer dan 100 jaar) (tabel B)¹¹⁴. De provincieambtenaren controleerden en verwerkten de gemeentelijke tabellen tot provinciale verzamelstaten. Als laatste stap stelden de ambtenaren in Den Haag (in het *Bureau voor de Statistiek?*) nationale tabellen samen en rekenden het totale bevolkingscijfer uit.

Heuschling en Quetelet zouden zich later niet onverdeeld positief over de volkstelling van 1829-1830 uitlaten, maar velden er in vergelijking met de oudere tellingen toch een gunstig oordeel over: *'Il est [...] à regretter que les recensements faits antérieurement à celui qui nous occupe [1846] méritent si peu de confiance; il faut en excepter cependant celui de 1829, qui a été exécuté avec plus de soins et dans des circonstances plus favorables que les précédents'*¹¹⁵.

De centrale overheid (het *Bureau voor de Statistiek?*) besteedde in 1829 bijzondere aandacht aan de betrouwbaarheid van de telling. Het doel was immers het 'juiste' bevolkingscijfer vast te stellen. In de praktijk bleek dit minder eenvoudig dan gedacht.

De hele bevolking dezelfde vragenlijst voorleggen, was niet voldoende om te garanderen dat iedereen op dezelfde wijze werd geteld. De vragen en instructies werden niet door iedereen op dezelfde manier begrepen, zodat de bevolking niet overal op dezelfde manier in categorieën werd ingedeeld. De ogenschijnlijk duidelijke en eenduidige instructies zorgden bij de provincie- en gemeenteambtenaren, de tellers en de bevolking voor verwarring. Ze moesten worden verduidelijkt en aangevuld op het moment dat de telling al aan de gang was en het in sommige gemeenten niet meer mogelijk was haar bij te sturen¹¹⁶. Zo behoefde het begrip 'vreemdeling' verduidelijking (dit was iedere buitenlander die minder dan een jaar in de gemeente verbleef); was het niet duidelijk waar gehuwd inwonend dienstpersoneel moest worden geteld (inschrijven bij de werkgever) of wat er moest gebeuren indien twee of meer huishoudens een woning deelden (ze mochten eenzelfde invulbillet gebruiken). Begrippen zoals 'dienstmeiden', 'winkeljuffers', 'gouvernantes' en 'kindermeisjes' waren niet duidelijk omschreven. De term 'fabrikant', bijvoorbeeld, sloeg niet alleen op industriëlen, maar ook op brouwers en pianomakers¹¹⁷.

Niet alleen onopzettelijke fouten als gevolg van verkeerde interpretaties en misverstanden bedreigden het correcte bevolkingscijfer. Opzettelijke fouten, waaronder

fraude ingegeven door schrik voor belastingverhogingen, zorgden even goed voor vertekeningen in het bevolkingsaantal. Het was de taak van de gemeenten en de provincies om de angst voor de bevolkingsstatistiek weg te nemen. De centrale overheid nam bij monde van Vollenhoven niettemin een welwillende – zij het neerbuigende – houding aan tegenover de bevolking, omdat een verkeerd ingevulde vragenlijst ‘*soms eerder kan beschouwd worden, als een gevolg van gebrek aan beschaving en oordeel, dan wel van opzettelijke onwil of kwade trouw*’¹¹⁸. De keuze van de tellers was daarom van cruciaal belang, niet het minst omdat zij ervoor moesten zorgen dat alle vragenlijsten (correct) werden ingevuld. Op het platteland deelden de burgemeesters, de eerste schepenen of andere leden van het gemeentebestuur (samen met de gemeentesecretarissen) de huishoudelijke invulbiljetten uit. In de steden werden hiervoor doorgaans de politiecommissarissen ingeschakeld. Dit gaf de volkstelling enige *sérieux*, maar hield de connotatie met het repressieve karakter van de overheidsstatistiek in stand.

In Vlaanderen en Wallonië speelde niet alleen de vrees voor repressie en belastingverhogingen de telling parten. De bevolking stond over het algemeen argwanend tegenover de initiatieven die uitgingen van de centrale overheid in Den Haag. De vijandige houding tegenover het centrale gezag in het algemeen en de volkstelling in het bijzonder zorgden ervoor dat de telling in de zuidelijke provincies op weinig bijval kon rekenen. In pamfletten en krantenartikels werd de bevolking opgeroepen om de volkstelling te dwarsbomen. Het stadsbestuur van Lier schreef naar de gouverneur van Antwerpen ‘*dat de geest van den eenvoudige Burger zoo zeer opgeruid en in achterdocht gebracht wordt door het wantrouwen, welk men in de Antwerpenaar en soortgelijke schotschrijften, die ieder een thans in de herberg en volksverzamelplaatsen aantreft en leest, tegen allen daad van het gouvernement poogt in te boezemen en te verspreiden*’¹¹⁹. *Le Courrier des Pays-Bas*, die op het einde van de jaren 1820 steeds meer ageerde tegen het ‘Hollands’ bewind, stookte haar lezers op. ‘*Les bulletins de recensement [...] sont rédigés en hollandais*’, liet de Franstalige krant weten, ‘*Ainsi le gouvernement, par une mesure de détail qui embrasse la nation entière, déclare de rechef la langue hollandaise [...] langue des Pays-Bas*’¹²⁰. De liberale krant protesteerde tevens tegen de vraag naar de religieuze gezindheid, omdat ze het onaanvaardbaar vond dat de overheid zich bemoeide met het privéleven van de bevolking.

Hoe zwaar de onopzettelijke en opzettelijke fouten wogen op de uitkomsten van de telling kon (en kan) niet worden vastgesteld. De vragen om bijkomende richtlijnen die via de provincies bij het *Bureau voor de Statistiek* toekwamen, gaven aan dat er problemen waren met de uitvoering van de telling. Vermoedelijk werden echter niet alle moeilijkheden gesignaleerd en de impact van de gekende problemen was moeilijk in te schatten. Er kon onmogelijk worden nagegaan of zelfs maar worden geschat hoeveel mensen niet, teveel of in de verkeerde categorie werden geteld. Er kon niet worden achterhaald of de tellers de antwoorden naar eigen goeddunken bijstuurden of in welke mate het dreigement van vervolging de respons beïnvloedde. Ook de

gemeentelijke en provinciale overheden zagen dat de telling niet probleemloos verliep. Ze wisten dat het vastgestelde bevolkingscijfer afweek van het 'echte' bevolkingsgetal, maar kenden het verschil tussen het 'echte' en het getelde cijfer niet. Op alle niveaus ontbrak het de overheden aan middelen of technieken om de 'fouten' in de telling systematisch op te sporen of in te schatten en om de vastgestelde fouten te corrigeren. In 1828 had Lobatto voorgesteld een nationale commissie samen te stellen die zich met deze kwesties zou bezighouden. De commissie was er vermoedelijk niet gekomen, omdat de centrale overheid verkoos de kwaliteitszorg te decentraliseren.

De Gedeputeerde Staten werden verantwoordelijk gesteld voor de controle op de telresultaten. De centrale overheid verwees de provinciegouverneurs naar de regionale experts in de politieke rekenkunde om hen te adviseren over de middelen om de telling te controleren¹²¹. Het centrale gezag gaf hiermee aan dat het wist dat dergelijke technieken bestonden, maar dat ze deze expertise zelf niet in huis had. Quetelet stelde aan de Zuid-Brabantse provinciegouverneur voor om het bevolkingsaantal van elke gemeente te vergelijken met de nationale of regionale gemiddelden¹²². De administrateur voor Binnenlands Bestuur Vollenhoven adviseerde om de resultaten van de telling te vergelijken met de op basis van de bevolkingsevolutie berekende bevolkingscijfers¹²³. De Antwerpse gouverneur Edmond de la Coste beval het gebruik van de sterftcijfers als controlemiddel aan¹²⁴. Elk van de voorgestelde methodes kon de 'waarschijnlijkheid' van de telresultaten bepalen. Indien onwaarschijnlijkheden werden vastgesteld, was het evenwel allesbehalve duidelijk waar de fout zat (behalve dan bij telfouten) en hoe deze kon worden gecorrigeerd. Of en op welke schaal de voorgestelde methodes werden toegepast, is niet duidelijk.

2.3 Epiloog. Einde van een land, einde van een statistiek

Het protest tegen de volkstelling van 1829-1830 in de zuidelijke provincies was symptomatisch voor de groeiende onvrede met het regime van Willem I. Het nieuwe land bracht niet de eenheid en voorspoed waarnaar het streefde. In de zomer van 1830 liep het verzet tegen het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in het zuiden uit op een revolutie.

De volkstelling van 1829-1830 was op dat moment nog niet volledig afgewerkt. Sommige provinciale totalen waren reeds verstuurd naar Den Haag; andere lagen nog bij de provinciebesturen. De afscheuring van de zuidelijke provincies zorgde ervoor dat de Nederlandse autoriteiten niet meer aan de statistieken konden, die zich nog in het zuiden van het land bevonden. Omgekeerd hadden de nieuwe machthebbers in Brussel geen toegang tot de statistieken in Den Haag.

Het is niet duidelijk of de centrale overheid van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden van plan was om de telling te publiceren. Indien dergelijke plannen beston-

den, dan werden ze door de revolutie gedwarsboemd. De resultaten voor de noordelijke en de zuidelijke provincies samen uitgeven was niet meer mogelijk, maar ook de gemeentelijke cijfers over (Noord-)Nederland werden niet gepubliceerd¹²⁵. Lobatto nam in zijn *Jaarboekjes* van 1831 en 1832 de totalen (volgens leeftijd en geslacht) voor de provincies, de steden en de plattelandsdistricten op¹²⁶. Pas decennia later zouden de bevolkingscijfers per gemeente worden uitgegeven. De Limburgse gemeentelijke cijfers verschenen als bijlage bij de vierde volkstelling van 1859¹²⁷. Meer gemeentelijke cijfers werden in 1880 opgenomen in de *Bijdragen tot de algemeene Statistiek van Nederland* voor het jaar 1878.

In Nederland stortte de scheiding tussen het noorden en het zuiden de overheidsstatistiek in een crisis. Na 1830 werd van de *Commissie voor de Statistiek*, van de provinciale commissies voor de statistiek en van het *Bureau voor de Statistiek* nauwelijks nog iets gehoord. De activiteiten van de commissie waren reeds voor 1830 stilgevalen. Mogelijk liet de overheid de commissie samen met het bureau verder wegdeemsteren eens de telling van 1829-1830 was afgerond.

Lobatto, die Smits na diens terugkeer naar Brussel opvolgde in de *Commissie voor de Statistiek*, slaagde er niet in de overheidsstatistiek nieuwe impulsen te geven. De politieke rekenkundige was een enthousiast gebruiker van officiële (demografische) cijfers, maar het werk van de *Commissie voor de Statistiek* leek hem minder te interesseren. Misschien probeerde hij de commissie meer de richting van de politieke rekenkunde uit te sturen, maar was het draagvlak daarvoor te klein. Lobatto's belangstelling voor de overheidsstatistiek verminderde verder toen hij in 1834 een eredoctoraat in de wis- en natuurkunde kreeg van de universiteit van Groningen en in 1842 hoogleraar in de hogere wiskunde werd aan de Koninklijke Academie in Delft. Een alternatief voor Lobatto was er niet. De statistiekdocenten aan de universiteiten hadden zich altijd ver van het samenstellen van statistieken gehouden en niets wijst erop dat dit na 1830 veranderde. De Bosch Kemper publiceerde in een *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje* officiële statistieken, maar verder ging de vermenging tussen de universitaire statistiek en de overheidsstatistiek vermoedelijk niet.

Zonder de steun van de overheid, de politieke rekenkundigen en de *Staatenskunde*-statistici werd de overheidsstatistiek in Nederland na 1830 opnieuw een anonieme activiteit beoefend door de diverse ministeries¹²⁸. In 1839 organiseerde het ministerie van Binnenlandse Zaken in Den Haag de tienjaarlijkse volkstelling, maar verder bewoog er tot in 1848 weinig op het vlak van de officiële statistiek. In dat jaar werd onder leiding van Marie Matthieu von Baumhauer een bureau voor de statistiek opgericht in de afdeling Binnenlands Bestuur van het ministerie van Binnenlandse Zaken¹²⁹. Het bureau gaf tussen 1851 en 1866 een *Statistisch Jaarboekje* uit en werd in 1857 omgevormd tot een zelfstandige afdeling van het ministerie, maar kende voor het overige een eerder moeizame geschiedenis.

De *Commissie voor de Statistiek* verging het niet veel beter. Volgens Lobatto hield de commissie in 1830 (de facto?) op te bestaan. In 1842 betreunde hij dat een *Commission centrale de Statistique*, zoals die in België vanaf 1841 bestond, in Nederland ondenkbaar was¹³⁰. In de praktijk lijkt de *Commissie voor de Statistiek* te hebben voortbestaan. In 1831 ontplooidde ze nog enige activiteit en in 1846 merkte Ackersdijck op dat de *Commissie voor de Statistiek* niet aangepast was aan de noden van haar tijd¹³¹. Aan de verzuchtingen op het gebied van de coördinatie en concentratie van de overheidsstatistiek zou pas op het einde van de 19de eeuw worden voldaan. Met de oprichting van de *Centrale Commissie voor de Statistiek* in 1892 en het *Centraal Bureau voor de Statistiek* in 1899 kreeg de Nederlandse overheidsstatistiek een solide institutionele basis¹³².

2.4 Besluit. Een statistisch kaartenhuis

Na 1815 bleef de overheidsstatistiek een toekomstgericht project, bedoeld om de vooruitgang of voorspoed van het land op te meten en/of te bewerkstelligen en om het 'succes' van het nieuwe land(sbestuur) vast te stellen¹³³.

Willem I streefde onder meer via welvaart en sociale orde naar staatsvorming en eenmaking. De economie en bevolking namen in het beleid een belangrijke plaats in. Als afgeleiden daarvan stonden de economische en demografische statistieken centraal in de overheidsstatistiek¹³⁴. Niet alleen inhoudelijk, maar ook vormelijk waren de statistieken een politiek instrument in een beleid gericht op unificatie. De statistieken voegden (aspecten van) het land samen in één beschrijving of tabel en creëerden minstens visueel een staatkundige eenheid. Zo werden de demografische en economische statistieken (en bij uitbreiding alle overheidsstatistieken) een factor in de staatsvorming die Willem I in 1815 op gang bracht.

Tijdens het eerste decennium van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden moesten thematische tabellenstatistieken het beleid voorzien van feitelijke informatie. (Figuur 2.1) De volkstellingen hielpen de bevolking in het oog te houden en dienden om het land administratief, militair en fiscaal te organiseren; de economische statistieken wierpen een licht op het welvaartspeil van de bevolking en op het gevaar voor sociale onrust.

De overheidsstatistiek was in deze periode in hoofdzaak een beleidsinstrument en vormde een gesloten wereld binnen de administratie. Ze registreerde de samenleving, maar trad er niet mee in dialoog. De officiële statistieken werden niet op grote schaal gepubliceerd of ter beschikking gesteld van de wetenschappers en intellectuelen. Mede door dit isolement stond de officiële tabellenstatistiek ver van de statistiek aan de universiteiten. Daar oriënteerde de statistiek zich vormelijk (beschrijvend) en inhoudelijk (het hele land in kaart brengen) op de *Staatkunde*. De universitaire sta-

tistici, die zelf geen statistieken samenstelden, sloten met hun visie op de overheidsstatistiek wel aan bij de statistiek die in de provincies beoefend werd.

Omwille van de functionaliteit werd de overheidsstatistiek gekenmerkt door een hoge mate van deconcentratie. Er was geen sprake van een centrale sturing of coördinatie van de statistiekproductie. Elk ministerie stelde met zijn afdelingen de statistieken samen die nodig waren voor het beleid.

Figuur 2.1. Kenmerken van de overheidsstatistiek tussen 1815 en 1830

	Vorm	Doelstelling	Organisatie	Methodologie	Relatie met het intellectuele veld
1815-1826	Thematische statistiek	Beleidsinstrument	Deconcentratie	Decentralisatie	Beperkte openbaarheid Isolement
1826-1830	Algemene statistiek	Portret van het land	Concentratie	Centralisatie	Openbaarheid Samenwerking

Toen het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in het midden van de jaren 1820 in minder woelige vaarwateren terechtkwam, veranderde de overheidsstatistiek. De nadruk kwam te liggen op een ‘algemene statistiek des rijks’. Deze encyclopedische statistiek was niet zozeer bedoeld om het beleid snel te informeren over urgente maatschappelijke, politieke of economische thema’s, maar om in de traditie van de *Staatkunde* de krachten van het land tentoon te spreiden en de grootsheid en eenheid van het land te benadrukken.

Om dergelijke grootschalige inspanning mogelijk te maken en de algemene statistiek te voeden met informatie die tot dan toe verspreid zat over de diverse thematische statistieken, ging de overheidsstatistiek het pad van de institutionalisering en organisatorische concentratie op. Het *Bureau voor de Statistiek* moest instaan voor de praktische realisatie van de algemene statistiek, terwijl de *Commissie voor de Statistiek* een raadgevende en coördinerende functie kreeg.

De evolutie van de thematische beleidsgerichte statistiek naar de algemene statistiek werd in belangrijke mate gedragen door Smits, de secretaris van de *Commissie voor de Statistiek*. Op Smits na kon de algemene statistiek op weinig medestanders rekenen. Willem I en zijn ministers stemden wel in met de oprichting van een *Bureau* en een *Commissie voor de Statistiek*, maar Smits was de enige ambtenaar die aan de overheidsstatistiek werd toegewezen. De activiteiten van het bureau en de commissie voor de statistiek bleven daardoor beperkt.

Smits gaf vrijwel eigenhandig gestalte aan de algemene statistiek van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Onder zijn leiding gaf de *Commissie voor de Statistiek* twee publicaties uit en won ze bij de provincies informatie over allerlei maatschappelijke fenomenen in. De publicatie van de (aanzetten tot de) algemene statis-

tiek botste bij diverse topambtenaren van Binnenlandse Zaken op weerstand en ook het beroep dat op de provincies werd gedaan kon niet op algemene instemming rekenen.

De lokale en regionale overheden en de bevolking stonden traditioneel argwanend tegenover de overheidsstatistiek. De provincies neigden bovendien meer naar de verhalende encyclopedische statistiek dan naar de door Smits gevraagde tabellenstatistieken. Smits slaagde er niet in de provincies en gemeenten te verzoenen met zijn *measurement projects*, maar het lukte hem wel de provincies meerdere verzamelstaten en vragenlijsten te laten invullen. Er werden zelfs provinciale commissies voor de statistiek opgericht, al waren zij geen onverdeeld succes.

De (weinige) publicaties van de *Commissie voor de Statistiek* waren indicatief voor een verandering in de verhouding tussen de overheidsstatistiek en het maatschappelijke veld. De algemene statistiek kon haar rol – het land tonen – maar voluit spelen wanneer de officiële statistieken werden gepubliceerd. Smits benadrukte bovendien het belang van de publicatie van de overheidsstatistieken, omdat hij het interpreteren van het statistisch materiaal wilde overlaten aan de wetenschappers, politieke economen en politieke rekenkundigen en met de overheidsstatistiek het maatschappelijke en wetenschappelijke debat wilde voeren.

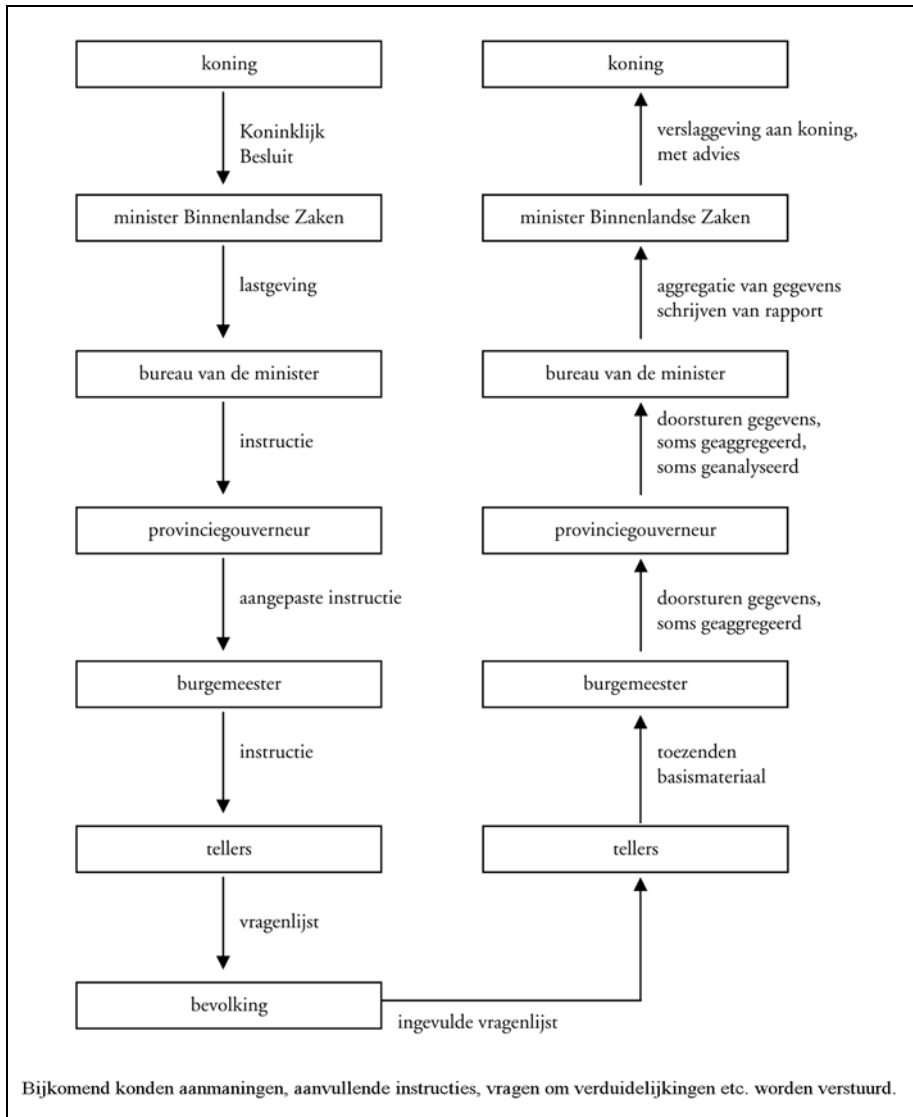
Door de toenemende openheid van de kant van de overheid konden de *Staatenskunde*-statistici aan de universiteiten en de wiskundigen zoals Quetelet en Lobatto de officiële statistieken publiceren en in hun lessen of onderzoek gebruiken. De welwillende contacten tussen de overheid en de waarschijnlijkheidsdenkers, die hieruit groeiden, zorgden niet voor een toenadering tussen de officiële statistiek en de kansrekening. De overheidsstatistiek bleef gebaseerd op integrale tellingen en was wars van berekeningen. Deze visie op de overheidsstatistiek was de beoefenaars van de waarschijnlijkheidsrekening niet vreemd. In de tweede helft van de jaren 1820 vroegen Lobatto en Quetelet – met succes – aan de overheid om een algemene volkstelling.

In 1829 stemden Willem I en zijn minister van Binnenlandse Zaken in met de organisatie van een algemene – nationale en integrale – volkstelling. De volkstelling van 1829-1830 stond aan het begin van een nieuwe fase in de informatieverzameling. De telling maakte voor het eerst (en zoals later zou blijken, vrijwel definitief) komaf met de methodologische decentralisatie. De provincies en gemeenten verloren in 1829 hun autonomie op het vlak van de informatieverzameling. De centrale overheid besliste niet alleen welke inlichtingen moesten worden ingewonnen; ze legde ook vast *hoe* dit moest gebeuren. Daardoor was het mogelijk om in het hele land (van elke inwoner) op een gestandaardiseerde en uniforme manier gegevens bijeen te brengen.

De centrale overheid besliste in 1829 niet alleen om in het hele land op een uniforme wijze informatie in te winnen, maar ook om de bevolking rechtstreeks te bevragen.

De gezinshoofden moesten een gestandaardiseerde vragenlijst invullen. Het uitdelen en ophalen en eventueel het (helpen bij het) invullen van de vragenlijsten was een taak voor de tellers, ambtenaren die een rechtstreekse schakel vormden tussen de gemeentelijke autoriteiten en de respondenten. (Figuur 2.2)

Figuur 2.2. Het informatieverwerkingsproces in de volkstelling van 1829-1830

Bron: Gebaseerd op: C.JEURGENS, P.KLEP, *Informatieprocessen van de Bataafs-Franse overheid, 1795-1813*, Den Haag, 1995, p.17 (figuur 1).

De gekozen werkwijze zorgde niet alleen voor uniformiteit in de informatieverzameling. In principe garandeerde ze ook dat elke inwoner in de telling was opgenomen. Hiermee werd het statistische ideaal van ‘volledigheid’ (althans in theorie) gerealiseerd, waardoor aan één van de voorwaarden voor een betrouwbare overheidsstatistiek werd voldaan.

De andere voorwaarde – correcte getallen – bleef problematisch. De gezinshoofden (en in mindere mate de tellers) waren bij de volkstelling van 1829-1830 zelf verantwoordelijk voor ‘het juiste getal’. Indien zij hun vragenlijsten nauwkeurig en juist invulden, kon het exacte bevolkingscijfer gekend worden. In de praktijk bleek dit niet eenvoudig: gezinshoofden begrepen de vragen verkeerd; ze vulden (opzettelijk of ter goeder trouw) foute of onvolledige gegevens in; in ongeletterde gezinnen moesten de tellers de mondelinge mededelingen in geschreven antwoorden omzetten; bij de verwerking van de vragenlijsten bleken de instructies voor de gemeenten en provincies minder eenduidig en duidelijk dan aanvankelijk gedacht...

De centrale overheid zocht naar technieken om de juistheid van de meegedeelde inlichtingen te controleren. Mede door haar contacten met wiskundigen en waarschijnlijkheidsdenkers zoals Quetelet en Lobatto had de overheid een (vaag) idee over de mogelijkheden om de waarschijnlijkheid van de bevolkingscijfers te testen. De argwaan tegenover de waarschijnlijkheidsrekening bleef niettemin groot. Het centrale gezag decentraliseerde het nazicht van de telling. De provincies kregen het advies om de waarschijnlijkheid van de inlichtingen na te gaan (bijvoorbeeld door de gegevens van verschillende gemeenten te vergelijken of door oudere statistieken naast de nieuwe telling te leggen). De waarschijnlijkheidsrekening slaagde er echter niet in hieraan doeltreffende technieken te koppelen om de onwaarschijnlijke (en bijgevolg mogelijk verkeerde) cijfers te corrigeren.

Niet alleen in haar zoektocht naar het juiste getal boekte de overheidsstatistiek (voorlopig?) weinig resultaat, ook als staatsvormend project was haar succes beperkt. Zolang de overheidsstatistiek – en zeker de algemene statistiek – niet werd uitgegeven, kon zij haar functie als unificerend (samenbindend) instrument amper waarmaken.

Het ongenoegen en het verzet waarmee de informatieverzameling bovendien werd onthaald, bemoeilijkte de identificatie tussen de bevolking, de (categorieën in de) statistiek en de staat. Onder het verzet van de zuidelijke provincies tegen de volkstelling van 1829-1830 (die onterecht als eentalig Nederlandstalig werd beschouwd) ging ongenoegen schuil over het mislukken van het staatsvormende beleid van Willem I. In het overwegend katholieke zuiden werd de vraag over het godsdienstige geloof daarenboven opgevat als een ongeoorloofd binnendringen van de staat in de privé-sfeer. Onder de industriële broeide reeds lang voor 1830 een burgerlijk-liberaal verzet tegen de overheidsstatistiek. Zij verzetten zich omwille van hun persoonlijke

belangen (belastingen, bedrijfsgeheim) tegen het alziende statistische oog van de centrale overheid.

Ook wie de overheidsstatistiek gunstig gezind was, werkte niet noodzakelijk mee aan een nationale statistiek, laat staan aan een natiestaat. De provinciale statistische beschrijvingen, bijvoorbeeld, bewerkstelligden niet noodzakelijk de integratie van de provincie in de staat, maar konden ook de regionale identiteit benadrukken. De Keverberg de Kessel begreep in de late jaren 1810 goed dat de statistiek de ‘nationale’ eenheid kon uitdrukken en gebruikte dit inzicht om de ‘*Vlaemse natie*’ uit statistieken te houwen.

Eindnoten

1. I.H.STAMHUIS, 'Cijfers en Aequaties' en 'Kennis der Staatskrachten'. *Statistiek in Nederland in de negentiende eeuw*, Amsterdam, 1989, pp.137-148; Idem, The differentiation of statistics and political economy: the teaching of Kluit and Vissering, in: P.M.M.KLEP, I.H.STAMHUIS (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: the Netherlands 1750-1850*, Amsterdam, 2002, pp.172-184.
2. P.M.M.KLEP, A.VERHEUSEN, The Batavian statistical revolution in the Netherlands 1798-1802. Frequency, formats, administrative success, and political background, in: P.M.M.KLEP, I.H.STAMHUIS (eds.), *Op.cit.*, pp.217-240.
3. I.H.STAMHUIS, An unbridgeable gap between two approaches to statistics, in: P.M.M.KLEP, I.H.STAMHUIS (eds.), *Op.cit.*, pp.76-77.
4. In 1802 schreef de *Hollandse Maatschappij van Wetenschappen* een prijsvraag uit onder de titel 'Welke is de oorzaak dat men in de grondige kennis van de algemeene en bijzonder staathuishoudkunde bij ons zo ver ten achter is bij onze naburen?'. H. Witlox' vaststelling dat '[d]e Nederlanders schijnen te hebben uitgemaakt in een gebrek aan statistische kennis aangaande de eigen huishouding' moet in het licht van het recente onderzoek over Nederland niettemin worden genuanceerd. H.WITLOX, *Schets van de ontwikkeling van welvaart en bedrijvigheid in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Benelux, 1815-1830*, Nijmegen, 1956, p.35.
5. G.GADEYNE, De volkstelling van 1814 in West- en Oost-Vlaanderen, in: *BTNG*, XII, 1981, 1-2, pp.59-76. Bronnenuitgave: J.DE BELDER, L.JASPERS, C.GYSSELS, C.VANDENBROEKE, *Arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen, 1814-1815. Een socio-professionele en demografische analyse. Werkdocumenten*, [Gent,] [1985].
6. Omzendbrief intendant Oost-Vlaanderen aan burgemeesters 5/11/1814. RAG, HF, 295/3.
7. Omzendbrief intendant Oost-Vlaanderen aan burgemeesters 19/11/1814. RAG, HF, 295/3.
8. H.W.METHORST, *Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden*, Den Haag, 1902, p.1.
9. Omzendbrief gouverneur Zuid-Brabant aan gemeentebesturen 25/7/1821, in: *Bulletin administratif de la province du Brabant méridional*, 1821, V, p.509.
10. Omzendbrief ondervoorzitter Bestendige Deputatie aan gemeentebesturen 15/5/1822, in: *Bulletin administratif de la province du Brabant méridional*, 1822, VI, p.331.
11. N.RANDERAAD, The Dutch paths to statistics 1815-1830, in: P.M.M.KLEP, I.H.STAMHUIS (eds.), *Op.cit.*, p.104.
12. Brief gouverneur Henegouwen aan minister Binnenlandse Zaken 3/2/1816. NADH, Tweede Afdeling ministerie Binnenlandse Zaken, 118.
13. S.VRIELINCK, *De territoriale indeling van België (1795-1963). Bestuursgeografisch en statistisch repertorium van de gemeenten en de supracommunale eenheden (administratief en gerechtelijk). Met de officiële uitslagen van de volkstellingen*, Leuven, 2000, pp.2061-2068. Omwille van de band met het leger werden de antwoorden overgemaakt aan de commissaris van de Nationale Militie. NADH, Tweede Afdeling ministerie Binnenlandse Zaken, 147. Mogelijk werden de bevolkingscijfers ook gebruikt om het aandeel van elke gemeente in het Algemeen Fonds voor Vondelingen en Verlaten Kinderen te bepalen (KB 1/6/1816). NADH, Tweede Afdeling ministerie Binnenlandse Zaken, 143.

14. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 14/2/1816. PAW, MA 1815-1830 (1ste reeks), 162.
15. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs Belgische provincies 14/2/1816. NADH, Tweede Afdeling ministerie Binnenlandse Zaken, 118.
16. A.QUETELET, Sur les anciens recensements de la population belge, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) p.3.
17. In de provincie Antwerpen, bijvoorbeeld, moest in 1818 een nieuwe telling plaatsvinden, omdat de bestuurlijke omschrijvingen sedert 1816 waren gewijzigd. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneur Antwerpen 2/10/1818. RAAnt, PA, J/176. Over de tellingen op lokaal niveau: M.VANDEPUTTE, De nominatieve volkstelling te Zulte in 1818, in: *Jaarboek van de Geschied- en Heemkundige Kring De Gaverstreke*, VI, 1978, pp.76-106; P.VOS, De volkstelling van 31 december 1820 in het arrondissement Turnhout, in: *Taxandria*, XXXIX, 1967, pp.169-199. In Oostakker werden reeds in 1817 nominatieve bevolkingslijsten aangelegd. R.POELMAN, De nominatieve volkstelling te Oostakker in 1817, in: *Jaarboek van de Heemkundige Kring De Oost-Oudburg*, XVI, 1979, pp.3-92. Ook elders werden vanaf 1817 diverse bevolkingsstatistieken bijgehouden. Een aantal daarvan viel buiten het kader van de nationale volkstellingen (maar waren niettemin een antwoord op een oproep van de centrale overheid). Toen in 1827 aan de provincies werd gevraagd wanneer de laatste bevolkingsopname had plaatsgevonden, liepen de data dan ook sterk uiteen. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 24/1/1827. NADH, Commissie voor de Algemeene Statistiek van het Rijk, 5.
18. M.POULAIN, Évolution des statistiques démographiques belges disponibles au niveau communal depuis la fin du XVIIIe siècle, in: *Revue belge de géographie*, CV, 1981, 5, p.208.
19. Omzendbrief gouverneur Oost-Vlaanderen aan burgemeesters 15/10/1818, in: *Mémorial administratif de la Flandre orientale*, [1819,] IV, p.299.
20. Bronnenuitgaven: I.J.BRUGMANS, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, Den Haag, 1956; D.DAMSMA, J.M.M.DE MEERE, L.NOORDEGRAAF, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw. Supplement*, Den Haag, 1979; N.CAULIER-MATHY, *Statistiques de la province de Liège sous le régime hollandais*, Louvain/Paris, 1962.
21. H.COPPEJANS-DESMEDT, Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CXXVI, 1960, 1, pp.31-35; I.J.BRUGMANS, *Op.cit.*, pp.IX-XVI. De *Mémoire sur la situation de commerce et de l'industrie publique dans le Département de Sambre-et-Meuse (1816)*, met daarin ruime aandacht voor de economische toestand voor 1816 en de toenmalige crisis, was (wellicht) een antwoord op de telling van augustus 1816. AEN, Province 1814-1827, 78.
22. De sociale gevolgen van de economische crisis gaven in september 1817 aanleiding tot een telling van de industriearbeiders. H.COPPEJANS-DESMEDT, *Art.cit.*, pp.35-36.
23. *Ibidem*, p.32.
24. Brief Gedeputeerde Staten Luik aan minister Binnenlandse Zaken s.d. AEL, FH, 3255.
25. Omzendbrief administrateur Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aan colleges van Gedeputeerde Staten 14/3/1820. Geciteerd in: I.J.BRUGMANS, *Op.cit.*, p.XVII.
26. *Ibidem*, pp.XVI-XXV; H.COPPEJANS-DESMEDT, *Art.cit.*, pp.37-39.
27. Ten behoeve van het Franstalige zuiden van het land werd de Nederlandstalige lijst vertaald. AEL, FH, 3270.

28. H.COPPEJANS-DESMEDT, Art.cit., pp.36-37; B.GALES, R.FREMDLING, IJzerfabrikanten en industriepolitiek onder koning Willem I: de enquête van 1828, in: *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, LVII, 1994, pp.287-347.
29. Volgens M. Goossens en G. Dejongh vond tussen 1815 en 1830 geen enkele landbouwtelling plaats. M.GOOSSENS, G.DEJONGH, *Agriculture in figures. Belgian agricultural and cadastral statistics for the period 1801-1825. Publication of source material*, Leuven, 1997, p.6. J. De Belder en E. Vanhoute vermelden twee landbouwtellingen (uit 1816 en 1826). J.DE BELDER, E.VANHAUTE, Sociale en economische geschiedenis, in: J.ART (ed.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel 1: Nieuwste Tijden – 19de-20ste eeuw*, Gent, 1993, p.112.
30. N.RANDERAAD, Art.cit., p.102.
31. *Staat van den landbouw en der landhuisbouding, in derselver onderscheidene taken, in de provincie Groningen, in den jare 1818*, Groningen, 1821; H.K.ROESSINGH, A.H.G.SCHAARS, *De Gelderse landbouw beschreven omstreeks 1825*, Wageningen, 1996. (heruitgave van het landbouwkundig deel van de beschrijving van Gelderland uit 1826)
32. N.RANDERAAD, Art.cit., p.103.
33. *Ibidem*, pp.118-120, p.123.
34. *Société statistique de la Flandre orientale. Assemblée générale de la Société, le 5 juillet 1818*, s.l., [1818?]. Over De Keerberg de Kessel: A.QUETELET, Notice sur le Bn Charles-Louis-Guill.-Jos. de Keerberg de Kessel, in: *AARB*, VIII, 1842, pp.101-114; Idem, Le baron de Keerberg de Kessel, in: Idem, *Sciences mathématiques et physiques chez les Belges, au commencement du XIXe siècle*, Bruxelles, 1866, pp.734-744; L.VAN BIERVLIET, Keerberg de Kessel, Charles Louis Guillaume Joseph baron de, in: *NBW*, Brussel, 1981, IX, kol.427-431. De interesse die in Oost-Vlaanderen en in het bijzonder in Gent leefde voor de statistiek, blijkt ook uit de statistieken die Emmanuel Carolus Van der Meersch (suikerraffinadeur, gedeputeerde voor Oost-Vlaanderen, gemeenteraadslid in Gent, in 1817 beheerder van het fonds ter ondersteuning van de Oost-Vlaamse industrie en vanaf 1827 werknemer van de Nederlandse Handelsmaatschappij) in 1817 en in 1826 over de katoennijverheid samenstelde. H.COPPEJANS-DESMEDT, De statistieken van Emmanuel Carolus Van der Meersch over de katoenindustrie in Oost-Vlaanderen, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CXXVIII, 1962, 3, pp.121-181.
35. *Arrêté portant organisation d'une société pour la formation d'une statistique de la Flandre orientale*, s.l., s.d., p.3.
36. *Ibidem*, p.3.
37. *Ibidem*, p.5. Convocatie leden van de *Société statistique de la Flandre orientale* door gouverneur 2/7/1818. RAG, HF, 78/8.
38. Eerste citaat: Brief gouverneur Oost-Vlaanderen aan potentiële leden Société statistique s.d. VBUGent, I.S.46. Tweede citaat: Brief gouverneur Oost-Vlaanderen aan minister Binnenlandse Zaken 1/1/1818. RAG, HF, 78/8.
39. *Arrêté portant organisation*, p.17.
40. Kladbrief gouverneur Oost-Vlaanderen aan gouverneur West-Vlaanderen 12/11/1817. RAG, HF, 78/8.
41. Brief gouverneur West-Vlaanderen aan gouverneur Oost-Vlaanderen 14/11/1817. RAG, HF, 78/8.
42. De afdelingen, voorgezeten door de gouverneur, kwamen minstens viermaal per jaar bijeen om aan het hun toevertrouwde onderdeel van de statistiek te werken. Daarnaast werd tweemaal per

- jaar een algemene vergadering belegd. Het is niet duidelijk hoeveel vergaderingen er in totaal plaatsvonden. Voor de leden van de afdelingen op 9 januari 1818: *État d'organisation des Comités divisionnaires de la Société statistique de la Flandre Orientale*, s.l., [1818?]. Zie ook: Procès-verbal de la première séance du 3e Comité divisionnaire 21/1/1818. VBUGent, I.S.46.
43. *Arrêté portant organisation*, p.17.
 44. *Arrêté qui crée un Comité auxiliaire de Statistique dans chacune des villes d'Alost, Audenarde, Eclo, St.-Nicolas et Termonde, du 13 octobre*, s.l., [1818?].
 45. Over de verwezenlijkingen van de *Société statistique de la Flandre orientale* is weinig met zekerheid geweten. Het archief beslaat nauwelijks meer dan de eerste maanden van de vereniging. Verwijzingen naar (verslagen van) vergaderingen: RAG, HF, 78/8. Het tijdschrift dat de *Société* wilde uitgeven, werd niet teruggevonden. Brief gouverneur Oost-Vlaanderen aan gouverneur West-Vlaanderen 3/1/1818. RAG, HF, 78/8.
 46. C.J.H.JANSEN, The teaching of statistics in the eighteenth century at the law faculties of the Republic of the United Provinces, in: P.M.M.KLEP, I.H.STAMHUIS (eds.), *Op.cit.*, pp.149-170.
 47. N.RANDERAAD, Art.cit., pp.113-117; I.H.STAMHUIS, *Cijfers*, pp.134-135; Idem, Sources of information of Dutch university statisticians after 1800, in: P.M.M.KLEP, I.H.STAMHUIS (eds.), *Op.cit.*, pp.193-216; Idem, The differentiation, pp.171-191; A.T.VAN DEURSEN, *Geschiedenis en toekomstverwachting. Het onderwijs in de statistiek aan de universiteiten van de achttiende eeuw*, Kampen, 1971.
 48. I.H.STAMHUIS, Sources, pp.206-209.
 49. Tydeman was zelf geen tabellenstatisticus, maar vertaalde toch het werk van Von Schlözer in het Nederlands. A.L.VON SCHLÖZER (vertaald uit het Duits door H.W. Tydeman), *Theorie der Statistiek of Staats-kunde*, Groningen/Amsterdam, 1807.
 50. N.RANDERAAD, Art.cit., p.123.
 51. Over het onderricht in de statistiek aan de *Université de Liège*: PHARSIN, La création de la première chaire d'économie politique en Europe occidentale (Liège, 1819), in: *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques de l'Académie Royale de Belgique* (5e série), LII, 1966, pp.166-183; Idem, L'enseignement de l'économie politique et de la statistique à l'Université de Liège de 1820 à 1830, in: *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques de l'Académie Royale de Belgique* (5e série), LII, 1966, pp.307-323.
Cursussen en biografische nota's, zie onder meer: F.J.MONE (vertaald uit Duits en Latijn door E. Tandel), *Théorie de la statistique*, Louvain, 1834; X.HEUSCHLING, *Résumé de la statistique générale de la Belgique, publié par le département de l'intérieur pour la période décennale de 1841 à 1850, précédé, par forme de préface, d'une notice biographique sur Wagemann, en son vivant professeur de statistique à l'université de Liège*, Bruxelles, 1852; Idem, Jean-George Wagemann et son enseignement de la statistique générale à l'université de Liège. Notice historique, in: *BCCS*, 1853, V, (verhandelingen) pp.311-320; J.A.H.MICHIELS VAN KESSENICH, *La statistique d'après feu Mr Wagemann, professeur à l'Université de Liège*, Roermond, 1846-1851; J.G.WAGEMANN, *Statistique générale*, lesnota's academiejaar 1821-1822 (Service des manuscrits ULg, Ms.4849); Idem, *Fragment d'un cours de statistique*, lesnota's academiejaar 1824-1825 bijgehouden door F. Dolez (Service des manuscrits ULg, Ms.1775). Over Ackersdijcks 'Belgische' periode: A.LEROY, *L'université de Liège depuis sa fondation*, Liège, 1869, kol.29-31.
 52. PHARSIN, La création, p.169.

53. Brief minister van Openbaar Onderwijs aan Wagemann 28/9/1819. Geciteerd in: *Ibidem*, p.166.
54. X.HEUSCHLING, Jean-George Wagemann, p.313.
55. Eerste citaat: J.G.MEUSEL, *Lehrbuch der Statistik*, Leipzig, 1817, p.1. Tweede citaat: J.G.WAGEMANN, *Fragment*, p.1.
56. J.BRANDT-VAN DER VEEN, *Het Thorbecke-archief (1798-1872). Derde deel (1825-1830)*, Utrecht, 1967, p.520. Zie hierover: N.RANDERAAD, *Art.cit.*, pp.114-115.
57. J.BRANDT-VAN DER VEEN, *Op.cit.*, p.519.
58. I.H.STAMHUIS, *The differentiation*, pp.190-191.
59. PHARSIN, *L'enseignement*, pp.316-321.
60. Over de gerechtelijke statistiek: S.FABER, S.VAN RULLER, *Judicial statistics before 1850*, in: P.M.M.KLEP, I.H.STAMHUIS (eds.), *Op.cit.*, pp.279-297.
61. Nota bij de tweede uitgave van: A.L.VON SCHLÖZER, *Op.cit.* Geciteerd in: A.T.VAN DEURSEN, *Op.cit.*, p.14.
62. N.RANDERAAD, *Art.cit.*, pp.109-110.
63. H.W.TYDEMAN, *Grondbeginselen der Staatshuishoudkunde, in gemeenzame gesprekken naar den vierden druk uit het Engelsch vertaald*, Dordrecht, 1825. Zie: N.RANDERAAD, *Art.cit.*, pp.108-109.
64. Rapport minister Binnenlandse Zaken 10/3/1826 en 29/6/1826. Vermeld in: KB 3/7/1826. NADH, CBS, Museum 38.
65. KB 3/7/1826. Geciteerd in: Proces-verbaal van vergadering van 27 december 1826, in aanwezigheid van de gouverneur [...]. PAW, MA 1815-1830 (3de reeks), 240.
66. I.H.STAMHUIS, *Cijfers*, p.78.
67. NADH, Commissie voor de Algemeene Statistiek van het Rijk, 5.
68. De *Commissie* bestond uit minister Pierre Louis van Gobbelschroy, Smits, Cornelis Vollenhoven (Binnenlands Bestuur), Van Ewijck (Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen) en Adam Anthony Stratenus (Nationale Nijverheid). N.RANDERAAD, *Art.cit.*, p.110.
69. Over Smits: A.QUETELET, Notice sur M.-Edouard Smits, in: *BCCS*, 1853, V, (verhandelingen) pp.533-544; Idem, Matthieu-Edouard Smits, in: Idem, *Sciences mathématiques*, pp.537-549; L.WILLEMS, Smits, Matthieu-Edouard, in: *BN*, Bruxelles, 1914-1920, XXII, kol.868-876. Als man van 12 stielen (en 13 ongelukken?) had Smits iets van een vrijbouter. Zijn figuur lijkt niet onbesproken te zijn geweest. A. Cosemans stelt hem voor als 'een ietwat troebel personeage en een drifkop, alhans te oordelen naar zijn veelvuldig contact met de Belgische justitiè'. A.COSEMANS, *Bijdrage tot de demografische en sociale geschiedenis van de stad Brussel, 1796-1846*, s.l., 1966, p.45 (voetnoot 1).
70. A.TIXHON, *Le pouvoir des nombres. Une histoire de la production et de l'exploitation des statistiques judiciaires belges (1795-1870)*, Louvain-la-Neuve, UCL (thèse de doctorat), 2001, p.69. Van de *Commissie voor de Statistiek* zijn zeven vergaderdata gekend. NADH, Commissie voor de Algemeene Statistiek van het Rijk, 5; NADH, CBS, Museum 38. De registers van de in- en uitgaande briefwisseling – een afspiegeling van Smits' werk – laten een veel drukkere activiteit zien. NADH, Commissie voor de Algemeene Statistiek van het Rijk, 1-3.

71. A.QUETELET, Matthieu-Edouard Smits, p.543.
72. Dit en volgende citaten: E.SMITS, *Statistique nationale. Développement des trente et un tableaux publiés par la Commission de Statistique et relatifs aux mouvemen[t]s de la population dans les Pays-Bas, depuis la création du royaume jusqu'à 1824 inclus*, Bruxelles, 1827, pp.VII-VIII.
73. *Opgave der bevolking van het Koninkrijk der Nederlanden, gedurende de jaren 1815 tot en met 1824; zijnde eene verzameling van tabellen, uitgegeven door de Commissie voor de Statistiek, daargesteld bij besluit van zijne Majesteit van den 3den julij 1826, n°52*, Den Haag, 1827, p.10.
74. Vergadering Commissie voor de Statistiek 21/7/1826. NADH, CBS, Museum 38.
75. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 14/12/1826. NADH, Commissie voor de Algemeene Statistiek van het Rijks, 5; Vergadering Commissie voor de Statistiek 5/10/1826. NADH, CBS, Museum 38.
76. Proces-verbaal van vergadering van 27 december 1826, in aanwezigheid van de gouverneur [...]. PAW, MA 1815-1830 (3de reeks), 240.
77. Vergadering Commissie voor de Statistiek 18/4/1828. NADH, CBS, Museum 38.
78. NADH, Commissie voor de Algemeene Statistiek van het Rijk, 5.
79. [X.HEUSCHLING, E.SMITS,] Aperçu des principales publications statistiques faites sur la Belgique, depuis l'incorporation de ce pays à la France, en 1794, jusqu'à ce jour, in: *BCCS*, 1843, I, (bibliografie) p.582. Over de oprichting en de samenstelling van de provinciale commissies voor de statistiek: NADH, CBS, Museum 40.
80. Omzendbrief gouverneur Oost-Vlaanderen aan gemeentebesturen 2/2/1827, in: *Mémorial administratif de la Flandre orientale*, [1827,] XXI, p.116.
81. Omzendbrief gouverneur West-Vlaanderen aan gemeentebesturen en districtscommissarissen 13/2/1827, in: *Verzameling der acten van algemeen bestuur der provincie West-Vlaanderen*, Brugge, 1827, XVIII, pp.62-63.
82. NADH, CBS, Museum 40.
83. Over de Luikse provinciale commissie voor de statistiek: M.KEMPENEERS, *Aux origines des statistiques liegeoises. Premières recherches sur leur élaboration (an III-1843)*, Liège, ULg (mémoire de licence), 1976, pp.198-207.
84. Minuut brief Quetelet aan gouverneur Zuid-Brabant 24/8/1828. ARB, Correspondance Quetelet, 114. Zie ook: Brief Teichmann [lid commissie Zuid-Brabant] aan Quetelet 7/10/1828. ARB, Correspondance Quetelet, 114.
85. A.QUETELET, Art.cit., p.540.
86. Brief gouverneur Zuid-Brabant aan Quetelet 28/10/1828. ARB, Correspondance Quetelet, 114.
87. Omzendbrief gouverneur Zuid-Brabant aan gemeentebesturen en arrondissementscommissaris district Nijvel 12/1/1827, in: *Mémorial administratif de la province du Brabant méridional*, 1827, XV, p.11. Het was vooral de *Commissie voor de Statistiek* die de lagere overheden werk bezorgde.
88. Omzendbrief gouverneur West-Vlaanderen aan gemeentebesturen en districtscommissarissen 13/2/1827, in: *Verzameling der acten West-Vlaanderen*, pp.61-62; Omzendbrief gouverneur Oost-Vlaanderen aan gemeentebesturen 2/2/1827, in: *Mémorial administratif de la Flandre orientale*, [1827,] XXI, pp.113-114.

89. *Opgave der bevolking.*
90. *Tweede verzameling van staten, uitgegeven door de Commissie voor de Statistiek ingesteld bij KB van 3 juli 1826, n°52, Den Haag, 1829.*
91. *Derde verzameling van staten, uitgegeven door de Commissie voor de Statistiek ingesteld bij KB van 3 juli 1826, n°52, Den Haag, 1843.*
92. E.SMITS, Statistique générale, in: *Recueil encyclopédique belge, ou Revue des productions belges dans toutes les parties des sciences, des lettres et des beaux-arts; du commerce, de l'industrie, des manufactures et des métiers; de l'histoire, de la géographie et des voyages*, 1833, I, p.69.
93. P.M.M.KLEP, A historical perspective on statistics and measurement in the Netherlands 1750-1850, in: P.M.M.KLEP, I.H.STAMHUIS (eds.), *Op.cit.*, p.65.
94. E.SMITS, *Statistique nationale*, p.XIII.
95. A.QUETELET, *Recherches sur la population, les naissances, les décès, les prisons, les dépôts de mendicité, etc. dans le Royaume des Pays-Bas (notes par M. le Baron de Keerbergh)*, Bruxelles, 1827.
96. J.A.BLANQUI, *Reis naar Madrid, gedaan in de maanden augustus en september 1826: bebelzende een staatkundig-wijsgeerig overzicht van de zeden en gebruiken der Spanjaarden, alsmede van de gewichtige, in Spanje plaats gehad hebbende gebeurtenissen, voornamelijk met betrekking tot den tegenwoordigen toestand van zaken in Europa en Zuid-Amerika*, Amsterdam, 1827. Zie: N.RANDERAAD, *Art.cit.*, p.112.
97. A.QUETELET, *Recherches statistiques sur le royaume des Pays-Bas*, Bruxelles, 1829.
98. Over Van Swinden: I.H.STAMHUIS, *Op.cit.*, pp.37-38.
99. *Jaarboekje over [1826-1849], uitgegeven op last van Z.M. Den Koning*, I-XXIV, 1826-1849. Over Lobatto's leven en werk en in het bijzonder het Jaarboekje: I.H.STAMHUIS, *Op.cit.*, pp.68 e.v.
100. C.A.DEN TEX, Verhandeling over de dwalingen en verderfelijke stellingen, tot welke de voorstelling van de Burgerstaat als werktuig, en deszelfs beschouwing uit enkel materiële oogpunten, in: *Bijdragen tot Rechtsgeleerdheid en Wetgeving*, IV, 1829, pp.9-58.
101. NADH, CBS, Museum 38. Geciteerd in: N.RANDERAAD, *Art.cit.*, p.111.
102. Uitgaand stuk op 26/4/1828. NADH, Commissie voor de Algemeene Statistiek van het Rijk, 2. Over de telling van 1829-1830: J.HANNES, De resultaten van de volkstelling van 1.1.1830 te Brussel, in: *BTNG*, XII, 1981, 1-2, pp.77-93; S.VRIELINCK, *Op.cit.*, pp.2083-2101.
103. Rapport 24/5/1828. NADH, Commissie voor de Algemeene Statistiek van het Rijk, 2.
104. Vergadering Commissie voor de Statistiek 1/9/1828. NADH, CBS, Museum 38.
105. De registers van de inkomende en uitgaande briefwisseling van de *Commissie voor de Statistiek* laten hier niets van zien. NADH, Commissie voor de Algemeene Statistiek van het Rijk, 2-3.
106. Vergadering Commissie voor de Statistiek 5/6/1829. NADH, CBS, Museum 38.
107. *Adolphe Quetelet 1796-1874. Exposition documentaire présentée à la Bibliothèque Royale Albert Ier à l'occasion du centenaire de la mort d'Adolphe Quetelet*, Bruxelles, 1974, p.111.
108. Vragenlijst bij omzendbrief gouverneur Zuid-Brabant aan arrondissementscommissaris en gemeentebesturen district Nijvel 15/10/1829, in: *Mémorial administratif de la province du Brabant méridional*, 1829, XX, p.246. Voor een Nederlandstalige versie: Vragenlijst bij omzendbrief gouverneur Oost-Vlaanderen aan gemeenten 2/10/1829, in: *Mémorial administratif de la Flandre orientale*, [1829,] XXVI, p.327.

109. Kinderen werden verondersteld dezelfde godsdienst als de ouders te hebben (tenzij het tegendeel bleek). Voor het beroep moest in principe dat worden genoteerd waarvoor het hoogste patentrecht werd betaald. De gezinshoofden besteedden evenwel weinig zorg aan de beroepsaangiften. J.HANNES, Kwantificatie en historische kritiek, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXIV, 1971, 2, p.353.
110. Hiervoor werd de wet van 6 maart 1818, volgens dewelke inbreuken op maatregelen met betrekking tot het administratief bestuur van het land konden bestraft worden met een boete van 10 tot 100 gulden en/of een gevangenisstraf van 1 tot 14 dagen, ingeroepen.
111. Omzendbrief administrateur Binnenlands Bestuur aan gouverneurs 18/11/1828. PAW, MA 1815-1830 (2de reeks), 566.
112. J.VAN MAARSEVEEN, Tijdens de eeuwwisseling geteld. De methode van onderzoek bij de Volkstelling 1899, in: J.G.S.J.VAN MAARSEVEEN, P.K.DOORN (eds.), *Nederland een eeuw geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900*, Voorburg/Amsterdam, 2001, pp.14-15. In België wordt veelal de term 'wettelijke bevolking' (*population de droit*) gebruikt en geplaatst tegenover de 'feitelijke bevolking' (*population de fait*). Iedereen die op het moment van de telling in een gemeente aanwezig was (dus inclusief mensen die tijdelijk in een gemeente verbleven) behoorde tot de feitelijke bevolking. Vreemdelingen moesten in 1829-1830 een jaar in de gemeente verblijven vooraleer ze in het bevolkingsregister werden ingeschreven.
113. Model Register der ingezetenen bijgevoegd bij omzendbrief gouverneur Oost-Vlaanderen aan gemeenten 2/10/1829, in: *Mémorial administratif de la Flandre orientale*, [1829,] XXVI, pp.328-329.
114. Omzendbrief gouverneur Zuid-Brabant aan arrondissementscommissaris en gemeentebesturen district Nijvel 30/4/1830, in: *Mémorial administratif de la province du Brabant méridional*, 1830, XXI, pp.204-207; Omzendbrief gouverneur Oost-Vlaanderen aan gemeentebesturen 4/5/1830, in: *Mémorial administratif de la Flandre orientale*, [1830,] XXVI, pp.315-318. Deze omzendbrieven volgden op een circulaire van de minister van Binnenlandse Zaken van 21 april 1830.
115. [A.QUETELET,] Introduction, in: *Population. Recensement général (15 octobre 1846), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1849, p.XIX. Minder positieve geluiden: Idem, Sur les anciens, pp.25-26; X.HEUSCHLING, Sur l'accroissement de la population de la Belgique, pendant la période décennale de 1831 à 1840, in: *BCCS*, 1843, I, (verhandelingen) p.385.
116. Omzendbrief gouverneur Zuid-Brabant aan arrondissementscommissaris en gemeentebesturen district Nijvel 27/11/1829, in: *Mémorial administratif de la province du Brabant méridional*, 1829, XX, pp.309-310.
117. A.COSEMANS, *Op.cit.* p.45.
118. Omzendbrief administrateur Binnenlands Bestuur aan gouverneur Antwerpen 25/9/1829. RAAnt, PA, J/162.
119. Brief stadsbestuur Lier aan gouverneur Antwerpen 13/10/1829. RAAnt, PA, J/162.
120. Recensement général. Langue nationale – Liberté religieuse – Loi du 6 mars 1818, in: *Le Courrier des Pays-Bas*, 24/11/1829, p.3. Minstens voor de bevolkingsregisters waren niettemin Frans-talige formulieren voorhanden. Zie hierover diverse verwijzingen in: RAL, Provinciaal Bestuur van Limburg 1814-1912, 310.
121. Omzendbrief administrateur Binnenlands Bestuur aan gouverneur Antwerpen 25/9/1829. RAAnt, PA, J/162.

122. Brief Quetelet aan gouverneur Zuid-Brabant 14/12/1829. ARB, Correspondance Quetelet, 114.
123. Omzendbrief administrateur Binnenlands Bestuur aan gouverneurs 26/5/1830. RAAnt, PA, J/162.
124. Brief gouverneur Antwerpen aan administrateur Binnenlands Bestuur 18/12/1829. RAAnt, PA, J/162.
125. Over de publicatie van de volkstelling: S.VRIELINCK, *Op.cit.*, p.2090 (in het bijzonder voetnoot 202); A.C.DE VOOYS, J.M.G.KLEINPENNING, *Bronnen voor het regionale onderzoek in Nederland*, Groningen, 1963, passim.
126. *Jaarboekje over 1831, uitgegeven op last van Z.M. Den Koning*, VI, 1831, pp.121-127; *Jaarboekje over 1832, uitgegeven op last van Z.M. Den Koning*, VII, 1832, p.117.
127. Zie hierover: Brief Von Baumhauer aan Quetelet 23/12/1862. ARB, Correspondance Quetelet, 312.
128. N.RANDERAAD, *Art.cit.*, p.113.
129. H.W.METHORST, *Op.cit.*, p.6.
130. Brieven Quetelet aan Lobatto 17/1/1842 en 22/12/1844. Geciteerd in: I.H.STAMHUIS, *Op.cit.*, p.80.
131. NADH, Commissie voor de Algemeene Statistiek van het Rijk, 4. Zie ook: J.H.KOMPAGNIE, *Uitkomsten van volkstellingen als archivalia bij de Tweede Afdeling en in gedrukte vorm*, Den Haag, 1992, p.2; I.H.STAMHUIS, *Op.cit.*, p.184. Later zou het verdwijnen van de *Commissie* en het *Bureau voor de Statistiek* rechtstreeks worden toegeschreven aan de Belgische Revolutie. Zie hierover: Minister van Binnenlandse Zaken Johannes Pieter Roetert Tak van Poortvliet bij de oprichting van de *Centrale Commissie voor de Statistiek* op 22 november 1892. Geciteerd in: *Gedenboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijf-en-twintig jarig bestaan der Centrale Commissie voor de Statistiek. 1892-1917*, Den Haag, 1917, p.10. Zie ook: *De instelling van de Centrale Commissie voor de Statistiek in 1892*, [Voorburg,] 1992, p.6.
132. Over de geschiedenis van de overheidsstatistiek in Nederland verschenen tal van publicaties naar aanleiding van het eeuwfeest van het *Centraal Bureau voor de Statistiek* in 1999. Zie onder andere: B.ERWICH, J.G.S.J.VAN MAARSEVEEN (eds.), *Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw*, Voorburg/Amsterdam, 1999; A.-M.KUIJLAARS, *Het huis der getallen. De institutionele geschiedenis van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS), 1899-1996*, Voorburg/Amsterdam, 1999; J.G.S.J.VAN MAARSEVEEN, R.SCHREIJNDERS (eds.), *Welgeteld een eeuw*, Voorburg/Amsterdam, 1999.
133. Over de continuïteit in de overheidsstatistiek: N.BRACKE, *Compter pour connaître. La statistique administrative en Belgique (1800-1870)*, in: F.VESENTINI (ed.), *Les chiffres du crime en débat. Regards croisés sur la statistique pénale en Belgique (1830-2005)*, Bruxelles, 2005, pp.13-28.
134. C.A.TAMSE, E.WITTE, Inleiding, in: Idem (eds.), *Staats- en natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)*, Brussel/Baarn, 1992, p.38.

BRUGGEN BOUWEN

QUETELET

HOOFDSTUK 3

VADER VAN DE MODERNE STATISTIEK ADOLPHE QUETELET, 1796-1874

Een vertegenwoordiger van de koning, de ministers van Financiën en van Buitenlandse Zaken, diverse hooggeplaatste diplomaten, leden van de Kamer en de Senaat, de burgemeester van Gent, topambtenaren van verscheidene ministeries, de voltallige *Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, leden van de *Commission centrale de Statistique*, afgevaardigden van de *Académie royale de Médecine*, van de rijks- en de vrije universiteiten en van de *Cercle artistique et littéraire* en een vertegenwoordiger van de *Société de Statistique de Paris* verzamelden op 20 februari 1874 in de vestibule van het Koninklijk Observatorium in Brussel¹. Dit indrukwekkende gezelschap van vooraanstaande wetenschappers, politici en ambtenaren was samengekomen om een laatste groet te brengen aan Quetelet. Wetenschap en overheidsbeleid: twee aparte werelden? Niet voor Quetelet, die officiële statistieken gebruikte in zijn eigen onderzoek en (daarom) meewerkte aan de overheidsstatistiek.

3.1 Bezige bij

Quetelet was een veelzijdig man, multidisciplinair *avant la lettre*. ‘*Il était poète, peintre et écrivain, mathématicien, astronome et météorologiste, anthropologue, sociologue et statisticien*’². Hij wordt de vader van de moderne statistiek, de demografie en de kwantitatieve sociologie genoemd³. Hij was ‘*the powerhouse of the statistical movement*’, ‘*the greatest regularity salesman of the nineteenth century*’ en ‘*the one-man band of nineteenth-century statistics*’⁴. Sommigen vinden hem ‘*un géant intellectuel, un génie universel*’⁵.

Quetelet leverde bijdragen aan de wiskunde, de astronomie en de meteorologie⁶. Hij werkte aan een eigen sociale wetenschap (de sociale fysica) en aan de antropometrie. Op elk van deze terreinen bouwde hij aan wetenschappelijke instellingen en netwerken⁷. Als *entrepreneur of science* richtte Quetelet tijdschriften op, stampte een observatorium uit de grond, lag aan de basis van nationale en internationale statistische organisaties en zat internationale congressen voor⁸.

Gent: tussen literatuur en wiskunde

Lambert Adolphe Jacques Quetelet werd op 22 februari 1796 geboren in Gent⁹. Zijn moeder, Anne Françoise Van de Velde, was afkomstig uit Waver. Zijn vader, François Augustin Quetelet, was een Fransman, die in Engeland en Schotland had gewoond en Europa had rondgereisd vooraleer in Gent een ijzerwinkel te openen. Adolphe was het vijfde kind uit een rij van negen, maar samen met zijn broer François Henri Michel was hij de enige die een volwassen leeftijd bereikte¹⁰. Vader Quetelet overleed in 1803. Zijn weduwe hertrouwde met Victor Stanislas Lannuyer. Uit dit huwelijk werd een halfzus, Mélanie, geboren.

De kleine Adolphe ging achtereenvolgens naar school in het internaat van P.J. Maquaire en het lyceum. De schoolbanken nauwelijks ontgroeid, gaf hij in 1813 wiskunde, klassieke talen en tekenen in de school van Maquaire in Oudenaarde. In 1814 werkte Quetelet in het atelier van een Gentse schilder en een jaar later werd hij benoemd tot wiskundeleraar aan het *Collège royal* (het vroegere lyceum). Behalve met wiskunde hield Quetelet zich bezig met literatuur. Hij schreef gedichten en waagde zich in 1816 samen met zijn vriend Dandelin aan een opera¹¹. Hun *Jean Second ou Charles Quint dans les murs de Gand* op muziek van Charles Ots, kende geen succes en werd snel afgevoerd.

Toen in 1817 in Gent een universiteit werd geopend, ging Quetelet les volgen bij de wiskundige Jean-Guillaume Garnier. Op 24 juli 1819 werd Quetelet de eerste doctor in de wetenschappen aan de Gentse universiteit met een zuiver wiskundige thesis¹². Later die zomer stelden J.-G. Garnier en de professor Franse literatuur Louis Vincent Raoul Quetelet voor aan minister van Openbaar Onderwijs Falck. Quetelet maakte blijkbaar indruk, want op 15 oktober 1819 benoemde Falck hem tot wiskundeleraar aan het atheneum van Brussel. Quetelet verliet zijn geboortestad en verhuisde voor goed naar Brussel.

Naar Brussel, naar de wetenschap

In Brussel kwam Quetelet in contact met de intellectuele *beau monde* van zijn tijd. Hij deelde een huis met zijn leeftijdsgenoot, de literator, dichter en historicus Frédéric Auguste Ferdinand de Reiffenberg¹³. Op wiskundig gebied werd Quetelet onder de vleugels genomen door Charles François de Preud'homme d'Hailly. Op diens voorspraak werd Quetelet op 1 februari 1820 lid van de Klasse der Wetenschappen van de *Académie royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles*.

Na in Gent heen en weer geslingerd te zijn geweest tussen literatuur en wetenschap, stortte Quetelet zich in Brussel op de wetenschappen. In de jaren 1820 doceerde hij

wiskunde, fysica, beschrijvende meetkunde en waarschijnlijkheidsrekening aan het atheneum, verzorgde daarbuiten lezingen over natuurkunde, astronomie, aardmeetkunde en wetenschapsgeschiedenis en schreef meetkundige studies¹⁴. Daarnaast ijverde Quetelet voor de oprichting van een observatorium in Brussel. In 1823 richtte hij zich hiervoor tot Falck. De minister was Quetelets plannen niet ongenegen en stuurde de wetenschapper op studiereis naar Parijs. Daar ontmoette Quetelet niet alleen de Franse astronomen Alexis Bouvard en François Arago, maar ook de Britse wiskundige Charles Babbage en de Franse wiskundigen Siméon Denis Poisson, Sylvestre François Lacroix, Laplace en Fourier.

Quetelets reis naar Parijs had niet onmiddellijk resultaat. Falck werd ambassadeur in Groot-Brittannië. Zijn opvolger Van Gobbelschroy en diens administrateur voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen Van Ewijck waren niet overtuigd van de noodzaak om in Brussel een sterrenwacht op te richten. Quetelet gaf zijn droom niet op. Uit talrijke activiteiten sprak het belang dat hij aan de sterrenkunde hechtte. Hij gaf gratis les over astronomie en las in april 1824 in de *Académie royale* een sterrenkundige verhandeling voor¹⁵. Met zijn leermeester J.-G. Garnier verzorgde Quetelet vanaf 1825 het tijdschrift *Correspondance mathématique et physique*, waarin de wiskunde, de statistiek, de natuurwetenschappen en de sterrenkunde aan bod kwamen¹⁶.

In zijn privéleven zat Quetelet intussen niet stil. Op 20 september 1824 trouwde hij met de Brusselse Cécile Virginie Curtet. Zij was de dochter van een Franse arts en van een nicht van de chemicus Jean-Baptiste Van Mons. Adolphe en Cécile kregen twee kinderen: Ernest (geboren op 7 augustus 1825) en Isaure (geboren op 26 november 1826). Het jonge gezin woonde in bij Céciles vader, waar het in een liberale en vrijzinnige omgeving vertoefde. Bij vader Curtet, die later professor zou worden aan de *Université libre de Bruxelles*, kwamen geregeld vrijzinnige en liberale geleerden over de vloer.

In de *Société des Douze*, waarvan hij in 1825 lid werd, vertoefde Quetelet in een gelijkaardig milieu¹⁷. De vereniging met een antiklerikale inslag wilde onderricht verstrekken aan de lagere sociale klassen. In 1826, een jaar na haar oprichting, veranderde de *Société des Douze* haar naam in het toepasselijke *Société belge pour la Propagation de l'Instruction et de la Morale*. Quetelet ontmoette er onder meer zijn huisgenoot en vriend De Reiffenberg, zijn collega aan het Brussels atheneum en tevens schrijver, journalist en redacteur van *Le Courrier des Pays-Bas* Jean-Baptiste Philippe Lesbroussart, de filosoof Sylvain Van de Weyer, de democraat Lucien Jottrand, de liberaal Pierre-François Van Meenen, de reformist Edouard Ducpétiaux en de literator en statisticus Smits. De overheid beschouwde de vereniging als een potentiële haard van verzet – een aantal leden streefde grondige maatschappelijke veranderingen na – en de *Société* werd vrij vlug ontbonden.

In lijn met de idealen van de *Société belge pour la Propagation de l'Instruction et de la Morale* verzorgde Quetelet samen met Pierre Drapiez gratis openbare lessen over scheikunde, fysica en astronomie. Hieruit ontstond in 1826 het *Musée des Sciences et des Arts* (het latere *Musée des Sciences et des Lettres*)¹⁸. Naast Quetelet, die er wetenschapsgeschiedenis doceerde, waren ook Lesbroussart (algemene geschiedenis) en Van de Weyer (geschiedenis van de wijsbegeerte) bij het *Musée* betrokken. Quetelets openbare lessen resulteerden in enkele wetenschapspopulariserende werken over de astronomie en de waarschijnlijkheidsrekening¹⁹.

In 1826, na enkele jaren van stilte van de kant van de overheid, kreeg Quetelet 'zijn' sterrenwacht. Twee jaar later gaf hij zijn baan in het atheneum op om officieel astronoom te worden in het observatorium. Quetelet bleef openbare lessen en lezingen geven en werd omwille van zijn onderriservaring in 1828 gevraagd als lid van de commissie die zich moest buigen over de onderwijshervorming. In deze periode namen ook Quetelets statistische werkzaamheden toe. Met behulp van de waarschijnlijkheidsrekening stelde hij regelmaat vast in de lichamelijke, intellectuele en 'morele' menselijke eigenschappen. Rond dit inzicht bouwde Quetelet een nieuwe sociale wetenschap, de sociale fysica. Daarnaast was Quetelet in de tweede helft van de jaren 1820 betrokken bij de overheidsstatistiek. Hij gaf officiële statistieken uit, was secretaris van de Zuid-Brabantse commissie voor de statistiek en adviseerde de provinciegouverneur bij de uitvoering van de volkstelling van 1829-1830.

Quetelet had in deze periode alle tijd om zich met de overheidsstatistiek en zijn eigen wetenschappelijke werk bezig te houden, want als astronoom kon hij weinig waarnemingen doen²⁰. In afwachting van de voltooiing van de sterrenwacht bezocht Quetelet buitenlandse observatoria. Her en der verrichtte hij metingen, kocht instrumenten en bezocht collega-wetenschappers. In de zomer van 1827 reisde Quetelet met Dandelin naar Engeland en Schotland. Twee jaar later woonde Quetelet in Weimar de viering van de tachtigste verjaardag van Johann Wolfgang von Goethe bij. Quetelet, die zich in de voorgaande jaren ook had toegelegd op de optica, besprak met Goethe diens optische experimenten en kleurentheorie. Daarna reisde Quetelet verder naar Gotha, Göttingen (waar hij de wiskundige Gauss ontmoette) en Heidelberg. In de zomer van 1830 bezocht Quetelet Arago in Parijs en reisde door naar de observatoria van Genève, Milaan, Turijn en Firenze. Onderweg verrichtte hij, zoals het jaar daarvoor, magnetische waarnemingen. Zijn reis werd bruusk afgebroken toen hij in Rome het nieuws over de Belgische Revolutie vernam²¹. Quetelet reisde verder naar Napels, maar zag af van zijn plannen om op Sicilië het observatorium van Palermo te bezoeken.

In tegenstelling tot Lesbroussart en Van de Weyer was Quetelet aanvankelijk niet opgetogen over de Belgische onafhankelijkheid. Quetelet, die ideologisch meer behoudsgezind was dan het nieuwe regime, maakte zich zorgen over zijn eigen toekomst en over die van het land. Bij zijn terugkeer in Brussel stelde Quetelet vast dat

hij van de loonlijst van het *Musée des Sciences et des Lettres* was geschrapt en dat het half afgewerkte observatorium was omgevormd tot een versterkte vesting. Toch koos Quetelet niet de kant van de orangisten. De nieuwe machthebbers, van wie sommigen Quetelet persoonlijk kenden, verzekerden de wetenschapper van een toekomst in België²². Quetelet werd op 8 december 1830 in zijn functie van directeur van het observatorium bevestigd en in de lente van 1831 werden financiële middelen vrijgemaakt om de bouw van de sterrenwacht te voltooiën. Quetelet stelde zich uiteindelijk even loyaal op tegenover zijn nieuwe broodheer als voordien tegenover het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.

Begin 1832 nam de familie Quetelet (eindelijk) haar intrek in het woongedeelte van het observatorium. Anderhalf jaar later was ook de observatiezaal afgewerkt, maar pas in 1834 en in 1835 werden de instrumenten, die jaren daarvoor in Londen en Parijs waren besteld, geleverd. Tot zolang moest Quetelet zich behelpen met een telescoop die hij van Willem I had gekregen en waarmee hij nauwelijks betrouwbare waarnemingen kon doen. Quetelet verlegde zijn actieterrein naar de meteorologie en begon met weerkundige en klimatologische metingen. Om het observatorium – nu het af was – en zijn eigen werk bekendheid te geven gaf Quetelet vanaf 1834 het *Annuaire* en de *Annales de l'Observatoire* uit²³.

Eveneens in 1834 weigerde Quetelet, in tegenstelling tot verscheidene van zijn collega's uit het *Musée des Sciences et des Lettres*, een benoeming aan de *Université libre de Bruxelles*. Hij aanvaardde wel een aanstelling als vast-secretaris van de *Académie royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles*, na er eerst twee jaar directeur te zijn geweest²⁴. Quetelet zette zijn schouders onder het *Annuaire* van de academie en werkte in het begin van de jaren 1840 mee aan de hervorming van het geleerde genootschap en de oprichting van de Klasse der Schone Kunsten.

In 1836 werd Quetelet alsnog professor. Hij ging astronomie en aardmeetkunde doceren aan de Militaire School, die op dat moment nauw samenwerkte met het *Musée des Arts et Métiers*, waar Quetelet vanaf 1831 deel uitmaakte van de administratieve commissie²⁵. Nog in 1836 werd Quetelet door het koninklijke hof aangezocht om de prinsen Ernest en Albert van Saksen-Coburg en Gotha tijdens hun verblijf in België te introduceren in de beginselen van de statistiek en de waarschijnlijkheidsrekening²⁶. Hieruit groeide een jarenlang respectvol contact tussen Quetelet en Albert, die ook toen hij reeds lang de Britse prins-gemaal en echtgenoot van koningin Victoria was, de statistiek een warm hart zou blijven toedragen²⁷.

Het was geen toeval dat het vorstenhuis de prinsen Ernest en Albert aan Quetelet toevertrouwde. Door zijn wetenschappelijke activiteiten en zijn sociale contacten behoorde Quetelet in het midden van de jaren 1830 tot de hoogste intellectuele kringen van het land. Hij had een indrukwekkend wetenschappelijk oeuvre bijgeschreven, een nieuwe wetenschap gecreëerd (de sociale fysica), een observatorium

opgericht en in heel Europa wetenschappelijke waarnemingen gedaan. Quetelets carrière en bekendheid bereikten in 1835 een hoogtepunt met de publicatie van *Sur l'homme et le développement de ses facultés ou essai de physique sociale*²⁸. Dit werk bevestigde niet alleen de wetenschappelijke reputatie die Quetelet in de voorgaande jaren had opgebouwd. Het lag tevens aan de basis van de roem die hem in de volgende decennia te beurt zou vallen. Het boek kende een groot succes en werd in meerdere talen vertaald²⁹.

Na 1835 werkte Quetelet nog een decennium verder aan de theoretische ontwikkeling van de sociale fysica. Naast – en minstens gedeeltelijk in functie van – zijn wetenschappelijke onderzoek promootte Quetelet in de jaren 1840 de overheidsstatistiek. In 1841 werd hij de eerste voorzitter van de officiële *Commission centrale de Statistique*, waardoor hij tot aan zijn dood (mee) richting kon geven aan de overheidsstatistiek. Quetelet verpersoonlijkte het Belgische statistische model (met een uitvoerend bureau en een coördinerende commissie voor de statistiek) in binnen- en buitenland en was de bezieler van de tienjaarlijkse algemene tellingen die de commissie voor de statistiek vanaf 1846 organiseerde.

In 1853 bevestigden de *Commission centrale de Statistique* en Quetelet hun faam door met succes een eerste internationaal congres voor de statistiek te organiseren. Quetelet, die op het einde van de jaren 1830 nog aan de regering had laten weten geen voorstander te zijn van een uniforme Belgische tijd, was er in de jaren 1840 van overtuigd geraakt dat het wetenschappelijk onderzoek werd gehinderd door het ontbreken van een universele lengtemaat, gewichtseenheid, tijdsaanduiding en munteenheid³⁰. Eerst ijverde Quetelet voor de reductie van het aantal lokale en regionale maten en gewichten in België, maar in de jaren 1850 zocht hij buitenlandse geleerden op om internationaal werk te maken van standaardisatie. In 1853 zat Quetelet in Brussel de internationale maritieme conferentie, die werkte aan een uniform systeem om op zee meteorologische waarnemingen te verrichten, voor. Eveneens in 1853 ging onder Quetelets leiding het eerste internationale statistische congres door. Hier was het de bedoeling internationale standaarden in de overheidsstatistiek te introduceren. Het congres zou tot in 1876 als een reizend genootschap doorheen Europa trekken en Quetelet blijvend erkennen als haar inspirator.

Van de wereld naar het ziekbed

In het midden van de 19de eeuw vormde Quetelet als sociale fysicus en als overheidsstatisticus de spil van een internationale wetenschappelijke (statistische) beweging. Op het hoogtepunt van zijn roem werd Quetelet in juli 1855 getroffen door een beroerte. De schijnbaar onvermoeibare wetenschapper moest zijn activiteiten (tijdelijk) terugschroeven. In het observatorium nam Ernest de taken van zijn vader over en ook in de *Académie* moest Quetelet een deel van het werk aan anderen overlaten.

Quetelets handschrift werd onleesbaar, zijn schrijfstijl onsamenhangend. De hersenbloeding ondermijnde daarenboven Quetelets geheugen en denkkraft. Edouard Mailly, een naaste medewerker van Quetelet in het observatorium, schreef hierover: ‘*Cette attaque, qui ne laissa aucune trace extérieure, frappa les facultés intellectuelles et surtout la mémoire: elle marqua chez Quetelet le commencement de la décadence; le cercle de ses idées se rétrécit de plus en plus, et son style perdit sa précision et sa netteté*’³¹.

De meeste van Quetelets latere werken waren slordige bewerkingen van vroegere studies. Quetelet had moeite om zijn gedachten helder te formuleren. Hij liet zijn teksten corrigeren door zijn medewerkers³². Het is niet duidelijk of zij ‘de meester’ op inhoudelijke fouten konden, mochten of durfden betrappen, maar zelfs het laten aanbrengen van stilistische correcties kan voor Quetelet – in zijn jonge jaren een niet onverdienstelijk toneelacteur en poëet – niet gemakkelijk zijn geweest.

Ook in de eerste versie van het *Essai de physique sociale* – een synthese van Quetelets wetenschappelijke inzichten uit de late jaren 1820 en de vroege jaren 1830 – had de auteur integraal passages uit eerdere publicaties overgenomen en er nieuwe stukken tussengevoegd³³. Na 1835 was Quetelet nog tot nieuwe wetenschappelijke inzichten gekomen; na 1855 was dit nauwelijks meer het geval. De hersenbloeding betekende echter geen radicale breuk in Quetelets intellectuele ontwikkeling. Zij was eerder het onomkeerbare eindpunt van een evolutie die reeds enkele jaren aan de gang was. Tegen het einde van de jaren 1840 had de sociale fysica vaste vorm gekregen en was de stroom aan vernieuwende wetenschappelijke inzichten beginnen opdrogen³⁴.

Na 1855 hield Quetelet zich vooral bezig met onderwerpen waarvoor hij kon putten uit vroeger onderzoek. In de jaren 1860 schreef hij over de geschiedenis van de wetenschappen, de klimatologie en de antropometrie. In *Histoire des sciences mathématiques et physiques chez les Belges* (1864) en in *Sciences mathématiques et physiques au commencement du XIXe siècle* (1866) behandelde hij de geschiedenis van de exacte wetenschappen in België³⁵. Geen van beide werken vertoonde veel interne samenhang. Het deel over de 19de eeuw was bovendien geen echte historiek, maar een collage van notities over geleerden die Quetelet zelf had gekend. Daarna schreef hij een synthesewerk over de meteorologie. Na eerst zijn onderzoek over het klimaat te hebben samengevat en aangevuld met enkele nieuwe hoofdstukken (onder andere over aardmagnetisme) in *Sur la physique du globe* (1861) schreef Quetelet *Météorologie de la Belgique* (1867)³⁶. Met *Anthropométrie* rondde hij in 1871 niet alleen zijn onderzoek over de menselijke afmetingen, maar ook zijn wetenschappelijke loopbaan af³⁷. Tussendoor gaf Quetelet het *Essai de physique sociale* opnieuw uit. In tegenstelling tot *Anthropométrie* bevatte dit *Physique sociale* uit 1869 amper nieuw materiaal³⁸.

De haast onuitputtelijke stroom aan artikelen en boeken onttrok niet alleen de gevolgen van Quetelets ziekte aan het oog van de onzorgvuldige lezer. Ze verhulde ook het familiale leed dat Quetelet in de jaren 1850 en 1860 trof. In 1858 verloor hij zijn

echtgenote Cécile; twee jaar later overleed zijn dochter Isaure en in 1868 stierf een kleindochter.

De tegenslagen op familiaal gebied noch de gezondheidsproblemen braken Quetelets internationale uitstraling. Quetelet moest verstek laten gaan voor het tweede internationale statistische congres dat in 1855 in Parijs werd gehouden. Nadien was hij tot in 1872 telkens aanwezig, ook al viel het hem moeilijk om te reizen. Quetelet genoot erkenning als oprichter van de congressen en als promotor van de (overheids)statistiek. De aandachtige congressisten merkten niettemin op dat Quetelet nooit volledig herstelde van zijn hersenbloeding. In 1863 legde Engel hierover vast: *'Leider aber [...] ist der Nestor unserer Wissenschaft von der schweren Krankheit, die ihn vor Jahren betroffen, so wenig genesen, sie hat vielmehr so sehr sein Gedächtniss und damit einen grossen Theil seiner einstigen geistigen Kraft zerstört'*³⁹.

In het begin van de jaren 1870 ging de gezondheid van Quetelet verder achteruit. In 1872 nam hij deel aan de viering van de honderdste verjaardag van de *Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique* en reisde hij naar Sint-Petersburg om er als erevoorzitter het achtste internationale statistische congres bij te wonen. Een jaar later verving zijn zoon Ernest hem op het meteorologisch congres dat naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling in Wenen werd georganiseerd. Quetelet bleef de *Commission centrale de Statistique* voorzitten, maar zij was in het begin van de jaren 1870 slechts een schim van de roemrijke instelling die ze in haar beginjaren was geweest. Ook in de *Académie royale* zette Quetelet zijn werk verder.

In de wintermaanden van 1873-1874 kreeg Quetelet last aan de luchtwegen. Op 2 februari woonde hij een zitting van de Klasse der Letteren bij en enkele dagen later kon hij er slechts met moeite van weerhouden worden om naar de bijeenkomst van de Klasse der Schone Kunsten te gaan. Nauwelijks twee weken later gleed hij weg in een coma. Quetelet stierf in Brussel op 17 februari 1874.

3.2 *Homo Statisticus*

Bij zijn bezoek aan het Parijse observatorium in 1823 maakte Quetelet kennis met Fourier en Laplace. Mogelijk vatte Quetelet toen het plan op om de statistische theorieën van Laplace en Fourier in de Nederlanden toe te passen op de mens en de maatschappij⁴⁰.

In eigen land sterkte De Keeverberg de Kessel Quetelet in zijn overtuiging dat de waarschijnlijkheidsrekening kon worden gebruikt om demografische en sociale fenomenen te bestuderen⁴¹. In de tweede helft van de jaren 1820 zette Quetelet op dit gebied zijn eerste stappen. Hij verzamelde cijferreeksen over demografische en sociale variabelen en maakte zich de waarschijnlijkheidsrekening, die hem kon helpen om in het

cijfermatiaal wetmatigheden te ontdekken, eigen. Quetelet leverde geen theoretische bijdrage aan de waarschijnlijkheidsrekening⁴². Hij was ook niet de eerste om haar toe te passen op sociale fenomenen. Wel uniek was dat hij van het zoeken naar wetmatigheden een wetenschap – de sociale fysica – maakte. Daardoor had Quetelet een originele inbreng in de vroege sociale wetenschappen. Zijn werk was van belang voor de ontwikkeling van de sociale en de wiskundige statistiek en van de toegepaste wiskunde. Niet iedereen viel evenwel voor de charmes van Quetelets Gemiddelde Mens, het centrale concept in de sociale fysica.

De natuurwetenschapper van de maatschappij

Na zich eerst op demografische gegevens te hebben toegelegd, bestudeerde Quetelet tussen 1827 en 1835 de samenhang tussen meerdere variabelen in de samenleving⁴³. Hij onderzocht de invloed van bepaalde determinanten (of oorzaken) – zoals geslacht, leeftijd en beroep – op een brede waaier aan demografische, intellectuele en ‘morele’ verschijnselen. Hij bestudeerde onder meer de relatie tussen gewicht en leeftijd en tussen crimineel gedrag en leeftijd⁴⁴.

Quetelets onderzoek over criminaliteit was cruciaal voor de ontwikkeling van de ‘morele’ statistiek (*statistique morale*)⁴⁵. Hij ontdekte in de gerechtelijke veroordelingen een grote regelmaat – een patroon – die samenhang met geslacht en (vooral) met leeftijd⁴⁶. Het verband tussen (veroordeelde) criminaliteit en andere factoren – zoals intelligentie, beroep, onderwijs, klimaat en seizoen – bleek minder sterk. Quetelet leidde hieruit af dat er een ‘neiging tot misdadigheid’ (een *penchant au crime*) bestond, die voor elke groep mensen – elke leeftijdsgroep van een bepaald geslacht in een bepaald land – en als afgeleide daarvan voor elk individu uit die groep kon worden berekend⁴⁷. Er kon dus worden ‘voorspeld’ hoeveel kans er was dat iemand uit een bepaalde samenleving op een bepaalde leeftijd een misdaad beging.

Zoals Quetelet in de gerechtelijke statistieken een sterk verband tussen leeftijd en misdadigheid vaststelde, vond hij – op voorwaarde dat er een groot aantal waarnemingen werd gedaan – ook in andere bestudeerde fenomenen een patroon. Leeftijd oefende zowel op crimineel gedrag als op lichaamsgewicht en lichaamslengte een bepalende invloed uit. Religie daarentegen had nauwelijks een effect. Niet alle variabelen hadden bijgevolg een even krachtige invloed. De variabele leeftijd bleek dwingend, de variabele religie veel minder.

Quetelet onderscheidde daarom ‘natuurlijke’ van ‘verstorende oorzaken’. De natuurlijke oorzaken, waaronder geslacht en omgevingsfactoren zoals klimaat en seizoenen, oefenden jaar na jaar op de hele populatie eenzelfde invloed uit. Quetelet schreef hierover aan de Franse statisticus Louis-René Villermé: ‘[L]a régularité avec laquelle se reproduisent périodiquement les faits de même nature, de manière qu’on est obligé non-

*seulement d'admettre, comme dans les faits physiques qui sont entièrement en dehors de l'homme, une dépendance intime entre les effets et les causes, mais encore de reconnaître que les causes [naturelles] agissent d'une manière à peu près invariable d'une année à l'autre*⁴⁸. De verstorende oorzaken, zoals religie, waren niet dwingend, wat betekende dat ze niet op de hele populatie dezelfde invloed hadden. Naderhand werkte Quetelet dit verder uit. De natuurlijke oorzaken splitste hij op in constante (continue determinanten die altijd op dezelfde manier inwerkten) en variabele oorzaken (continu, maar niet altijd met eenzelfde werking of intensiteit). De verstorende oorzaken beschouwde hij als toevallige oorzaken, die af en toe en met wisselende gevolgen optraden⁴⁹.

In de vroege jaren 1830 benoemde Quetelet de regelmaat in de lichamelijke, intellectuele en 'morele' eigenschappen, die het resultaat was van de werking van de natuurlijke oorzaken, als de 'wetten' van de samenleving⁵⁰. De wetenschap die zich met de studie van deze wetten bezighield, duidde Quetelet aanvankelijk aan als 'sociale mechanica', maar in 1835 koos hij definitief voor 'sociale fysica'. Quetelet gebruikte niet toevallig een benaming die naar de natuurwetenschappen verwees. De analogie met de natuurwetenschappen en in het bijzonder de astronomie, één van Quetelets andere wetenschappelijke interesses, was duidelijk⁵¹. Zoals de astronomie de wetten van het heelal blootlegde, moest de sociale fysica de wetten van de samenleving ontsluiten.

De benaming 'sociale fysica' was in 1822 reeds door Auguste Comte gebruikt. Het is niet duidelijk of Quetelet dit wist⁵². Zeker is dat Comte Quetelets ideeëngoed kende. In het vierde deel van de *Cours de philosophie positive* uit 1839 maakte de Fransman een allusie op de Belgische wetenschapper. Omgekeerd kan het bijna niet anders dan dat Quetelet minstens door zijn contacten met Willem Anne de Constant Rebecque in contact kwam met het positivisme. Persoonlijke contacten of correspondentie tussen Quetelet en Comte lijken er niet te zijn geweest. Mogelijk stonden hun verschillende persoonlijkheden – de mondaine Quetelet tegenover de ietwat zonderlinge Comte – dit in de weg. Toch vertoonden de twee sociale fysica's gelijkenissen. Zowel Quetelet als Comte wilden wetenschappelijk inzicht verschaffen in maatschappelijke processen om een doelgericht politiek beleid mogelijk te maken⁵³. Beide geleerden zochten daarom naar de wetten van de maatschappij. De door Quetelet gebruikte statistische empirische methode ging volgens Comte echter voorbij aan de complexiteit van de samenleving en aan de autonomie van de sociologie⁵⁴. Comte was meer dan Quetelet geïnteresseerd in de historische ontwikkeling van de samenleving en gaf daarom de voorkeur aan de historische methode.

Quetelets sociale fysica hield zich bezig met het bestuderen van de eigenschappen van de mens en de samenleving, zoals de lichaamslengte en de neiging tot criminaliteit⁵⁵. Wanneer deze kenmerken in grote aantallen werden geobserveerd, dan werden de (individuele) gevolgen van de verstorende (of toevallige) oorzaken geminimaliseerd

en kwam de werking van de (algemene) natuurlijke oorzaken aan de oppervlakte. ‘[P]lus le nombre des individus qu’on observe est grand’, vatte Quetelet de uitwerking van de wet van de grote getallen op zijn onderzoeksobjecten samen, ‘plus les particularités individuelles, soit physiques, soit morales, s’effacent et laissent prédominer, avec une constance de reproduction remarquable, la série des phénomènes généraux en vertu desquels la société existe et se conserve’⁵⁶.

Wat overbleef waren gemiddelden. Uit de – voor een streek, leeftijdsgroep of ras – gemiddelde lichamelijke, ‘morele’ en intellectuele eigenschappen boetseerde Quetelet de Gemiddelde Mens – *l’homme moyen* –, een archetype zonder extreme kenmerken en een toonbeeld van regelmaat of ‘wetmatigheid’. In feite bestonden er meerdere Gemiddelde Mensen, afhankelijk van de onderzochte bevolkingsgroep. Op basis van gegevens over miliciens kon bijvoorbeeld het profiel worden geschetst van de Gemiddelde Milicien. Aanvankelijk interesseerde Quetelet zich vooral voor de verhoudingen tussen de Gemiddelde Mensen (de verhoudingen tussen de verschillende gemiddelde waarden). Na het verschijnen van *Sur l’homme et le développement de ses facultés* in 1835 ging hij de Gemiddelde Mens bestuderen als het type van een soort en als een standaard waarnaar de natuur neigde⁵⁷. De Gemiddelde Mens werd een metafoor voor de samenleving, wiens evolutie het traject dat de maatschappij aflegde, weerspiegelde⁵⁸.

De Gemiddelde Mens was een fictieve creatie, waarvan de ‘echte’ mensen in mindere of meerdere mate afweken. Behalve de Gemiddelde Mens bestudeerde Quetelet ook de ‘afwijkingen’⁵⁹. Hij ging na hoe individuen van vlees en bloed (en in de jaren 1840 zelfs hele groepen en volkeren) zich verhielden tot de Gemiddelde Mens (tot de gemiddelde demografische, sociale en intellectuele kenmerken) en slaagde erin deze relatie uit te drukken in wiskundige termen⁶⁰. Quetelet stelde vast dat de ‘afwijkende’ waarden niet ‘toevallig’ of willekeurig rond het gemiddelde verspreid lagen, maar zich volgens een normale verdeling rond dat gemiddelde situeerden⁶¹. De spreiding volgde een normale curve en beantwoordde aan de foutenwet uit de astronomie⁶². In de jaren 1840 ontwikkelde Quetelet een methode om bij homogene getallen de bijhorende normale curve te bepalen⁶³.

Het creëren van de Gemiddelde Mens(en) en het achterhalen van de wetten van de samenleving was één zaak. Ze verklaren een heel andere. Dat er in de lichamelijke, ‘morele’ en intellectuele eigenschappen van mensen regelmaat zat wanneer zij in grote getale werden waargenomen, was een toepassing van de wet van de grote getallen. Maar *waarom* werd de samenleving geregeerd door de wet van de grote getallen en gekenmerkt door regelmaat en stabiliteit? In 1846 greep Quetelet in zijn brievenboek aan de hertog van Saksen-Coburg en Gotha terug naar de verklaring van Süßmilch en vele anderen voor hem. Quetelet stelde dat de wetten van de samenleving van een ‘hogere’ dan de menselijke orde waren: ‘*Quand nous nous croyons au plus haut de l’échelle, nous trouvons des lois aussi fixes, aussi immuables que celle qui régissent les corps*

*célestes; nous rentrons dans les phénomènes de la physique, où le libre arbitre de l'homme vient s'effacer entièrement, pour laisser prédominer sans atteinte l'œuvre seul du Créateur*⁶⁴.

Het brievenboek vormde het eindpunt van de theoretische ontwikkeling van de sociale fysica. Met *Du système social et des lois qui le régissent* rondde Quetelet in 1848 zijn originele bijdragen over de toepassing van de waarschijnlijkheidsrekening op de 'morele' eigenschappen af. Wel bleef Quetelet zijn verdere leven gegevens verzamelen om zijn theorieën – het bestaan van wetten in de samenleving en de normale verdeling van de menselijke eigenschappen rond hun gemiddelde – te bewijzen⁶⁵. Hij bracht een indrukwekkend aantal gegevens over lichaamslengten en -verhoudingen bijeen. Quetelet ontleende deze informatie aan het werk van andere wetenschappers, maar verrichtte even goed zelf metingen. Miliciens, oude Grieken, indianen, reuzen en dwergen (de limieten waartussen de menselijke eigenschappen zich situeerden): Quetelets meetlint sloeg niemand over⁶⁶. Op het einde van de jaren 1860 zou hij over meer dan 900000 metingen hebben beschikt⁶⁷. Zij lagen aan de basis van *Anthropométrie ou mesure des différentes facultés de l'homme* uit 1871.

De charmes van de Gemiddelde Mens

Quetelets voortdurende zoeken naar feiten om zijn theorieën te onderbouwen, had veel te maken met de kritiek op de sociale fysica⁶⁸. In de jaren 1820 kwam er reactie tegen Quetelets opvattingen over de statistiek. Thorbecke, docent statistiek aan de Gentse universiteit, meende dat Quetelet en andere politieke rekenkundigen zich te veel bezighielden met 'details' – boekdrukkerijen, dagbladen, scholen, gerechtelijke veroordelingen – die weinig of niets bijdroegen tot datgene waar het in de statistiek om moest gaan, namelijk het beschrijven van de kracht van een land⁶⁹. Den Tex, docent vaderlandse statistiek aan het Amsterdamse *Athenaeum Illustré*, bekritiseerde Quetelets rekenkundige benadering van de statistiek. Den Tex verweet Quetelet dat de statistiek voor hem niet meer was dan het toepassen van de wiskunde, waarbij hij niet hoefde na te denken over de (maatschappelijke) betekenis van de uitkomsten. In het bijzonder de idee dat de 'morele' en intellectuele eigenschappen van mensen het voorwerp konden zijn van 'koude' berekeningen, stond Den Tex tegen⁷⁰. Quetelet van zijn kant begreep niet hoe Den Tex Laplaces theorieën over de waarschijnlijkheidsrekening kon negeren en waarom hij zo bang was van getallen⁷¹.

Zelfs toen de sociale fysica al lang internationale bekendheid en erkenning genoot, bleven haar studieobjecten (de intellectuele en 'morele' kenmerken van mensen) en onderzoeksmethode (een toepassing van de waarschijnlijkheidsrekening) tegenstand oproepen. Omstreeks 1850 hekelde de vooraanstaande Franse overheidsstatisticus Moreau de Jonnés Quetelets pogingen om het menselijk gedrag aan berekeningen te onderwerpen. '[C]est une vaine tentative', schreef hij, 'de vouloir soumettre au calcul

*l'esprit ou les passions, et de supporter, comme des unités définies et comparables, les mouvements de l'âme et les phénomènes de l'intelligence humaine*⁷².

Van een andere orde was de kritiek op de uitkomsten van de sociale fysica – de Gemiddelde Mens en de wetten van de samenleving – en hun implicaties. Zowel voor- als tegenstanders hadden het moeilijk om het fictieve karakter van de Gemiddelde Mens te vatten. Fantasierijke tijdgenoten tekenden en berekenden hoe de Gemiddelde Mens er in het echt zou uitzien. Ze kwamen uit bij een wangedrocht, dat wellicht niet levensvatbaar was⁷³. Quetelet gaf dit toe, maar bleef in de Gemiddelde Mens een imaginair prototype van schoonheid en goedheid zien. Dit betekende niet dat Quetelet de Gemiddelde Mens bedoelde als een artistiek model, al werd hij soms wel zo gebruikt⁷⁴. De Fransman Louis Adolphe Bertillon, die Quetelets werk goed kende en zelfs loofde, schreef in de jaren 1870 dat hij niet begreep hoe de Gemiddelde Mens symbool kon staan voor de perfecte mens. Voor hem belichaamde Quetelets prototype eerder middelmatigheid dan schoonheid⁷⁵. Paul Broca, een land- en tijdgenoot van Bertillon, bekritiseerde vanuit antropologisch oogpunt de onverenigbaarheid van de Gemiddelde Mens uit Quetelets *Anthropométrie* en het bestaan van etnische verschillen⁷⁶. Emile Durkheim was op het einde van de 19de eeuw ontgoocheld in de sociale fysica, omdat zij volgens hem te veel een menswetenschap en te weinig een maatschappijwetenschap was. Sommige fenomenen konden enkel vanuit de sociale groep worden begrepen en daar schoot de verklarende kracht van de Gemiddelde Mens tekort⁷⁷. De Gemiddelde Mens bestond immers uit gemiddelde kenmerken van individuen, terwijl de sociale groep meer was dan de som van haar delen. Durkheim verving *l'homme moyen* daarom door een *type collectif*.

De Gemiddelde Mens was voor velen in hoofdzaak een esthetisch probleem maar de wetten die Quetelet meende te ontdekken, riepen ook ethische weerstand op. Dat er zoiets zou bestaan als een neiging tot misdadigheid, die stabiel bleef doorheen de jaren, zou betekenen dat de vrije wil beperkt was of zelfs niet bestond. Dit werd tot ver buiten België gezien als een onaanvaardbare vorm van determinisme. Onder meer Moritz Wilhelm Drobisch, een leeftijdsgenoot van Quetelet die in Leipzig filosofie en wiskunde doceerde, en Engel, het hoofd van het Pruisische bureau voor de statistiek, bekritiseerden de manier waarop Quetelets theorieën de individuele wil zouden negeren⁷⁸.

Drobisch en Engel baseerden hun mening over Quetelet op een (te?) strikte lezing van diens werk. Quetelet daagde de notie van vrije wil uit, maar ontkende haar niet. Niettemin balanceerde hij op een dunne lijn. De vrije wil bestond, aldus Quetelet, maar de wetten van de samenleving stonden erboven: '*[O]n savait que [la] volonté [du libre arbitre] est une cause insaisissable, placée en dehors de toutes les lois; on en concluait qu'il devenait dès lors impossible d'en déterminer les effets; mais l'on perdait de vue que cette volonté n'a plus d'action au delà de certaines limites où commence la science, et que les effets, si grands en apparence [...] pouvaient être estimés comme sensiblement nuls, s'ils*

*sont considérés d'une manière collective. L'expérience, en effet, prouva [...] que les volontés individuelles se neutralisent au milieu des volontés générales*⁷⁹. De individuele wil ont-snapte niet aan de wet van de grote getallen: '[L]e libre arbitre s'efface et demeure sans effet sensible, quand les observations s'étendent sur un grand nombre d'hommes. Toutes les actions individuelles alors se neutralisent mutuellement, et rentrent dans la classe des effets produits par les causes purement accidentelles'⁸⁰. Het individu oefende volgens Quetelet nauwelijks een invloed op de samenleving uit. Elke mens gaf een deel van zijn individualiteit op om op te gaan in een groter geheel, in een volk of staat⁸¹. Slechts enkelen, 'doués d'une puissance de génie supérieure', konden de maatschappij uit koers brengen en haar een andere richting uit sturen⁸².

Quetelets 'determinisme' lokte niet alleen kritiek uit; vooral in het derde kwart van de 19de eeuw diende het ook als inspiratiebron. Quetelets ideeën vonden weerklank in Henry Thomas Buckles historisch determinisme⁸³. Volgens Buckle bepaalde niet het individu, maar het sociale en zelfs het geografische milieu het verloop van de geschiedenis. Ook de positivist Grégoire Wyruboff reageerde welwillend op Quetelets bevindingen over de stabiliteit van sociale fenomenen en over de dwingende kracht van constante oorzaken⁸⁴. Voor Wyruboff leverde Quetelet een onverdacht bewijs voor de sociologische – en door tegenstanders als fatalistisch bestempelde – stelling dat de organisatie en ontwikkeling van de samenleving aan voorwaarden onderworpen waren. Hoewel Wyruboff, in tegenstelling tot Comte, het belang van de statistiek voor de sociologie erkende, vond hij voor het overige net zoals zijn leermeester dat Quetelet het belang van de statistiek en de kansrekening voor de sociale wetenschap overschatte.

In eigen land verwelkomde de katholieke politicus en publicist Pierre De Decker Quetelets stelling dat de actieradius van het individu beperkt was⁸⁵. De Decker benadrukte dat de mens afhankelijk was van God en dat de wetten waaraan de mens en de maatschappij onderworpen waren, een goddelijke oorsprong hadden. Quetelet was volgens De Decker tot een gelijkaardige conclusie gekomen⁸⁶. De Decker was het echter fundamenteel oneens met de wijze waarop Quetelet zijn onderzoek uitvoerde. Quetelet baseerde zich louter op observaties, maar voor De Decker volstond dit niet. Precies omwille van de goddelijke oorsprong van de wetten van de maatschappij moest het onderzoek naar een meer filosofisch niveau worden gebracht⁸⁷. De Decker las het werk van Quetelet vooral als een uitnodiging tot nadenken over de grenzen van de vrije wil en over de persoonlijke gemoedsontwikkeling waar de vrije wil wél een rol speelde.

Hoewel bedoeld als een verdediging van Quetelet zette Van Meenen zowel de tegenstanders van Quetelets 'fatalistische' theorieën als Quetelet zelf op hun plaats. De liberaal Van Meenen, die Quetelet nog kende uit de *Société belge pour la Propagation de l'Instruction et de la Morale*, wees (terecht) op de contradictie tussen de waarschijnlijkheidsrekening en elke vorm van determinisme. De kansrekening produceerde

geen zekere, maar enkel waarschijnlijke kennis. De door Quetelet gehanteerde methode – een toepassing van de kansrekening – behoedde hem daardoor in principe van determinisme. Quetelet had het volgens Van Meenen louter aan zichzelf te danken dat hij toch als deterministisch werd bestempeld⁸⁸. Hij benadrukte immers te weinig dat zijn wetten eerder mogelijkheden dan dwingende noodzakelijkheden waren⁸⁹. Van Meenen ging ervan uit dat Quetelet het wel goed bedoelde, maar zich niet goed uitdrukte. Mogelijk oordeelde Van Meenen te mild over Quetelet. Hoewel Quetelet zeer goed wist dat de statistiek over waarschijnlijkheden ging, lijkt hij in zijn onderzoek op zoek te zijn geweest naar zekerheden⁹⁰. Dat Quetelet zich niet duidelijker uitliet over het wetenschappelijke statuut van zijn wetten, kan er een stille getuige van zijn geweest dat hij op basis van een wetenschap die mogelijkheden opleverde, zekere uitspraken wilde doen⁹¹.

In *Physique sociale* uit 1869 verwees Quetelet uitvoerig naar het historisch determinisme van Buckle. Hij moet dus ook de kritiek op de sociale fysica hebben gekend. Toch mengde hij zich nauwelijks in de wetenschappelijke en filosofische debatten die zijn werk uitlokte⁹². De waarnemingen die Quetelet zijn hele leven bleef doen, bevestigden zijn ‘gelijk’ en moesten volstaan als verdediging. Wel klaagde Quetelet erover dat de mogelijkheid om wetmatigheden te ontdekken in het ‘morele’ leven in twijfel werd getrokken⁹³. Hij ergerde er zich ook aan dat velen zijn sociale fysica niet begrepen, omdat ze geen inzicht hadden in de wiskunde en de waarschijnlijkheidsrekening⁹⁴. Quetelet toonde wel begrip voor de kritiek dat zijn argumentatie over de misdadigheid op een (te) smalle basis steunde⁹⁵. De gerechtelijke statistieken – Quetelets basismateriaal – gaven geen volledig beeld van de criminaliteit, omdat enkel de opgemerkte (en soms zelfs alleen de bestrafte) misdaden erin opgenomen waren. Zelf maakte Quetelet zich daarover weinig zorgen. Het totale aantal misdaden stond volgens hem in verhouding tot het aantal geregistreerde misdaden⁹⁶. Dat niet alle misdaden geregistreerd werden, was voor Quetelet louter een mankement in het bronnenmateriaal en deed niets af aan de stelling dat ook ‘morele’ fenomenen aan wetmatigheden waren onderworpen. Om de critici de wind uit de zeilen te nemen, onderzocht Quetelet het huwelijksgedrag. Huwen was bij uitstek een vrije en individuele keuze, maar toch stelde Quetelet een grote regelmaat in de jaarlijkse huwelijkscijfers vast⁹⁷. Voor Quetelet was dit andermaal een bewijs dat de invloed van het individu op het sociale leven verwaarloosbaar klein was⁹⁸.

3.3 Wetenschappelijke vaststelling en politiek ideaal

Steeds weer ontdekte Quetelet een grote regelmaat in het sociale leven (van het aantal zelfmoorden per jaar tot het aantal onbestelde brieven bij de post). Deze wetenschappelijke vaststelling kwam minstens gedeeltelijk voort uit Quetelets wetenschappelijke uitgangspunten en uit de door hem gehanteerde observatiemethode. Statistiek stond voor Quetelet tegenover dynamiek. Als wetenschappelijke discipline moest de statis-

tiek zich voornamelijk bezighouden met het heden: ‘[L]a statistique s’occupe de l’instant présent, en laissant le passé à l’histoire, et l’avenir à la politique’⁹⁹. Zoals veel van de (sociale) statistici uit zijn tijd keek Quetelet daarom van zeer dichtbij naar zijn onderzoeksobject, waardoor het moeilijk was veranderingen waar te nemen¹⁰⁰. De sociale fysica was bovendien niet op zoek naar verandering, maar naar regelmaat en continuïteit. De ‘wetten’ van de samenleving waren de uiting van de natuurlijke oorzaken en die kenden per definitie een grote stabiliteit. Veranderingen in de natuurlijke oorzaken verstoorde de observatie, want ze maakten het onmogelijk de regelmaat of wetmatigheid te zien. Het kwam er dus op aan de natuurlijke oorzaken in een stabiele omgeving – een samenleving die niet of weinig veranderde – te bestuderen. Wanneer de tijdspanne tussen het begin- en eindpunt van de observatie niet al te groot was, was de kans reëel dat de samenleving in de tussenliggende periode vrijwel onveranderd bleef. Quetelet hield zich daarom bij voorkeur met de *courte* en niet met de *longue durée* bezig, al droeg hij er wel zorg voor dat de bestudeerde periode lang genoeg was om de werking van de toevallige oorzaken te neutraliseren. Quetelet had ook meer praktische redenen om relatief korte periodes te onderzoeken. Alleen zo kon hij keer op keer tientallen en honderden metingen of waarnemingen doen.

Het was niet omdat Quetelet vooral het ‘hier en nu’ opmat, dat hij de mogelijkheid om twee of meer landen of verschillende periodes in de geschiedenis te vergelijken van de hand wees: ‘La statistique comparée n’impète donc pas sur le domaine de l’histoire ni de la politique; elle se place en dehors du temps, et fait poser deux peuples divers, ou un même peuple à deux époques différentes de son existence, pour rapprocher les éléments comparables’¹⁰¹. Deze vergelijkingen werden echter bemoeilijkt doordat er weinig vergelijkbaar cijfermateriaal voorhanden was (een probleem dat Quetelet met de internationale statistische congressen trachtte op te lossen).

De wetenschappelijke vaststelling dat de samenleving minstens op korte en middellange termijn gekenmerkt werd door regelmaat en stabiliteit strookte met Quetelets politiek-ideologische voorkeur. Opgeschrikt door wat zich in zijn directe omgeving afspeelde, doken thema’s als sociale stabiliteit en revolutie vooral kort na 1830 (Belgische Revolutie) en na 1848 (revolutie in Frankrijk) op in Quetelets wetenschappelijke werk. Hij toonde zich als een gematigde liberaal, met een voorkeur voor een stabiele samenleving en een afkeer voor revoluties¹⁰².

Als liberaal ging Quetelet voorzichtig om met de verhouding tussen de staat en de samenleving. Hij was voorstander van een *laissez-faire*-beleid, maar kende dit geen absoluut statuut toe. Minstens even belangrijk was de stabiliserende rol die hij de overheid toedichtte. Ondanks zijn hang naar stabiliteit begreep Quetelet dat de samenlevingen die zich afsloten voor veranderingen, elke vorm van vooruitgang verhinderden en precies daardoor revolutionaire tegenreacties uitlokten. Het was volgens Quetelet de taak van de overheid om te zorgen voor geleidelijke veranderingen en vooruitgang en zo het land te behoeden voor revolutie en instabiliteit. Niet alleen

moest de overheid de voorspoed van het land bevorderen. Ze kon de destabiliserende maatschappelijke factoren ook actief tegengaan. Hier zag Quetelet, die sterk geloofde in een op wetenschap gebaseerd politiek beleid, een grote rol weggelegd voor de sociale fysica. De sociale fysica liet immers toe om de toevallige van de natuurlijke oorzaken te onderscheiden. Wanneer de overheid de verstorende oorzaken kende, kon ze haar beleid afstemmen op het wegwerken ervan.

Quetelets categorieën – natuurlijke versus verstorende oorzaken – waren niet alleen een wetenschappelijk argument om staatsinterventionisme te legitimeren. Ze waren ook een reden om er een grens aan te stellen. De natuurlijke oorzaken waren doorgaans van een ‘onvermijdelijke’ menselijke aard en daar kon het beleid niets aan veranderen. Zo bleek er een verband te bestaan tussen criminaliteit en armoede, maar veel sterker nog tussen criminaliteit en leeftijd¹⁰³. Het had dan ook geen zin om met het beleid de armoede te verhelpen, omdat leeftijd een veel dwingendere oorzaak van crimineel gedrag was. Quetelets onderzoek bracht hem dichtbij de sociale problemen van de jonge liberale en industriële maatschappij, maar liet hem tegelijk zien dat de problemen meer aan onveranderlijke menselijke dan aan veranderlijke maatschappelijke factoren te wijten waren. Samen met zijn liberale overtuigingen (en wellicht ook zijn financiële afhankelijkheid van de overheid) verklaart dit waarom de sociale fysica en de sociale statistiek voor Quetelet geen vertrekpunt waren voor een sociale of politieke kritiek.

Quetelet verschilde hierin in belangrijke mate van andere vroege sociale wetenschappers. In Frankrijk stelde (Pierre Guillaume) Frédéric Le Play vanaf het midden van de 19de eeuw monografieën over arbeidersgezinnen samen. Het empirisch verzamelde materiaal (onder meer de familiebudgetten) zette Le Play ertoe aan op een eerder moraliserende en paternalistische manier sociale hervormingen na te streven¹⁰⁴. In eigen land gebruikten Jottrand, Lesbroussart en Ducpétiaux, die in het midden van de jaren 1820 samen met Quetelet lid waren van de *Société belge pour la Propagation de l’Instruction et de la Morale*, wetenschappelijke argumenten om fundamentele maatschappelijke veranderingen te eisen. Quetelet, die afhankelijk was van de overheid voor het observatorium en voor het verkrijgen van cijfergegevens, nam in de *Société* een gematigd en voorzichtig standpunt in en ging een confrontatie met Willem I uit de weg. Na 1830 nam Quetelet een even loyale houding tegenover de Belgische staat aan. In de *Commission centrale de Statistique* verschilde hij van mening met de sociale hervormers zoals Ducpétiaux. Zoals Quetelet werkte ook Ducpétiaux in overheidsdienst, maar dat weerhield er hem niet van maatschappelijke hervormingen na te streven. Ducpétiaux was inspecteur-generaal van de gevangenis en weldadigheidsinstellingen en gebruikte deze positie om veranderingen op gang te brengen. Ducpétiaux’ gevangenisbeleid weerspiegelde zijn geloof in het belang van een ‘moreel gezonde’ gevangenisomgeving en zijn vertrouwen in de rehabiliterende kracht van arbeid, godsdienstonderricht en scholing.

Quetelet mocht zich dan wel onthouden van maatschappijkritiek, anderen eisten met behulp van zijn werk maatschappelijke hervormingen. Toen volksvertegenwoordiger Henri de Brouckère in 1832 een voorstel tot afschaffing van de doodstraf in het parlement indiende, verwees hij naar Quetelets onderzoek over de neiging tot misdadigheid¹⁰⁵. Hieruit bleek immers dat crimineel gedrag niet louter de verantwoordelijkheid van het individu was, maar beantwoordde aan maatschappelijke wetmatigheden. Het was daarom volgens De Brouckère niet gerechtvaardigd het individu – de dader – te doden.

In 1837 probeerde Victor Considérant Quetelet er (tevergeefs) van te overtuigen dat zijn *Physique sociale* naar het fourierisme neigde¹⁰⁶. De meeste vroeg-19de-eeuwse hervormers – en zelfs Considérant – begrepen evenwel dat Quetelet mijlenver van hen afstond. Joseph Proudhon citeerde wanneer het over demografische thema's ging, liever Thomas Malthus dan Quetelet. Anders ging het eraan toe bij de volgende generaties socialisten. Hector Denis, Guillaume De Greef, César De Paepe en Emile Vandervelde verwezen herhaaldelijk naar het werk van Quetelet. Denis loofde Quetelet, omdat hij het verband tussen de ontwikkeling van 'de mensheid' en de economische en sociale omstandigheden van 'de mensen' had aangetoond. De Greef was voorzichtiger. Hij vond (terecht) dat Quetelet niet zozeer de maatschappij zelf, maar veeleer de mens in relatie tot zijn omgeving had bestudeerd¹⁰⁷.

3.4 De overheidsstatistiek

In het midden van de jaren 1820 maakte Quetelet plannen om met behulp van de universele multiplicator van Laplace het bevolkingscijfer van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden te berekenen¹⁰⁸. De idee dat partiële waarnemingen en berekeningen betrouwbare kennis konden opleveren, werd niet door iedereen enthousiast onthaald. De Keerbergh de Kessel meende dat geen enkele multiplicator ooit voldoende universeel kon zijn om te worden geëxtrapoleerd naar het hele land¹⁰⁹. Deze kritiek viel bij Quetelet niet in dovemansoren en vanaf de late jaren 1820 stelde hij zich kritisch op tegenover berekende bevolkingscijfers¹¹⁰. De concrete toepassing van de waarschijnlijkheidsrekening in zijn eigen onderzoek bleef mede daardoor beperkt¹¹¹.

De sociale fysica beriep zich hoofdzakelijk op de wet van de grote getallen, wat veronderstelde dat de onderzoeker kon beschikken over grote aantallen waarnemingen. Hoewel Quetelet eigen metingen verrichtte en materiaal van andere wetenschappers gebruikte, begreep hij dat individuele onderzoekers niet in staat waren om op grote schaal menselijke eigenschappen te observeren. Alleen de overheid beschikte over de mensen en middelen die daarvoor nodig waren. Dit klonk Quetelets wetenschappelijke project vast aan de overheidsstatistiek.

Aanvankelijk viel het Quetelet niet gemakkelijk om zich in te schrijven in de logica van de overheid(sstatistiek). Op het einde van de jaren 1820 verwachtte Willem I, die net de sociaal-geografische vergelijking tussen Frankrijk, Engeland en Spanje van Blanqui in handen had gekregen, van Quetelet een gelijkaardig werk waaruit de 'sterkte' van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden zou blijken¹¹². Quetelet toog aan het werk, maar liet een heleboel facetten waaruit de rijkdommen en krachten van het land konden worden afgeleid (zoals de scheepvaart en de industrie) onvermeld. Hij beschikte hierover naar zijn mening over onvoldoende betrouwbare informatie. Willem I weigerde het manuscript, waarin Quetelet zijn eigen wetenschappelijke norm voor betrouwbaarheid boven de specifieke doelstellingen van de overheidsstatistiek plaatste, te laten drukken. Quetelet was genoodzaakt het werk elders uit te geven¹¹³.

Ondanks het conflict met Willem I ontloopte Quetelet zich tot een actief medestander van een op integrale observaties gebaseerde overheidsstatistiek. In 1827-1828 was hij de secretaris van de Zuid-Brabantse commissie voor de statistiek en in 1829-1830 steunde hij de nationale volkstelling. Na 1830 bleef Quetelet vasthouden aan een overheidsstatistiek die meer schatplichtig was aan de Duitse *Staatenkunde* dan aan de politieke rekenkunde en de waarschijnlijkheidsrekening. Vooral enkele van zijn brieven aan Ernest van Saksen-Coburg en Gotha kunnen worden gelezen als een programma voor de overheidsstatistiek¹¹⁴.

'*La statistique a [...] pour objet de nous présenter l'exposé fidèle d'un état*', schreef Quetelet aan hertog Ernest¹¹⁵. Quetelet definieerde de staat ruimer dan als een politiek-administratieve eenheid. Als sociale fysicus begreep hij hieronder het *corps social*, de maatschappij en het volk: '[L]a statistique se borna à étudier la manière d'être du corps social, à apprécier par expérience les différentes parties dont ce corps se compose, les influences sous lesquelles elles fonctionnent et les effets qu'on peut en déduire. [...] La statistique [...] se borne plus spécialement à l'examen et à l'énumération de tout ce que renferme notre état social et à l'appréciation des rapports que les objets présentent entre eux, quand on les considère sous l'aspect politique'¹¹⁶. De overheidsstatistiek moest het land en de maatschappij beschrijven, zodat ze op korte termijn bestuurbaar waren en op lange termijn evolueerden naar meer welvaart. Tellingen en beschrijvingen van het grondgebied, de bevolking, de politieke situatie, de landbouw, industrie en handel en de morele, intellectuele en religieuze gezindten hoorden in de overheidsstatistiek thuis; inlichtingen die niets zegden over de kracht en welstand van het land en de samenleving, niet. In de mate van het mogelijke moesten de statistieken uit tabellen bestaan, maar Quetelet begreep dat sommige kenmerken van het land niet in getallen uit te drukken vielen. Voor de beschrijving van de politieke situatie, bijvoorbeeld, was een verhalende statistiek aangewezen.

Methodologisch was Quetelet voorstander van tellingen en rechtstreekse enquêtes bij de bevolking. Waar het in de overheidsstatistiek, die voor Quetelet het karakter van

een (exacte) wetenschap had¹¹⁷, om ging, was het conscientieus bijebrengen van correcte informatie. Betrouwbaarheid was voor Quetelet de sluitsteen van de overheidsstatistiek. ‘Kwaliteitszorg’ was een continu proces, dat zich uitstreckte over alle stadia van de productie van een statistiek. Zowel de keuze van de vragen en de invulformulieren als de controlemechanismen en de structuur van de publicatie beïnvloedden de kwaliteit van de overheidsstatistiek: *‘Les administrations doivent soigneusement éviter de fatiguer par des questions, et surtout par des questions qui ne portent pas le cachet d’une utilité immédiate, parce qu’elles s’exposent à ne pas recevoir de réponses; ou à n’obtenir que des documents fautifs. [...] [D]ès que, dans des questions, on croit reconnaître un but fiscal ou une curiosité inquisitoriale, on conçoit des méfiances, et l’on ne se fait point scrupule de donner des réponses inexactes. La simplicité et la clarté des demandes, en même temps que l’uniformité des modèles à remplir, sont des conditions essentielles pour obtenir des résultats comparables [...]’. Partout où il est question des âges, des professions, des maladies, il est de la plus grande importance de n’employer que des classifications parfaitement identiques, afin que les renseignements généraux puissent être comparés jusque dans leurs moindres détails. La plus parfaite unité doit régner dans tout l’ensemble*¹¹⁸.

Eens de inlichtingen verzameld waren, kon de overheid niet veel meer doen dan de plausibiliteit van de resultaten testen. Quetelet pleitte hier niet zozeer voor de toepassing van de waarschijnlijkheidsrekening, maar deed vooral een beroep op het gezond verstand. Door te kijken of de waarnemingen voor één gemeente of bevolkingsgroep overeenstemden met de algemene resultaten, konden ‘afwijkingen’ in het patroon worden vastgesteld. Rekenfouten konden zonder veel moeite worden hersteld. In alle andere gevallen konden onwaarschijnlijke resultaten wel worden opgemerkt en de oorzaken daarvoor (soms) aangeduid. De fouten corrigeren was daarentegen zelden of nooit mogelijk.

Ondanks alle voorbereidingen en alle voorzorgen kon het bijgevolg gebeuren dat de verzamelde gegevens niet correct waren. In principe hoorden zij niet in een officiële statistiek thuis. Quetelet, die in 1829 had geweigerd onvoldoende betrouwbare informatie op te nemen in zijn beschrijving van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, aanvaardde goed een decennium later niettemin dat zij toch werden gepubliceerd zolang er geen betere statistieken voorhanden waren. Om aan de ‘lezers’ van de overheidsstatistieken toe te laten zelf te oordelen over de betrouwbaarheid van de gegevens, moesten naast de getallen ook inlichtingen over de manier waarop zij waren verzameld, over de medewerking van de respondenten en over de bedoelingen van de enquêteurs worden gepubliceerd. Quetelet merkte op dat precies deze contextuele informatie al te vaak werd weggelaten, wat de waarde van de statistieken hypothekeerde. Hij liet zich daarom misnoegd uit over de publicaties van de ‘Hollandse’ *Commissie voor de Statistiek*. Zij bevatten immers geen duiding over de manier waarop de informatie was verzameld of over de betrouwbaarheid van de afgedrukte gegevens. In hun Europese bevolkingsstatistiek uit 1865 besteedden Quetelet en Heuschling wel ruime aandacht aan de manier waarop de informatie in de diverse

landen was bijeengebracht¹¹⁹. Ook in de Belgische tienjaarlijkse algemene tellingen werd het productieproces waarlangs de informatie was verkregen toegelicht.

Quetelet besteedde veel aandacht aan de gebruiker van de overheidsstatistieken, maar dit betekende niet dat hij een strikte scheiding tussen de overheidsstatistici en de wetenschappers of tussen het verzamelen en het interpreteren van de statistieken bepleitte: *‘Ceux qui peuvent en effet le mieux comprendre le langage des nombres, et l’on ne saurait nier que c’est sous cette forme que se résument la plupart des données statistiques, ce sont ceux qui les ont recueillis, qui les ont examinés, qui en connaissent le fort et le faible, et qui ont enfin l’habitude de ce genre de travaux. Regarder les statisticiens comme des manœuvres chargés d’apporter des pierres brutes, de les entasser pêle-mêle sur les lieux où doit s’élever l’édifice, en les abandonnant à des architectes qui n’en connaîtront pas la valeur, et qui, la plupart du temps, ne sauront pas les mettre en œuvre, c’est s’exposer à de fâcheux mécomptes*¹²⁰.

Nadat hij reeds in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden zijdelings bij de overheidsstatistiek betrokken was geweest, kon Quetelet vanaf 1841 zijn ideeën over de overheidsstatistiek concreet gestalte geven als voorzitter van de *Commission centrale de Statistique* en als promotor van de tienjaarlijkse algemene tellingen. Meer dan elke andere (overheids)statisticus drukte Quetelet zo zijn stempel op de 19de-eeuwse Belgische overheidsstatistiek. Als inspirator van de internationale statistische congressen droeg hij zijn visie op de overheidsstatistiek vanaf de jaren 1850 ook internationaal uit.

3.5 Besluit. Bruggen bouwen

Quetelet bevond zich op het kruispunt van diverse statistische tradities¹²¹. De sociale fysica en de Gemiddelde Mens waren schatplichtig aan de wet van de grote getallen en de foutentheorie uit de astronomie, maar verder paste Quetelet de waarschijnlijkheidsrekening in zijn onderzoek weinig toe. Hij zocht de wetten van de samenleving niet in partiële waarnemingen, maar in algemene (volledige) tellingen. Quetelet had het er moeilijk mee dat een statistiek gebaseerd op de kansrekening enkel waarschijnlijkheden opleverde. Zoals Moreau de Jonnés en Alfred Legoyt in Frankrijk zocht hij in volledige tellingen meer naar zekerheden dan naar mogelijkheden¹²². De (overheids)statistiek gaf, als ze goed was uitgevoerd, voor Quetelet en zijn tijdgenoten een getrouwe weergave van de samenleving en de staat die ze bestudeerden. De idee dat de statistici de werkelijkheid (mee) construeerden, was in de midden-19de-eeuwse statistiek niet aanwezig¹²³. Ook in de sociale fysica ging Quetelet ervan uit dat de maatschappelijke wetten lagen te wachten om te worden ontdekt.

Quetelet onderhield een nauwe band met de overheid, ook al bestudeerde de sociale fysica vooral het *corps social*. Alleen de overheid beschikte over voldoende middelen,

mensen en autoriteit om op grote schaal waarnemingen te doen. De staat was daarom onmisbaar voor Quetelets wetenschapsbeoefening. Dit kan verklaren waarom hij zijn loyaliteit tegenover het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden na 1830 ogenschijnlijk probleemloos inruilde voor trouw aan het Belgische koninkrijk.

Quetelet liet zich niet alleen leiden door wetenschappelijk opportunisme, maar kon zich ook ideologisch verzoenen met het liberalisme en de stabiliteit in de nieuwe staat¹²⁴. Quetelet was op dit vlak een eerder ‘typische’ 19de-eeuwse burgerlijke intellectueel¹²⁵. Als hij al kritiek had op de maatschappelijke orde, dan pleitte hij voor gematigde hervormingen binnen de bestaande politieke orde. Quetelets wetenschappelijke theorieën balanceerden op de rand van het determinisme, maar dit was voor hem geen reden voor een fatalistische levenshouding. Quetelet geloofde in maatschappelijke verandering (als tegenhanger voor tot verval leidende stagnatie). Hij verkoos evenwel een gematigd liberaal beleid boven bruuske revoluties of radicale hervormingen. Quetelet was geen reformist zoals Ducpétiaux, maar hij deelde met hem (net zoals met Comte en Farr) een sterk vertrouwen in een op wetenschap gebaseerd politiek beleid¹²⁶. De politiek kon zich laten leiden door de sociale fysica, die niet alleen de wetten van de samenleving – de natuurlijke orde –, maar ook de (orde)verstoringen blootlegde. In een streven naar voorspoed en stabiliteit kwam het er voor het beleid op aan deze verstoringen weg te nemen.

Dat Quetelet er oprecht van overtuigd was dat de (sociale) wetenschappen het overheidsbeleid de weg konden wijzen, kan er – samen met zijn ‘honger’ naar cijfermateriaal – toe hebben bijgedragen dat hij bewust in de buurt van de politieke beslissingsorganen vertoefde¹²⁷. Quetelet, die na 1830 vrijwel alle wetenschappelijke instellingen van het land domineerde, gaf de voorkeur aan een carrière in overheidsdienst boven een universitaire loopbaan. Mogelijk was dit laatste hem te vrijblijvend. Wetenschap had voor Quetelet een maatschappelijke functie als bron van welvaart, verlichting en vooruitgang en was daarom een zaak van nationaal en politiek belang¹²⁸.

Dit betekende geenszins dat Quetelet openlijk ‘kleur’ bekende. ‘Politiek’ was voor Quetelet meer een algemene maatschappelijke bekommernis, dan een zaak van politieke fracties¹²⁹. Quetelet had een voorkeur voor het liberalisme, maar stond vooral bekend als een ‘neutraal’ wetenschapper, die aanvaardbaar was voor katholieken en liberalen (wat uiteraard zijn carrière ten goede kwam)¹³⁰. Liberalisme en katholicisme (of toch minstens godsdienstigheid) sloten elkaar in het midden van de 19de eeuw overigens niet uit. Geïnspireerd door de Duitse *Naturphilosophie* zochten de katholieke en de liberale wetenschappers tot in de jaren 1860 in de natuur naar God¹³¹. Het was dan ook niet uitzonderlijk dat de liberaal Quetelet in de (op de natuurwetenschappen geënte) wetten van de samenleving de hand van een schepper zag.

Quetelet was in veel opzichten een ‘doorsnee’ 19de-eeuwse burgerlijke intellectueel, maar hij was ook ‘bijzonder’. Door diverse wetenschappelijke en politieke ideeën en uitgangspunten samen te brengen, slaagde hij erin een vormentaal te ontwikkelen die de ambtelijke statistiek en haar gebruik in de wetenschappen samenbond¹³². Hij construeerde met zijn sociale fysica een nieuwe wetenschap en met zijn Gemiddelde Mens een prototype dat tot vandaag verder leeft¹³³. Hij creëerde verbindingen tussen de overheidsstatistiek en de sociale statistiek en tussen de *Staatkunde* en de waarschijnlijkheidsrekening.

Quetelet vormde geen school, maar slaagde er wel in zijn wetenschappelijke ideeën en idealen uit te dragen¹³⁴. Hij bouwde hiervoor nationale en internationale netwerken uit, nam actief deel aan de werkzaamheden van de *Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, was nauw betrokken bij de overheidsstatistiek, gaf de *Commission centrale de Statistique* internationale uitstraling, nam mee het initiatief voor de internationale statistische congressen, richtte een tijdschrift op (*Correspondance mathématique et physique*) en droeg zijn kennis in openbare lessen en vulgariserende geschriften ook buiten het intellectuele milieu uit.

Eindnoten

1. Uit het verslag over de begrafenis van Quetelet in: *BARB*, XLIII, 1874, pp.247-248.
2. V.A.DE RIDDER, Hommage du conseil, in: *Adolphe Quetelet 1796-1874. Recueil des travaux et contributions présentés en 1974 en hommage à son rôle de statisticien*, Bruxelles, 1974, p.15. Quetelets veelzijdigheid vormt het uitgangspunt voor een aantal bijdragen over diens leven en werk, bijvoorbeeld: J.-J.DROESBEKE, Lambert-Adolphe-Jacques Quetelet. A man of many ideas, in: *Actualité et universalité de la pensée scientifique d'Adolphe Quetelet. Actes du colloque organisé à l'occasion du bicentenaire de sa naissance. Palais des Académies, 24-25 octobre 1996*, Bruxelles, 1997, pp.13-21; P.M.G.LEVY, Quetelet, le poète et le statisticien, in: *Adolphe Quetelet 1796-1874. Recueil*, pp.43-56.
3. Statistique, in: E.PICARD, N.D'HOFFSCHMIDT, J.DE LE COURT, *Pandectes belges. Inventaire général du droit belge à la fin du XIXème siècle*, Bruxelles, 1911, CII, kol.484; A.RUTTEN, *La population belge depuis 1830. I. État de la population*, Louvain, 1899, p.13; P.ELAZARSELD, Notes on the history of quantification in sociology – Trends, sources and problems, in: M.KENDALL, R.L.PLACKETT (eds.), *Studies in the history of statistics and probability*, London/High Wycombe, 1977, II, p.230. Quetelets bijdrage aan de kwantitatieve sociologie wordt vaak vergeten. Zie hierover: A.DESROSIÈRES, Quetelet et la sociologie quantitative: du piédestal à l'oubli, in: *Actualité*, pp.179-198. Over de statistiek en de sociale wetenschappen: T.M.PORTER, Statistics in the history of social science, in: J.-P.BÉAUD, J.-G.PRÉVOST (eds.), *L'ère du chiffre. Systèmes statistiques et traditions nationales. The age of numbers. Statistical systems and national traditions*, Québec, 2000, pp.389-497.
4. De twee eerste eretitels komen van: I.HACKING, *The taming of chance*, Cambridge, 1995, p.105; de laatste van: A.DESROSIÈRES, *The politics of large numbers. A history of statistical reasoning*, Cambridge (USA)/London, 1998, p.74.
5. V.A.DE RIDDER, Art.cit., p.15.
6. Over Quetelets bijdrage aan de wiskundige statistiek lopen de meningen uiteen. Vergelijk T.M. Porter met J. Mawhin: T.M.PORTER, The mathematics of society: variation and error in Quetelet's statistics, in: *The British Journal of Historical Science*, XVIII, 1985, p.51; J.MAWHIN, De wiskunde, in: R.HALLEUX, J.VANDERSMISSEN, A.DESPY-MEYER, G.VANPAEMEL (eds.), *Geschiedenis van de wetenschappen in België, 1815-2000*, Brussel, 2001, p.114. Zie ook: T.TOYODA, Essay on Quetelet and Maxwell from 'la Physique sociale' to statistical physics, in: *Revue des questions scientifiques*, CLXVIII, 1997, 3, pp.279-302.
7. S.M.STIGLER, Adolphe Quetelet: statistician, scientist, builder of intellectual institutions, in: *Actualité*, pp.47-61.
8. Over Quetelet als *entrepreneur of science*: Idem, *The history of statistics. The measurement of uncertainty before 1900*, Cambridge (USA)/London, 1986, p.162.
9. Bio-bibliografische informatie over Quetelet: *Adolphe Quetelet 1796-1874. Exposition documentaire présentée à la Bibliothèque Royale Albert Ier à l'occasion du centenaire de la mort d'Adolphe Quetelet*, Bruxelles, 1974; A.COLLARD, *La vie et l'œuvre d'Adolphe Quetelet (1796-1874)*, Bruxelles, s.d.; R.DU CHAU, *Adolphe Quetelet (1796-1874) als statisticus en socioloog*, Brussel, VUB (licentiaatsverhandeling), 1981; E.DUPREEL (ed.), *Ad. Quételet. Pages choisies et commentées*, Bruxelles, 1942; F.H.HANKINS, *Adolphe Quetelet as statistician*, [New York,] 1908; J.LOTTIN, *Quetelet. Statisticien et sociologue*, Louvain/Paris, 1912; E.MAILLY, *Essai sur la vie et les ouvrages de L.-A.-J. Quetelet*, Bruxelles, 1875; E.WAXWEILER, Quetelet, Lambert-Adolphe-Jacques, in: *BN*, Bruxelles, XVIII, 1904, kol.477-494; Idem, *Quetelet. Notice biographique*,

- Liège, 1905; L.WELLENS-DE DONDER, *La correspondance d'Adolphe Quetelet*, Bruxelles, 1964, pp.2-7.
10. J.DE LAUNOIS, La famille Quetelet, agnats et cognats, in: *Adolphe Quetelet 1796-1874. Exposition*, pp.XXV-XXVIII.
 11. Over Quetelet als dichter: *Adolphe Quetelet 1796-1874. Exposition*, pp.141-148. Dandelin, die net als Quetelet een Franse vader en een Belgische moeder had, werd ingenieur en maakte carrière in het leger. Quetelet en Dandelin schreven in het begin van de jaren 1820 samen enkele verhandelingen over kegelsneden. J.MAWHIN, Art.cit., pp.108-110.
 12. A.QUETELET, *Dissertatio mathematica inauguralis de quibusdam locis geometricis, nec non de curva focali*, Gent, 1819.
 13. J.STECHER, De Reiffenberg, Frédéric Auguste Ferdinand Thomas, in: *BN*, Bruxelles, 1904, XVIII, kol.887-918. Zoals onder meer Kluit en Wagemann combineerde De Reiffenberg statistiek en geschiedenis: F.DE REIFFENBERG, *Quel a été l'état de la population, des fabriques et manufactures, et du commerce, dans les provinces des Pays-Bas, pendant les XV et XVI siècles*, Bruxelles, 1822; Idem, *Résumé de l'histoire des Pays-Bas*, Bruxelles, 1827; Idem, *Essai sur la statistique ancienne de la Belgique jusque vers le XVIIme siècle*, Bruxelles, 1832; Idem, *Essai sur la statistique ancienne de la Belgique (2e partie)*, Bruxelles, 1835. Over De Reiffenberg als 'nationaal' historicus: E.PEETERS, *Het labyrint van het verleden. Natie, vrijheid en geweld in de Belgische geschiedschrijving (1787-1850)*, Leuven, 2003, passim.
 14. A.QUETELET, *Mémoire sur une formule générale pour déterminer la surface d'un polygone formé sur une sphère par des arcs de grands ou de petits cercles, disposés entre eux d'une manière quelconque*, Bruxelles, 1822; Idem, *Sur une nouvelle théorie des sections coniques considérées dans le solide*, Bruxelles, 1822.
 15. Idem, *Mémoire sur quelques constructions graphiques des orbites planétaires*, Bruxelles, 1826.
 16. *Correspondance mathématique et physique*, 1825-1839. Na het tweede deel kwam er een einde aan de samenwerking met Garnier en gaf Quetelet het tijdschrift alleen uit.
 17. J.BARTIER, Quetelet politique, in: Idem, *Libéralisme et socialisme au XIXe siècle. Études rassemblées et publiées par Guy Cambier*, Bruxelles, 1981, p.463.
 18. G.VANPAEMEL, Onderwijs voor 'de meer beschaafde klasse'. Het Museum voor Wetenschappen en Letteren te Brussel (1826-1834), in: *Scientiarum Historia*, XXIII, 1997, 1, pp.3-19.
 19. A.QUETELET, *Astronomie élémentaire*, Paris, 1826; Idem, *Astronomie populaire*, Bruxelles, 1827; Idem, *Instructions populaires sur le calcul des probabilités*, Bruxelles, 1828. Later publiceerde Quetelet: Idem, *Théorie des probabilités*, Bruxelles, [1853?].
 20. Toen in 1831 Quetelets *Recherches sur le penchant au crime aux différen[t]s âges* verscheen, schreef Smits hierover dat de auteur van de nood een deugd had gemaakt, 'mettant ainsi à profit le loisir forcé que lui laisse l'état inachevé de l'Observatoire'. Brief Smits aan *Moniteur belge* 9/11/1831. Gepubliceerd in: *Moniteur belge*, 10/11/1831.
 21. Over het wedervaren van de familie Quetelet tijdens de revolutie: L.WELLENS-DE DONDER, Une lettre de Cécile Quetelet relative à la révolution belge de 1830, in: *Cahiers Bruxellois*, VI, 1961, 1, pp.68-75 .
 22. Diverse oud-leden van de *Société des Douze* steunden de revolutie en kregen na 1830 politieke verantwoordelijkheid. Van de Weyer, bijvoorbeeld, maakte deel uit van het Voorlopig Bewind.
 23. In het *Annuaire* werden, in tegenstelling tot in de *Annales*, frequent bijdragen over de overheidsstatistiek gepubliceerd (die al dan niet ook elders verschenen). Quetelet vond er tevens een

forum voor zijn theorieën over de wetten van de samenleving, de Gemiddelde Mens en de sociale fysica. Na Quetelets dood werden deze bijdragen stopgezet. *AOB*, I-XLIII, 1834-1875.

24. Quetelet bleef vast-secretaris tot aan zijn dood. R.ANDRÉ, Adolphe Quetelet, académicien, in: *Actualité*, pp.23-45.
25. Over het *Musée des Arts et Métiers*, het latere *Musée de l'Industrie*: A.CRESENS, Het Musée de l'Industrie te Brussel, in: *SIWE Magazine*, 2003, 13, pp.16-23.
26. Na hun vertrek uit de hoofdstad zou Quetelet de lessen verderzetten in briefvorm. Uitgegeven als: A.QUETELET, *Lettres à S.A.R. le Duc régnant de Saxe-Cobourg et Gotha, sur la théorie des probabilités, appliquée aux sciences morales et politiques*, Bruxelles, 1846.
27. Albert zou zijn belangstelling voor de statistiek duidelijk laten blijken in zijn toespraak voor het internationale statistische congres in Londen in 1860. Idem, Sur le congrès international de statistique, tenu à Londres le 16 juillet 1860, et les cinq jours suivants, in: *BCCS*, 1866, IX, (verhandelingen) pp.140-148.
28. Idem, *Sur l'homme et le développement de ses facultés ou essai de physique sociale*, Paris, 1835.
29. Idem (vertaald uit het Frans door V.A. Riecke), *Über den Menschen und die Entwicklung seiner Fähigkeiten, oder Versuch einer Physik der Gesellschaft*, Stuttgart, 1838; Idem (vertaald uit het Frans door R. Knox), *A treatise on man and the development of his faculties*, Edinburgh, 1842. In 1866 verscheen een Russische versie. Over de vertalingen van Quetelets werk: *Adolphe Quetelet 1796-1874. Exposition*, pp.92-94.
30. *Ibidem*, pp.50-53.
31. E.MAILLY, Adolphe Quetelet. Biographie lue en séance publique de la classe des sciences de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, in: *BARB*, LXIII, 1874, p.842.
32. Idem, *Essai*, p.162.
33. R.DU CHAU, *Op.cit.*, p.74. Quetelet was een slordige auteur: data klopten niet, citaten werden onjuist weergegeven en er zaten fouten in de berekeningen (al kan dit laatste ook te wijten zijn geweest aan de typograaf die niet wijs raakte uit Quetelets handschrift). A.QUETELET (uitgave door E. Vilquin, J.-P. Sanderson), *Physique sociale ou essai sur le développement des facultés de l'homme*, Bruxelles, 1997, p.X, p.XV. Dat Quetelet in zijn *Instructions populaires sur le calcul des probabilités* uit 1828 vrijwel woordelijk Fouriers inleiding bij het derde deel van diens *Recherches statistiques* overnam, kan in deze context eveneens als een 'slordigheid' worden gezien, al neigde Quetelet hier toch naar plagiaat. Vergelijk: J.FOURIER, *Recherches statistiques sur la ville de Paris et le département de la Seine*, Paris, 1826, III; A.QUETELET, *Instructions populaires*. I.HACKING, *Op.cit.*, p.74. Niet iedereen nam aanstoot aan de slordigheden en fouten in Quetelets werk. Westergaard loofde Quetelet om zijn 'brillant stylé'. H.L.WESTERGAARD, *Contributions to the history of statistics*, London, 1932, p.170.
34. Volgens Karl Marx stagneerde Quetelets denken reeds rond 1830, dus nog voor het verschijnen van *Sur l'homme*, maar dit was een te pessimistische lezing van Quetelets oeuvre. J.BARTIER, *Art.cit.*, p.482.
35. A.QUETELET, *Histoire des sciences mathématiques et physiques chez les Belges*, Bruxelles, 1864; Idem, *Sciences mathématiques et physiques chez les Belges, au commencement du XIXe siècle*, Bruxelles, 1866. In de voorgaande jaren had Quetelet onder andere gepubliceerd: Idem, Aperçu de l'état actuel des sciences mathématiques chez les Belges, in: *Correspondance mathématique et physique*, 1837, 9, pp.1-46. Met deze werken hielp Quetelet de Belgische wetenschappen aan een

- galerij roemrijke voorouders. R.HALLEUX, De ontwikkeling der ideeën, in: R.HALLEUX, J.VANDERSMISSEN, A.DESPY-MEYER, G.VANPAEMEL (eds.), *Op.cit.*, p.19.
36. A.QUETELET, *Sur la physique du globe*, Bruxelles, 1861; Idem, *Météorologie de la Belgique, comparée à celle du globe*, Bruxelles, 1867.
 37. Idem, *Anthropométrie ou mesure des différentes facultés de l'homme*, Bruxelles/Leipzig/Gand, 1871.
 38. Idem, *Physique sociale ou essai sur le développement des facultés de l'homme*, Bruxelles/Paris/St-Pétersbourg, 1869. Dit boek kan beschouwd worden als Quetelets wetenschappelijke testament. Idem (uitgave door E. Vilquin, J.-P. Sanderson), *Physique sociale*, p.VIII. In veel opzichten ging het om een letterlijke heruitgave van het origineel uit 1835. Hier en daar paste Quetelet de tekst – niet altijd met evenveel succes – aan. Een belangrijk verschil tussen beide uitgaven was dat Quetelet in 1869 tal van grafieken en figuren toevoegde (iets wat in 1835 weinig gangbaar was). Over de twee versies van de *Physique sociale*: E.VILQUIN, Comment travaille un grand esprit? Notes sur l'écriture de la Physique sociale, in: *Actualité*, pp.225-233.
 39. E.ENGEL, *Die Beschlüsse des Internationalen Statistischen Congresses in seiner V. Sitzungsperiode, abgehalten zu Berlin vom 6. bis mit 12. September 1863*, Berlin, 1864, p.20.
 40. Zoals geopperd door: P.FLAZARSFELD, Art.cit., p.231. Quetelet verwees voor de eerste keer naar de waarschijnlijkheidsrekening in een brief die hij in 1823 uit Parijs naar Falck in Den Haag stuurde. S.M.STIGLER, Art.cit, p.53. Volgens Tixhon is het zo goed als onmogelijk dat Quetelet als wiskundige het werk van Laplace en Fourier niet reeds kende voor hij hen in Parijs ontmoette. A.TIXHON, *Le pouvoir des nombres. Une histoire de la production et de l'exploitation des statistiques judiciaires belges (1795-1870)*, Louvain-la-Neuve, UCL (thèse de doctorat), 2001, p.109.
 41. Nota's van De Keeverberg in: A.QUETELET, *Recherches sur la population, les naissances, les décès, les prisons, les dépôts de mendicité, etc. dans le Royaume des Pays-Bas (notes par M. le Baron de Keeverberg)*, Bruxelles, 1827, pp.175-192.
 42. B.-P.LECUYER, Probability in vital and social statistics: Quetelet, Farr, and the Bertillons, in: L.KRÜGER, L.J.DASTON, M.HEIDELBERGER (eds.), *The probabilistic revolution. Volume I. Ideas in history*, Cambridge (USA)/London, 1990, p.318. Over Quetelet en de waarschijnlijkheidsrekening: M.ARMATTE, J.-J.DROESBEKE, Quetelet et les probabilités: le sens de la formule, in: *Actualité*, pp.107-135.
 43. S.M.STIGLER, *The history of statistics. The measurement of uncertainty before 1900*, Cambridge/London, 1986, p.169. Zie voor het vroege werk van Quetelet onder andere: A.QUETELET, *Mémoire sur les lois des naissances et de la mortalité à Bruxelles*, Bruxelles, 1826. Hierin publiceerde Quetelet een sterftetafel voor Brussel. Hij stelde ook voor andere steden en gemeenten sterftetafels op (bijvoorbeeld: Idem, Tables de mortalité et de population pour la Belgique, in: *AOB*, I, 1834, pp.171-176) en publiceerde theoretische bijdragen over het samenstellen van sterftetafels (waaronder: Idem, Sur le calcul des tables de mortalité, in: *AOB*, XX, 1852, pp.365-367).
 44. Over de relatie leeftijd-lichaamsgewicht, zie bijvoorbeeld: Idem, *Recherches sur le poids de l'homme aux différen[t]s âges*, Bruxelles, 1831. Over de relatie leeftijd-criminaliteit, zie onder andere: Idem, *Recherches sur le penchant au crime aux différen[t]s âges*, Bruxelles, 1831; Idem, Influence de l'âge sur l'aliénation mentale et sur le penchant au crime, in: *BARB*, III, 1836, pp.180-187, pp.210-214. Quetelet bestudeerde zelden meer dan twee variabelen samen.
 45. Over de gerechtelijke en de 'morele' statistiek: A.TIXHON, Contrôler la Justice, construire l'État et surveiller le crime au XIXe siècle. Naissance et développement de la statistique judiciaire

en Belgique (1795-1901), in: *RBPH*, LXXVII, 1999, pp.977-979. De zichtbare – want in de statistieken opgenomen – criminaliteit weerspiegelde volgens Quetelet de onzichtbare mate van zedelijkheid ('moraliteit') van een samenleving. I.H.STAMHUIS, 'Cijfers en Aequaties' en 'Kenniss der Staatskrachten'. *Statistiek in Nederland in de negentiende eeuw*, Amsterdam, 1989, p.59. Quetelet definieerde crimineel gedrag heel ruim. Niet alleen het aantal gevangenen, maar ook de vondelingen, armenzorg en weldadigheidsinstellingen waren voor hem indicatoren van de misdadigheid van een gemeenschap.

46. [A.QUETELET,] Sur la constance qu'on observe dans le nombre des crimes qui se commettent, in: *Correspondance mathématique et physique*, 1830, 6, pp.214-217.
47. Idem, Sur le penchant au crime, in: *AOB*, I, 1834, p.192.
48. Idem, *Sur la possibilité de mesurer l'influence des causes qui modifient les élém[en]ts sociaux. Lettre à M. Villermé, de l'Institut de France, etc.*, Bruxelles, 1832, p.1. De open brief aan Villermé verscheen oorspronkelijk in *Correspondance mathématique et physique*: Idem, De la possibilité de mesurer l'influence des causes qui modifient les élém[en]ts sociaux, lettre de M. Quetelet à M. Villermé, in: *Correspondance mathématique et physique*, 1832, 7, pp.321-348.
49. Hij toetste het begrippentrio aan de Belgische casus: Idem, Sur l'appréciation des documents statistiques et en particulier sur l'appréciation des moyennes, in: *BCCS*, 1845, II, (verhandelingen) pp.207-226.
50. Zie bijvoorbeeld: Idem, *Recherches sur la loi de la croissance de l'homme*, Bruxelles, 1831; Idem, Sur l'homme et les lois de son développement, in: *AOB*, VII, 1839, pp.230-247.
51. Onder andere Porter wijst op de analogie tussen de sociale fysica en de astronomie. T.M.PORTER, Art.cit., passim. S.M. Stigler ziet meer overeenkomsten met de meteorologie en noemt de sociale fysica daarom ook de sociale meteorologie. S.M.STIGLER, *Statistics on the table. The history of statistical concepts and methods*, Cambridge (USA)/London, 2000, pp.55-58.
52. De contacten tussen Quetelet en Comte worden in de geschiedschrijving op diverse manieren geduid: van Quetelet die zich liet inspireren door Comte, over beide auteurs die op de hoogte waren van elkanders werk, tot de ene die de ander negeerde en vice versa. Over Comte en Quetelet: J.FREUND, Quetelet et Auguste Comte, in: *Adolphe Quetelet 1796-1874. Contributions en hommage à son rôle de sociologue*, Bruxelles, 1977, pp.46-64; K.WILS, *De omweg van de wetenschap. Het positivisme en de Belgische en Nederlandse intellectuele cultuur, 1845-1914*, Amsterdam, 2005, pp.121-122. Los van de kwestie 'kennen of niet kennen', komt Porter tot de vaststelling dat Quetelet in zijn wetenschapspraktijk een positivist was. T.M.PORTER, Was Quetelet a positivist?, in: *Actualité*, pp.199-209. Zie ook: G.VANPAEMEL, Wetenschapsgeschiedenis in België, in: R.HALLEUX, C.OP SOMER, J.VANDERSMISSEN (eds.), *Geschiedenis van de wetenschappen in België van de Oudheid tot 1815*, Brussel, 1998, p.423.
53. K.WILS, *Op.cit.*, pp.121-122. Wils plaatst zowel Quetelet als Comte in het ruimere kader van de midden-19de-eeuwse liberale geleerden die geloofden in een op wetenschap gebaseerde politiek. M. Lebrun (die zich hiervoor op J. Lottin baseert) ziet evenwel vooral verschillen tussen Quetelet en Comte. Volgens Lebrun was Comte praktisch aangelegd. Hij wilde revoluties vermijden. Voor Quetelet zou het zoeken naar de wetten van de maatschappij voornamelijk een theoretische aangelegenheid zijn geweest. Quetelet hoopte hoogstens dat zijn werk voor de wetgever van nut kon zijn, maar dit was voor hem geen doel op zichzelf. M.LEBRUN, *Adolphe Quetelet. L'œuvre sociologique et démographique. Choix de textes*, Bruxelles, 1974, pp.49-52 (J.LOTTIN, *Op.cit.*). In dezelfde lijn menen E. Vilquin en J.-P. Sanderson dat de sociale fysica voor Comte in de eerste plaats bedoeld was om de maatschappij te hervormen, terwijl Quetelet de sociale fysica vooral beschouwde als een nieuw onderzoeksdomein. A.QUETELET (uitgave door E. Vilquin, J.-P. Sanderson), *Physique sociale*, p.III. Niettemin wijst Quetelets reactie op de

- Belgische Revolutie erop dat hij bruuske (politieke) veranderingen net zomin als Comte genegen was.
54. K.WILS, De sociologie, in: R.HALLEUX, J.VANDERSMISSEN, A.DESPY-MEYER, G.VAN-PAEMEL (eds.), *Op.cit.*, p.308.
 55. De sociale fysica bestudeerde niet alleen de afzonderlijke eigenschappen van de mens en het sociale lichaam, maar ook de onderliggende wetten die de deelkenmerken tot één geheel smeedden. A.QUETELET, *Anthropométrie*, p.5.
 56. Idem, Influence de l'âge, p.213.
 57. S.M.STIGLER, *The history*, p.172.
 58. T.M.PORTER, The mathematics, p.60. Hierop verder werkend verhieven anderen – na Quetelet en expliciet of impliciet door hem beïnvloed – de statistiek tot filosofie. Valentin Smith, voorzitter van de statistische sectie van de *Académie* van Lyon, ondervoorzitter van de *Commission centrale de Statistique* aldaar en vanaf 1856 correspondent van de Belgische *Commission centrale de Statistique*, zag de statistiek als een kennissysteem dat de mens voortstuwde naar de 'perfectie'. V.SMITH, Mémoire sur la philosophie de la statistique. Congrès général de statistique – Session de 1853, in: *BCCS*, VI, 1855 (verhandelingen) pp.239-257 (Uit: V.SMITH, Mémoire sur la Philosophie de la statistique, in augustus 1853 voorgelezen in de *Académie* van Lyon).
 59. A.QUETELET, *Du système social et des lois qui le régissent*, Paris, 1848.
 60. Idem, Sur l'appréciation, pp.227-270.
 61. I.H.STAMHUIS, De 'probabilistic revolution' in de wetenschappen, in: I.H.STAMHUIS, A.DE KNECHT-VAN EEKELEN (eds.), *De met cijfers bedekte 19de eeuw. Toepassing van statistiek en waarschijnlijkheidsrekening in Nederland en Vlaanderen tussen 1840 en 1920. Gewina. Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek*, XV, 1992, p.144. Vermoedelijk had Quetelet reeds bij zijn bezoek aan Parijs in 1823 kennis gemaakt met de binomiale curve, een sluitstuk van de theorie van Laplace. S.M.STIGLER, *Op.cit.* p.201.
 62. I.H.STAMHUIS, *Cijfers*, p.60. Over het belang van de foutenwet en het gemiddelde in het werk van Quetelet: L.THÉVENOT, Statistique et politique. La normalité du collectif, in: L.BLONDIAUX, S.FRANÇOIS (eds.), *L'imagination statistique. Politix*, 1994, 25, pp.8-13.
 63. S.M.STIGLER, *Op.cit.*, pp.203-220.
 64. A.QUETELET, *Lettres*, p.263.
 65. Onder andere: Idem, Sur la loi statistique des tailles humaines, et sur la régularité que suit cette loi dans son développement, à chaque âge, in: *BARB*, XXXVII, 1868, pp.142-156; Idem, Des lois concernant le développement de l'homme, in: *BARB*, XXXIX, 1870, pp.669-680; Idem, Sur le calcul des probabilités appliqué à la science de l'homme, in: *BARB*, XLII, 1873, pp.19-32.
 66. Onder andere: Idem, Sur les proportions des hommes qui se font remarquer par un excès ou un défaut de taille, in: *BARB*, XIV, 1847, pp.138-142. Daarnaast vergeleek Quetelet metingen uit verschillende landen en tijdsperioden, zie bijvoorbeeld: Idem, Sur les indiens O-Jib-Be-Wa's et les proportions de leurs corps, in: *BARB*, XIII, 1846, pp.70-76; Idem, Proportions de l'homme actuel en Belgique, comparées à celles des statues grecques, in: *BARB*, XV, 1848, pp.580-593.
 67. Quetelet inspireerde andere onderzoekers. In Italië mat Luigi Bodio een half miljoen Venetiaanse dienstplichtigen. Bodio's bevindingen stemden overeen met de inzichten uit de sociale fysica. R.DU CHAU, *Op.cit.*, pp.117-118. Zie ook de briefwisseling tussen Quetelet en Bodio: *ARB*, Correspondance Quetelet, 421-422.

68. Voor meer kritieken dan de hier behandelde: M.ARMATTE, La moyenne à travers les traités de statistique du XIXe siècle, in: J.FELDMAN, G.LAGNEAU, B.MATALON (eds.), *Moyenne, milieu, centre. Histoire et usages*, Paris, 1991, pp.95-98.
69. J.BRANDT-VAN DER VEEN, *Het Thorbecke-archief (1798-1872). Derde deel (1825-1830)*, Utrecht, 1967, pp.519-521.
70. C.A.DEN TEX, Verhandeling over de dwalingen en verderfelijke stellingen, tot welke de voorstelling van de Burgerstaat als werktuig, en deszelfs beschouwing uit enkel materiële oogpunten, in: *Bijdragen tot Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, IV, 1829, pp.9-58. De kritiek van Den Tex komt aan bod in: I.H.STAMHUIS, *Op.cit.*, p.59; Idem, An unbridgeable gap between two approaches to statistics, in: P.M.M.KLEP, I.H.STAMHUIS (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: the Netherlands 1750-1850*, Amsterdam, 2002, p.86; N.RANDERAAD, The Dutch paths to statistics 1815-1830, in: P.M.M.KLEP, I.H.STAMHUIS (eds.), *Op.cit.*, pp.115-116.
71. A.QUETELET, Avertissement et observations sur les recherches statistiques insérées dans ce recueil, in: *Correspondance mathématique et physique*, 1829, 5, pp.77-82. De discussie tussen Den Tex en Quetelet werd in de late jaren 1820, voor zover bekend, uitsluitend gevoerd op papier. Later zouden de twee elkaar ontmoeten. Op 20 juli 1849 woonde Den Tex een vergadering bij van de *Commission centrale de Statistique*. Het is niet geweten hoe hij op dat moment over Quetelets werk dacht. Vergadering CCS 20/7/1849, *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) p.75.
72. A.MOREAU DE JONNÈS, *Éléments de statistique. Principes généraux de cette science, sa classification, sa méthode, ses opérations, ses divers degrés de certitude, ses erreurs et ses progrès, avec son application à la constatation des faits naturels, sociaux et politiques, historiques et contemporains*, Paris, 1856, p.2.
73. Onder andere: A.A.COURNOT, *Expositon de la théorie des chances et des probabilités*, Paris, 1843. Zie hierover: C.MENARD, Trois formes de résistance aux statistiques: Say, Cournot, Walras, in: *Pour une histoire de la statistique, Vol. I: Contributions*, Paris, 1977, p.423.
74. Zie hierover de inleiding in: A.QUETELET, *Recherches sur le poids*. Tijdens het laatste kwart van de 19de eeuw beschouwden sommige Franse kunstenaars de Gemiddelde Mens als een model voor 'het schone'. C.BARBILLON, 'L'homme moyen' et le canon artistique: l'Anthropométrie de Quetelet et sa réception en France à la fin du XIXe siècle, in: M.QUAGHEBUER, N.SAVY (eds.), *France-Belgique 1848-1914. Affinités-ambiguités*, Bruxelles, 1997, pp.87-104.
75. L.A.BERTILLON, Moyenne, in: *Dictionnaire encyclopédique des sciences médicales (2e série)*, Paris, 1876, X, pp.296-324. Geciteerd in: P.M.G.LEVY, *Art.cit.*, p.45. Bertillons kritiek op Quetelet weerhield de twee geleerden er niet van een hartelijke en respectvolle briefwisseling te onderhouden. In één van zijn brieven noemde Bertillon de tweede uitgave van de *Physique sociale* zelfs een 'vrai Bible de ceux qui s'occupent de la statistique humaine'. Brief Bertillon aan Quetelet 26/1/1870. ARB, *Correspondance Quetelet*, 372.
76. P.BROCA, Discussion sur l'ethnologie et l'ethnographie, in: *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris (2e série)*, 1876, XI, pp.219 e.v. Geciteerd in: C.BARBILLON, *Art.cit.*, p.100.
77. E.DURKHEIM, *Le suicide. Étude de sociologie*, Paris, 1897. Zie: K.WILS, *Art.cit.*, pp.308-309. Vóór Durkheim hadden ook Comte en de positivisten de verklarende kracht van de sociale fysica in twijfel getrokken.
78. M.W.DROBISCH, Moralische Statistik, in: *Leipziger Repertorium der deutschen und ausländischen Literatur*, 1849, II, pp.28-39; Idem, *Die moralische Statistik und die mensliche Willensfreiheit*, Leipzig, 1867; E.ENGEL, Die Volkszählung, ihre Stellung zur Wissenschaft und ihre Auf-

- gabe in der Geschichte, in: *Zeitschrift des königlichen preussischen statistischen Büreaus*, II, 1862, pp.25-31. Hoewel Quetelet geen alleenrecht had op het statistisch determinisme (of fatalisme) werd in het Duits gesproken van *Queteletismus*. G.VANPAEMEL, L.A.J. Quetelet (1796-1874). Pionier van de statistiek en de sociale fysica, in: *Gewina. Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek*, XIX, 1996, p.340. Over het statistisch fatalisme en de reacties hierop: I.HACKING, *Op.cit.*, pp.115-132. Over de receptie van Quetelet in Duitsland: T.M.PORTER, *Lawless society: social science and the reinterpretation of statistics in Germany, 1850-1880*, in: L.KRÜGER, L.J.DASTON, M.HEIDELBERGER (eds.), *Op.cit.*, pp.351-375.
79. A.QUETELET, De la statistique considérée sous le rapport du physique, du moral et de l'intelligence de l'homme, in: *BCCS*, 1860, VIII, (verhandelingen) p.434. Zie hierover: Brief (klad) Quetelet aan Herschel 28/12/1868. ARB, Correspondance Quetelet, 1289. Geciteerd in: H.J.ELKHADEM, *La correspondance d'Adolphe Quetelet avec Sir John Herschel: un exemple de la richesse du fonds Quetelet*, in: *Adolphe Quetelet 1796-1874. Hommages et contributions*, Bruxelles, 1975, p.56. Een gelijkaardige opinie liet Quetelet horen in een brief aan Cesare Lombroso. Brief (klad) Quetelet aan Lombroso 24/5/1868. ARB, Correspondance Quetelet, 1645. Geciteerd in: K.WILS, *De omweg*, p.425 (voetnoot 104).
80. [A.QUETELET,] Sur la constance dans le nombre des mariages et sur la statistique morale en générale, in: *AOB*, XXVI, 1858, pp.309-310.
81. Idem, *Lettres*, p.263.
82. Idem, *Sur la possibilité*, p.2.
83. H.T.BUCKLE, *History of civilization in England*, London, 1857. Zie hierover: J.BARTIER, *Art.cit.*, p.481; I.HACKING, *Op.cit.*, pp.123-128.
84. G.WYROUBOFF, De la méthode en statistique (à propos de la 'Physique sociale ou essai sur le développement des facultés de l'homme', de Quetelet), in: *La Philosophie positive*, VI, 1870, pp.23-43. Zie hierover: K.WILS, *Op.cit.*, p.122.
85. P.DE DECKER, De l'influence du libre arbitre de l'homme sur les faits sociaux, in: *Mémoires de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, Bruxelles, 1848, XXI, pp.62-92. Zie hierover: J.BARTIER, *Art.cit.*, pp.477-478; K.WILS, *Op.cit.*, p.123.
86. Hij ging voorbij aan het feit dat de vrijzinnige Quetelet het in 1846 in zijn brievenboek aan de hertog van Saksen-Coburg en Gotha niet over God, maar over een schepper had. Ook Florence Nightingale verwarde Quetelets schepper met God. Geïnspireerd door Quetelet zag zij in de statistische wetmatigheden 'the character of God'. E.KOPF, Florence Nightingale as statistician, in: M.KENDALL, R.L.PLACKETT (eds.), *Op.cit.*, p.320. In het licht van de *Naturphilosophie* was de verwarring tussen een God en een schepper niet onbegrijpelijk.
87. In Nederland uitte hoogleraar staatshuishoudkunde De Bosch Kemper een gelijkaardige kritiek op de sociale wetenschappen in het algemeen. De Bosch Kemper meende dat complexe maatschappelijke verschijnselen niet louter door observatie konden worden bestudeerd. Er was een wijsgerige benadering nodig, waarbij rekening werd gehouden met de geschiedenis en de hogere bestemming van de mens. J.DE BOSCH KEMPER, *De staatswetenschap, eene wetenschap op waarneming en wijsbegeerte gegrond, en door voortdurende kritiek te vervolmaken. Inwijdingsrede bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt, 22 november 1852*, Amsterdam, 1852. Geciteerd in: K.WILS, De getemde maatschappij. De socioloog als fysioloog, arts en chirurg, in: L.NYS, H.DE SMAELE, J.TOLLEBEEK, K.WILS (eds.), *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving, 1860-1914*, Groningen, 2002, p.112.

88. P.-EVAN MEENEN, De l'influence du libre arbitre de l'homme sur les faits sociaux, in: *Mémoires de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, Bruxelles, 1848, XXI, pp.63-112. Zie hierover: J.BARTIER, Art.cit., p.477; K.WILS, *De omweg*, pp.123-124.
89. In de jaren 1860 benadrukte onder meer Hildebrand dat de (overheids)statistiek wel regels blootlegde, maar geen wetten. B.HILDEBRAND, Cours élémentaire de statistique administrative donné à l'université de Jena (traduit de l'allemand sur les cahiers du professeur et résumé par Xav. Heuschling), in: *BCCS*, 1872, XII, (verhandelingen) p.4. Hildebrands opmerkingen vielen samen met hevige verzet tegen het statistisch fatalisme en het *Queteletismus* naar aanleiding van het verschijnen van de Duitse vertaling van Buckles *History of Civilization* in 1860. I.HACKING, *Op.cit.*, pp.127-129.
90. Over de waarschijnlijkheid van de statistiek schreef Quetelet in 1865 samen met Heuschling: 'Tout document statistique paraît malheureusement document certain aux yeux de l'homme du monde; tandis qu'il est probable seulement, et souvent probable à des degrés bien différents, pour l'homme de science'. A.QUETELET, X.HEUSCHLING, *Statistique internationale (population), publiée avec la collaboration des statisticiens officiels des différents pays de l'Europe et des États-Unis d'Amérique*, Bruxelles, 1865, p.LXIV.
91. I.HACKING, *Op.cit.*, pp.105-114.
92. De belangrijkste (en bijna enige) verdediging tegen de kritiek: A.QUETELET, *Sur la statistique morale et les principes qui doivent en former la base. L'influence du libre arbitre de l'homme sur les faits sociaux*, Bruxelles, 1848.
93. Brief (klad) Quetelet aan Herschel 22/8/1869. ARB, Correspondance Quetelet, 1289. Geciteerd in: H.J.ELKHADEM, Art.cit., p.55.
94. Brief (kopie) Quetelet aan Bodio 28/11/1872. ARB, Correspondance Quetelet, 422.
95. R.DU CHAU, *Op.cit.*, pp.95-96.
96. Het is echter de vraag of dit klopte en zo ja welke deze verhouding was. Eén van de factoren waarmee Quetelet geen rekening hield, was de intentie tot misdadig gedrag, die niet in daden werd omgezet maar ook bijdroeg aan de 'moraliteit' (of het gebrek daaraan) van een samenleving. P.F.LAZARSELD, Art.cit., p.242.
97. A.QUETELET, *Statistique morale. De l'influence du libre arbitre de l'homme sur les faits sociaux et particulièrement sur les mariages*, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) pp.135-156; Idem, *Sur la constance dans les nombres des mariages et sur la statistique morale en générale*, in: *BARB*, XXVII, 1858, pp.89-97.
98. Quetelet kan in dit opzicht worden beschouwd als een erfgenaam van Jean-Jacques Rousseaus inzichten over de *volonté générale*, de collectieve wil van de samenleving. A.HORVATH, *Les idées de Quetelet sur la formation d'une discipline statistique moderne et sur le rôle de la théorie des probabilités*, in: *Adolphe Quetelet 1796-1874. Recueil*, p.58.
99. A.QUETELET, *Lettres*, p.261.
100. K.WILS, *De sociologie*, p.307.
101. A.QUETELET, *Op.cit.*, p.262.
102. A.QUETELET, *Du système social*; Idem, *Sur la nature des états constitutionnels et sur quelques principes qui en dérivent*, in: *BARB*, XV, 1848, pp.201-204; Idem, *Fragments sur la manière dont il convient d'envisager les sciences politiques et sur l'intervention du gouvernement dans les affaires des particuliers*, in: *BARB*, XVI, 1849, pp.79-84. Voor het overige nam Quetelet zelden openlijk politieke of ideologische standpunten in. In zijn correspondentie liet hij zich soms

negatief uit over het katholicisme. Na zijn reis naar Italië in 1830 spaarde Quetelet de Italiaanse clerus niet. J.DE LAUNOIS, *Le voyage d'Adolphe Quetelet en Italie au cours de l'année 1830*, in: *Archives et Bibliothèques de Belgique*, XXXV, 1964, pp.230-253. Alleen op onderwijsgebied stak Quetelet zijn vrijzinnige en liberale sympathieën nooit onder stoelen of banken. Zijn zoon volgde les aan het Brusselse Institut Gaggia, een school die veel kinderen van liberalen aantrok en die gesteund werd door de loge. Quetelet zat 16 jaar lang in het schoolbestuur. Toen Quetelet weigerde om les te geven aan de *Université libre de Bruxelles*, had dat meer te maken met zijn twijfels over de wetenschappelijke kwaliteiten van het overige personeel dan met twijfels over het ideologische project van de nieuwe universiteit. J.BARTIER, *Art.cit.*, pp.467-468; *Adolphe Quetelet 1796-1874. Exposition*, pp.21-23. Quetelets gematigde liberalisme kan zijn wetenschappelijke waarnemingen hebben gekleurd (waardoor hij bewust of onbewust op zoek ging naar wetenschappelijk vastgestelde maatschappelijke stabiliteit). Omgekeerd kunnen ook Quetelets wetenschappelijke resultaten hem tot het gematigde liberalisme hebben gebracht. Het was alleszins geen uitzondering dat waarschijnlijkheidsdenkers er een gematigde maatschappijvisie op na hielden. In de 18de eeuw was de Franse filosoof en wiskundige Condorcet via de waarschijnlijkheidsrekening ook tot een gematigd maatschappijproject gekomen. K.M.BAKER, *Condorcet. From natural philosophy to social mathematics*, Chicago, 1975. Zie ook: E.BRIAN, *La mesure de l'état. Administrateurs et géomètres au XVIIIe siècle*, Paris, 1994; Idem, *L'œil de la science incessamment ouvert. Trois variantes de l'objectivisme statistique*, in: *Communications*, LIV, 1992, pp.89-103.

103. A.QUETELET, *De l'influence de l'âge sur l'homme*, in: *AOB*, I, 1834, p.170.
104. De wetenschappelijke theorieën en opvattingen van Le Play vertoonden ook een aantal parallelen met die van Quetelet. Quetelet bestudeerde de Gemiddelde Mens als inkijk in de hele samenleving; Le Play observeerde gezinnen in de overtuiging dat zo het functioneren van het hele sociale systeem kon worden blootgelegd. Quetelet entte zijn sociale fysica op de astronomie; Le Play meende dat zijn sociale wetenschap de vergelijking met de mineralogie kon doorstaan. Anders dan Quetelet vormde Le Play een school, maar dit kon niet verhinderen dat hij net zoals de Belgische sociale wetenschapper uiteindelijk in de vergetelheid zou raken en weinig herinnerd wordt in de hedendaagse sociologie. Over Le Play en de sociale wetenschappen: P.FLAZARS-FELD, *Art.cit.*, pp.247-264.
105. R.DU CHAU, *Op.cit.*, p.68.
106. Later zou Henri Pirenne in het werk van Quetelet saint-simonistische trekjes bespeuren. Over de 'recuperatie' van Quetelet door het socialisme: J.BARTIER, *Art.cit.*, *passim*.
107. K.WILS, *Art.cit.*, p.313.
108. A.QUETELET, *Recherches sur la population*, p.119. Laplace had zijn methode ontwikkeld in de jaren 1780, in Frankrijk in 1802 toegepast en in diverse traktaten neergeschreven. Onder andere: P.S.LAPLACE, *Essai philosophique sur les probabilités*, Paris, 1814.
109. Nota's van De Keerbergh in: A.QUETELET, *Op.cit.*, pp.175-192. Zie hierover: S.M.STIGLER, *Op.cit.*, pp.164-166.
110. Onder andere: A.QUETELET, *Sur les erreurs que l'on peut commettre en déduisant les tables de population des tables de mortalité*, in: *Correspondance mathématique et physique*, 1832, 7, pp.211-213; Idem, *Lettres*, pp.292-293.
111. T.M.PORTER, *Adolphe Quetelet, een boegbeeld van de wiskunde*, in: R.HALLEUX, J.VANDERSMISSEN, A.DESPY-MEYER, G.VANPAEMEL (eds.), *Op.cit.*, p.94. Zie ook: S.M.STIGLER, *The measurement of uncertainty in the nineteenth-century social science*, in: L.KRÜGER, L.J.DASTON, M.HEIDELBERGER (eds.), *Op.cit.*, pp.287-292.

112. J.A.BLANQUI, *Reis naar Madrid, gedaan in de maanden augustus en september 1826: bebelzende een staatkundig-wijsgeerig overzicht van de zeden en gebruiken der Spanjaarden, alsmede van de gewigtige, in Spanje plaats gehad hebbende gebeurtenissen, voornamelijk met betrekking tot den tegenwoordigen toestand van zaken in Europa en Zuid-Amerika*, Amsterdam, 1827.
113. A.QUETELET, *Recherches statistiques sur le royaume des Pays-Bas*, Bruxelles, 1829.
114. In het bijzonder de brieven 34, 36-43 en 45-46. Idem, *Lettres*, pp.257-365.
115. *Ibidem*, p.264. Quetelets uitspraken over de statistiek elders lagen in dezelfde lijn. Zie bijvoorbeeld: Idem (uitgave door E. Vilquin, J.-P. Sanderson), *Physique sociale*, p.17.
116. *Ibidem*, p.20.
117. A.Q. [A.QUETELET], Statistique, in: *Correspondance mathématique et physique*, 1826, 2, p.283.
118. A.QUETELET, *Lettres*, p.291.
119. A.QUETELET, X.HEUSCHLING, *Op.cit.*
120. A.QUETELET, *Op.cit.*, p.269.
121. T.M.PORTER, *The mathematics*, p.57.
122. L.SCHWEBER, Styles of statistical reasoning: the French liberal tradition reconsidered, in: J.-P.BÉAUD, J.-G.PRÉVOST (eds.), *Op.cit.*, p.303.
123. A.DESROSIÈRES, *Op.cit.*, p.336.
124. Tixhon oordeelt (te scherp?) dat Quetelet '*ne semble sensible qu'à la marche de sa carrière*'. A.TIXHON, *Le pouvoir*, p.112.
125. R.AERTS, Bevoegde autoriteiten. Burgerlijke intellectuelen in de negentiende eeuw. Een zelfportret, in: *De vanzelfsprekende stijl. Nieuwe visies op de negentiende eeuw. De negentiende eeuw*, XXII, 1998, 1, p.86.
126. Met Farr deelde Quetelet ook een hang naar sociaal determinisme gecombineerd met het afwijzen van fatalisme. I.HACKING, *Op.cit.*, p.118.
127. Quetelet geloofde tevens dat de overheid de wetenschappen tot bloei kon brengen en dat een collectieve inspanning tot wetenschappelijke vooruitgang kon leiden. T.M.PORTER, *Adolphe Quetelet*, pp.91-92.
128. G.VANPAEMEL, *Art.cit.*, p.338.
129. Woolfs vaststelling dat '[t]he thirst of the encyclopedist and ideologue for cataloguing all forms of information about the material world, from which the general laws of human development and behaviour were to be extrapolated, was based on the cult of the new science of man that, while not ideologically or socially disinterested, was distant from practical issues of policy of government' lijkt ook op Quetelet van toepassing. S.WOOLF, Statistics and the modern state, in: *Comparative Studies in Society and History*, XXXI, 1989, pp.588-589.
130. J.BARTIER, *Art.cit.*, p.461.
131. R.HALLEUX, *Art.cit.*, p.23.
132. A.DESROSIÈRES, *Quetelet et la sociologie*, pp.179-180.
133. J.A.MICHON, The life and opinions of Mr. and Ms. Average, in: *Actualité*, pp.211-224.

134. Over de schoolvorming: R.A.HORVATH, Une école Quetelet? Le problème des contributions des disciples belges de Quetelet à la formation d'une discipline statistique moderne, in: *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques de l'Académie Royale de Belgique* (5e série), LXVII, 1981, pp.314-345.

DEEL 2

MONUMENT

1830-1870

HOOFDSTUK 4

HET LAND GEKEND EN GETEMD BELGIË, 1830-1840

De wetenschapper Quetelet meende dat de overheidsstatisticus Smits over een beperkte wetenschappelijke kennis beschikte¹. Bovendien betreunde de sociale fysicus het dat de secretaris van de *Commissie voor de Statistiek* in de publicaties van de commissie niet meer aandacht had besteed aan de betrouwbaarheid van de cijfers en aan de wijze waarop zij waren verzameld. In de vroege jaren 1830 ging Quetelet niettemin een samenwerkingsverband met Smits aan. Smits benaderde Quetelet met de vraag om samen, in eigen beheer en met de instemming van de overheid, de resultaten van de volkstelling van 1829-1830 uit te geven. Het vooruitzicht te beschikken over een schat aan bevolkingscijfers moet Quetelet als muziek in de oren hebben geklonken en hij antwoordde positief op Smits' verzoek. Na de volkstelling gaf het tweetal ook de gerechtelijke statistieken uit de late jaren 1820 uit. De overheid die toeliet dat een wetenschapper en een overheidsstatisticus in eigen beheer officiële cijfers uitgaven: een vreemde constructie? Niet in het jonge België, waar de armlastige staat zijn beleid baseerde op getallen en de wetenschapper er wetten in zocht.

4.1 Getallen redden het land

Willem I slaagde er niet in het noorden en het zuiden van zijn land te verenigen. In de zuidelijke provincies kwam een 'monsterverbond' van misnoegden – bemiddelde ambachtslieden, liberale en democratische intellectuelen, leraren, ambtenaren, grootgrondbezittende edellieden en geestelijken, gesteund door een niet-intellectuele volkse achterban – in opstand tegen de unie met het noorden. Alleen de gegoede industriële en commerciële burgerij, die voordeel haalde uit het beleid van Willem I, bleef het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden trouw en maakte na de Septemberrevolutie en de onafhankelijkheid de kern uit van het orangistisch verzet tegen de Belgische staat.

Na de onafhankelijkheid moesten de (democratische) arbeiders, lage burgerij en middenklasse toekijken hoe de meer bezittende groep van conservatieven en liberalen uit het revolutionaire blok zijn stempel drukte op de grondwet en de politieke instellingen. Een afkeer voor een volksdemocratie en schrik voor de groepen onderaan de sociale ladder resulteerden in een op burgerlijke leest geschoeide constitutionele monarchie, met een cijnskiesrecht dat 'het volk' van de politieke macht uitsloot. Het jonge België was verre van revolutionair of democratisch, maar veeleer (sociaal-)con-

servatief. De staat kreeg de rol van een politionele waakhond die de belangen van de vermogende klasse moest beschermen.

Tijdens het eerste decennium van de onafhankelijkheid boden de katholieken en de liberalen samen het hoofd aan de politieke, economische en financiële moeilijkheden veroorzaakt door het sluiten van de Schelde, het wegvallen van de Noord-Nederlandse afzetmarkt, de concurrentie van Groot-Brittannië en de geldverslindende oorlogssituatie en aan de ontevredenheid van het volk over de uitkomst van de revolutie en de economische crisis.

In een beleid waarin ordehandhaving en (economische) heropbouw centraal stonden, kwam informatie over de economie en de bevolking goed van pas. De eerste regeringen wilden met de overheidsstatistiek het hoofd bieden aan de economische en sociale malaise. De Belgische overheidsstatistiek was dan ook zo oud als België zelf².

Voor sociale rust en economische welvaart

Het centrale gezag wilde de Burgerwacht organiseren op basis van het bevolkingsaantal en in de gemeenten beginnen met bevolkingsregisters. De regering vroeg daarom in de lente van 1831 de resultaten van de volkstelling van 1829-1830 bij de provincies op³. In het beste geval konden zij een afschrift maken van de tabellen met de bevolkingscijfers die voor 1830 aan de centrale overheid in Den Haag waren overgemaakt. In het slechtste geval moesten de provincies bij de gemeenten de gemeentelijke bevolkingscijfers opnieuw opvragen. Dit was nodig in de provincies waar geen afschrift van de provinciale bevolkingstabellen bewaard was gebleven en in Limburg en Luxemburg waar de nieuwe provinciale administraties niet aan de documenten konden die zich in de oude provinciehoofdplaatsen (Maastricht en Luxemburg-stad) bevonden⁴.

Recente gegevens over de economie waren voor de nieuwe machthebbers van even groot belang. Economische welvaart was een stabiliserende sociale factor. De overheid probeerde daarom de economische weerslag van de revolutie te beperken. Ze ging ervan uit dat de statistiek daarbij kon helpen. Getallen moesten de toestand waarin de economie zich bevond en de voorwaarden voor het economische herstel zichtbaar maken. De comités voor landbouw, handel en nijverheid, die op 14 oktober 1830 in alle provincies werden opgericht, kregen daarom de opdracht een statistiek van de landbouwproductie, een overzicht van de handelsactiviteiten en een staat van de fabrieken en ateliers samen te stellen⁵.

De industrie, een steunpilaar van de economie en een potentiële broeihaard voor sociaal protest, was in 1830 het onderwerp van een sociale enquête⁶. De impact van de revolutie werd gemeten door het aantal arbeiders in 1830 te tellen en te vergelijken

met dat in ‘normale’ omstandigheden (lees: voor de revolutie). Strikt economische aspecten, zoals de afzetmarkt, productie en mechanisatie, kwamen in deze enquête niet aan bod.

Deze thema's werden wel bevestigd in de enquête *‘der reederyen, van den landbouw en van de konst-vlyt’* waarvoor minister van Binnenlandse Zaken Charles Rogier in november 1833 de opdracht gaf⁷. Volgens de minister had het land dergelijke statistiek nodig, want *‘alle de nabuerige Staeten zyn alreeds in 't bezit van een dusdanig statistiek, en Belgie gevoelt 'er alle dagen meer en meer de noodwendigheyt van, zoo wel voor de onderhandelingen van den koophandel als voor de volmaeking en het ondersteunen der wetten die met het Lands-Bestier betrekking hebben’*⁸. De enquête miste grotendeels haar doel, omdat nogal wat ondernemers hun medewerking weigerden.

De industriëlen en landbouwers reageerden vermoedelijk even afwijzend op de sectorale tellingen van de katoennijverheid, de jeneverstokerijen en de tabaksteelt die in de loop van 1834 en 1835 werden georganiseerd⁹. Eerder dan een bron voor maatregelen ter bevordering van de economie, beschouwden ze de statistieken als een ongeoorloofde vorm van nieuwsgierigheid en bemoeienis van de kant van de overheid.

De overtuiging (of was het de hoop?) dat de statistieken de economie konden redden, bereikte in het begin van de jaren 1840 een hoogtepunt. In 1840 besliste het parlement om de zieltogende vlasnijverheid te enquêteren. De arbeiders in de traditionele linnennijverheid werden geteld, hun problemen gedocumenteerd en de gemeentebesturen om maatregelen gevraagd¹⁰. In 1843-1844 en in 1846 vond een soortgelijke enquête plaats, maar de statistiek kon de linnennijverheid niet redden¹¹.

4.2 Getallen bewijzen het land

De nieuwe machthebbers probeerden met hun beleid niet alleen de economische en sociale malaise te bedwingen. Ze moesten tevens het hoofd bieden aan de tegenkrachten die het jonge land bedreigden. De Europese grootmachten hadden slechts schoorvoetend ingestemd met een kleine, onafhankelijke staat aan de Franse noordgrens en namen een afwachtende houding aan tegenover België. In eigen land betwistten de orangisten, reünionisten en republikeinen de onafhankelijkheid en de nieuwe staat(svorm). De uitvoerende macht moest haar macht bevestigen tegenover de wetgevende en de rechterlijke macht¹².

Op zoek naar consolidatie en legitimatie beperkte de Belgische overheid zich niet tot de organisatie van tellingen en enquêtes die een antwoord moesten bieden op urgente maatschappelijke problemen. Ze ontvouwde van meet af aan plannen voor een (encyclopedische) algemene statistiek, die de moderniteit en de sterkte van het land (en dus het succes van de revolutie en van de onafhankelijkheid) kon aantonen. Gebrek aan

statistische expertise om werk te maken van een algemene statistiek was er niet. Smits koos de kant van de Belgische staat. Het enige waaraan het België in de beginjaren ontbrak, was geld voor grootschalige statistische initiatieven.

Het Bureau de Statistique générale

Op 23 januari 1831 belastte het Voorlopig Bewind het ministerie van Binnenlandse Zaken met de redactie van een *statistique générale*. Een maand later, op 24 februari 1831, richtte het ministerie hiervoor een *Bureau de Statistique générale* op. Het bureau kreeg als opdracht alle informatie die van belang kon zijn voor de administratie en voor de wetenschappen bijeen te brengen en om de zes maanden over haar werkzaamheden te rapporteren. Daarnaast was het bevoegd voor de bevolkingsstatistiek.

Het Voorlopig Bewind benoemde Smits tot directeur van het bureau voor de statistiek. Als voormalig secretaris van de *Commissie voor de Statistiek* was hij zowat de enige in België die ervaring had met de overheidsstatistiek in het algemeen en met de algemene statistiek in het bijzonder. Bijkomend kunnen de contacten tussen Smits en het nieuwe regime – Smits kende Van de Weyer uit de *Société belge pour la Propagation de l'Instruction et de la Morale* – de keuze voor Smits hebben vergemakkelijkt.

Het *Bureau de Statistique générale* was onder Smits' leiding een weinig vitale tak van de administratie. Nadat de overheid de moeite had gedaan om de resultaten van de volkstelling van 1829-1830 te verzamelen, liet ze de publicatie ervan over aan een privé-initiatief. De volkstelling, die in 1839-1840 moest doorgaan, werd afgelast¹³. Het *Bureau de Statistique générale* hield de jaarlijkse *mouvement de la population* bij, maar deze werden voorlopig niet uitgegeven. Het bureau verfijnde wel de registratie van de sterfgevallen, in het bijzonder van de doodgeborenen en van de gewelddadige overlijdens¹⁴. Het bureau was ook verantwoordelijk voor de (tienjaarlijkse) tafels op de akten van de burgerlijke stand, maar ontplooidde op dit vlak weinig activiteit. Pas in het midden van de jaren 1830 begon het *Bureau de Statistique générale* werk te maken van de algemene statistiek. Het bundelde de statistieken van de ministeries (de bouwstenen voor de algemene statistiek) in een reeks *Documents statistiques*.

Het is niet duidelijk waarom het *Bureau de Statistique générale* zo traag op gang kwam. Mogelijk had het niet de mensen en middelen om grote initiatieven te nemen. In de begroting van het ministerie van Binnenlandse Zaken was in 1831 3000 gulden (ongeveer 6350 frank) voorzien voor de werking van het bureau¹⁵. (Figuur 4.1) Iets meer dan de helft daarvan was bestemd voor het (laten) drukken van de eigen publicaties; een derde was bedoeld voor het (laten) samenstellen van de tafels op de akten van de burgerlijke stand en het resterende bedrag mocht worden besteed aan de aankoop van boeken en tijdschriften. Een jaar later werd het budget voor de algemene

statistiek gehalveerd en in 1834 werd het nogmaals verminderd. Er bleef alleen nog geld over om de publicatie van de algemene statistiek te financieren.

Figuur 4.1. Reguliere middelen van het Bureau de Statistique générale tussen 1831 en 1840 (in Belgische frank)¹⁶

	Publicaties	Aankoop boeken en tijdschriften	Tafels akten burgerlijke stand	Totaal werkingsmiddelen	Loon afdelingshoofd
1831	3386,24 (1600 gulden)	846,56 (400 gulden)	2116,4 (1000 gulden)	6349,2 (3000 gulden)	4232,8 (2000 gulden)
1832	1693,12 (800 gulden)	423,28 (200 gulden)	1058,2 (500 gulden)	3174,6 (1500 gulden)	Onbekend
1833	2540	200	29000	31740	4200
1834	2540	0*	0	2540	Onbekend
1835	2540	0	0	2540	Onbekend
1836	2540	0	12593,76	15133,76	Onbekend
1837	2540	0	0	2540	Onbekend
1838	2540	0	0	2540	Onbekend
1839	7500	0	0	7500	Onbekend
1840	10000	0	0	10000	Onbekend

* Het budget voor de bibliotheek van het *Bureau de Statistique générale* werd in 1834 overgeheveld naar het algemene krediet waaruit het ministerie van Binnenlandse Zaken de aankoop van materiaal moest financieren.

Bron: Budget du Ministère de l'Intérieur pour l'année 1831, in: *Documents parlementaires de Belgique. Chambre des Représentants. Session législative de 1831-1832*, Bruxelles, s.d., s.p.; Budget (...) pour l'année 1832 (5/12/1831), in: *Ibidem*, s.p.; Loi qui arrête le budget du Ministère de l'Intérieur pour 1833 (8/10/1833), in: *BAMI*, 1862, (1e série) II, pp.219-224; (...) 1834 (20/3/1834), in: *Ibidem*, pp.294-298; (...) 1835 (17/2/1835), in: *Ibidem*, pp.434-438; (...) 1836 (31/3/1836), in: *BAMI*, 1863, (1e série) III, pp.61-67; (...) 1837 (18/3/1837), in: *Ibidem*, pp.349-353; (...) 1838 (29/12/1837), in: *Ibidem*, pp.449-453; (...) 1839 (31/12/1838), in: *BAMI*, 1864, (1e série) IV, pp.93-97; (...) 1840 (16/2/1840), in: *Ibidem*, pp.404-408.

Het loon van afdelingshoofd Smits, 2000 gulden of iets meer dan 4230 frank, kwam niet uit de werkingsmiddelen van het *Bureau de Statistique générale*, maar uit de algemene middelen voor loonkosten van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Op Smits na kon geen enkele andere medewerker van het bureau worden geïdentificeerd. Dit kan erop wijzen dat Smits het enige personeelslid van het *Bureau de Statistique générale* was.

Smits lijkt zich tijdens de beginjaren van het *Bureau de Statistique générale* niet te zeer om 'zijn' bureau en om de algemene statistiek te hebben bekommerd. Een eventuele onderbemanning van het bureau (en de daaruit volgende overvraging van Smits) kan verklaren waarom er geen werk werd gemaakt van de algemene statistiek, maar niet

waarom Smits in 1833 niets van het geld bestemd voor de aankoop van boeken spendeerde¹⁷.

Smits liet zich in de vroege jaren 1830 als overheidsstatisticus nochtans niet helemaal onbetuigd. In het voorjaar van 1831 overtuigde hij de regering ervan om hem de ‘Belgische’ resultaten van de volkstelling van 1829-1830 in eigen beheer te laten uitgeven¹⁸. Indien Smits hoopte (financieel) profijt uit de publicatie te halen, kan ook dit erop wijzen dat hij zich er niet toe kon brengen zich ten volle voor zijn officiële dagtaak in te zetten. Andere zaken kunnen even goed hebben meegespeeld in de beslissing om de uitgave van de volkstelling uit te besteden. Het budget van het *Bureau de Statistique générale* kan ontoereikend zijn geweest. Het is ook mogelijk dat minister van Binnenlandse Zaken Barthélémy de Theux de Meylandt vreesde dat een officiële publicatie te lang op zich zou laten wachten en dat daardoor het voortbestaan van het *Bureau de Statistique générale* in het gedrang zou komen. De minister dacht dat het bureau de eerstvolgende begrotingsbespreking niet zou overleven indien het niet snel een eerste resultaat van zijn werkzaamheden kon voorleggen¹⁹.

Smits wilde voor de publicatie van de volkstelling samenwerken met Quetelet. Wellicht was Smits zich ervan bewust dat een samenwerking met een man met de uitstraling en de kennissenkring van Quetelet het (commerciële) succes van de geplande publicatie ten goede kon komen. Bovendien wist hij dat Quetelet belangstelling had voor de officiële bevolkingscijfers. Kort na de onafhankelijkheid had Quetelet de toestemming gevraagd om de resultaten van de volkstelling van 1829-1830 te gebruiken om een sterfte- en bevolkingstafel samen te stellen. Het aanbod om van nabij betrokken te worden bij de publicatie van de volkstelling stelde de grondlegger van de sociale fysica een ongekende rijkdom aan demografisch materiaal in het vooruitzicht. Quetelet kon Smits’ voorstel dan ook moeilijk afslaan. Niettemin was de samenwerking met de overheidsstatisticus niet vanzelfsprekend. Quetelet was niet tevreden over de bijdrage die Smits tot dan toe aan de overheidsstatistiek had geleverd. Hij betreurde dat Smits’ publicaties uit de late jaren 1820 niet meer waren dan ‘*[d]e simples résultats numériques, sans renseignement sur leur valeur scientifique, ni sur la manière dont ils ont été recueillis, ni sur le degré de confiance qu’ils méritent*’²⁰.

Het Regentenbesluit van 11 mei 1831 belastte Smits en Quetelet met de uitgave van de bevolkingscijfers van 1829-1830. De staat kocht 50 exemplaren van de publicatie aan en in ruil daarvoor droegen de auteurs de financiële risico’s die aan de uitgave verbonden waren. Het *Bureau de Statistique générale* kwam op die manier indirect tegemoet aan zijn opdracht om de resultaten van zijn werkzaamheden publiek te maken. Dat het dit deed zonder veel onkosten te maken, kan een argument zijn geweest om het budget van het *Bureau de Statistique générale* voor publicaties in 1832 te halveren.

In hun *Recherches sur la reproduction et la mortalité de l'homme* gaven Smits en Quetelet de totale bevolkingcijfers per gemeente (met uitzondering van de provincie Luxemburg) en een indeling van de bevolking volgens geslacht, leeftijd, burgerlijke staat en godsdienst per provincie²¹. De honderdjarigen werden in de publicatie apart opgenomen. Hiermee was volgens de auteurs de basis voor de toekomst gelegd: ‘[L]a connaissance de la population d'un pays doit être considérée comme la base de toutes les recherches statistiques. La détermination précise de cet élément important n'est pas nécessaire au savant seulement, mais encore au législateur et à l'administrateur consciencieux qui veut que les principes de la plus stricte équité président à la répartition des impôts, des contingen[t]s pour la milice, et en générale de toutes les charges que sont appelés à se partager les individus qui composent l'État²².

In juni 1832 kregen Smits en Quetelet de toelating om een tweede boek met officiële statistieken in eigen beheer uit te geven. Ze bundelden de gerechtelijke statistieken uit de laatste jaren van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden²³. Voor een vergoeding van 800 gulden (het volledige budget voor publicaties in 1832) verzamelden en verwerkten Smits en Quetelet het cijfermateriaal en stonden ze in voor de redactie van de publicatie en voor de risico's verbonden aan de uitgave. De overheid kreeg in ruil voor haar financiële tussenkomst een aantal exemplaren van de publicatie ter waarde van 150 gulden. Deze tweede publicatie – waarvan het onderwerp door de samenstellers niet toevallig gekozen lijkt – stelde Quetelet andermaal een ongekende rijkdom aan officiële cijfers ter beschikking. Bovendien probeerde hij de officiële publicatie om te buigen tot een kanaal waarlangs hij zijn onderzoek bekendheid kon geven.

In het oorspronkelijke manuscript besteedde Quetelet ruime aandacht aan de lokale oorzaken van criminaliteit. Rogier, De Theux' opvolger bij Binnenlandse Zaken, vreesde dat dit een ‘*mauvais effet*’ kon hebben op de lezers en dwong Smits en Quetelet enkele passages te schrappen²⁴. Jaren later zou Quetelet zich verdedigen door op te merken dat hij ook elders in zijn werk herhaaldelijk had gewezen op de lokale oorzaken van criminaliteit, zonder dat dit op iemand enig effect had. Smits had meer verveeld gezeten met Rogiers reactie. Volgens hem werd zijn positie als directeur van het *Bureau de Statistique générale* bedreigd en deed een ruzie met Rogier hier geen goed aan. Erg zwaar kan Rogier niet aan het incident hebben getild, want Smits zou tot aan zijn pensioen in 1841 het bureau voor de statistiek blijven leiden. Wel kan het conflict ertoe hebben bijgedragen dat de overheid de publicatie van haar algemene statistiek na 1832 niet meer uitbesteedde.

De eerste reeks Documents statistiques

In 1833 kwam er een einde aan de gesubsidieerde private publicaties. Om het *Bureau de Statistique générale* in staat te stellen de uitgave van de algemene statistiek zelf te

bekostigen, steeg het budget voor publicaties. Aanvankelijk werd dit bedrag niet opgebruikt, al namen de gemaakte onkosten voor publicaties wel jaar na jaar toe. In 1835 gaf het bureau amper een derde van de middelen voor publicaties uit; in 1836 spendeerde het meer dan de helft van het budget en vanaf 1837 had het zo goed als geen overschotten meer²⁵. In 1839 en 1840 namen de fondsen voor publicaties nochtans fors toe. Deze stijgingen waren vermoedelijk nodig om de *Documents statistiques* te financieren²⁶.

Met deze reeks maakte het *Bureau de Statistique générale* voor het eerst werk van een algemene statistiek. De *Documents* werden gevuld met de statistieken die – aldus de inleiding bij het eerste volume – ‘*offrent le plus d'intérêt pour l'administration publique et la confection des lois*’²⁷. Het *Bureau de Statistique générale* stelde deze statistieken niet zelf samen, maar bundelde het cijfermateriaal dat in de ministeries voorhanden was. De *Documents statistiques* werden daardoor inhoudelijk gestuurd door het beschikbare aanbod aan statistieken. Door de leemtes daarin konden ze geen algemene statistiek zijn. Door de manier waarop de informatie in de publicaties werd georganiseerd, verwezen de *Documents statistiques* niettemin naar de *Staatkunde* en de *statistique générale*. (Figuur 4.2) In het eerste deel van de *Documents statistiques* waren verdeeld over drie grote hoofdstukken – *état physique*, *état politique* en *état moral* – statistieken opgenomen van de ministeries van Binnenlandse Zaken, Financiën, Justitie en Openbare Werken. Het grondgebied, de landbouw, de bevolking, de politieke situatie, de verkiezingen, de openbare financiën, het onderwijs, de weldadigheid en tal van andere onderwerpen kwamen aan bod. De ministeries van Oorlog en van Buitenlandse Zaken – allebei onder sterke controle van de koning – besteedden (nog) geen aandacht aan de overheidsstatistiek en konden daardoor geen materiaal voor de *Documents statistiques* aanleveren. Voor de industrie, handel en scheepvaart werd een aparte publicatie in het vooruitzicht gesteld, maar toen duidelijk werd dat die er niet zou komen, kwamen deze onderwerpen alsnog aan bod in de *Documents statistiques*.

Figuur 4.2. Inhoud van de Documents statistiques uit 1836 en 1838

1836	1838
1. État physique	1. État physique
a. Étendue et division territoriales	a. Étendue et division territoriales
b. Agriculture (animaux, prix des grains)	b. Météorologie
c. Population	c. Position des villes
d. Régime sanitaire	d. Ponts et chaussées
	e. Agriculture
	f. Population
	g. Régime sanitaire
	h. Géologie
	i. Histoire naturelle
	2. État industriel, commercial, maritime
	a. Importations, exportations, transit, navigation, états récapitulatifs 1831 à 1834
	b. Brevets d'invention accordés depuis 1830 jusqu'en 1837
	c. Machines à vapeur
	d. Mines (dans la province de Hainaut)
	e. Fabriques et usines
	f. Prix de la main d'œuvre et salaire de domestiques
	g. Population par professions
	h. Foires et marchés
	i. Crédits alloués au commerce
2. État politique	3. État politique
a. Milice	a. Forces militaires
b. Élections	b. Élections
c. Loi communale	c. Profession des membres des conseils provinciaux et communaux
d. Finances provinciales	d. Finances
e. Finances communales	e. Octrois communaux
3. État moral	4. État moral
a. Instruction publique	a. Cultes
b. Enfants trouvés et abandonnés	b. Actes de dévouement
c. Monts de piété	c. Instruction publique
d. Hospices et établissements de bienfaisance	d. Notice sur l'état des beaux-arts en 1836
e. Prisons	e. Ports d'armes de chasse (1818 à 1837)
f. Infanticides	f. Suicides
g. Condamnations capitales (pendant 38 ans)	g. Dépenses diverses
h. Actes de dévouement	h. Légionnaires belges

Bron: *Documen[t]s statistiques, recueillis et publiés par le ministre de l'Intérieur du royaume de Belgique. 3e publication officielle*, Bruxelles, 1836; *Documen[t]s statistiques (...). 4e publication officielle*, Bruxelles, 1838.

De *Documents statistiques* werden geleid door een ‘*désir de la vérité et de l’exactitude*’²⁸. Toch was het niet enkel belangrijk een ‘waarheidsgetrouw’ beeld van België te geven. Het jonge land wilde bovenal een goede indruk maken op het buitenland (en op de oppositie in eigen land?). Door met getallen de sterkte van het land te bewijzen, kon het succes van de Belgische Revolutie worden aangetoond en moest de argwaan over de onafhankelijkheid worden weggenomen. De Theux maakte er zich daarom in de eerste aflevering van de *Documents statistiques* zorgen over dat veel van de statistieken (vooral die van Justitie) de sociale ellende in het jonge België toonden. Hij beklemtoonde dat de statistieken over de misdaden, verlaten kinderen, armoede en weldadigheid ook konden worden gelezen als een bewijs dat de Belgische overheid de sociale problemen aanpakte. Voor de slechte verstaander besliste De Theux een statistiek van de medailles voor zelfopoffering aan de *Documents statistiques* toe te voegen, ‘*[pour] opposer des vertus aux crimes*’²⁹.

Voor het overige moest de lezer zelf de sterkte van het land afleiden uit het cijfermateriaal. De statistieken werden immers ‘*sans commentaire ni texte explicatif et sans embrasser aucun système d’économie politique, en déduisant des nombres des conséquences, des lois ou des théories*’ gepubliceerd³⁰. Het interpreteren van de getallen werd aan de wetenschappers en beleidsmakers overgelaten. De overheid begreep dat dit niet zonder risico was, want veel mensen waren niet gewoon om tabellen te interpreteren. Het ontbreken van elke analyse zorgde er bovendien voor dat de tabellen in de *Documents statistiques* weinig onderlinge samenhang vertoonden, waardoor hun retorische kracht werd ondergraven.

Ondanks de tekortkomingen werden de *Documents statistiques* in het eerste volume het resultaat van de volgehouden inspanningen op statistisch vlak genoemd: ‘*À l’époque de la révolution de 1830, le gouvernement nouvellement établi s’est trouvé dépourvu de tous les documen[t]s propres à l’éclairer, et qui reposaient dans les divers ministères à La Haye. Tous les travaux statistiques ont dû être repris à neuf; leur réunion a exigé des soins soutenus et le concours des diverses administrations locales*’³¹.

Dit betekende niet dat de *Documents statistiques* niet voor verbetering vatbaar waren. De provinciegouverneurs ontvingen samen met het eerste deel van de *Documents statistiques* acht invultabellen³². De tabellen, die via de provincies aan de gemeenten moesten worden overgemaakt, boden plaats om informatie mee te delen over de honderdjarigen, schapen en geiten, lastdieren en voertuigen, huizen, huishoudens en inwoners, beroepen en lonen van arbeiders en bedienden, en godsdienstige overtuigingen. Waarschijnlijk moesten de provincies en de gemeenten hierin een grondschema voor een algemene statistiek ‘*voorwat den natuerlyken, staetkundigen, zedelyken en nyverheyds staet aengaeft*’ herkennen, maar de enquête maakte een chaotische indruk³³. Veel van de onderwerpen uit de invultabellen vonden in één of andere vorm hun weg naar de tweede aflevering van de *Documents statistiques* uit 1838, maar het is onduidelijk in welke mate de provincies en de gemeenten de tabellen nauwkeurig

hadden ingevuld³⁴. In de volgende jaren ondernam het *Bureau de Statistique générale* geen pogingen meer om bij de provincies en de gemeenten informatie voor de *Documents statistiques* in te winnen.

Dat er steeds meer onderwerpen in de *Documents statistiques* aan bod kwamen, was hoofdzakelijk een gevolg van de toenemende statistische activiteit bij de ministeries. Daar werd de overheidsstatistiek evenwel aangestuurd door urgente en beleidsrelevante kwesties, zodat de *Documents statistiques* een eerder toevallige bundeling bleven van heel disparate inlichtingen, die op weinig systematische wijze bijeen waren gebracht.

Toen de vierde verzameling *Documents statistiques* in 1841 een jaar later dan voorzien verscheen, werd duidelijk dat het succes van de publicatie – het toenemend aantal statistieken dat erin was opgenomen – ook de zwakte ervan was. Het *Bureau de Statistique générale* slaagde er niet langer in om alle aangeleverde statistieken binnen het jaar te verwerken, waardoor de publicatie van de *Documents statistiques* vertraging opliep. Voor het beleid – de ‘eerste’ gebruiker van de overheidsstatistieken – hadden verouderde cijfers weinig waarde en waren de *Documents statistiques* enkel interessant wanneer ze jaarlijks verschenen: ‘*Des résultats, même surannés, ont leur prix sans doute, quand ils remplissent les conditions indispensables d’authenticité et d’exactitude; mais c’est plus exclusivement alors dans l’intérêt des investigations scientifiques que dans celui du commerce, de l’industrie, de l’agriculture et du régime sanitaire*’³⁵.

Het *Bureau de Statistique générale* rekende de wetenschappers tot zijn publiek, maar dit volstond niet om de *Documents statistiques* in stand te houden. Het vierde deel, dat verscheen in het jaar van Smits’ pensionering, was voorlopig het laatste (in 1857 zou de reeks worden hernomen). Heuschling, in 1841 Smits’ opvolger aan het hoofd van het *Bureau de Statistique générale* noch de in hetzelfde jaar opgerichte *Commission centrale de Statistique* zetten de *Documents* verder. Mogelijk wist geen van de betrokken partijen hoe de *Documents statistiques* tegelijk een bruikbaar beleidsinstrument (dat jaarlijks verscheen) en een algemene statistiek (die meer was dan een compilatie van de bestaande statistieken) konden zijn. Bovendien overlapte de inhoud van de *Documents statistiques* met die van het *Résumé des rapports sur la situation administrative des provinces et des communes de la Belgique* dat in 1841 werd uitgegeven.

Het opschorten van de *Documents statistiques* liet het *Bureau de Statistique générale* niet werkloos achter. De oprichting van de *Commission centrale de Statistique* zorgde er integendeel voor dat de activiteiten van het bureau toenamen. Onder impuls van een actieve toezichhoudende commissie voor de statistiek ontpopte het bureau zich tot een producent van demografische en economische statistieken³⁶. Op 15 maart 1845 verwierf het *Bureau de Statistique générale* de bevoegdheid over de landbouw- en nijverheidsstatistieken. Daardoor stond het bureau vanaf het midden van de jaren 1840 in voor de praktische organisatie van de tienjaarlijkse algemene (volks-, industrie- en landbouw)tellingen.

Bij de reorganisatie van de administratie in 1846-1847 werden de taken van het *Bureau de Statistique générale* opnieuw afgelijnd. Heuschling vatte ze als volgt samen: ‘*Actuellement, ces attributions consistent dans la rédaction et la publication de la statistique générale du royaume, le mouvement annuel de la population, les tableaux de mortalité avec les causes de décès, les recensements généraux de la population, la statistique agricole et la statistique industrielle, la publication du Bulletin de la Commission centrale [...], la réunion des documents pour l’almanach royal officiel [de la Belgique], la réunion des statistiques publiées à l’étranger, la correspondance générale et la comptabilité du service*’³⁷. In de jaren 1850 vermeldde Heuschling tevens het bijhouden van de bibliotheek en het archief³⁸. Het *Bureau de Statistique générale* bestond op dat moment uit een afdelingshoofd (Heuschling) en vijf bedienden verdeeld over twee afdelingen (één bevoegd voor de algemene briefwisseling en boekhouding en één belast met het eigenlijke statistische werk). Op piekmomenten, zoals de algemene tellingen, werd het personeelsbestand aangevuld met tijdelijke werknemers.

Het Bureau de la Statistique commerciale et industrielle

In de eerste helft van de jaren 1830 werden diverse economische enquêtes georganiseerd, maar sommige parlementairen vonden in 1834 dat België daarmee nog niet beschikte over een degelijke handels-, landbouw- en zeevaartstatistiek³⁹. Deze opmerking viel niet in dovemansoren, want eind 1835 werd in het ministerie van Binnenlandse Zaken een *Bureau de la Statistique commerciale et industrielle* opgericht⁴⁰. Het bureau moest zich bezighouden met het bijeenbrengen van economische informatie. De redactie en publicatie van een nijverheids- en handelsstatistiek werd echter pas vanaf 1837 met zoveel woorden in de begroting van het ministerie van Binnenlandse Zaken vermeld⁴¹. De statistiek vormde er één artikel met het aanmoedigen van de handel en nijverheid, waardoor de idee benadrukt werd dat getallen konden bijdragen tot de voorspoed van het land. De overheid had hier flink wat geld voor over. In 1842 en 1843 kon de nijverheids- en handelsstatistiek beschikken over een budget van respectievelijk 52000 en 33000 frank. Dit was aanzienlijk meer dan wat het *Bureau de Statistique générale* en de *Commission centrale de Statistique* samen mochten besteden (10000 frank in 1842 en 25000 frank in 1843)⁴². (Figuur 5.12)

De activiteiten van het *Bureau de la Statistique commerciale et industrielle* bleven evenwel beperkt. Tegen eind 1842 had het zeven delen met statistieken over de buitenlandse handel samengesteld en werkte het aan een samenvatting voor de periode 1831-1840⁴³. De handelsstatistiek werd in dat jaar overgeheveld naar het ministerie van Financiën⁴⁴. Het *Bureau de la Statistique commerciale et industrielle* moest daardoor niet alleen een belangrijke bezigheid uit handen geven, maar verloor ook een deel van zijn financiële middelen. 4000 frank van het *Bureau de la Statistique commerciale et industrielle* ging naar het ministerie van Financiën; 15000 frank werd overgeheveld naar het *Bureau de Statistique générale*. Vermoedelijk ging dit niet gepaard

met het verschuiven van taken van het bureau voor de economische statistiek naar dat van de algemene statistiek, maar gebruikte het *Bureau de Statistique générale* de bijkomende middelen (deels) voor de oprichting van provinciale commissies voor de statistiek.

Het *Bureau de la Statistique commerciale et industrielle* veranderde na de overheveling van de statistiek van de buitenlandse handel naar het ministerie van Financiën in het *Bureau de la Statistique industrielle et agricole*. Het slaagde er echter niet in een nijverheids- en landbouwstatistiek samen te stellen. Rond het midden van de jaren 1840 gingen er (daarom?) stemmen op om de twee bureaus voor de statistiek van het ministerie van Binnenlandse Zaken samen te voegen. Minister van Binnenlandse Zaken Jean-Baptiste Nothomb nam eind 1844 een afwachtende houding aan. Hij vreesde dat het *Bureau de Statistique générale* overbelast zou raken indien het er de verantwoordelijkheid voor de landbouw- en nijverheidsstatistiek bij kreeg⁴⁵. Lang werd er over de toekomst van de bureaus evenwel niet gediscussieerd, want op 15 maart 1845 werden de landbouw- en nijverheidsstatistiek overgeheveld naar het *Bureau de Statistique générale*⁴⁶. Daarmee waren de opheffing van het *Bureau de la Statistique industrielle et agricole* en de concentratie van de bevolkings-, nijverheids- en landbouwstatistiek in het *Bureau de Statistique générale* een feit.

4.3 Besluit. Getallen voor het land

De centrale overheid ontwikkelde in het jonge België een dubbele (en intern samenhangende) visie op de overheidsstatistiek. (Figuur 4.3) In thematische statistieken bracht ze informatie bijeen om het land te organiseren en te consolideren. Economische voorspoed en sociale rust waren twee (met elkaar verweven) consoliderende factoren en daarom ging veel aandacht naar het documenteren van de economie en de bevolking.

Figuur 4.3. Kenmerken van de overheidsstatistiek tussen 1830 en 1840

	Vorm	Doelstelling	Organisatie	Methodologie	Relatie met het intellectuele veld
Thematische (demografische en economische) tellingen en enquêtes	Thematische statistiek	Beleidsinstrument	Deconcentratie	Decentralisatie	Openbaarheid Isolement
<i>Documents statistiques</i>	Algemene statistiek	Portret van het land	Deconcentratie in verzameling Concentratie in publicatie	Decentralisatie	Openbaarheid Afbrokkelend isolement

Het belang van de economische en de demografische statistiek werd benadrukt door in het ministerie van Binnenlandse Zaken twee zelfstandige statistische diensten op te richten: het *Bureau de Statistique générale* bevoegd voor de bevolkingsstatistiek en het *Bureau de la Statistique commerciale et industrielle* voor de economische statistiek. Alleen het eerste bureau zou voldoende slagkracht ontwikkelen om te overleven.

Het *Bureau de Statistique générale* dankte zijn voortbestaan evenwel niet alleen (en vermoedelijk zelfs niet in de eerste plaats) aan de demografische statistiek. Naast de beleidsgerichte thematische statistiek maakte de overheid vanaf 1831 werk van de algemene statistiek. Vanaf 1836 bundelde het *Bureau de Statistique générale* de thematische statistieken van de ministeries in de *Documents statistiques* tot een panora- misch portret van België. Met de *Documents statistiques* concentreerde het *Bureau de Statistique générale* bijgevolg niet de productie, maar wel de publicatie van de statistieken. De versnipperde statistiekproductie hield de methodologische verschillen tussen de statistieken in stand. Na de opheffing van het *Bureau de la Statistique commerciale et industrielle* werd een stap in de richting van de concentratie van de statistiekproductie gezet. Het *Bureau de Statistique générale* verenigde vanaf het midden van de jaren 1840 de bevolkings- en de nijverheids- en landbouwstatistiek. Omstreeks 1845 had dit (nog) geen gevolgen voor de centralisatie van de methodologie.

Meer dan de thematische statistieken was de algemene statistiek bedoeld om het wel- slagen van de Belgische Revolutie aan de critici in eigen land en aan de buitenlandse grootmachten te tonen en zo het onafhankelijke land te legitimeren. De *Documents statistiques* verenigden informatie over het land – en daardoor mogelijk ook het land zelf. Ze hielpen de jonge staat om zichzelf zichtbaar en aanvaard te maken en droegen op die manier bij tot de totstandkoming van de Belgische staat. Of ze ook bijdroegen tot de identificatie met de staat, valt hieruit niet af te leiden. Het verzet van de indus- triëlen tegen de nijverheidsstatistiek toont alleszins dat de identificatie met de over- heidsstatistiek en mogelijk ook met de statistiekproducerende overheid beperkt bleef.

Doordat de algemene statistiek het land moest tonen, was het ondenkbaar dat de sta- tistieken geheim zouden worden gehouden. De overheidsstatistiek definieerde bovendien niet alleen de binnen- en buitenlandse observatoren, maar ook de (maat- schappij)wetenschappers als doelpubliek. Zij kregen toegang tot de officiële cijfers, zonder dat de overheidsstatistiek met de wetenschappen en de maatschappij in debat trad. De overheidsstatistiek deed een beroep op bepaalde maatschappelijke groepen (bijvoorbeeld industriëlen en landbouwers) om informatie voor de statistieken aan te leveren, maar niet op de sociale wetenschappers en waarschijnlijkheidsrekenaars om de statistieken conceptueel en methodologisch vorm te geven.

Eindnoten

1. A.QUETELET, Notice sur M.-Edouard Smits, in: *BCCS*, 1853, V, (verhandelingen), p.538.
2. X.HEUSCHLING, Congrès internationaux de statistique. Rapports de M. Xav. Heuschling sur la statistique officielle de la Belgique, in: *BCCS*, 1869, XI, (verhandelingen) p.233.
3. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 9/3/1831. PAW, MA 1815-1830 (3de reeks), 108. Zie hierover: S.VRIELINCK, *De territoriale indeling van België (1795-1963). Bestuursgeografisch en statistisch repertorium van de gemeenten en de supracommunale eenheden (administratief en gerechtelijk). Met de officiële uitslagen van de volkstellingen*, Leuven, 2000, pp.2090-2091. Blijkbaar had Smits geen gegevens meegebracht toen hij naar Brussel terugkeerde.
4. A.QUETELET, Matthieu-Edouard Smits, in: Idem, *Sciences mathématiques et physiques chez les Belges, au commencement du XIXe siècle*, Bruxelles, 1866, p.546.
5. E.HUYTTENS, *Discussions du Congrès National de Belgique, 1830-1831. IV. Pièces justificatives nos 1-233*, Bruxelles, 1844, p.338.
6. H.COPPEJANS-DESMEDT, Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CXXVI, 1960, 1, pp.44-46.
7. Omzendbrief gouverneur Brabant aan gemeenten 22/11/1833, in: *Mémorial administratif de la province de Brabant*, 1833, XXVIII, pp.475-476. Over de enquête: H.COPPEJANS-DESMEDT, Art.cit., pp.47-48.
8. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 4/11/1833, in: *Mémorial administratif de la province de Brabant*, 1833, XXVIII, p.477.
9. H.COPPEJANS-DESMEDT, Art.cit., pp.48-51.
10. De resultaten werden gepubliceerd in: *Enquête sur l'industrie linière*, Bruxelles, 1841. Over de enquête: E.GUBIN, *L'industrie linière à domicile dans les Flandres en 1840-1850. Problèmes de méthode*, in: *RBHC*, XIV, 1983, 3-4, pp.369-401.
11. Relevé fait en 1843 des tisserands, des fileuses et d'autres personnes qui s'occupent de l'industrie linière dans les deux Flandres, la province de Brabant et la province de Hainaut, in: *Moniteur belge*, 13/5/1846.
12. Tixhon toont aan hoe de gerechtelijke statistiek hiervoor gebruikt werd. A.TIXHON, *Le pouvoir des nombres. Une histoire de la production et de l'exploitation des statistiques judiciaires belges (1795-1870)*, Louvain-la-Neuve, UCL (thèse de doctorat), 2001, pp.288-291.
13. Het KB van 29 september 1828 introduceerde tienjaarlijkse volkstellingen, maar het KB van 8 april 1839 schafte deze weer af. De tienjaarlijkse volkstellingen waren moeilijk te verzoenen met artikel 19 uit de gemeentewet van 1836 volgens hetwelke de classificatie van de gemeenten (en dus de gemeentelijke kiescijns en het aantal gemeenteraadsleden) om de 12 jaar in overeenstemming moest worden gebracht met het bevolkingscijfer. In de praktijk zou dit betekend hebben dat er om de tien jaar een volkstelling zou worden gehouden om aan het KB uit 1828 tegemoet te komen en om de 12 jaar om in overeenstemming te zijn met de gemeentewet.
14. Omzendbrief gouverneur Oost-Vlaanderen aan gemeenten 5/12/1832, in: *Mémorial administratif de la Flandre orientale*, [1832,] XXXII, pp.301-303; Omzendbrief gouverneur Oost-Vlaanderen aan gemeenten 2/8/1837, in: *Mémorial administratif de la Flandre orientale*, [1837,] XLII, pp.61-63.

15. Omgerekend volgens de wisselkoers die de Belgische overheid in deze periode zelf hanteerde. 1 gulden = 2,1164 frank.
16. Eventuele bijkomende kredieten die na de algemene begroting werden toegekend (in het bijzonder voor de tafels op de akten van de burgerlijke stand) zijn niet in de tabel opgenomen.
17. Document 36, in: *Documents parlementaires. Recueil des pièces imprimées par ordre de la Chambre des Représentants. Session législative de 1836-1837*, Bruxelles, s.d., pp.146-147.
18. A.QUETELET, Art.cit., p.547.
19. Brief Smits aan Quetelet 22/5/1832. ARB, Correspondance Quetelet, 2319.
20. A.QUETELET, Notice, p.540. Quetelet heeft het over: E.SMITS, *Statistique nationale. Développement des trente et un tableaux publiés par la Commission de Statistique et relatifs aux mouvements de la population dans les Pays-Bas, depuis la création du royaume jusqu'à 1824 inclus*, Bruxelles, 1827; *Tweede verzameling van staten, uitgegeven door de Commissie voor de Statistiek ingesteld bij KB van 3 julij 1826, n°52*, Den Haag, 1829.
21. A.QUETELET, E.SMITS, *Recherches sur la reproduction et la mortalité de l'homme aux différents âges et sur la population de la Belgique (d'après le recensement de 1829)* [1e recueil officiel], Bruxelles, 1832. Quetelet wijdde ook enkele artikels aan de volkstelling. Bijvoorbeeld: [A.QUETELET,] Population de la Belgique, d'après le recensement général de 1829, in: *Correspondance mathématique et physique*, 1832, 7, pp.208-210. Cijfers uit de telling van 1 januari 1830 zijn ook te vinden in: Idem, Sur les anciens recensements de la population belge, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) pp.1-38.
22. A.QUETELET, E.SMITS, *Op.cit.*, p.1.
23. A.QUETELET, E.SMITS, *Statistique des tribunaux de la Belgique, pendant les années 1826, 27, 28, 29 et 30. 2e recueil officiel*, Bruxelles, 1833.
24. A.QUETELET, Notice, p.542.
25. Document 12, in: *Documents parlementaires (...) Chambre (...) Session législative de 1843-1844*, Bruxelles, 1844, II, pp.12-13; Document 103, in: *Documents parlementaires (...) Chambre (...) Session de 1846-1847*, Bruxelles, 1847, IV, pp.30-31; Document 3, in: *Documents parlementaires (...) Chambre (...) Session de 1841-1842*, Bruxelles, 1843, I, pp.144-145.
26. *Documen[t]s statistiques, recueillis et publiés par le ministre de l'Intérieur du royaume de Belgique*, Bruxelles, 1836-1841.
27. B.DE THEUX, Rapport au Roi, in: *Documen[t]s statistiques (...) 3e publication officielle*, Bruxelles, 1836, p.I.
28. *Ibidem*, p.IV.
29. *Ibidem*, p.IV.
30. C.LIEDTS, Rapport au Roi, in: *Documents statistiques (...) 6e publication officielle*, Bruxelles, 1841, p.VII.
31. B.DE THEUX, Art.cit., pp.I-II.
32. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 29/6/1837. Zie hierover: H.COPPEJANS-DESMEDT, Art.cit., pp.51-53.
33. Omzendbrief gouverneur Oost-Vlaanderen aan gemeenten 8/7/1837, in: *Mémorial administratif de la Flandre orientale*, [1837,] XLII, pp.11-13 (+ tabellen).

34. Even onduidelijk is het aandeel van het *Bureau de Statistique générale* in de ‘historische tellingen’ van 1839. In mei en oktober 1839 werden actuele en historische inlichtingen over de bevolking en de nijverheid ingewonnen. Het is niet duidelijk wat de bedoeling van de telling was of tot welke resultaten ze leidde. De ‘historische tellingen’ lijken meer een statistisch experiment dan een bouwsteen voor de algemene statistiek te zijn geweest. H. Coppejans-Desmedt omschrijft de tellingen van 1839 als een ‘*wonderbaarlijke procedure*’ waarvan het ‘*geheim*’ bij Quetelet moet worden gezocht. H.COPPEJANS-DESMEDT, Art.cit., pp.53-54.
35. C.LIEDTS, Art.cit., p.V.
36. A.DUFRASNE, La statistique officielle belge de Quetelet à nos jours, et ses perspectives, in: *Adolphe Quetelet 1796-1874. Recueil des travaux et contributions présentés en 1974 en hommage à son rôle de statisticien*, Bruxelles, 1974, p.124.
37. X.HEUSCHLING, De la statistique dans ses rapports avec l’administration, in: *Revue de l’administration et du droit administratif*, III, 1856, 3, kol.436-437.
38. Idem, Congrès, p.235.
39. Document 46, in: *Documents parlementaires (...) Chambre (...) Session législative de 1833-1834*, Bruxelles, s.d., p.29.
40. Document 21, in: *Documents parlementaires (...) Chambre (...) Session de 1842-1843*, Bruxelles, 1843, II, p.4. Bij gebrek aan archiefmateriaal is over dit bureau weinig geweten.
41. Loi qui fixe le budget du Ministère de l’Intérieur pour 1837 (18/3/1837), in: *BAMI*, 1863, (1e série) III, pp.349-353.
42. Loi qui fixe le budget du Ministère de l’Intérieur pour 1842 (31/12/1841), in: *BAMI*, 1865, (1e série) V, pp.284-290; (...) 1843 (31/12/1842), in: *BAMI*, 1865, (1e série) V, pp.648-655.
43. *Tableau général du commerce de la Belgique avec les pays étrangers, pendant les années 1831, 1832, 1833 et 1834*, Bruxelles, 1836; *Tableau général du commerce de la Belgique avec les pays étrangers, pendant l’année [1835-1840]*, Bruxelles, 1837-1842.
44. *Tableau général du commerce avec les pays étrangers, pendant l’année [1841-...]*. Publié par le ministre des Finances, Bruxelles, 1842 e.v.
45. Document 67, in: *Documents parlementaires (...) Chambre (...) Session de 1844-1845*, Bruxelles, 1845, pp.6-7.
46. X.HEUSCHLING, Art.cit., p.235.

HOOFDSTUK 5

EEN STATISTISCH LABORATORIUM BELGIË, 1841-1870

Op 13 maart 1865 werd tijdens een banket in Brussel aan een eminent gezelschap van hoge ambtenaren en wetenschappers een gedicht aangeboden¹.

Statisticien est le savant qui verse Les faits sociaux dans des moules chiffrés; Agriculture, industrie et commerce, Finances, et richesses des cités. Dénombrement de l'innombrable même, En groupant ses chiffres, il y parvient. Compter sans fin, c'est le plaisir suprême Du vrai statisticien.	Ci-bas tout suit des nombres les lois sages, La vie, la mort, naissances et décès, Les anneaux de la chaîne des mariages, Des peuples le déclin et le progrès. Ses additions affrontent tout problème, Il sait lire au grand livre du destin. Compter sans fin, c'est le plaisir suprême Du vrai statisticien.	Dans le grand nombre, il trouve par sa science, Des moyennes la probabilité; De la justice il calcule la chance, Crime et vertu, soin de la charité, Culte divin, dû à l'être suprême, Ses chiffres ne s'arrêtent devant rien. Compter sans fin, c'est le plaisir suprême Du vrai statisticien. [...]
--	--	---

De ambtenaar die getallen verzamelde en de (sociale) wetenschapper die er wetten uit afleidde: een groot verschil? Soms wel, maar in de *Commission centrale de Statistique* gaven zij als 'vrais statisticiens' samen richting aan de overheidsstatistiek.

5.1 De krachten gebundeld

Omstreeks 1840 stond België stevig op de Europese kaart. De gunstige economische wind die vanaf het midden van de jaren 1830 door het land waaide, milderde de politieke tegenstand tegen de Belgische staat. Nadat Willem I in 1839 het Verdrag van de XXIV Artikelen ondertekende, kwam er een einde aan de permanente staat van oorlog waarin België zich tot dan bevond en verzwakte het orangisme.

Intussen verschoven de interne politieke en economische machtsverhoudingen. Op het platteland kalfde de traditionele, op een combinatie van landbouw en huisnijverheid steunende, economie af. Landelijk Vlaanderen werd in de jaren 1840 getroffen door crises in de landbouw en de linnennijverheid, twee katholieke 'bastions'. Tege-

lijk waren (liberale) ondernemers bezig België om te vormen tot een solide industriële staat. Politiek ging het kantelen van de economische krachtsverhoudingen gepaard met een toenemende macht van de liberale burgerij. In 1840-1841 werd het land voor het eerst geleid door een homogeen liberale regering. De liberalen versterkten hun macht door in 1846 een partij op te richten en in 1848 succesvol het hoofd te bieden aan de revolutionaire dreiging. In tegenstelling tot in Frankrijk en andere Europese landen brak in België in 1848 geen revolutie uit. Het leger en de politie sloegen de opstanden en rellen op straat neer. De regering kondigde met succes maatregelen (zoals het afschaffen van het zegelrecht op dagbladen en het uitbreiden van het stemrecht) af om het democratische protest de wind uit de zeilen te nemen.

Voor de andere Europese mogendheden leverde België in 1848 het bewijs van zijn politieke maturiteit. De burgerlijke samenleving en de liberale partij kwamen versterkt uit de gebeurtenissen. Tot 1870 domineerden de liberalen de politiek. Economisch heerste er stabiliteit, niet het minst omdat de industrie in het midden van de 19de eeuw een eersterangs positie op de wereldmarkt verwierf.

Achter de economische bloei ging de verdere achteruitgang van de landbouw en de traditionele nijverheden schuil. In de steden bracht de burgerlijk-industriële samenleving voor de (ongeschoolde) arbeidskrachten lage lonen, lange werkdagen en miserabele woon- en werkomstandigheden met zich mee. Hierop entte zich een arbeidersbeweging, die werd gesteund door sociaal-progressieve kleine burgers, intellectuelen en geschoolde ambachtslui. Zij kozen voor 'volksverheffing', maatschappelijke veranderingen en klassenintegratie om het sociale vraagstuk op te lossen. Hoewel de progressieven na 1870 in de liberale partij de overhand zouden halen, wogen ze voorlopig niet op het beleid.

Op economisch vlak werd een vrijhandelsbeleid gevoerd. Het sociale beleid werd gekenmerkt door non-interventionisme. Binnen de liberale doctrine werd de sociale ellende van de arbeiders toegeschreven aan hun eigen individuele falen. Dit werd gebruikt als een argument om sociale veranderingen tegen te houden en het maatschappelijke stelsel ongemoeid te laten. De arbeiders werden door repressie (en niet door veranderingen) onder controle gehouden. Om hun eigen angst in toom te houden, verkozen de liberale machthebbers (en de katholieken) klassensegregatie boven klassenintegratie.

(Statistische) Informatie nam omstreeks het midden van de 19de eeuw in de verschillende maatschappelijke analyses een belangrijke plaats in. De progressieve sociale wetenschappers, hervormers, hygiënisten en filantropen verwachtten van getallen (een begin van) een oplossing voor het sociale vraagstuk. De conservatieve liberalen en katholieken wilden dat de statistiek het industriële succes documenteerde, de vrijhandel stimuleerde en de arbeiders temde.

De overheidsstatistiek bracht steeds meer cijfers bijeen. Toch waren er aspecten van het land en de samenleving die aan het oog van de statistiek ontsnapten. In haar zoektocht naar een statistiek die het hele land bedekte, richtte de centrale overheid in 1841 de *Commission centrale de Statistique* op.

De Commission centrale de Statistique

In het begin van de jaren 1840 was het duidelijk dat de overheidsstatistiek in het algemeen en het *Bureau de Statistique générale* in het bijzonder er niet in slaagden de regering, het parlement en het land getallen ‘*propres à éclairer toutes les discussions, à provoquer des travaux utiles, à faire apprécier, chaque année, la situation, les forces et les ressources matérielles et morales du royaume*’ voor te leggen². Diverse aspecten van de ‘*condition physique, morale et intellectuelle de la nation*’ werden niet in statistieken vastgelegd³.

Het land beschikte wel over een bureau voor de algemene statistiek, maar niet over een algemene statistiek. Het *Bureau de Statistique générale* produceerde zelf geen statistieken, maar bracht het cijfermateriaal uit de ministeries samen. De bestaande statistiekproductie vertoonde weinig samenhang en grote leemtes. De ministeries van Openbare Werken, Justitie en Financiën stelden enkel de statistieken die ze voor hun beleid nodig hadden samen en de ministeries van Buitenlandse Zaken en Oorlog hielden geen statistieken bij⁴.

In een poging de overheidsstatistiek te hervormen riep minister van Binnenlandse Zaken Charles Liedts in de lente van 1841 een nieuwe instelling in het leven⁵. Zoals in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in de tweede helft van de jaren 1820 kwam naast het uitvoerende *Bureau de Statistique générale* een *Commission centrale de Statistique* te staan. Zij moest de bestaande statistieken op elkaar afstemmen en het geheel van de overheidsstatistiek coherenter en vollediger maken.

De opdracht van de *Commission centrale de Statistique* werd aanvankelijk samengevat in twee kerntaken. De commissie moest een plan opstellen om over de diverse takken van de administratie statistieken te publiceren en advies uitbrengen over alle zaken die haar door de minister van Binnenlandse Zaken werden voorgelegd. Tegen de herfst van 1841 werden deze taken nader gespecificeerd: 1) een *plan de statistique générale* opstellen; 2) leemtes en herhalingen in de bestaande gepubliceerde statistieken opsporen; 3) erop toezien dat de statistieken elkaar niet overlaptten; 4) advies geven over de invulformulieren waarop de informatie werd verzameld en over de tabellen waarin de resultaten werden gepresenteerd (hetzij op vraag van de ministeries, hetzij op eigen initiatief); 5) voorstellen formuleren om de publicaties te verbeteren, vooral om er meer eenheid in te brengen; 6) advies verstrekken over de rappor-

ten van de koning over de publicaties vooraleer deze openbaar werden gemaakt; 7) leiding geven aan de statistieken van het ministerie van Binnenlandse Zaken⁶.

In het ministerie van Binnenlandse Zaken leidde de *Commission centrale de Statistique* de statistische werkzaamheden van het *Bureau de Statistique générale*. Het ging hier niet in het minst om de algemene statistiek, waarvoor de commissie voor de statistiek een ‘plan’ moest opstellen. Daarnaast stond de commissie over de ministeries heen in voor de harmonisering van de overheidsstatistieken. In tegenstelling tot wat de naam *Commission ‘centrale’ de Statistique* deed vermoeden, was het niet de bedoeling om de statistiekproductie exclusief bij het ministerie van Binnenlandse Zaken of de *Commission centrale de Statistique* onder te brengen. Er trok vanaf de late jaren 1830 een golf van centralisatie door de administratie, maar geen enkel ministerie was bereid haar autonomie op het vlak van de statistiek op te geven. De commissie voor de statistiek zou daarom louter adviserend en coördinerend optreden, terwijl elk ministerie statistieken bleef produceren. De onafhankelijkheid van de ministeries werd gegarandeerd door de adviezen van de commissie een vrijblijvend karakter te geven. De officiële communicatie met de diverse departementen verliep bovendien via de minister van Binnenlandse Zaken, waardoor een (bijkomende) rem werd gezet op een al te grote machtspositie van de *Commission centrale de Statistique*.

Daar stond tegenover dat initiatiefnemer Liedts ervoor zorgde dat alle ministeries in de *Commission centrale de Statistique* vertegenwoordigd waren, wat de (misschien meer informele en indirecte) contacten bevorderde. Het oprichtingsbesluit van 16 maart 1841 bepaalde niet dat elk ministerie in de commissie vertegenwoordigd moest zijn, maar in zijn rapport aan de koning drukte Liedts de wens uit dat ‘[c]haque département y serait représenté par un ou par plusieurs délégués⁷. Om van de commissie een daadkrachtige en representatieve instelling te maken, gaf de minister bovendien de voorkeur aan (hoge) ambtenaren ‘qui ont fait une étude spéciale et approfondie des branches de statistique dépendantes de son département⁸. Op die manier kon worden vermeden dat de commissie verzandde in de traagheid en onverschilligheid, die de ‘Hollandse’ *Commissie voor de Statistiek* hadden gekenmerkt. Het is niet duidelijk of dit onder invloed van Smits gebeurde. Smits ging in 1841 met pensioen, maar het is mogelijk dat naar zijn (negatieve) ervaringen uit de jaren 1826-1830 werd geluisterd vooraleer de *Commission centrale de Statistique* haar definitieve vorm kreeg.

Hoewel de taken van de *Commission centrale de Statistique* gericht waren op de overheid en de administratie, hield de commissie rekening met het brede maatschappelijke veld en meer specifiek met de wetenschappelijke wereld. Na anderhalf jaar evalueerde de commissie haar missie als volgt: ‘[La Commission centrale de Statistique] est appelée à aider le Gouvernement à constater et à recueillir les faits sociaux à quelque ordre qu’ils appartiennent, à les coordonner, à en déterminer la mesure, à les disposer méthodiquement de manière qu’ils puissent servir à la fois aux investigations de l’homme de l’État et aux méditations du savant⁹. Het oprichtingsbesluit van 16 maart 1841 verplichtte

de overheid in deze tot niets, maar om het belang van de contacten met de *savants* te benadrukken, koos zij ervoor om sociale wetenschappers, artsen, journalisten en een enkele geograaf in de commissie voor de statistiek op te nemen. Deze intellectuelen, waarvan velen officiële cijfers gebruikten, moesten ervoor zorgen dat de commissie haar ambitie ‘*d’apprécier les faits sociaux, de les discuter, de rechercher les lois qui les régissent, de mettre en faisceau les lumières qui jaillissent de leur étude, en un mot d’envisager la statistique sous le point de vue scientifique, afin d’en tirer les déductions utiles au pays*’ kon waarmaken¹⁰.

Bij het aanduiden van de voorzitter en de secretaris van de commissie voor de statistiek gaf Liedts gestalte aan het gezochte evenwicht tussen de overheidsstatistiek en de wetenschappen en tussen de statistiekproductie en het statistiekgebruik. De secretaris van de *Commission centrale de Statistique* zocht Liedts in de ambtenarij. Zijn keuze viel op Heuschling, die in 1841 Smits opvolgde aan het hoofd van het *Bureau de Statistique générale*. Met zijn keuze voor Heuschling benadrukte Liedts de band tussen de *Commission centrale de Statistique* aan de ene kant en het *Bureau de Statistique générale* en de algemene statistiek aan de andere kant. Als voorzitter zocht de minister ‘*un homme de science versé dans l’économie sociale et habitué à résumer les travaux de statistique*’¹¹. Omstreeks 1840 was deze typering vrijwel uitsluitend op Quetelet van toepassing. Quetelet was geen onbekende voor de minister. Liedts had als jongeman in Oudenaarde les gekregen van de toen nog onbekende wis- en sterrenkundige. Het is niet zeker of de twee nadien contact bleven houden en er is niets dat erop wijst dat Quetelet rechtstreeks betrokken was bij de oprichting van de *Commission centrale de Statistique*. Hij voelde zich wel vereerd met het voorzitterschap en zou dit naderhand één van de hoogtepunten uit zijn carrière noemen¹².

Het *Bulletin*, dat door de *Commission centrale de Statistique* werd uitgegeven, weerspiegelde eveneens haar gemengde ambtelijk-wetenschappelijke samenstelling. In het *Bulletin* verschenen (samenvattingen van) de verslagen van de vergaderingen van de commissie, rapporten van de subcommissies, officiële stukken, verhandelingen, mededelingen en bibliografieën. De periodieke publicatie hield daardoor het midden tussen een ambtelijk en een wetenschappelijk tijdschrift. De contacten die de *Commission centrale de Statistique* onderhield met binnen- en buitenlandse wetenschappelijke en statistische genootschappen en met corresponderende leden uit officiële statistische diensten en geleerde verenigingen situeerden zich eveneens op het kruispunt tussen de overheid en de wetenschap.

Profiel van de commissieleden

Op 12 juni 1841 opende minister van Binnenlandse Zaken Nothomb de eerste vergadering van de *Commission centrale de Statistique*. Voortaan hield de commissie zich, behoudens buitengewone zittingen, om de 14 dagen bezig met de Belgische over-

heidsstatistiek. Het bijwonen van de vergaderingen leverde de leden zes frank presentiegeld op. De secretaris ontving een jaarvergoeding van 1000 frank. Hij maakte het verslag van de vergaderingen op, verzorgde de briefwisseling en hield het archief en de bibliotheek bij.

Pasfoto's

Van elk van de zes ministeries zetelde in juni 1841 één hoge ambtenaar in de *Commission centrale de Statistique*. (Figuur 5.1) Twee van hen stonden in hun ministerie aan het hoofd van de statistische dienst. Jules Malou leidde in het ministerie van Justitie de afdeling Wetgeving en Statistiek. Victor Misson was bij Binnenlandse Zaken directeur van het *Bureau de la Statistique commerciale et industrielle*. Zij kregen het gezelschap van Jean-Pierre Auguste Schlim, kolonel bij de Generale Staf in Brussel, van Auguste Visschers, directeur van de administratie der Mijnen van het ministerie van Openbare Werken, van Constant Detournay, inspecteur bij de centrale administratie van de Belastingen, Douane en Accijnzen in het ministerie van Financiën en van Laurent Veydt, directeur van de afdeling Consulaten en Handelszaken van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Van dit viertal had in de vroege jaren 1840 enkel Visschers noemenswaardige kennis van de overheidsstatistiek. Voor hij bij Openbare Werken ging werken, was hij in het ministerie van Justitie tewerkgesteld geweest bij de afdeling Wetgeving en Statistiek¹³.

Minister Liedts vulde de *Commission centrale de Statistique* aan met intellectuelen die in hun onderzoek gebruik maakten van officieel cijfermateriaal. Naast Quetelet ging het om Ducpétiaux, Dieudonné Sauveur en Edouard Perrot. Ducpétiaux was jurist van opleiding, maar werkte van kort na de onafhankelijkheid als inspecteur-generaal bij de gevangenen en weldadigheidsinstellingen¹⁴. Daarnaast publiceerde hij over uiteenlopende onderwerpen, zoals armoede, arbeid, lonen, onderwijs, gevangenis-systemen, hospitalen, spaarkassen, landbouwkolonies, prostitutie en openbare hygiëne¹⁵. Het (cijfer)materiaal hiervoor haalde Ducpétiaux uit de onderzoeken die hij in het kader van zijn beroepsbezigheden verrichtte en uit officiële publicaties. Als sociaal statisticus, hygiënist en reformist geloofde Ducpétiaux in de verklarende en probleemoplossende kracht van getallen. Tussen 1835 en 1837 had hij met de *Almanach belge* zelf een samenvatting van de belangrijkste getallenreeksen over België uitgegeven¹⁶.

Sauveur had in Luik en Parijs geneeskunde gestudeerd en daarna als chirurg en verloskundige gewerkt in Luik¹⁷. Bij zijn huwelijk was hij naar Brussel verhuisd en daar in 1831 aan een loopbaan in de ambtenarij begonnen. Sauveur was onder meer secretaris van de *Hoge Raad voor Gezondheid* (vanaf 1831), inspecteur van de instellingen voor doofstommen en blinden (vanaf 1839) en vast-secretaris van de *Académie royale*

de Médecine (vanaf 1841). Hij bouwde expertise op het vlak van de medische statistiek op, wat hem in 1841 in de *Commission centrale de Statistique* bracht¹⁸.

Perrot was journalist en *homme de lettres*. Hij schreef voor diverse kranten en werd in 1843 eigenaar van *L'Indépendance belge*¹⁹. Als journalist was hij een mogelijke gebruiker en een kritische observator van de overheidsstatistiek. Zijn aanstelling tot lid van de commissie voor de statistiek kan ook een voortvloeisel zijn geweest van zijn interesse voor de politieke economie en de sociale wetenschappen en van zijn publicaties over de Belgische industrie en handel²⁰.

Liedts benoemde ook Smits als lid van de *Commission centrale de Statistique*²¹. Smits had met zijn *Statistique nationale* en met de publicaties in coauteurschap met Quetelet getoond dat hij het belang van een wetenschappelijk gebruik van het officiële cijfermateriaal begreep²². Niettemin lijkt de aanstelling van de intussen gepensioneerde Smits vooral het gevolg van zijn jarenlange inzet voor de overheidsstatistiek te zijn geweest.

Figuur 5.1. De leden van de Commission centrale de Statistique tussen 1841 en 1870

	Naam	Afgevaardigde voor*	Lid van	tot
1	Bareel C.-J.-F.	Openbare Werken	1/1/1849	15/5/1850 (overleden)
2	<i>Bellefroid L.</i>	<i>Arts</i>	20/11/1844	8/1/1890 (overleden)
3	Bertaut N.-J.-F.	Financiën	24/11/1841	31/12/1846 (einde mandaat)
4	Bidaut E.	Openbare Werken	27/1/1859	19/5/1868 (overleden)
5	Bivort J.-B.	Binnenlandse Zaken	11/2/1852	22/12/1864 (ontslagnemend)
6	Detournay C.	Financiën	16/3/1841	4/1/1853 (overleden)
7	<i>Ducpétiaux E.</i>	<i>Sociaal statisticus, reformist</i>	16/3/1841	21/7/1868 (overleden)
8	<i>Faïder C.</i>	<i>Magistraat</i>	20/11/1844	22/10/1879 (ontslagnemend), erelid**
9	Guillaume G.	Oorlog	12/1/1864	7/11/1877 (overleden)
10	Heuschling X.	(Secretaris) Binnenlandse Zaken	16/3/1841, lid 10/1/1843	30/12/1870 (ontslagnemend)
11	<i>Hymans L.</i>	<i>Journalist, politicus</i>	15/2/1866	4/8/1870 (ontslagnemend)
12	Lentz P.	Justitie	26/11/1862	7/3/1877 (overleden)
13	Malou J.	Justitie	16/3/1841	31/12/1844 (einde mandaat)

Figuur 5.1. De leden van de Commission centrale de Statistique tussen 1841 en 1870 (vervolg)

	Naam	Afgevaardigde voor*	Lid van	tot
14	Misson V.	Binnenlandse Zaken	16/3/1841	22/1/1845 (ontslagnemend)
15	Moxhet A.	Buitenlandse Zaken	22/12/1864	24/5/1870 (ontslagnemend)
16	Nerenburger G.	Oorlog	27/12/1856	12/1/1864 (ontslagnemend)
17	Partoes J.	Buitenlandse Zaken	10/1/1843	13/10/1858 (overleden)
18	<i>Perrot E.</i>	<i>Journalist</i>	16/3/1841	15/2/1866 (ontslagnemend)
19	Putzeys J.	Justitie	20/11/1844	2/1/1882 (overleden)
20	<i>Quetelet A.</i>	<i>(Voorzitter) Astronoom, sociaal fysicus</i>	16/3/1841	17/2/1874 (overleden)
21	Quoilin J.-H.	Financiën	9/1/1847	21/6/1872 (overleden)
22	<i>Sauveur D.</i>	<i>Arts</i>	16/3/1841	1/11/1862 (overleden)
23	Schlim J.-P.	Oorlog	16/3/1841	10/1/1843 (ontslagnemend)
24	<i>Smits E.</i>	<i>Overheidsstatisticus (gepensioneerd)</i>	16/3/1841	22/1/1852 (overleden)
25	Stevens E.	Binnenlandse Zaken	10/1/1843	31/12/1848 (einde mandaat)
26	<i>Tarlier J.</i>	<i>Universiteitsprofessor</i>	26/11/1862	21/2/1870 (overleden)
27	Trumper N.-J.	Oorlog	10/1/1843	27/12/1856 (ontslagnemend)
28	Veydt L.	Buitenlandse Zaken	16/3/1841	10/1/1843 (ontslagnemend)
29	Visschers A.	Openbare Werken	16/3/1841	11/5/1872 (ontslagnemend), erelid

* Bij aantreden in de *Commission centrale de Statistique*.

** Faider nam ontslag op 2 februari 1870, maar zou na de dood van Quetelet in 1874 terugkeren als voorzitter.

Cursief de leden die (bij hun eerste benoeming tot commissielid) geen afgevaardigde van de ministeries waren.

Bron: Ledenlijsten, in: *BCCS*, 1843-1883, I-XV; Liste des membres de la Commission centrale de Statistique depuis l'origine. ARB, Correspondance Quetelet, 118.

Detournay kreeg reeds op 24 november 1841 het gezelschap van N.-J.-F. Bertaut, directeur van het *Bureau de Statistique financière* van het ministerie van Financiën. Toen Detournay zich kort daarna ging bezighouden met het *Tableau général du commerce avec les pays étrangers* was het ministerie van Financiën in de commissie voor de statistiek vertegenwoordigd door haar twee meest vooraanstaande statistici.

Schlim en Veydt werden begin 1843 vervangen door respectievelijk Nicolas Joseph Trumper, werkzaam bij het ministerie van Oorlog, en Joseph Partoes van de afdeling Consulaten en Handelszaken van het ministerie van Buitenlandse Zaken²³. Schlim werd overgeplaatst naar Luik en kon daardoor niet langer de vergaderingen van de *Commission centrale de Statistique* bijwonen²⁴. De jurist Veydt verliet de ambtenarij²⁵. Zijn ‘verblijf’ bij Buitenlandse Zaken was van korte duur geweest. Veydt, die zijn loopbaan in 1825 was begonnen als advocaat in Antwerpen en daar vanaf 1830 in de lokale en vanaf 1836 in de provinciale politiek actief was, was in 1839 in dienst van het ministerie van Buitenlandse Zaken getreden. Twee jaar later, dus kort na zijn benoeming tot lid van de commissie voor de statistiek, verliet Veydt het ministerie alweer om administrateur van de *Compagnie belge de Colonisation* te worden. Hij legde zich vanaf dan toe op zijn bestuursmandaten in diverse (naamloze) vennootschappen (onder meer van de *Société générale*). Daarnaast bouwde hij verder aan zijn politieke loopbaan. Veydt werd parlamentslid (vanaf 1845) en minister van Financiën (1847-1848) voor de liberale partij²⁶. Zowel Schlim als Veydt werden in hun nieuwe woonplaats lid van de provinciale commissie voor de statistiek: Schlim in Luik en Veydt in Antwerpen.

Voor het ministerie van Binnenlandse Zaken vervoegde Edouard Stevens in 1843 zijn collega Misson, zodat – naast Financiën – ook dit ministerie voortaan twee leden in de commissie voor de statistiek had. Met de benoeming van Heuschling tot effectief lid van de *Commission centrale de Statistique* in 1843 werd de aanwezigheid van het ministerie van Binnenlandse Zaken in de commissie verder versterkt.

Malou verhuisde eind 1844 naar Antwerpen om er gouverneur te worden²⁷. Nog geen jaar later werd Malou, die vanaf 1841 voor de katholieken in de Kamer zat, voor het eerst minister van Financiën. Hij groeide uit tot de voorman van de katholieken en zou tot in het midden van de jaren 1880 actief blijven in de nationale politiek. Hij was meermaals minister van Financiën, minister van Oorlog ad interim (1872-1873) en regeringsleider (1884)²⁸. Daarnaast oefende hij in de industrie diverse bestuursmandaten uit, onder meer bij de *Société générale*²⁹. Malou bleef zich steeds interesseren voor de overheidsstatistiek, maar kon door zijn verhuis naar Antwerpen en zijn politieke carrière geen deel blijven uitmaken van de commissie voor de statistiek³⁰. Hij werd vervangen door Jules Putzeys, zijn opvolger bij de afdeling Wetgeving en Statistiek van het ministerie van Justitie³¹.

Samen met Putzeys werden twee nieuwe commissieleden benoemd: de arts Lambert Bellefroid en de jurist Charles Faider. Faider had na zijn rechtenstudies in Luik en Leuven stage gelopen aan de balie en bij het ministerie van Binnenlandse Zaken gewerkt³². Vanaf 1837 werkte hij zich op in de magistratuur. Faider was achtereenvolgens substituut-procureur des Konings in Leuven, procureur des Konings in Antwerpen, advocaat-generaal bij het Hof van Beroep in Brussel, advocaat-generaal bij het Hof van Cassatie (in 1851) en procureur-generaal bij datzelfde Hof (in 1871).

Intussen was Faider van oktober 1852 tot maart 1855 minister van Justitie³³. In Antwerpen had Faider deel uitgemaakt van de provinciale commissie voor de statistiek en kort na zijn verhuis naar Brussel in 1844 werd hij gevraagd voor de *Commission centrale de Statistique*. Hoewel de gerechtelijke statistiek in België een sterke ontwikkeling kende, lijkt Faider zich pas als lid van de *Commission centrale de Statistique* tot expert in de overheidsstatistiek te hebben ontwikkeld³⁴. Voordien had hij enkele gedichten en historische en rechtskundige werken geschreven en meegewerkt aan *L'industriel du Hainaut*³⁵. In 1870 nam Faider ontslag uit de commissie voor de statistiek, maar na het overlijden van Quetelet in 1874 zou hij terugkeren als voorzitter³⁶.

Bellefroid, die als arts en lid van de *Académie royale de Médecine* mogelijk enige voeling had met de medische statistiek, trad niet lang na zijn benoeming in de *Commission centrale de Statistique* in dienst van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Daar stond hij aan het hoofd van de afdeling Landbouw en had hij van nabij te maken met de landbouwstatistiek. Het was dan ook niet onlogisch dat hij in zijn nieuwe functie de vergaderingen van de commissie voor de statistiek bleef bijwonen.

Voor Visschers betekende een nieuwe baan evenmin het einde van zijn mandaat in de *Commission centrale de Statistique*. Visschers, die eerder al voor het ministerie van Justitie had gewerkt, verliet in 1845 het ministerie van Openbare Werken en trad in dienst van de Mijnsraad. Getallen waren ook voor de Mijnsraad van belang, zodat Visschers betrokken bleef bij de statistiekproductie. De verlenging van Visschers' mandaat in de *Commission centrale de Statistique* (en mogelijk ook zijn initiële aanstelling) had vermoedelijk meer te maken met zijn andere activiteiten. Net als Ducpétiaux verwierf Visschers bekendheid als sociaal hervormer. Hij ijverde onder meer voor de afschaffing van de doodstraf en voor de verbetering van de leef- en woonomstandigheden van de arbeiders. Visschers geloofde hierbij sterk in de argumentatiekracht van getallen. Naast een producent was hij daardoor steeds een gebruiker van officiële statistieken.

Misson nam in januari 1845 ontslag uit de *Commission centrale de Statistique*. Hij werd niet vervangen in de commissie, wellicht omdat 'zijn' *Bureau de la Statistique commerciale et industrielle* korte tijd later werd opgedoekt. Misson werd uiteindelijk arrondissementscommissaris in Bergen, waar hij lid was van de provinciale commissie voor de statistiek van de provincie Henegouwen. Toen het mandaat van Stevens, de tweede ambtenaar van Binnenlandse Zaken, eind 1848 afliep, werd hij evenmin vervangen. Heuschling bleef daardoor als enige ambtenaar van Binnenlandse Zaken over.

Voor Bertaut van het ministerie van Financiën kwam er eind 1846 wel een vervanger: Jean-Hilaire Quoilin, dan nog werkzaam bij de afdeling Belastingen, Douane en Accijnzen en korte tijd later secretaris-generaal in het ministerie van Financiën³⁷. Quoilins betrokkenheid bij de overheidsstatistiek lijkt eerder beperkt te zijn geweest.

Visschers werd lange tijd niet vervangen in de *Commission centrale de Statistique*, wat erop kan wijzen dat er bij Openbare Werken (waar de overheidsstatistiek moeizaam tot ontwikkeling kwam) in het midden van de jaren 1840 weinig experts in de (overheids)statistiek werkzaam waren. In 1849 drongen de leden van de *Commission centrale de Statistique* er bij de minister van Binnenlandse Zaken op aan dat het ministerie van Openbare Werken opnieuw een vertegenwoordiger naar de commissie voor de statistiek zou sturen³⁸. Openbare Werken stuurde daarop C.-J.-F. Bareel, maar hij overleed amper een jaar later zonder dat er voor hem een opvolger werd aangeduid³⁹. Partoes stapte in deze periode van het ministerie van Buitenlandse Zaken over naar Openbare Werken en moet wellicht als de feitelijke opvolger van Bareel worden gezien. Dit betekende dat Buitenlandse Zaken, dat in het algemeen weinig actief was op het vlak van de overheidsstatistiek, niet langer in de commissie vertegenwoordigd was.

In de jaren 1850 overleden Smits (1852), Detournay (1853) en Partoes (1858). Detournay, die bij zijn overlijden reeds enige tijd voor het Rekenhof werkte, werd niet vervangen. Partoes was op het moment van zijn overlijden minister van Openbare Werken, waardoor hij zijn engagementen in de commissie voor de statistiek vermoedelijk al eerder had teruggeschroefd. Ook voor zijn opvolger in de commissie, (Jean Guillaume) Eugène Bidaut, was de overheidsstatistiek naar alle waarschijnlijkheid geen prioriteit⁴⁰. Bidaut was kort voor 1830 afgestudeerd aan de Luikse *École des Mines*. Hij had als ingenieur voor de administratie van het Mijnwezen in de provincie Henegouwen (tot 1848) en voor het ministerie van Binnenlandse Zaken in Brussel (tot 1858) gewerkt voor hij secretaris-generaal werd in het ministerie van Openbare Werken. Hoewel Bidaut in Henegouwen deel had uitgemaakt van de provinciale commissie voor de statistiek, ging zijn professionele interesse vooral uit naar de mijnbouw, grondwinning en openbare werken. Bij Binnenlandse Zaken had hij de ingebruikname van de droge gronden in de Kempen bestudeerd en bij Openbare Werken bereidde hij de constructie van de barrage van de Gileppe voor⁴¹.

Jean-Baptiste Bivort, die lid werd van de *Commission centrale de Statistique* na de dood van Smits, was evenmin een expert in de overheidsstatistiek. De voormalige secretaris van de *Société des Sciences, des Lettres et des Arts de Hainaut* was directeur van de afdeling Provinciale en Gemeentelijke Zaken van het ministerie van Binnenlandse Zaken⁴². Deze dienst hield zich onder meer bezig met de gemeentelijke tolheffingen, waarover in 1839 een statistiek was verschenen⁴³. Bivort zelf was in de eerste plaats een rechtsdeskundige, die onder meer publiceerde over de grondwet, de provincie- en gemeentewet, de kieswet en de onderwijswetgeving en zich weinig of niet profileerde als overheidsstatisticus⁴⁴.

Trumper, die nadat hij in de jaren 1840 het ministerie van Oorlog had verlaten, diverse functies in het leger uitoefende, ging in 1855 met pensioen en liet zich in de *Commission centrale de Statistique* vervangen door Guillaume Adolphe Neren-

burger⁴⁵. Nerenburger had wellicht meer voeling met de statistiek dan zijn voorganger. Nerenburger was cartograaf, aardmeetkundige en wiskundige. Hij had nog les gekregen van Quetelet en had in de jaren 1820 bijdragen geschreven voor de *Correspondance mathématique et physique*. Na de onafhankelijkheid had Nerenburger zich aangesloten bij het Belgische leger. Hij had aan de Militaire School meetkunde gedoceerd en was op het moment van zijn aanstelling in de *Commission centrale de Statistique* directeur van het *Dépôt de la Guerre*. Omwille van zijn wiskundige achtergrond was Trumper mogelijk meer geïnteresseerd in de kansrekening dan in de ambtelijke statistiek. In 1864 keerde Trumper naar de Militaire School terug als directeur. Vrijwel gelijktijdig nam hij ontslag uit de commissie voor de statistiek, mogelijk omdat hij zijn lidmaatschap niet kon of wilde combineren met zijn nieuwe functie in het leger.

Nerenburger werd vervangen door Gustave Henri Louis Guillaume, een militair die in 1846 was gedetacheerd naar de personeelsdienst van het ministerie van Oorlog⁴⁶. In 1868 promoveerde Guillaume tot adjudant van de koning en tussen juli 1870 en december 1872 was hij voor de katholieken minister van Oorlog⁴⁷. Guillaume verliet de katholieke regering Malou voortijdig om gouverneur van de Militaire Academie te worden. Tot in 1873 stond hij aan het hoofd van alle militaire opleidingen in België en nadien was hij tot aan zijn pensioen in 1877 inspecteur-generaal van de *Écoles de l'Infanterie*. Guillaume interesseerde zich vooral voor de organisatie van het leger, voor de militaire geschiedenis en voor het militair onderwijs, en veel minder voor de overheidsstatistiek⁴⁸.

In de jaren 1860 verdwenen behalve Nerenburger ook Sauveur (overleden in 1862), Bivort (ontslagnemend in 1864), Perrot (ontslagnemend in 1866), Bidaut (overleden in 1868) en Ducpétiaux (overleden in 1868) uit de *Commission centrale de Statistique*. Bidaut en Ducpétiaux kregen geen opvolger. Auguste Moxhet kwam in de plaats van Bivort. Hij werkte niet voor Binnenlandse maar voor Buitenlandse Zaken, waardoor na meer dan tien jaar opnieuw een afgevaardigde van dat ministerie de vergaderingen van de commissie voor de statistiek bijwoonde.

Sauveur werd opgevolgd door Jules Tarlier. Tarlier was sinds 1845 professor in de Latijnse literatuur aan de *Université libre de Bruxelles*⁴⁹. In 1865 werd hij voorzitter van de *Ligue de l'Enseignement* en in 1866 lid van de Administratieve Raad van de ULB⁵⁰. Tarlier was politiek actief als schepen (1857-1863) en burgemeester (1864-1869) van Villers-la-Ville. Hij was bij de statistiek terechtgekomen via de cartografie, de geografie en de topografie⁵¹. Tussen 1848 en 1851 had hij aan de ULB fysische en etnografische aardrijkskunde gedoceerd. Vanaf 1844 verzorgde hij het onderdeel *Statistique du royaume* in de *Almanach royal officiel de la Belgique*, die werd geredigeerd en uitgegeven door zijn vader⁵². Voor hij lid werd van de *Commission centrale de Statistique*, was Tarlier lid geweest van de provinciale commissie van Brabant.

Perrots inzet voor de *Commission centrale de Statistique* was vermoedelijk al voor zijn ontslag in 1866 beginnen te tanen. In 1856 had hij *L'Indépendance belge* verkocht en was hij teruggekeerd naar zijn geboorteland Frankrijk om er een bestaan als landbouwer op te bouwen. Met Louis Hymans kwam in opvolging van Perrot opnieuw een journalist in de commissie⁵³. Hymans had onder meer voor de *Messenger de Gand et des Pays-Bas*, *L'Observateur belge* en Perrots *L'Indépendance belge* geschreven. Dit laatste doet het vermoeden rijzen dat Perrot mee bepaalde wie hem zou opvolgen. In de jaren 1850 had Hymans in het *Musée de l'Industrie nationale* geschiedenis gedoceerd, wat hem tevens in het blikveld van Quetelet moet hebben gebracht⁵⁴. Parallel hiermee had Hymans een politieke carrière uitgebouwd. Van 1859 tot 1870 zetelde hij voor de liberalen in de Kamer.

Nieuw in de *Commission centrale de Statistique* in de jaren 1860 was ook Pierre Lentz, die in 1862 zijn opwachting maakte⁵⁵. Lentz leidde sinds kort de statistische afdeling van het ministerie van Justitie. Zijn voorganger, Putzeys, die intussen in het ministerie tot secretaris-generaal was benoemd, bleef in de *Commission centrale de Statistique* zetelen. Het ministerie van Justitie had daardoor twee vertegenwoordigers in de commissie.

1870 was een moeilijk jaar voor de commissie voor de statistiek. Heuschling ging met pensioen, Tarlier stierf en Hymans, Faider en Moxhet namen ontslag⁵⁶. Er bleven begin 1871 slechts zeven commissieleden over: Bellefroid (Binnenlandse Zaken), Guillaume (Oorlog), Lentz (Justitie), Putzeys (Justitie), Quoilin (Financiën), Vischers en Quetelet. Vier ministeries waren nog in de commissie vertegenwoordigd; van de sociale en wetenschappelijke statistici schoten er slechts twee over.

Groepsportret

Het oprichtingsbesluit van 16 maart 1841 bepaalde dat een derde van de commissieleden om de twee jaar moest worden vervangen. De uittredende commissieleden konden worden herbenoemd, wat vaak gebeurde. De commissieleden werden vervangen wanneer ze buiten Brussel gingen wonen, ontslag namen uit de ambtenarij, hun loopbaan een wending gaven die hen verwijderde van de overheidsstatistiek of overleden. Tussen 1841 en 1870 maakten daardoor in totaal 29 verschillende leden deel uit van de *Commission centrale de Statistique*. Daarvan zetelden er nooit meer dan 16 (in 1844) tegelijk in de commissie.

De ambtenaren die hun ministerie vertegenwoordigden, vormden een eerste groep in de *Commission centrale de Statistique*⁵⁷. Tussen 1841 en 1870 zetelden 20 verschillende ambtenaren in de commissie, elk voor een gemiddelde van 12 tot 13 jaar⁵⁸. (Figuren 5.2 en 5.3) Bij zeven leden (Bareel, Malou, Misson, Moxhet, Schlim, Stevens, Veydt) eindigde hun mandaat na minder dan vijf jaar; drie commissieleden

bleven tussen vijf en tien jaar (Bertaut, Bidaut, Nerenburger) en zes tussen tien en vijftien jaar (Bivort, Detournay, Guillaume, Lentz, Partoes, Trumper). Quoilin zetelde op het moment van zijn overlijden een kwart eeuw in de *Commission centrale de Statistique*. Heuschling ging na bijna 30 jaar dienst met pensioen. Het mandaat van Visschers, die begon als ‘ambtenaar’ maar na 1845 omwille van zijn wetenschappelijke werk deel uitmaakte van de commissie, duurde iets meer dan 30 jaar. Putzeys was 37 jaar lid van de commissie. Meestal kwam aan het lidmaatschap van de ministeriële vertegenwoordigers een einde wanneer ze (binnen of buiten de ambtenarij) een andere betrekking kregen. (Figuur 5.4) In acht gevallen overleed het commissielid terwijl hij nog in functie was (Bareel, Bidaut, Detournay, Guillaume, Lentz, Partoes, Putzeys, Quoilin).

Figuur 5.2. Duur van het lidmaatschap van de commissieleden benoemd tussen 16/3/1841 en 31/12/1870 (incl. voorzitter en secretaris)

Duur mandaat	0-5		5-10		10-15		15-20		20-25		25-30		30-35		35+		Totaal	
	M	A	M	A	M	A	M	A	M	A	M	A	M	A	M	A	M	A
Aantal commissieleden	7	1	3	1	6	1	0	0	1	1	1	2	1	2	1	1	20	9
Totaal	8		4		7		0		2		3		3		2		29	

M: (bij aantreden) vertegenwoordigers van ministeries; A: anderen.

Bron: Ledenlijsten, in: *BCCS*, 1883, XV, pp.V-IX.

Figuur 5.3. Duur van het lidmaatschap per commissie lid benoemd tussen 1841 en 1870

	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
Barel C.-J.-F.																														
Bellefroid L.																														
Bertaut N.-J.-F.																														
Bidaut E.																														
Bivort J.-B.																														
Detournay C.																														
Ducpétiaux E.																														
Faïder C.																														
Guillaume G.																														
Heuschling X.																														
Hymans L.																														
Lenz P.																														
Malou J.																														
Misson V.																														
Moxhet A.																														
Nerenburger G.																														
Parroes J.																														
Perrot E.																														
Putzeys J.																														
Quetelet A.																														
Quoilin J.-H.																														
Sauveur D.																														
Schlim J.-P.																														
Smits E.																														
Stevens E.																														
Tarlier J.																														
Trumper N.-J.																														
Veydt L.																														
Viisschers A.																														

Bron: Ledenlijsten, in: BCCS, 1883, XV, pp. V-IX; Liste des membres de la Commission centrale de Statistique depuis l'origine. ARB, Correspondance Quetelet, 118.

Figuur 5.4. Reden van het einde van het lidmaatschap van de commissieleden benoemd tussen 16/3/1841 en 31/12/1870 (incl. voorzitter en secretaris)

Reden einde mandaat	Ontslagname, einde mandaat of pensionering		Overlijden		Totaal	
	M	A	M	A	M	A
Aantal commissieleden	12	3	8	6	20	9
Totaal	15		14		29	

M: (bij aantreden) vertegenwoordigers van ministeries; A: anderen.

Bron: Ledenlijsten, in: *BCCS*, 1883, XV, pp.V-IX.

Over de vertegenwoordigers van de ministeries in de *Commission centrale de Statistique* is over het algemeen weinig geweten, vooral wanneer het erop aan komt hun 'belang' voor de (overheids)statistiek in te schatten (als zoiets al gemeten kan worden). Bertaut, Detournay (beiden ministerie van Financiën), Malou, Putzeys (Justitie), Misson en Heuschling (Binnenlandse Zaken) waren in hun ministerie bevoegd voor de statistiek. De statistische expertise van Putzeys oversteeg zijn eigen vakdomein (de gerechtelijke statistiek). In 1879 zou de regering hem daarom benoemen tot regeringscommissaris voor de algemene en internationale statistiek⁵⁹.

Een rechtstreekse betrokkenheid bij de overheidsstatistiek in een ministerie garandeerde geen actieve participatie aan de werkzaamheden van de *Commission centrale de Statistique*. Bertaut en Detournay hielden zich in het ministerie van Financiën van nabij met de statistiek bezig, maar in november 1846 bracht minister van Binnenlandse Zaken De Theux zijn collega van Financiën er discreet van op de hoogte dat de twee niet veel bijdroegen tot de werking van de commissie voor de statistiek. Vermits Quetelet de voorkeur gaf aan actieve leden, vroeg De Theux of Financiën geen andere afgevaardigden kon sturen⁶⁰. Dit gebeurde niet, wellicht omdat er voor Detournay en Bertaut weinig alternatieven waren.

Sommige ambtenaren, zoals de rechtsdeskundige Bivort en de ingenieur Bidaut, lijkten zich niet alleen in de *Commission centrale de Statistique*, maar ook in hun ministerie weinig met statistiek te hebben beziggehouden. De ministeries van Oorlog en Buitenlandse Zaken waren in het geheel weinig geïnteresseerd in de overheidsstatistiek en in het ministerie van Openbare Werken bestond geen statistische dienst, zodat van afgevaardigden zoals Moxhet, Partoes, Veydt, Guillaume, Schlim en Trumper hoogstens kan worden verondersteld dat ze *omwille* van hun statistische activiteiten lid werden van de *Commission centrale de Statistique*. De militairen (Guillaume, Schlim, Trumper) kunnen affiniteit gehad hebben met de cartografie, een domein dat enige verwantschap met de *Staatkunde* vertoonde. Van Nerenburger stond de rekenkundige en cartografische kennis niet ter discussie.

Dat een ministerie (voorlopig) weinig werk maakte van de overheidsstatistiek, betekende niet dat het niet bereid was om van de *Commission centrale de Statistique* een officiële instantie op hoog niveau te maken. Alle ministeriële afgevaardigden waren topambtenaren: afdelingshoofden, directeurs of secretarissen-generaal en voor het ministerie van Oorlog militairen met een hoge rang. De commissie voor de statistiek was niet samengesteld uit lagere ambtenaren, zoals ook blijkt uit het feit dat enkele zetelende commissieleden hun expertise in ‘hun’ tak van de administratie beloond zagen met een ministerpost⁶¹. Partoes was minister ad interim en minister van Openbare Werken voor de liberale partij (van 9 november 1857 tot 13 oktober 1858) en de militair Guillaume was minister van Oorlog voor de katholieke partij (van 2 juli 1870 tot 10 december 1872)⁶². Quoilin weigerde naar verluidt herhaaldelijk de post van minister van Financiën⁶³.

De intellectuelen die in hun onderzoek officiële cijfers gebruikten en niet zelden ook zelf statistieken samenstelden of publiceerden, vormden een tweede groep in de *Commission centrale de Statistique*. Door (sociale) wetenschappers, journalisten, cartografen in een officiële statistische instelling te integreren, gaf de overheid een nieuwe dimensie aan de openbaarheid die de officiële statistieken in de voorgaande decennia hadden gekregen. Ze erkende meer dan ooit de rol die intellectuelen en wetenschappers op het vlak van het verwerken, compileren en interpreteren van de overheidsstatistieken speelden. Deze erkenning werd nog versterkt door het grote aantal intellectuelen van buiten de ambtenarij dat in de commissie zat. Zij maakten net niet de helft van de commissieleden uit, waardoor hun aanwezigheid ontsnapt aan de indruk dat het louter om het ‘opsmukken’ van een ambtelijke instelling ging. (Figuur 5.5)

Figuur 5.5. Aantal leden in de Commission centrale de Statistique tussen 1841 en 1870

	Afgevaardigden ministeries	Anderen	Totaal aantal leden
16/3/1841	6 (+ Heuschling)	5	11 (12)
31/12/1844	9	7	16
31/12/1850	7	7	14
31/12/1855	7	6	13
31/12/1860	7	6	13
31/12/1865	8	6	14
1/1/1870	7	5	12
1/1/1871	5	2	7

Niettemin was het niet zonder belang dat het ging om *net niet* de helft van de commissieleden. Wanneer de belangen van de overheid(ssstatistici) en van de wetenschap(pers) tegenover elkaar stonden, zou het overheidsbelang primeren. De *Commission centrale de Statistique* kon immers maar rechtsgeldige beslissingen nemen bij een absolute meerderheid van stemmen. Dat de overheidsstatistici tussen 1841 en 1870 (net) een absolute meerderheid hadden, lijkt een strategie te zijn geweest om te

vermijden dat de statische commissie kon worden gedomineerd door de leden die buiten de (organisatie van de) overheidsstatistiek stonden. Toen de twee groepen eind 1850 even groot waren, werden de krachtsverhoudingen ‘hersteld’ door in 1852 de ambtenaar Bivort aan te duiden als opvolger van Smits.

De wetenschappers, journalisten en andere intellectuelen wisselden elkaar in de *Commission centrale de Statistique* minder snel af dan de ambtenaren. Dit was niet onlogisch, aangezien hun mandaat niet gebonden was aan een beroepsactiviteit, maar aan het onderzoek waarmee ze vaak hun hele leven bezig waren. Er zetelden tussen 1841 en 1870 negen verschillende *savants* in de commissie en hun mandaten duurden gemiddeld 22 jaar. (Figuren 5.2 en 5.3)

Ducpétiaux, Perrot, Quetelet, Sauveur en Smits waren van bij de aanvang lid van de *Commission centrale de Statistique*. Na het toetreden van Faider en Bellefroid in 1844 duurde het tot in de jaren 1860 vooraleer er met Tarlier en Hymans nogmaals nieuwe statistiekgebruikers in de *Commission centrale de Statistique* kwamen. Hymans en Perrot – toevallig of niet de twee journalisten uit de commissie – namen zelf ontslag: de eerste na vier jaar; de tweede na 24 jaar. (Figuur 5.4) Faider nam in het crisisjaar 1870 na 25 jaar dienst ontslag; keerde na de dood van Quetelet terug als voorzitter van de commissie en nam na vijf jaar opnieuw ontslag. Bij de overige intellectuelen maakte hun overlijden een einde aan hun lidmaatschap. Tarlier zat op dat moment zeven jaar in de commissie; Smits bijna 11 jaar; Sauveur meer dan 20 jaar; Ducpétiaux meer dan een kwart eeuw en Quetelet meer dan 30 jaar. Bellefroid – die na korte tijd als arts in de commissie te hebben gezeteld, vanaf de tweede helft van de jaren 1840 voor het ministerie van Binnenlandse Zaken en later voor dat van Landbouw, Industrie en Openbare Werken werkte – zou bij zijn overlijden in 1890 45 jaar deel hebben uitgemaakt van de commissie voor de statistiek.

Anders dan bij sommige ambtenaren kan er niet worden getwijfeld aan de statistische expertise van de wetenschappers en journalisten in de *Commission centrale de Statistique*. In het bijzonder Ducpétiaux, Quetelet, Sauveur, Smits, Tarlier, Perrot en Hymans hadden voor zij lid werden van de commissie ervaring verworven op het vlak van het samenstellen, analyseren en verspreiden van statistieken. De journalisten Perrot en Hymans, maar ook Ducpétiaux en Tarlier (als samenstellers van statistische almanachen en jaarboeken) en Smits en Quetelet (als uitgevers van officiële statistieken) droegen bij tot de verspreiding van de overheidsstatistieken. Eenzelfde rol speelden Tarlier en Quetelet als docenten. Perrot (politiek economist en sociaal wetenschapper) en Quetelet (sociaal fysisch) verrichtten daarenboven wetenschappelijk onderzoek op basis van cijfermateriaal. Ducpétiaux (reformist) en Sauveur (hygiënist) gingen nog een stap verder: zij gebruikten statistieken om hun eisen voor sociale hervormingen kracht bij te zetten.

Botsing of balans?

De *Commission centrale de Statistique* was een uniek – en in de vroege jaren 1840 internationaal ongeëvenaard – experiment. Door de overheidsstatistici en de gebruikers van de officiële cijfers in één commissie samen te brengen, verenigde de overheid ideeën over de statistiek, die in het midden van de 19de eeuw doorgaans naast elkaar bestonden. Quetelet, Heuschling, Ducpétiaux en Visschers waren met hun lange staat van dienst, hun internationale uitstraling en hun uitgesproken persoonlijkheden een uithangbord van de Belgische overheidsstatistiek. Tegelijk verpersoonlijkten ze de tegenstellingen in de *Commission centrale de Statistique*.

De op integrale tellingen gebaseerde overheidsstatistiek en de kanstheoretische statistiek ontmoetten elkaar in de figuren van Heuschling en Quetelet. De secretaris en de voorzitter van de commissie waren op diverse vlakken tegenpolen. Quetelet stamde uit de Franse wiskundige en kanstheoretische school; Heuschling was gevormd in de traditie van de Duitse *Staatenkunde*. Quetelet gebruikte de overheidsstatistieken als bouwstenen voor zijn sociale fysica; Heuschling liet het overheidsbelang primeren. Quetelet was een flamboyante commissievoorzitter; Heuschling een toegewijde en nauwgezette ambtenaar.

Heuschling (geboren in Luxemburg op 21 maart 1802) werkte zijn hele leven in overheidsdienst, eerst voor het ministerie van Financiën, daarna voor dat van Binnenlandse Zaken⁶⁴. Op het einde van de jaren 1830 had hij op basis van private en officiële statistieken een algemene statistiek van België samengesteld⁶⁵. Wellicht was dit boek niet onopgemerkt gebleven, want in 1841 kreeg Heuschling de leiding over de officiële *statistique générale*. Hij volgde Smits op aan het hoofd van het *Bureau de Statistique générale* en werd ambtshalve de secretaris van de nieuwe *Commission centrale de Statistique*.

Voor Heuschling moest de statistiek de overheid van informatie over het land en de samenleving voorzien⁶⁶. Hij ontwikkelde zich tot een beschrijvende *Staatenkunde*-statisticus, die zichzelf als overheidsstatisticus in de traditie van de ‘Duitse’ statistiek inschreef: ‘[J]ai constamment cherché à me familiariser avec les doctrines de l’école allemande en matière de statistique, à les mettre en pratique autant qu’il était en mon pouvoir, durant une carrière de trente ans comme chef dirigeant le service de la statistique générale de la Belgique au ministère de l’intérieur’⁶⁷. Heuschling stak zijn bewondering voor de Duitse statistiek nooit onder stoelen of banken. De Franse astronoom Joseph Jérôme Lefrançois de Lalande parafraserend meende hij dat ‘pour étudier la statistique, il fallait apprendre l’allemand’⁶⁸. Met zijn bibliografie over de Duitse statistiek en zijn biografische nota’s over Duitse statistici legitimeerde Heuschling bovendien de statistische traditie waarin hij zichzelf situeerde door haar van een geschiedenis te voorzien⁶⁹.

Heuschlings voorkeur voor de *Staatkunde* betekende niet dat hij de waarschijnlijkheidsrekening, de politieke rekenkunde en de sociale statistiek niet kende of negeerde. Heuschling schreef onder meer een historische bijdrage over de Hollandse politieke rekenkundige Willem Kersseboom en citeerde in zijn verhandeling over de *mouvement de l'état civil* Laplaces *Théorie analytique des probabilités*⁷⁰. Heuschling erkende ook dat uit getallenreeksen wetmatigheden konden worden afgeleid, maar betwijfelde of in het beschikbare cijfermateriaal 'correcte' wetten konden worden gevonden. Bovendien vond hij dat het zoeken naar wetmatigheden niet de taak van de overheidsstatistiek was. Zij moest zich in de eerste plaats bezighouden met de waarnemingen (het verzamelen van het cijfermateriaal) en in het bijzonder met het perfectioneren van de observatiemethodes.

In Heuschlings kritiek op de kansrekening en de politieke rekenkunde (waarbij hij te weinig onderscheid maakte tussen de Franse op Laplace gebaseerde statistiek en de Britse politieke rekenkunde) kan een indirecte aanval op Quetelet worden gezien. Het was wellicht geen toeval dat in de jaren 1840 op een *Staatkundig* traktaat van Heuschling steeds een publicatie van Quetelet over de kansrekening of de sociale fysica volgde⁷¹.

Naast Heuschling en Quetelet bepaalden vooral Ducpétiaux (geboren in Brussel op 29 juni 1804) en Visschers (geboren in Maastricht op 13 augustus 1804) het gezicht van de *Commission centrale de Statistique*. Ducpétiaux en Visschers waren sociale statistici, die in de overheidsstatistiek cijfermateriaal voor de studie van het *corps social* zochten. Dit verwijderde hen van Heuschling voor wie de overheidsstatistiek in dienst stond van het landsbestuur.

Met Quetelet hadden Ducpétiaux en Visschers op het eerste gezicht meer gemeenschappelijk. In zijn sociale fysica maakte Quetelet immers ook gebruik van officiële getallen om inzicht te krijgen in het functioneren van de mens in/en de maatschappij. Voor Ducpétiaux en Visschers volstond het niet dat de statistiek maatschappelijke fenomenen en patronen vaststelde. Als sociale hervormers namen zij – in tegenstelling tot Quetelet – geen genoegen met een wetenschappelijke analyse van de samenleving, maar streefden ze ook maatschappelijke veranderingen na.

Aan de basis van dit verschil lag een fundamenteel verschillende analyse van de maatschappij en in het bijzonder van de 'sociale kwestie'. De liberaal Quetelet legde de nadruk op de individuele verantwoordelijkheid, terwijl de sociaal-progressieven Ducpétiaux en Visschers vooral de invloed van de samenleving op het menselijk gedrag onderlijnden. Niet het individu, maar de aberraties van de geïndustrialiseerde samenleving – het gebrek aan onderwijs, de lage lonen, de slechte woonomstandigheden van de arbeiders – waren volgens hen verantwoordelijk voor de 'gebrekkige moraliteit' van de lagere sociale groepen. Daar waar Quetelet criminaliteit toeschreef aan de leeftijd van de crimineel, wezen Ducpétiaux en Visschers op de (mede)verant-

woordelijkheid van de samenleving. Zij vonden dat het geen zin had de misdadiger te straffen en de samenleving ongemoeid te laten⁷². De overheid kon niet ingrijpen in Quetelets determinerende factor ‘leeftijd’, maar ze kon én moest wel sturend optreden om maatschappelijke wantoestanden weg te werken. De sleutel tot (individuele en maatschappelijke) vooruitgang lag voor de reformisten dan ook meer dan voor Quetelet in sociale hervormingen.

Ducpétiaux en Visschers zetten zich daarom actief in voor de verbetering van de leef-, woon- en werkomstandigheden van de arbeidersklasse. Ze geloofden in de ‘verheffing’ van de lagere sociale klassen en in de rehabiliterende kracht van arbeid en onderwijs. Zo richtten ze in 1836 de *Société pour l’Instruction primaire et populaire de Bruxelles* op. Visschers trachtte het lot van de arbeidersklasse te verbeteren door spaar-, pensioen- en weerstandskassen op te richten⁷³. Ducpétiaux ijverde voor de hervorming van het penitentiaire stelsel (en slaagde er ook in het cellulaire gevangenismodel ingang te doen vinden) en van de krankzinnigen- en bedelaarsgestichten, evenals voor de verbetering van de opvang van vondelingen en voor de inrichting van hervormingsgestichten voor jonge vagebonden⁷⁴.

In hun aanklacht tegen de samenleving plaatsten Ducpétiaux en Visschers de statistiek centraal. Getallen ‘bewezen’ de sociale problemen (en toonden de omvang ervan) en konden daarom worden gebruikt als een retorisch argument en als een wapen in de strijd voor sociale verandering. Meer dan Quetelet vonden de sociaal-kritische statistici daardoor aansluiting bij een bredere internationale stroming (met onder andere Villermé, Farr en Edwin Chadwick) waarin de sociale statistiek, het hygiënisme en de medische statistiek samenkwamen⁷⁵. In de *Commission centrale de Statistique* hadden Ducpétiaux en Visschers raakpunten met iemand als Sauveur, een medische statisticus die vanaf 1849 de *Hoge Raad voor de Openbare Hygiëne* (waarvan zowel Ducpétiaux als Visschers lid waren) voorzat.

Niettegenstaande de soms heel verschillende opvattingen over de (overheids)statistiek hadden de leden van de *Commission centrale de Statistique* heel wat gemeenschappelijk. De commissieleden hadden eenzelfde intellectuele en maatschappelijke achtergrond. Ze waren zonder uitzondering goed opgeleid en als wetenschapper, journalist, krantenuitgever, topambtenaar of universiteitsprofessor niet zonder sociaal aanzien. De commissie was een trefpunt voor vooraanstaande intellectuelen en hoge ambtenaren, waarvan sommige leden elkaar ook bij andere gelegenheden ontmoetten. Ducpétiaux, Faider, Guillaume, Nerenburger, Quetelet en Sauveur waren lid van de *Académie royale de Belgique*, één van de meest prestigieuze geleerde genootschappen van het land⁷⁶. Sauveur en Bellefroid maakten deel uit van de *Académie royale de Médecine*. Visschers en Ducpétiaux zetten zich samen in voor de hervorming van het onderwijs en tegen de doodstraf.

Het krachtigste bindmiddel bevond zich evenwel in de (overheids)statistiek zelf. De commissie voor de statistiek gaf aan al haar leden de mogelijkheid om hun nood aan cijfermateriaal op het allerhoogste administratieve niveau te articuleren en de overheidsstatistiek mee richting te geven. De bereidheid om onderlinge verschillen hieraan ondergeschikt te maken was groot. Terwijl hun opvattingen over het gebruik van de overheidsstatistiek verschilden, verwachtten alle leden van de *Commission centrale de Statistique* dat zij hen zou voorzien van informatie over de staat en de samenleving.

Ook over de manier waarop dit cijfermateriaal bijeengebracht moest worden, bestond eensgezindheid. De leden van de commissie waren zonder uitzondering voorstander van een op volledige (integrale) tellingen of beschrijvingen gebaseerde overheidsstatistiek. Dit had veel, zonet alles, te maken met de statistische traditie waarin de commissieleden waren opgeleid. Ducpétiaux, Visschers, Faider, Putzeys, Malou, Veydt, Stevens, Lentz en Bivort waren juristen⁷⁷. Tijdens hun studies hadden zij naar alle waarschijnlijkheid een cursus *Staatkunde*-statistiek gevolgd. Visschers had zelfs bij Wagemann gestudeerd⁷⁸. Ook Quoilin, Tarlier en Hymans – afgestudeerd in de faculteiten Letteren en Wijsbegeerte – hadden tijdens hun studies vermoedelijk kennis gemaakt met de *Staatkunde*⁷⁹. Wellicht waren enkel Quetelet, zijn oud-leerling Nerenburger en de ingenieur Bidaut wiskundig geschoold. Van Bidaut is niet geweten in hoeverre hij vertrouwd was met de kansrekening. Quetelet en vermoedelijk ook Nerenburger waren hierin wel thuis. In de overheidsstatistiek wees Quetelet vanaf het einde van de jaren 1820 elke vorm van waarschijnlijkheidsrekening evenwel af. In het licht hiervan moet zelfs de animositeit tussen Quetelet en Heuschling worden genuanceerd.

Een probabilistische benadering van de statistiek kreeg in de *Commission centrale de Statistique* nauwelijks een kans te ontkiemen. De lange mandaten van de commissieleden beperkten bovendien de mogelijkheid om nieuw bloed en vernieuwende ideeën, in casu de kansrekening, in de commissie binnen te brengen.

5.2 Netwerken

Met de oprichting van de provinciale commissies voor de statistiek in 1843 kreeg de overheidsstatistiek tentakels tot op het regionale niveau. Tegelijk stak de *Commission centrale de Statistique* de hand uit naar eminente geleerden en overheidsstatistici in het buitenland. Met deze voor een overheidsinstelling unieke stap positioneerde de commissie zich in (het centrum van) een ruim internationaal netwerk. In 1853 nam de commissie het initiatief om in Brussel een internationaal statistisch congres te organiseren, waardoor ze haar internationale contacten intensifieerde. De universitaire wereld bleef grotendeels buiten de netwerken van de *Commission centrale de Statistique*. Voorzitter Quetelet hield zichzelf steeds buiten de academische wereld en ook 'zijn' commissie zocht (daardoor?) geen contact met de universiteiten.

Tentakels. De provinciale commissies voor de statistiek

Faider, Tarlier en Bidaut hadden voor ze lid werden van de *Commission centrale de Statistique*, in hun provincie deel uitgemaakt van de provinciale commissie voor de statistiek. Veydt, Misson en Schlim vervoegden de provinciale commissies voor de statistiek nadat ze uit Brussel waren weggegaan⁸⁰.

Hoewel de gouverneurs van Namen en West-Vlaanderen vragen hadden bij het nut van provinciale commissies voor de statistiek, stelde de minister van Binnenlandse Zaken begin april 1843 in alle provinciehoofdplaatsen dergelijke comités samen⁸¹. De provinciale commissies werden voorgezeten door de gouverneur (of een lid van de Bestendige Deputatie) en telden zes tot twaalf leden, die op voordracht van de centrale commissie door de minister van Binnenlandse Zaken werden benoemd. Zij *'surveillent et coordonnent les travaux statistiques dans les provinces; [...] font recueillir les renseignements qui leur sont demandés ou qu'elles jugent utile de rassembler, et donnent leur avis sur les documents qui leur sont transmis officiellement'*⁸².

100 ambtenaren, magistraten, artsen, professoren, industriëlen, handelaars, politieke mandatarissen, militairen en leden van landbouw- en weldadigheidscommissies werden in de lente van 1843 bereid gevonden om van in de provincies mee vorm te geven aan de overheidsstatistiek⁸³. Een derde daarvan waren ambtenaren en magistraten, een vierde geleerden en wetenschappers en iets minder dan een zesde industriëlen en handelaars⁸⁴. Zoals in de *Commission centrale de Statistique* zetelden ook in de provinciale commissies zowel 'klassieke' overheidsstatistici als sociale en sociaal-kritische statistici. Een belangrijk verschilpunt was dat de provinciale commissies zich verzekeerden van de medewerking van handelaars en industriëlen, twee groepen die traditioneel afwijzend stonden tegenover de overheidsstatistiek.

Met de provinciale commissies voor de statistiek rondde de Belgische overheidsstatistiek het statistiekmodel van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden af. De Belgische overheid wilde echter dat de nationale en provinciale commissies krachtadiger (samen)werkten dan voor 1830 het geval was geweest. Quetelet herinnerde zich wellicht nog levendig welke ergernissen de Zuid-Brabantse commissie voor de statistiek in 1828 bij hem had losgemaakt. De *Commission centrale de Statistique* verwees bij wijze van voorbeeld dan ook liever naar Piëdmont-Sardinië, waar een centrale en tientallen provinciale statistische commissies tot ieders tevredenheid samenwerkten, dan naar het 'Hollandse' voorbeeld⁸⁵.

Om te vermijden dat de provinciale commissies voor de statistiek spaak liepen op de drukke agenda of de matige interesse van de (onbetaalde) commissieleden, voorzag het oprichtingsbesluit in de mogelijkheid om (betaalde) provincieambtenaren voor de commissies te laten werken. De provinciale commissies beschikten daarnaast over 400 frank om de onkosten van hun bureau te dekken⁸⁶. Twee jaar later werden bij-

komende financiële middelen vrijgemaakt⁸⁷. De provincies Brabant, Oost- en West-Vlaanderen en Henegouwen ontvingen jaarlijks 1000 frank; Antwerpen, Luik en Namen 800 frank; Limburg en Luxemburg 600 frank.

De provinciale commissies hielden zich, aanvankelijk niet zonder enthousiasme, met heel uiteenlopende zaken bezig⁸⁸. Ze stelden op vraag van de *Commission centrale de Statistique* (onder andere) een bibliografie samen van de bestaande uitgegeven en onuitgegeven statistieken, onderzochten de schrijfwijzen en de oorsprong van de gemeentenamen, verzamelden de resultaten van vroegere volkstellingen, analyseerden de lokale oorzaken van de criminaliteit, bestudeerden de armoede in de provincies en de doodsoorzakenregistratie, telden de doofstommen, blinden en krankzinnigen, gingen na hoe de doodgeborenen in de diverse gemeenten in de akten van de burgerlijke stand werden genoteerd en brachten advies uit over de volkstelling van 1846⁸⁹.

De thema's die de *Commission centrale de Statistique* voorlegde aan de provinciale commissies, concentreerden zich rond drie grote assen: het vereenvoudigen en stroomlijnen van de overheidsstatistiek (bijvoorbeeld door verwarring ten gevolge van de verschillende schrijfwijzen van gemeentenamen te vermijden), het voorbereiden van nieuwe statistieken (de algemene telling van 1846) en het ondersteunen van het sociaal-wetenschappelijke onderzoek van (de leden van) de *Commission centrale de Statistique* (over criminaliteit). De vragen die bij de provincies toekwamen, werden bovendien gekenmerkt door een sterk microscopische (tot op het niveau van de gemeenten en gehuchten) en historische inslag. Omwille van de omvang van het voorgestelde werk en de fysieke afstand tussen Brussel en de provincies, was het voor de *Commission centrale de Statistique* onmogelijk om zelf op dergelijk gedetailleerde manier informatie bijeen te brengen.

Hoewel de *Commission centrale de Statistique* zegde de bijdragen van de provinciale commissies te waarderen, verwaarloosde ze op het einde van de jaren 1840 de contacten met de provincies. De commissie in Brussel was in de tweede helft van de jaren 1840 te druk bezig met de volks-, industrie- en landbouwtelling van 1846 om zich veel met het lagere echelon bezig te houden⁹⁰. Daarna viel het haar – om redenen die niet duidelijk zijn – moeïlijk om de banden met de provincies opnieuw aan te halen.

In het begin van de jaren 1850 leek het tij te keren. Visschers benadrukte in een interne nota van eind 1850 dat het nodig was de provinciale commissies nauwer bij de werkzaamheden van de centrale commissie te betrekken. 'A mon gré', schreef hij, 'nous ne devons jamais perdre de vue, dans nos travaux, la convenance d'y associer nos auxiliaires naturels'⁹¹. Goed een maand later trad Quetelet hem bij, maar pas in het voorjaar van 1852 leek de *Commission centrale de Statistique* van plan iets aan de bestaande situatie te doen⁹². Ze stuurde de provinciale commissies in maart 1852 een reeks nieuwe vragen, geordend rond negen thema's die vrijwel het hele veld van de

Belgische overheidsstatistiek bestreken: grondgebied, bevolking, landbouw, industrie, handel, transport, financiën, openbaar onderwijs, moraliteit⁹³. De provinciale commissies voor de statistiek werden ook aan het werk gezet om arbeidersbudgetten te verzamelen en advies te geven over het eerste internationale statistische congres dat in 1853 in Brussel zou doorgaan⁹⁴. Ze werden echter niet geraadpleegd voor de volks- en landbouwtelling van 1856.

Misschien nog meer dan in de jaren 1840 ging de *Commission centrale de Statistique* ervan uit dat het verleden het terrein bij uitstek van de provinciale commissies was. Zij hadden gemakkelijker dan de centrale commissie toegang tot de provincie- en gemeentearchieven en daarenboven was gebleken dat veel provinciale commissieleden zich voor de geschiedenis interesseerden. De centrale commissie vroeg daarom dat de provincies zich zouden bezighouden met onderwerpen als de oude territoriale grenzen, de lokale maten en gewichten, de oude gemeentenamen en de graanprijzen in vroegere tijden. Bij de verdeling van de onderwerpen drong ze erop aan dat rekening werd gehouden met de interesses van de provinciale statistici⁹⁵. Dit verhoogde de betrokkenheid van de leden van de provinciale commissies bij de overheidsstatistiek, maar maakte de commissies ook sterk afhankelijk van de leden. Wanneer een lid uit de commissie stapte of overleed, bleef de studie waaraan hij bezig was vaak liggen. Zo signaleerde de gouverneur van Oost-Vlaanderen in 1860 aan de centrale commissie dat het onderzoek over de Dender, Moervaart en het kanaal van Stekene was stilgevallen, omdat het commissielid dat hieraan werkte was gestorven⁹⁶.

De respons op de omzendbrief van maart 1852 was niet wat de *Commission centrale de Statistique* had gehoopt. Van de geestdrift waarmee de provinciale commissies voor de statistiek in hun beginjaren aan de overheidsstatistiek hadden gewerkt, bleef weinig over⁹⁷. Na de volks-, industrie- en landbouwtelling van 1846 kwamen de commissies nog zelden bijeen. (Figuur 5.6) Bovendien waren de financiële middelen van de provinciale commissies in 1849 verminderd (een gevolg van de algemene inkrimping van het budget voor de overheidsstatistiek), waardoor ze minder (of zelfs niet meer) een beroep konden doen op de medewerking van de provincieambtenaren. De Antwerpse commissie liet weten dat dit haar werkzaamheden bemoeilijkte. De *Commission centrale de Statistique* begreep dat de provinciale commissies met meer financiële middelen een grotere bijdrage aan de overheidsstatistiek konden leveren, maar kon hierover niet autonoom beslissen en moest dus rekenen op de (falende) vrijwillige inzet van de statistici in de provincies⁹⁸.

Figuur 5.6. Aantal bijeenkomsten van de provinciale commissies voor de statistiek tussen 1843 en 1870

	Namen	Luik	Antwerpen
1843	3	6	8
1844	7	14	12
1845	7	7	5
1846	7	13	6
1847	2	1	2
1848	2	2	1
1849	0	2	*
1850	1	1	
1851	1	2	
1852	0	3	
1853	4	2	
1854	0	2	
1855	0	1	
1856	0	0	
1857	0	0	
1858	0	0	
1859	0	1	
1860	0	0	
1861	2	2	
1862	1	0	
1863	1	3	
1864	1	1	
1865	1	1	
1866	4	1	
1867	1	2	
1868	0	0	
1869	2	0	
1870	0	0	

* Het verslagboek van de provinciale commissie voor de statistiek in de provincie Antwerpen stopt abrupt in 1848. Het is niet duidelijk of de commissie daarna nog vergaderde.

Bron: AEN, Administration provinciale de Namur, Procès-verbaux de la Commission de statistique de Namur; AEL, Archives provinciales (cabinet du gouverneur), 102; RAAnt, PA, C/954.

De provinciale commissies voor de statistiek waren zich ervan bewust dat ze niet aan de verwachtingen van de centrale commissie voldeden. In Luxemburg stelden de commissieleden voor hun taken te delegeren aan (een betaalde?) ‘*personne intelligente*’ en zich te beperken tot het goedkeuren en overnemen van de verslagen die deze persoon hen voorlegde⁹⁹. De provinciegouverneur herformuleerde het voorstel als: ‘*Si le*

*gouvernement tient à ce que les questions qu'il a soumises à la commission provinciale de statistique soient examinées, s'il veut que des documents anciens soient réunis sur chacune des questions, le seul moyen d'y parvenir, c'est de me confier annuellement une somme de six cents francs et je me chargerai de faire faire les recherches et les rapports demandés par des personnes très aptes à ces sortes de travaux*¹⁰⁰. Niettemin vond hij het intellectueel niet eerlijk dat de leden van de provinciale commissie voor de statistiek zich het werk van een ander zouden toeëigenen, waardoor hij impliciet voorstelde om de provinciale commissie voor de statistiek af te schaffen.

De Brabantse commissie gaf aan dat de vragen die de *Commission centrale de Statistique* haar stelde haar kennis en middelen te boven gingen: [*Chaque question*] *nécessiterait de longues et pénibles recherches dans diverses archives, et exigerait de la part des membres un sacrifice considérable de temps, sacrifice que peu d'entre eux sont à même de faire*¹⁰¹. De commissie suggereerde daarom dat de centrale overheid prijsvragen zou uitschrijven over elk van de thema's die ze behandeld wilde zien, wat vrij vertaald ook zou neerkomen op het opheffen van de provinciale commissies voor de statistiek.

De *Commission centrale de Statistique* en het ministerie van Binnenlandse Zaken gingen op geen van deze voorstellen in. De houding van de centrale tegenover de provinciale commissies voor de statistiek bleef bovendien dubbelzinnig. De centrale commissie zegde wel dat ze het werk van de provinciale commissies op prijs stelde, maar in de praktijk verliepen de contacten tussen de hoofdstad en de provincies moeizaam. Polydore Charles Van der Meersch van de Oost-Vlaamse commissie raakte in de herfst van 1851 teleurgesteld, omdat de publicatie van zijn studie over de armoede en de openbare weldadigheid in Oost-Vlaanderen zo lang op zich had laten wachten dat een deel van de informatie alweer verouderd was¹⁰². Drie jaar later beklagde Van der Meersch zich erover dat hij al een jaar wachtte op de terugbetaling van de onkosten die hij had gemaakt om in opdracht van de Oost-Vlaamse commissie arbeidersbudgetten te verzamelen¹⁰³.

In de tweede helft van de jaren 1850 was het elan van de provinciale commissies voor de statistiek definitief gebroken¹⁰⁴. In mei 1856 slaakte Visschers een noodkreet: '*Le soussigné croit de son devoir d'appeler de nouveau l'attention de la Commission centrale sur l'état d'abandon dans lequel sont laissées les commissions provinciales de statistique, auxquelles l'administration ne confie plus depuis longtemps aucuns travaux*'¹⁰⁵. Daarmee zocht hij de oorzaak voor de demotivatatie van de provinciale commissies bij de (nationale) administratie en bij de centrale commissie voor de statistiek zelf. Heuschling stelde hier tegenover dat de provinciale commissies nooit naar behoren zouden functioneren zolang ze afhingen van de individuele inzet van enkelingen. Hij pleitte op het einde van de jaren 1850 voor de oprichting van statistische bureaus in de schoot van de provinciebesturen. Hiervoor was in 1848 al eens 25000 frank vrijgemaakt in de begroting van het ministerie van Binnenlandse Zaken, maar net zoals toen kwam er in de late jaren 1850 van de permanente bureaus voor de statistiek niets terecht¹⁰⁶.

Hoewel de provinciale commissies voor de statistiek in de jaren 1860 nog advies uitbrachten over de bevolkingsregisters, het *Exposé de la situation du royaume* (1861-1870) en de algemene telling van 1866, leidden ze voor het overige een eerder slapend bestaan¹⁰⁷. Ze zouden een stille dood sterven nadat hun ledental in 1893 werd beperkt tot vier (plus een voorzitter) en de mandaten nadien niet meer werden vernieuwd. Het enthousiasme waarmee de provinciale commissies voor de statistiek initieel aan de overheidsstatistiek hadden gewerkt, was op dat moment reeds vergeten: '[les commissions provinciales de statistique] n'ont fonctionné d'une manière sérieuse et durable'¹⁰⁸.

Een nog minder roemrijke geschiedenis kenden de lokale commissies voor de statistiek. Bij de oprichting van de *Commission centrale de Statistique* in 1841 werd de mogelijkheid opengehouden om naast provinciale ook lokale commissies voor de statistiek in het leven te roepen. Een jaar later klonk het heel wat voorzichtiger dat '*l'expérience fera connaître les localités où il serait utile de fonder d'autres commissions*'¹⁰⁹. Vervolgens werd van de plannen voor lokale commissies niets meer vernomen.

De stad Brussel begreep maar al te goed welk belang een gemeentelijke commissie voor de statistiek – niet voor het nationale maar voor het lokale bestuur – kon hebben. In juni 1847 raakten de gemeenteraadsleden in de knoop met de personele belastingen, omdat zij niet beschikten over cijfergegevens over de 'luxevoituren' en het huispersoneel. Volgens gemeenteraadslid Doncker kon een commissie of een bureau voor de statistiek '*analogue aux commissions provinciales et à la commission centrale de statistique*' de nodige gegevens bijeenbrengen en aan het stadsbestuur voorleggen¹¹⁰.

Vermits de centrale overheid niet van plan leek lokale commissies op te richten, meende Doncker dat de stad Brussel het heft in eigen handen moest nemen. Het kon volgens het gemeenteraadslid geen probleem zijn om een commissie te vormen. Gemeenteraadslid Charles de Brouckère had politieke economie gedoceerd aan de *Université libre de Bruxelles*, Ducpétiaux zetelde in de *Commission centrale de Statistique* en L.-J. Doucet en L. Cans waren lid van de provinciale commissie voor de statistiek. Begin 1848 was de Brusselse commissie voor de statistiek, die de statistieken van de gemeentelijke administratie op een voor het gemeentebestuur overzichtelijke manier moest samenbrengen, een feit. Voor zover bekend ging het hier om een uniek experiment. De lokale commissie voor de statistiek zou een moeizame geschiedenis kennen. In 1869 moest de commissie worden heropgericht en in 1871 werd haar nut (en het geld dat ervoor moest worden vrijgemaakt) alweer in vraag gesteld¹¹¹.

Blik op de wereld. De buitenlandse correspondenten

Van bij haar ontstaan bouwde de *Commission centrale de Statistique* relaties op met de statistische verenigingen van Londen, Glasgow, Manchester en Saksen, met het *Institut de France*, met de statistische commissie in Turijn en met het filosofisch genootschap van Philadelphia. Voor een ambtelijke instelling was dit weinig gebruikelijk, maar de geleerden in de commissie voor de statistiek waren gewoon om in hun wetenschappelijke werk contacten te onderhouden met collega's in binnen- en buitenland. De persoonlijke relaties van de commissieleden en niet het minst van Quetelet werden in de *Commission centrale de Statistique* aangewend om in contact te treden met vooraanstaande intellectuele genootschappen en statistische bureaus in binnen- en buitenland. In eigen land zocht de statistische commissie onder meer toenadering tot de *Académie royale des Sciences et Belles-Lettres* en de *Académie royale de Médecine*, wat niet moeilijk kan zijn geweest aangezien leden van de *Commission centrale de Statistique* deel uitmaakten van deze genootschappen.

In november 1842 formaliseerde de *Commission centrale de Statistique* een aantal van haar contacten door haar eerste buitenlandse correspondenten aan te duiden. Zij ontvingen het *Bulletin de la Commission centrale de Statistique* en de Belgische publicaties over en van statistieken. Omgekeerd verwachtte de commissie dat haar buitenlandse relaties haar op de hoogte hielden van de ontwikkelingen in de (overheids)statistiek in hun land.

Villermé, Louis-François Benoiston de Neufchâteau, William Nassau Senior, George Richardson Porter, Johann Gottfried Hoffmann, Nicolas Heinrich Julius, Karl Josef Anton Mittermaier, Frédéric Holst, Carlo Ilarione Pettiti de Roreto, Carl Heinrich Rau en Ramón de la Sagra werden op 16 november 1842 officieel aangeduid als de eerste buitenlandse correspondenten. (Figuur 5.7) De *Commission centrale de Statistique* verzekerde zich zo van een befaamd internationaal netwerk¹¹². De eerste correspondenten waren afkomstig uit alle intellectuele windstreken van het midden van de 19de eeuw. Onder hen bevonden zich zowel wetenschappers als overheidsstatistici, zowel producenten als gebruikers van de (overheids)statistiek. Hun professionele activiteiten weerspiegelden de rol, de betekenis en het bereik van de overheidsstatistiek. De arts, hygiënist en statisticus Villermé en de economist Benoiston de Neufchâteau waren in Parijs lid van het *Institut de France*¹¹³. De Madrileen De la Sagra was, naast correspondent van dit prestigieuze instituut, een politieke economist, botanist, oud-parlementslid en docent. Pettiti de Roreto was de ondervoorzitter van de *Regia Commissione Superiore di Statistica* (Koninklijke Hoge Raad voor de Statistiek) en lid van de Academie van Wetenschappen in Turijn¹¹⁴. De economen Nassau Senior en Porter waren hoge ambtenaren uit Londen. Porter stond aan het hoofd van de *Board of Trade* en Nassau Senior leidde de *Poor Law Commission*¹¹⁵. De economist Hoffmann was directeur van het bureau voor de statistiek in Berlijn, waar ook Julius vandaan kwam. De arts Holst en de jurist Mittermaier doceerden respec-

tievelijk aan de universiteit van Kristiania en van Heidelberg. Aan deze laatste universiteit was ook de economist Rau verbonden. Hij doceerde er politieke economie.

*Figuur 5.7. Achtergrond en herkomst van de corresponderende leden van de Commission centrale de Statistique in 1842*¹¹⁶

Categorie	Naam	Plaats
Overheidsstatistici	Nassau Senior W.	Londen
	Porter G.R.	Londen
	Hoffman J.G.	Berlijn
Universiteitsprofessoren	Mittermaier K.J.	Heidelberg
	Rau C.H.	Heidelberg
	Holst F.	Kristiania
Leden van geleerde genootschappen	Villermé L.R.	Parijs
	Benoiston de Neufchâteau L.F.	Parijs
	De la Sagra R.	Madrid
	Petitti de Roreto C.I.	Turijn
Niet vermeld	Julius N.H.	Berlijn

Bron: Nomination de correspondants étrangers, in: *BCCS*, 1843, I, (officiële akten) p.16.

30 jaar later, in 1872, was het aantal buitenlandse correspondenten verzesvoudigd. De *Commission centrale de Statistique* had nu 65 correspondenten van heel diverse herkomst¹¹⁷. (Figuren 5.8 en 5.9) Hun aantal, woonplaats en achtergrond illustreren de ontwikkeling die de overheidsstatistiek in de voorgaande decennia had doorgemaakt. De buitenlandse correspondenten waren niet langer exclusief afkomstig uit Europa. Vijf correspondenten woonden in Rusland en de *Commission centrale de Statistique* onderhield tevens officiële contacten met het bureau voor de statistiek van de Verenigde Staten en met de Mexicaanse vereniging voor aardrijkskunde en statistiek. Een derde van de correspondenten werkte voor officiële statistische instanties verspreid over Europa, Rusland en de Verenigde Staten, wat een uiting was van de groei van (het aantal van) deze instellingen in het midden van de 19de eeuw. Naast de ambtenaren bleven de geleerden sterk vertegenwoordigd. De institutionalisering van de statistiek buiten de overheid om – iets wat België niet kende – bleek onder meer uit de vertegenwoordiging van buitenlandse correspondenten uit de Parijse *Société de Statistique* en de Londense *Statistical Society*¹¹⁸.

Figuur 5.8. Achtergrond van de corresponderende leden van de *Commission centrale de Statistique* in 1872

Categorie	Aantal corresponderende leden
Overheidsstatistici	19
(Universiteits)professoren	11
Leden van private statistische verenigingen	6
Leden van andere geleerde genootschappen	3
Andere/niet opgegeven	26
Totaal	65

Bron: Membres correspondants de la Commission centrale, in: *BCCS*, 1872, XII, pp.VIII-X.

Figuur 5.9. Herkomst van de corresponderende leden van de *Commission centrale de Statistique* in 1872

Woonplaats	Aantal
Athene	1
Berlijn	5
Bern	2
Den Haag	1
Dresden	1
Firenze	2
Frankfurt	1
Gotha	1
Göttingen	1
Heidelberg	2
Kopenhagen	1
Kristiania	2
Lissabon	1
Londen	8
Madrid	1
Mainz	1
Mexico	1
München	1
Napels	2
Palermo	1
Parijs	12
Rome	2
Sint-Petersburg	5
Stockholm	1
Turijn	3
Valencia	1

Figuur 5.9. Herkomst van de corresponderende leden van de Commission centrale de Statistique in 1872 (vervolg)

Woonplaats	Aantal
Washington	1
Wenen	2
Onbekend	2
Totaal	65

Bron: Membres correspondants de la Commission centrale, in: *BCCS*, 1872, XII, pp.VIII-X.

Export van een model. De internationale statistische congressen

De buitenlandse correspondenten werden officieel aangeduid, waardoor hun relatie met de *Commission centrale de Statistique* een formeel karakter had. De aard en de inhoud van de contacten lagen echter niet vast. Meer dan een vrijblijvende uitwisseling van informatie werd er doorgaans niet bekomen. Voor Quetelet, die in zijn visie op de overheidsstatistiek de mogelijkheid van een vergelijkende statistiek openhield, ging dit niet ver genoeg. Hij was voorstander van internationale eenheid en uniformiteit in de statistiek. In 1844 pleitte hij ervoor dat alle Europese landen hun overheidsstatistiek zouden organiseren 'naar Belgisch model': '*Ce serait le moyen de mettre un jour de l'unité dans les documents statistiques des différents états et de les rendre comparables; ce serait en même temps un progrès immense pour les sciences politiques, et les gouvernements en recueilleraient les premiers avantages*'¹¹⁹. Vanaf de zomer van 1851 zette Quetelet zich daarom samen met Visschers in voor de organisatie van een internationaal statistisch congres. Ze traden hiermee in de voetsporen van de Parijse *Dictionnaire de la conversation et de la lecture*, waarin een statistisch congres reeds in 1838 was genoemd als een weg naar internationaal vergelijkbare statistieken¹²⁰.

Terwijl Quetelet van een congres vooral geüniformeerd cijfermateriaal en de vooruitgang van de statistische wetenschap verwachtte, rijmde Visschers dergelijk initiatief ook met pacifisme. Het kon de '*famille européenne*' en de '*famille humaine*' dichter bijeen brengen¹²¹. De statistische congressen hadden alles in zich om de vrede te bevorderen. Van de statistiek werd verwacht dat zij kennis en inzicht bracht en daardoor oorlogen hielp voorkomen; congressen werden gezien als een internationaal bindmiddel¹²².

Reünie van de statistische familie in Brussel

Op 11 juli 1851 stelden Visschers en Quetelet aan de overige leden van de *Commission centrale de Statistique* voor om in september 1852 in Brussel een 'universeel statistisch congres' te organiseren '*afin de développer les travaux qui se rapportent à cette*

*science, et, s'il est possible, de les coordonner par l'adoption de bases uniformes*¹²³. Later die zomer besprak Vissschers dit plan in Londen met Porter van de *Board of Trade*, met Farr van het *General Registrar Office* en met Horace Say en Joseph Garnier van de Parijse *Société des Économistes*¹²⁴. Zij beloofden hun persoonlijke medewerking aan een internationaal statistisch congres. Daarna lijkt Vissschers op de achtergrond te zijn verdwenen en nam Quetelet het voortouw in de organisatie van de internationale statistische bijeenkomst¹²⁵. Mogelijk was dit een strategische beslissing, want zoals Porter opmerkte: elke geleerde zou een initiatief waarbij Quetelet betrokken was, steunen¹²⁶.

Nadat Vissschers vooral wetenschappelijke kringen had aangesproken, richtte Quetelet zich tot zijn contacten in de officiële bureaus voor de statistiek¹²⁷. Joseph C.G. Kennedy van het Amerikaans statistisch bureau, zijn Pruisische collega Carl Friedrich Wilhelm Dieterici en tal van anderen reageerden positief op de idee om een internationale bijeenkomst van statistici te beleggen. De steun van de overheidsstatistici was onontbeerlijk, omdat de statistiek onmogelijk geharmoniseerd kon worden zonder de medewerking van de nationale staten, die de grootste statistiekproducenten waren.

Het internationale statistische congres kwam hierdoor op een dubbel – en voor de *Commission centrale de Statistique* vertrouwd – spoor terecht. Het richtte zich tot de wereld van de geleerden, die zich met de wetenschappelijke ontwikkeling van de statistiek bezighielden en/of in hun onderzoek officiële cijfers gebruikten, én tot die van de ambtelijke statistici, die instonden voor de productie en publicatie van de overheidsstatistieken.

Het eerste internationale statistische congres zou aanvankelijk in 1852 georganiseerd worden, maar werd omwille van de machtsgreep van Louis Napoleon in Frankrijk uitgesteld tot in de herfst van 1853. Vermits het congres een Belgisch idee was, sprak het voor zich dat het in Brussel plaatsvond. Om dezelfde reden schreef de *Commission centrale de Statistique* een ontwerpprogramma voor het congres. Hierin kwamen in de eerste plaats de thema's waarmee de Belgische overheidsstatistiek en in het bijzonder de commissie voor de statistiek zelf bezig waren voor: de organisatie van de (overheids)statistiek, de bevolkingsstatistiek, de landbouw- en nijverheidsstatistiek, de statistiek van onderwijs en rechtspraak, ... Ook de interesse van de commissieleden voor sociale thema's – migratie, armoede, criminaliteit – klonk erin door. De commissie zorgde er niettemin voor dat het programma een zo ruim mogelijk draagvlak had en legde het voor aan de provinciale commissies voor de statistiek, de buitenlandse correspondenten, de Belgische diplomatieke vertegenwoordigingen in het buitenland, binnen- en buitenlandse geleerde genootschappen en professoren politieke economie en statistiek¹²⁸. Het programma werd hier en daar licht aangepast, maar kreeg toch overwegend een positief onthaal. De diverse actoren die betrokken waren bij of inte-

resse hadden voor de overheidsstatistiek, deelden blijkbaar (grotendeels) dezelfde bekommernissen. (Figuur 5.10)

Figuur 5.10. Programma van het eerste internationale statistische congres in 1853

Première section: Organisation de la statistique – Recensement de la population – Territoire, cadastre – Émigrations

1. Organisation de la statistique – Son utilité – Adoption de bases uniformes, dans tous les pays, pour les opérations et pour les publications officielles de statistique
2. Recensements généraux de la population – Données à recueillir – Mode d’opérer
3. Territoire – Cadastre – Morcellement des propriétés
4. Émigrations considérées sous le rapport de l’origine, du nombre et de la condition des émigrants, avec indication des lieux d’embarquement et de destination – Causes et résultats – Mode de recueillir les renseignements

IIe section: Statistique de l’agriculture, de l’industrie et du commerce

5. Recensement agricole – Données à recueillir – Mode d’opérer
6. Statistique industrielle – Données à recueillir
7. Statistique commerciale – Données à recueillir

IIIe section: Budget économique des classes laborieuses – Recensement des indigents – Statistique de l’instruction, de la criminalité et de la répression

8. Budget économique des classes laborieuses – Dépenses habituelles de première nécessité – Dépenses improductives de luxe – Manière de rendre les résultats comparables
9. Recensement des indigents – Données qui indiquent exactement l’état de l’indigence – Adoption de bases uniformes
10. Instruction, éducation – Manière de les apprécier, d’en mesurer les degrés – Adoption de bases uniformes
11. Criminalité et répression – Renseignements à recueillir – Moyens de rendre comparables entre eux, malgré la diversité des législations pénales, les résultats observés dans différents pays

Bron: X.HEUSCHLING, A.QUETELET, Congrès de statistique - 1853, in: *BCCS*, 1853, V, (proces-sen-verbaal) pp.106-129.

Voor het congres nodigde de *Commission centrale de Statistique* langs diplomatieke weg officiële afgevaardigden uit Europa, Amerika en Rusland uit. Frankrijk, Nederland, Groot-Brittannië, Oostenrijk, Pruisen, Beieren, Württemberg, Denemarken, Zwitserland en het Koninkrijk Saksen stuurden een officiële vertegenwoordiger van hun nationale statistische dienst of iemand anders met kennis van de overheidsstatistiek naar Brussel. Rusland liet weten het nut hiervan niet in te zien: *‘Le gouvernement impérial dans les travaux statistiques qu’il fait exécuter, n’a pour but que de se procurer les notions dont il a besoin pour éclairer la marche de l’administration; et comme les recherches dont les employés dans cette partie sont chargés, doivent répondre à des besoins locaux,*

*ils ne peuvent aller chercher à l'extérieur des instructions pour les guider*¹²⁹. Rusland zou later bijdraaien en wel deelnemen aan alle congressen na dat van Brussel. In 1872 zou het zelfs optreden als gastland. De Verenigde Staten van Amerika steunden het eerste congres, maar stuurden geen afgevaardigden. Daarnaast bood het congres aan alle geïnteresseerden de gelegenheid zich individueel in te schrijven. Daardoor namen aan het statistische congres in Brussel (en aan alle volgende congressen) niet alleen overheidsstatistici, sociale wetenschappers, wetenschappelijke statistici en hygiënisten, maar ook dilettanten en zelfs leken in de statistiek deel.

Tussen 19 en 22 september 1853 woonden ongeveer 150 deelnemers met heel uiteenlopende achtergronden en komende uit 26 verschillende landen het eerste internationale statistische congres bij. Met uitzondering van twee Egyptische astronomen (die vermoedelijk werden aangetrokken door de aanwezigheid van Quetelet, die het congres voorzat), waren alle deelnemers Europeanen. België was met meer dan 80 aanwezigen het sterkst vertegenwoordigd. (Figuur 5.11) Onder de Belgen bevonden zich tien leden van de *Commission centrale de Statistique* en 24 van de provinciale commissies voor de statistiek.

Gedurende vier dagen luisterden de congresgangers naar verslagen van de overheidsstatistici over de officiële statistiek in hun land. Behalve een didactisch principe – de rapporten van de landen met een sterk ontwikkelde overheidsstatistiek dienden ter lering van de ‘slechte’ leerlingen in de internationale statistische klas – school hierin voor de deelnemende landen de mogelijkheid om hun eigen nationale kracht te etaleren. De nationale verslagen over industrie-, bevolkings- of onderwijsstatistieken gingen immers niet alleen over de statistieken zelf, maar ook over de industrie, de bevolking of het onderwijs in de besproken landen. Het benadrukken van de nationale eigenheid was niet bedoeld om de rivaliteit tussen de landen aan te wakkeren. In zijn openingstoespraak drukte minister van Binnenlandse Zaken Fernand Piercot integendeel de wens uit dat de statistische congressen de nationale staten dichter bijeen zouden brengen: *‘La statistique, conçue dans un esprit d’unité et reposant sur des bases fixes, appropriées à tous les pays, est destinée [...] à étendre ses bienfaits à toutes les contrées, et à répandre de nouvelles lumières sur les véritables intérêts des gouvernements et des peuples. La statistique ainsi conçue aura pour résultat de resserrer davantage encore les liens qui rattachent les nations les unes aux autres, et de fortifier surtout ces sentiments de fraternité et de paix qui protègent aujourd’hui l’humanité contre le retour de folles rivalités nationales*¹³⁰.

De deelnemers aan het congres in Brussel bespraken een tiental thematische statistieken. Voor elk daarvan trachtten ze uniforme nomenclaturen en werkwijzen af te spreken om internationaal vergelijkbare statistieken over de bevolking, economie, rechtspraak, ... mogelijk te maken. Hoewel diverse overheidsstatistici als officiële gezanten van hun land in Brussel aanwezig waren, waren de congresresoluties niet bindend.

Het ging om aanbevelingen, die naderhand in elk van de deelnemende landen werden geïmplementeerd, of niet.

Misschien nog belangrijker dan de besprekingen over de thematische statistieken was de kwestie van de organisatie van de overheidsstatistiek. De ambtelijke statistiek was in de deelnemende landen op heel uiteenlopende manieren georganiseerd: van strak centraal geleid (Pruisen) tot gedecentraliseerd en met een grote inbreng van private verenigingen en geleerden (Groot-Brittannië)¹³¹. Te midden van deze verscheidenheid trachtte België zijn eigen overheidsstatistiek – met een coördinerende ambtelijk-wetenschappelijke centrale commissie, provinciale commissies en een uitvoerend bureau voor de statistiek – als internationaal model naar voor te schuiven¹³². Dit lukte niet, omdat sommigen de voorkeur gaven aan een overheidsstatistiek die uitsluitend werd georganiseerd door ambtenaren. Dat de overheidsstatistiek coördinatie behoeft, stond niet ter discussie. Het congres keurde daarom een resolutie goed dat: *‘Dans chaque pays, il sera institué un centre ou désigné une personne, qui se chargera de transmettre, d’une part, et de recevoir, de l’autre, par la voie la plus sûre, la plus prompte et la plus économique, les documents de statistique, afin de faciliter et d’étendre les échanges et les correspondances’*¹³³.

Reis rond Europa en de thematische statistiek in 20 jaar

Na afloop waren de aanwezigen in Brussel het erover eens dat het congres voor herhaling vatbaar was. De *Commission centrale de Statistique* mocht, als organisator van het eerste congres, de plaats aanduiden waar de volgende ontmoeting zou doorgaan. Haar keuze viel op Parijs. Terwijl de Franse hoofdstad werd overspoeld door de bezoekers aan de *Exposition universelle de l’industrie*, verzamelden de deelnemers aan het internationale statistische congres tussen 10 en 15 september 1855 in de grote zaal van de Senaat. Een internationaal statistisch congres paste goed naast een wereldtentoonstelling. De statistici zagen in de statistieken een bron van maatschappelijke vooruitgang; de deelnemers aan de tentoonstelling dachten hetzelfde over de meegebrachte machines en producten. Volgens Ackersdijck was het bovendien belangrijk dat het statistische congres samen met de internationale tentoonstelling in Parijs aanwezig was, omdat het zo een publiek kon bereiken dat anders nooit interesse zou tonen voor de statistiek¹³⁴. Vijf jaar later zou de Britse prins Albert stellen dat de statistici van de internationale congressen gebruik moesten maken om hun verwezenlijkingen aan een groter publiek te laten zien¹³⁵.

Tot in het midden van de jaren 1870 reisden de overheidsstatistici en andere geïnteresseerden de internationale vergelijkende statistiek door heel Europa achterna¹³⁶. De Belgische regering vaardigde tot in 1869 onveranderlijk Quetelet, Heuschling en Vischers af naar de congressen. Daarnaast schreven zich ook Belgen op eigen initiatief in.

De internationale statistische congressen zochten voor de meest uiteenlopende statistieken naar uniforme nomenclaturen en methodes: volks-, landbouw-, handels- en industrietellingen, statistieken van onderwijs en justitie, arbeidersbudgetten, tellingen van migranten en armen (Brussel, 1853), statistieken van transportwegen, gevangnissen, grote steden (Parijs, 1855), medische en financiële statistieken (Wenen, 1857), militaire statistiek (Berlijn, 1863). In minder dan een kwarteeuw kwamen de onderwerpen die voor de jonge industriële naties en hun sociaal-wetenschappelijke observatoren het meest urgent waren – hygiëne, ziekte, criminaliteit, armoede, onderwijs – aan bod.

Uniforme organisatievormen, nomenclaturen, telcriteria en vragenlijsten volstonden niet om van de *nationale* statistieken *internationaal vergelijkbare* statistieken te maken. Hiervoor was ook een gemeenschappelijke taal en een internationale eenheid voor maten en gewichten nodig. In Parijs kwam in 1855 de vraag naar een uniform systeem van maten, munten en gewichten voor het eerst aan bod¹³⁷. Nadat twee jaar later in Wenen aan de statistiek verwante thema's (zoals de meteorologie, de cartografie en de etnografie) werden behandeld, waren maten, gewichten en munteenheden tijdens de volgende congressen opnieuw aan de orde. De internationale congressen waren zo behalve strikt statistische bijeenkomsten ook meer algemene congressen over uniformiteit en over universele standaarden.

Daarnaast bleef de organisatie van de overheidsstatistiek de congressen bezighouden. Het Belgische model werkte telkens opnieuw inspirerend. In 1855 werd het in Parijs een voorbeeld genoemd voor de andere landen; in 1867 werd het in Firenze onverhuld bejubeld: *‘Il est incontestable que les Commissions centrales, partout où elles ont été instituées, ont parfaitement réussi et que par conséquent elles peuvent être considérées comme le principe d’une haute magistrature statistique, chargée de fixer les critères pour les opérations à entreprendre, de veiller à leur stricte exécution. Si la Commission centrale a la prérogative de haute inspection et de direction, le bureau de direction de la statistique se trouve chargé de la partie exécutive des travaux projetés’*¹³⁸.

De congressen propageerden een op de *Staatenkunde* gebaseerde overheidsstatistiek. De kansrekening kwam nauwelijks ter sprake. In Firenze pleitte Quetelet, die zich tijdens de congressen doorgaans eerder als een overheidsstatisticus dan als een wetenschapper gedroeg, in 1867 voor de oprichting van een sectie over de toepassing van de waarschijnlijkheidsrekening in de statistiek¹³⁹. Toen dit voorstel werd aangenomen, verbaasde Quetelet zich daar zelf over¹⁴⁰.

Hoewel de statistische congressen vanaf 1867 de wiskundige statistiek erkenden, bleek het niet eenvoudig de waarschijnlijkheidsrekening in de overheidsstatistiek te integreren. De congressen lieten blijken dat de wiskundige ontwikkelingen in de statistiek niet aan hen voorbijgingen, maar gaven tegelijk aan dat de overheidsstatistiek een andere discipline was. Zo werden in Den Haag in 1869 tijdens de bespreking van

de methodologie van de statistiek wel resoluties goedgekeurd over het berekenen van percentages en gemiddelden, maar stond dit los van de besprekingen over de thematische statistieken waar het nog steeds vooral ging om uniforme nomenclaturen en vragenlijsten¹⁴¹.

Proeve van een internationale statistiek

Omstreeks 1860 begreep Quetelet dat de congressen nog lang konden wachten op uniforme nationale statistieken. Hij greep daarom terug naar een werkwijze die vrij succesvol in de Belgische overheidsstatistiek werd toegepast: hij probeerde een internationale statistiek op te bouwen uit de bestaande nationale statistieken. Samen met Heuschling harmoniseerde hij de bevolkingsstatistieken uit verschillende landen, in de hoop dat anderen hem zouden volgen met andere thema's.

Voor Heuschling moet dit een grote stap zijn geweest. De vergelijkende statistiek zoals Quetelet die voorstelde, paste niet bij Heuschlings visie op de internationale statistiek. In zijn *Manuel de statistique ethnographique universelle* had hij in de late jaren 1840 zijn twijfels over de haalbaarheid van een vergelijkende statistiek beschreven en gepleit voor afzonderlijke statistieken waarin elk land apart aan bod kwam¹⁴².

Niet alle overheidsstatistici dachten er zo over, want vertegenwoordigers van 21 landen – waaronder Groot-Brittannië, Oostenrijk, Beieren, Denemarken, Frankrijk, Hannover, Nederland, Pruisen, Rusland, Spanje, Zweden en Zwitserland – verleenden hun medewerking aan het project. De verwachtingen waren, zeker bij Quetelet, hoog gespannen: *'Cet ouvrage n'aura pas seulement l'avantage d'avoir été composé, pour chaque pays, par le savant qui y est chargé de la publication officielle des documents statistiques, mais il présentera encore, à côté des données relatives à chaque peuple, ces mêmes nombres traduits en mesure commune: on a choisi à cet effet le système métrique, qui est le plus simple et le plus généralement connu. Il est quelques autres avantages que présentera aussi ce recueil, destiné à remplacer, sous un format commode, l'ensemble des grands travaux statistiques et officiels des différents pays, que bien peu de personnes possèdent au complet: ces documents d'ailleurs sont loin de présenter, sous une forme comparable, les divers documents qu'ils renferment. Le recueil ne sera pas seulement de la plus grande utilité pour le savant et pour l'administrateur, mais il deviendra encore une espèce de vademecum et l'un des documents les plus utiles à consulter pour l'homme d'État qui tient à pouvoir saisir rapidement les rapports et les différences entre les ressources des divers pays'*¹⁴³.

Quetelets 'vademeccum' bleek niet eenvoudig te realiseren en het duurde meerdere jaren vooraleer Quetelet en Heuschling de internationale bevolkingsstatistiek aan het congres konden voorleggen. Wellicht ondervonden ze aan den lijve wat de critici van de internationale congressen bedoelden wanneer zij stelden dat de internationale sta-

tistiek een utopie zou blijven, omdat de verschillende nationale contexten altijd zouden leiden tot conceptuele verschillen in de statistieken¹⁴⁴.

In de eerste helft van de jaren 1860 probeerden Quetelet en Heuschling moeizaam om de taal, nomenclaturen, categorieën en maateenheden in diverse nationale statistieken te uniformeren en na te gaan welke criteria en richtlijnen in elk van de landen in de tellingen waren gebruikt. Zeker voor Quetelet was dit belangrijk, want zo (en zo alleen) konden de lezers zich een beeld vormen van de betrouwbaarheid van de meegedeelde informatie. Toen Quetelet en Heuschling klaar waren met hun werk, bleek dat ze maar gedeeltelijk in hun opzet waren geslaagd. Het was hun niet gelukt de beschikbare informatie zodanig te harmoniseren dat zij in één tabel kon worden gepresenteerd. Noodgedwongen behandelden ze elk land in een afzonderlijke tabel (waardoor de internationale statistiek leek op wat Heuschling in zijn *Manuel de statistique ethnographique universelle* had beschreven). Quetelet en Heuschling bespraken de bevolking van een twintigtal landen: Groot-Brittannië, Oostenrijk, Beieren, België, Denemarken, Spanje, Nederland, Portugal, Pruisen, Zweden en Noorwegen, Zwitserland, Württemberg, Rusland, het hertogdom en het koninkrijk Saksen, Frankrijk, Griekenland, Hannover en de diverse Italiaanse staten. Ze beperkten zich tot algemene bevolkingsgegevens en legden de nadruk op de variabelen ‘leeftijd’, ‘geslacht’ en ‘burgerlijke staat’. De organisatie van de overheidsstatistiek in de verschillende landen werd in inleidende nota’s toegelicht.

Ondanks de problemen die Quetelet en Heuschling hadden ondervonden, inspireerde de internationale bevolkingsstatistiek de officiële statistici tot een meer uitgebreid plan voor de internationale statistiek. Op voorstel van Engel keurden ze tijdens het zevende congres, dat in 1869 in Den Haag plaatsvond, plannen voor een *Statistique internationale de l'Europe* goed. De overheidsstatistici uit een twintigtal landen verklaarden zich bereid een hoofdstuk uit de internationale statistiek – gaande van bevolking over landbouw, handel en industrie tot onderwijs en religies – op zich te nemen¹⁴⁵. Hun taak bestond erin naar het voorbeeld van de bevolkingsstatistiek van Quetelet en Heuschling de statistieken uit de deelnemende landen te homogeniseren.

Quetelet reageerde enthousiast: ‘*On obtiendra sans peine et sans dépenses considérables, une statistique internationale de la plus grande utilité, qui présentera constamment l'image la plus exacte des travaux des différentes nations: ce serait une espèce de miroir, dans lequel viendraient se refléter, sous les formes les plus nettes, le mouvement et l'activité des principaux peuples du monde civilisé*’¹⁴⁶. De internationale statistiek zou echter nooit afgewerkt raken.

Het failliet van de congressen

De internationale statistische congressen waren een succes wat het aantal deelnemers betrof. (Figuur 5.11) Na een eerder voorzichtige start in Brussel steeg het deelnemertal in Parijs tot 300. In Firenze daagden meer dan 700 geïnteresseerden op. Niet het minst omwille van de lange reistijden kwamen de deelnemers aan de congressen voornamelijk uit Europa en vooral uit het land dat het congres organiseerde. Dit betekende niet dat verderaf gelegen en niet-Europese landen geen interesse voor de activiteiten van de internationale statistische congressen toonden. Nadat twee Egyptenaren in 1853 in Brussel aan het congres hadden deelgenomen, daagden in Parijs vijf Amerikanen, twee Costa Ricanen en een Peruaan op. Wat de cijfers niet lieten zien, was dat de meerderheid van de congressisten diletantanten waren. Zij bezochten het congres enkel omdat het toevallig in hun buurt neerstreek.

Figuur 5.11. Aantal deelnemers aan de internationale statistische congressen tussen 1853 en 1869

Plaats	Jaar	Deelnemers uit organiserend land	%	Deelnemers uit andere landen	%	Totaal
Brussel	1853	88	58	65	42	153
Parijs	1855	203	65	108	35	311
Wenen	1857	464	86	78	14	542
Londen	1860	485	83	101	17	586
Berlijn	1863	350	73	127	27	477
Firenze	1867	666	89	85	11	751
Den Haag	1869	372	76	116	24	488

Bron: M.M.VON BAUMHAUER, *Congrès international de statistique à La Haye. Compte-rendu des travaux de la septième session, publié par les ordres de S.E.M. Fock. Deuxième partie*, La Haye, 1870, p.XXVII.

Naarmate de congressen vorderden, stoorden steeds meer officiële statistici zich aan de aanwezigheid van de ‘vrijtijdsstatistici’. Zij woonden meer uit nieuwsgierigheid dan uit betrokkenheid bij de statistiek een enkele keer een congres bij. Niettemin konden ze tijdens de vergaderingen vrijelijk hun mening uiten, waardoor ze de continuïteit in het werk van de congressen belemmerden en de vooruitgang van de internationaal-comparatieve overheidsstatistiek afremden. In 1869 schreef het hoofd van de Oostenrijkse overheidsstatistiek, Karl von Czoernig de Czernhausen, hierover aan Quetelet: *‘Je partage entièrement et en tout vos vues très justes sur l’organisation du Congrès de statistique et sur la nécessité, de le purger des éléments des diletantanti, qui ne contribuent guère aux progrès de la science’*¹⁴⁷.

Quetelet verhulde niet dat de congressen voor hem in de eerste plaats bedoeld waren voor de overheidsstatistici (waartoe hij zichzelf rekende). De geleerden waren welkom, omdat zij *‘sans appartenir aux administrations, pouvaient donner des renseigne-*

*ments et une direction utile aux travaux*¹⁴⁸. Niettemin ergerden veel overheidsstatistici zich behalve aan de dilettanten ook aan de wetenschappers. Anders dan voor de geleerden was de statistiek voor de ambtenaren in de eerste plaats een kwestie van pragmatiek en stond zij daardoor soms veraf van ideaaltypische wetenschappelijke verwachtingen. De ergernissen tussen de overheidsstatistici en de wetenschappers zorgden ervoor dat het hoe langer hoe minder volstond dat de congressen ruimte lieten voor vergaderingen waaraan alleen de officiële gezanten deelnamen, zoals dat van in de late jaren 1860 gebruikelijk was¹⁴⁹. Het was nodig, zoals de directeur van het Deens bureau voor de statistiek Christian Georg Nathan David benadrukte, dat de overheidsstatistici in de congressen het overwicht hadden¹⁵⁰.

Dat de internationale statistische congressen in de eerste plaats officiële bijeenkomsten waren, bracht volgens David ook mee dat ze niet mochten worden omgevormd tot een internationale statistische vereniging of instelling. Dit zou de contacten met de nationale staten in het gedrang brengen, omdat de beslissingen van een statistische organisatie nooit het gewicht konden hebben van die van een internationale vergadering met een (semi-)officieel karakter. David schatte het belang van de congressen met hun niet-bindende resoluties evenwel te hoog in. Geen enkel land kende de statistische congressen macht toe¹⁵¹. Congres na congres bleek uit de rapporten over de overheidsstatistiek in de deelnemende landen hoe weinig impact de resoluties van de internationale congressen hadden. De Franse economist Maurice Block omschreef de bijeenkomsten dan ook als een ‘poëtische illusie’: *‘On se voit entouré de figures sympathiques, on se parle avec cordialité, et pendant quelques jours on peut s’abandonner à l’illusion de vivre dans le meilleur des mondes possibles. Il y a de la poésie à s’atteler en grand nombre au même char et à s’imaginer qu’on va faire avancer la science. Quand on est rentré chez soi et que l’on y regarde prosaïquement, on trouve sans doute que le progrès est petit; mais peu importe, il a fallu plus d’un jour pour créer le monde, on ne s’étonnera donc pas qu’il faille plus d’un congrès pour achever la statistique’*¹⁵².

David raakte niettemin een thema aan dat in de late jaren 1860 hoog op de agenda stond: de institutionalisering van de internationale statistische congressen. De congressen gingen op zoek naar een meer solide organisatievorm en naar consolidatie. In 1867 raakten de congresgangers het er niet over eens of zij statuten en een dagelijks bestuur nodig hadden dat tussen de congressen door de voortgang van de statistiek in de diverse landen opvolgde, de congressen voorbereidde en naderhand de congresbesluiten officieel aan de deelnemende landen overmaakte. In 1872 richtten de overheidsstatistici in Sint-Petersburg dan toch een permanente commissie voor de statistiek op¹⁵³. De commissie vulde de ‘leegte’ tussen de bijeenkomsten op en bereidde de congressen voor. De permanente statistische commissie vergaderde in 1873 in Wenen, in 1874 in Stockholm en in 1876 in Budapest, waar ook een internationaal congres plaatsvond.

In 1878 begon de commissie in Parijs met de voorbereiding van het tiende internationale statistische congres, maar een jaar later lieten de Duitse overheidsstatistici weten dat ze niet naar de voor dat jaar geplande vergadering in Rome zouden komen en dat ze in 1880 evenmin aanwezig zouden zijn op het tiende congres. Het Duitse Keizerrijk wilde niet langer dat zijn overheidsstatistiek beïnvloed werd door internationale congressen waarop Fransen en Britten een belangrijke rol speelden. Na de Duitse beslissing werden zowel de vergadering van 1879 als het congres van 1880 afgelast, waardoor er plots een einde kwam aan de internationale statistische congressen. In 1885 zouden zij een vervolg krijgen in het *Internationaal Statistisch Instituut*¹⁵⁴.

Buiten de universitaire wereld

Terwijl de *Commission centrale de Statistique* banden smeedde met buitenlandse universiteitsprofessoren, had ze weinig of geen contact met de Belgische universitaire wereld. Tarlier was in de jaren 1860 de eerste professor in de commissie, maar hij doceerde aan de *Université libre de Bruxelles* geen statistiek. Na 1870 zou Frédéric De Kemmeter (Gent) als eerste statistiekdocent toetreden tot de *Commission centrale de Statistique*.

Statistiek stond in 1841, toen de *Commission centrale de Statistique* werd opgericht, op het officiële programma van de rijksuniversiteiten en ook aan de vrije universiteiten werd het vak gedoceerd. Hoewel hier en daar voorzichtig cursussen waarschijnlijkheidsrekening werden geïntroduceerd, was de statistiek nog sterk verankerd in de faculteiten Rechten en Letteren en Wijsbegeerte¹⁵⁵. De lessen bouwden verder op de traditie van de Duitse *Staatenkunde* en bestudeerden de statistiek op een manier die nauw aansloot bij de visie van de *Commission centrale de Statistique*. Toch hadden de professoren Charles De Coux en Charles Périn (Leuven), en Auguste Orts en Jules Lejeune (Brussel) geen officiële banden met de overheidsstatistiek¹⁵⁶. Philippe Derote (Gent) en Charles Auguste Hennau (Luik) maakten deel uit van de provinciale commissies voor de statistiek.

Het ontbreken van officiële banden tussen de universitaire statistiekdocenten en de *Commission centrale de Statistique* kan verklaren waarom de commissie niet reageerde toen 'statistiek' door de wet van 15 juli 1849 uit het officiële universitaire programma werd geschrapt. In het parlement en in de wetenschappelijke academies werd hiertegen geprotesteerd, maar een (officiële) reactie van de *Commission centrale de Statistique* werd niet teruggevonden. Wel gaf Heuschling (in eigen naam?) aan minister van Binnenlandse Zaken Rogier te kennen niet te begrijpen hoe de statistiek in België van de universitaire curricula kon verdwijnen, terwijl er elders in Europa steeds meer aandacht aan werd besteed¹⁵⁷. In de praktijk zorgde de wet er niet voor dat in het geheel geen statistiek meer werd gedoceerd aan de universiteiten, maar niettemin verdween

het vak (onder meer) van het programma van de faculteit Letteren en Wijsbegeerte van de Gentse Rijksuniversiteit¹⁵⁸. Pas met het Koninklijk Besluit van 2 oktober 1893 zou statistiek terug op het programma van de rijksuniversiteiten komen.

Het is niet duidelijk of de verklaring voor het ontbreken van statistiekprofessoren in de *Commission centrale de Statistique* bij de commissieleden of bij de professoren gezocht moet worden. De zwakke academische positie van de statistiek (vooral na 1849) kan de contacten hebben bemoeilijkt. Daarnaast hadden de professoren mogelijk weinig tijd voor de commissie. Statistiek was voor de professoren slechts één van hun lesopdrachten. Niet zelden doceerden ze (onder andere) ook politieke economie (De Coux, Derote, Hennau). Derote gaf daarnaast ook een cursus politieke geschiedenis. Het is tevens niet ondenkbaar dat de statistiekprofessoren zich – zoals hun collega's in de Noordelijke Nederlanden voor 1830 – niet met de overheidsstatistiek wilden inlaten, omdat ze meenden dat het (denken over het) verzamelen van statistieken niet tot hun taken behoorde. Omgekeerd kan het ontbreken van structurele contacten tussen de *Commission centrale de Statistique* en de universiteiten zijn oorsprong gevonden hebben bij de commissieleden. Quetelet bouwde zijn professionele loopbaan (doelbewust) uit buiten de academische wereld. Het is aannemelijk dat hij als voorzitter van de commissie voor de statistiek eenzelfde koers aanhield.

5.3 De prijs van het getal

In de eerste jaren van haar bestaan verzekerde de *Commission centrale de Statistique* zich van een ruim draagvlak – met in de commissie geleerden en ambtenaren en daarbuiten de steun van provinciale commissieleden en van buitenlandse (overheids)statistici en intellectuelen. Financieel beschikte de commissie over de middelen die ze nodig had om haar statistisch project vorm te geven. Het parlement, dat de financiering van de overheidsstatistiek moest goedkeuren, reageerde aanvankelijk welwillend op de *Commission centrale de Statistique*. Toen na enkele jaren bleek dat de overheidsstatistiek wel veel, maar daarom geen exacte getallen produceerde, nam de kritiek toe. Het parlement verwachtte van de overheidsstatistiek immers correcte (en daardoor voor het beleid bruikbare) getallen.

Geruisloos in de begroting

In 1840 beschikte het *Bureau de Statistique générale* over 10000 frank om haar steeds omvangrijkere publicaties te financieren. (Figuur 5.12; zie ook Figuur 4.1) In 1841 stond op de begroting van het ministerie van Binnenlandse Zaken onder de hoofding *statistique générale* eenzelfde bedrag ter beschikking van de overheidsstatistiek¹⁵⁹. Er werden bijgevolg geen bijkomende middelen vrijgemaakt voor de *Commission centrale de Statistique*. Minister van Binnenlandse Zaken Liedts meende dat het *Bureau*

de Statistique générale met 7000 frank kon rondkomen en dat met de overblijvende 3000 frank de oprichting van een commissie voor de statistiek kon worden gefinancierd¹⁶⁰. Het parlement had hier principieel geen bezwaren tegen. De senaatscommissie voor Binnenlandse Zaken hoopte wel dat '*les publications de ces travaux [statistiques] répondront à ce que l'on doit en attendre*', maar benoemde haar verwachtingen niet¹⁶¹.

Figuur 5.12. Reguliere middelen van het *Bureau de Statistique générale*, de *Commission centrale de Statistique* en de provinciale commissies voor de statistiek tussen 1840 en 1870 (in Belgische frank)¹⁶²

	Publicaties	Zitpenningen en bureaunkosten	Totaal
1840	10000		10000
1841	10000		10000
1842	10000		10000
1843	25000		25000
1844	25000		25000
1845	25000		25000
1846	41300		41300
1847	24050		24050
1848	14050	10000	24050
1849	8000	7000	15000
1850	8000	7000	15000
1851	8000	6000	14000
1852	8000	6000	14000
1853	8000*	9000**	17000
1854	5300	9000	14300
1855	5300	9000	14300
1856	5300	9000	14300
1857	5300	9000	14300
1858	5300	9000	14300
1859	5300	9000	14300
1860	5300	9000	14300
1861	5300	9000	14300
1862	5300	9000	14300
1863	5300	9000	14300
1864	5300	9000	14300
1865	5300	9000	14300
1866	10000	9000	19000
1867	10000	9000	19000

	Publicaties	Zitpenningen en bureaunkosten	Totaal
1868	10000	9000	19000
1869	10000	9000	19000
1870	10000	9000	19000

* Vanaf 1853 niet louter ‘publicatie’, maar ook ‘redactie’ van statistieken.

** Vanaf 1853 met inbegrip van de kosten gemaakt voor de controle op de bevolkingsregisters.

Bron: Loi qui fixe le budget du Ministère de l’Intérieur pour 1840 (16/2/1840), in: *BAMI*, 1864, (1e série) IV, pp.404-408; (...) 1841 (24/3/1841), in: *BAMI*, 1865, (1e série) V, pp.11-17; (...) 1842 (31/12/1841), in: *Ibidem*, pp.284-290; (...) 1843 (31/12/1842), in: *Ibidem*, pp.648-655; (...) 1844 (13/2/1844), in: *BAMI*, 1870, (1e série) VII, pp.9-13; (...) 1845 (13/3/1845), in: *Ibidem*, pp.307-316; (...) 1846 (15/6/1846), in: *BAMI*, 1872, (1e série) VIII, pp.156-163; (...) 1847 (6/1/1847), in: *Ibidem*, pp.336-343; (...) 1848 (1/1/1848), in: *BAMI*, 1849, II, pp.1-8; (...) 1849 (6/4/1849), in: *BAMI*, 1849, III, pp.143-153; (...) 1850 (21/6/1849), in: *Ibidem*, pp.349-359; (...) 1851 (28/12/1850), in: *BAMI*, 1850, IV, pp.603-613; (...) 1852 (29/8/1851), in: *BAMI*, 1851, V, pp.385-395; (...) 1853 (3/1/1853), in: *BAMI*, 1853, VII, pp.3-14; (...) 1854 (15/3/1854), in: *BAMI*, 1855, VIII, pp.51-62; (...) 1855 (8/3/1855), in: *BAMI*, 1856, IX, pp.54-66; (...) 1856 (15/3/1856), in: *BAMI*, 1857, X, pp.107-119; (...) 1857 (31/3/1857), in: *BAMI*, 1858, XI, pp.83-95; (...) 1858 (12/3/1858), in: *BAMI*, 1859, XII, pp.77-89; (...) 1859 (9/7/1858), in: *Ibidem*, pp.270-282; (...) 1860 (26/2/1860), in: *BAMI*, 1861, XIV, pp.58-71; (...) 1861 (28/12/1860), in: *Ibidem*, pp.645-659; (...) 1862 (17/3/1862), in: *BAMI*, 1863, XVI, pp.125-137; (...) 1863 (14/3/1863), in: *BAMI*, 1864, XVII, pp.158-173; (...) 1864 (15/7/1864), in: *BAMI*, 1865, XVIII, pp.332-347; (...) 1865 (5/1/1865), in: *BAMI*, 1865, XIX, pp.1-16; (...) 1866 (14/2/1866), in: *BAMI*, 1867, XX, pp.82-97; (...) 1867 (27/12/1866), in: *Ibidem*, pp.874-889; (...) 1868 (6/6/1868), in: *BAMI*, 1869, XXII, pp.229-244; (...) 1869 (18/3/1869), in: *BAMI*, 1870, XXIII, pp.123-139; (...) 1870 (15/6/1869), in: *Ibidem*, pp.292-308.

Nadat de *statistique générale* in 1842 nogmaals 10000 frank te verdelen had, namen de middelen voor de overheidsstatistiek bij Binnenlandse Zaken in de volgende jaren herhaaldelijk toe. Vermits het hoofdzakelijk om verschuivingen binnen de begroting van het ministerie ging, besteedden de parlementsleden hier nauwelijks aandacht aan.

In 1843 werden de budgetten voor de statistiek herschikt. 4000 frank van het *Bureau de la Statistique commerciale et industrielle* – bedoeld voor de statistiek van de buitenlandse handel – ging naar het ministerie van Financiën. 15000 frank van datzelfde bureau werd overgeheveld naar de middelen voor de *statistique générale*, die zo over 25000 frank beschikte. De verschuiving in de budgetten werd gemotiveerd door te verwijzen naar ‘*des commissions spéciales [qui] ont été récemment créées dans les provinces*’¹⁶³. De overheveling van geld van het *Bureau de la Statistique commerciale et industrielle* lijkt bijgevolg bedoeld te zijn geweest om middelen vrij te maken voor de provinciale commissies voor de statistiek.

De samenvoeging van de economische en de algemene statistiek in het *Bureau de Statistique générale* in maart 1845 zorgde nogmaals voor een toename van de middelen voor de *statistique générale*. In 1846 hadden het bureau en de centrale en provinciale

commissies voor de statistiek – naast de middelen voorzien voor de volks-, industrie- en landbouwtelling – 41300 frank te besteden. In 1847 daalde het budget voor de algemene statistiek alweer: meer dan 17000 frank werd overgeheveld naar de post ‘personeelskosten’ van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Het is niet zeker dat dit bedrag werd aangewend om ambtenaren betrokken bij de overheidsstatistiek (de tellingen van 1846?) te betalen.

In 1847 en 1848 konden het *Bureau de Statistique générale*, de *Commission centrale de Statistique* en de provinciale commissies voor de statistiek samen iets meer dan 24000 frank spenderen. In dat laatste jaar werd voor het eerst verduidelijkt hoe dit bedrag moest worden verdeeld: 14050 frank was bestemd voor de publicaties van de algemene statistiek en 10000 frank voor de bureau- en werkingskosten van het *Bureau de Statistique générale*, de centrale en de provinciale commissies voor de statistiek.

Kritiek op de statistiek

Tot het midden van de jaren 1840 werd de begroting voor de overheidsstatistiek zonder grote problemen goedgekeurd. De minder gunstige budgettaire situatie van de staat op het einde van de jaren 1840 en de lang aanslepende en dure (en daardoor zeer in het oog springende) volks-, landbouw- en industrietelling van 1846 zorgden ervoor dat de kritiek op de budgetten voor de statistiek in de tweede helft van de jaren 1840 aanzwol. Het punt van discussie was niet zozeer of België statistieken nodig had, maar wel of de overheidsstatistiek – en de *Commission centrale de Statistique* – haar geld waard was. Niet het principe van de overheidsstatistiek, maar de kwaliteit van de getallen en de omvang en schaal van de statistieken werden bekritiseerd. Het parlement verwachtte ‘exacte’ (juiste of correcte) getallen, maar kreeg ‘benaderende’ getallen. Ondanks dit matige resultaat kreunden de gemeenten onder de druk van de overheidsstatistiek.

Bij de bespreking van de begroting voor 1845 werd minister van Binnenlandse Zaken Nothomb voor het eerst uitgedaagd om de overheidsstatistiek enkel nog ‘correcte’ getallen te laten verzamelen¹⁶⁴. Twee jaar later werd de wens geuit dat de overheid zich ‘soberder’ zou tonen in haar statistische werkzaamheden om zo een verdergaande bureaucrativering te vermijden. Zoals de zaken er voor stonden, werden de gemeentelijke administraties (vooral op het platteland) volgens de critici overvraagd¹⁶⁵.

Vanaf de bespreking van de begroting voor 1848 gaven zowel katholieke als liberale parlementsleden te verstaan dat de kwaliteit van de overheidsstatistiek bedenkelijk was¹⁶⁶. Ze gingen zich dan ook bezighouden met de manier waarop het *Bureau de Statistique générale* en de *Commission centrale de Statistique* de overheidsstatistiek organiseerden. De kern van het probleem was volgens de critici dat er veel te veel informatie werd verzameld. De gemeentelijke noch de centrale overheden waren opgewassen

tegen de stroom aan gegevens die de overheidsstatistiek genereerde, wat resulteerde in ‘fouten’ in de resultaten en vertragingen in het verschijnen van de publicaties. Dit was een nefaste evolutie, want zowel de opeenstapeling van ‘fouten’ als de (te grote) tijdsperiode tussen het verzamelen en het publiceren van de statistieken hypothekeerden het belang van de officiële statistieken voor het landsbestuur.

In 1848 werd bovenop het reguliere budget voor de algemene statistiek eenmalig 25000 frank vrijgemaakt voor de oprichting van provinciale bureaus voor de statistiek, maar in 1849 zette het parlement het mes in het budget voor de overheidsstatistiek. Er werd 9000 frank bespaard. Van het publicatiekrediet bleef 8000 frank over; van de werkingskosten 7000 frank. Van dit laatste bedrag ging 3000 frank naar de zitpenningen van de leden van de *Commission centrale de Statistique*, 1000 frank naar secretaris Heuschling en 3000 frank naar de bureaunkosten. De besparingen lieten zich het hardste voelen bij de provinciale commissies voor de statistiek, die minder middelen kregen om de onkosten van hun leden te vergoeden en boeken aan te kopen¹⁶⁷.

Voor sommige parlementairen gingen deze besparingen niet ver genoeg. In de Kamer gingen stemmen op om de provinciale commissies voor de statistiek op te doeken, de vertegenwoordigers van de ministeries in de *Commission centrale de Statistique* geen zitpenningen meer uit te betalen en zelfs om de overheidsstatistiek af te schaffen¹⁶⁸. De senatoren becommentarieerden vooral de (bedenklijke) kwaliteit van de (dure) statistieken. De katholiek Charles Desmanet de Biesme noemde het totale bedrag dat in de diverse ministeries aan de statistiek werd uitgegeven ‘schrikwekkend’¹⁶⁹. De statistieken bevatten bovendien fouten waardoor ze niet bruikbaar waren voor het beleid. Haast onvermijdelijk werd daarom ook in de Senaat de vraag gesteld of het bureau en de commissies voor de statistiek niet beter konden worden afgeschaft. In voorzichtige bewoordingen nam de liberaal Joseph de Waha de Baillonville de verdediging van de overheidsstatistiek op zich: ‘*Je conviens sans doute qu’il serait extrêmement fâcheux que l’on fit des dépenses exagérées pour les travaux statistiques; mais il serait bien plus fâcheux encore de n’avoir que des statistiques incomplètes. [...] [L]orsqu’on veut rechercher des renseignements pour s’éclairer sur certaines questions de législation, ce n’est le plus souvent que dans des documents statistiques qu’il est possible de les puiser; et à ce point de vue les crédits qu’on nous demande ont une incontestable utilité*’¹⁷⁰.

Ondanks de kritiek keurde het parlement het (ingekrompen) budget voor overheidsstatistiek voor 1849 goed¹⁷¹. Dit scenario herhaalde zich bij de bespreking van de begroting voor 1850: de Kamer en de Senaat bekritiseerden de *statistique générale*, maar keurden de gevraagde 15000 frank goed¹⁷².

In 1851 resulteerde de voortdurende kritiek op de statistiek in een vermindering van het budget voor de zitpenningen en bureaunkosten met 1000 frank. Er werd vooral gesneden in de werking van de centrale en provinciale commissies voor de statistiek

en niet in de publicaties. Het parlement gaf op die manier een signaal dat het niet de overheidsstatistiek zelf, maar wel de commissies er omheen in vraag stelde. De overheidsstatistici slaagden er niet in de kritiek te pareren. Dat de afwerking van de industrie- en landbouwtelling van 1846 op zich liet wachten, ‘bewees’ de stelling van de critici dat het statistische apparaat niet in staat was om zonder grote vertragingen betrouwbare informatie te genereren. De katholieke senator Pierre Lambert Eloy de Burdinne sprak klare taal: *‘nos statistiques sont de nature à porter à l’erreur sans être d’une utilité proportionnée à la dépense qu’elles occasionnent’*¹⁷³.

Ook het feit dat het bureau en de commissies voor de statistiek er niet in slaagden te besparen, was koren op de molen van hun tegenstanders. Een motie dat de statistiek te duur was, werd in de vroege jaren 1850 in de Middenafdeling van de Kamer nipt verworpen¹⁷⁴. Het parlement bleef aandringen op besparingen en de minister van Binnenlandse Zaken formuleerde intenties in die zin, maar de overheidsstatistiek kwam herhaaldelijk geld tekort. In 1852 had dit voor gevolg dat een bijkomend krediet van 1500 frank moest worden gevraagd (en na enig morren ook werd bekomen) om de onkosten van de centrale en de provinciale commissies te dekken. In 1853 vroeg minister van Binnenlandse Zaken Piercot resoluut meer middelen voor de algemene statistiek. Hij wilde het budget voor de publicaties optrekken tot 16000 frank om het *Exposé de la situation du royaume* af te werken en om medische statistieken uit te geven. Daarenboven vroeg hij een vermeerdering van de gelden voor de zitpennningen en bureaukosten met 3000 frank om de uitbouw van een controledienst voor de bevolkingsregisters mogelijk te maken.

Het parlement, dat nog steeds aanstuurde op een beperking van de uitgaven voor de overheidsstatistiek, toonde geen begrip voor de voorgestelde budgetverhogingen. Het liberale kamerlid Hubert Frère-Orban reageerde fel: *‘Chaque année on se récrie, dans cette enceinte, contre l’extension donnée aux travaux de statistique, et contre l’inutilité de ces publications faites à grands frais dans le but de constater la vérité, et qui en général ne servent qu’à constater l’erreur. [...] Oui, je le répète, à moins de prétendre qu’avec des éléments erronés, vous puissiez obtenir des résultats exacts, je répète que la statistique ne sert en général qu’à donner à l’erreur un caractère officiel’*¹⁷⁵. De overheidsstatistiek was niet alleen te duur, maar ook te uitgebreid, te ingewikkeld en ze legde een te grote last op de gemeenten, die hiervoor niet over de nodige mensen en middelen beschikten¹⁷⁶. De Middenafdeling van de Kamer vatte de kritiek samen: *‘[L]es travaux de statistique ont pris un trop grand développement; [...] les renseignements demandés aux communes sont trop multipliés, trop variés, trop compliqués et [...] elles ne sont pas en mesure d’y répondre comme conviendrait’*¹⁷⁷. Gelijkaardige geluiden waren te horen in de Senaat, waar in het bijzonder de overvraging van de gemeenten bekritiseerd werd¹⁷⁸.

Minister Piercot betwistte niet dat de statistiek (te) duur was, maar vroeg respijt¹⁷⁹. De overheidsstatistiek was nog in volle ontwikkeling en in de loop der jaren zou duidelijk worden hoe ze beter en goedkoper kon worden georganiseerd. Nu was het

nodig om de middelen waarover de overheidsstatistiek kon beschikken te verhogen, al was het maar om de kredieten aan te passen aan de realiteit. In de voorgaande jaren had de statistiek volgens de minister de haar toegewezen middelen telkens met ongeveer 12000 frank overschreden¹⁸⁰. Piercot benadrukte tevens het belang van de overheidsstatistiek. De medische statistiek, bijvoorbeeld, kon dienen om wetgevende of administratieve maatregelen op het vlak van de openbare gezondheid te nemen.

Het parlement liet zich niet helemaal overtuigen. De verhoging van de middelen voor de publicaties werd niet goedgekeurd, die voor de zitpenningen en bureaunkosten wel¹⁸¹. Dit laatste in de hoop dat een betere controle van de bevolkingsregisters een nieuwe volkstelling overbodig zou maken en de meeruitgave op termijn zou resulteren in een besparing. Het is een open vraag of het *Bureau de Statistique générale* werk maakte van een structurele controle van de bevolkingsregisters. In 1854 bleek immers dat het ministerie van Binnenlandse Zaken de lonen van drie personeelsleden, die voordien werden betaald uit de bijkomende kredieten voor de telling van 1846 en uit het aparte budget voor het *Exposé de la situation du royaume*, uit de werkingsmiddelen voor de overheidsstatistiek haalde. Mogelijk bleef er daardoor weinig geld over voor het nazicht van de bevolkingsregisters¹⁸². Bij de bespreking van de begroting voor 1854 stelde Piercot voor de drie personeelsleden voortaan te betalen uit de algemene middelen voor de lonen van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Het parlement volgde de minister hierin, maar om te vermijden dat de overheidsstatistiek hierdoor indirect meer geld zou krijgen, ging er 2700 frank af van de kredieten voor de publicatie van statistieken.

Niet alle parlementsleden waren onder de indruk van deze doorschuifoperaties. In de Kamer noemde de katholiek Barthélemy Dumortier de overheidsstatistiek in 1854 een nachtmerrie voor de respondenten. De liberaal Adolphe Roussel deed er een schepje bovenop door zich luidop af te vragen of de administratie zich wel moest bezighouden met *travaux fort erronés pour former une science assez problématique*¹⁸³. Oud-minister Rogier kwam de overheidsstatistiek ter hulp. *‘Que M. le ministre recommande un peu de modération dans les demandes de renseignements afin qu’on se borne au strict nécessaire’*, was zijn advies, *‘mais qu’on ne condamne pas le pays à l’obscurité complète, sous prétexte que par la statistique, il n’est pas parfaitement éclairé; j’aime mieux être aux trois quarts éclairé que de me trouver dans une obscurité complète’*¹⁸⁴. Ook Faider – lid van de statistische commissie en in de jaren 1850 enige tijd minister van Justitie – verdedigde de overheidsstatistiek en de commissie die hij van dichtbij kende¹⁸⁵.

Omstreeks het midden van de jaren 1850 leken de regering (de statistische diensten) en het parlement een *modus vivendum* te hebben gevonden. Voor de ‘buitengewone’ statistieken – zoals de telling van 1856 en de *Exposés de la situation du royaume* – werden wanneer dat nodig was bijkomende kredieten vrijgemaakt, maar voor hun dagelijkse werking moesten het bureau en de commissies voor de statistiek gedurende twaalf opeenvolgende jaren rondkomen met 14300 frank: 5300 frank voor de publicatiekosten en 9000 frank voor de bureaunkosten en zitpenningen.

De kritiek op de overheidsstatistiek in het parlement kreeg vanaf het midden van de jaren 1850 een haast ritueel karakter. Het parlement klaagde over de complexe structuur (met een centrale en provinciale commissies voor de statistiek, een *Bureau de Statistique générale* en diverse statistische diensten verspreid over de ministeries), de kostprijs, het nut en de (geringe) betrouwbaarheid van de overheidsstatistiek en over de overvraging van de gemeenten¹⁸⁶. Slechts een enkele keer stelde een parlementslid voor om de *Commission centrale de Statistique* af te schaffen¹⁸⁷. Ondanks de kritiek werd het budget voor de *statistique générale* telkens goedgekeurd. De kritische parlementairen slaagden er niet in daadwerkelijk iets te veranderen aan de overheidsstatistiek. Daarvoor waren ze wellicht niet talrijk genoeg en was het budget waarover het ging (een fractie van de totale begroting van Binnenlandse Zaken) te klein. In de jaren 1850 en 1860 stelden de parlementairen twee concrete oplossingen voor om de overheidsstatistiek minder duur te maken. De overheid kon haar ambities beperken: door minder informatie te vragen aan de gemeenten en door de omvang van de gepubliceerde statistieken te beperken¹⁸⁸.

Aan de suggestie dat de publicaties in omvang beperkt konden worden, probeerden de diensten voor de algemene statistiek tegemoet te komen door in 1857 met een nieuwe reeks *Documents statistiques* en in 1870 met een (beknopt) *Annuaire statistique* te beginnen.

Op het einde van de jaren 1860 rekende de *Commission centrale de Statistique* uit dat de overvraging van de gemeenten een realiteit was. De gemeenten moesten meer dan 200 keer per jaar informatie bijeenbrengen voor de centrale en de provinciale overheden. In 64 gevallen ging het om statistieken¹⁸⁹. Veel statistieken gingen niet van het bureau of de commissie voor de statistiek (maar van allerlei afdelingen en diensten verspreid over de diverse ministeries) uit, maar hier kon de commissie moeilijk de aandacht op vestigen. Het toonde immers dat ze niet geslaagd was in haar opdracht om de overheidsstatistiek te coördineren. Reeds in het midden van de jaren 1850 had de commissie moeten toegeven dat een groot deel van de statistiekproductie aan haar controle ontsnapte¹⁹⁰. De commissie wist vaak niet wie welke statistieken samenstelde.

Een deel van de overvraging van de gemeenten (en van de kostprijs van de overheidsstatistiek) was niettemin wel rechtstreeks te wijten aan de activiteiten van de *Commission centrale de Statistique*, niet het minst wanneer zij de provinciale commissies inschakelde om allerlei lokale informatie voor haar te verzamelen. De aldus behandelde onderwerpen – de lokale oorzaken van de criminaliteit, de medische statistiek, de armoede, de pensioenkasen – weerspiegelden de (sociaal-)wetenschappelijke en filantropische bekommernissen van sommige commissieleden. Nergens in de taken van de *Commission centrale de Statistique* stond beschreven dat zij zich met sociaal-wetenschappelijk onderzoek moest bezighouden. Dat hierop weinig rechtstreekse kritiek kwam, kan te maken hebben gehad met het feit dat het onderzoek van de

commissie nauw aansloot bij de actuele maatschappelijke problemen¹⁹¹. Hierdoor kreeg het onderzoek (direct of indirect) een beleidsvoorbereidend karakter en was het (mogelijk) nuttig voor het parlement.

Minister van Binnenlandse Zaken Piercot van zijn kant wilde net zoals het parlement (en in feite net zoals de *Commission centrale de Statistique*) betaalbare en betrouwbare statistieken. Uit de reactie van Piercot op de begroting van 1855 bleek hoezeer hij gevangen zat tussen de vraag naar getallen en de kritiek op de werking en organisatie van de overheidsstatistiek. Tegelijk werd duidelijk dat het parlement, ondanks haar kritische houding, niet zonder de overheidsstatistiek kon: '*Le Ministère de l'Intérieur a un intérêt direct à ne point multiplier sans nécessité absolue les travaux de statistique; mais s'il doit se montrer sobre de demandes de renseignements, il ne peut négliger de recueillir tous ceux qui sont de nature à éclairer la marche de l'administration et à jeter du jour sur les questions nombreuses et difficiles qu'elle a à résoudre dans le ressort des branches multiples des services placés dans les attributions du Ministère de l'Intérieur. Obligé de répondre presque instantanément aux demandes des Chambres ayant pour objet de connaître officiellement les faits qu'elles doivent apprécier, le département de l'Intérieur doit se tenir sans cesse en mesure de satisfaire à toutes ces demandes. Il ne le peut qu'en s'entourant de données statistiques qui ne peuvent être réunis, coordonnés et résumés que par un travail laborieux et continu. Arrêter ou suspendre ce travail, ce serait priver l'administration et par suite les Chambres législatives des principaux éléments sur lesquels leurs actes doivent reposer*'¹⁹². Dat het parlement dit laatste uiteindelijk ook begreep en zich bovendien opgetogen toonde over het *Exposé de la situation du royaume (1851 à 1860)*, verklaart wellicht waarom het budget voor de publicatie van statistieken in 1866 werd opgetrokken tot 10000 frank waardoor de *statistique générale* voortaan 19000 frank ter beschikking had¹⁹³. Niet veel later herbegon de discussie over het nut van de overheidsstatistiek echter alweer, ditmaal naar aanleiding van de algemene telling van 1866. Tot op het einde van het decennium werd evenwel niet meer aan de algemene middelen voor de *Commission centrale de Statistique*, de provinciale commissies voor de statistiek en het *Bureau de Statistique générale* geraakt.

5.4 Besluit. Een veilig experiment?

In 1841 maakte de Belgische overheidsstatistiek een omwenteling door. Geïnspireerd door het tweeledige statistiekmodel uit het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en geconfronteerd met een omvangrijke overheidsstatistiek die er niet in slaagde een algemene statistiek van België voor te leggen, richtte minister van Binnenlandse Zaken Liedts naast het uitvoerend *Bureau de Statistique générale* een coördinerende en adviserende *Commission centrale de Statistique* op. De consolidatie van de onafhankelijke Belgische staat omstreeks 1840 en het gematigde liberale bewind – met een transparantie tussen de staat en de samenleving en de bereidheid om remediërend op te treden tegen maatschappelijke problemen – maakten de oprichting van een com-

missie voor de statistiek mogelijk¹⁹⁴. De zoektocht naar een algemene statistiek van België maakte de commissie vanuit statistiektheoretisch oogpunt nodig. De verzelfstandiging van de overheidsstatistiek paste bovendien in een internationale beweging. Nadat in een eerste golf van institutionalisering statistische bureaus waren opgericht in Zweden (1802), Frankrijk (1806), Pruisen (1810) en Rusland (1817), werden in de jaren 1830 andermaal tal van bureaus voor de statistiek gesticht. Frankrijk kreeg in 1833 met het *Bureau de Statistique générale* opnieuw een statistisch bureau; in Denemarken en Noorwegen werden respectievelijk in 1832 en 1837 statistische bureaus opgericht; in 1832 werd in Groot-Brittannië een eerste (mislukte) aanzet tot concentratie van de overheidsstatistiek gegeven met de oprichting van een *Statistical Department* in de *Board of Trade*.

Niettemin was het Belgische statistische model, en daarbinnen de *Commission centrale de Statistique*, uniek. De statistische commissie kan worden beschouwd als een doorgedreven ‘*alliance of scientific and bureaucratic statistics*’¹⁹⁵. Met uitzondering van de universitaire statistiekdocenten waren vertegenwoordigers van het wetenschappelijke en maatschappelijke veld betrokken bij de productie van de overheidsstatistieken. De commissie voor de statistiek was daardoor een ontmoetingsplaats voor statistiekproducenten en statistiekconsumenten. In het buitenland was deze rol doorgaans weggelegd voor private verenigingen voor de statistiek. De ‘gemengde’ samenstelling van de *Commission centrale de Statistique* biedt wellicht een (begin van een) antwoord op de vraag waarom België in de 19de eeuw niet een eigen *Statistical Society* (Groot-Brittannië) of *Société de Statistique* (Frankrijk) had¹⁹⁶.

De *Commission centrale de Statistique* tilde de openheid van de overheidsstatistiek naar het maatschappelijke en wetenschappelijke veld op een hoger niveau. De intellectuelen, wetenschappers en sociale hervormers kregen de kans hun behoefte aan cijfermateriaal voor hun onderzoek en maatschappelijke analyses en kritieken op het hoogste administratieve niveau te articuleren. De commissie, die in de eerste plaats tot doel had het land van een algemene statistiek te voorzien, werd hierdoor in de richting van het demografisch en sociaal-wetenschappelijk onderzoek van sommige van haar leden gestuurd.

De *Commission centrale de Statistique* verenigde verschillende visies op het gebruik van de (overheids)statistiek, waardoor zij een bron voor conflicten in zich droeg. De verschillen tussen de commissieleden werden evenwel overbrugd door hun gemeenschappelijke belangen en hun gemeenschappelijke maatschappelijke en statistische achtergrond. De commissieleden genoten als hoge ambtenaren en vooraanstaande intellectuelen zonder onderscheid maatschappelijk aanzien, frequenteerden dezelfde sociale kringen en behoorden tot hetzelfde sociale milieu.

Belangrijker waren de raakpunten tussen de leden van de *Commission centrale de Statistique* op het vlak van de (overheids)statistiek. Ongeacht het gebruik dat de com-

missieleden van de overheidsstatistieken wilden maken, hadden ze allemaal cijfermateriaal nodig. Bovendien waren alle commissieleden – ook de wiskundig geschoolden, sociale statistici en sociale fysici – voorstanders van een op integrale waarnemingen gebaseerde overheidsstatistiek. Niet zozeer wat de doelstelling, maar vooral wat de methode van de statistiek betrof, sloot de *Commission centrale de Statistique* vrijwel naadloos aan bij de *Staatkunde* en liet zij geen ruimte voor de kansrekening.

Ook in het ruime netwerk aan nationale en internationale contacten waarvan de *Commission centrale de Statistique* zich van bij haar ontstaan verzekerde, domineerde een op de *Staatkunde* gebaseerde visie op de statistiek. Immers, '[a] conscientious statistician was one who insisted on a complete count, the only way to insulate statistics from mere speculation'¹⁹⁷. Met de oprichting van de provinciale commissies voor de statistiek in 1843 verzekerde de centrale commissie zich van de steun en de hand- en spandiensten van lokale notabelen, geleerden, dilettante statistici en – op dit lagere niveau – een enkele professor in de (*Staatkunde*-)statistiek. Na 1850 verwaarloosde de centrale commissie haar provinciale 'voelsprietten' en zocht ze de wereld op. Na eerst een aantal internationale contacten te hebben benoemd tot corresponderende leden begon de commissie in 1853 met de internationale statistische congressen. De deelnemers aan de congressen waren een internationale afspiegeling van de *Commission centrale de Statistique*. Aan de congressen namen statistiekproducenten en statistiekgebruikers deel¹⁹⁸. Ook zij hadden een gemeenschappelijke maatschappelijke en intellectuele achtergrond en ook hier domineerde een aan de *Staatkunde* schatplichtige benadering van de overheidsstatistiek. Deze overeenkomsten waren niet sterk genoeg om de verschillende opvattingen over het gebruik van de statistieken te overbruggen. Tijdens de congressen kwamen de homogeniserende ambities van de internationale statistiek in botsing met de soevereiniteit van de nationale staten. Op kleine schaal deed deze botsing zich ook in de Belgische overheidsstatistiek voor. De *Commission centrale de Statistique* had de taak en de ambitie om over de ministeries heen de nationale statistieken te coördineren en de informatieverwerving te homogeniseren. De commissie kreeg echter geen vat op de statistiekproductie.

Tegenstand van een heel andere orde ontmoette de *Commission centrale de Statistique* in het parlement waar de budgetten voor de algemene statistiek moesten worden goedgekeurd. De overheidsstatistiek voldeed niet aan de verwachtingen. De parlementairen verlangden overzichtelijke, correcte en voor het beleid bruikbare statistieken, maar ze kregen benaderende en weinig accurate getallen verspeid over een groot aantal publicaties. Het parlement zat echter in een onmogelijke positie: het bekritiseerde de statistiekproductie, maar kon de overheidsstatistiek niet afschaffen omdat het (ervan uitging dat het) beleid statistieken nodig had. In de kritiek op de ongebreidelde statistiekproductie kan niettemin de opkomst worden gezien van een minimalistische staat, die steeds minder bereid was in het sociale leven tussen te komen.

Eindnoten

1. ARB, Correspondance Quetelet, 119.
2. C.LIEDTS, Rapport au Roi (bij KB 16/3/1841), in: *BCCS*, 1843, I, (officiële akten) p.2.
3. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 12/5/1843, in: *BCCS*, 1843, I, (processen-verbaal) p.571.
4. Het ministerie van Oorlog begon in de jaren 1840 wel met het bijhouden van 'statistieken' (lees: lijsten) van de militaire erkenningen toegekend door de Generale Staf.
5. KB 16/3/1841.
6. KB 20/10/1841. Over de precieze verhouding tussen het *Bureau de Statistique générale* en de *Commission centrale de Statistique* is weinig geweten. Eind 1845 wees Heuschling er in vage termen op dat de samenwerking niet altijd vlot verliep en dat hij – als secretaris van de commissie en als directeur van het bureau – tussen twee vuren zat. Brief Heuschling aan Quetelet 8/12/1845. ARB, Correspondance Quetelet, 1298.
7. C.LIEDTS, Art.cit., p.2.
8. *Ibidem*, p.2.
9. X.HEUSCHLING, A.QUETELET, Rapport au ministre de l'Intérieur, sur les travaux de la Commission centrale, depuis sa création (19/10/1842), in: *BCCS*, 1843, I, (officiële akten) p.18.
10. *Ibidem*, p.25.
11. C.LIEDTS, Art.cit., p.2.
12. Inauguration de la statue d'Adolphe Quetelet, in: *BCCS*, 1881, XIV, (officiële akten) p.105. E. Hélin suggereert dat de commissie Quetelets idee was. E.HÉLIN, Adolphe Quetelet (1796-1874) et l'organisation des recensement belges, in: *Institutions of demographical statistics. The papers of the international colloquium of historical demography, Cluj-Napoca, september 1977. Populatie si societate*, IV, 1980, p.143. Dit wordt niet bevestigd door de bronnen. In een terugblik zou Liedts wel schrijven dat Quetelet hem van het belang van een georganiseerde overheidsstatistiek had overtuigd. Brief Liedts aan Quetelet 25/8/1873. ARB, Correspondance Quetelet, 1612.
13. N.LUBELSKI-BERNARD, Visschers, Auguste, in: *BN*, Bruxelles, 1985-1986, XLIV, kol.474.
14. RAUBERT, Ducpétiaux, Antoine-Edouard, in: *BN*, Bruxelles, 1964, XXXII, kol.154-176; PLENTZ, Notice sur Edouard Ducpétiaux, inspecteur général honoraire des prisons et des établissements de bienfaisance, in: *BCCS*, 1872, XII, (verhandelingen) pp.71-88; S.VERHULST, *Edouard Ducpétiaux en de invoering van het cellulair gevangenisstelsel in België in de negentiende eeuw*, Gent, UGent (licentiaatsverhandeling), 1995.
15. Onder andere: E.DUCPÉTIAUX, Comparaison entre la criminalité et la moralité des provinces flamandes et des provinces wallonnes, in: *Messenger des Sciences et des Arts de Belgique*, 1834, 2, pp.300-316; Idem, *Statistique des tribunaux et des prisons de la Belgique. Comparaison entre la criminalité et la moralité des provinces flamandes et des provinces wallonnes*, Bruxelles, 1834; Idem, *Statistique de la peine de mort en Belgique, en France, en Angleterre et en Prusse*, Bruxelles, 1835; Idem, *Statistique comparée de la criminalité en France, en Belgique et en Angleterre*, Bruxelles, 1835; Idem, *Analyse du compte de l'administration de la justice criminelle en Belgique, pendant les années 1831 à 1834*, Bruxelles, 1836. Zie ook Ducpétiaux' latere werk, onder meer: Idem, *De la mortalité à Bruxelles, comparée à celle des autres grandes villes*, Bruxelles, 1844; Idem, *Le*

- paupérisme en Belgique. Causes et remèdes*, Bruxelles, 1844; Idem, *Question des morts-nés*, Bruxelles, 1848; Idem, *Mémoire sur le paupérisme dans les Flandres*, Bruxelles, 1850; Idem, Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique, in: *BCCS*, 1855, VI, (verhandelingen) pp.261-440. Over Ducpétiaux' bijdrage aan de gerechtigde statistiek: A.TIXHON, Contrôler la Justice, construire l'État et surveiller le crime au XIXe siècle. Naissance et développement de la statistique judiciaire en Belgique (1795-1901), in: *RBPH*, LXXVII, 1999, passim.
16. *Almanach belge*, 1835-1837.
 17. E.LEROY, *L'université de Liège depuis sa fondation*, Liège, 1869, kol.911.
 18. Zie bijvoorbeeld: D.SAUVEUR, *Note sur la statistique des sourds-muets de la Belgique en 1835*, Bruxelles, 1835. Later publiceerde hij onder meer: Idem, *Note statistique sur le personnel médical de la Belgique en 1833 et 1842*, Bruxelles, 1844; Idem, Statistique des sourds-muets et des aveugles de la Belgique, du duché de Limbourg et du grand-duché du Luxembourg, d'après un recensement opéré en 1835, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) pp.305-374.
 19. E.CLOSSON, Perrot, Henri-Edouard, in: *BN*, Bruxelles, 1903, XVII, kol.72-75.
 20. Zie bijvoorbeeld: E.PERROT, *Mémoire sur l'industrie cotonnière*, Bruxelles, 1834; Idem, *De l'industrie et du commerce en Belgique et particulièrement de l'industrie cotonnière*, Bruxelles, 1835. Later publiceerde Perrot onder meer over de spoorwegen: Idem, Des chemins de fer belges, in: *BCCS*, 1845, II, (verhandelingen) pp.1-156.
 21. A.QUETELET, Notice sur M.-Edouard Smits, in: *BCCS*, 1853, V, (verhandelingen) pp.533-544; Idem, Matthieu-Edouard Smits, in: Idem, *Sciences mathématiques et physiques chez les Belges, au commencement du XIXe siècle*, Bruxelles, 1866, pp.537-549; L.WILLEMS, Smits, Matthieu-Edouard, in: *BN*, Bruxelles, 1914-1920, XXII, kol.868-876.
 22. E.SMITS, *Statistique nationale. Développement des trente et un tableaux publiés par la Commission de Statistique et relatifs aux mouvemen[t]s de la population dans les Pays-Bas, depuis la création du royaume jusqu'à 1824 inclus*, Bruxelles, 1827; A.QUETELET, E.SMITS, *Recherches sur la reproduction et la mortalité de l'homme aux différen[t]s âges et sur la population de la Belgique (d'après le recensement de 1829) [1e recueil officiel]*, Bruxelles, 1832; Idem, *Statistique des tribunaux de la Belgique, pendant les années 1826, 27, 28, 29 et 30. 2e recueil officiel*, Bruxelles, 1833.
 23. KMLK, stamnummer 123; L.LECONTE, Trumper, Nicolas-Joseph, in: *BN*, Bruxelles, 1930-1934, XXV, kol.697-700; FALVIN, Partoes, Ghislain-Joseph, in: *BN*, Bruxelles, 1900, XVI, kol.655-659.
 24. J.DEFRECHEUX, Schlim, Jean-Pierre-Auguste, in: *BN*, Bruxelles, 1911-1912, XXI, kol.726-728; KMLK, stamnummer 796.
 25. E.JACQUES, Veydt, Laurent, in: *Nouvelle BN*, Bruxelles, 1988, I, pp.362-364; G.KURGAN-VAN HENTENRIJK, Veydt Laurent, in: G.KURGAN-VAN HENTENRIJK, S.JAUMAIN, V.MONTENS, coll. J.PUISSANT, J.-J.HEIRWEGH, *Dictionnaire des patrons en Belgique. Les hommes, les entreprises, les réseaux*, Bruxelles, 1996, pp.644-645; J.LAUREYSSSENS, *Industriële naamloze vennootschappen in België, 1819-1857*, Leuven/Parijs, 1975, pp.734-735.
 26. A.PHILIPPART, Les ministères en Belgique. Liste alphabétique des ministres, ministres d'État, sous-secrétaires d'État et commissaires du Roi de 1830 à 1960, in: *Res Publica*, III, 1961, 1, p.85.
 27. G.KURGAN-VAN HENTENRIJK, Malou Jules, in: G.KURGAN-VAN HENTENRIJK, S.JAUMAIN, V.MONTENS, coll. J.PUISSANT, J.-J.HEIRWEGH, *Op.cit.*, pp.444-446; M.D'HOORE, *Archives de particuliers relatives à l'histoire de la Belgique contemporaine (de 1830 à nos jours)*, Bruxelles, 1998, pp.512-513.

28. A.PHILIPPART, Art.cit., pp.77-79.
29. J.LAUREYSSENS, *Op.cit.*, pp.676-677.
30. Malou publiceerde onder meer: J.MALOU, *Notice statistique sur les journaux belges (1830-1842)*, Bruxelles, 1843, en later: Idem, *Quelques chiffres officiels sur la mainmorte en Belgique*, Bruxelles, 1866.
31. G.DEWALQUE, Putzeys, Jules-Antoine-Adolphe-Henri, in: *BN*, Bruxelles, 1904, XVIII, kol.355-356.
32. A.GIRON, *Notice sur Ch.-J.-B.-F. Faider, membre de l'Académie*, Bruxelles, 1894; VBUGent, I.F.10.
33. A.PHILIPPART, Art.cit., p.73.
34. C.FAIDER, Rapport sur les causes de la criminalité en Belgique, in: *BCCS*, 1851, IV, (proces-
sen-verbaal) pp.120-156; Idem, *Étude de statistique nationale. Introduction de l'Exposé de la situa-
tion de la Belgique, période décennale 1851-1860*, Bruxelles, 1865; Idem, *Résumé de la statistique
belge (1er juillet 1868)*, Bruxelles, 1868.
35. Zie bijvoorbeeld: Idem, *Coup d'œil historique sur les institutions provinciales et communales en Bel-
gique, suivi de quelques mots sur les principes d'organisation*, Bruxelles, 1834.
36. Zie hierover: *Installation de M. Ch. Faider en qualité de président*, Bruxelles, 1874.
37. E.TANDEL, Quoilin, Jean-Hilaire, in: *BN*, Bruxelles, 1904, XVIII, kol.513-515; VBUGent,
III.Q.2.
38. Vergadering CCS 6/6/1849, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) p.73; Vergadering CCS
24/8/1849, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) p.83.
39. Bareel werd in augustus 1849 aangesteld tot commissielid, maar zijn benoeming ging al in op 1
januari van dat jaar.
40. R.CAMPUS, Bidaut, Jean Guillaume Eugène, in: *BN*, Bruxelles, 1958, XXX, kol.161-164;
J.PUTZEYS, Notice sur l'ingénieur Eugène Bidaut, secrétaire général au Ministère des Travaux
publics, in: *BCCS*, 1872, XII, (verhandelingen) pp.65-70.
41. P.BERTHOLET, *Inventaire des archives des individus: hommes d'État, savants, artistes*, Bruxelles,
1999, p.3.
42. L.WELLENS-DE DONDER, *Inventaire de la correspondance d'Adolphe Quetelet déposée à
l'Académie royale de Belgique*, Bruxelles, 1966, p.238.
43. *Statistique territoriale du royaume de Belgique, basée sur les résultats des opérations cadastrales exécutées
jusqu'à la fin de 1834. Première publication*, Bruxelles, 1839.
44. Zie bijvoorbeeld: J.-B.BIVORT, *Commentaire de la loi sur l'instruction primaire*, Bruxelles,
1845; Idem, *Commentaire sur la constitution belge*, Bruxelles, 1847; Idem, *Commentaire des lois
électorales de la Belgique*, Bruxelles, 1848; Idem, *Commentaire sur la loi communale de la Belgique
du 30 mars 1836 et les lois qui l'ont modifiée*, Bruxelles, 1849. Over Bivort, zie ook: VBUGent,
I.B.65 (13).
45. HENNEQUIN, Nerenburger, Guillaume-Adolphe, in: *BN*, Bruxelles, 1899, XVI, kol.594-602.
In het midden van de jaren 1840 was er al over gesproken om Trumper te vervangen door
Nerenburger, maar die moest dus nog een hele tijd wachten vooraleer hij lid kon worden van de
Commission centrale de Statistique. ARB, Correspondance Quetelet, 3619.

46. A.DUCHESNE, Guillaume, Henri-Louis-Gustave, in: *BN*, Bruxelles, 1973-1974, XXXVIII, kol.289-300; KMLK, stamnummer 624.
47. A.PHILIPPART, Art.cit., p.74.
48. Bijvoorbeeld: GUILLAUME G., *Essai sur l'organisation d'une armée de volontaires*, Bruxelles, 1850; Idem, *Histoire des gardes wallones au service d'Espagne*, Bruxelles, 1858.
49. X.HEUSCHLING, Notice sur le professeur Jules Tarlier, de l'Université de Bruxelles, in: *BCCS*, 1872, XII, (verhandelingen) pp.89-99; A.VINCENT, Tarlier, Jules, in: *BN*, Bruxelles, 1926-1929, XXIV, kol.584-588.
50. L.VANDERKINDERE, *1834-1884. L'Université de Bruxelles. Notice historique*, Bruxelles, 1884, p.198.
51. Tarlier publiceerde over dit onderwerp, bijvoorbeeld: J.TARLIER, A.WAUTERS, *La Belgique ancienne et moderne. Géographie et histoire des communes belges*, Bruxelles, 1859-1887; J.TARLIER, *Description géographique de la Belgique*, Bruxelles, s.d.
52. *Almanach royal officiel de la Belgique*, 1840 e.v.
53. C.PERGAMENI, Hymans, Louis, in: *BN*, Bruxelles, 1929, XXIX, kol.708-711.
54. Hymans schreef later enkele historische werken, waaronder: L.HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique de 1831 à 1880*, Bruxelles, 1878-1880; Idem, *Le congrès national de 1830 et la Constitution de 1831*, Bruxelles, 1880.
55. Over Lentz is niet veel meer geweten dan dat hij in de commissie meewerkte aan de gerechtelijke statistiek. Zie: P.LENTZ, *Administration de la justice civile et criminelle en Belgique. Résumé statistique, 1841-1850*, Bruxelles, 1852.
56. Hymans zette in 1870 tevens een punt achter zijn politieke loopbaan. In het geval van Faider werd geprobeerd om hem van zijn voornemen om ontslag te nemen af te brengen, maar zonder succes. Vergadering CCS 2/2/1870, in: *BCCS*, 1872, XII, (processen-verbaal) p.84; Vergadering CCS 9/3/1870, in: *BCCS*, 1872, XII, (processen-verbaal) p.85.
57. N.BRACKE, Statistisch laboratorium of vat vol tegenstrijdige belangen? De Commission centrale de Statistique, 1841-1870, in: *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, LVIII, 2004, pp.239-255.
58. Bij de berekeningen worden de leden die bij hun aantreden in de commissie een ministerie vertegenwoordigden als ambtenaar geteld. Bellefroid hoort hier niet bij; Visschers wel. De eerste kwam in 1844 in de commissie als arts, maar ging kort daarna voor het ministerie van Binnenlandse Zaken werken. De tweede werd in 1841 aangesteld als vertegenwoordiger voor Openbare Werken, maar werkte vanaf 1845 voor de Mijnsraad. Heuschling, die aanvankelijk niet tot de effectieve commissieleden behoorde, wordt voor zijn hele loopbaan als secretaris bij de ambtenaren geteld.
59. KB 16/10/1879.
60. Vertrouwelijke en officieuze brief minister Binnenlandse Zaken aan minister Financiën 24/11/1846. ARB, Correspondance Quetelet, 3619.
61. Quetelet omschreef de leden van de commissie letterlijk als '*ces hommes d'élite*'. A.QUETELET, *Congrès international de statistique. Sessions de Bruxelles (1853), Paris (1855), Vienne (1857), Londres (1860), Berlin (1863), Florence (1867), La Haye (1869) et St-Petersbourg (1872)*, Bruxelles, 1873, p.3.

62. A.PHILIPPART, Art.cit., p.74, p.79. Guillaume verliet de katholieke regering Malou voortijdig om gouverneur van de Militaire Academie te worden.
63. E.TANDEL, Art.cit., kol.514.
64. A.RUTTEN, *La population belge depuis 1830. I. État de la population*, Louvain, 1899, p.24.
65. X.HEUSCHLING, P.VANDERMAELEN, *Essai sur la statistique générale de la Belgique, composé sur des documents publics et particuliers*, Bruxelles, 1838.
66. Zie bijvoorbeeld: X.HEUSCHLING, *Essai sur la statistique générale de la Belgique, composé sur des documents publics et particuliers. Supplément à la deuxième édition*, Bruxelles, 1844; Idem, *Manuel de statistique ethnographique universelle*, Bruxelles, 1847; Idem, Bibliographie historique de la statistique en France, in: *BCCS*, 1851, IV, (bibliografie) pp.257-294; Idem, *Coup d'œil sur la nouvelle organisation de la statistique générale en France, et les organisations antérieures*, s.l., [1853]; Idem, De la statistique dans ses rapports avec l'administration, in: *Revue de l'administration et du droit administratif*, III, 1856, 3, pp.421-440; Idem, Geographie und Statistik des Königreichs Belgien, in: STEIN, HORSCHMANN, *Handbuch der Geographie und Statistik*, Leipzig, 1864, pp.544-608; Idem, *Notice sur la statistique ancienne de la Belgique. Territoire et population*, Liège, 1875.
67. X.H. [X.HEUSCHLING], Avant-propos, bij B.HILDEBRAND, Cours élémentaire de statistique administrative donné à l'université de Jena (traduit de l'allemand sur les cahiers du professeur et résumé par Xav. Heuschling), in: *BCCS*, 1872, XII, (verhandelingen) p.1.
68. X.HEUSCHLING, *Congrès international de statistique. Troisième session, tenue à Vienne du 31 août au 5 septembre 1857. Historique et compte rendu*, Bruxelles, 1857, p.3. Met deze zinsnede gaf Heuschling Quetelet, die amper Duits zou hebben begrepen (en daardoor de Duitse *Staatenkunde* niet grondig kon kennen?), een steek onder water.
69. Idem, *Bibliographie historique de la statistique en Allemagne, avec une introduction générale. Manuel préparatoire à l'étude de la statistique*, Bruxelles, 1845; Idem, Statistique du royaume de Bavière. Population, industrie et finances, d'après M. le professeur de Hermann et M. le baron de Reden. Notice, in: *BCCS*, 1851, IV, (bibliografie) pp.295-332; Idem, Jean-George Wage-mann et son enseignement de la statistique générale à l'université de Liège. Notice historique, in: *BCCS*, 1853, V, (verhandelingen) pp.311-320.
70. Idem, Notice sur la vie et les ouvrages de Guillaume Kersseboom, statisticien hollandais du dix-huitième siècle, in: *BCCS*, 1857, VII, (verhandelingen) pp.397-413; Idem, Bibliographie sur le Mouvement de l'état civil en Belgique pendant les quatre années 1841 à 1844. Compte-rendu, in: *BCCS*, 1845, II, (bibliografie) p.203. (P.S.LAPLACE, *Théorie analytique des probabilités*, Paris, 1812.)
71. E.BRIAN, Statistique administrative et internationalisme statistique pendant la seconde moitié du XIXe siècle, in: *Histoire & Mesure*, IV, 1989, 3-4, pp.205-206. X.HEUSCHLING, *Bibliographie historique de la statistique en Allemagne*; A.QUETELET, *Lettres à S.A.R. le Duc régnant de Saxe-Cobourg et Gotha, sur la théorie des probabilités, appliquée aux sciences morales et politiques*, Bruxelles, 1846; X.HEUSCHLING, *Manuel*; A.QUETELET, *Sur la statistique morale et les principes qui doivent en former la base. L'influence du libre arbitre de l'homme sur les faits sociaux*, Bruxelles, 1848; X.HEUSCHLING, *Bibliographie historique de la statistique en France*, Bruxelles, 1851.
72. In het licht hiervan was de doodstraf niet gerechtvaardigd. Ducpétiaux was zijn strijd tegen de doodstraf begonnen in de verhandeling waarmee hij in 1827 aan de Gentse universiteit het diploma in de rechten behaalde. Gepubliceerd als: E.DUCPÉTIAUX, *De la peine de mort*,

- Bruxelles, 1827. Visschers had in 1835 zijn baan bij het ministerie van Justitie opgegeven om zijn ideeën over de doodstraf, het gevangeniswezen en het duel op papier te zetten.
73. Zie bijvoorbeeld: A.VISSCHERS, *De l'organisation des caisses communes de prévoyance en faveur des classes laborieuses en général*, Bruxelles, 1848; Idem, Caisse de pensions en faveur des veuves et des orphelins de l'ordre judiciaire, in: *BCCS*, 1851, IV, (verhandelingen) pp.93-108; Idem, *Des sociétés de secours mutuels en Belgique*, Bruxelles, 1853; Idem, De la situation et de l'avenir des Caisses des veuves et orphelins institués par la loi du 21 juillet 1844, in: *BCCS*, 1860, VIII, (verhandelingen) pp.1-432, pp.479-495. Visschers publiceerde ook over het gevangeniswezen, bijvoorbeeld: Idem, *Prisons de Liège. Mémoire*, Liège, 1840.
 74. Zie bijvoorbeeld: E.DUCPÉTIAUX, *Rapport sur l'état des prisons en Belgique, sur les améliorations qui y ont été introduites depuis la révolution et sur la nécessité de l'introduction du système pénitentiaire*, Bruxelles, 1833; Idem, *Rapport sur l'état des prisons en Belgique et sur l'organisation des quartiers des jeunes détenus à Saint-Bernard*, Bruxelles, 1833-1834; Idem, *Des modifications à introduire dans la législation relative aux enfants trouvés en Belgique*, Bruxelles, 1834; Idem, Du sort des enfants trouvés et abandonnés en Belgique, in: *BCCS*, 1843, I, (verhandelingen) pp.207-272; Idem, *Institutions de bienfaisance de la Belgique. Résumé statistique*, Bruxelles, 1852; Idem, Notice statistique sur la maison pénitentiaire des jeunes délinquants, à St-Hubert, province de Luxembourg, in: *BCCS*, 1853, V, pp.269-310; Idem, *Statistique des prisons de la Belgique. Résumé statistique*, Bruxelles, 1864.
 75. Over de raakvlakken tussen de sociale statistiek en het hygiënisme: K.VELLE, Statistiek en sociale politiek: de medische statistiek en het gezondheidsbeleid in België in de 19de eeuw, in: *BTNG*, XVI, 1985, 1-2, pp.213-242.
 76. Ducpétiaux: Klasse der Letteren (vanaf 4/5/1859); Faider: Klasse der Letteren (vanaf 7/5/1855); Guillaume: Klasse der Letteren (vanaf 6/5/1867); Nerenburger: Klasse der Wetenschappen (vanaf 15/12/1849); Quetelet: Klasse der Wetenschappen (vanaf 1/2/1820), vast-secretaris (vanaf 1834); Sauveur: Klasse der Wetenschappen (vanaf 7/11/1829). *Index biographique des membres, correspondants et associés de l'Académie royale de Belgique, 1769-1995*, Bruxelles, 1995, p.100, p.109, p.132, p.194, p.213, p.228.
 77. Visschers (1825), Putzeys (1829) en Malou (1833) studeerden af in Luik; Veydt (1823) in Gent en Stevens (1826) in Leuven. Ducpétiaux en Faider begonnen hun studies in Luik. Ducpétiaux studeerde in 1827 af in Gent; Faider in 1831 in Leuven. Of Lentz en Bivort rechten studeerden, kon niet met zekerheid worden vastgesteld. In 1835 werd ene Petrus Lentz in Leuven kandidaat in de rechten. Iemand met dezelfde naam studeerde een jaar later af als doctor in de rechten aan de *Université libre de Bruxelles*. Gezien de publicaties van Bivort op het vlak van het recht en de wetgeving is het aannemelijk dat ook hij rechten studeerde (en dan misschien de in Leuven ingeschreven Joan-Bapt. Biwort was). Voor Visschers, Putzeys, Malou, Veydt, Ducpétiaux en Faider: biografische nota's (hoger). Voor Stevens: L.WELLENS-DE DONDER, *Op.cit.*, p.288; UAKU-Leuven, fiches oud-studenten, E. Stevens. Voor Lentz: AULB, inschrijvingsregisters, inschrijvingsnummer 1971; UAKULeuven, fiches oud-studenten, P. Lentz. Voor Bivort: UAKULeuven, fiches oud-studenten, J.-B. Biwort.
 78. X.HEUSCHLING, Jean-George Wagemann, p.314.
 79. Hymans begon zijn studies in Gent, maar maakte die niet af. Quoilin studeerde in 1814 af aan de *Académie impériale* van Metz. Tarlier werd in 1845 doctor in de Letteren en Wijsbegeerte aan de *Université libre de Bruxelles*.
 80. Schlim ging ervan uit dat hij zijn aanstelling in de Luikse commissie rechtstreeks te danken had aan zijn eerder lidmaatschap van de *Commission centrale de Statistique*. KMLK, stamnummer 796.

81. KB 6/4/1843. Over de twijfels van de gouverneurs van West-Vlaanderen en Namen: Vergadering CCS 10/8/1842, in: *BCCS*, 1843, I, (processen-verbaal) pp.521-522.
82. Artikel 4, KB 6/4/1843 (Arrêté d'institution), in: *BCCS*, 1843, I, (officiële akten) p.11.
83. Voor hun namen en functies: Artikel 1, KB 6/4/1843 (Arrêté de nomination).
84. A.TIXHON, *Le pouvoir des nombres. Une histoire de la production et de l'exploitation des statistiques judiciaires belges (1795-1870)*, Louvain-la-Neuve, UCL (thèse de doctorat), 2001, pp.398-399.
85. Vergadering CCS 19/1/1842, in: *BCCS*, 1843, I, (processen-verbaal) p.489.
86. Vergadering PCS Luik 6/9/1843. AEL, Archives provinciales (cabinet du gouverneur), 102.
87. Vergadering CCS 17/10/1845, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) p.106.
88. De provinciale commissies kwamen een eerste maal bijeen tussen 22 mei (West-Vlaanderen) en 27 juni 1843 (Luik). Vergadering CCS 5/7/1843 en 19/7/1843, in: *BCCS*, 1843, I, (processen-verbaal) p.558. De werking van de commissies werd geregeld door middel van het ministerieel besluit van 11 oktober 1844. *BCCS*, 1845, II, (officiële akten) pp.187-189. De *Commission centrale de Statistique* legde in mei 1843 een eerste reeks thema's ter studie voor aan de provinciale commissies: Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 12/5/1843, in: *BCCS*, 1843, I, (processen-verbaal) pp.571-572. Later ontvingen de provincies bijkomende vragen. Zie ook: X.HEUSCHLING, A.QUETELET, Rapport au ministre sur les travaux des commissions provinciales (18/10/1844), in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) pp.151-152.
89. Over de gemeentenamen, zie bijvoorbeeld: A.KREGLINGER, Mémoire historique et étymologique sur les noms des communes de la province d'Anvers, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) pp.209-304; J.-F.WILLEMS, Mémoire sur les noms des communes de la province de la Flandre orientale, in: *BCCS*, 1845, II, (verhandelingen) pp.287-332. De werkzaamheden van de provinciale commissies droegen bij tot: P.LENTZ, Notice sur les nomenclatures légales des communes de la Belgique, in: *BCCS*, 1869, XI, (verhandelingen) pp.1-204. Over de oude volkstellingen: A.QUETELET, Sur les anciens recensements de la population belge, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) pp.1-38. Over de lokale oorzaken van criminaliteit, bijvoorbeeld: A.HENNAU, Recherches sur les causes de criminalité dans la province de Liège, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) pp.183-208. De *Commission centrale de Statistique* was niet helemaal tevreden over het werk van de provinciale commissies over de criminaliteit. Omdat de provincies niettemin unieke informatie hadden bijeengebracht (iets wat nog in geen enkel ander land was gebeurd), stelde Faider toch een syntheseverslag samen: C.FAIDER, Rapport. Over de armoede in de provincies, zie bijvoorbeeld: CARTON, De l'état ancien de la mendicité dans la province de la Flandre occidentale, in: *BCCS*, 1851, IV, (verhandelingen) pp.41-70; P.-C.VAN DER MEERSCH, De l'état de la mendicité et de la bienfaisance, dans la province de la Flandre orientale, depuis le règne de Marie-Thérèse jusqu'à nos jours (1740-1850), in: *BCCS*, 1853, V, (verhandelingen) pp.25-268. Over de doodsoorzakenregistratie: Vergadering PCS Antwerpen 17/2/1844. RAAnt, PA, C/954. Over de telling van doofstommen, blinden en krankzinnigen: D.SAUVEUR, Art.cit. Over de doodgeborenen: Vergadering CCS 21/1/1848, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) pp.21-41. Over de telling van 1846: Vergadering CCS 24/1/1845, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) pp.60-74.
90. A.VISSCHERS, Rapport sur les travaux des commissions provinciales de statistique, depuis leur création en 1843, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) p.157.
91. Nota Visschers over PCS 10/12/1850. ARA, Archief NIS, 1.
92. Nota Quetelet over PCS 13/1/1851. ARA, Archief NIS, 1.

93. Omzendbrief ministerie Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 18/3/1852, in: *BAMI*, 1852, VI, pp.86-88.
94. De *Commission centrale de Statistique* plaatste de arbeidersbudgetten op haar agenda in het vooruitzicht van het internationale statistische congres van 1853. Vergadering CCS 1/4/1853, in: *BCCS*, 1853, V, (processen-verbaal) p.104; Vergadering CCS 20/5/1853, in: *BCCS*, 1853, V, (processen-verbaal) pp.105-106. Ducpétiaux schreef er een uitgebreide verhandeling over. E.DUCPÉTIAUX, *Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique*, Bruxelles, 1855.
95. Vergadering CCS 20/2/1852, in: *BCCS*, 1853, V, (processen-verbaal) p.53.
96. Vergadering CCS 1/2/1860, in: *BCCS*, 1866, IX, (processen-verbaal) p.3.
97. A.VISSCHERS, Commissions provinciales (rapport), in: *BCCS*, 1855, VI, (processen-verbaal) p.662.
98. Idem, Rapport, p.670.
99. Brief gouverneur Luxemburg aan minister Binnenlandse Zaken 7/3/1853. ARA, Archief NIS, 1.
100. Brief gouverneur Luxemburg aan minister Binnenlandse Zaken 7/3/1853. ARA, Archief NIS, 1.
101. X.HEUSCHLING, Rapport sur les travaux des commissions provinciales de statistique, pendant les années 1855 et 1856, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) p.94.
102. Brief Van der Meersch aan CCS 17/10/1851. ARA, Archief NIS, 1. Het ging hier over: P.-C.VAN DER MEERSCH, Art.cit.
103. Brief Van der Meersch aan [Heuschling] 7/8/1854. ARA, Archief NIS, 1.
104. Dit vertaalde zich onder meer in een afname van het aantal bijdragen van provinciale commissieleden in het *Bulletin de la Commission centrale de Statistique*, maar (althans op papier) niet in een daling van het aantal leden in de provinciale commissies voor de statistiek. De West-Vlaamse commissie klaagde er in 1859 niettemin over dat haar ledental tot zeven was teruggelopen. De commissie stelde nieuwe leden voor, maar de minister van Binnenlandse Zaken talmde om hen te benoemen. Brief gouverneur a.i. West-Vlaanderen aan minister Binnenlandse Zaken 27/5/1859. ARA, Archief NIS, 1.
105. Nota Visschers over PCS 16/5/1856. ARA, Archief NIS, 1.
106. Loi qui fixe le budget du Ministère de l'Intérieur pour 1848 (1/1/1848), in: *BAMI*, 1849, II, pp.2-3.
107. Over de bevolkingsregisters: Vergadering CCS 17/10/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (processen-verbaal) pp.116-160. Over het *Exposé*: Vergadering CCS 7/4/1869, in: *BCCS*, 1872, XII, (processen-verbaal) pp.41-42 (advies Limburg); Vergadering CCS 4/9/1867, *BCCS*, 1869, XI, (processen-verbaal) p.173 (advies Antwerpen). Over de telling van 1866: Vergadering CCS 4/7/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (processen-verbaal) pp.34-112.
108. A.RUTTEN, *Op.cit.*, p.30.
109. X.HEUSCHLING, A.QUETELET, Rapport au ministre de l'Intérieur, sur les travaux de la Commission centrale, p.18.
110. Vergadering gemeenteraad Brussel 21/8/1847 (Doncker citeerde uit de gemeenteraadszitting van 5/6/1847), in: *Ville de Bruxelles. Bulletin des séances du Conseil communal. Année 1847*, Bruxelles, 1848, p.80.

111. Vergadering gemeenteraad Brussel 20/11/1871, in: *Ville de Bruxelles. Bulletin des séances du Conseil communal. Année 1871. Deuxième semestre*, Bruxelles, s.d., pp.483-485.
112. Hoe zeer de buitenlandse correspondenten van de *Commission centrale de Statistique* deel uitmaakten van een internationale statistische beweging blijkt uit: N.RANDERAAD, *Het onberekenbare Europa. Macht en getal in de negentiende eeuw*, Amsterdam, 2006.
113. Villermé was een oude bekende van Quetelet, die hem in de vroege jaren 1830 een open brief over de *statistique morale* had gestuurd. A.QUETELET, *Sur la possibilité de mesurer l'influence des causes qui modifient les élém[en]ts sociaux. Lettre à M. Villermé, de l'Institut de France, etc.*, Bruxelles, 1832. Twee jaar voor zijn benoeming tot corresponderend lid van de *Commission centrale de Statistique* had Villermé van zich laten spreken met de publicatie van een indrukwekkend, meer dan 900 pagina's tellend, rapport over de levensomstandigheden van de arbeiders in de textielnijverheid. L.R.VILLERMÉ, *Le tableau de l'état physique et moral des ouvriers dans les fabriques de coton, de laine et de soie*, Paris, 1840. Benoiston de Neufchâteau schreef onder meer: L.F.BENOISTON DE NEUFCHÂTEAU, *Mémoire sur la durée de vie chez le riche et chez le pauvre*, Paris, 1830.
114. S.PATRIARCA, *Numbers and nationhood. Writing statistics in nineteenth-century Italy*, Cambridge, 1996, pp.98-101.
115. M.CULLEN, *The statistical movement in early Victorian Britain. The foundations of empirical social research*, Hassocks, 1975, p.83.
116. Als vertrekpunt voor het indelen van de corresponderende leden geldt de kwalificatie die door de *Commission centrale de Statistique* zelf aan de correspondenten werd toegekend. Zie voorname-lijk: L.WELLENS-DE DONDER, *Op.cit.*
117. Membres correspondants de la Commission centrale, in: *BCCS*, 1872, XII, pp.VIII-X.
118. Over de Britse statistische verenigingen: M.CULLEN, *Op.cit.*, pp.77-133; V.HILTS, *Aliis extendendum*, or, the origins of the Statistical Society of London, in: *Isis*, XLIX, 1978, 246, pp.21-43. Over de *Société de Statistique*: Z.KANG, *Lieu du savoir social: la Société de Statistique de Paris au XIXe siècle (1860-1910)*, Paris, EHESS (thèse de doctorat), 1989.
119. A.QUETELET, Organisation des travaux de la statistique officielle en Belgique, in: *AOB*, XII, 1844, p.315.
120. X.HEUSCHLING, *Congrès de statistique réuni à Bruxelles les 19, 20, 21 et 22 septembre 1853*, Paris, 1853, p.1.
121. Vergadering CCS 11/7/1851, in: *BCCS*, 1853, V, (processen-verbaal) p.24.
122. B.ÉTÉMAD, Quelques grandes étapes de l'histoire de la collecte de statistiques rétrospectives, in: *Histoire & Mesure*, IX, 1994, 1-2, pp.93-94. Over de statistische congressen als 'congrès de la paix': A.LEGOYT, Les congrès de statistique et particulièrement le congrès de statistique de Berlin, in: *Journal de la Société de Statistique de Paris*, IV, 1863, p.285.
123. Vergadering CCS 11/7/1851, in: *BCCS*, 1853, V, (processen-verbaal) p.23.
124. Vergadering CCS 22/8/1851, in: *BCCS*, 1853, V, (processen-verbaal) p.26. Wellicht reisde Vischers naar Londen om er de wereldtentoonstelling te bezoeken en praatte hij in de marge hiervan over het statistisch congres. Dit kan verklaren waarom tijdgenoten en naderhand ook historici zouden beweren dat het idee van het congres op de wereldtentoonstelling in Londen was ontstaan. Deuxième congrès de statistique, tenu à Paris le 10 septembre 1855, in: *AOB*, XXIII, 1855, p.223; Z.KENESSEY, Quetelet and the beginning of international statistics, in: *Actualité*

- et universalité de la pensée scientifique d'Adolphe Quetelet. Actes du colloque organisé à l'occasion du bicentenaire de sa naissance. Palais des Académies, 24-25 octobre 1996, Bruxelles, 1997, p.140.*
125. Over Quetelet en de internationale statistiek: A.HORVATH, Quetelet et la statistique internationale, in: *Adolphe Quetelet 1796-1874. Hommages et contributions*, Bruxelles, 1975, pp.18-23; Z.KENESSEY, Art. cit.
 126. Vergadering CCS 22/8/1851, in: *BCCS*, 1853, V, (processen-verbaal) p.26.
 127. Vergadering CCS 5/9/1851, in: *BCCS*, 1853, V, (processen-verbaal) p.27. Later zouden Quetelet en Heuschling de zaken omkeren: *'Il ne fut d'abord question que de réunir les délégués des Gouvernements [...] ; mais on vit bientôt combien on aurait à gagner en appelant aussi les statisticiens les plus habiles, pour profiter de leurs conseils'*. A.QUETELET, X.HEUSCHLING, *Statistique internationale (population), publiée avec la collaboration des statisticiens officiels des différents pays de l'Europe et des États-Unis d'Amérique*, Bruxelles, 1865, p.I.
 128. Vergadering CCS 28/5/1852, in: *BCCS*, 1853, V, (processen-verbaal) p.60.
 129. X.HEUSCHLING, *Congrès de statistique réuni à Bruxelles*, p.7.
 130. Geciteerd in: *Ibidem*, p.1.
 131. Zie hierover: A.TIXHON, *Op.cit.*, pp.534-541.
 132. Congrès général de statistique – Session de 1853, in: *BCCS*, 1855, VI, (verhandelingen) p.52.
 133. *Ibidem*, p.144.
 134. Brief Ackersdijck aan Quetelet 24/8/1854. ARB, Correspondance Quetelet, 207. Voor Babbage was dit een nadeel: hij vond dat de congressen niet te veel nieuwsgierigen moesten aantrekken. Brief Babbage aan Quetelet 22/5/1854. ARB, Correspondance Quetelet, 267.
 135. A.QUETELET, Sur le congrès international de statistique, tenu à Londres le 16 juillet 1860, et les cinq jours suivants, in: *BCCS*, 1866, IX, (verhandelingen) p.144.
 136. Brussel, 1853; Parijs, 1855; Wenen, 1857; Londen, 1860; Berlijn, 1863; Firenze, 1867; Den Haag, 1869; Sint-Petersburg, 1872; Budapest, 1876. Over de internationale statistische congressen: E.BRIAN, Bibliographie des comptes rendus officiels du congrès international de statistique (1853-1878), in: *Annales de démographie historique*, 1990, pp.469-479; Idem, Observations sur les origines et sur les activités du congrès international de statistique (1853-1876), in: *Bulletin de l'Institut International de Statistique*, LIII, 1989, 1, pp.121-139; N.RANDERAAD, *Op.cit.* Over de internationale uniformering van de nationale overheidsstatistiek: N.BRACKE, In search of comparability. The internationalisation of official statistics, 1853-1945, in: P.KLEP, I.STAM-HUIS, J.VAN MAARSEVEEN (eds.), *The Statistical Mind in the Netherlands. II*, Amsterdam, ter perse.
 137. A.LEGOYT, *Compte rendu de la deuxième session du Congrès international de statistique réuni à Paris les 10, 12, 13, 14 et 15 septembre 1855, publié par les ordres de S.E.M. Rouher*, Paris, 1856, pp.293-299.
 138. *Ibidem*, p.368; P.MAESTRI, *Compte-rendu des travaux de la VIe session du Congrès international de statistique réuni à Florence les 29, 30 Septembre, 1, 2, 3, 4 et 5 Octobre 1867, publié par l'ordre de S.E.M. De Blasiis*, Florence, 1868, p.12, pp.468-469.
 139. *Ibidem*, pp.169-170.
 140. Quetelet uitte zijn verbazing in zijn briefwisseling met de Italiaanse overheidsstatisticus Bodio. A.JULIN, Luigi Bodio et Adolphe Quetelet. Extraits de leur correspondance (1868-1874), in:

- Revue de l'Institut international de Statistique*, 1938, 1-2, p.5. Geciteerd in: A.TIXHON, *Op.cit.*, p.550.
141. M.M.VON BAUMHAUER, *Congrès international de statistique à La Haye. Compte-rendu des travaux de la septième session, publié par les ordres de S.E.M. Fock. Seconde partie*, La Haye, 1870, pp.533-542.
142. X.HEUSCHLING, *Manuel*. Zie hierover: A.TIXHON, *Op.cit.*, p.532.
143. [A.QUETELET, Briefwisseling Klasse der Letteren] *BARB*, 1863, XXXII, pp.91-92.
144. HARROWBY, Sur la statistique en général, et en particulier sur le congrès de statistique de Bruxelles, en 1853, in: *AOB*, XXII, 1854, pp.238-239.
145. M.M.VON BAUMHAUER, *Op.cit.*, pp.540-541.
146. [A.QUETELET,] Statistique internationale de l'Europe; plan adopté par les délégués officiels des différents États, dans la septième session du congrès international tenu à La Haye, en septembre 1869, in: *AOB*, XXXVII, 1869, p.252.
147. Brief De Czoernig aan Quetelet 10/6/1869. ARB, Correspondance Quetelet, 764.
148. A.QUETELET, Sur le cinquième Congrès de statistique, tenu à Berlin du 4 au 12 septembre 1863, in: *AOB*, XXXI, 1863, p.234.
149. In Firenze ontspon zich in 1867 een discussie tussen de wetenschappers en de overheidsstatistici over het registreren van de natuurlijke kinderen. Toen de meerderheid van de aanwezigen instemde met een voorstel om bij de volkstellingen aan de respondenten te vragen naar het aantal onwettige kinderen, reageerden de overheidsstatistici Legoyt en Farr woedend. Legoyt vond het een schande dat het congres dergelijke voorstellen goedkeurde, omdat zij onuitvoerbaar waren of toch minstens de medewerking aan (en dus de betrouwbaarheid van) de volkstellingen hypothekeerden. Vanuit wetenschappelijk oogpunt was het interessant om te vragen naar de buitenechtelijke kinderen, maar hij vroeg de wetenschappers er begrip voor op te brengen dat de bevolking niet graag op zulke vragen antwoordde. Idem, Notice sur le congrès statistique de Florence en 1867, in: *BCCS*, 1869, XI, (verhandelingen) p.228.
150. P.MAESTRI, *Op.cit.*, p.195.
151. J.DUPÂQUIER, M.DUPÂQUIER, *Histoire de la démographie. La statistique de la population des origines à 1914*, Paris, 1985, pp.312-313.
152. M.BLOCK, Le 7e Congrès international de statistique, in: *Journal des Économistes*, pp.57-58. (knipsel: ARB, Correspondance Quetelet, 3398)
153. A.QUETELET, *Congrès*, pp.121-122.
154. Over het *Internationaal Statistisch Instituut*: M.-A.GAGNON, Les réseaux de l'internationalisme statistique (1885-1914), in: J.-P.BÉAUD, J.-G.PRÉVOST (eds.), *L'ère du chiffre. Systèmes statistiques et traditions nationales. The age of numbers. Statistical systems and national traditions*, Québec, 2000, pp.189-219; J.W.NIXON, *A history of the International Statistical Institute 1885-1960*, The Hague, 1960; F.ZAHN, *50 années de l'Institut international de Statistique*, La Haye, 1935.
155. In de Gentse *École du génie civil* stond in de jaren 1850 en 1860 een vak 'waarschijnlijkheidsrekening en sociale rekenkunde' op het programma. UAUGent, Programmaboeken (P/P1). Brussel volgde in de jaren 1870. AULB, *Programme des cours. Année académique 1871-1872*, Bruxelles, p.7.

156. L.VANDERKINDERE, *Op.cit.*, p.LXVI, p.LXIX; E.LEROY, *Op.cit.*, kol.994; *Annuaire de l'Université catholique de Louvain*, I-XXXIV, 1837-1870; UAUgent, Programmaboeken (P/P1).
157. Brief Heuschling aan Rogier 14/6/1849. Geciteerd in: X.HEUSCHLING, Jean-George Wage-
mann, pp.311-312.
158. *Tableau comparé des matières d'enseignement attribuées aux facultés de philosophie et lettres, des sciences, de droit et de médecine, respectivement par les lois du 27 septembre 1835 et du 15 juillet 1849*. UAUgent, Programmaboeken (P/P1).
159. In de begroting was uitsluitend sprake van 'publicatiekosten'. De zitpenningen voor de leden van de *Commission centrale de Statistique* moesten naar alle waarschijnlijkheid ook hiervan betaald worden. Het loon van de directeur van het *Bureau de Statistique générale* was hier niet bij inbegrepen. Smits en later Heuschling werd betaald uit de algemene post 'loonkost' van het ministerie van Binnenlandse Zaken. De vergoeding waarop Heuschling recht had als secretaris van de *Commission centrale de Statistique*, moest wel uit de middelen voor de algemene statistiek komen.
160. Document 43, in: *Documents parlementaires. Recueil des pièces imprimées par ordre de la Chambre des Représentants. Session de 1840-1841*, Bruxelles, 1842, II, p.5.
161. Document 53, in: *Documents parlementaires (...) Sénat. Sessions de 1839-1840, 1840-1841, 1841-1842, 1842-1843*, Bruxelles, s.d., p.1.
162. Zonder de uitzonderlijke (niet-recurrente) middelen voor de tienjaarlijkse tafels op de akten van de burgerlijke stand, de algemene tellingen en het *Exposé de la situation du royaume*.
163. Document 21, in: *Documents parlementaires (...) Chambre (...) Session de 1842-1843*, Bruxelles, 1843, II, p.3.
164. Zitting 14/2/1845, in: *Annales parlementaires de Belgique. [Chambre des Représentants] Session de 1844-1845 et session extraordinaire*, Bruxelles, 1845, p.813. In de bespreking van de parlementaire debatten is het niet de bedoeling elk parlementslid dat hieraan deelnam, aan het woord te laten.
165. Document 45, in: *Documents parlementaires (...) Sénat. Sessions de 1845-1846, 1846-1847. Tome V*, Bruxelles, 1847, p.3.
166. Document 28, in: *Documents parlementaires (...) Sénat. Sessions de 1847-1848, extraordinaire de 1848, 1848-1849*, Bruxelles, 1849, p.3.
167. Document 253, in: *Documents parlementaires (...) Chambre (...) Session de 1850-1851*, Bruxelles, 1851, IV, p.5.
168. Zitting 25/1/1849 (document 118), in: *Annales parlementaires (...) Session législative de 1848-1849. Chambre des Représentants*, Bruxelles, 1849, p.593.
169. Zitting 30/3/1849, in: *Annales parlementaires (...) Sénat. Session législative de 1848-1849*, Bruxelles, 1849, p.250.
170. Zitting 30/3/1849, in: *Ibidem*, p.250.
171. Zitting 7/2/1849, in: *Annales parlementaires (...) 1848-1849. Chambre (...)*, p.661; Zitting 30/3/1849, in: *Annales parlementaires (...) Sénat (...) 1848-1849*, p.251.
172. Zitting 18/5/1849 (document 254), in: *Annales parlementaires (...) 1848-1849. Chambre (...)*, p.1437; Document 129, in: *Documents parlementaires (...) Sénat (...) 1847-1848, extraordinaire 1848, 1848-1849*, p.1.

173. Zitting 26/8/1851, in: *Annales parlementaires (...) Sénat. Session législative de 1850-1851*, Bruxelles, 1851, p.377.
174. Document 253, in: *Documents parlementaires (...) Chambre (...) 1850-1851*, p.6.
175. Zitting 24/11/1852, in: *Annales parlementaires (...) Session législative de 1852-1853. Chambre des Représentants*, Bruxelles, 1853, p.117.
176. De kritiek op de 'overvraging' van de gemeenten kwam onder meer van Veydt, zelf een oud-lid van de *Commission centrale de Statistique*. Zitting 24/11/1852, in: *Ibidem*, p.117.
177. Zitting 18/11/1852 (document 36), in: *Ibidem*, p.122.
178. Zitting 29/12/1852 (document 41), in: *Annales parlementaires (...) Sénat. Session législative de 1852-1853*, Bruxelles, 1853, p.111; Zitting 30/12/1852, in: *Ibidem*, pp.90-91.
179. Zitting 24/11/1852, in: *Annales parlementaires (...) 1852-1853. Chambre (...)*, pp.116-117.
180. Het geldgebrek blijkt niet uit de eindafrekeningen van de begrotingen. In 1857 was er een geaccumuleerd overschot van 20316 frank dat werd overgedragen naar de volgende jaren. Document 18, in: *Documents parlementaires (...) Chambre (...) Session extraordinaire de 1864*, Bruxelles, 1864, pp.14-15. In de vroege jaren 1840 overschreden de statistische diensten bij Binnenlandse Zaken wel hun kredieten. *Statistique générale des recettes et des dépenses du royaume de Belgique, 1840-1895*, Bruxelles, 1900, pp.282-283.
181. Zitting 18/11/1852 (document 56), in: *Annales parlementaires (...) 1852-1853. Chambre (...)*, p.122; Zitting 24/11/1852, in: *Ibidem*, pp.116-117; Zitting 30/12/1852, in: *Annales parlementaires (...) Sénat (...) 1852-1853*, p.91. Van de 9000 frank voor de bureaunkosten en zitpenningen was 3000 frank bestemd voor de zitpenningen van de leden van de *Commission centrale de Statistique*, 1000 frank voor de secretaris en 5000 frank voor de bureaunkosten van de provinciale en centrale commissies en het nazicht van de bevolkingsregisters. In 1857 werd de vergoeding van de secretaris opgetrokken tot 1500 frank (KB 29/10/1857); het budget voor de bureaunkosten van de centrale en provinciale commissies en het nazicht van de bevolkingsregisters daalde tot 4500 frank.
182. Zonder dat iemand dat had opgemerkt, was aan de post 'publicatiekosten' het woordje 'redactie' toegevoegd waardoor ook de (personeels)kosten voor het samenstellen van de statistieken hiervan konden worden betaald. Zitting 30/11/1853 (document 43), in: *Annales parlementaires (...) Session législative de 1853-1854. Chambre des Représentants*, Bruxelles, 1854, p.293.
183. Zitting 25/1/1854, in: *Ibidem*, p.484.
184. Zitting 25/1/1854, in: *Ibidem*, p.485.
185. Zitting 26/1/1854, in: *Ibidem*, p.492.
186. Zie onder andere: Zitting 19/12/1854 (document 64), in: *Annales parlementaires (...) Session législative de 1854-1855. Chambre des Représentants*, Bruxelles, 1855, p.459; Zitting 17/1/1856 (document 76), in: *Annales parlementaires (...) Session législative de 1855-1856. Chambre des Représentants*, Bruxelles, 1856, p.425; Document 39, in: *Documents parlementaires (...) Sénat. Sessions: extraordinaire de 1867, ordinaires de 1867-1868 et 1868-1869*, Bruxelles, 1869, p.2.
187. Zitting 17/1/1856 (document 76), in: *Annales parlementaires (...) 1855-1856. Chambre (...)*, p.425.
188. Document 39, in: *Documents parlementaires (...) Sénat. Sessions de 1853-1854, 1854-1855*, Bruxelles, 1855, pp.1-2; Document 50, in: *Documents parlementaires (...) Sénat. Sessions de 1855-1856, 1856-1857*, Bruxelles, 1857, p.2.

189. Vergadering CCS 7/4/1869, in: *BCCS*, 1872, XII, (processen-verbaal) pp.45-52.
190. Vergadering CCS 20/2/1856, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) pp.21-22.
191. Zie bijvoorbeeld het onderzoek over de aardappelcrisis van het midden van de jaren 1840: X.HEUSCHLING, A.QUETELET, Rapports au ministre de l'Intérieur sur l'enquête relative à la maladie des pommes de terre, en 1845, in: *BCCS*, 1847, III, (processen-verbaal) pp.94-106.
192. Zitting 19/12/1854 (document 64), in: *Annales parlementaires (...) 1854-1855. Chambre (...)*, p.459.
193. In de jaren 1860 aangevuld met bijkomende (occasionele) kredieten voor de telling van 1866, de statistiek van de dodehandsgoederen en de indexen op de parochieregisters van voor 1792.
194. Over de veelvormige bereidheid voor 1850 om het industriële en burgerlijke 'systeem' te corrigeren: M.ORIS, De economische en sociale context, in: R.HALLEUX, J.VANDERSMISSEN, A.DESPY-MEYER, G.VANPAEMEL (eds.), *Geschiedenis van de wetenschappen in België, 1815-2000*, Brussel, 2001, p.45.
195. T.M.PORTER, Statistics and statistical methods, in: T.M.PORTER, D.ROSS (eds.), *The Cambridge history of science. Volume 7. The modern social sciences*, Cambridge, 2003, p.238.
196. Het aantal 'private' statistische initiatieven was beperkt in België, zeker in vergelijking met Groot-Brittannië. Een uitzondering op de regel (naast de almanachen waarbij Ducpétiaux en Tarlier betrokken waren) was de tussen 1854 en 1860 uitgegeven *Annuaire statistique et historique belge* van Auguste Scheler. *Annuaire statistique et historique belge, par M. Aug. Scheler*, I-VII, 1854-1860.
197. *Ibidem*, p.240.
198. De congressisten behoorden bovendien – zoals ook de corresponderende leden – veelal tot dezelfde maatschappelijke en intellectuele kringen als de leden van de *Commission centrale de Statistique*. Zie in dit verband over Engeland: F.BÉDARIDA, Statistique et société en Angleterre au XIXe siècle, in: *Pour une histoire de la statistique, Vol. I: Contributions*, Paris, 1977, p.501.

HOOFDSTUK 6

CENTRAAL IN DE STATISTIEKTHEORIE DE *STATISTIQUE GÉNÉRALE*, 1841-1870

Smits ging in 1841 met pensioen, maar veel rust werd hem niet gegund. Als lid van de *Commission centrale de Statistique* was hij in de zomer van 1841 druk bezig met het opstellen van een *plan de statistique générale*. Samen met Ducpétiaux, Misson en Heuschling toog hij op 21 juli 1841 aan het werk en amper een maand later kon verslaggever Ducpétiaux de eerste resultaten aan de voltallige *Commission centrale de Statistique* voorleggen¹. Wat Smits en konsoorten voor ogen hadden, was een statistisch portret van het land in vijf hoofdstukken: *territoire, population, état industriel, état intellectuel, moral et religieux* en *état politique*. Op die manier hoopten ze België te voorzien van een statistisch portret dat ‘*permet de saisir d’un coup d’œil toutes les ressources matérielles, intellectuelles et morales d’un pays*’². Maar wie kon vermoeden dat de stap van een plan in vijf hoofdstukken naar een monumentale algemene statistiek te groot zou zijn?

6.1 Heen en weer tussen ideaal en praktijk

Van in de 17de eeuw bood de *Staatkunde* encyclopedische beschrijvingen aan het land en het landsbestuur aan. Deze algemene statistiek had via de Franse prefectenverslagen, de *Commissie voor de Bearbeiding eener Statistiek van het Koninkrijk*, het *Bureau de Statistique générale* en de *Documents statistiques* de jaren 1840 bereikt. Op de prefectenverslagen na was de algemene statistiek in de vroege 19de eeuw niet het resultaat geweest van een systematische en doelgerichte informatieverzameling, maar een bundeling van thematische statistieken die voor andere doeleinden waren samengesteld. Herhaaldelijk waren de statistiekproducenten tot de vaststelling gekomen dat een algemene statistiek meer moest zijn dan de som van beleidsgerichte thematische statistieken. Omstreeks 1840 kreeg het inzicht dat de algemene statistiek een beredeneerde aanpak – met een grondschema en een theoretische onderbouw – vereiste de overhand. Hier lag een taak weggelegd voor de *Commission centrale de Statistique*, waarna het *Bureau de Statistique générale* het concept zou omzetten in een met getallen gevulde statistiek.

Van bovenaf: een theoretisch grondplan voor de algemene statistiek

In de 17de, de 18de en de vroege 19de eeuw hadden theoretici zoals Conring, Achenwall en Peuchet de *statistique générale* opgevat als een beredeneerd (ideaaltypisch) kennistheoretisch systeem, bedoeld om informatie over het land te structureren en te systematiseren. Conring had zijn *Staatenkunde*-portretten geordend aan de hand van vier *causa* (*materialis*, *formalis*, *efficiens* en *finalis*). Achenwalls ‘inventaris’ van het land was gevuld met informatie over de geschiedenis, het klimaat, de geografische ligging, de bevolking, de wetgeving, de wetenschappen, de industrie en handel, het muntwezen, de financiën en de militaire macht. Peuchet had op zijn beurt een structuur voorgesteld voor de algemene statistiek waarin het grondgebied, de bevolking, de landbouw, de industrie, de handel, de scheepvaart, de openbare inkomsten en het leger aan bod kwamen. Peuchets schema was meegenomen in de prefectenverslagen, waarin minister Chaptal in vijf hoofdstukken informatie had willen bundelen over alle facetten van de departementen: hun topografie, bevolking, samenleving, kunsten en landbouw, industrie en handel.

Tijdens het Franse Keizerrijk was de algemene statistiek als kennistheoretisch systeem op de achtergrond geraakt, zonder dat de algemene statistiek zelf was verdwenen. Uit pragmatische overwegingen – de algemene statistiek vergde een grote financiële en materiële inspanning, maar had een klein draagvlak – zou zij voortaan worden opgebouwd uit (thematische) statistieken die hoofdzakelijk als beleidsinstrument waren bedoeld. In het midden van de jaren 1840 reageerde de directeur van de *Statistique générale de la France*, Moreau de Jonnès, tegen de breuk, die was ontstaan tussen de algemene statistiek van na de prefectenverslagen en het vroegere wetenschapstheoretische statistische ideaal. Hij drong aan op een ‘*classification rationnelle*’ en een ‘*division systématique des matières*’ in de overheidsstatistiek: ‘[I]l faut tracer d’abord le plus simplement possible le plan d’une Statistique; et puis l’exécuter par parties successives’³.

Zoals in Frankrijk hadden het *Bureau* en de *Commissie voor de Statistiek* in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en het *Bureau de Statistique générale* in het jonge België de algemene statistiek gevuld met thematische statistieken. Toen de *Commission centrale de Statistique* in 1841 de opdracht kreeg om een plan voor de algemene statistiek op te stellen, zocht ze net zoals Moreau de Jonnès naar een andere invulling van de *statistique générale*. In de zomer van 1841 werkten Smits, Heuschling, Ducpétiaux en Misson daarom aan een kennistheoretisch model waarin de kennis over het land op een systematische manier geordend kon worden en dat als basis voor de statistiekproductie kon dienen.

Het uitgangspunt van de *statistique générale* was niet langer de bestaande Belgische overheidsstatistiek (de situatie in 1840), maar een ideaaltypisch beeld van wat de officiële statistiek *zou moeten zijn*: een fijnmazig net van getallen dat het hele land

bedekte. Het plan voor de algemene statistiek moest een (theoretische) gids zijn die de commissie voor de statistiek en de ministeries in hun werkzaamheden kon leiden. Het theoretische plan had dus ook een praktische dimensie. Het zou er niet alleen voor zorgen dat over alle relevant geachte onderwerpen informatie werd ingewonnen; het zou ook overlappingsen in de statistiekproductie vermijden en zorgen voor een betere synchronisatie tussen de verschillende ministeries. Als dusdanig stond het *plan de statistique générale* centraal in de coördinerende rol die de *Commission centrale de Statistique* in de overheidsstatistiek te spelen had.

Het basisschema voor de *statistique générale – territoire, population, état industriel, état intellectuel, moral et religieux* en *état politique* – werd ontleend aan de bestaande classificatieschema's van onder andere Conring, Achenwall en Peuchet en deed denken aan de indeling van de *Documents statistiques*. De herkenbaarheid van het plan voor de algemene statistiek zorgde er wellicht voor dat hierover snel overeenstemming kon worden bereikt. Vervolgens bleek het moeilijk om het plan in detail uit te werken. Voor elk van de vijf geplande hoofdstukken moest worden bepaald welke onderwerpen, in welke tabellen en met welke nomenclaturen aan bod moesten komen. Vijf werkgroepen – één voor elk hoofdstuk – togen begin oktober 1841 aan het werk⁴. Welke discussies binnen de werkgroepen en in de plenaire vergaderingen gevoerd werden, is niet bekend. Zeker is dat de details van het plan op zich lieten wachten. De subcommissies 'grondgebied' en (vermoedelijk) 'bevolking' rondden hun werkzaamheden in het begin van 1842 af; de werkgroep 'intellectuele, morele en religieuze toestand' deed er tot de zomer van dat jaar over en die over de economie tot de lente van 1844⁵. De werkgroep 'politiek' deelde de *Commission centrale de Statistique* pas op 20 november 1846 mee welke informatie over de politieke situatie van het land in de algemene statistiek moest worden opgenomen⁶.

Toen de subcommissies klaar waren met hun werk, werd de redactie van het definitieve plan voor de algemene statistiek, waarbij overeenstemming werd bereikt over de gedetailleerde inhoud van de algemene statistiek en de vijf hoofdstukken op elkaar werden afgestemd, op de lange baan geschoven. Quetelet en Dupétioux drongen er tot in de late jaren 1840 op aan om het *plan de statistique générale* af te werken, maar dat zou nooit gebeuren⁷.

Het theoretische *plan de statistique générale* ontgroeide nooit het embryonale stadium waarin het zich reeds in het begin van de jaren 1840 bevond: '*La statistique générale du royaume comprend cinq divisions principales: La première concerne le territoire, et embrasse par conséquent tous les faits qui se rattachent à la topographie, à l'hydrographie, à la météorologie, à la géologie, à la division du sol et aux produits des trois règnes. La deuxième se rapporte à la population absolue et relative, à sa distribution suivant les âges, les conditions sociales, les langues, les croyances religieuses; à sa constitution physique et hygiénique et au mouvement de l'état civil. La troisième traite de l'industrie agricole, manufacturière et commerciale, et de tout ce qui a rapport au travail national. La qua-*

*trième est destinée à l'éducation et à l'instruction dans tous les degrés; aux sciences, aux lettres et aux arts; à l'exercice du culte, à la bienfaisance publique, et à tout ce qui est relatif à l'état moral. La cinquième partie enfin comprend la constitution et l'organisation politique de l'État, des provinces et des communes; la justice et la police, les travaux publics et les postes, les finances, les forces de terre et de mer, les relations extérieures, en un mot les différentes branches de l'administration publique*⁸. 'Vooraf' en 'van bovenaf' geconcipeerde modelstaten en nomenclaturen om elk van deze thema's in te vullen met statistieken, die de onderlinge samenhang tussen de diverse onderwerpen zouden tonen, kwamen niet tot stand.

In het midden van de jaren 1840 was de *Commission centrale de Statistique* druk doende met de voorbereiding van de algemene tellingen van 1846. Zij werden voorgesteld als een eerste proeve van een algemene statistiek, omdat er op uniforme, gestructureerde en systematische wijze informatie werd verzameld over de bevolking en de economie, twee centrale thema's in de *statistique générale*. De praktijkervaring van de algemene tellingen werd echter niet teruggekoppeld naar de statistiektheorie.

Eens afgeleid van het *plan de statistique générale* ging de *Commission centrale de Statistique* andere richtingen uit. Ze verlegde haar aandacht van de statistische theorie naar de praktijk, van de verzameling en verwerking van informatie naar de publicatie van statistieken en van de algemene naar de thematische statistiek.

De commissie voor de statistiek hield zich bezig met de meest diverse thematische statistieken. In het overzicht van haar activiteiten dat de commissie na goed anderhalf jaar opmaakte, vermeldde ze: de bevolkingsstatistiek, de statistiek van de gevangenis- en medische, gerechtelijke en financiële statistiek, de statistiek van de mentaal gehandicapten, blinden en doofstommen, de statistiek van de weldadigheidsinstellingen en van de buitenlandse handel, de statistiek van het lager onderwijs en van de mijnen en stoommachines⁹. Verder boog de *Commission centrale de Statistique* zich over de statistiek van de gemeentelijke tolheffingen, de geologische en mineralogische statistiek, de militiestatistiek, de verkiezingsstatistiek, de armoedestatistiek, de statistiek van de vondelingen en van de doodgeborenen en de statistiek van het middelbaar en het hoger onderwijs.

Op vraag van de ministeries en zoals bepaald in haar opdracht gaf de *Commission centrale de Statistique* advies, deed ze voorstellen over tabellen en publicaties en hield ze waar nodig toezicht op de statistische enquêtes. De betrokkenheid van de commissie bij de statistiek van de diverse ministeries moet echter worden genuanceerd. Vaak ging het om eenmalige adviezen, waarna het verantwoordelijke ministerie de statistiek zonder verdere tussenkomst van de commissie voortzette. In het begin van 1847 sloten de ministeries van Binnenlandse Zaken, Justitie, Financiën en Openbare Werken, na een voorstel hieromtrent van de gouverneur van Antwerpen, een akkoord om geen enkele vraag om inlichtingen naar de gemeenten en provincies te laten vertrek-

ken vooraleer de *Commission centrale de Statistique* hierover advies had uitgebracht¹⁰. In de praktijk werd deze overeenkomst niet nageleefd. In een verdediging tegen de kritiek van het parlement dat de overheidsstatistiek te omvangrijk was geworden, moest de commissie in het midden van de jaren 1850 toegeven dat veel van de op dat moment bestaande statistieken aan haar aandacht ontsnapten: de statistiek van de buitenlandse handel, justitie, de spoorwegen, de mijnen, het onderwijs en de krankzinnigen¹¹. Op het einde van de jaren 1860 constateerde de commissie andermaal dat ze er niet in slaagde om alle vragen om inlichtingen langs haar te laten passeren¹². De commissie speelde vooral een rol bij het tot stand komen van de algemene tellingen van de bevolking, landbouw en industrie en van de jaarlijkse *mouvements de la population et de l'état civil*.

Van onderuit: het Exposé de la situation du royaume

In de herfst van 1844 bleek een eerste keer dat de *Commission centrale de Statistique* bereid was een pragmatische visie op de algemene statistiek te laten primeren op het kennistheoretische concept. Nadat in 1841 een samenvatting van de provinciale *Exposés de la situation administrative* en de gemeentelijke *Rapports annuels sur la situation administrative* uit de periode 1830-1840 was verschenen, riep minister van Binnenlandse Zaken Nothomb in oktober 1844 de hulp van de commissie voor de statistiek in om de verslagen uit de jaren 1841-1845 samen te vatten¹³.

Trumper had kort daarvoor, in de zomer van 1844, in de *Commission centrale de Statistique* een gelijkaardig idee gelanceerd¹⁴. De commissieleden reageerden niettemin met gemengde gevoelens op Nothombs vraag: ‘*Ce travail a un côté purement matériel, purement bureaucratique qui peut être considéré comme s’alliant mal avec le caractère de la Commission*’¹⁵. De commissie, die zichzelf in de eerste plaats zag als een wetenschappelijke en theoretische denktank, besliste toch mee te werken aan het tweede *Résumé*. Het belang van het *Résumé général* uit 1841 werd immers in het binnen- en buitenland erkend door ambtenaren en wetenschappers.

De commissie ging de mogelijkheid na om de informatie in het *Résumé* te ordenen volgens het (onafgewerkte) *plan de statistique générale*. Ze besliste evenwel dat het niet de moeite was om het *Résumé* op te vatten als een algemene statistiek, omdat deze samenvatting vooral van administratief belang was en daar paste een indeling ‘*dans l’ordre scientifique*’ niet bij¹⁶.

Nothomb van zijn kant stond niet vijandig tegenover een ‘wetenschappelijke ordening’ in de overheidsstatistiek, al meende hij dat het *plan de statistique générale* geen dwingend karakter mocht krijgen. Toen de minister het embryonale plan voor de algemene statistiek in mei 1843 voorlegde aan de provinciale commissies voor de statistiek benadrukte hij: ‘*Est-il besoin de dire que ce sujet est trop vaste pour qu’on*

puisse songer à en embrasser toutes les parties à la fois? La prudence commande de restreindre les premières recherches aux éléments les plus simples, sauf à étendre le cadre et à le remplir successivement par la suite. D'un autre côté, l'ordre à suivre dans l'exécution ne peut être rigoureusement celui des divisions et sous-divisions indiquées plus haut: tous les documents n'offrent pas le même degré d'importance soit pour l'administration, soit pour la science¹⁷.

De commissie voor de statistiek vond het bij nader inzien meer opportuun in het *Résumé* de ordening van de *Exposés de la situation administrative des provinces*, waarop de samenvatting inhoudelijk gebaseerd moest worden, ook vormelijk over te nemen en de informatie te presenteren in 17 hoofdstukken: *population; organisation des chambres législatives; administrations provinciales; administrations communales; institutions de bienfaisance; cultes; instruction publique; beaux-arts, sciences et lettres; hygiène publique; sûreté publique, justice et prisons; milice; garde civique; contributions publiques; voies de communication; agriculture; industrie; commerce¹⁸.*

Van ganser harte ging deze omschakeling van een theoretische naar een meer pragmatische benadering van de algemene statistiek niet¹⁹. Het werk aan het *Résumé* verliep allesbehalve vlot. De *Commission centrale de Statistique* wilde aanvankelijk niet alleen de bestaande provinciale *Exposés* samenvatten, maar ook leemten opvullen en 'foutieve' informatie corrigeren²⁰. Toen er begin 1846 op dit vlak nog maar weinig was gebeurd, schaarden de commissieleden zich achter een voorstel van Ducpétiaux om de ministeries het basismateriaal voor het *Résumé* te laten verwerken²¹. Ze vonden immers dat het 'praktische' werk aan het *Résumé* toch niet goed bij de (wetenschappelijke) aard van de commissie paste. Minister van Binnenlandse Zaken De Theux volgde de commissie hierin en op 4 augustus 1846 gaf hij het werk aan het *Résumé* voor de jaren 1841-1845 door aan zijn collega-ministers²². Indien hij hoopte dat het tweede *Résumé* hierdoor vlugger afgewerkt zou raken, dan kwam hij bedrogen uit.

Tegen het einde van de jaren 1840 besloot De Theux' opvolger Rogier dat het geen zin had te blijven wachten op een samenvatting over de eerste helft van de jaren 1840. Hij vatte het plan op om in 1851 een samenvatting uit te geven over de voorbije tien jaar (naar analogie met het eerste *Résumé* uit 1841). Het was in dit verband dat de minister de *Commission centrale de Statistique* aan de algemene statistiek herinnerde.

Nu de algemene tellingen van 1846 bijna waren afgewerkt, hoopte Rogier dat de commissie werk zou maken van de *statistique générale*. Wat hij in gedachten had, was echter niet de afwerking van het statistiektheoretische *plan de statistique générale*, maar een algemene statistiek op basis van de bestaande statistieken ('verzamelstatistiek'). Op die manier kan hij er mee verantwoordelijk voor zijn geweest dat de *Commission centrale de Statistique* het theoretische plan voor een algemene statistiek opgaf.

Rogiers algemene statistiek verschilde weinig van het *Résumé* waarin de verslagen over de toestand in de provincies werden samengevat. Vanuit die optiek, en uit budgettaire overwegingen, stelde de minister in de zomer van 1849 een fusie tussen de *statistique générale* en het *Résumé* voor²³. Concreet kwam het erop neer dat de minister wilde dat de 17 hoofdstukken van de provinciale *Exposés* werden herschikt zodat ze binnen het kader van de vijf hoofdstukken van de algemene statistiek pasten.

Aanvankelijk ging de *Commission centrale de Statistique* niet op deze suggestie in. Dit kan erop wijzen dat ze het op het einde van de jaren 1840 nog altijd niet gemakkelijk vond de statistiektheoretische algemene statistiek op te geven voor een verzamelstatistiek. In het voorjaar van 1850 schoot de commissie alsnog in actie. De budgetten voor de overheidsstatistiek waren in het parlement niet onbesproken, waardoor de commissie een opdracht van de minister van Binnenlandse Zaken vermoedelijk niet meer durfde negeren.

De *Commission centrale de Statistique* scheen er in de vroege jaren 1850 bovendien geen probleem (meer) mee te hebben dat het werk aan het *Résumé* (dat zou verschijnen als het *Exposé de la situation du royaume*) in hoofdzaak ‘praktisch’ (verzamelend) en niet theoretisch of wetenschappelijk van aard was. Wellicht waren de commissieleden er stilaan van overtuigd dat het *plan de statistique générale* niet afgewerkt zou raken en dat een meer pragmatische algemene statistiek de enig haalbare optie was. De commissie ging over tot het bijeenbrengen van de bestaande thematische statistieken, om ‘langs de omgekeerde weg’ tot een algemene statistiek te komen: niet vertrekkende van een algemeen theoretisch kader, maar komende tot dat kader naarmate meer aspecten van het land in de statistieken werden gevat. Mogelijk moet hierin de invloed van Heuschling, die over de algemene statistiek al langer een pragmatische houding aannam, worden gezien. De bijdrage van Heuschling aan het *Exposé* was groot. Hij coördineerde de samenwerking tussen de *Commission centrale de Statistique* en de afdelingshoofden van de ministeries en was zo rechtstreeks betrokken bij het verzamelen van de tabellen voor het *Exposé*²⁴.

De verandering in de houding van de *Commission centrale de Statistique* had, behalve met de externe druk van het parlement en een veranderende visie op de algemene statistiek, te maken met een idee dat in haar schoot gerijpt was. In februari 1850 lanceerde Quetelet het plan om ‘*les chiffres les plus importants relatifs au mouvement de la population, à la statistique des tribunaux criminels, civils ou de simple police, au commerce, à l’agriculture, à l’industrie, aux finances, etc.*’ te bundelen in een tienjaarlijkse publicatie en daarnaast jaarlijks de statistische documenten ‘*qui varient d’une année à l’autre*’ uit te geven²⁵. Om dit plan ten uitvoer te brengen zou de commissie haar medewerking verlenen aan de tienjaarlijkse samenvatting voorgesteld door minister Rogier, met de bedoeling in een later stadium op de plannen voor een jaarlijkse publicatie terug te komen.

Met het *Exposé de la situation du royaume* had de *Commission centrale de Statistique* een portret van België tussen 1841 en 1850 ‘dans ses termes les plus complets’ voor ogen²⁶. Het zoeken naar betrouwbaarheid primeerde niettemin boven het streven naar volledigheid: ‘On s’est fondé sur la nécessité d’être vrai et loyal, avant tout, et de ne pas donner pour certain que ce qui n’est que douteux’²⁷. Veel plaats voor uitleg of nuanceringen bij de tabellen was er immers niet. De getallen werden onbewerkt aan het lezerspubliek voorgelegd, ‘la Commission centrale n’ayant pas mission de faire un manuel scientifique de statistique belge’²⁸.

Wel was het de bedoeling ‘[de] présenter la situation du pays dans son ensemble, [...] constater le progrès que la Belgique a accomplis dans toutes les directions, pendant la seconde période décennale de son existence de nation indépendante’²⁹. Later zou de commissie daaraan toevoegen dat het *Exposé* ‘un travail historique et politique qui a fixé la valeur de notre pays et a augmenté sa force morale’ was³⁰.

In de aanloop naar het eerste *Exposé de la situation du royaume* herleidde de commissie het basisschema voor de *statistique générale* tot vier hoofdstukken: *territoire, population, état politique, moral et intellectuel* en *état agricole, industriel et commercial*³¹. (Figuur 6.1) Binnen dit kader bundelde ze het materiaal dat in de ministeries en in de provinciale *Exposés* aanwezig was. Een deel van dit materiaal was nog nergens gepubliceerd (over de weldadigheid, de politie, het leger, de kunsten en de wetenschappen).

Figuur 6.1. Inhoud van het Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1841-1850) uit 1852

Titre premier. Territoire

1. Éléments de position, limites, frontières de terre et de mer, positions géographiques, étendue du pays, oréographie, mouvements du sol, aspect du pays, altitudes, hydrographie
2. Climat de la Belgique
3. Division du sol
4. Géologie et zoologie de la Belgique

Titre II. Population

1. État et mouvement de la population
2. Tenue des registres de l’état civil et des registres de population, naturalisations, indigénat, émigrations

Titre III. État politique, moral et religieux

1. Organisation des Chambres législatives
2. Administration provinciale
3. Administration communale
4. Instruction publique
5. Sciences, lettres et beaux-arts
6. Cultes
7. Institutions de bienfaisance
8. Justice

9. Prisons
10. Police et sûreté publique
11. Médecine et hygiène
12. Force publique
13. Garde civique
14. Finances d'État

Titre IV. État agricole, industriel et commercial

1. Agriculture
2. Industrie
3. Commerce
4. Voies de communication, régime des eaux
5. Postes

Bron: *Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1841-1850), publié par le ministre de l'Intérieur, Bruxelles, 1852.*

De *Commission centrale de Statistique* deed daarnaast een beroep op professoren en wetenschappers van buiten de ambtenarij, waardoor het *Exposé* niet louter officiële gegevens bevatte. André H. Dumont van de universiteit van Luik stelde een hoofdstuk over de geologie samen. Zijn collega Charles Morren en Edmond de Sélys-Longchamps verzorgden respectievelijk het hoofdstuk over de flora en de fauna³². Ducpétiaux stelde zijn private opzoekingen over de prostitutie ter beschikking van het *Exposé* en Quetelet zorgde voor meteorologische statistieken.

Het *Exposé* was niet klaar om zoals voorzien in 1851 te verschijnen. Pas op 30 juli 1852 kondigde Faider, die gedurende meer dan twee jaar nauw bij de redactie van het *Exposé* betrokken was, het einde van de werkzaamheden aan³³. Hij meldde tevens dat de publicatie zou verschijnen onder de (veelbetekenende en veelbelovende) hoofding *statistique générale de la Belgique*.

Het decennium 1851-1860 was nog niet voorbij toen de *Commission centrale de Statistique* begin januari 1860 begon met de voorbereidingen van het tweede *Exposé de la situation du royaume*³⁴. In tegenstelling tot de vorige keer had de commissie de aansporingen van minister Rogier niet nodig. Het lijkt er integendeel op dat de commissie in de eerste maanden van 1860 (mee) het initiatief voor het *Exposé* nam³⁵. In mei 1860 kreeg de commissie ook formeel de opdracht van de minister van Binnenlandse Zaken om zich met het *Exposé de la situation du Royaume* bezig te houden³⁶.

Toch duurde het tot begin 1861 vooraleer de voorbereidingen van start gingen. De commissie voor de statistiek putte uit de ervaring die ze met de eerste editie had opgedaan. Aan de werkwijze (in hoofdzaak gebaseerd op een samenwerking met de afdelingshoofden in de ministeries) werd niets gewijzigd. Ook de opbouw van de publicatie bleef onveranderd. (Figuur 6.2) Wel besliste de commissie om in het *Exposé* een vergelijking op te nemen tussen de periode 1841-1850 en 1851-1860; werd er hier en daar nieuwe informatie toegevoegd en werd het hoofdstuk *Géologie et zoologie de*

la Belgique weggelaten. Het *Exposé 1851-1860* wekte daardoor nog meer dan dat over de jaren 1841-1850 de indruk een bewijs te willen leveren van de vooruitgang van België. De commissie was van plan decennium na decennium elementen aan haar bewijsvoering toe te voegen, zodat '*les Exposés ne perdront jamais leur caractère d'ensemble et leur signification spéciale, qui doit se rapporter non-seulement à l'état présent, mais encore au mouvement, à la marche, aux progrès de notre chère et belle patrie*'³⁷.

Figuur 6.2. Inhoud van het *Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1851-1860)* uit 1865

Titre premier. Territoire
1. Éléments de position
2. Hypsométrie
3. Hydrographie
4. Climat
Titre II. Population
1. État et mouvement de la population
2. Ténue des registres de la population
Titre III. État politique, moral et religieux
1. Organisation des Chambres législatives
2. Administration provinciale
3. Administration communale
4. Instruction publique
5. Lettres, sciences et beaux-arts
6. Médecine et hygiène
7. Cultes
8. Institutions de bienfaisance
9. Justice civile et criminelle
10. Prisons
11. Force publique
12. Garde civique
13. Finances de l'État
Titre IV. État agricole, industriel et commercial
1. Agriculture
2. Industrie
3. Commerce
4. Voies de communication, régime des eaux, postes, télégraphes, recettes et dépenses du Département des travaux publics

Bron: *Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1851-1860)*, publié par le ministre de l'Intérieur, Bruxelles, 1865.

Naarmate de werkzaamheden vorderden, werd duidelijk dat het tweede *Exposé* veel omvangrijker zou zijn dan het vorige en (grotendeels daardoor) met nog meer vertraging zou verschijnen. (Figuur 6.3.) Het eerste en derde boekdeel rolden eind 1865 van de persen; het tweede deel pas in 1866 (maar alles werd gedateerd in 1865, om de vertraging minder opvallend te maken). Minister van Binnenlandse Zaken

Alphonse Vandenpeereboom bood het *Exposé de la situation du royaume* aan koning Leopold II aan als een inventaris van de krachten van het land en als een bewijs van de voorspoed van België: ‘*Votre Majesté, qui a toujours soigneusement étudié la Belgique, pourra se convaincre que notre patrie ne cesse de marcher, et plus rapidement que jamais, dans la voie du progrès*’³⁸.

Figuur 6.3. Omvang van de *Exposés de la situation du Royaume*

Exposé (jaar van uitgave)	Aantal pagina's inleiding + corpus
Exposé 1841-1850 (1852)	XX + 283
Exposé 1851-1860 (1865)	LXXIX + 1679
Exposé 1861-1875 (1885)	XVI + 2080

Bron: *Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1841-1850), publié par le ministre de l'Intérieur, Bruxelles, 1852; (...) (période décennale de 1851-1860) (...), Bruxelles, 1865; (...) 1861 à 1875 (...), Bruxelles, 1885.*

Het *Exposé de la situation du royaume* werd ondanks het laattijdige verschijnen goed ontvangen, ook door het parlement dat zich doorgaans kritisch uitliet over de ‘opeenstapeling’ van getallen in de gepubliceerde statistieken. Hoewel de betrouwbaarheid van de overheidsstatistiek steeds een aandachtspunt van het parlement was, struikelde het niet over de impliciete melding van de *Commission centrale de Statistique* dat het *Exposé* niet beantwoordde aan de gangbare normen van betrouwbaarheid. De informatie in het *Exposé* was wel waarachtig, maar niet volledig en niet altijd exact. Toch had de commissie vertrouwen in de gedrukte getallen: ‘*Nous ne voulons pas affirmer que, partout dans ces gros volumes, on rencontrera une certitude mathématique, des chiffres toujours incontestables [...]; mais nous disons que l'on y trouvera les éléments d'appréciations propres à fonder des conclusions aussi vraies qu'il est possible de les obtenir en statistique. [...] [I]l y a une partie toujours approximative, fondée sur des moyennes et dans laquelle on approche de la vérité. Mais il reste certain que les conclusions et les appréciations [...] ont une valeur pratique pour les hommes sérieux qui savent comment la statistique est réglée et ordonnée chez nous*’³⁹.

Het *Exposé* kon door haar omvang moeilijk een efficiënt beleidsinstrument worden genoemd (een tweede aandachtspunt van het parlement), maar blijkbaar begrepen (en aanvaardden) de parlementsleden de publicatie als wat ze was: een ‘expositie’ van de krachten van het land. Aangezien het *Exposé* een welvarend België liet zien, had het parlement weinig reden tot klagen. Het deelde immers in de loftuigingen, want zoals Faider in de inleiding van het *Exposé* schreef ‘*si le progrès est constant et universel, applaudissons et concluons en faveur des lois, du régime, des influences qui président aux destinées du pays*’⁴⁰.

Tegen de algemene tevredenheid over het tweede *Exposé* in maakte minister Vandenpeereboom zich zorgen over de omvang van de publicatie en het laattijdige verschijnen ervan⁴¹. De minister, die nog lid was geweest van de West-Vlaamse commissie

voor de statistiek, stuurde aan op een grondige hervorming van de overheidsstatistiek. Wat hij van het *Exposé* verwachtte, waren geen exhaustieve beschrijvingen, maar samenvattingen en syntheses: '*En diminuant le volume de l'Exposé et en fournissant au lecteur des données caractéristiques on rendrait à la publication sa vraie signification. Il ne s'agit pas de reproduire ici les éléments de calculs et de tableaux nombreux et détaillés; il s'agit de recueillir la substance des documents et de donner l'esprit ou, si l'on peut le dire, le langage des chiffres. Constaters les progrès ou les déficits, les succès ou les échecs, la prospérité ou la décadence; voilà le véritable objet de la publication*'⁴². De minister liet hier de idee dat enkel volledigheid tot betrouwbaarheid leidde, voorzichtig los.

Vandenpeereboom stelde voor om de omvang van het *Exposé* te beperken (bij voorkeur tot één volume) door beter gebruik te maken van de *Documents statistiques*. De minister schaarde zich achter de idee die er de *Commission centrale de Statistique* in de jaren 1850 toe had aangezet met een nieuwe reeks *Documents* te beginnen: in het *Exposé* was plaats voor gegevens die aan een trage evolutie onderhevig waren; in de *Documents* stond de informatie die jaarlijks veranderde (bijvoorbeeld de bevolkings-evolutie). Door deze tweedeling zou het *Exposé* vanzelf minder omvangrijk worden. Vandenpeerebooms wens werd echter geen werkelijkheid. Het werk aan het derde *Exposé* verliep moeilijker dan verwacht. Het *Exposé* over een periode van 15 jaar (1861-1875) zou uiteindelijk pas in 1885 verschijnen. De publicatie was allesbehalve een 'afgeslankt' *Exposé*: het telde meer dan 2000 pagina's!

6.2 Gevecht met een overvloed aan statistieken

De 'zondvloed' aan statistieken die de *Commission centrale de Statistique* bij het samenstellen van het *Exposé de la situation du royaume* overspoelde, kan (nog) een reden zijn geweest waarom het theoretische *plan de statistique générale* naar de achtergrond verschoof. In de jaren 1850 en 1860 leverde de commissie een voortdurende strijd met een grote massa aan cijfermateriaal, waardoor er wellicht weinig tijd overbleef voor het plan voor de algemene statistiek. Geconfronteerd met een parlement dat hanteerbare en bruikbare statistieken zocht en niet in staat om de statistiekproductie bij de ministeries in te dijken, probeerde de *Commission centrale de Statistique* orde te scheppen in de gepubliceerde statistieken.

Concentratie? De Documents statistiques

De *Documents statistiques*, die op het einde van de jaren 1860 door Vandenpeereboom werden omhelsd als een alternatief voor het (te) omvangrijke *Exposé de la situation du royaume* waren jaren daarvoor langs een achterdeur in de overheidsstatistiek binnengekomen. De *Commission centrale de Statistique* had in 1850 haar medewer-

king aan het tienjaarlijkse *Exposé de la situation du royaume* toegezegd in de hoop naderhand de toestemming te krijgen om jaarlijks statistieken uit te geven. Enkele maanden na het verschijnen van het eerste *Exposé* herinnerde Quetelet de *Commission centrale de Statistique* eraan dat dit één deel van een tweeluik was; een jaarlijkse publicatie was het andere⁴³.

Tegen de zomer van 1854 was de commissie klaar met de voorbereidingen voor een '*recueil annuel de statistique générale*'⁴⁴. Het jaarboek zou worden opgebouwd volgens hetzelfde stramien als het *Exposé* (*territoire, population, état politique, moral et intellectuel* en *état agricole, industriel et commercial*), maar enkel thema's behandelen die aan een (jaarlijkse) evolutie onderhevig waren⁴⁵.

Aangezien de jaarlijkse publicatie een initiatief van de commissie zelf was, moest ze de minister van Binnenlandse Zaken overtuigen van het nut ervan. Piercot erkende de voordelen van een *recueil annuel*, maar reageerde voorzichtig⁴⁶. Zijn opvolger De Decker begreep daarentegen niet waarom België naast het *Exposé* nog een publicatie met statistieken nodig had. Om niet nog meer geld te besteden aan de overheidsstatistiek maande De Decker de commissie aan om zich te concentreren op de tienjaarlijkse publicaties. De commissie gaf zich niet zomaar gewonnen. Partoes, Bellefroid, Faider, Dupétioux, Heuschling en Visschers – Quetelet was nog herstellende van de hersenbloeding die hem in de zomer van 1855 had getroffen – legden de minister uit dat de jaarlijkse publicatie een besparing zou opleveren. Met het jaarboek zou de *Commission centrale de Statistique* immers verhinderen dat de ministeries die tot dan toe geen statistieken publiceerden hiermee in de toekomst zouden beginnen. De commissieleden zagen er geen heil in de statistieken, zoals De Decker voorstelde, op te nemen in het *Belgisch Staatsblad*. Uiteindelijk gaf de minister toe en liet hij Heuschling een nota opstellen waarin hij een budgetverhoging ten behoeve van een jaarlijkse statistiek motiveerde.

De secretaris van de commissie schatte de kostprijs van dergelijke publicatie op 3000 frank per jaar⁴⁷. Hij legde de meerkost voor de overheidsstatistiek andermaal uit als een besparing. Het *recueil annuel* zou ervoor zorgen dat niet alle ministeries statistieken moesten publiceren, wat neerkwam op een rationalisatie van de overheidsstatistiek. Daarmee kwam het *recueil* tegemoet aan de kritiek van het parlement. De commissie benadrukte verder het belang van de jaarlijkse publicatie voor het beleid. In het *recueil annuel* zouden enkel de voor het landsbestuur onontbeerlijke getallen '*dans une forme sommaire et condensée*' worden opgenomen⁴⁸. Dit in tegenstelling tot het *Exposé de la situation du royaume*, dat '*doit avoir pour but de rendre compte de tout*'⁴⁹.

Het voorstel voor het *recueil annuel* introduceerde een omwenteling in de overheidsstatistiek. Voor het eerst was het niet langer de bedoeling alle beschikbare getallen te publiceren, maar een selectie hieruit. De samenstellers en de gebruikers van het *recueil* zouden moeten aanvaarden dat betrouwbaarheid in de overheidsstatistiek ook

zonder volledigheid mogelijk was. Daarenboven veronderstelde het *recueil* een verandering in de organisatie van de overheidsstatistiek. Het was de bedoeling dat een publicatie van de *Commission centrale de Statistique* in de plaats van de publicaties van de ministeries kwam. Hiermee zou niet de statistiekproductie, maar wel de statistiekverspreiding worden geconcentreerd.

De *Commission centrale de Statistique* begreep dat ze zich met de concentratie van de publicaties op glad ijs begaf. Ze benadrukte daarom dat ze geenszins van plan was de ministeries hun autonomie te ontnemen: ‘[M]ous n’y voyons pas la suppression de tous les travaux de statistique particuliers; nous n’enlevons à aucun Département ses attributions; mais, en faisant converger toutes les forces vers un même point, nous donnons aux publications de statistique un degré d’utilité plus grand, puisque nous assurons mieux leur caractère d’authenticité et ajouterons à leur publicité. [...] Si notre recueil offre les avantages de la centralisation, cette centralisation aura toutefois ses limites, chaque Département restant, en quelque sorte, le maître de la place qu’il y occupera, sauf l’exercice de notre contrôle légitime⁵⁰.

Niet alle ministeries zagen het nut van het *recueil annuel* in. Eind oktober 1855 beloofden alle departementen hun medewerking, maar na enkele maanden brokkelde de steun af. Zo liet het ministerie van Justitie weten dat een jaarlijkse publicatie van statistieken voor haar geen besparingen zou opleveren, waardoor een belangrijk argument ten voordele van het *recueil annuel* onder druk kwam te staan⁵¹. Toen daarenboven bleek dat de *Commission centrale de Statistique* de kosten van de jaarlijkse publicatie zelf moest dragen (en dus niet kon rekenen op bijkomende middelen uit de begroting) stelde de commissie de haalbaarheid van het *recueil annuel* even in vraag. De beslissing van de ministeries van Openbare Werken en Justitie om een deel van de kosten op zich te nemen en de instemming van de ministeries van Binnenlandse Zaken, Openbare Werken en Justitie om een aantal van hun statistieken in het *recueil* te laten publiceren, zorgden er uiteindelijk voor dat het statistisch jaarboek toch kon worden gerealiseerd⁵².

Op 8 november 1856 zette minister De Decker het licht hiervoor op groen en eind 1857 rolde het eerste deel onder de titel *Documents statistiques* van de persen. Faider, Quetelet, Visschers, Ducpétiaux en Heuschling waren op dat moment al bezig met de samenstelling van het tweede deel. Tot in 1869 verscheen jaarlijks een bundel *Documents statistiques*.

Elk volume van de *Documents statistiques* laat zien hoezeer de ministeries beducht waren voor een aantasting van hun autonomie. In de *Documents statistiques* werden de statistieken geordend per ministerie. (Figuur 6.4) De analogie met het *Exposé de la situation du royaume* werd daardoor opgeheven, maar het was voor de lezers duidelijk wie welke statistieken had samengesteld. Tegelijk was het voor de ministeries mogelijk om het hoofdstuk over hun departement zonder veel moeite afzonderlijk te laten drukken, zodat ze over een ‘eigen’ publicatie konden (blijven) beschikken.

Figuur 6.4. Inhoud van de *Documents statistiques* uit 1857

Ministère de l'Intérieur

1. Mouvement de la population
2. Causes de décès
3. Milice
4. Élections
5. Situation financière des provinces
6. Affaires communales

Ministère de Justice

1. Dépôts de mendicité, écoles de réforme, établissements d'aliénés
2. Prisons
3. Administration de la justice

Ministère des Travaux publics

1. Routes
2. Chemins de fer
3. Canaux, rivières, ports et côtes
4. Plantations
5. Poste aux lettres
6. Télégraphes
7. Mines (mines de houilles, mines métalliques, accidents, redevances, machines à vapeur)
8. Usines minéralurgiques

Bron: *Documents statistiques, publiés par le département de l'Intérieur, avec le concours de la Commission centrale de statistique, Bruxelles, 1857, I.*

De *Commission centrale de Statistique* vermeed om met interpretaties of gevolgtrekkingen tussen te komen in de haar toevertrouwde statistieken: '[C]e recueil sera essentiellement administratif, c'est-à-dire que, dans l'exposé qui précédera tous les tableaux officiels, notre désir et notre intention sont d'exclure tous ces rapprochements, ces inductions, ces comparaisons, qui appartiennent à la science du droit public ou de l'économie politique'⁵³.

Ook zonder deze wetenschappelijke bewerkingen was het belang van de publicatie volgens de *Commission centrale de Statistique* groot. De commissie beklemtoonde dat ze door op een uniforme en gestroomlijnde manier statistieken samen te brengen de toegankelijkheid, de vergelijkbaarheid en dus de bruikbaarheid van het cijfermateriaal vergrootte. Daarenboven keek de commissie de haar toegestuurde statistieken na, wat de betrouwbaarheid van de getallen ten goede kwam.

De *Commission centrale de Statistique* nam niet enkel (een deel van) de kwaliteitsbewaking over van de ministeries. Ze wilde er tevens op toezien dat geen enkel onderwerp in de *Documents statistiques* meer plaats innam dan dat het belang ervan rechtvaardigde. De commissie zou uitspraak doen over wat wel, wat minder en wat niet belangrijk was voor de overheidsstatistiek. Ze kwam op een voor haar heel nieuw terrein terecht door zich op te werpen als een *gatekeeper* die de grenzen van de overheids-

statistiek bewaakte en bepaalde wat tot de (essentie van de) overheidsstatistiek behoorde.

De *Documents statistiques* verwijderden de overheidsstatistiek verder van het theoretische concept van de *statistique générale*. De *Commission centrale de Statistique* beperkte zich ertoe de statistieken die de ministeries ter beschikking stelden, uit te geven. De commissie beseftte dat de *Documents statistiques* daardoor niet alle voor het land relevante onderwerpen behandelden. Ze nam zich voor jaar na jaar de leemten op te vullen, maar het is niet geweten of het embryonale *plan de statistique générale* hierbij als leidraad diende. De *Commission centrale de Statistique* hoopte alleszins om in de *Documents statistiques* (zoals in het *Exposé*) de algemene statistiek van onderuit op te bouwen⁵⁴.

Het uitbreiden van de *Documents statistiques* was geen sinecure. Het tweede deel, bijvoorbeeld, bevatte voor het eerst cijfers over de gemeentefinanciën (ministerie van Binnenlandse Zaken) en over de criminaliteit, de burgerlijke rechtbanken en de weldadigheidsinstellingen (ministerie van Justitie). Het ministerie van Financiën kwam haar belofte om ook meer statistieken in de *Documents* te laten opnemen niet na⁵⁵. Bij de volgende editie zegde het ministerie van Justitie haar medewerking op. Geconfronteerd met het onvermogen om de publicatie van de overheidsstatistiek volledig bij de commissie te concentreren, stelde Quetelet een schijnmanoeuvre voor. Hij wilde dat de diverse ministeries voor hun publicaties het formaat van de *Documents* en het *Exposé* overnamen, zodat de deconcentratie van de publicaties minder zou opvallen⁵⁶.

In april 1864 vroeg Tarlier naar aanleiding van het achtste deel van de *Documents statistiques* dat de lacunes in de publicatie zouden worden weggewerkt⁵⁷. De commissie voor de statistiek stelde een lijst van 'ontbrekende' statistieken op. Hierop stonden onder meer de statistieken van de financiële toestand van de provincies, de kiesgerechtigden, de besmettelijke ziekten bij het vee, de graan- en veehandel, de uitvindingsbrevetten (ministerie van Binnenlandse Zaken), de handelsvennootschappen, de zeevisserij (ministerie van Buitenlandse Zaken), het goederen- en personenvervoer per spoor en per waterweg (ministerie van Openbare Werken), de financiële situatie van de weldadigheidsinstellingen en de kerkfabrieken, de werkzaamheden van de Bergen van Barmhartigheid, de militaire rechtspraak (ministerie van Justitie), de wapenproductie, de patiënten in de militaire hospitalen (ministerie van Oorlog), de overheidsfinanciën, de pensioenen, de belastingen en de kadastrale mutaties (ministerie van Financiën)⁵⁸. De meeste van deze statistieken waren bij de ministeries aanwezig, maar werden (nog) niet in de *Documents* opgenomen. Alleen het departement van Openbare Werken liet weten dat het niet beschikte over de gevraagde inlichtingen over het transport per spoor.

Tarliers oproep wierp vruchten af. Het negende deel van de *Documents statistiques* beloofde merklijk rijker aan informatie te worden dan de vorige afleveringen. Zoals bij de eerste reeks *Documents statistiques* betekende dit ook voor de tweede serie het begin van haar ondergang. De *Commission centrale de Statistique* beseftte dat het financieel onhaalbaar was om steeds meer pagina's in de *Documents statistiques* op te nemen. (Figuur 6.5) Al bij het negende deel werd daarom beslist de statistieken aangeboden door het ministerie van Justitie, die een boekdeel op zich konden vullen, uit de *Documents statistiques* te lichten⁵⁹.

Figuur 6.5. Omvang van de *Documents statistiques*

Documents (jaar van uitgave)	Aantal pagina's inleiding + corpus
I (1857)	VIII + 342
II (1858)	VI + 409
III (1859)	VI + 171
IV (1860)	VI + 201
V (1861)	VI + 203
VI (1862)	VI + 414
VII (1863)	VI + 332
VIII (1864)	VI + 380
IX (1865)	VI + 343
X (1866)	VI + 406
XI (1867)	VI + 416
XII (1868)	VI + 574
XIII (1869)	VI + 428

Bron: *Documents statistiques*, 1857-1869, I-XIII.

Naarmate het aantal statistieken in de *Documents statistiques* toenam, werd de grens met het *Exposé de la situation du royaume* dunner. Zeker toen de informatie in het elfde volume van de *Documents statistiques* niet langer per ministerie werd geordend, werd het verschil tussen het overzicht van '*les renseignements dont la publication est nécessaire ou utile pour les travaux législatifs ou administratifs*' (*Documents*) en de '*vaste et magnifique inventaire dressé [...] avec sincérité*' (*Exposé*) wazig⁶⁰. Toen Vandenpeereboom in 1867 naar de *Documents statistiques* verwees als een manier om de *Exposés de la situation du royaume* af te slanken, waren de *Documents* al lang niet meer de beknopte, gemakkelijk hanteerbare publicatie die ze hadden moeten zijn.

Beknoper! Het Annuaire statistique

In 1866 opperde Tarlier, die door zijn betrokkenheid bij de *Almanach royal officiel de la Belgique* ervaring had met de publicatie van statistieken, om naar analogie met de provinciale en gemeentelijke jaarverslagen jaarlijks een *Exposé de la situation du*

royaume uit te geven⁶¹. De overige leden van de *Commission centrale de Statistique* twijfelden aan de meerwaarde hiervan, vermits er al *Documents statistiques* bestonden. Bovendien stelden ze zich vragen over de praktische haalbaarheid van het voorstel. Tarliers idee werd niet verworpen, maar geherformuleerd. De *Commission centrale de Statistique* stelde aan minister Vandenpeereboom voor om jaarlijks een *Aperçu sommaire de la situation du royaume* op te nemen in het *Belgisch Staatsblad* (zoals De Decker jaren voordien had gesuggereerd)⁶². Zo kregen de voorstanders van een jaarlijks *Exposé* wat ze wilden, zonder dat daar een nieuwe publicatie voor nodig was.

Minister van Financiën Frère-Orban bracht in het voorjaar van 1868 een gelijkaardig voorstel aan. Hij stelde aan zijn collega Eudore Pirmez, Vandenpeerebooms opvolger bij Binnenlandse Zaken, voor om jaarlijks een samenvatting van de *Documents statistiques* uit te geven⁶³. Bij wijze van voorbeeld verwees Frère-Orban naar het Britse *Statistical Abstract*. Daarin werden getallen over een periode van 15 jaar opgenomen. Uit elke nieuwe editie verdween het vroegste jaar en werd informatie over het meest recente jaar toegevoegd. Deze werkwijze had als grote voordeel dat een cumulatieve en comparatieve statistiek werd aangelegd.

Pirmez legde het plan voor een Belgisch *Statistical Abstract* voor aan de *Commission centrale de Statistique*. Alleen Quetelet lijkt het nut van een publicatie ‘*qui est plutôt un petit vade-mecum à l’usage des membres du parlement, qu’une œuvre utile aux savants*’ niet te hebben ingezien⁶⁴. De overige commissieleden stonden niet negatief tegenover Frère-Orbans voorstel⁶⁵. De discussie ging vooral over de plaats van het *Statistical Abstract* in het spanningsveld tussen een ambtelijke en een maatschappijgerichte statistiek en tussen een statistiektheoretische en een meer praktische visie op de overheidsstatistiek. Tarlier wilde de jaarlijkse samenvatting de richting van de statistiektheoretische algemene statistiek uitsturen, maar Heuschlings pragmatische visie dat alleen de statistieken die de ministeries reeds samenstelden erin aan bod moesten komen haalde de bovenhand. Ook Visschers’ suggestie om van de nieuwe publicatie – zoals in Groot-Brittannië – een economisch werkinstrument voor ambtenaren, economen, financiers en ondernemers te maken, haalde het niet van Heuschlings voorstel dat het jaarboek een algemeen statistisch overzicht voor de administratie moest zijn.

Een half jaar nadat de *Commission centrale de Statistique* zich voor het eerst over Frère-Orbans idee had gebogen, legde Heuschling een inhoudstafel voor het statistisch jaarboek aan de commissie voor⁶⁶. Hoewel het de bedoeling was dat de ministeries zelf bepaalden welke onderwerpen aan bod zouden komen, bleek al gauw dat de omvang van de nieuwe publicatie op die manier niet onder controle kon worden gehouden. De commissie nam daarom een uiterst pragmatische houding aan. De informatie voor de jaarlijkse statistiek zou worden geselecteerd op basis van twee criteria: ‘*la possibilité de recueillir certains renseignements et [...] la nécessité de se renfermer, pour la publication, dans les limites d’un in-octavo ordinaire de deux à trois cents pages*’⁶⁷.

Eens het statistisch jaarboek ingang had gevonden, drong zich een rationalisatie van de overige publicaties op. Hoewel de jaarlijkse samenvatting een ander uitgangpunt had dan de *Documents statistiques* en de *Exposés de la situation du royaume*, waren drie reeksen met statistieken van het goede te veel. In 1869 verscheen een laatste deel van de *Documents statistiques*; een jaar later het eerste *Annuaire statistique*.

Hierin werden – net zoals in de *Documents statistiques* – statistieken opgenomen over fenomenen die aan jaarlijkse veranderingen onderhevig waren. Daarnaast werd ook meer stabiele of onveranderlijke informatie, die voor de staatsman of publicist onontbeerlijk werd geacht, telkens herhaald. (Figuur 6.6) Zo kon de nieuwe publicatie ‘*devenir d’un usage constant et général: les chambres législatives, les ministres, la presse y recourront sans cesse et s’y renseigneront*’⁶⁸. Doordat de publicatie als een samenvatting bedoeld was, bevatte ze hoofdzakelijk geaggregeerde cijfers voor het hele koninkrijk. Verder was het van belang dat ‘*les tableaux en soient d’une exactitude rigoureuse et [...] dressés avec une connaissance parfaite des matières qu’ils ont pour objet*’⁶⁹. De beste garantie hiervoor was, zo meende de commissie, dat de ministeries (en niet de commissie zelf) optraden als *gatekeeper*. Anders dan bij de *Documents statistiques* gaf de commissie de kwaliteitsbewaking van het *Annuaire* (grotendeels) uit handen en beperkte ze haar rol tot die van coördinator en uitgever.

Figuur 6.6. Inhoud van het Annuaire statistique uit 1870

Titre I. Territoire et population
a. Territoire
b. Population
Titre II. État politique, intellectuel et moral
a. Élections générales
b. Élections provinciales
c. Élections communales
d. Administration provinciale
e. Administration communale
f. Enseignement primaire
g. Enseignement moyen
h. Enseignement supérieur
i. Lettres et beaux-arts
j. Cultes
k. Médecine
l. Institutions de bienfaisance
m. Justice civile
n. Justice répressive
o. Garde civique
p. Milice
q. Armée
r. Finances

Titre III. État agricole, industriel et commercial

- a. Agriculture
- b. Industrie
- c. Commerce
- d. Banques, institutions financières, monnaies
- e. Voies de communication

Supplément: statistique des villes de Bruxelles, Gand, Anvers et Liège

Bron: *Annuaire statistique de la Belgique*, I, 1870.

6.3 Besluit. Verzamelen, verzamelen

De algemene statistiek – een statistisch portret waarin alle aspecten van het land aan bod kwamen – was van meet af aan in de Belgische overheidsstatistiek aanwezig. Aanvankelijk werd de algemene statistiek opgebouwd uit thematische statistieken, maar de overheidsstatistici voelden aan dat de bekomen statistiek niet aan de verwachtingen voldeed: ze was niet ‘algemeen’ (informatieverzameling) en slaagde er niet in de kennis over het land op een coherente en consistente manier samen te houden (verwerking en publicatie van informatie).

De *Commission centrale de Statistique* kreeg daarom in 1841 de expliciete opdracht een theoretisch plan voor een algemene statistiek uit te werken. Zoals Achenwall en Peuchet lang voor haar en Moreau de Jonnés in haar eigen tijd vatte de *Commission centrale de Statistique* de algemene statistiek op als een statistiektheoretisch concept en als een kennissysteem om op een beredeneerde en systematische wijze informatie over het land te ordenen. Het *plan de statistique générale*, waarin alle onderdelen van de algemene statistiek werden beschreven, was opgevat als een lege honingraat, die in een tweede fase met getallen uit thematische statistieken moest worden gevuld. Als dusdanig was het plan een instrument om de statistiekproductie van de diverse ministeries te coördineren.

Hoewel de *Commission centrale de Statistique* aanvankelijk met enthousiasme aan het plan voor de algemene statistiek werkte, raakte het vrij snel op de achtergrond en zouden de details ervan nooit worden afgewerkt. In het embryonale *plan de statistique générale* kan het grondplan van een encyclopedische *Staatenkunde*-statistiek worden herkend. Vijf hoofdstukken kwamen erin aan bod: de bevolking, het grondgebied, de economie, de politieke situatie en de intellectuele, religieuze en morele toestand van het land.

Het uitwerken van het theoretisch statistisch plan kwam vanaf 1845 in de verdrukking door de aandacht die de *Commission centrale de Statistique* moest of wilde besteden aan de thematische statistieken van de diverse ministeries, door de tellingen van 1846 (al waren zij tegelijk een eerste oefening om de hoofdstukken bevolking en eco-

nomie van het statistisch plan in te vullen) en mogelijk ook door de weinig op de theorie gerichte houding van sommige commissieleden (onder wie Heuschling). De tijd en energie die in de adviezen over de thematische statistieken werd gestoken, moet het voor de *Commission centrale de Statistique* ook duidelijk hebben gemaakt dat het niet eenvoudig zou zijn alle ministeries af te stemmen op een theoretisch statistisch plan. Dit kan er eveneens toe hebben bijgedragen dat de commissie het statistiektheoretische *plan de statistique générale* losliet.

Eens de *Commission centrale de Statistique* de idee om de overheidsstatistiek ‘van bovenaf’ vorm te geven had verlaten, probeerde ze haar ‘van onderuit’ op te bouwen. De commissie richtte haar aandacht op het bundelen en uitgeven van de statistieken die door de ministeries (in het kader van hun werkzaamheden) waren samengesteld. Terwijl de ministeries vasthielden aan hun autonomie op het vlak van de statistiekproductie, waren ze bereid de publicatie van de statistieken (deels) uit handen te geven. Daardoor kon de *Commission centrale de Statistique* werk maken van de concentratie van de publicatie van de statistieken. Het streven van de commissie om de overheidsstatistieken volgens een uniform stramien uit te geven, zorgde ervoor dat de openbaarheid van de statistieken nauwelijks nog ter discussie stond. In de informatieverzameling en -verwerking behielden de ministeries hun onafhankelijkheid, wat zich zowel uitte in institutionele deconcentratie als in methodologische decentralisatie. Wel eigende de commissie zich bij de *Documents statistiques* de rol van *gatekeeper* toe die de kwaliteit en (vooral) de grenzen van de overheidsstatistiek bewaakte.

De pragmatische visie van de *Commission centrale de Statistique* op de algemene statistiek en de bereidheid om de informatieverbreiding te concentreren aan de kant van de ministeries, resulteerden in drie reeksen van gepubliceerde statistieken: het *Exposé de la situation du royaume*, de *Documents statistiques* (tot 1870) en het *Annuaire statistique* (vanaf 1870). (Figuur 6.7) Samen beantwoordden zij aan de uiteenlopende behoeften op het vlak van de overheidsstatistiek. De *Exposés* waren monumenten voor het industrialiserende land, documenteerden het succes van het onafhankelijke België en droegen zo bij tot de opbouw van de staat. De *Documents* en het *Annuaire* waren in de eerste plaats bedoeld om het beleid te informeren en te ondersteunen. Niettemin zorgden ook zij ervoor dat België als eenheid zichtbaar werd voor de binnen- en buitenlandse observatoren.

Figuur 6.7. Kenmerken van de ‘verzamelstatistieken’

	Vorm	Doelstelling	Organisatie	Methodologie	Relatie met het intellectuele veld
<i>Exposés de la situation du Royaume</i>	Algemene statistiek	Portret van het land	Deconcentratie in verzameling Concentratie in publicatie	Decentralisatie	Openbaarheid Isolement*
<i>Documents statistiques</i>	Algemene statistiek	Portret van het land Beleidsinstrument	Deconcentratie in verzameling Concentratie in publicatie	Decentralisatie	Openbaarheid Isolement
<i>Annuaire statistiques</i>	Algemene statistiek	Portret van het land Beleidsinstrument	Deconcentratie in verzameling Concentratie in publicatie	Decentralisatie	Openbaarheid Isolement

* Uitgezonderd het eerste *Exposé* (informatie van geleerden verwerken).

Ook op een ander punt waren het *Exposé* enerzijds en de *Documents* en het *Annuaire* anderzijds complementair. In een constant gevecht met een massa aan getallen (die de kostprijs van de publicaties omhoog dreven en het publicatieritme vertraagden) werden de tienjaarlijkse *Exposés* voorbehouden voor onderwerpen die traag evolueerden. De jaarlijkse *Documents* en *Annuaire* waren daarentegen bedoeld voor thema's die snel veranderden (bijvoorbeeld het bevolkingscijfer). Samen gaven de jaarlijkse en de tienjaarlijkse publicaties gestalte aan de algemene statistiek.

In het opsplitsen van de algemene statistiek in reeksen met verschillende snelheden en sterker nog in het publiceren van geaggregeerde cijfers in het *Annuaire statistique* schemerde een verandering in de opvattingen over betrouwbare kennis door. Stilaan was volledigheid niet langer een voorwaarde voor betrouwbaarheid. Bij het verschijnen van de verzamelstatistieken benadrukte de *Commission centrale de Statistique* herhaaldelijk dat het geen probleem was dat deze publicaties niet volledig waren, zolang ze de vooruitgang van het land bleven tonen. Het parlement, dat het er aanvankelijk moeilijk mee had om dit te aanvaarden, leek omstreeks 1865 ook bereid om partiële kennis het statuut van betrouwbare kennis toe te kennen.

Eindnoten

1. Vergadering CCS 21/7/1841, in: *BCCS*, 1843, I, (processen-verbaal) p.464; Vergadering CCS 18/8/1841, in: *BCCS*, 1843, I, (processen-verbaal) p.465.
2. X.HEUSCHLING, P.VANDERMAELEN, *Essai sur la statistique générale de la Belgique, composé sur des documents publics et particuliers*, Bruxelles, 1838, p.V.
3. A.MOREAU DE JONNÈS, *Éléments de statistique. Principes généraux de cette science, sa classification, sa méthode, ses opérations, ses divers degrés de certitude, ses erreurs et ses progrès, avec son application à la constatation des faits naturels, sociaux et politiques, historiques et contemporains*, Paris, 1856², pp.19-20. Moreau de Jonnès stelde een *statistique générale* in 13 hoofdstukken voor: 'territoire, population, agriculture, industrie, commerce intérieur, commerce extérieur, navigation, colonies, administration publique, finances, forces militaires, justice, instruction publique'.
4. Leden van de werkgroepen: *territoire* (Schlim, Quetelet, Sauveur, Visschers, Heuschling), *population* (Quetelet, Ducpétiaux, Smits, Perrot, Heuschling), *état industriel* (Misson, Perrot, Veydt, Visschers, Detournay, Heuschling), *état intellectuel, moral et religieux* (Ducpétiaux, Quetelet, Malou, Saveur, Smits, Heuschling) en *état politique* (Malou, Schlim, Visschers, Veydt, Misson, Detournay en Heuschling). Vergadering CCS 6/10/1841, in: *BCCS*, 1843, I, (processen-verbaal) p.472.
5. Vergadering CCS 19/1/1842, in: *BCCS*, 1843, I, (processen-verbaal) p.488; Vergadering 2/2/1842, in: *BCCS*, 1843, I, (processen-verbaal) p.491; Vergadering CCS 24/8/1842, in: *BCCS*, 1843, I, (processen-verbaal) p.526; Vergadering CCS 26/4/1844, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) pp.38-39.
6. Vergadering CCS 20/11/1846, in: *BCCS*, 1847, III, (processen-verbaal) p.62.
7. Vergadering CCS 21/1/1848, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) p.41; Vergadering CCS 21/3/1849, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) p.71.
8. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 12/5/1843, in: *BCCS*, 1843, I, (processen-verbaal) p.571.
9. X.HEUSCHLING, A.QUETELET, Rapport au ministre de l'Intérieur, sur les travaux de la Commission centrale, depuis sa création (19/10/1842), in: *BCCS*, 1843, I, (officiële akten) pp.21-25.
10. Vergadering CCS 24/4/1846, in: *BCCS*, 1847, III, (processen-verbaal) p.23; Vergadering CCS 22/1/1847, in: *BCCS*, 1847, III, (processen-verbaal) p.69. De ministers van Oorlog en van Buitenlandse Zaken reageerden in principe positief, maar konden niet garanderen dat ze ten alle tijden de *Commission centrale de Statistique* zouden consulteren.
11. Vergadering CCS 20/2/1856, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) pp.21-22.
12. Vergadering CCS 7/4/1869, in: *BCCS*, 1872, XII, (processen-verbaal) pp.45-52.
13. Vergadering CCS 30/10/1844, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) p.52. Het eerste *Résumé* was van de persen gerold op 18 maart 1841, twee dagen na de oprichting van de *Commission centrale de Statistique*. Dit werk, gedrukt op 700 exemplaren, werd gedeeltelijk verspreid via de diplomatieke vertegenwoordigers. Het was in belangrijke mate bedoeld om het 'succes' van het onafhankelijke België te tonen aan de rest van Europa. *Résumé des rapports sur la situation administrative des provinces et des communes de la Belgique*, Bruxelles, 1841.
14. Vergadering CCS 19/7/1844, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) p.47.
15. Vergadering CCS 27/11/1844, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) p.55.

16. Vergadering CCS 27/11/1844, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) p.56.
17. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 12/5/1843, in: *BCCS*, 1843, I, (processen-verbaal) p.571.
18. Vergadering CCS 7/2/1845, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) p.76.
19. Tixhon benadrukt vooral de tegezin waarmee de commissie aan het *Résumé* werkte, waardoor het feit dat de commissie zelf de stap van het theoretische plan naar de bundeling van thematische statistieken zette, op de achtergrond raakte. A.TIXHON, *Le pouvoir des nombres. Une histoire de la production et de l'exploitation des statistiques judiciaires belges (1795-1870)*, Louvain-la-Neuve, UCL (thèse de doctorat), 2001, pp.404-405.
20. Vergadering CCS 7/2/1845, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) p.75.
21. Vergadering CCS 4/2/1846, in: *BCCS*, 1847, III, (processen-verbaal) p.20.
22. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan collega-ministers 4/8/1846, in: *BAMI*, 1872, (1e série) VIII, pp.322-323.
23. Vergadering CCS 20/7/1849, in: *BCCS*, 1851, IV (processen-verbaal) p.76. Zie ook: C.ROGIER, Rapport au Roi, in: *Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1841-1850), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1852, pp.V-VI.
24. Op basis van het *Exposé* publiceerde Heuschling: X.HEUSCHLING, *Résumé de la statistique générale de la Belgique, publié par le département de l'intérieur pour la période décennale de 1841 à 1850, précédé, par forme de préface, d'une notice biographique sur Wagemann, en son vivant professeur de statistique à l'université de Liège*, Bruxelles, 1852; Idem, *Résumé de la statistique générale de la Belgique, publié par le département de l'Intérieur pour la période décennale de 1841 à 1850*, in: *BCCS*, 1853, V, (verhandelingen) pp.321-544.
25. Vergadering CCS 13/2/1850, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) p.101. Citaten uit: Vergadering CCS 5/4/1850, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) p.102.
26. Vergadering CCS 15/7/1850, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) p.107.
27. Vergadering CCS 24/5/1850, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) p.104.
28. Vergadering CCS 24/5/1850, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) p.105.
29. [Commission centrale de Statistique,] Introduction, in: *Exposé (...) 1841-1850 (...)*, p.VIII.
30. Vergadering CCS 2/1/1861, in: *BCCS*, 1866, IX, (processen-verbaal) p.20.
31. Vergadering CCS 24/5/1850, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) p.104.
32. Dumont, De Sélvs en Morren waren lid van de provinciale statistische commissie van Luik.
33. Vergadering CCS 30/7/1852, in: *BCCS*, 1853, V, (processen-verbaal) p.61.
34. Vergadering CCS 4/1/1860, in: *BCCS*, 1866, IX, (processen-verbaal) p.3.
35. Vergadering CCS 4/4/1860, in: *BCCS*, 1866, IX, (processen-verbaal) p.8.
36. Vergadering CCS 6/6/1860, in: *BCCS*, 1866, IX, (processen-verbaal) p.12.
37. Vergadering CCS 2/1/1861, in: *BCCS*, 1866, IX, (processen-verbaal) p.20.
38. A.VANDENPEEREBOOM, Rapport au Roi, in: *Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1851-1860), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1865, p.V.
39. C.FAIDER, Introduction, in: *Exposé (...) 1851-1860 (...)*, p.XVI.

40. *Ibidem*, p.XX.
41. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 11/4/1867, in: *BAMI*, 1867, XXVIII, pp.236-238. De provinciale commissie van Luik was het met de minister eens. Vergadering PCS Luik 28/6/1867. AEL, Archives provinciales (cabinet du gouverneur), 102.
42. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 11/4/1867, in: *BAMI*, 1868, XXI, p.238.
43. Vergadering CCS 1/4/1853, in: *BCCS*, 1853, V, (processen-verbaal) p.104; Vergadering CCS 2/11/1853, in: *BCCS*, 1855, VI, (processen-verbaal) pp.624-626.
44. De term '*recueil annuel de statistique générale*' dook pas in 1856 op (en zou uiteindelijk niet worden weerhouden als titel voor de jaarlijkse publicatie). Vergadering CCS 17/12/1856, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) p.70.
45. Vergadering CCS 31/5/1854, in: *BCCS*, 1855, VI, pp.640-642; Vergadering CCS 2/8/1854, in: *BCCS*, 1855, VI, pp.645-646. De *Commission centrale de Statistique* wilde van de nieuwe publicatie onder meer gebruik maken om samenvattingen van de *mouvements de l'état civil*, die sedert 1851 niet meer jaarlijks verschenen, te publiceren.
46. Vergadering CCS 21/4/1854, in: *BCCS*, 1855, VI, (processen-verbaal) p.633.
47. Vergadering CCS 19/10/1855, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) p.6; Vergadering CCS 31/10/1855, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) p.8.
48. Vergadering CCS 20/2/1856, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) p.20.
49. Vergadering CCS 31/10/1855, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) p.11.
50. Vergadering CCS 17/12/1856, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) p.71.
51. Vergadering CCS 20/2/1856, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) p.21.
52. Vergadering CCS 17/12/1856, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) p.71.
53. Vergadering CCS 17/12/1856, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) p.71.
54. Vergadering CCS 31/12/1856, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) p.75.
55. Vergadering CCS 8/12/1857, in: *BCCS*, 1860, VIII, (processen-verbaal) p.8.
56. Vergadering CCS 8/12/1857, in: *BCCS*, 1860, VIII, (processen-verbaal) p.8. Halverwege de jaren 1840 had de *Commission centrale de Statistique* gelijkaardige plannen gemaakt. Vergadering CCS 21/2/1845, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) pp.78-80.
57. Vergadering CCS 6/4/1864, in: *BCCS*, 1866, X, (processen-verbaal) pp.43-44.
58. Vergadering CCS 6/6/1864, in: *BCCS*, 1866, X, (processen-verbaal) pp.48-49; Vergadering CCS 6/7/1864, in: *BCCS*, 1866, X, (processen-verbaal) p.49.
59. Vergadering CCS 2/11/1864, in: *BCCS*, 1866, X, (processen-verbaal) pp.57-58.
60. Eerste citaat: P.DE DECKER, Rapport au Roi, in: *Documents statistiques, publiés par le département de l'Intérieur, avec le concours de la Commission centrale de statistique*, Bruxelles, 1857, I, p.V. Tweede citaat: Vergadering CCS 31/12/1856, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) p.75.
61. Vergadering CCS 14/2/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (processen-verbaal) p.13.
62. Vergadering CCS 11/4/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (processen-verbaal) p.22.

63. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan collega-ministers 12/6/1868, in: *BAMI*, 1869, XXII, pp.278-280.
64. Nota J. Sauveur s.d. ARB, Correspondance Quetelet, 2223.
65. Vergadering CCS 20/5/1868, in: *BCCS*, 1872, XII, (processen-verbaal) pp.13-15.
66. Vergadering CCS 4/11/1868, in: *BCCS*, 1872, XII, (processen-verbaal) pp.25-31.
67. Vergadering CCS 4/11/1868, in: *BCCS*, 1872, XII, (processen-verbaal) p.31.
68. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan collega-ministers 10/7/1869, in: *BAMI*, 1870, XXIII, pp.410-411.
69. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan collega-ministers 10/7/1869, in: *BAMI*, 1870, XXIII, pp.410-411.

HOOFDSTUK 7

CENTRAAL IN DE STATISTIEKPRODUCTIE DE BEVOLKINGSSTATISTIEK, 1830-1870

Catherine D. verhuisde halverwege de jaren 1860 van Schaarbeek naar Brussel, maar daar weigerde de gemeentelijke administratie haar in het bevolkingsregister in te schrijven¹. Catherine D. kon immers geen bewijs voorleggen waaruit bleek dat ze haar vertrek naar Brussel in Schaarbeek had gemeld. Schaarbeek weigerde dergelijk bewijs af te leveren, omdat de vrouw niet was geteld in de volkstelling van 1856, vervolgens niet was ingeschreven in het nieuwe bevolkingsregister van de gemeente en bijgevolg volgens de administratie niet in Schaarbeek woonde. Wie had ooit kunnen denken dat de wens van de overheid om elke inwoner te kunnen lokaliseren ervoor zou zorgen dat sommigen onzichtbaar werden?

7.1 *L'élément statistique par excellence*

De bevolkingsstatistiek ondersteunde de liberale rechtsstaat². Het aantal parlaments-, provincieraads- en gemeenteraadsleden, de gemeenten die onder het gezag van een arrondissementscommissaris vielen, het aantal schepenen, de gemeentelijke kiescijns, de samenstelling van de weldadigheidscomités, de militiekantons, het contingent miliciens per gemeente, de patentbelasting, de personele belasting op ramen en deuren, het aantal notarissen en tal van andere bepalingen hingen af van het aantal inwoners van het land, de provincie of de gemeente. De bevolkingsstatistiek was daarom van groot belang voor het centrale gezag, de provincies en de gemeenten en voor de overheidsstatistici. Ook de sociale statistici, reformisten en hygiënisten wilden het bevolkingsaantal, de karakteristieken van de bevolking en de verhoudingen tussen de bevolkingsgroepen kennen.

‘De tous les faits qui forment le domaine de la statistique, les plus importants sont ceux qui se rapportent à la population’, verklaarden Heuschling en Quetelet eensgezind³. De *Commission centrale de Statistique* besteedde dan ook veel aandacht aan de bevolkingsstatistiek. Ze volgde hierbij een dubbel spoor, want *‘[l]a statistique de la population [...] comprend deux parties distinctes, qui se rapportent, l’une aux éléments constitutifs de la population, l’autre aux variations auxquelles ces mêmes éléments sont soumis. À la première partie correspond l’idée de recensement; à la seconde, celle de mouvement de l’état civil’*⁴.

De *Commission centrale de Statistique* zat wat de bevolkingsstatistieken betrof in een bevoorrechte positie. Deze thematische statistieken vielen onder de bevoegdheid van het *Bureau de Statistique générale* van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Het gedeelde ‘moederministerie’ en de persoonlijke band in de figuur van Heuschling vergemakkelijkten de contacten tussen het *Bureau de Statistique générale* en de *Commission centrale de Statistique*. De commissie kon daardoor nauw betrokken raken bij de statistieken van het *Bureau de Statistique générale*.

7.2 **Beweging. De *mouvements de la population et de l'état civil***

De grondvesten waarop de *Commission centrale de Statistique* de bevolkingsstatistiek wilde bouwen, waren niet eigen aan het 19de-eeuwse België. De statistiek van de bevolkingsbeweging – waaruit het aangroei of inkrimpen van het inwonertal bleek – werd mogelijk sedert de Oostenrijkse overheersing en zeker vanaf de annexatie bij Frankrijk op het einde van de 18de eeuw bijgehouden. Ook andere landen kenden deze (of een gelijksoortige) statistiek. Dit was onder meer het geval voor diverse Duitse staten, waaronder Pruisen (vanaf 1816) en Beieren (vanaf 1826). Toen het *Bureau de Statistique générale* vrijwel onmiddellijk na de onafhankelijkheid begon met de *mouvements de la population et de l'état civil* wees dit meer op continuïteit en conformering dan op vernieuwing. De inbedding van de *mouvements* in een bestaande traditie betekende echter niet dat het bijhouden ervan routineus of onprobleematisch verliep.

‘Dans le mouvement de l'état civil, on s'occupe des naissances, des mort-nés et des jumeaux, légitimes et illégitimes, avec la distinction des sexes; des décès en distinguant également les sexes ainsi que l'état civil, les âges et les causes de décès; des mariages aussi par état civil et par âge; des divorces; des mutations de domicile à l'entrée et à la sortie, etc.’, schreef Heuschling in 1845 over de jaarlijkse statistiek van de bevolkingsevolutie⁵.

De *mouvements* veronderstelden dat de burgerlijke staat en de verblijfplaats van elke inwoner bekend waren. Een gecombineerde studie van de burgerlijke stand en de bevolkingsregisters liet toe om het aantal geboorten, huwelijken, sterfgevallen en echtscheidingen en de migraties te volgen. Indien het bevolkingscijfer in een bepaald jaar gekend was (bijvoorbeeld door een volkstelling) dan kon het bevolkingsaantal in de volgende jaren worden berekend door het saldo van de bevolkingsbeweging hiermee te verrekenen. Om tot betrouwbare – volledige en juiste – cijfers over de bevolkingsevolutie en het afgeleide bevolkingscijfer te komen, was het bijgevolg nodig dat de burgerlijke stand en de bevolkingsregisters op een stipte en correcte manier werden bijgehouden⁶. Een basisvoorwaarde hiervoor was dat de gemeentebambtenaren en de inwoners voldoende vertrouwd waren met registreren en geregistreerd worden.

Bouwsteen burgerlijke stand

Nadat de katholieke parochiepriesters gedurende eeuwen de dopen, kerkelijke huwelijken en begrafenissen hadden bijgehouden, had de Franse overheid met het decreet van 20-25 september 1792 de officiële, ambtelijke burgerlijke stand ingevoerd. Op 17 juni 1797 (29 prairial jaar V) was dit decreet van kracht geworden in de ‘Belgische’ departementen. Na 1815 hadden de autoriteiten in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en vervolgens in het onafhankelijke België de burgerlijke stand verdergezet. Vanaf het einde van de 18de eeuw was de bevolking er daardoor aan gewoon geraakt de geboorten, huwelijken en overlijdens te melden bij de gemeenteambtenaren⁷. Omgekeerd, waren de ambtenaren eraan gewend deze aangiften op een min of meer gestandaardiseerde en geformaliseerde manier te noteren.

De burgerlijke stand veroorzaakte een omwenteling op het vlak van de registratieplicht van de inwoners en van de informatieverwerving door de overheid. Omstreeks 1800 stond de bevolking nog weigerachtig tegenover de burgerlijke stand, omdat ze de parochieregisters beschouwde als de basisregistratie van de sleutelmomenten in het leven en weinig belang hechtte aan een bijkomende registratie door de gemeente. Rond 1830 was de burgerlijke stand verankerd geraakt in de administratieve routine van de gemeentelijke autoriteiten en van de inwoners. De registratie van de burgerlijke stand veranderde in de loop van de 19de eeuw nauwelijks. Wel werd vanaf de jaren 1830 gebruik gemaakt van standaardformuleringen, wat de homogeniteit en uniformiteit van de aangiften ten goede kwam.

Een gemeenteambtenaar maakte voor elke geboorte, elk huwelijk en elk sterfgeval een akte op (in de praktijk bijgehouden in drie registers, één voor elk type akte)⁸. Naast de drie basisregisters – geboorten, huwelijken, sterfgevallen – hielden vooral de grotere gemeenten en steden bijkomende registers bij waarin ze bijvoorbeeld de akten van erkenningen of adopties en van echtscheidingen noteerden.

Een belangrijk hulpregister was dat van de doodgeborenen dat in 1849 werd ingevoerd⁹. Aanvankelijk werd in veel overlijdensakten geen onderscheid gemaakt tussen de kinderen die levenloos ter wereld waren gekomen en de kinderen die waren gestorven tussen de geboorte en het moment van de aangifte. Dit gaf een vertekend beeld van de zuigelingensterfte, wat onder meer storend was voor het wetenschappelijk en geneeskundig onderzoek over de (oorzaken van de) kraambed- en kindersterfte. Om die reden plaatste de arts Sauveur het thema van de doodgeborenen in het midden van de jaren 1840 op de agenda van de *Commission centrale de Statistique*¹⁰.

Met de hulp van de provinciegouverneurs en de provinciale commissies voor de statistiek, bestudeerde de *Commission centrale de Statistique* de wijze waarop de doodgeborenen kinderen in diverse gemeenten in de akten van de burgerlijke stand werden

genoteerd. Mede op basis van de gedane vaststellingen werd op 1 januari 1849 een uniform registratiesysteem voor de doodgeborenen ingevoerd. De gemeentelijke autoriteiten begonnen op die datum met een register waarin een onderscheid werd gemaakt tussen de kinderen die overleden waren tijdens de bevalling, de baby's die nadien waren gestorven en de kinderen die (na minstens 180 dagen zwangerschap) levenloos ter wereld waren gekomen¹¹. Het register zorgde echter niet voor de gewenste eenvormigheid in de registratie van de doodgeborenen. Het werd eind 1867 weer afgeschaft.

Bouwsteen bevolkingsregisters

De wet van 19-22 juli 1791 had de Franse gemeentelijke autoriteiten ertoe verplicht lijsten van alle inwoners (met vermelding van hun naam, leeftijd, geboorteplaats, domicilie en beroep) aan te leggen. De bevolkingslijsten of -registers waren op 15 december 1795 (24 frimaire jaar IV) in de 'Belgische' departementen ingevoerd en nadien waren ze met wisselend enthousiasme verdergezet door de autoriteiten van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en het onafhankelijke België. Tussen 1815 en 1830 had de centrale overheid in Den Haag meerdere nominatieve bevolkingslijsten op basis waarvan de bevolkingsregisters konden worden opgesteld laten aanleggen. Het had evenwel tot de volkstelling van 1829-1830 geduurd vooraleer hiervan echt werk was gemaakt.

In 1846 waren de gemeenten met een bevolkingsregister nog steeds meer een uitzondering dan de regel¹². De centrale overheid besliste daarom dat de volkstelling van dat jaar als basis voor nieuwe, verplicht bij te houden bevolkingsregisters moest dienen¹³. De inlichtingen uit de huishoudelijke telfiches werden verwerkt tot registers waarin alle wettelijke inwoners van de gemeente (op 1 januari 1847) werden opgenomen¹⁴.

Voor elk huishouden (een samenlevingsverband van twee of meer personen, of een alleenstaande) in de gemeente werd in het bevolkingsregister een pagina voorbehouden. Van elk lid van het huishouden (met inbegrip van het meerderjarig inwonend dienstpersoneel) werd naast de naam het beroep, de geboorteplaats, de leeftijd of geboortedatum, de burgerlijke staat, de datum van aankomst in de gemeente, de vorige verblijfplaats en de datum van vertrek (met vermelding van de nieuwe woonplaats) of van overlijden genoteerd. Alle veranderingen in de samenstelling van het huishouden – door geboorte, huwelijk of overlijden, door adresverandering en door verandering van beroep – werden bijgehouden. Terwijl de akten van de burgerlijke stand enkel welbepaalde momenten in het leven vastlegden, lieten de bevolkingsregisters een continu beeld van de samenstelling van de huishoudens zien.

Het bijhouden van de bevolkingsregisters verbeterde na de volkstelling van 1846, maar toch bleven zij meer dan de burgerlijke stand lijden onder een gebrekkige regis-

tratie. Vele gemeentelijke bevolkingsdiensten waren slecht georganiseerd, en de bevolking verzuimde veranderingen in het huishouden aan te geven. Vooral het bijhouden van de adreswijzigingen leed hieronder. De overige informatie in de bevolkingsregisters – beroep, burgerlijke staat – kon in andere administratieve bronnen worden teruggevonden, maar wie verhuisde zonder dit te melden aan de bevolkingsdienst verdween uit het blikveld van de overheid.

In oktober 1850, bijvoorbeeld, stelde de *Commission centrale de Statistique* vast dat de bevolkingsregisters van Elsene na 1846 niet waren aangevuld of bijgewerkt¹⁵. De commissie, die hierin het advies van de lokale politiecommissaris volgde, stelde aan minister van Binnenlandse Zaken Rogier voor om (deels op kosten van de gemeente) een nieuwe volkstelling te organiseren en nieuwe bevolkingsregisters samen te stellen. De commissie hoopte zo een voorbeeld te stellen voor alle gemeenten die het niet nauw namen met het bijhouden van de bevolkingsregisters, maar het is niet duidelijk of ze haar voornemen ten uitvoer bracht.

Met de medewerking van de *Commission centrale de Statistique* werkte de centrale overheid na 1846 verder aan een gesloten systeem waarin elke inwoner in haar/zijn gewoontelijke woonplaats één keer in het bevolkingsregister was ingeschreven¹⁶. De bevolkingsregisters steunden op een dubbele registratieplicht. De gemeenten hadden de plicht de bevolkingsregisters bij te houden door er de gegevens uit de burgerlijke stand en de aangiften van de adreswijzigingen in te noteren¹⁷. De inwoners die zich in een gemeente vestigden of eruit vertrokken, waren verplicht dit te melden¹⁸. Wie verhuisde naar een andere gemeente moest dit aangeven bij de gemeente van vertrek en van aankomst; de gemeente van vertrek kon een inwoner pas schrappen uit het bevolkingsregister nadat de gemeente van aankomst de inwoner in haar bevolkingsregister had ingeschreven. De volkstellingen, die met de wet van 2 juni 1856 aan de bevolkingsregisters werden vastgeklonken, dienden als controle. De bevolkingsregisters werden na elke telling met de huishoudelijke telkaarten (telformulieren) vergeleken en aangevuld of herbegonnen.

De bevolkingsregisters genereerden een kluwen aan officiële papieren en een cascade aan controlemechanismen, maar dit belette niet dat er mensen door de mazen van het net glipten¹⁹. De bevolkingsregisters werden nochtans veelvuldig gecontroleerd²⁰. De arrondissementscommissarissen (de provinciegouverneurs in de steden die niet onder een arrondissementscommissaris vielen) hielden toezicht op het bijhouden van de bevolkingsregisters en brachten hierover jaarlijks verslag uit. Ook de voorzitter en de secretaris van de *Commission centrale de Statistique* (eventueel samen met andere commissieleden) en de ambtenaren van Binnenlandse Zaken konden controles uitvoeren. In juni, juli, oktober en november 1847 bezochten Heuschling en Quetelet – in Antwerpen, Limburg, Oost- en West-Vlaanderen en Vlaams-Brabant vergezeld van Visschers en in Waals-Brabant in het gezelschap van Stevens – 53 steden en 67 landelijke gemeenten om er de bevolkingsregisters te controleren. In augustus, sep-

tember en oktober 1858 deden Heuschling en Quetelet zeven van de negen provinciehoofdplaatsen, 11 andere steden en 25 landelijke gemeenten aan. De drukke agenda, en dus de snelheid waarmee de bezoeken afgelegd moesten worden, doet twijfels rijzen over de doeltreffendheid van de inspectierondes. In de jaren 1860 werd nagedacht over het oprichten van provinciale bureaus voor de statistiek die zich met het toezicht op de bevolkingsregisters zouden bezighouden (iets wat de provincie West-Vlaanderen een decennium eerder al had voorgesteld). Dit voorstel werd niet verder uitgewerkt. Wel werd in 1864 beslist om in elke gemeente één ambtenaar aan te stellen voor de bevolkingsregisters en de burgerlijke stand, wat een wederzijds controle vergemakkelijkte²¹. Bij de volkstelling van 1866 moest worden nagekeken of de personen die in de gemeente X als tijdelijk afwezig opgeschreven waren in Y als tijdelijk aanwezig genoteerd stonden en vice versa. Het is niet duidelijk of de gemeenten zich met dit omvangrijke werk hebben beziggehouden²².

De problemen met de bevolkingsregistratie hadden een onmiddellijke weerslag op het bevolkingscijfer. Het kwam geregeld voor dat mensen zich na een verhuis wel in hun nieuwe gemeente lieten inschrijven, maar in hun oude woonplaats niet werden geschrappt. Het aantal nieuwe inschrijvingen overtrof het aantal uitschrijvingen jaarlijks met 6000 tot 9000 inwoners²³. België telde daardoor volgens de bevolkingsregisters jaar na jaar meer inwoners, terwijl het in de praktijk ging om mensen die in twee of meer gemeenten waren ingeschreven. Tussen 1844 en 1851 werd een fictieve aangroei van meer dan 48000 en tussen 1852 en 1859 van bijna 69000 personen gerealiseerd²⁴.

De gouverneur van West-Vlaanderen toonde op het einde van de jaren 1850 aan dat achter het 'overschot' aan inschrijvingen een zeer diverse realiteit schuilging²⁵. Behalve mensen die zich ergens inschreven zonder dat ze elders waren uitgeschreven, kwam het voor dat inwoners verdwenen doordat ze zich lieten uitschrijven zonder zich in een andere gemeente te laten inschrijven. Daarnaast waren er adreswijzigingen die nergens werden gemeld: niet in de gemeente van vertrek en niet in die van aankomst²⁶.

Wie in geen enkele gemeente in het bevolkingsregister was ingeschreven, bestond niet voor de administratie en al evenmin voor de overheidsstatistiek. Deze 'onzichtbare' inwoners lijken niet de grootste bekommernis van de *Commission centrale de Statistique* te zijn geweest. Zij probeerde vooral de (meer courante) dubbele inschrijvingen te voorkomen. Dat niet iedereen over een geregistreerde verblijfplaats beschikte, zorgde nochtans voor problemen, niet het minst vanuit politieel oogpunt. De ordehandhaving was echter niet de zorg van de *Commission centrale de Statistique*, die de bevolkingsregisters vooral beschouwde als een administratief en statistisch instrument²⁷.

Op 6 maart 1861 richtten de inwoners van het arrondissement Charleroi een petitie aan de Kamer van Volksvertegenwoordigers²⁸. Ze klaagden over het toenemend aantal misdaden in hun streek. De kern van het probleem was, aldus de ondertekenaars, dat de politie niet kon optreden tegen de arbeiders (die, zo werd verondersteld, de oorzaak van de problemen waren), omdat van velen de woonplaats niet gekend was. Deze petitie, het rapport van de arrondissementscommissaris van Charleroi over de bevolkingsregisters en de aandacht die minister van Binnenlandse Zaken Rogier aan de zaak besteedde, zorgden ervoor dat Heuschling en Quetelet in de lente van 1861 in Charleroi en omgeving de bevolkingsregisters gingen controleren²⁹. Tijdens hun inspectiebezoek stelden de secretaris en de voorzitter van de commissie voor de statistiek vast dat veel arbeiders inderdaad verzuimden aangifte te doen van adreswijzigingen. Ze riepen de politie op om vaker de logementshuizen en de werkboekjes te controleren om zo te bewerkstelligen dat de arbeiders op termijn spontaan adreswijzigingen gingen melden.

***Bouwwerk* Mouvements de la population et de l'état civil**

De elementen uit de burgerlijke stand (geboorten, huwelijken, overlijdens) en uit de bevolkingsregisters (interne en externe migraties) werden samengevoegd tot de *mouvements de la population et de l'état civil*. Na 1830 vulden de gemeentelijke autoriteiten de tabellen die in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden waren gebruikt, verder in. Maandelijks schreven ze in een *état du mouvement de la population* het aantal geboorten en sterfgevallen (per geslacht) en het aantal huwelijken uit de registers van de burgerlijke stand over³⁰. De gemeenten hielden daarnaast een aparte statistiek bij van de overledenen per leeftijdsgroep en per geslacht. Via de arrondissementscommissarissen en de provinciegouverneurs bereikten de *mouvements* het *Bureau de Statistique générale*, waar de gemeentelijke en provinciale cijfers werden samengegeld tot nationale totalen. Het geboorte-, sterfte- en migratiesaldo (de jaarlijkse bevolkingsaan groei of -afname) werd bij de uitkomsten van de volkstelling van 1829-1830 geteld om tot het totale bevolkingscijfer te komen.

Omstreeks 1840 waren de gemeentelijke verzamelstaten aan vernieuwing toe en op 16 juni 1841 vroeg Heuschling hierover het advies van de jonge *Commission centrale de Statistique*. Heuschling, sedert kort aan het hoofd van het *Bureau de Statistique générale* en dus verantwoordelijk voor de *mouvements*, wilde maandelijks per gemeente informatie inwinnen over het aantal geboorten, tweelingen, doodgeborenen, wettige en onwettige kinderen van beide geslachten, het aantal overlijdens, huwelijken en echtscheidingen en het aantal mensen dat van woonst veranderde³¹. Na een gunstig advies van een werkgroep bestaande uit Ducpétiaux, Quetelet, Smits en Heuschling keurde de *Commission centrale de Statistique* op 4 augustus 1841 drie nieuwe standaardtabellen voor de *mouvements* goed.

In een eerste tabel vulden de gemeenten maandelijks het aantal wettige en onwettige kinderen, tweelingen, doodgeborenen, overlijdens, huwelijken, echtscheidingen en adresveranderingen en jaarlijks het op basis hiervan berekende bevolkingscijfer in. De sterfgevallen per maand en per leeftijd kwamen in een tweede tabel en de huwelijken, ingedeeld volgens de leeftijd en de burgerlijke staat van de partners op het moment van het huwelijk, in een derde tabel. Minister van Binnenlandse Zaken Nothomb maakte de standaardformulieren op 30 september 1841 via de provincies aan de gemeenten over en bepaalde dat zij voor de *mouvement* over 1841 voor het eerst moesten worden gebruikt³².

Door de ervaring ‘wijs’ geworden, bracht de commissie voor de statistiek in de volgende jaren enkele wijzigingen in de tabellen aan³³. Vanaf 1842 maakten de *mouvements* een onderscheid tussen de levend en de levenloos geboren tweelingen. Om te vermijden dat sommige sterfgevallen tweemaal werden geteld, noteerden de gemeentelijke administraties inwoners van de gemeente die elders waren overleden, voortaan apart. Vanaf 1843 keken ze bij het opstellen van de *mouvements* enkel nog naar de geboorte- of sterftedatum en niet langer naar de datum van de akte. In de tabel van de sterfgevallen noteerden de gemeenten in 1844 voor het eerst de burgerlijke staat, waardoor het mogelijk was om sterftetafels op te stellen voor gehuwden, ongehuwden en weduwen. Hier overbruggen de *mouvements* de beleidsgerichte en de meer wetenschappelijke ambities van de leden van de *Commission centrale de Statistique*. De sterftetafels waren een stokpaardje van de politieke rekenkundigen, de sociale statistici en niet het minst van Quetelet³⁴. De sterftetafels per burgerlijke staat waren daarenboven interessant voor het beleid (bijvoorbeeld voor het gezondheidsbeleid) én ze hadden een onmiddellijk praktisch nut voor de pensioenkas en de levensverzekeringsmaatschappijen.

Tot 1851 werden de *mouvements (de l'état civil)* jaarlijks onder de hoofding van de *statistique générale* uitgegeven. Onder toezicht van de commissie bundelde het bureau voor de statistiek het gemeentelijke, arrondissementele, provinciale en nationale cijfermateriaal tot een publicatie van een 250-tal pagina's³⁵. (Figuur 7.1)

Figuur 7.1. Omvang van de mouvements de l'état civil

Mouvements (jaar van uitgave)	Aantal pagina's inleiding + corpus
Mouvement 1840 (1842)	X + 322
Mouvement 1841 (1843)	VIII + 258
Mouvement 1842 (1844)	XI + 256
Mouvement 1843 (1844)	X + 256
Mouvement 1844 (1845)	X + 266
Mouvement 1845 (1846)	IX + 265
Mouvement 1846 (1848)	X + 266
Mouvement 1847 (1848)	IX + 265

Figuur 7.1. Omvang van de mouvements de l'état civil (vervolg)

Mouvements (jaar van uitgave)	Aantal pagina's inleiding + corpus
Mouvement 1848 (1849)	X + 267
Mouvement 1849 (1850)	XI + 279
Mouvement 1850 (1851)	X + 269

Bron: *Population. Relevé décennal - 1831 à 1840. Mouvement de l'état civil de 1840*, Bruxelles, 1842; *Population. Mouvement de l'état civil pendant l'année [1841-1850]*, Bruxelles, 1843-1851.

In de publicatie waren de diverse elementen van de burgerlijke staat te vinden per gemeente, per administratief arrondissement en voor het hele land, evenals het berekende bevolkingscijfer per gemeente, militiekanton, vredegerechtkanton, administratief en gerechtelijk arrondissement³⁶. Per maand en per geslacht werd het aantal wettige en onwettige geboorten, doodgeborenen en tweelingen, het aantal sterfgevallen (per leeftijd), het aantal huwelijken (ingedeeld volgens de leeftijd en de burgerlijke staat van de partners) en het aantal miliciens meegedeeld. Ook de migraties (onderverdeeld in de inwoners die in de gemeente toekwamen en zij die eruit vertrokken) werden in de *mouvements* opgenomen.

In tegenstelling tot in de *Exposés de la situation du royaume* en de *Documents statistiques*, waarin de getallen in hun onbewerkte vorm werden weergegeven en elke interpretatie aan de lezer werd overgelaten, gingen de *mouvements* vrij ver in het bewerken van het materiaal. Het was de bedoeling om de lokale invloeden, evenals de impact van de maanden en de seizoenen op de burgerlijke stand en de bevolking te bepalen³⁷. Hierin weerklonk Quetelets zoektocht naar sociale wetmatigheden³⁸. Tegelijk kregen de *mouvements* de goedkeuring van de overheidsstatistici. Hoewel de *mouvements* niet uitdrukkelijk werden voorgesteld als illustraties van de voorspoed van het land, kregen ze door er een cumulatief overzicht van de bevolkingssterkte in op te nemen, wel dit karakter.

Na de *mouvement* van 1850 zette het ministerie van Binnenlandse Zaken de jaarlijkse publicatie stop. Een eenduidige verklaring is hiervoor niet te vinden. Er kan niet worden uitgesloten dat de ambtelijke statistici in de *Commission centrale de Statistique* zich gingen verzetten tegen de naar de sociale fysica neigende *mouvements*. Het stopzetten van de publicatie kan een reactie zijn geweest op de toenemende weerstand in het parlement tegen de omvang van de overheidsstatistiek. De *Commission centrale de Statistique* kan de publicatie vrijwillig hebben stopgezet om een budgettaire marge te creëren om met een jaarlijkse uitgave van 'algemene' statistieken te beginnen³⁹.

Zeker is dat het stopzetten van de publicatie niet betekende dat de *Commission centrale de Statistique* en het *Bureau de Statistique générale* hun interesse voor de jaarlijkse bevolkingsevolutie verloren. Zij gingen na 1850 door met het bijeenbrengen van het basismateriaal, maar gaven de resultaten niet langer integraal uit. Vanaf 1857 verschenen de geaggregeerde cijfers in de *Documents statistiques*.

De niet aflatende belangstelling voor de statistiek van de bevolkingsbeweging bleek onder meer toen de *Commission centrale de Statistique* eind 1867 nieuwe gemeentelijke invulformulieren uitwerkte⁴⁰. De tabellen voor de registratie van de sterfgevallen (met aanduiding van de leeftijd en de burgerlijke staat van de overledene en de maand van overlijden, model IIIb, en volgens de doodsoorzaak, model IIIa) en de huwelijken (ingedeeld volgens de huwelijksleeftijd en de burgerlijke staat voor het huwelijk en met opgave van de echtscheidingen en de erkenningen en wettigingen van natuurlijke kinderen, model IV) bleven behouden⁴¹. Voor de geboorten werd een gelijkwaardige tabel ingevoerd (model II). De borelingen werden ingedeeld in wettige en onwettige kinderen; de tweelingen en doodgeborenen werden apart bijgehouden. Deze drie tabellen werden door de gemeenten ingevuld aan de hand van de registers van de burgerlijke stand. Een vierde tabel (model I) was bedoeld voor de registratie van de bevolkingsevolutie, opgebouwd uit de geboortecijfers, de sterftcijfers en de migraties (uit de bevolkingsregisters). Het *Bureau de Statistique générale* verwerkte de vier tabellen tot een *mouvement de la population* (op basis van tabel I) en een *mouvement de l'état civil* (tabellen II, III en IV).

Eén van de belangrijkste inhoudelijke verschillen tussen de *mouvements* voor en na 1867 was dat voortaan de doodsoorzaken werden geregistreerd. Dit was mogelijk, omdat de gemeenten vanaf 1851 verplicht een doodsoorzakenregister bijhielden⁴². De *Commission centrale de Statistique* hield zich, onder meer op vraag van de *Académie royale de Médecine*, van in het begin van de jaren 1840 bezig met het uniformeren en harmoniseren van de doodsoorzakenregistratie. De statistiek van de doodsoorzaken was zowel vanuit hygiënisch als vanuit medisch oogpunt van belang en vormde een vertrekpunt voor sociaal beleid én voor sociale eisen. De commissie hoopte dat een eenvormige doodsoorzakenregistratie haar zou toelaten algemene uitspraken te doen over '*l'état sanitaire du pays et les maladies mortelles qui dominent [...] dans de certaines professions, dans de certaines localités ou à certains âges*'⁴³.

In de vroege jaren 1840 stelde de *Commission centrale de Statistique* voor om de vaststelling van de doodsoorzaken over te laten aan *médecins vérificateurs*, die zich hiervoor zouden beroepen op een uniforme nomenclatuur⁴⁴. Voorts beval ze het bijhouden van aparte doodsoorzakenregisters aan. Tot omstreeks 1850 hielden de meeste provincies en gemeenten (als ze de doodsoorzaken al registreerden) vast aan een eigen registratiesysteem. Niet zelden gebeurden de overlijdensaangiften zonder tussenkomst van een arts en leidde de verantwoordelijke ambtenaar uit het verhaal van een vriend of familielid van de overledene naar eigen goeddunken een doodsoorzaak af. De doodsoorzakenregistratie miste daardoor systematiek, eenvormigheid en wetenschappelijke onderbouwing.

De cholera-epidemie van 1849 zorgde voor een doorbraak in de doodsoorzakenregistratie. Om een adequaat gezondheidsbeleid te voeren en de epidemie in te dijken was het nodig de choleradoden te lokaliseren en te tellen. De registratie van de cholera-

doden werd in 1851 uitgebreid naar alle sterfgevallen. Aan de hand van de verklaringen van de arts die de dood had vastgesteld, noteerde de ambtenaar van de burgerlijke stand in een doodsoorzakenregister de naam, het geslacht, de leeftijd, de burgerlijke staat, de plaats van overlijden, de eventuele medische behandeling en de reden van overlijden. Sommige steden, zoals Brussel en Luik, duiden artsen aan die zich bezighielden met de registratie en controle van de doodsoorzaken (*médecins vérificateurs*). Elders werd de registratie overgelaten aan de behandelende arts. Vanaf 1 januari 1867 beschikten zij hiervoor over een – verplicht te gebruiken – nomenclatuur van doodsoorzaken gebaseerd op de internationale nomenclatuur die in 1855 tijdens het internationale statistische congres in Parijs was goedgekeurd⁴⁵. Dit kwam de eenvormigheid van de registratie ten goede, al vonden de artsen en de gemeenteambtenaren niet altijd even gemakkelijk hun weg in de meer dan 100 officiële doodsoorzaken.

7.3 Stilstand. De volkstellingen

De volkstellingen waren ongeveer even oud als de *mouvements de la population et de l'état civil*. In de Verenigde Staten van Amerika werden vanaf 1790 om de tien jaar bevolkingstellingen georganiseerd; in Engeland was dat vanaf 1801 eveneens het geval. Na enkele bevolkingsregistraties door de Oostenrijkse en de Franse bewindslui was in 1800 (jaar VIII) de eerste 'Belgische' volkstelling van de 19de eeuw gehouden⁴⁶. In één momentopname waren alle inwoners geteld en ingedeeld in vijf categorieën: gehuwde mannen en weduwnaars, gehuwde vrouwen en weduwes, ongehuwde mannen, ongehuwde vrouwen en afwezige militairen. In 1806 was de bevolking na een telling ingedeeld in ongehuwde mannen, ongehuwde vrouwen, gehuwde mannen, gehuwde vrouwen, weduwen, weduwnaars en afwezige militairen. In 1811 was de poging om de bevolking te tellen mislukt, omdat veel gemeenten niet meer dan schattingen en berekeningen op basis van de *mouvements de la population* aan de centrale overheid in Parijs hadden doorgegeven. De telling van 1816 had evenmin het gewenste resultaat opgeleverd en was daarom in 1818 en 1820 overgedaan⁴⁷.

De volkstelling van 1 januari 1830 was ingebed in een traditie van volkstellingen, maar had niettemin enkele innovaties in de bevolkingsstatistiek geïntroduceerd: periodiciteit (om de tien jaar), methodologische centralisatie (door het gebruik van huishoudelijke telformulieren) en een expliciete koppeling aan de bevolkingsregisters.

Het *Bureau de Statistique générale* concentreerde zich tussen 1830 en 1840 voornamelijk op de *mouvements de la population et de l'état civil*, maar daarna plaatste de *Commission centrale de Statistique* de volkstellingen weer centraal in de bevolkingsstatistiek. Het belang van een volkstelling kon volgens de commissie niet worden onderschat: '[U]n recensement bien fait comprendrait presque implicitement en lui-même toute la statistique du pays. Les tableaux numériques d'une population, quand ils

*sont dressés avec soin et avec tous les développements que réclame la science, sont une source féconde d'instruction; ils forment, dans les annales d'un peuple, la page la plus éloquente que puisse lire l'homme d'État*⁴⁸. De volkstellingen gaven inzicht in 'l'état physique et l'état moral d'un peuple, [...] le degré de sa force, de sa prospérité, [...] les tendances qui peuvent compromettre son avenir'⁴⁹.

Daarenboven vormden de volkstellingen binnen de bevolkingsstatistiek de noodzakelijke tegenhanger van de *mouvements*. De jaarlijkse *mouvements* (en daarbinnen in het bijzonder de bevolkingsregisters) registreerden de bevolking in beweging (dynamiek). De volkstellingen waren momentopnamen (stilstand): '*Le recensement a pour objet de déterminer le nombre des individus qui composent une population à une époque donnée, avec toutes les distinctions qu'elle comporte sous le rapport des sexes, de l'âge, de la qualité civile des personnes, de l'habitation, de la densité dans les villes et dans les campagnes, du séjour habituel ou momentané, de l'origine ou de la nationalité, de la croyance religieuse, de la langue parlée, des professions ou conditions, de l'état de fortune, etc.*'⁵⁰. Samen lieten de *mouvements* en de volkstellingen een doorlopend beeld van de bevolkingsevolutie en het bevolkingscijfer zien. De tellingen waren niet alleen complementair aan de *mouvements*. Ze dienden tevens als basis voor de berekende bevolkingscijfers en als ijkpunt voor de bevolkingsregisters.

Hoewel de *Commission centrale de Statistique* de volkstelling naar voor schoof als een noodzakelijke tegenhanger van de *mouvements de la population et de l'état civil*, duurde het enige tijd vooraleer de Belgische overheid deze sluitsteen van de officiële statistiek organiseerde. De eerste volkstelling moest in 1839 doorgaan, maar in de lente van dat jaar werden de tienjaarlijkse tellingen afgeschaft. In overeenstemming met artikel 19 van de gemeentewet van 1836 zou voortaan om de 12 jaar een volkstelling worden georganiseerd. De volgende volkstelling was daardoor gepland voor 1847, maar de *Commission centrale de Statistique* wilde niet zo lang wachten. Doordat veel gemeenten in het midden van de jaren 1840 geen bevolkingsregisters bijhielden, had de overheid nauwelijks zicht op de migraties (verhuizingen). Jaar na jaar raakte het in de *mouvements* berekende bevolkingscijfer verder verwijderd van het werkelijke bevolkingsaantal. Om te vermijden dat de *mouvements* deze geaccumuleerde fouten uit het verleden bleven meeslepen, vond de *Commission centrale de Statistique* dat een nieuwe volkstelling nodig was⁵¹.

Na een advies van de *Commission centrale de Statistique* in die zin gaf minister van Binnenlandse Zaken Nothomb in 1842 te kennen dat een nieuwe volkstelling wenselijk was⁵². In de komende jaren benadrukte de commissie herhaaldelijk het belang van een demografische telling⁵³. In het midden van de jaren 1840 raakten ook het parlement en de regering hiervan overtuigd, zodat de eerste volkstelling in het onafhankelijke België in de herfst van 1846 georganiseerd kon worden.

De nationale volkstelling van 15 oktober 1846 rondde de bevolkingsstatistiek af. Voortaan zou zij om de tien jaar worden herhaald, al dan niet in combinatie met een landbouw- en industrietelling. Naast de ‘bewegende’ *mouvements de la population et de l'état civil* stonden daardoor voortaan ‘stilstaande’ bevolkingstellingen.

7.4 Besluit. Foto en film

De demografische statistiek stond vanaf 1831 en sterker nog vanaf 1841 centraal in de statistiekproductie. In deze thematische statistiek kwamen diverse betrachtingen van de overheidsstatistiek samen. De bevolkingsstatistiek was nuttig voor het landsbestuur en voor het wetenschappelijk onderzoek, liet de sterkte van het land zien en stond (daardoor) voorop in de algemene statistiek. (Figuur 7.2) Door het cruciale belang dat de bevolkingscijfers voor de wetenschappers en de ambtenaren hadden, vormde de bevolkingsstatistiek een verbindingsteken tussen de verschillende ‘soorten’ statistiek en tussen de leden van de *Commission centrale de Statistique*. Het ruime belang van het bevolkingscijfer verklaart tevens waarom geheimhouding uitgesloten was en (minstens) de (basis)gegevens uit de bevolkingsstatistiek werden gepubliceerd.

Figuur 7.2. Kenmerken van de bevolkingsstatistieken

	Vorm	Doelstelling	Organisatie	Methodologie	Relatie met het intellectuele veld
<i>Mouvements de la population et de l'état civil</i>	Thematische statistiek	Beleidsinstrument	Concentratie	Centralisatie	Tijdelijke openbaarheid Isolement
Volkstellingen	Thematische statistiek	Beleidsinstrument	Concentratie	Centralisatie	Openbaarheid Isolement

Terwijl vele thematische statistieken aan de aandacht van de *Commission centrale de Statistique* ontsnapten, slaagde ze er wel in greep te krijgen op de bevolkingsstatistiek. De commissie trad naast en samen met het *Bureau de Statistique générale* op als informatieverzamelaar.

De *Commission centrale de Statistique* stelde een demografische statistiek opgebouwd uit bewegende beelden en momentopnamen op punt. Ze klonk daarin de (reeds voor 1841 bestaande) jaarlijkse staten van de bevolkingsevolutie (beweging) en de volkstellingen (stilstand) aan elkaar vast. De *mouvements de la population et de l'état civil* en de volkstellingen wierpen samen een ononderbroken licht op de omvang en de samenstelling van de bevolking. De *mouvements* – en in het bijzonder het meest dynamische element daarin: de bevolkingsregisters – toonden als in een film hoe de bevolking jaar na jaar aangroeide of afnam. De volkstellingen waren foto's waarin een dwarsdoorsnede van de bevolking werd vastgelegd. De film en de foto's waren complementair en tegelijk dienden de foto's om de film te kalibreren. De tijdens de volks-

tellingen getelde bevolkingcijfers dienden als basis voor de bevolkingsregisters en werden jaar na jaar gebruikt om het bevolkingcijfer in de *mouvements* te berekenen.

Dit gesofisticeerde samenspel van stilstand en beweging weerspiegelde de permanente bekommernis van de *Commission centrale de Statistique* om 'alles' te tellen: geen enkele inwoner, geen enkel centraal moment uit diens leven, geen enkele adreswijziging mocht aan de aandacht van de overheidsstatistiek ontsnappen. De inzet van de zoektocht naar de 'perfecte' bevolkingsregistratie, die elke inwoner voortdurend in het blikveld van de statistiek (en van de overheid) zou houden, was hoog. De demografische statistiek bracht een bureaucratische machine op gang en mobiliseerde op bijna permanente wijze de gemeentelijke administraties en de bevolking.

De zoektocht naar een perfect registratiesysteem reflecteerde de idee dat partiële kennis geen betrouwbare kennis was. Tegelijk trad de bevolkingsstatistiek buiten de paden die de overheidsstatistiek traditioneel bewandelde. In de *mouvements* was plaats voor berekeningen en het zoeken naar wetmatigheden. De statistieken van de bevolkingsevolutie sloegen zo een brug tussen de ambtelijke en de wetenschappelijke statistici. Ze verzoenden de diverse strekkingen in de *Commission centrale de Statistique* door ruimte te laten voor de *grandeur* van het land én voor de wetten van de samenleving.

Eindnoten

1. Vergadering CCS 4/10/1865, in: *BCCS*, 1866, X, (processen-verbaal) p.119. In het *Bulletin* van de *Commission centrale de Statistique* staan diverse verhalen van mensen die problemen hadden bij hun inschrijving in het bevolkingsregister. Zie bijvoorbeeld ook het verhaal van Rosalie Beausire: Vergadering CCS 3/2/1869, in: *BCCS*, 1872, XII, (processen-verbaal) p.37.
2. N.RANDERAAD, Negentiende-eeuwse bevolkingsregisters als statistische bron en middel tot sociale beheersing, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, XXI, 1995, 3, p.341. De titel van deze paragraaf werd ontleend aan Quetelet, die schreef dat ‘*La population est l’élément statistique par excellence; il domine nécessairement tous les autres, puisqu’il s’agit, avant tout, du peuple et de l’appréciation de son bien-être et de ses besoins*’. A.QUETELET, *Lettres à S.A.R. le Duc régnant de Saxe-Cobourg et Gotha, sur la théorie des probabilités, appliquée aux sciences morales et politiques*, Bruxelles, 1846, p.270.
3. X.HEUSCHLING, A.QUETELET, Congrès de Statistique – 1853, in: *BCCS*, 1853, V, (processen-verbaal) p.110.
4. X.HEUSCHLING, Bibliographie sur le Mouvement de l’état civil en Belgique pendant les quatre années 1841 à 1844. Compte-rendu, in: *BCCS*, 1845, II, (bibliografie) p.190.
5. *Ibidem*, p.191. In dit citaat gebruikte Heuschling de term ‘*mouvement de l’état civil*’. Elders in zijn *Bibliographie* had hij het over de ‘*mouvement de la population*’. In de praktijk werden beide begrippen in de 19de eeuw dooreen gebruikt. Strikt genomen slaat de *mouvement de l’état civil* op de evolutie en de indeling van de bevolking volgens burgerlijke staat, terwijl de *mouvement de la population* (ook) op migraties betrekking heeft. De Belgische *mouvements* omvatten beide elementen: burgerlijke staat en migraties.
6. Over de burgerlijke stand, de bevolkingsregisters en de jaarlijkse bevolkingsstatistiek: E.VAN-HAUTE, Bevolking, arbeid, inkomen, in: J.ART, E.VANHAUTE (eds.), *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19de en de 20de eeuw*, Gent, 2003, pp.140-147.
7. P.VAN DEN EECKHOUT, De gemeenten en de lokale openbare instellingen, in: P.VAN DEN EECKHOUT, G.VANTHEMSCHE (eds.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België*, Brussel, 1999, pp.61-65.
8. Voor de inhoud van de verschillende akten: H.BALTHAZAR, J.DE BELDER, J.HANNES, J.VERHELST, *Enkele bronnen voor de sociale geschiedenis van de XIXe eeuw (1815-1914)*, Leuven/Parijs, 1961, pp.9-14.
9. M.POULAIN, Évolution des statistiques démographiques belges disponibles au niveau communal depuis la fin du XVIIIe siècle, in: *Revue belge de géographie*, CV, 1981, 5, p.213.
10. Vergadering CCS 31/1/1844, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) pp.33-34.
11. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 13/12/1848, in: *BAMI*, 1849, II, pp.592-593.
12. X.HEUSCHLING, A.QUETELET, Rapport au ministre de l’Intérieur, sur la tenue des registres de population, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) p.214. Over de bevolkingsregisters: R.LEBOUTTE, R.OBOTELEA, Les registres de population en Belgique. Génèse d’une technique administrative et d’une source de démographie historique, in: *Bulletin de la Commission royale d’Histoire*, CLIV, 1988, pp.285-305.
13. De *Commission centrale de Statistique* adviseerde het ministerie van Binnenlandse Zaken in die zin (en trad mogelijk zelfs sturend op). Vergadering CCS 18/4/1845, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) pp.87-88.

14. Dit in tegenstelling tot de volkstelling die de feitelijke bevolking in de gemeente als uitgangspunt nam. Over de terminologie (wettelijke versus feitelijke bevolking en wettelijke versus gewone verblijfplaats): E.VANHAUTE, Art.cit., pp.131-132.
15. Vergadering CCS 18/10/1850, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) pp.109-110.
16. Zie onder meer: KB 30/6/1846; wet 2/5/1856; KB 14/7/1856; Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 24/6/1864, in: *BCCS*, 1866, X, (officiële akten) pp.138-150; KB 31/10/1866; Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 27/12/1866, in: *BAMI*, 1867, XX, pp.915-929. Mensen met twee verblijfplaatsen – bijvoorbeeld een zomer- en een winterhuis – konden in twee verschillende bevolkingsregisters ingeschreven staan. Omzendbrief gouverneur Oost-Vlaanderen aan gemeenten 27/10/1846, in: *Mémorial administratif de la Flandre orientale*, [1846,] LX, p.685. Minderjarig inwonend dienstpersoneel bleef officieel bij de ouders wonen, maar werd ter informatie toch genoteerd bij de werkgever. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 24/6/1864.
17. De gemeenten met een groot bevolkingsverloop mochten hulpresters aanleggen voor de registratie van de arbeiders en het dienstpersoneel. De laatste adreswijzing van deze bevolkingsgroepen werd eenmaal per jaar overgeschreven in de reguliere bevolkingsregisters.
18. In 1854 ondermijnde een arrest van het Hof van Cassatie de afdwingbaarheid van de registratieplicht van de inwoners. De instructie bij het KB van 30 juni 1846 gaf de gemeenten de toestemming hun politiereglement aan te passen, zodat inwoners die nalieten adreswijzigingen te melden vervolgd konden worden. Artikel 20-21, Instruction pour l'exécution du recensement général, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) p.43. Het Hof van Cassatie verklaarde deze bepalingen ongeldig na een klacht van twee inwoners uit Kortrijk. De gerechtelijke beslissing verlamde de bevolkingsregisters. De gemeenten uit het arrondissement Verviers stuurden in september 1855 een petitie naar de Kamer waarin ze aandrongen op een wettelijke regeling. Die kwam er net geen jaar later toen de verplichting om adreswijzigingen aan te geven en de strafbaarheid van inbreuken op de bevolkingsregistratie wettelijk werden vastgelegd. Zie hierover: Document 192, in: *Documents parlementaires. Recueil des pièces imprimées par ordre de la Chambre des représentants. Session de 1855-1856*, Bruxelles, 1856, IV, pp.11-15.
19. De registratieplicht genereerde een papierberg, met (gestandaardiseerde) bewijzen van vertrek voor degene die wilde verhuizen, papieren die van de gemeente van aankomst naar die van vertrek moesten worden gestuurd, ontvangstbewijzen die de gemeente van vertrek naar de gemeente van aankomst diende te zenden, controleformulieren die de gemeente van vertrek naar de vermoedelijke gemeente van aankomst moest sturen wanneer ze geen melding ontving dat de persoon aan wie zij een bewijs van vertrek had meegegeven in zijn nieuwe woonplaats was aangekomen, registers van aankomst en van vertrek,... De gemeenten hielden (maandelijkse) lijsten van aankomst en vertrek bij om het overzicht over het bevolkingsverloop te behouden. In 1866 werden de registers van vertrek verplicht gesteld; de registers van aankomst zouden pas in 1900 verplicht worden. P.VAN DEN EECKHOUT, Art.cit., p.69.
20. Over de controle op de bevolkingsregisters: X.HEUSCHLING, A.QUETELET, Art.cit., pp.212-239; Vergadering CCS 19/3/1850, in: *BCCS*, 1853, V, (processen-verbaal) pp.37-43 (adviezen van de provinciegouverneurs over de controle op de bevolkingsregisters); X.HEUSCHLING, A.QUETELET, Vérification des registres de population. Rapports adressés à M. le ministre de l'Intérieur, in: *BCCS*, 1860, VIII, (processen-verbaal) pp.75-79; Idem, Vérification des registres de population. Rapports adressés à M. le ministre de l'Intérieur, in: *BCCS*, 1866, IX, (processen-verbaal) pp.77-82.
21. Minister van Binnenlandse Zaken De Theux had reeds in 1847 aanbevelingen in die zin gedaan. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 12/2/1847, in: *BCCS*, 1847, III, (officiële akten) p.164.

22. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 10/1/1867, in: *BCCS*, 1869, XI, (officiële akten) p.300.
23. [X.HEUSCHLING, A.QUETELET,] Introduction, in: *Population. Recensement général (31 décembre 1856), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1861, p.VII.
24. Respectievelijk 48040 en 68936 inwoners volgens de cijfers van de *Commission centrale de Statistique*. Vergadering CCS 3/4/1861, in: *BCCS*, 1866, IX, (processen-verbaal) p.26. Voor de jaren 1847, 1848, 1849 en 1850 alleen al ging het om een overschot van ongeveer 33000 inschrijvingen. Vergadering CCS 2/8/1854, in: *BCCS*, 1855, VI, (processen-verbaal) p.646.
25. Vergadering CCS 3/4/1861, in: *BCCS*, 1866, IX, (processen-verbaal) p.27.
26. Volgens de West-Vlaamse gouverneur werd in de landelijke gemeenten de helft van de adreswijzigingen niet geregistreerd.
27. Heuschling en Quetelet benadrukten dat de bevolkingsregisters in de eerste plaats bedoeld waren om zicht te krijgen op de bevolkingsevolutie. Ze erkenden evenwel het belang van de registers voor de ordehandhaving en stelden voor dat de politie een dubbel van het bevolkingsregister zou bijhouden. X.HEUSCHLING, A.QUETELET, Rapport, p.222.
28. Geciteerd in: Vergadering CCS 3/4/1861, in: *BCCS*, 1866, IX, (processen-verbaal) pp.28-29.
29. X.HEUSCHLING, A.QUETELET, Vérification, 1866, pp.77-78.
30. M.POULAIN, Art.cit., p.211.
31. X.HEUSCHLING, Art.cit., p.192.
32. Omzendbrief gouverneur Oost-Vlaanderen aan gemeenten 21/10/1841, in: *Mémorial administratif de la Flandre orientale*, [1841,] L, pp.497-498.
33. J.-B.NOTHOMB, Rapport au Roi, in: *Population. Mouvement de l'état civil pendant l'année 1842, publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1844, pp.V-VI; S.VAN DE WEYER, Rapport au Roi, in: *Population. Mouvement (...) 1844 (...)*, Bruxelles, 1845, p.V.
34. Quetelet stelde diverse sterftetafels samen, bijvoorbeeld: A.QUETELET, Sur les tables de mortalité et de population, in: *BCCS*, 1853, V, (verhandelingen) pp.1-24
35. België beschikte daardoor over een ononderbroken bevolkingsstatistiek, waarvan alleen de resultaten uit 1830 niet werden uitgegeven. Heuschling publiceerde de provinciale totalen van het aantal overlijdens en geboorten per provincie (1831-1840). X.HEUSCHLING, Sur l'accroissement de la population de la Belgique, pendant la période décennale de 1831 à 1840, in: *BCCS*, 1843, I, (verhandelingen) pp.383-402. De resultaten voor de periode 1834-1843 werden opgenomen in de *Documents statistiques*. De *mouvement* voor 1840 werd afgedrukt in het *Résumé des rapports sur la situation administrative des provinces et des communes de la Belgique* uit 1841. Daarna werden de *mouvements* apart uitgegeven: *Population. Relevé décennal – 1831 à 1840. Mouvement de l'état civil de 1840, publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1842; *Population. Mouvement de l'état civil pendant l'année [1841-1850], publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1843-1851. De 'Belgische' *mouvements* sloten aan bij de publicatie van de gegevens voor de jaren 1815-1824 in: *Opgave der bevolking van het Koninkrijk der Nederlanden, gedurende de jaren 1815 tot en met 1824; zijnde eene verzameling van tabellen, uitgegeven door de Commissie voor de Statistiek, daargesteld bij besluit van zijne Majesteit van den 3^{den} julij 1826, n°52*, Den Haag, 1827. Zie hierover: X.HEUSCHLING, Bibliographie, pp.191-192 (in het bijzonder voetnoot 2).
36. *Ibidem*, p.199. Tot en met 1845 werden de resultaten van de telling van 1 januari 1830 gebruikt; daarna die van de telling van 15 oktober 1846.

37. *Ibidem*, p.200.
38. Zie bijvoorbeeld: A.QUETELET, *De l'influence des saisons sur la mortalité aux différen[t]s âges dans la Belgique*, Bruxelles, 1838.
39. In 1856 gaf de *Commission centrale de Statistique* deze reden op om het stopzetten van de publicatie van de *mouvements de la population* te verklaren. Het is niet duidelijk of dit de werkelijke reden was of een verklaring die nadien werd bedacht. Het eerste volume van de *Documents statistiques* verscheen pas in 1857, dus geruime tijd na het laatste volume van de *mouvements*. Vergadering CCS 20/2/1856, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) p.22. M. Poulain noemt als redenen voor het stopzetten van de publicatie de financiële moeilijkheden van de overheidsstatistiek en de gezondheidsproblemen van Quetelet. Diens hersenbloeding deed zich evenwel pas in 1855 voor. M.POULAIN, *Art.cit.*, p.213.
40. Vergadering CCS 27/11/1867, in: *BCCS*, 1869, XI, (processen-verbaal) pp.178-197.
41. De idee om de kinderen die bij het huwelijk van hun ouders werden gewettigd of erkend in de *mouvements* op te nemen, kwam van de provinciale statistische commissie van Luik, die had vastgesteld dat de ouders van veel onwettige kinderen alsnog trouwden (waardoor de 'onwettige' kinderen eigenlijk 'voorhuwelijks' kinderen waren). Door hen apart in de statistieken op te nemen kon het beeld van 'onzedelijkheid' dat uit de tabellen met de onwettige kinderen sprak, worden genuanceerd. X.HEUSCHLING, A.QUETELET, *Rapport*, p.235.
42. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 13/12/1850, in: *BAMI*, 1850, IV, p.635. Over de doodsoorzakenregistratie: K.VELLE, *Statistiek en sociale politiek: de medische statistiek en het gezondheidsbeleid in België in de 19de eeuw*, in: *BTNG*, XVI, 1985, 1-2, pp.225-233.
43. Vergadering CCS 15/3/1843, in: *BCCS*, 1843, I, (processen-verbaal) p.547.
44. Vergadering CCS 15/3/1843, in: *BCCS*, 1843, I, (processen-verbaal) pp.546-548; Vergadering CCS 3/1/1844, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) pp.34-35. Vergelijk met het advies van de commissie voor de statistiek in de provincie Antwerpen: Vergadering PCS Antwerpen 17/2/1844. RAAnt, PA, C/954. Over het doodsoorzakenregister: Vergadering CCS 15/11/1850, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) pp.112-116.
45. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 19/9/1866, in: *BAMI*, 1867, XX, pp.577-591. Over de internationale nomenclatuur: M.D'ESPINE, *Projet de classification des causes de mort physiologiques, accidentelles et morbides à l'usage de la statistique mortuaire de tous les pays*, in: A.LEGOYT, *Compte rendu de la deuxième session du Congrès international de statistique réuni à Paris les 10, 12, 13, 14 et 15 septembre 1855, publié par les ordres de S.E.M. Rouber*, Paris, 1856, pp.133-146; W.FARR, *Projet de classification*, in: A.LEGOYT, *Op.cit.*, pp.147-168.
46. E.HÉLIN, *Origines des recensements belges*, in: *Institutions of demographical statistics. The papers of the international colloquium of historical demography, Cluj-Napoca, september 1977. Populatie si societate*, IV, 1980, pp.12-24.
47. De resultaten van de eerste volkstellingen (1801, 1806, 1811, 1816 en 1829) werden door de provinciale commissies voor de statistiek bijeengebracht en door Quetelet uitgegeven: A.QUETELET, *Sur les anciens recensements de la population belge*, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) pp.1-38.
48. *Idem*, *Sur le recensement de la population de Bruxelles en 1842*, in: *BCCS*, 1843, I, (verhandelingen) p.71.
49. *Idem*, *Lettres*, p.273.

50. X.HEUSCHLING, Art.cit., p.191.
51. Vergadering CCS 7/9/1842, in: *BCCS*, 1843, I, (processen-verbaal) p.526.
52. J.-B.NOTHOMB, Rapport au Roi, in: *Population (...) 1831 à 1840 (...)*, p.IX.
53. Onder meer: X.HEUSCHLING, A.QUETELET, Rapport, pp.575-578. Ook de provincies vroegen om een nieuwe volkstelling. Zie hierover: Vergadering CCS 11/10/1843, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) p.1; Exposé de la situation de la province de Brabant, in: *Mémorial administratif de la province de Brabant*, Bruxelles, 1843, XLVIII, p.10.

HOOFDSTUK 8

COMPTER SANS FIN DE ALGEMENE TELLINGEN, 1846-1866

Tot meerdere keren per dag richtte de Oost-Vlaamse gouverneur Leander Desmaysières zich in de herfst van 1846 tot de steden en gemeenten in zijn provincie. Hij liet hen weten dat spinsters en wevers, of ze nu patentbelasting betaalden of niet, een *'nyverig beroep of werktuigelyke kunst'* uitoefenden, dat de pacht prijs betaald voor een boerenbedrijf (deels) uit oogstopbrengsten kon bestaan, dat de gewoonlijke verblijfplaats van legerofficieren in de kazerne (en niet bij de moeder of echtgenote) was, dat een *'lusttuin'* niet hetzelfde was als een *'groenselhof'* en dat deze laatste wel degelijk 'landbouwopbrengsten' voortbracht¹. Deze en andere ogenschijnlijk triviale aspecten van het dagelijkse leven waren het onderwerp van de tientallen richtlijnen die ervoor moesten zorgen dat de hele bevolking, industrie en landbouw op 15 oktober 1846 op een uniforme wijze werden geteld. Niet alleen Desmaysières' provinciale administratie draaide in het najaar van 1846 op volle toeren. In de andere provincies, de gemeenten, het *Bureau de Statistique générale* en de *Commission centrale de Statistique* ging het er niet veel rustiger aan toe. De zoektocht naar 'perfecte' statistieken resulteerde in een lawine aan wetteksten, instructies en omzendbrieven. Wie kon nog zien dat deze papierberg de imperfecties van de overheidsstatistiek niet wegwerkte?

8.1 Een lokaal initiatief. Brussel, 1842

Toen de stad Brussel in 1841 besliste om haar bevolking te tellen, schaarde de *Commission centrale de Statistique* zich achter dit lokale initiatief². Voor de commissie was de Brusselse telling een unieke gelegenheid om te experimenteren met de methodologie die ze wilde gebruiken voor het verzamelen en het verwerken van de informatie bij een nationale telling. In Brussel werd gewerkt met huishoudelijke telkaarten om bij alle gezinnen op dezelfde manier inlichtingen in te winnen en de stad werd in sectoren ingedeeld om het verwerken van de telformulieren op een systematische en uniforme manier te laten verlopen.

Begin maart 1842 deelden acht ambtenaren, vergezeld van de lokale politieagenten, de telkaarten uit. Het gezinshoofd moest hierop de samenstelling van het huishouden op 15 maart van dat jaar noteren. Van elk van de leden van het huishouden – het gezinshoofd, de echtgenote en de kinderen van het gezinshoofd, de inwonende verwanten, huisbedienden en arbeiders en de tijdelijke gasten – werd gevraagd naar de naam en voornamen, het geslacht, de leeftijd, de geboorteplaats, de taal, de gods-

dienst, de burgerlijke staat, het beroep of de activiteit en de aard van het verblijf in de hoofdstad (tijdelijk, permanent, op doorreis). Bij de kinderen moest worden aangegeven of ze naar school gingen. De gevolgde werkwijze en de vraagstelling waren ontleend aan de volkstelling van 1829-1830, maar de gevraagde indeling volgens leeftijd, onderwijs, burgerlijke staat, taal en godsdienst kwam ook terug in het *plan de statistique générale*.

De ambtenaren die de vragenlijsten hadden uitgedeeld, haalden ze enkele weken later weer op en zorgden er hierbij voor dat zij naar behoren waren ingevuld. Vervolgens leverden ze de formulieren af op het stadhuis waar ze een eerste maal werden nagekeken en ontleed. De onvolledig of foutief ingevulde vragenlijsten werden teruggestuurd naar de respondenten. De gemeenteambtenaren maakten op basis van de (als correct ingevuld beschouwde) telformulieren een bevolkingsregister op en stuurden de formulieren daarna naar de *Commission centrale de Statistique*. Zij zorgde voor de definitieve verwerking van de resultaten ‘*dans les sens qu’elle jugerait le plus convenable aux intérêts de l’État et à ceux de la science*’³. De commissie trad daarmee buiten haar eigenlijke coördinerende taak. Ze begaf zich op het terrein van het uitvoerende *Bureau de Statistique générale*, maar niets wijst erop dat het bureau zich hier tegen verzette. Door de aanwezigheid van Heuschling in de commissie en in het bureau verliep de taakverdeling tussen deze twee instanties vermoedelijk op een vloeiende en organische manier. Daarenboven is het goed mogelijk dat het bureau niet over voldoende personeel beschikte om de volkstelling af te werken.

De *Commission centrale de Statistique* verwerkte de gegevens over Brussel tot drie overzichtstabellen. Een eerste tabel groepeerde de inlichtingen over de woningen, de bewoonbare kamers en de huishoudens per gebouw en huis, over de behoeftige families en over de graad van verwantschap van de inwoners met het hoofd van het huishouden, de aard van het verblijf in Brussel, de burgerlijke staat, de geboorteplaats en de taal (telkens ingedeeld per geslacht). Een tweede tabel recapituleerde, per leeftijdsgroep, het aantal celibatairen, gehuwden en weduwen/weduwnaars. Een derde tabel, tenslotte, verzamelde de informatie over de beroepen. Quetelet verwerkte deze gegevens in een verhandeling over de bevolking in Brussel; Heuschling onderzocht de geboorten in de hoofdstad; Ducpétiaux de overlijdens⁴.

Eind 1842 was de Brusselse volkstelling afgewerkt. De *Commission centrale de Statistique* begon enkele maanden later met de voorbereidingen voor een nationale volkstelling. Met de telling in Brussel had de commissie bewezen in staat te zijn een volkstelling tot een goed einde te brengen en ze gebruikte dit als een argument ten voordele van een nationale telling. Haar streefdoel was om niet met de nationale volkstelling te wachten tot in 1847 (zoals voorzien in de gemeentewet), maar haar in 1843 te organiseren. Het duurde evenwel veel langer vooraleer de regering en het parlement instemden met een ‘algemene’ telling waarin de volledige bevolking werd opgenomen.

8.2 Op prof. Sint-Jans-Molenbeek, 1845

In de eerste helft van de jaren 1840 groeide het draagvlak voor een nationale volkstelling. Bij de publicatie van de *mouvement de la population et de l'état civil* in 1842 liet minister van Binnenlandse Zaken Nothomb weten dat het land een nieuwe volkstelling nodig had. In het voorjaar van 1845 keurde het parlement een krediet van 15000 frank voor de volkstelling goed⁵. In de Kamer twijfelde de liberaal Joseph Désiré Sigart-Goffin openlijk aan het nut van de telling, maar hij vond weinig steun bij de overige kamerleden⁶. De vrees van de katholieke senatoren Desmanet de Biesme en Louis Joseph de Renesse Breidbach d'Elderen en de liberaal Alexandre de Royer de Dour dat de gemeenten een te laag bevolkingscijfer zouden meedelen, werd door Nothomb weggenomen door erop te wijzen dat de telling niet aan de gemeenten zou worden overgelaten: '*Le gouvernement enverra sur les lieux des délégués qui se concerteront avec les autorités locales et contrôleront toutes les opérations*'⁷.

De commissie voor de statistiek had de stemming in de Kamer en de Senaat niet afgewacht. Zodra de commissieleden in de herfst van 1844 vernamen dat in 1845 financiële middelen voor de volkstelling vrijgemaakt zouden worden, werkten ze met een hernieuwd enthousiasme aan de voorbereiding van de telling. Het ging de commissie intussen niet langer uitsluitend om een volkstelling. Ze wilde naast het hoofdstuk *population* ook het hoofdstuk *état industriel* van haar *plan de statistique générale* invullen en daarom samen met de volkstelling een telling van de '*richesses productives du pays*' organiseren⁸. Na afloop van de tellingen zou minister van Binnenlandse Zaken Rogier aan de commissie laten weten dat dit een juiste keuze was geweest. De gelijktijdige telling van de bevolking, de landbouw en de industrie was '*seul capable de faire connaître les principaux faits sociaux qui se rattachent à la population, à l'agriculture, à l'industrie et sans lesquels une statistique générale n'offrirait qu'un médiocre intérêt à l'homme d'État comme au publiciste*'⁹.

Wat de *Commission centrale de Statistique* betrof, kon de telling van de bevolking, de landbouw en de industrie eind 1845 doorgaan¹⁰. Nothomb was intussen als minister van Binnenlandse Zaken vervangen door Van de Weyer en die wilde bovenop het initiële krediet van 15000 frank geen geld vrijmaken voor de tellingen¹¹. De commissie toonde begrip voor dit standpunt. Het bestrijden van de crisis, die in het midden van de jaren 1840 eerst de landbouw en uiteindelijk de hele economie trof, woog zwaar op de begroting. De commissie vond het bovendien geen goed idee de tellingen te organiseren in een 'atypisch' jaar, omdat op die manier een 'uitzonderingssituatie' zou worden vastgelegd. Door de strenge winter van 1845 en het verlies van grote delen van de oogst zou met name de landbouwtelling een 'vertekend' beeld geven. De commissie wilde liever een momentopname maken van een 'gemiddeld' of 'doorsnee' jaar¹². Zonder dit met zoveel woorden te zeggen, sloot ze zo uit dat de telling zou worden gebruikt bij het bestrijden van de economische crisis.

In samenspraak met Van de Weyer besliste de *Commission centrale de Statistique* de drie nationale tellingen uit te stellen tot 31 december 1846. Ook de volkstelling, waarvan nochtans algemeen werd erkend dat ze dringend was, werd met een jaar opgeschoven. De commissie maakte van het uitstel gebruik om te overleggen met de provinciale commissies voor de statistiek. Nadat zij eerder hun zeg hadden gedaan over de telling in Brussel werd hun advies gevraagd over de manier waarop de nationale tellingen moesten worden aangepakt. De provinciale commissies hadden geen fundamentele bezwaren tegen de tellingen, maar stelden wel vragen bij de inhoud ervan, bij het vele werk dat ze voor de provincies en de gemeenten zouden meebrengen, bij de keuze van de tellers (*agents de recensement*) en bij de vergoeding die voorzien was voor de provincie- en gemeenteambtenaren die aan de tellingen zouden meewerken¹³.

Eveneens in afwachting van de nationale tellingen organiseerde de *Commission centrale de Statistique* in Sint-Jans-Molenbeek een proeftelling¹⁴. Op 18 december 1845 gaf Van de Weyer hiervoor de toestemming en op 31 december van dat jaar werden de bevolking en de economie in de Brusselse buurgemeente geteld. Het plan om de methodologie voor de telling in meerdere gemeenten uit te proberen ging niet door.

De proeftelling stelde de commissie in staat om de procedure die ze voor de nationale tellingen in gedachten had, op kleine schaal uit te proberen en waar nodig bij te sturen. De werkwijze in Sint-Jans-Molenbeek verschilde nauwelijks van die in Brussel in 1842, zij het dat voor het eerst de landbouw en de industrie werden geteld. De burgemeester van Sint-Jans-Molenbeek duidde de tellers aan die verantwoordelijk waren voor het uitdelen, ophalen, nakijken en – wanneer nodig – (helpen) invullen van de formulieren. Een gemeentelijke jury, met daarin de burgemeester, de gemeentesecretaris en afgevaardigden uit het schepencollege en de gemeenteraad, controleerde en corrigeerde de ingekomen telfiches. De verwerking van de gegevens, ten slotte, gebeurde door het *Bureau de Statistique générale*. Het algemene toezicht op het verloop van de telling was in handen van de *Commission centrale de Statistique*.

De volkstelling leverde informatie op over de huizen, huishoudens en inwoners. Zij werd verwerkt tot drie tabellen. In een eerste werd per sectie en per straat een overzicht gegeven van het aantal huizen, huishoudens en bewoners. De huizen werden ingedeeld volgens de grootte; de huishoudens volgens de beschikbare bewoonbare ruimte; de bevolking volgens het geslacht, de leeftijd, de burgerlijke staat, de geboorteplaats, de aard van het verblijf in de gemeente, de godsdienst en de taal. Van de kinderen werd verder aangeduid of zij thuis of op school onderwijs genoten, van de huizen of ze verzekerd waren tegen brand en van de huishoudens of ze behoeftig waren. Een tweede tabel deelde de bevolking in volgens leeftijd. Per leeftijdsgroep werden de alleenstaanden, de gehuwden en de weduwnaars/weduwens onderscheiden en binnen elke groep werd een onderscheid gemaakt tussen de mannen en de vrouwen. In de derde tabel werden de mannen en de vrouwen ingedeeld naar beroep. Naast de effec-

tieve arbeidskrachten, ingedeeld in werkgevers en werknemers, werd het aantal personen dat van deze arbeid afhankelijk was opgegeven.

De landbouwbevolking kwam verder aan bod in de landbouwtelling. In één tabel, opgebouwd uit vier delen, werd het landbouwbedrijf belicht. Er werd een overzicht gegeven van de landbouwbevolking vanaf 12 jaar (met een indeling in mannen en vrouwen en in familieleden van de landbouwer, dagloners en andere werkkrachten), de dieren (met onderscheid naar geslacht en naar gelang ze voor consumptie dan wel voor de uitbating van het bedrijf bedoeld waren), de bewerkte oppervlakte (in eigen bezit en gepacht) en het grondgebruik (per teelt, met opgave van de gemiddelde opbrengst).

De industrietelling resulteerde in twee tabellen. Één tabel gaf per nijverheidstak het gemiddelde aantal arbeiders (ingedeeld in leeftijdsklassen en per geslacht), het aantal en het vermogen van de stoommachines, de water- en windmolens en de machines aangedreven door paarden, het aantal, de soort en de brandstof van de ovens, de hoeveelheid en de aard van de verwerkte grondstoffen en de waarde van de productie. Het aantal arbeiders werd hernomen in een tweede tabel, maar nu per beroep ingedeeld in twee leeftijdsgroepen (ouder en jonger dan 16 jaar) en vervolgens in een aantal looncategorieën. Aanvankelijk was het ook de bedoeling systematisch inlichtingen te verzamelen over de afzetmarkten, maar veel meer dan een korte schets van de internationale handel werd niet bekomen.

Na afloop blikte de *Commission centrale de Statistique* tevreden terug op de tellingen in Sint-Jans-Molenbeek. De telling van de brandverzekeringen leverde niet de gewenste resultaten op, maar voor het overige werd de volkstelling beschouwd als '*aussi exact et aussi complet qu'il est possible de le désirer*'¹⁵. De landbouwtelling werd zelfs een '*parfaite réussite*' genoemd¹⁶. Alleen de industrietelling stelde teleur, omdat de ondernemers verlamd leken door de angst voor belastingverhogingen. De *Commission centrale de Statistique* begreep hieruit dat er slechts in beperkte mate kon worden gerekend op de spontane medewerking van de industriëlen. Ondanks deze kanttekening was de commissie ervan overtuigd dat de methodologie van de proeftelling op nationale schaal bruikbaar was.

8.3 Voor echt. De drie tellingen van 1846

Minister Van de Weyer en de *Commission centrale de Statistique* waren het erover eens om eind december 1846 de bevolking, landbouw en industrie in België te tellen. Voorwaarde was dat het parlement hiervoor de nodige kredieten goedkeurde. In het voorjaar van 1846 vonden enkele hevige debatten plaats over de plannen voor de 'algemene tellingen'¹⁷. Niet het principe van de volkstelling, maar de voorgestelde methodologie en de economische statistiek stonden ter discussie.

De aanloop naar de tellingen

Het belang van de volkstelling werd in het parlement vrijwel uitsluitend in politieke termen geformuleerd. Een groep liberale parlementsleden was voorstander van de volkstelling, omdat zij in de aanloop naar de nationale verkiezingen van juni 1847 het aantal parlementsleden per kiesomschrijving wilde aanpassen aan het bevolkingscijfer. Het kwam deze parlementairen goed uit dat op het einde van 1846 een volkstelling gepland was. Ze vreesden echter dat de resultaten niet tijdig gekend zouden zijn, indien tegelijk ook de landbouw en de industrie moesten worden geteld. Aan de belofte van de katholieke minister van Binnenlandse Zaken De Theux, die intussen Van de Weyer was opgevolgd, dat een simultane telling van de bevolking en de economie een snelle afhandeling van de volkstelling niet in de weg zou staan, hechtten ze weinig geloof.

Bij de bespreking van de begroting van het ministerie van Binnenlandse Zaken voor 1846 (waarin geld voor de telling werd gevraagd) gingen er stemmen op om de demografische en de economische tellingen te ontkoppelen en in 1846 enkel de bevolking te tellen. Het liberale kamerlid Joseph Lebeau vreesde dat het vijf tot zes jaar zou duren om de volks-, industrie- en landbouwtelling af te werken. Volgens hem hield de katholieke regering vast aan het plan om gelijktijdig drie nationale tellingen in te richten om te vermijden dat er in 1847 aan het aantal parlementszetels per kiesomschrijving zou worden geraakt. De Theux antwoordde dat de volkstelling buiten de discussie over het aantal parlementszetels moest worden gehouden. De kieswet noch de grondwet regelden het tijdstip waarop het aantal parlementsleden moest worden herzien. De regering was dan ook niet verplicht om de verdeling van de zetels naar aanleiding van de verkiezingen van 1847 te wijzigen. Evenmin was ze verplicht de resultaten van de volkstelling hiervoor te gebruiken. Bovendien stond er volgens de minister van Binnenlandse Zaken in artikel 49 van de grondwet enkel dat er zowel in de Kamer als in de Senaat niet meer dan één parlements lid per 40000 inwoners mocht zetelen. Dit betekende niet, zoals de liberalen H. de Brouckère in de Kamer en Marie Charles de Macar en De Royer de Dour in de Senaat meenden, dat elk parlements lid exact 40000 inwoners vertegenwoordigde en meer inwoners in een kiesomschrijving *moest* resulteren in meer parlementsleden voor die omschrijving. De Theux was niettemin bereid om – als uit de volkstelling zou blijken dat daarvoor reden was – een herziening van het aantal parlementsleden in overweging te nemen.

De Brouckère, De Macar en De Royer de Dour hoopten wellicht dat hun politieke strekking voordeel zou halen uit het herzien van het aantal parlementsleden per kiesomschrijving, maar in de Kamer waarschuwde hun partijgenoot Frère-Orban ervoor dat ook de katholieken baat konden hebben bij de gevraagde herziening. Het was immers denkbaar dat traditioneel katholieke kiesomschrijvingen ‘recht’ hadden op meer parlementsleden. Frère-Orban riep de kamerleden op om de verdeling van het aantal parlementszetels niet overhaast te koppelen aan de volkstelling. Hij meende

daarenboven dat het nergens voor nodig was om in 1846 met spoed een volkstelling in te richten. De jaarlijkse *mouvements de l'état civil* lieten al lang zien dat het aantal parlamentsleden niet overeenstemde met het inwonertal, dus eventuele aanpassingen aan de zetelverdeling konden ook zonder volkstelling gebeuren¹⁸.

De *Commission centrale de Statistique* kon niet ontkennen dat het loskoppelen van de demografische en de economische tellingen – op voorwaarde dat niet met de volkstelling werd gewacht tot eind 1846 – de meeste zekerheid bood dat het bevolkingscijfer voor de verkiezingen van juni 1847 gekend zou zijn. Toch vond de commissie het niet aangewezen om de demografische en de economische tellingen te scheiden. Het parlement zelf vroeg al sedert het midden van de jaren 1830 naar een telling van de landbouw en de industrie. Bij de parlementaire debatten over de douanetarieven en de graanwetgeving was recent nog gebleken hoe moeilijk het was om beslissingen over de nijverheid of de landbouw te nemen zonder dat er gedetailleerde informatie over de economie voorhanden was¹⁹. Het opschorten van de economische tellingen zou bovendien een financiële meerkost met zich meebrengen en de controle op de telresultaten bemoeilijken. Bij drie gelijktijdige tellingen was het mogelijk de uitkomsten te vergelijken en op basis daarvan uitspraken te doen over de juistheid (waarschijnlijkheid) van elk van de tellingen.

Dit laatste argument kon zelfs bij de voorstanders van een ont koppeling van de economische en de demografische tellingen op bijval rekenen. Lebeau en De Royer de Dour hechtten veel belang aan de kwaliteit van de telling(en). Malou, de katholieke minister van Financiën en een oud-lid van de commissie voor de statistiek, sloot zich in de Kamer bij de argumentatie van de commissie aan. Een degelijke drieledige telling had voor hem voorrang op een in de haast georganiseerde volkstelling.

Ook de kostprijs van de tellingen lag bij sommige parlementairen gevoelig. Het liberale kamerlid Victor Savart vond dat de geplande volkstelling te veel zou kosten. Hij drong erop aan dat de bevolking zou worden geteld door de burgemeesters, omdat dat goedkoper was. '[V]ous [...] chargez [les bourgmestres] de la police', verweet hij zijn collega's, 'et vous n'avez pas confiance suffisante pour les charger d'une simple opération matérielle'²⁰. Savarts argument werd van tafel geveegd door de voorstanders van een uniforme nationale telling. Malou legde uit dat de burgemeesters niet te vertrouwen waren, omdat de gemeenten er om fiscale redenen belang bij hadden te lage bevolkingscijfers op te geven. In de Senaat vond de katholiek Hippolyte Dellafaille d'Huysse het een goede zaak dat de telling uit de handen van de burgemeesters werd gehouden. De gemeentebesturen die probeerden te ontsnappen aan een verhoging van de patentbelasting door te doen alsof hun gemeenten minder dan 5000 inwoners telden, zouden door de mand vallen wanneer de huishoudens rechtstreeks werden geteld. Hetzelfde gold voor de gemeentebesturen die opzettelijk lage bevolkingscijfers hanteerden om het contingent miliciens dat opgeroepen werd voor het leger zo klein mogelijk te houden.

De geraamde kostprijs van een uniforme en nationale telling was aanzienlijk. De *Commission centrale de Statistique* schatte dat de volks-, industrie- en landbouwtelling (op voorwaarde dat ze op hetzelfde moment werden georganiseerd) iets minder dan een half miljoen frank zouden kosten²¹. (Figuur 8.1) Aangezien de gemeenten er belang bij hadden het bevolkingscijfer te kennen, kon eraan gedacht worden een deel van de tellingen door de gemeenten te laten financieren. De commissie stelde een verdeling voor waarbij elke gemeente 52 of 53 frank zou moeten bijdragen²². Ze waarschuwde echter voor de tegenzin waarmee de gemeenten hun bijdragen zouden betalen en gaf er daarom de voorkeur aan dat de centrale overheid instond voor de volledige financiering van de tellingen.

Figuur 8.1. Raming van de kostprijs van de tellingen van 1846 bij een gelijktijdige organisatie van de demografische en de economische tellingen (in Belgische frank)

	Geraamde kostprijs		
		Eventueel te verdelen over	
		Staat	Gemeenten
Huishoudelijke bulletins voor de volkstelling (1000000 bulletins aan 2 centime per bulletin)	20000	10000	10000
Vergoeding van de tellers (5000000 inwoners aan 2 centime per inwoner)	100000	50000	50000
Idem van de voorzitters van de gemeentelijke jury's	100000	50000	50000
Bevolkingsregisters (500 riemen papier aan 40 fr. per riem, incl. drukwerk)	20000	10000	10000
Indexen en supplementaire registers (50 riemen, incl. drukwerk)	2000	1000	1000
Ruggen of boekbanden	20000	10000	10000
Huishoudelijke bulletins voor de landbouwtelling (750000 bulletins aan 2 centime per bulletin)	15000	15000	0
Formulieren voor de ontleding van de landbouwtelling in de gemeenten (25 riemen papier aan 25 fr. per riem, incl. drukwerk)*	6250	6250	0
Huishoudelijke bulletins voor de industrietelling (500000 bulletins aan 2 centime per bulletin)	10000	10000	0
Formulieren voor de ontleding van de volkstelling door de provincies (1200000 huishoudelijke bulletins aan 1,5 cent. per bulletin)	18000	18000	0
Formulieren voor de tweede ontleding van de volkstelling door de provincies (25 riemen aan 25 fr. per riem, incl. drukwerk)*	6250	6250	0
Kosten voor het werk op provinciaal niveau (o.a. ontleden van de telformulieren) (3 centime per inwoner)	150000	150000	0

Figuur 8.1. Raming van de kostprijs van de tellingen van 1846 bij een gelijktijdige organisatie van de demografische en de economische tellingen (in Belgische frank) (vervolg)

	Geraamde kostprijs		
		Eventueel te verdelen over	
		Staat	Gemeenten
Bureaustkosten van de provinciale commissies voor de statistiek (1200 fr. per jaar, twee jaar uitbetaald)	21600	21600	0
Verplaatsingskosten van de leden van de centrale en provinciale commissies voor de statistiek	10000	10000	0
Onvoorziene onkosten bij de centrale administratie, onvoorziene uitgaven voor drukwerk,...	0	0	0
Totaal	499100	368100	131000

* Het is niet duidelijk hoe dit bedrag bekomen werd. Indien het aantal riemen eenvoudig met de kostprijs per riem moest worden vermenigvuldigd (zoals bij het drukwerk voor de bevolkingsregisters) dan zou voor dit artikel slechts 625 frank nodig zijn.

Bron: X.HEUSCHLING, A.QUETELET, *Projet d'actes officielles soumis à M. le ministre de l'Intérieur (28/6/1845)*, in: *BCCS*, 1845, II, (officiële akten) p.158.

Het loskoppelen van de demografische en de economische tellingen zou naar schatting een meerkost van een kleine 150000 frank met zich meebrengen, onder meer omdat de toezichhoudende centrale en de provinciale commissies meer controlebezoeken zouden moeten afleggen²³. (Figuur 8.2)

Figuur 8.2. Raming van de kostprijs van de tellingen van 1846 bij een opsplitsing van de demografische en de economische tellingen (in Belgische frank)

	Volkstelling	Industrie- en landbouwtelling	Totaal
Drukken van de telformulieren	20000	25000	45000
Secretarissen van de gemeentelijke jury's	0	100000	100000
Bevolkingsregisters	42000	0	42000
Verwerken van de telling	24250	6250	30500
Verwerken algemeen	100000	100000	200000
Secretariaat	18000	12000	30000
Verplaatsingen	10000	10000	20000
Totaal	314250	333250	647500

Bron: Document 127, in: *Documents parlementaires. Recueil des pièces imprimées par ordre de la Chambre des représentants. Session de 1845-1846*, Bruxelles, 1846, p.9.

Ondanks de kritiek in het parlement bleef de *Commission centrale de Statistique* de gelijktijdige uitvoering van de volks-, landbouw- en industrietelling verdedigen. Met de aankondiging de tellingen niet op 31 december maar op 15 oktober 1846 te zullen

inrichten, nam ze de vrees dat de volkstelling niet zou kunnen worden gebruikt voor de herziening van de verdeling van de parlamentszetels over de kiesdistricten weg.

Het parlement keurde midden 1846 de plannen voor de drie gelijktijdige tellingen en een eerste budget van 250000 frank goed²⁴. Een jaar later stond eenzelfde bedrag op de begroting van het ministerie van Binnenlandse Zaken, waardoor de *Commission centrale de Statistique* kon beschikken over de 500000 frank die ze dacht nodig te hebben voor de tellingen²⁵. Naarmate het werk vorderde, bleek dat dit bedrag onvoldoende was. In 1848 en in 1849 moest het parlement bijkomend respectievelijk 75000 en 22000 frank goedkeuren om de kosten voor de telling volledig te dekken²⁶. Dit betekende dat de tellingen van 1846 alles samen 612000 frank kostten²⁷.

Zodra de horde van het parlement was genomen, vaardigde Leopold I op 30 juni 1846 een Koninklijk Besluit uit waardoor op 15 oktober van dat jaar voor het eerst in de Belgische geschiedenis een nationale, uniforme en simultane telling van de bevolking, landbouw en industrie kon worden georganiseerd²⁸.

De volkstelling: zo betrouwbaar als mogelijk

Nadat elk gebouw was ge- of hernummerd (om te vermijden dat de telling een woning zou overslaan), trokken de tellers tijdens de eerste helft van oktober 1846 van huishouden naar huishouden. Al wie aan het hoofd stond van een huishouden (twee of meer samenwonenden) en elke alleenstaande ontving uit hun handen een telkaart voor de volkstelling²⁹. Op deze gestandaardiseerde vragenlijsten, die op de taal na in het hele land dezelfde waren, vulden zij de naam en voornaam (-namen), de leeftijd, de geboorteplaats, de moedertaal, de godsdienst, de burgerlijke staat, het beroep en de aard van het verblijf in de gemeente (gewoonlijk, tijdelijk, op doorreis) van iedereen die de nacht van 14 op 15 oktober in het huishouden doorbracht in³⁰. (Bijlage 4) Het ging hierbij niet alleen om de gezins- en familieleden, maar ook om de inwonende arbeiders en het dienstpersoneel, de kostgangers en de logés (feitelijke bevolking)³¹. De respondenten schreven op het telformulier ook de namen van de leden van het huishouden die tijdelijk afwezig waren (zoals de kinderen die in een internaat verbleven en de miliciens), zodat de gemeente hen in het bevolkingsregister kon opnemen (wettelijke bevolking). Voorts deelden de gezinshoofden mee of de kinderen onderwijs genoten, of het huishouden steun ontving van de openbare onderstand en of het huis tegen brand verzekerd was en gaven ze op hoeveel verdiepingen en kamers het huis telde en of er aan de woning een tuin was. De vragen over het onderwijs, de armenzorg en de tuinen pasten in de (filantropische) bekommernis om de gezondheid en de leefomstandigheden van de bevolking. Als dusdanig sloten zij goed aan bij de sociale bekommernissen van de sociale statistici en artsen in de *Commission centrale de Statistique*. Meer algemeen weerspiegelden deze vragen de groeiende maatschappelijke en politieke interesse (en angst) voor de arbeidersbevolking. Het tellen

van de tegen brand verzekerde huizen kaderde in de ongerustheid over het toenemend aantal branden en het politiek-maatschappelijke debat over het verplicht stellen van een brandverzekering.

De gezinshoofden die niet konden lezen of/en schrijven, mochten aan verwanten of kennissen vragen om de vragenlijst in hun plaats in te vullen. Ze konden ook wachten tot het tweede bezoek van de tellers. Tussen 15 en 25 oktober 1846 gingen zij bij alle huishoudens in hun werkgebied langs om de ingevulde telformulieren op te halen en waar nodig in te vullen. Afgaande op de algemene graad van ongeletterdheid moet dit laatste, zowel in rurale als in industriële gebieden, veelvuldig zijn voorgekomen. Niet alleen analfabetisme was een reden om de hulp van de tellers in te roepen. Hoewel de gemeenten in principe enkel vragenlijsten in de taal die in de gemeente het meest werd gebruikt ontvingen, kwamen in Vlaamse gemeenten ook Franstalige formulieren toe (en omgekeerd?)³². Nederlandstaligen die geen Frans kenden, maar een Franstalige vragenlijst hadden gekregen, vroegen vermoedelijk ook aan de tellers om de vragen te beantwoorden.

De tellers brachten de overheidsstatistiek rechtstreeks bij de bevolking en leverden een belangrijke bijdrage aan de informatieverzameling. De overheid voorzag in strafbepalingen voor ‘onwillige’ respondenten, maar hanteerde als stelregel: *‘n’user de moyens de contrainte qu’à l’égard de véritables récalcitrants, les omissions partielles pouvant être remplies d’office par les agents de recensement ou les jurys communaux*³³. Het was de taak van de tellers om de argwaan, *‘l’ignorance, l’indifférence ou la mauvaise volonté* bij de bevolking weg te nemen³⁴. Zeker voor de on- en laaggeletterde gezinshoofden waren de tellers vertrouwensfiguren en aan die rol ontleenden ze een zekere mate van macht. Niet zelden bepaalden de tellers wat er op de vragenlijsten werd ingevuld. Er kan onmogelijk worden gereconstrueerd of ze getrouw noteerden wat de gezinshoofden vertelden of geneigd waren om hun (middenklasse) waarden- en begrippenkader op de gezinshoofden (van wie sommigen tot een heel andere maatschappelijke groep behoorden) te projecteren. Onder meer bij de registratie van soms plaatselijk voorkomende beroepen is het niet ondenkbeeldig dat het kleurrijke palet aan dialectwoorden werd herleid tot enkele min of meer gestandaardiseerde beroeps-categorieën. Een groep flaminganten rond Hendrik Conscience vreesde bovendien dat de Franstalige tellers ook bij de Nederlandstaligen als taal ‘Frans’ zouden noteren, waardoor het land er in de statistiek Franstaliger zou uitzien dan het was³⁵.

Omwille van de centrale rol van de tellers in de (volks)telling drong het ministerie van Binnenlandse Zaken er bij de gemeenten op aan zoveel mogelijk gemeentepersoneel of andere mensen die *‘toutes garanties d’aptitude* boden aan te stellen³⁶. In het arrondissement Dinant bevonden zich onder de 134 tellers 38 gemeentesecretarissen, 20 burgemeesters, 15 staatsontvangers, twee gemeenteontvangers, 11 notarissen, een landmeter, zeven onderwijzers, een veldwachter en twee renteniers³⁷. Elders konden moeilijk voldoende (bekwame) tellers worden gevonden. De burgemeesters van Ant-

werpen, Mechelen en Lier lieten weten dat er in hun gemeenten niet voldoende tellers waren³⁸.

Mogelijk vonden de potentiële tellers in deze gemeenten dat het werk dat de telling met zich meebracht, niet opwoog tegen de zes centimes die het ministerie van Binnenlandse Zaken hen per getelde persoon betaalde (op voorwaarde dat het werk goed was gedaan)³⁹. Hoewel de tellers het drievoud ontvingen van de vergoeding die aanvankelijk voorzien was, stond dit bedrag volgens de burgemeester van het Naamse Gèsvès en de arrondissementscommissaris van Philippeville niet in verhouding tot de inspanningen die van de tellers gevraagd werden⁴⁰. De *Commission centrale de Statistique* schatte dat één teller per 100 huishoudens volstond. Dit betekende dat de tellers bij het ophalen van de telkaarten tien huishoudens per avond moesten aandoen. Het ministerie van Binnenlandse Zaken leek te beseffen dat dit hoge werktempo geschikte kandidaten kon afschrikken en moedigde de gemeentelijke overheden daarom aan om de nationale vergoedingen uit de eigen middelen aan te vullen met een ‘gemeentelijk deel’. In Brussel omzeilde een teller de lage vergoedingen door zich te laten betalen door de mensen die hij hielp bij het invullen van de telformulieren (wat uiteraard niet de bedoeling was)⁴¹.

Van bij de tellers vond de informatie uit de telformulieren via een getrappt systeem haar weg naar het ministerie van Binnenlandse Zaken. (Figuur 8.3, zie ook Bijlage 1) In elke gemeente stelde de arrondissementscommissaris of de gouverneur een jury samen. Onder het voorzitterschap van de burgermeester of één van de schepenen en met de gemeentesecretaris, de gemeenteonderwijzer of een andere ‘bekwame’ persoon als secretaris controleerden minstens drie juryleden het werk van de tellers. Het aantal juryleden hing doorgaans af van de grootte van de gemeente. In de provincie Namen oordeelde de provinciale commissie voor de statistiek dat het minimum van drie juryleden kon volstaan, behalve in de stad Namen zelf⁴². In de meeste steden werden meer juryleden aangesteld. In Brussel telde de jury 21 leden⁴³.

Figuur 8.3. De informatieketting in de volkstelling van 1846

Wie?	Wat?	Waar?	Toezicht
Respondenten	Informatie verstrekken	Huishouden	PCS CCS
Tellers	Informatie nazien	Gemeente	
Gemeentelijke jury's	Informatie nazien	Gemeente	
Tijdelijke provinciale bureaus	Informatie nazien en verwerken	Provincie	
BSG/CCS	Informatie nazien en verwerken	Nationaal	
CCS	Informatie publiceren	Nationaal	

Het ministerie van Binnenlandse Zaken beval de gouverneurs en de arrondissementscommissarissen aan de juryleden te kiezen uit de lokale notabelen⁴⁴. In de landelijke gemeenten maakten daardoor veelal (vooraanstaande) landbouwers deel uit van de

jury, terwijl in de geïndustrialiseerde regio's een beroep werd gedaan op de industriëlen.

De centrale overheid scheen niet te vrezen dat de boeren en de ondernemers, die in het verleden afwijzend tegenover de overheidsstatistiek hadden gestaan, een negatieve invloed op de telling zouden uitoefenen. Meer argwaan koesterde het ministerie van Binnenlandse Zaken (wellicht als spreekbuis van de *Commission centrale de Statistique*) tegen de burgemeesters of schepenen die de jury's voorzaten⁴⁵. Voor 1846 hadden de gemeentelijke autoriteiten en ambtenaren herhaaldelijk laten merken dat ze vonden dat de nationale overheidsstatistiek hen te veel werk bezorgde en indruiste tegen het gemeentelijk belang. Minister De Theux benadrukte daarom dat de telling fiscale noch militaire bedoelingen had en waarschuwde de voorzitters van de jury's dat zij hun functie niet mochten misbruiken om het inwonertal van hun gemeente lager voor te stellen dan het in werkelijkheid was. Het was de taak van de gemeentelijke jury's om erop toe te zien dat de bevolking geen foutieve informatie aan de overheid meedeelde. Het was bijgevolg ongepast dat ze zelf zouden frauderen. De werklast die de telling met zich meebracht, zag de nationale overheid als een investering in de toekomst: door nu bij te dragen tot het welslagen van een nationale telling zouden partiële tellingen in de toekomst overbodig worden.

De centrale overheid verwachtte van de juryleden dat ze de problemen die zich in de loop van de telling stelden oplosten, ontbrekende informatie aanvulden, vergissingen rechtzetten en waar nodig de huishoudelijke telformulieren ter verbetering terugstuurden naar de inwoners van wie ze afkomstig waren. Niet later dan 10 november 1846 – amper twee weken nadat zij de telkaarten hadden ontvangen van de tellers – moesten de gemeentelijke jury's hiermee klaar zijn. Zoals de tellers ontvingen de juryleden zes centimes per getelde persoon. In Gèsves werd ook dit te laag bevonden en dreigden de juryleden begin 1847 met ontslag⁴⁶.

In de meeste gemeenten lijken de jury's zich met zorg aan hun taak te hebben gekweten. Nog voor het midden van november 1846 stuurden ze de nagekeken en gecorrigeerde telformulieren (met een bijhorende inventaris) door naar de provinciehoofdplaatsen waar provincieambtenaren de tijdelijke bureaus voor de statistiek bemanden. In Oost-Vlaanderen komen op de lijst van de medewerkers aan het tijdelijk bureau 71 namen voor, maar vermoedelijk werkten zij niet allemaal op hetzelfde moment en ook niet voltijds voor het bureau⁴⁷. In de provincie Namen telde het bureau eerst tien en nadien 13 medewerkers⁴⁸. In Antwerpen werkten 15 ambtenaren buiten de normale diensturen (en tegen een vergoeding) voor het bureau: '*[I]l est formellement défendu d'introduire des pièces relatives au recensement dans les bureaux de l'administration provinciale sous peine d'une retenue d'un mois d'appointements*'⁴⁹.

Op een maand tijd herhaalden de tijdelijke bureaus het werk van de gemeentelijke jury's: ze controleerden de huishoudelijke telformulieren en stuurden ze indien nodig

terug naar de gemeenten. In de praktijk werden weinig telkaarten teruggestuurd. Heuschling en Quetelet interpreteerden dit als een teken van de zorg waarmee (in de gemeenten) aan de telling was gewerkt, zonder er rekening mee te houden dat de ambtenaren in de tijdelijke bureaus misschien geen tijd of geen zin hadden om de telformulieren terug te sturen⁵⁰.

Na de controle verwerkten de tijdelijke bureaus de nominatieve formulieren tot gemeentelijke verzamelstaten. Deze *relevés de la population par ménage* waren geaggregeerde staten met daarin per huishouden de feitelijke bevolking opgesplitst per geslacht. De telformulieren keerden vervolgens terug naar de gemeenten, die op basis hiervan de bevolkingsregisters opstelden. Wanneer dit was gebeurd, werden de telkaarten opnieuw overgemaakt aan de tijdelijke bureaus, zodat zij konden doorgaan met het ontleden van de informatie. Ze verwerkten de telformulieren tot geaggregeerde *bulletins par maison*, waarin de inlichtingen van de huishoudens die in hetzelfde huis woonden in numerieke vorm (dus niet meer nominatief) werden gegroepeerd. Van de *bulletins par maison* kon bijvoorbeeld worden afgelezen hoeveel gehuwden, katholieken of kinderen die lager onderwijs genoten onder één dak woonden. De getallen uit deze *bulletins* werden samengevoegd tot *relevés généraux par maison*, die per gemeente het aantal huizen, woningen en tuinen, het bevolkingscijfer en de indeling van de inwoners per burgerlijke staat, herkomst, taal, godsdienst en aard van het verblijf in de gemeente lieten zien, evenals het aantal kinderen dat onderwijs genoot en het aantal huishoudens dat steun kreeg van het openbare weldadigheidsbureau. Twee aparte tabellen gaven een overzicht van de leeftijds- en beroepsstructuur in de gemeenten.

De tijdelijke bureaus voor de statistiek in de provincies stuurden de verzamelstaten door naar de centrale administratie⁵¹. De telkaarten werden teruggestuurd naar de gemeenten om er te worden bewaard⁵². Het *Bureau de Statistique générale* keek het werk van de tijdelijke bureaus in de provincies na, telde de gemeentelijke uitkomsten samen tot provinciale en tot nationale totalen en verwerkte de resultaten tot publiceerbare tabellen. De bijdrage van de *Commission centrale de Statistique* aan de verwerking en de publicatie van de telling en in het bijzonder de taakverdeling tussen de commissie en het bureau zijn niet duidelijk. Naar alle waarschijnlijkheid was de commissie minstens betrokken bij het samenstellen en persklaar maken van de nationale tabellen met bevolkingsgegevens.

Het uitrekenen van het totale bevolkingscijfer moest snel gaan indien het parlement er rekening mee wilde houden bij de verkiezingen van juni 1847. In zijn troonrede op 10 november 1846 meldde de koning geruststellend dat '[l]es opérations du recensement se poursuivent avec régularité'⁵³. Anderhalve maand later, op 23 december 1846, maakte de *Commission centrale de Statistique* het bevolkingscijfer bekend⁵⁴.

De verwerking van de overige inlichtingen uit de volkstelling liet langer op zich wachten. In juli 1848 kondigde de *Commission centrale de Statistique* aan dat de

volkstelling klaar was om te worden gedrukt⁵⁵. In werkelijkheid legde de commissie pas in haar vergadering van 18 april 1849 de laatste hand aan de telresultaten⁵⁶. Daarna duurde het nog acht maanden – tot in december 1849 – vooraleer de volkstelling werd gepubliceerd⁵⁷. De publicatie telde een 500-tal pagina's met tabellen. Daarin werd de bevolking per gemeente ingedeeld volgens het geslacht, de burgerlijke staat, de taal, de godsdienst, de leeftijd, het beroep, de aard van het verblijf in de gemeente en de geboorteplaats. Voorts werden het aantal kinderen die lager, middelbaar en hoger onderwijs genoten en de gezinnen gesteund door de Bureaux van Weldadigheid vermeld. De woningen werden gegroepeerd in categorieën naar gelang van hun grootte, staat van bewoonbaarheid en de aanwezigheid van een (sier)tuin. In een inleiding analyseerde Quetelet (samen met Heuschling?) de getallen uit de tabellen⁵⁸. Verdeeld over 14 thema's gaf hij een (grotendeels verhalend) overzicht van de karakteristieken van de bevolking, de beroepen en de woningen in 1846. Hij besprak het totale bevolkingscijfer, de bewoonde en onbewoonde huizen, de huizen die tegen brand verzekerd waren, de siertuinen, de bevolking per gemeente, woning en huishouden, de behoeftige gezinnen en huishoudens, de kinderen die onderwijs genoten en de samenstelling van de bevolking (volgens het geslacht, de aard van het verblijf in de gemeente, de burgerlijke stand, de herkomst/geboorteplaats, de godsdienst, de leeftijd, het beroep). De provincies, steden en gemeenten, de mannen en vrouwen en het jaar 1846 en 1829-1830 werden onderling vergeleken.

De volkstelling van 1846 nam meer dan drie jaar in beslag: van het op de sporen zetten van de informatiemachine in de zomer van 1846 tot en met het publiceren van de resultaten in de winter van 1849. Gedurende deze hele periode bewaakten de centrale en de provinciale commissies voor de statistiek het proces van informatieverzameling, -verwerking en -publicatie. Ze keken er in het bijzonder op toe dat de telling in het hele land op een uniforme manier werd uitgevoerd.

Tussen 27 juli en 25 augustus 1846 organiseerde de *Commission centrale de Statistique* in de provinciehoofdsteden vergaderingen waarin de doelstellingen van de volks-, landbouw- en industrietelling werden uitgelegd⁵⁹. In de aanwezigheid van de arrondissementcommissarissen, de burgemeesters (schepenen) van de belangrijkste gemeenten en de leden van de provinciale commissies voor de statistiek werden het verloop van de telling uitgelegd en alle partijen op de hoogte gebracht van hun rol in het telproces. De centrale commissie probeerde er op die manier voor te zorgen dat iedereen de telling op dezelfde manier begreep en uitvoerde. De vergaderingen boden de lagere overheden tevens de gelegenheid hun twijfels over de telling te uiten⁶⁰. De provincies en vooral de gemeenten maakten zich zorgen over de vergoeding van de tellers en over de snelheid waarmee de telformulieren bij de huishoudens moesten worden opgehaald. De *Commission centrale de Statistique* probeerde hierop afdoende te antwoorden om zich van ruime steun voor de telling te verzekeren.

In naam van de commissie voor de statistiek reisden Heuschling en Quetelet voor en tijdens de telling naar diverse steden en gemeenten – waaronder Gent, Brugge, Aarlen en Luik – om zich ervan te vergewissen dat de telling naar behoren werd uitgevoerd en om bijkomende verduidelijkingen te geven. De leden van de provinciale commissies voor de statistiek deden hetzelfde. In Oost-Vlaanderen maakten acht leden van de provinciale commissie een rondgang door de provincie; in Namen hielden zes commissieleden toezicht op het tijdelijk bureau voor de statistiek⁶¹.

Mede door het belang dat aan de uniforme uitvoering van de telling en aan de controle van de resultaten werd gehecht, kon de *Commission centrale de Statistique* na afloop tevreden terugblikken op de volkstelling van 1846. De commissie vond dat ze zelf *'a consacré tous ses efforts pour produire une œuvre digne de répondre à la confiance du Gouvernement et du pays'*⁶². Het was maar een tiental keer nodig geweest een gerechtelijke procedure op te starten tegen mensen die halsstarrig weigerden mee te werken aan de telling⁶³. De volkstelling van 1846 was volgens de commissie dan ook *'aussi satisfaisant qu'il est possible de le désirer sous le double rapport de l'administration et de la science'*⁶⁴. De lagere overheden lieten eveneens voorzichtige positieve geluiden horen. In Brabant deelde het provinciebestuur mee dat *'[L] 'administration provinciale n'en peut toutefois pas garantir la parfaite exactitude; elle reconnaît, au contraire, que, malgré ses soins, des omissions ont eu lieu ou que des indications erronées peuvent avoir été données; mais l'ensemble du travail pouvant être consulté avec fruit par ceux qui s'occupent de l'examen des questions de politique sociale'*⁶⁵.

Dit betekende niet dat zich tijdens de volkstelling geen problemen hadden voorgedaan. Tientallen richtlijnen waren nodig geweest om de telling bij te sturen. Heuschling had bovendien het gerucht opgevangen dat de telling in Brussel, Elsene en Sint-Joost-ten-Node in het geheel niet 'goed' was uitgevoerd (ook al hadden deze gemeenten geen problemen gemeld)⁶⁶. Naast gemeenten waar de (hele) telling minder nauwkeurig was uitgevoerd, wees de *Commission centrale de Statistique* op onderdelen van de telling die in het hele land minder goed waren ontvangen. Zo zou de (terechte) vrees dat de vraag over de brandverzekeringen kaderde in een plan om de brandverzekering verplicht te stellen, de eigenaars (en de verzekeringsmaatschappijen die hierover door een aantal gemeenten waren geraadpleegd) ertoe hebben aangezet onvolledige informatie mee te delen over het aantal verzekerde huizen, de verzekerde bedragen en de verzekeringspremies. Nonchalance bij het opgeven van de leeftijd van de jongste kinderen zou gezorgd hebben voor een vertekende leeftijdsstructuur⁶⁷. De commissie uitte ook twijfels over de manier waarop de siertuinen, de kinderen die school liepen en de inwoners die een beroep deden op de armenzorg, waren geteld.

Bij het beoordelen van de kwaliteit van de volkstelling ging de *Commission centrale de Statistique* veelal af op hetgeen de commissieleden hadden gezien en gehoord tijdens hun rondreizen door de provincies en op de problemen die waren opgemerkt door de tellers, de gemeentelijke jury's en de tijdelijke provinciale bureaus. De commissie

beschikte over weinig of geen wetenschappelijke criteria en instrumenten om de betrouwbaarheid van de telling te controleren. De bevolkingscijfers, bijvoorbeeld, konden enkel worden vergeleken met de *mouvements de la population et de l'état civil*, maar de veronderstelde fouten in de berekende bevolkingscijfers waren een reden geweest om een volkstelling te organiseren. Toch mat de commissie de betrouwbaarheid van de telling af aan het bevolkingscijfer uit de laatste *mouvement* (31 december 1845). Uit deze confrontatie bleek dat het berekende bevolkingscijfer een goede 39000 inwoners onder het getelde cijfer lag⁶⁸. Dit beantwoordde volgens de commissie aan de verwachtingen – de commissie ging ervan uit dat de gemeenten in de *mouvement* het bevolkingscijfer moedwillig onderschatten – en ‘bewees’ de kwaliteit van de volkstelling van 1846. Wanneer echter bepaalde leeftijdsgroepen werden vergeleken, dan bleek voor de 0- tot zesjarigen en de miliciens dat de aantallen in de bevolkingstelling lager waren dan in de *mouvement*⁶⁹. Volgens de commissie betekende dit dat een aantal mensen niet was opgenomen in de volkstelling. De foutenmarge werd geschat op 1 op 100 tot 1 op 60 inwoners, wat betekende dat ongeveer 70000 mensen niet in de telling zouden voorkomen. Daar waar de telling uitkwam op 4337196 inwoners, schatte de *Commission centrale de Statistique* dat het er eigenlijk meer dan 4400000 waren. De mate van betrouwbaarheid van de volkstelling bleef daardoor ver onder datgene wat Quetelet als aanvaardbaar had omschreven: een afwijking van 1 à 2 op 10000 inwoners leek hem toegestaan⁷⁰. De *Commission centrale de Statistique* lijkt er in de late jaren 1840 geen probleem van te hebben gemaakt dat deze norm niet werd gehaald.

De controle op de beroepentelling moest in theorie vlotter verlopen dan die op de eigenlijke volkstelling. De *Commission centrale de Statistique* ging ervan uit dat de beroepsaanduidingen in de volkstelling konden worden gecontroleerd en gecorrigeerd aan de hand van de landbouw- en de industrietelling. De uitgangspunten van de drie tellingen waren echter zodanig verschillend dat dit onmogelijk bleek. De beroepentelling nam de feitelijke bevolking als uitgangspunt, terwijl de werknemers in de industrie- en landbouwtelling in de gemeente waar ze werkten, werden geteld. De ondernemers gaven in de industrietelling alle activiteiten op en in de beroepentelling enkel hun belangrijkste. De dagloners in de landbouw stonden in de beroepentelling als dusdanig genoteerd, maar als ze daarnaast een eigen lapje grond bewerkten, kwamen ze in de landbouwtelling ook als zelfstandige landbouwers voor. De *Commission centrale de Statistique* zou altijd blijven twijfelen aan de beroepsopgaven in de volkstelling. Ze besepte dat ze zelf verwarring had gezaaid door geen uniforme beroepennomenclatuur op te leggen. De bevolking had daardoor tientallen beroepsnamen gebruikt, die onmogelijk tot gestandaardiseerde categorieën konden worden herleid.

De landbouwtelling: bijna alles over de landbouw geteld

De landbouwstatistiek was in het midden van de jaren 1840 weinig uitgebouwd. De statistieken van de paarden en de veestapel van voor 1830 waren nadien niet hernomen en een kort na 1830 gelanceerd plan om de belangrijkste teelten in kaart te brengen was niet ten uitvoer gebracht. De provinciale landbouwcommissies brachten informatie over de landbouw bijeen, maar dit volstond niet om er een volledige en nationale landbouwstatistiek mee samen te stellen. De *Commission centrale de Statistique* betreurde dit, omdat de landbouw volgens haar de kern van de ‘*fortune publique*’ en de ‘*prospérité du pays*’ uitmaakte⁷¹. Ze bereidde zich daarom voor om zelf een landbouwtelling uit te voeren. Omstreeks 1843 was de commissie klaar om samen met de bevolking de landbouw te tellen.

In november 1843 keurde de *Commission centrale de Statistique* twee uitgebreide vragenlijsten – één bestemd voor de landbouwers en één voor de gemeenten – goed. Hiermee kon, zoals de commissie zelf opmerkte, ‘*presque tout ce qui a rapport à l’agriculture*’ in één statistiek worden gevat⁷². De landbouwers – eigenaars of pachters – zouden 14 vragen over de samenstelling van hun huishouden, de combinatie van agrarische en andere activiteiten, de oppervlakte van de gebouwen en de gronden, de pachtprizen, het grondgebruik, de teelten, de gebruikte meststoffen, het bezit van karren en ploegen en de veestapel moeten beantwoorden. 18 vragen waren bestemd voor de gemeenten. Het ging hier voor een deel om verzamelstaten die moesten worden ingevuld op basis van de vragenlijsten van de boeren. Een ander deel bestond uit vragen die niet aan de landbouwers werden gesteld: de gemiddelde lonen van het huispersoneel, de arbeiders en de dagloners, de gemiddelde waarde van de gronden, het meest voorkomende slagstelsel, de aard en gemiddelde duur van de pachtcontracten.

Ducpétiaux, die van nabij bij de redactie van de vragen betrokken was, vond de idee om de omvangrijke vragenlijsten meteen aan alle landbouwers en gemeenten voor te leggen, te ambitieus. Hij stelde voor om te beginnen met een proeftelling waarin per provincie één gemeente zou zijn opgenomen. Ducpétiaux waarschuwde tevens voor de reacties die de telling kon uitlokken. De landbouwers zouden naar alle waarschijnlijkheid proberen hun landbouwactiviteiten te minimaliseren uit vrees voor belastingverhogingen en bij de gemeenten was het zeer de vraag of zij over voldoende informatie beschikten om hun vragen in te vullen.

In hun adviezen over de landbouwtelling riepen de provinciale commissies voor de statistiek eveneens op tot voorzichtigheid⁷³. De lange en gedetailleerde vragenlijst zou volgens hen slecht worden onthaald door de landbouwers. Met deze opmerking in gedachten kortte de centrale commissie de enquête in de lente van 1845 drastisch in. De telling werd beperkt tot vier thema’s: het aantal werkkrachten in de landbouw, het aantal dieren, de oppervlakte van de bedrijven en het grondgebruik. (Bijlage 5) De

vraag of de landbouwers ook andere economische activiteiten uitoefenden bleef behouden, maar die naar de bestemming van de landbouwopbrengsten, de mortaliteit bij de dieren, het aantal karren en de lonen van de arbeiders werden weggelaten. De vragen aan de gemeenten bleven grotendeels ongewijzigd. Zij moesten in een *tarif d'évaluation* – een tabellenstatistiek – per gewas de gemiddelde opbrengst per hectare noteren en een eerder verhalende statistiek schrijven over de landbouw in hun gemeente.

In de herfst van 1846 kon de *Commission centrale de Statistique* haar plannen voor een nationale landbouwtelling ten uitvoer brengen. De commissie hoopte informatie te bekomen over de 'normale' toestand van de landbouw. De uitbaters van een landbouwbedrijf ontvingen van de tellers samen met het telformulier voor de volkstelling een vragenlijst voor de landbouwtelling. De landbouwactiviteiten van de gemeenten, kerkbesturen en weldadigheidsinstellingen en van elkeen die een moestuintje of lapje grond bewerkte, werden in de telling opgenomen⁷⁴.

De landbouwers deelden mee hoeveel familieleden gewoonlijk in het bedrijf werkten (zonder de occasionele helpers), hoeveel dienstpersoneel zij tewerkstelden (van knechten en meiden tot schaapherders en koeienhoeders) en hoeveel (voltijdse) dagen per jaar zij dagloners inhuurden⁷⁵. Daarnaast peilde de telling naar de grootte (met inbegrip van de gepachte gronden en het vruchtgebruik) en de activiteiten (de teelten en de dieren) van het bedrijf. De boeren vermeldden op één telkaart het totale landbouwareaal, dus ook de akkers en weilanden die buiten de eigen woonplaats gelegen waren. De vragen over het grondgebruik (de oppervlakte per teelt of gewas) hadden betrekking op de oogst van het lopende jaar (1846)⁷⁶. Bij de dieren moest behalve de situatie in 1846 ook die in 1845 worden opgegeven. De landbouwers noteerden hoeveel dieren ze op 15 oktober 1845 en op 15 oktober 1846 bezaten en vermeldden hoeveel koeien, schapen en varkens ze in de loop van die twee jaren hadden vetgemest⁷⁷.

Bij het ophalen van de telformulieren gaven de tellers voorrang aan de formulieren van de volkstelling. De formulieren van de landbouw- en de industrietelling werden nadien in een tweede ronde opgehaald. Zodra de tellers in een gemeente alle formulieren hadden verzameld, toog de gemeentelijke jury aan het werk. Anders dan bij de volks- en de industrietelling waren de jury's bij de landbouwtelling niet alleen verantwoordelijk voor het nazicht, maar ook voor de verwerking van de formulieren. (Figuur 8.4, zie ook Bijlage 2) Zij brachten de individuele telformulieren samen tot gemeentelijke verzamelstaten waarin de landbouwbevolking, de veestapel en de bebouwde oppervlakte waren opgenomen (*relevé nominatif par exploitant*). Aansluitend vulden ze op het *tarif d'évaluation* de gemiddelde opbrengst per gewas in.

Daarnaast schreven de jury's een verslag waarin ze de centrale overheid een zo volledig mogelijk beeld van de landbouw in hun gemeente gaven. Om deze opdracht tot een goed einde te brengen was het – zeker in de landelijke gebieden – nodig dat boeren

(of toch alleszins mensen die de landbouwsector van nabij kenden) deel uitmaakten van de gemeentelijke jury's. De juryverslagen gingen in op de factoren die de oogst beïnvloedden: de wisselbouw, de meststoffen en vooral de 'buitengewone' omstandigheden (zoals de economie en het weer) die maakten dat 1846 een 'goed', een 'middelmatig' of een 'slecht' landbouwjaar was. Het verslag bevatte verder de gemiddelde opbrengst van de gewassen in kilogram (in het *tarif* werd deze informatie uitgedrukt in hectoliter), het aantal karren, trek- en lastdieren in de gemeente, de gemiddelde daglonen en verkoop- en pachtprizen (in 1830, 1835, 1840 en 1846), de koeienrassen, de zaa wijzen en de gebruikte hoeveelheden zaaigoed.

Figuur 8.4. De informatieketting in de landbouw telling van 1846

Wie?	Wat?	Waar?	Toezicht
Respondenten	Informatie verstrekken	Gemeente	PCS CCS
Tellers	Informatie nazien	Gemeente	
Gemeentelijke jury's	Informatie nazien, verstrekken en verwerken	Gemeente	
Tijdelijke provinciale bureaus	Informatie nazien en verwerken	Provincie	
BSG	Informatie nazien en verwerken	Nationaal	
CCS	Informatie nazien	Nationaal	
Provinciale landbouwcommissies/ PCS	Informatie nazien	Provincie	
CCS	Informatie publiceren	Nationaal	

De gemeentelijke jury's stuurden de nominatieve telkaarten, het verslag, het *tarif d'évaluation* en de verzamelstaten door naar de tijdelijke bureaus voor de statistiek in de provincies. Zij controleerden de gemeentelijke verzamelstaten door ze te vergelijken met de telformulieren en verwerkten hen tot provinciale staten.

Van de tijdelijke statistische bureaus in de provincies gingen de resultaten van de landbouw telling naar het *Bureau de Statistique générale*. Het bureau en de *Commission centrale de Statistique* waren betrokken bij het nazicht van de uitkomsten van de telling. Het bureau zorgde er daarenboven voor dat de provinciale resultaten werden verwerkt tot publiceerbare nationale totalen.

Nadat de landbouw telling voor een provincie op het nationale niveau was afgewerkt, werden de resultaten voorgelegd aan de provinciale commissie voor de statistiek en de provinciale landbouw commissie. Zij moesten de resultaten uit hun provincie op hun waarde beoordelen en waar nodig corrigeren. Aanvankelijk was het de bedoeling dat de provinciale commissies de landbouw telling zouden controleren voor ze bij de nationale administratie terecht kwam⁷⁸. De *Commission centrale de Statistique* zou in dit scenario een beperkte rol spelen in het nazicht van de telling. Toen de telling al aan de gang was, eiste de commissie een grotere rol op⁷⁹. Zij zou de provinciale resul-

taten als eerste nazien; aan de provinciale landbouwcommissies en de provinciale commissies voor de statistiek zou pas in tweede orde om advies worden gevraagd.

Zo kwam het dat de *Commission centrale de Statistique* zich in het voorjaar van 1847 boog over de landbouwtelling in het arrondissement Turnhout. De commissieleden merkten fouten (of eerder onwaarschijnlijkheden) op in haast alle gemeentelijke cijfers. Er waren bijvoorbeeld gemeenten waar wel schapen werden geteld, maar geen lammeren, wat de commissie weinig waarschijnlijk leek. In het algemeen concludeerde ze dat *'il y a peu de communes où il n'y ait quelque rectification à faire, quelque lacune à combler, quelque erreur à redresser'*⁸⁰. De commissie viseerde niet zozeer de landbouwers, maar wel de gemeentelijke jury's. Niet alleen hadden de jury's diverse vragen verkeerd begrepen (over de lonen, meststoffen en slagstelsels), ze lieten ook blijken dat ze hun gemeente en de landbouw niet goed kenden. Zo kon het gebeuren dat de ene jury opgaf dat een hectare grond 300 hectoliter aardappelen opleverde, terwijl een andere de opbrengst op de helft schatte. Wanneer de Turnhoutse regio met de rest van Vlaanderen of met andere delen van Europa werd vergeleken, viel nog meer op dat de meeste jury's weinig voeling hadden met de landbouw. Hoe, vroeg de commissie zich af, kon anders worden verklaard dat de aardappeloogst in sommige gemeenten in het arrondissement Turnhout groter zou zijn dan in Vlaanderen? Of dat er in het arrondissement Turnhout gemeenten waren die de gemiddelde opbrengst van een hectare koolzaad hoger inschatten dan de opbrengst in de Elzas, één van de belangrijkste streken voor de teelt van koolzaad? Geconfronteerd met deze (en andere) onwaarschijnlijkheden stuurde de *Commission centrale de Statistique* de resultaten voor het hele arrondissement Turnhout terug naar de gemeentelijke jury's. Zij moesten de gegevens nogmaals nazien. Vervolgens schakelde de centrale commissie de provinciale commissie voor de statistiek in. Bijgestaan door de provinciale landbouwcommissie moest zij het werk van de gemeenten nakijken.

Door deze en gelijkaardige problemen duurde de afwerking van de landbouwtelling langer dan verwacht. In 1847 en in 1848 maakte de *Commission centrale de Statistique* de eerste gegevens bekend over de oogstopbrengsten en de veestapel. Het duurde echter tot in mei 1848 vooraleer de commissie alle inlichtingen had nagekeken en teruggestuurd naar de gemeenten voor correcties en aanvullingen⁸¹. De gemeentelijke jury's deden er twee jaar over, tot in juni 1850, om hun aanpassingen naar de *Commission centrale de Statistique* terug te sturen. Op 18 oktober 1850 was de telling klaar om te worden gedrukt⁸².

In de publicatie was tot op het gemeentelijke niveau informatie opgenomen over het aantal actieven in de landbouwsector, de oppervlakte van de bedrijven, de teelten en de dieren. Per gemeente werden tevens de verkoop- en pachtprizen sedert 1830, de veestapel, de oppervlakte en opbrengst van de gewassen, het gebruikte zaai- en plantgoed en de wisselbouw meegedeeld.

Als inleiding bij de landbouwtelling schreef Bellefroid een monografie over de Belgische landbouw⁸³. Bellefroid was lid van de *Commission centrale de Statistique* en hoofd van de afdeling Landbouw in het ministerie van Binnenlandse Zaken. Hij kende de landbouw beter dan wie ook, waardoor hij in zijn inleiding informatie kon verwerken die niet in de eigenlijke telling opgenomen was. Aan de getallen uit de telling voegde Bellefroid onder meer inlichtingen toe over het aantal hectare bewerkbare landbouwgrond per 100 inwoners, het aantal vrouwen per 100 mannen in de landbouwbevolking, het aantal paarden per 100 inwoners en het aantal dieren per 100 hectare. Hij vergeleek de provincies, onder meer om uit te maken waar de landbouw de belangrijkste economische sector was (en dit te verklaren) of wat het aandeel van de vrouwen in de landbouw was.

Bellefroid toonde zich in zijn inleiding vooral een observator, die zich liet leiden door een wetenschappelijke en veel minder door een maatschappelijke interesse voor de landbouw. De sociale aspecten van de landbouw(bevolking) kwamen in de monografie amper aan bod. Mede daardoor bleef de crisis die de landbouw op het moment van de telling trof (zoals de commissie voor de statistiek dat had gewild) grotendeels onzichtbaar. De commissie wilde met de nationale tellingen de welvaart van het land aantonen en zag in de landbouw een afspiegeling van die welvaart. De neergang van de linnennijverheid en de krimpende voedselvoorraden pasten niet in dit beeld.

Bellefroid besteedde evenmin veel aandacht aan het verloop van de landbouwtelling. Mogelijk wilde hij zo de moeilijkheden waarmee de telling was geconfronteerd buiten beeld houden. Hier te zeer de nadruk op leggen had immers de hele telling in het diskrediet kunnen brengen. Wie in de statistiek naar een perfecte weergave van de landbouw zocht, moest echter weten dat *'un recensement, quelque simples qu'en soient l'objet et le mode, ne saurait fournir des résultats d'une exactitude parfaite'*⁸⁴. Dit wilde niet zeggen dat de telling geen vertrouwen verdiende: *'Le recensement agricole n'a pas et ne peut pas avoir une précision scientifique: c'est une immense enquête, entreprise par le gouvernement dans l'intérêt général, avec le concours de tous les citoyens; et quoique l'on soit en droit de supposer que la prévention, l'ignorance et le mauvais vouloir ont pu, dans quelques cas isolés, faire fausser la vérité, la loyauté et la bienveillance éclairée de nos populations doivent nous porter à croire que ces causes d'erreur n'ont eu qu'une action restreinte, et que les renseignements recueillis, après avoir subi à plusieurs reprises le contrôle sévère d'hommes spéciaux, se rapprochent autant que possible de la réalité'*⁸⁵.

Waar mogelijk trachtte Bellefroid de kwaliteit van de landbouwtelling te beoordelen door de uitkomsten te vergelijken met andere documenten. In tegenstelling tot de auteur(s) van de inleiding van de volkstelling vertrouwde Bellefroid wel op de interne controle tussen de tellingen. Zo constateerde Bellefroid dat de gegevens uit de landbouwtelling nauwelijks verschilden van de beroepentelling, wat volgens hem moest worden gezien als *'une preuve de l'exactitude des renseignements recueillis à des points de vue et par des moyens différents'*⁸⁶. Toen Bellefroid vaststelde dat de totale landbouw-

oppervlakte in de telling verschildte met die in het kadaster (net geen acht procent minder in de telling) merkte hij op dat dit zowel aan de landbouwtelling als aan het kadaster kon liggen⁸⁷. In het kadaster konden meetfouten geslopen zijn. Bovendien waren er na de kadastrale opmetingen mogelijk landbouwgronden verdwenen (voor de aanleg van wegen of het bouwen van fabrieken, bijvoorbeeld). Bellefroid besliste de landbouwtelling het voordeel van de twijfel te geven: ‘*Nous ne voulons pas dire [...] qu’il n’y ait pas d’erreurs dans les renseignements de la statistique; mais ces erreurs ne dépassent pas, à coup sûr, les limites qu’une sage tolérance doit accorder en pareille matière*’⁸⁸. Bellefroid vergeleek de telresultaten niet alleen met andere Belgische bronnen, hij sloeg er ook de internationale literatuur op na (waarmee hij andermaal zijn expertise op het vlak van de landbouw toonde). Hij vroeg zich bijvoorbeeld af of de hooiopbrengsten in de telling niet overdreven waren en zocht een antwoord in de literatuur over Frankrijk en Duitsland. Hier leerde hij dat België niet afweek van de buurlanden en besliste dat ‘*on peut accepter avec quelque confiance les indications fournies par la statistique touchant leur produit*’ (zonder erbij te vermelden hoe dit ‘*quelque*’ moest worden begrepen)⁸⁹.

De industrietelling: een redelijk betrouwbaar verslag

Het *Bureau de la Statistique commerciale et industrielle* was er tussen 1835 en 1845 niet in geslaagd een nationale nijverheidsstatistiek op te zetten. Nadat de nijverheidsstatistiek was overgeheveld naar het *Bureau de Statistique générale* stelde de *Commission centrale de Statistique* in de lente van 1845 vast dat de bestaande informatiebronnen (waaronder de belastingrollen en de statistieken over de mijnen en stoommachines van het ministerie van Openbare Werken) geen volledig beeld van de nijverheid gaven⁹⁰. Het gevolg hiervan was dat ‘*les appréciations qu’on pouvait former sous ce rapport étaient vagues et dépourvues de garantie de précision*’⁹¹. Er was een industrietelling nodig om hieraan te verhelpen en de commissie voor de statistiek maakte plannen in die richting. Samen met de landbouwtelling zou de industrietelling een deel van het derde hoofdstuk van het *plan de statistique générale* invullen. Alleen een handelstelling ontbrak nog om dit hoofdstuk af te werken, maar hiervan was bij de voorbereidingen van de tellingen van 1846 nooit sprake.

Zoals de landbouwtelling vatte de *Commission centrale de Statistique* ook de industrietelling groot op. Ze besliste in augustus 1843 dat deze telling informatie moest bijeenbrengen over het aantal en de aard van de ondernemingen, het aantal en de lonen van de arbeiders, de productiewijzen, de productie en de maatregelen ter aanmoediging van de industrie⁹². De proeftelling in Sint-Jans-Molenbeek leerde de *Commission centrale de Statistique* echter dat de ondernemers niet bereid waren nauwkeurige informatie mee te delen over de grondstoffen en de productie. Deze vragen werden daarom in de industrietelling van 1846 niet gesteld. De statistiek van de afzetmarkten, die in Sint-Jans-Molenbeek al was gereduceerd tot een schets van de internatio-

nale handel, kwam in de nationale industrietelling evenmin aan bod. De telling beperkte zich tot de aard van de bedrijven, de arbeidskrachten (inclusief leeftijden en lonen), de machines en de aandrijfkraft. (Bijlage 6) De commissie voor de statistiek was zich ervan bewust dat de industrietelling door de overblijvende vragen in sterke mate een ‘sociale’ telling was. Anders dan in de landbouwtelling lijkt de commissie daarenboven midden in de crisis van de jaren 1840 in de industrietelling doelgericht naar informatie over de sociale situatie van de arbeidersbevolking te hebben gezocht.

Samen met een telformulier voor de volkstelling overhandigden de tellers één of meerdere formulieren voor de industrietelling aan elke patentplichtige, die *‘par lui-même ou par des ouvriers salariés par lui, fait subir une manipulation quelconque à une matière première ou à un fabricat, et leur donne, par son travail, une plus grande valeur’*⁹³. De telling bevroeg zowel de grootindustriëlen als de kleine ambachtshuizen (en zelfs de kantscholen en de gevangenissen waar goederen geproduceerd werden), maar sloot de handelaars en de transporteurs uit. Zij bewerkten immers geen grondstoffen of halfafgewerkte producten.

Wie meer dan één patentplichtige activiteit uitoefende, vulde per bedrijvigheid een vragenlijst in. De ondernemers verstrekten zo voor alle als ‘nijverheid’ gedefinieerde activiteiten informatie over *‘le nombre [moyen] des ouvriers classés par âge et par sexe, le taux des salaires, le nombre et l’espèce des moteurs, des machines, métiers et ustensiles principaux’*⁹⁴. De nadruk lag op het tellen van het aantal arbeiders en machines, niet zozeer op het registreren van de totale economische activiteit. Om dubbelstellingen te vermijden – wat tot overschattingen zou leiden – moesten de arbeiders en de machines die door eenzelfde werkgever in meerdere nijverheden (bijvoorbeeld in het hoofd- en nevenberoep van de ondernemer) werden ingeschakeld slechts eenmaal worden geteld⁹⁵. De commissie voor de statistiek vond geen manier om dubbelstellingen van de thuiswerkers, die vaak voor meerdere fabrikanten werkten, uit te sluiten en besliste daarom de huisnijverheid niet in de industrietelling op te nemen. De commissie begreep dat dit voor gevolg had dat een belangrijke economische sector buiten het blikveld van de statistiek viel, maar ging ervan uit dat de beroepentelling dit corrigeerde.

De tellers haalden de telkaarten die ze hadden uitgedeeld, weer op. Ook bij de industrietelling moesten ze erop letten dat de vragenlijsten volledig waren ingevuld. In principe vereiste dit dat de tellers de situatie ter plaatse (in de bedrijven) gingen opnemen, maar bij de proeftelling in Sint-Jans-Molenbeek was gebleken dat de ondernemers niet bereid waren om de tellers in hun bedrijven toe te laten. Het ministerie van Binnenlandse Zaken riep de gemeenten daarom op om politieagenten met de tellers mee te sturen, omdat de ondernemers hen gemakkelijker tot hun onderneming zouden toelaten⁹⁶. Het is niet geweten of dit gebeurde en, zo ja, of het de ondernemers niet nog meer afschrikte.

De tellers gaven de vragenlijsten door aan de gemeentelijke jury's. (Figuur 8.5, zie ook Bijlage 3) Zij beoordeelden de informatie van de ondernemers op haar betrouwbaarheid, corrigeerden de telformulieren en maakten een inventaris van de telkaarten op. Daarnaast stelden de jury's een overzicht op van de afzetmarkten waar de nijverheidsproducten uit de gemeenten werden verkocht. Hiervoor konden ze geen gebruik maken van de nominatieve telformulieren, maar moesten ze putten uit hun eigen kennis van de industrie. Zeker in de geïndustrialiseerde gebieden drong de centrale overheid er daarom op aan de ondernemers in de jury's op te nemen.

Het verwerken van de formulieren was de taak van de tijdelijke bureaus in de provinciehoofdplaatsen, die hiervoor gecontroleerd werden door de provinciale commissies voor de statistiek⁹⁷. Pas op 30 september 1847 – bijna een jaar na de telling – keurde de *Commission centrale de Statistique* een verzamelstaat waarop de informatie van alle ondernemers in een gemeente kon worden gegroepeerd goed⁹⁸. Deze gemeentelijke verzamelstaten konden eenvoudig worden samengeteld tot provinciale staten, iets wat vermoedelijk ook in de provincies gebeurde. Het *Bureau de Statistique générale* stond in voor de eindverwerking van de tabellen. Vooraleer de resultaten werden gepubliceerd, passeerden ze langs de Kamers van Koophandel die andermaal de betrouwbaarheid van de informatie beoordeelden. De centrale en provinciale commissies voor de statistiek hielden net zoals bij de volks- en de landbouwtelling toezicht op het verloop van de telling.

Figuur 8.5. De informatieketting in de industrietelling van 1846

Wie?	Wat?	Waar?	Controle
Respondenten	Informatie verstrekken	Gemeente	PCS CCS
Tellers	Informatie nazien	Gemeente	
Gemeentelijke jury's	Informatie nazien en verstrekken	Gemeente	
Tijdelijke provinciale bureaus	Informatie nazien en verwerken	Provincie	
BSG	Informatie nazien en verwerken	Nationaal	
CCS (?)	Informatie nazien	Nationaal	
Kamers van Koophandel	Informatie nazien	Provincie	
CCS	Informatie publiceren	Nationaal	

De *Commission centrale de Statistique* beperkte de nijverheidstelling tot wat ze zelf een telling van het haalbare noemde door geen vragen te stellen over de afgewerkte producten, de grondstoffen en de afzetmarkten. Ze liet de thuiswerkers buiten beschouwing, omdat ze niet wist hoe ze hen correct kon tellen. Ze vroeg aan de gemeenten de medewerking van de politie om er de ondernemers van te overtuigen mee te werken aan de telling. Al deze maatregelen konden niet verhinderen dat de industrietelling meer problemen stelde dan de volks- en de landbouwtelling: *'Autant le travail du dénombrement de la population et celui du recensement de l'agriculture pouvaient s'exécuter avec régularité et sans obstacle réel, autant la partie du recensement général, qui a*

*pour objet le travail industriel, devait offrir des difficultés sérieuses et presque insurmontables*⁹⁹.

Organisatorisch was de nijverheidstelling ingewikkelder dan de twee andere tellingen, omdat de ondernemers per beoefende activiteit een telformulier moesten invullen. De *Commission centrale de Statistique* veronderstelde bovendien dat de industrietelling meer problemen stelde inzake controle en correctie. Ze ging er (niet geheel ten onrechte) van uit dat de ondernemers de overheidsstatistiek zodanig wantrouwden dat ze de grootte en het belang van hun onderneming(en) probeerden te minimaliseren. De angst van de ondernemers dat de telling zou gebruikt worden om de belastingen te verhogen, werd mogelijk gevoed doordat de telling de patentbelasting als uitgangspunt nam. De commissie voor de statistiek slaagde er niet in deze vrees weg te nemen, net zo min als ze naderhand kon inschatten in welke mate de ondernemers 'foute' inlichtingen hadden meegedeeld. De tellers kregen vrijwel nergens de toestemming om de ingevulde vragenlijsten te vergelijken met de situatie op de werkvloer. Wat de tewerkstelling betrof, had dit overigens weinig zin, omdat de telling peilde naar het gemiddelde aantal arbeiders¹⁰⁰. De telling vergelijken met de beroepentelling was niet voor alle aspecten van de industrietelling mogelijk (en bovendien had de beroepentelling ook niet de beoogde graad van betrouwbaarheid bereikt). Waar mogelijk vergeleek de *Commission centrale de Statistique* (en/of het *Bureau de Statistique générale*, dat is niet helemaal duidelijk) de industrietelling met andere officiële documenten¹⁰¹. De commissie vermoedde dat in de industrietelling evenveel arbeiders ontbraken als in de patentregisters, maar dit zegde uiteraard niets over de omvang van het probleem. Bovendien was het niet zeker dat in beide bronnen dezelfde mensen ontbraken. In de industrietelling werd mogelijk een deel van de ondertelling van de arbeiders gecompenseerd door het verkeerdelijk meetellen van het huispersoneel.

Indien de antwoorden van de ondernemers onwaarschijnlijk leken en werden gecorrigeerd, dan leidde dit in het beste geval tot een grotere betrouwbaarheid. De juistheid van de meegedeelde informatie was hiermee echter niet gegarandeerd. Ondanks de mogelijk beperkte doeltreffendheid namen de controle en correctie van de industrietelling veel tijd in beslag. Pas in augustus 1848 waren de gegevens voor alle gemeenten verwerkt¹⁰². In maart 1849 kondigde de commissie voor de statistiek aan dat de industrietelling klaar was om te worden gedrukt en in de lente van 1851 rolde ze van de persen¹⁰³.

In de publicatie was (in sommige gevallen tot op het niveau van de gemeenten) informatie te vinden over de ondernemingen, ondernemers, arbeiders, daglonen, aandrijfkraft, ovens en machines. Perrot analyseerde in de inleiding de Belgische nijverheid omstreeks 1846¹⁰⁴. Hoewel Perrot door zijn eerdere publicaties van alle leden van de *Commission centrale de Statistique* wellicht het meest vertrouwd was met deze materie, haalde zijn tekst niet het niveau van Bellefroids inleiding op de landbouwtelling.

Perrot besprak, na een kort overzicht van de gevolgde werkwijze, achtereenvolgens het aantal bedrijven, de motoren, de arbeiders en hun lonen. Bij elk van deze thema's beoordeelde hij de betrouwbaarheid van de industrietelling.

Perrot vertrouwde er (in naam van de *Commission centrale de Statistique*) op dat vrijwel alle ondernemingen waren geteld. Een enkele fout niet te na gesproken, leek het hem onwaarschijnlijk dat er veel fabrieken, ateliers of ambachtsslui over het hoofd waren gezien. Hij deelde de bedrijven in per streek in moderne industrieën en meer traditionele ambachten, duidde aan welke streken of gemeenten het voortouw namen in de industrialisatie en vermeldde welke sectoren het sterkst vertegenwoordigd waren¹⁰⁵. Perrot twijfelde evenmin aan de opgave van het aantal stoommachines: de inlichtingen in de industrietelling kwamen grotendeels overeen met andere (niet nader genoemde) informatiebronnen. Dit was niet het geval met de gegevens over het vermogen van de stoomwerktuigen, waarvoor elders hogere cijfers te vinden waren. Dit betekende volgens Perrot niet noodzakelijk dat de industrietelling verkeerde informatie bevatte: *'rien n'est plus arbitraire que l'évaluation de la force d'une machine de la part d'un industriel qui, selon les circonstances, peut se croire intéressé à exagérer ou à réduire la force réelle de ses moteurs'*¹⁰⁶. Voor de andere aandrijfkraften beschikte Perrot niet over alternatieve bronnen en kon hij zich enkel baseren op hetgeen de industriëlen hadden meegedeeld. Perrot noteerde dat het aantal motoren en hun vermogen vermoedelijk groter was dan wat op de telkaarten stond geschreven.

Het aantal arbeidskrachten (werknemers en werkgevers samen) in de industrietelling legde Perrot naast de beroepentelling, al waren de gegevens niet helemaal vergelijkbaar vermits de beroepentelling de huisnijverheid en de (tijdelijk) werklozen meeteelde. Gezien het belang van de huisnijverheid en de omvang van de werkloosheid door de economische crisis was het niet verwonderlijk dat de industrietelling minder arbeidskrachten telde dan de beroepentelling. Daarenboven achtte Perrot het waarschijnlijk dat de ondernemers het aantal arbeiders hadden onderschat uit fiscale overwegingen.

Bij de opgave van de gemiddelde daglonen ging Perrot er eveneens van uit dat de ondernemers uit schrik voor de fiscus te lage lonen hadden opgegeven. Niettemin stelde hij vast dat de lonen van verschillende bedrijven in eenzelfde sector opmerkelijk overeenkwamen. Perrot vertrouwde erop dat de industriëlen hun informatie niet vooraf op elkaar hadden afgestemd en dat de loongegevens bijgevolg met de werkelijkheid overeenstemden. Wel merkte hij op dat de arbeidsdag waarop de gemiddelde 'dag'lonen betrekking hadden, sterk in duur kon verschillen.

Ondanks de twijfels over de uitkomsten was Perrot overtuigd van het nut van de industrietelling: *'Si le travail qui vient de s'accomplir présente quelques lacunes, s'il laisse à désirer sous certains rapports, il a au moins ce mérite que c'est un jalon précieux, un point de départ qui servira de base à des travaux plus étendus et plus complets. Mais ce n'est point*

*là son seul avantage, et limité comme il a dû l'être, il ne présente pas moins une série d'indications auxquelles on recourra toujours avec fruit*¹⁰⁷. Beter een imperfecte statistiek dan geen statistiek. De telling was immers een inventaris van een belangrijke bron van rijkdom van het land: de nijverheid.

8.4 Ritme in de statistiek. De tellingen van 1856

Met de volks-, landbouw- en industrietelling van 1846 bewees de administratie – lokaal, provinciaal en nationaal – dat ze in staat was om een grootschalige (over het hele land en over diverse thema's) en uniforme statistiek tot een goed einde te brengen. De tevredenheid waarmee op de tellingen werd teruggeblikt, stond een weigerachtige houding tegenover een herhaling ervan echter niet in de weg. Integendeel, het welslagen van de tellingen in 1846 voedde de verwachting dat dergelijke onderneming niet snel moest worden overgedaan. Zelfs Quetelet, één van de drijvende krachten achter de tellingen van 1846, begreep dat de kostprijs en de omvang van een volkstelling beletten dat zij op regelmatige basis (bijvoorbeeld jaarlijks) kon worden herhaald¹⁰⁸. De problemen met de bevolkingsregistratie (waardoor de berekende bevolkingscijfers er niet in slaagden de plaats van de volkstelling in te nemen) en de toenemende internationale belangstelling voor de bevolkingsstatistiek (waarbij België als een voorbeeld gold), zorgden er evenwel voor dat de vraag naar een nieuwe volkstelling in 1856 niet langer uit de weg kon worden gegaan. Terwijl een industrietelling niet ter sprake kwam, sloop een landbouwtelling vrij snel de telling van 1856 binnen.

De volkstelling: moeilijk maar noodzakelijk

In 1856, niet toevallig tien jaar na de eerste volkstelling, bereikte de vraag naar een nieuwe telling in de *Commission centrale de Statistique* een hoogtepunt. De regering en het parlement – de opdrachtgever en de financier van de overheidsstatistiek – reageerden aanvankelijk weinig enthousiast. Nationale tellingen waren volgens sommigen te duur en zelfs volkomen overbodig.

Papieren inwoners

Met het (her)invoeren van de bevolkingsregisters in 1846 hoopte de overheid de volkstellingen overbodig te maken. In theorie was dit mogelijk: wanneer de bevolkingsregisters nauwkeurig werden bijgehouden, lieten zij toe er het exacte bevolkingscijfer uit af te leiden. Hoewel Quetelet de bevolkingsregisters '*le plus beau résultat peut-être du recensement de 1846*' noemde, bleek al gauw dat ze er niet in slaagden de bevolkingsbewegingen op de voet te volgen¹⁰⁹. Het inwonertal vermeerderde,

omdat inwoners die verhuisden in hun nieuwe woonplaats werden ingeschreven zonder in hun oude verblijfplaats te worden geschrapt. De enige manier om het bevolkingscijfer van deze ‘papieren’ inwoners te ontdoen, was het organiseren van een nieuwe volkstelling.

Op het einde van 1851 – de volkstelling van 1846 was amper twee jaar afgerond – waarschuwde de *Commission centrale de Statistique* er reeds voor dat slecht bijgehouden bevolkingsregisters een nieuwe volkstelling nodig zouden maken¹¹⁰. Toch reageerde de commissie aanvankelijk laconiek op de fictieve toename van het inwonertal. In april 1852 stelde ze voor ervan uit te gaan dat de ondertelling die ze had vastgesteld in de volkstelling van 1846 overeenkwam met de aangroei van de bevolking die ze sedertdien had opgemerkt in de bevolkingsregisters¹¹¹. Deze houding kon niet worden volgehouden, vermits het inwonertal bleef stijgen zonder dat daar een reële instroom (door geboorte of inwijking) van inwoners tegenover stond.

Toen Quetelet in 1854 voorstelde om in 1856 de bevolking te tellen, opperde hij nog om hiervoor de bevolkingsregisters te gebruiken¹¹². De staat van de bevolkingsregisters liet dit echter niet toe. Bovendien beval het internationale statistische congres in 1853 volkstellingen door middel van telformulieren aan.

Internationale adviezen

Omstreeks 1850 werden de volkstellingen internationaal beschouwd als een wetenschappelijke methode om het bevolkingscijfer vast te stellen, als een beleidsinstrument om de bevolking te controleren en als een cijfermatige bevestiging van de kracht van een land¹¹³. België – het land waarvan de volkstelling van 1846 internationaal werd erkend als een voorbeeld – kon zich op het vlak van de bevolkingsstatistiek niet onbetuigd laten¹¹⁴. Het zette de bevolkingsstatistiek op de agenda van het eerste internationale statistische congres en gebruikte de congresresolutie vervolgens in eigen land als argument om een nieuwe volkstelling te eisen.

Het internationale congres voor de statistiek keurde in het najaar van 1853 een resolutie goed waarin elementen uit de bevolkingsstatistiek in landen als België, Nederland, Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten waren opgenomen: ‘*I. Il convient que les recensements de la population soient nominatifs et basés sur le principe de la population de fait. Néanmoins, des renseignements spéciaux pourront être demandés pour établir, selon les circonstances, la population de droit. II. Les recensements auront lieu par périodes décennales; ils seront faits dans le mois de décembre. III. Il y aura un bulletin spécial par famille ou ménage. IV. Des agents spéciaux, chargés de distribuer et de retirer les bulletins, veilleront à ce qu’ils soient exactement remplis, ou les rempliront eux-mêmes d’après les indications qui leur seront données. V. Les recensements comprendront: a. Nom et prénoms, âge, lieu de naissance, langue parlée, religion, état civil, profession ou condi-*

*tion, séjour fixe ou habituel, temporaire ou momentané et de passage dans la commune, enfants qui reçoivent l'instruction publique ou privée, distribution des maisons par étage et par nombre de pièces servant à l'habitation de chaque famille, jardins contigus aux maisons; b. Maladies et infirmités apparentes: aveugles, sourds-muets, aliénés à domicile et dans des établissements publics ou particuliers, crétins. VI. Il a lieu de résumer les données du recensement dans chaque pays d'après des formules uniformes, qui rendent ces données comparables entre elles*¹¹⁵. Het congres beval tenslotte het bijhouden van bevolkingsregisters en van jaarlijkse *mouvements de l'état civil* aan.

De congresresolutie week enigszins af van het oorspronkelijke voorstel dat de *Commission centrale de Statistique* als organisator van het congres had geschreven. De vragenlijst werd aangepast '*enfin de ne pas donner aux agents du recensement un trop grand droit de recherche, parce que cela pourrait inquiéter les familles et les engager à ne pas donner les renseignements avec la probité et l'indépendance nécessaires*'¹¹⁶. De vragen over de brandverzekeringen en de gezinnen die steun ontvingen van de openbare onderstand (zoals in de Belgische telling van 1846) sneuvelden en de oorspronkelijke lijst van de handicaps (overgenomen uit de Franse tellingen) werd ingekort. De vraag naar de godsdienst bleef behouden, al vonden sommigen dit een inbreuk op de privacy van de gezinnen. Legoyt – Moreau de Jonnés' opvolger in de *Statistique générale de la France* en daardoor verantwoordelijk voor de Franse volkstellingen – stelde voor om in de resolutie een artikel op te nemen waardoor de weigering om aan de volkstelling mee te werken, strafbaar werd. Dit voorstel werd verworpen, omdat (zoals H. Say het verwoordde): '*S'il est connu dans la population que celui [l'agent de recensement] qui se présente a un droit contre vous, on le verra arriver avec infiniment de méfiance*'¹¹⁷.

Methodologisch verschilde de volkstelling voorgesteld op het internationale statistische congres weinig van de manier waarop de volkstelling in België in 1846 was verlopen. Toch zou de resolutie, indien ze in België werd geïmplementeerd, voor een omwenteling in de statistiek zorgen. Naar analogie met wat in Groot-Brittannië, Nederland, de Verenigde Staten en diverse andere landen gebruikelijk was, zouden de tellingen om de tien jaar moeten plaatsvinden. In België kwam dit neer op het herinvoeren van het 'Hollandse' Koninklijk Besluit van 29 september 1828.

Niet nuttig en te duur

Geruggensteund door de aanbevelingen van het internationale congres voor de statistiek stelde de *Commission centrale de Statistique* op 16 mei 1855 aan minister van Binnenlandse Zaken De Decker voor om in 1856 een nieuwe volkstelling te organiseren. De Decker legde het plan voor aan zijn collega-ministers, maar zij reageerden verdeeld¹¹⁸. De ministers van Openbare Werken, Financiën en Buitenlandse Zaken zagen het nut van de telling niet in en vonden de onderneming te duur. De ministers van Oorlog, Justitie en Binnenlandse Zaken waren wel gewonnen voor een telling.

Zij vroegen zich niettemin af of niet beter om de 12 jaar een volkstelling kon worden georganiseerd, zoals voorgeschreven in de gemeentewet. De regering schoof de beslissing over de volkstelling voor zich uit.

De *Commission centrale de Statistique* (die op hetzelfde moment De Decker ervan probeerde te overtuigen in te stemmen met een jaarlijkse publicatie van statistieken) legde zich hier niet bij neer en herhaalde haar argumenten ten voordele van een volkstelling. Tien jaar na de vorige telling was het precieze bevolkingscijfer niet (meer) gekend, waardoor sommige gemeenten overgingen tot lokale tellingen. De bevolkingsregisters slaagden er niet in de bevolkingsevolutie te volgen, omdat er jaar na jaar meer mensen werden ingeschreven dan geschrapd. Een arrest van het Hof van Cassatie van 2 augustus 1854 holde de bevolkingsregistratie uit door de politiereglementen die de aangifte van adreswijzigingen verplichtten en de overtredingen hierop vervolgbaar maakten, buiten de wet te plaatsen.

In november van 1855 had de commissie enkele bijkomende argumenten klaar: ‘[L]’*exécution des lois organiques de l’État et de plusieurs lois administratives et financières, l’intérêt scientifique de la statistique comparée, le principe admis dès 1846 par notre Gouvernement et adopté au point de vue international par une assemblée respectable, le peu d’importance de la dépense comparé à l’intérêt qui s’attache à une connaissance exacte de la population, la possibilité de mettre, au moyen des registres de population, les recensements décennaux en rapport avec les nécessités courantes*¹¹⁹. De commissie hoopte dat De Decker niet ongevoelig zou blijven voor deze argumenten: ‘*Cette considération aura quelque poids auprès d’un homme d’État qui, comme vous, Monsieur le Ministre, connaît l’autorité de la science et qu’inspirent en toute occasion la loyauté et le patriotisme*¹²⁰.

De kostprijs van de volkstelling, iets waarover minister van Financiën Edouard Joseph Mercier zich bezorgd toonde, kon volgens de *Commission centrale de Statistique* geen reden zijn om de bevolking niet te tellen. De commissie schatte dat de hele operatie net geen 50000 frank zou kosten. (Figuur 8.6) Dit (lage) bedrag kon worden bekomen door de telling te laten uitvoeren door de gemeenten (en niet door tellers) en in de provincies geen tijdelijke bureaus voor de statistiek op te richten. Om de begroting te ontlasten, konden de kosten voor de telling bovendien worden gespreid over twee begrotingsjaren en indien nodig gedeeld met de gemeenten.

De Decker liet zich door de financiële en inhoudelijke argumenten van de *Commission centrale de Statistique* overtuigen. In de lente van 1856 diende hij in het parlement een (door de commissie voor de statistiek uitgewerkt) wetsontwerp in om op 31 december 1856 een volkstelling te organiseren. Er was intussen geen sprake meer van dat de volkstelling ‘slechts’ 50000 frank zou kosten. In april 1856 noemde de *Commission centrale de Statistique* nog een bedrag van 60000 frank, maar De Decker had het in de Kamer al over veel hogere bedragen¹²¹. Zonder tellers werd de kostprijs

van de telling geschat op 100000 frank, met tellers zou het dubbele nodig zijn¹²². Uiteindelijk werd een bedrag van 200000 frank vrijgemaakt voor de volkstelling van 1856¹²³.

Figuur 8.6. Raming van de kostprijs van de volkstelling van 1856 (in Belgische frank)

	Geraamde kostprijs
Huishoudelijke bulletins voor de volkstelling (1000000 bulletins aan 1,5 centime per bulletin)	15000
Gemeentelijke verzamelstaten (6000 aan 3 centime per stuk)	180
Verwerkingstabellen voor de bevolking per leeftijd en burgerlijke staat (1000000 tabellen aan 1 centime per stuk)	10000
Vergoedingen voor de gemeentesecretarissen voor het opstellen van de bevolkingsstaten per leeftijd en burgerlijke staat (4 frank per 1000 inwoners)	18400
Publicatiekosten (boek van ong. 500 blz.)	6000
Totaal	49580

Bron: Vergadering CCS 16/11/1855, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) pp.14-15.

Een wettelijke basis voor de tienjaarlijkse volkstellingen

Het wetsontwerp waarmee De Decker in de lente van 1856 naar het parlement trok, bepaalde niet alleen dat de eerstvolgende volkstelling op 31 december 1856 zou worden georganiseerd. Ook het principe van de tienjaarlijkse tellingen en de koppeling van de tellingen aan de bevolkingsregisters waren erin opgenomen. Het niet naleven van de regelgeving zou strafbaar worden. Wie niet meewerkte aan de volkstelling, kon worden vervolgd volgens de wet van 6 maart 1818; wie verzuimde aangifte te doen van adreswijzigingen (bij een verhuis naar een andere gemeente), kon worden veroordeeld tot een boete van maximum 25 frank en zeven dagen gevangenisstraf.

Tijdens de bespreking van het wetsontwerp benadrukte de Middenafdeling van de Kamer dat de volkstellingen op termijn overbodig moesten worden. Het ging hier naar haar mening immers om '*une mesure onéreuse pour le trésor et peu sympathique aux habitants*'¹²⁴. Daarnaast werden in de Kamer vragen gesteld over het nut van tienjaarlijkse volkstellingen, wanneer de gemeentewet twaalfjaarlijkse tellingen voorschreef¹²⁵. Anders dan Heuschling vooraf had gevreesd, was dit evenwel geen reden om het wetsontwerp te verwerpen.

De Kamer amendeerde de strafbepalingen uit het wetsontwerp. De verwijzing naar de wet van 6 maart 1818 werd vervangen door een boete van maximum 100 frank en de strafmaat voor mensen die adreswijzigingen niet meldden, werd beperkt tot een boete van 25 frank (zonder gevangenisstraf). Op voorstel van de Middenafdeling

werd een paragraaf aan de wet toegevoegd waardoor het aantal parlementsleden per kiesomschrijving voortaan telkenmale zou worden aangepast aan de uitkomsten van de volkstelling¹²⁶. Daarna keurde de Kamer het wetsontwerp zonder veel verdere discussie goed. (Figuur 8.7) Het door de Kamer geamendeerde wetsontwerp werd nadien ook in de Senaat goedgekeurd.

Figuur 8.7. De wet van 2 juni 1856

1. Un recensement général de la population est opéré, tous les dix ans, dans toutes les communes du royaume. Il servira de base à la répartition des membres des Chambres législatives, conformément aux articles 49 et 54 de la Constitution. Le prochain recensement aura lieu le 31 décembre 1856. 2. Le recensement est effectué conformément aux mesures à déterminer par arrêté royal. 3. Il y a dans chaque commune des registres de population. Ces registres sont rectifiés et complétés d'après les résultats du recensement. Tout changement de résidence d'une commune dans une autre est également consigné sur les registres de population. 4. Le changement de résidence du Belge, l'établissement ou le changement de résidence de l'étranger en Belgique, sont constatés par une déclaration faite dans la forme et les détails prescrits par le Gouvernement, et conformément aux règlements communaux portés en exécution de l'art. 78 de la loi communale. 5. Les infractions aux mesures prescrites par l'arrêté royal prévu à l'art. 2, sont punies d'une amende qui ne peut excéder cent francs. 6. Les contraventions aux dispositions de l'art. 4 ou aux règlements communaux sont punies d'une amende qui ne peut excéder vingt-cinq francs. ... 10. Il est ouvert au budget du département de l'intérieur, exercice 1856, un premier crédit de trente mille francs (30.000 francs), pour les frais du recensement. ...

De bevolking geteld

De *Commission centrale de Statistique* was over het algemeen tevreden over de volkstelling van 1846 en wilde daarom in 1856 grotendeels op dezelfde wijze te werk gaan. Gewapend met de ervaring van tien jaar eerder en met de aanbevelingen van het internationale statistische congres van 1853 trachtte ze niettemin de methodologie van de volkstelling te perfectioneren¹²⁷. De commissie was niet tevreden over het werk van de gemeentelijke jury's in 1846. Ze verschoof de taken van de jury's daarom in 1856 naar de colleges van burgemeester en schepenen. De provinciale commissies voor de statistiek, die in 1846 toezicht hadden gehouden op de telling, speelden in de volkstelling van 1856 evenmin nog een rol. In de provincies lag het gewicht van de volkstelling volledig bij de tijdelijke bureaus voor de statistiek. De hoofden van deze bureaus werden op 27 oktober 1856 naar Brussel geroepen om kennis te nemen van de werkwijze en de bedoeling van de telling¹²⁸. Daarnaast ontvingen ze in de lente van 1857 'specimen': verwerkingstabellen waarin (fictieve) gegevens waren ingevuld

'[a]fin d'obtenir des résultats groupés d'après un système uniforme dans toutes les provinces'¹²⁹.

De vragenlijsten verschilden aanzienlijk van die uit 1846. De *Commission centrale de Statistique* wilde vermijden 'de fatiguer les populations et de les indisposer par des demandes trop nombreuses ou qui auraient un caractère inquisitorial'¹³⁰. De vragen die betrekking hadden op de persoonlijke levenssfeer en daardoor weerstand konden oproepen, werden geschrapt. De commissie hoopte dat de overblijvende vragen naar waarheid zouden worden beantwoord en de telling dus exacte en betrouwbare gegevens zou genereren.

Aan de volkstelling van 1856 werd geen woningtelling gekoppeld. Uit de eigenlijke volkstelling werden de vragen over de taal en de godsdienst weggelaten, omdat verondersteld werd dat (een deel van) de bevolking over dergelijke 'gevoelige' onderwerpen geen informatie wilde meedelen. De commissie achtte het niet opportuun om een telling van de gehandicapten te houden. Een aantal commissieleden drong nochtans aan op het tellen van de blinden en doofstommen, terwijl de *Commission permanente d'Inspection et de Surveillance des Établissements d'Aliénés du Royaume* vroeg om een telling van de krankzinnigen. De meerderheid van de leden van de *Commission centrale de Statistique* meende echter dat dergelijke vragen niet in een volkstelling thuishoorden.

Midden december 1856 (twee weken voor de eigenlijke teldatum) ontving elk hoofd van een huishouden of gezin en elke alleenwonende van een teller een telkaart¹³¹. Hierop moesten ze inlichtingen verschaffen over alle personen die de nacht van 31 december 1856 op 1 januari 1857 in hun woning doorbrachten: hun naam en voornamen, geslacht, leeftijd of geboortedatum, geboorteplaats, burgerlijke staat, beroep, gewoonlijke verblijfplaats (in de gemeente, in een andere gemeente, in het buitenland). (Bijlage 4) Voor personen die tijdelijk in de gemeente verbleven, werd de gewoonlijke woonplaats opgegeven (de plaats waar ze in het bevolkingsregister ingeschreven waren). Om de controle op de bevolkingsregisters (wettelijke bevolking) mogelijk te maken, maakten de gezinshoofden melding van de tijdelijk afwezigen. Was het hele huishouden afwezig, dan vulde de teller zelf een telformulier in. Wie niet *kon* meewerken aan de telling, omdat niemand in het huishouden kon lezen of schrijven, kreeg hulp van de teller. Wie *weigerde* om mee te werken, was strafbaar en kon een boete krijgen van 100 frank.

De *Commission centrale de Statistique* trachtte de moeilijkheden die zich in 1846 bij de beroepentelling hadden voorgedaan, te vermijden door hiervoor specifieke richtlijnen op te stellen. Bij het beroep moesten eerst het hoofdberoep (dat waarvoor de hoogste patentbelasting werd betaald) en daarna de bijberoepen worden genoteerd. De arbeiders en de dagloners moesten nauwkeurig aangeven in welke nijverheid of handelsactiviteit ze tewerkgesteld waren. Zonder de aanduiding van de bedrijfstak

waren veel beroepsaanduidingen immers weinigzeggend. Een schilder kon zowel kunstenaar zijn als muren verven¹³².

Zoals tien jaar eerder vonden de huishoudelijke telformulieren via de tellers, de gemeenten en de provincies hun weg van de lokale bevolking naar de centrale overheid. (Figuur 8.8, zie ook Bijlage 1) Elke tussenschakel – tellers, colleges van burgemeester en schepenen, tijdelijke bureaus in de provincies, *Bureau de Statistique générale* – keek de informatie na en vroeg waar nodig bijkomende inlichtingen of correcties. De nominatieve telformulieren werden door de tijdelijke bureaus in de provincies en door het *Bureau de Statistique générale* verwerkt tot geaggregeerde gemeentelijke, provinciale en nationale verzamelstaten¹³³. De gemeenten zorgden voor het nazicht van de bevolkingsregisters. Het hele informatieverwervings- en -verwerkingsproces stond onder het toezicht van de *Commission centrale de Statistique*, die op die manier de uniformiteit in de telling bewaakte.

Figuur 8.8. De informatieketting in de volkstelling van 1856

Wie?	Wat?	Waar?	Toezicht
Respondenten	Informatie verstrekken	Gemeente	CCS
Tellers	Informatie nazien	Gemeente	
Burgemeesters en schepenen	Informatie nazien	Gemeente	
Tijdelijke provinciale bureaus	Informatie nazien en verwerken	Provincie	
BSG	Informatie nazien en verwerken	Nationaal	
CCS	Informatie publiceren	Nationaal	

Een belangrijke nieuwigheid was dat bij de verwerking van de beroepsaanduidingen gebruik werd gemaakt van een uniforme nomenclatuur¹³⁴. (Figuur 8.9) De nomenclatuur moest het mogelijk maken om de heterogene beroepsopgaven te vertalen in homogene categorieën. Verdeeld over zes sectoren – landbouw, industrie, handel, ambtenarij, leger, dienstpersoneel – kwamen in de nomenclatuur 399 beroepen voor. Twee categorieën waren bestemd voor mensen, die als ‘niet werkend’ werden beschouwd: ‘eigenaars, renteniers, gepensioneerden’ en ‘mensen zonder beroep’. Tot de eerste groep behoorden degenen die geen inkomen verwierven uit arbeid. Behalve om de eigenaars, renteniers en gepensioneerden ging het om de studenten en huisvrouwen. Deze ‘eerbare’ bevolkingsgroepen werden onderscheiden van de ‘oneerbaren’, die in de categorie ‘zonder beroep’ werden samengebracht. Hierin kwamen naast de mensen die niet werkten (bijvoorbeeld bedelaars) ook de prostituees en bordelhoud(st)ers terecht. Zij werkten wel, maar hun beroep bestond officieel niet.

Figuur 8.9. De beroepennomenclatuur in de volkstelling van 1856

Sectoren	Aantal beroepen
1. Agriculture et silviculture	12
2. Industrie*	247
2.1. Industrie minérale	(50)
2.1.1. Exploitation des mines, minières et carrières	5
2.1.2. Industrie métallique et travail des métaux	34
2.1.3. Verreries, céramique, mise en œuvre d'autres substances minérales	11
2.2. Industrie manufacturière	(52)
2.2.1. Industrie du lin et du chanvre	9
2.2.2. Industrie lainière	10
2.2.3. Industrie cotonnière	9
2.2.4. Industrie sétifère	6
2.2.5. Industrie des cuirs, des peaux, carrosserie, sellerie, etc.	18
2.3. Nourriture, vêtement, logement, ameublement et ornement	(67)
2.3.1. Industries ayant pour objet l'alimentation	17
2.3.2. Industries ayant pour objet le vêtement	16
2.3.3. Industries ayant pour objet la construction	15
2.3.4. Industries ayant pour objet l'ameublement et l'ornement	19
2.4. Produits chimiques	19
2.5. Imprimerie, papeterie, gravure, photographie	18
2.6. Industries diverses	41
3. Commerce	79
3.1. Objets de consommation (comestibles, boissons, épices etc.)	15
3.2. Vêtements, étoffes, pelleteries, cuirs etc.	15
3.3. Matériaux de construction et articles d'ameublement	12
3.4. Librairie, musique, objets d'arts	8
3.5. Banques, courtiers, changeurs de monnaie etc.	6
3.6. Transport	15
3.7. Autres branches de commerce	8
4. Administration, lettres, sciences et beaux-arts	38
4.1. Administration générale	3
4.2. Administration de la justice	9
4.3. Cultes	6
4.4. Instruction publique	4
4.5. Service de santé	6
4.6. Lettres, sciences et arts	10
5. Force publique	5
6. Propriétaires, rentiers, pensionnés etc.	6
7. Services domestiques	9
8. Personnes sans professions	3
Totaal	399

* Bij de industriële beroepen werd een onderscheid gemaakt tussen arbeiders en 'meesters'.

Ondanks de vele voorbereidingen verliep de telling van 1856 niet probleemloos. De telling liep vertraging op, omdat vele telkaarten en verzamelstaten moesten worden gecorrigeerd. Eind maart 1857 maakte de commissie voor de statistiek de eerste algemene resultaten bekend¹³⁵. De bevolkingscijfers per gemeente, kanton, arrondissement en provincie verschenen in 1858 en in 1859 in de *Documents statistiques*. Het duurde echter tot in 1861 vooraleer de commissie alle definitieve resultaten in haar bezit had en kon publiceren.

In de publicatie werden gegevens over de bewoonde en leegstaande huizen en een classificatie van de feitelijke bevolking volgens leeftijd, burgerlijke staat, gewoonlijke verblijfplaats, herkomst en beroep opgenomen. In de inleiding bij deze tabellenstatistiek bespraken de auteurs – vermoedelijk Quetelet en Heuschling – het in de telling verzamelde materiaal: de absolute en relatieve bevolking, het aantal bewoonde en onbewoonde huizen, de bevolking per gemeente, huis, huishouden, geslacht, burgerlijke staat, geboorteplaats en beroep en de religieuze gemeenschappen¹³⁶. Ze vergeleken de uitkomsten van de verschillende provincies en legden de resultaten van de telling van 1856 naast die van 1846 en 1829-1830 (en waar mogelijk naast de Franse telling uit 1801).

De evaluatie van de telling lieten Quetelet en Heuschling over aan de lezers of gebruikers van de volkstelling. Met een overzicht van de werkwijze en het verloop van de telling gaven ze hen de instrumenten om zich een oordeel te vormen over de betrouwbaarheid van de verzamelde informatie. Zelf spraken Quetelet en Heuschling zich hier niet rechtstreeks over uit. Ze meenden dat '*le recensement de la population, exécuté à la date du 31 décembre 1856, offre dans son ensemble et dans ses détails, sous le double rapport de l'administration et de la science, un degré d'exactitude non moins grand que le recensement de 1846*'¹³⁷. Ze sloten hiermee aan bij wat de *Commission centrale de Statistique* eerder had opgemerkt: '*Il n'y a eu d'entraves nulle part; nulle part aussi il n'y a eu d'embarras sérieux*'¹³⁸.

De *Commission centrale de Statistique* schatte dat 80000 mensen niet waren geteld, wat de telling een betrouwbaarheidsgraad gaf die vergelijkbaar was met die uit 1846¹³⁹. Volgens de *mouvement de la population et de l'état civil* van 31 december 1856 telde België ongeveer 114000 inwoners meer dan volgens de volkstelling. Dit verschil (dat groter was dan de schatting van de commissie voor de statistiek) kon (deels) worden verklaard door de kunstmatige aangroei van de bevolking in de bevolkingsregisters. Quetelet vond de resultaten van de volkstelling alleszins betrouwbaar genoeg om er een sterftetafel op te baseren¹⁴⁰. Enkele jaren na de publicatie van de volkstelling zou niettemin blijken dat in de telling meer 'tijdelijk afwezigen' dan 'tijdelijk aanwezig' waren opgegeven, wat een indicatie was van de telfouten die zich in 1856 hadden voorgedaan¹⁴¹.

De landbouwtelling: de telling die niet gepland was

Het internationale statistische congres uitte in Brussel in 1853 de wens om aan de (tienjaarlijkse) volkstellingen landbouw- en industrietellingen te koppelen. In de praktijk bleek de koppeling tussen de demografische en de economische statistieken niet voor de hand te liggen. De *Commission centrale de Statistique* was overtuigd van het belang van de landbouw- en nijverheidstellingen, maar was niet van plan de volkstelling van 1856 gepaard te laten gaan met een landbouw- en industrietelling. De landbouwtelling kwam, in tegenstelling tot de industrietelling, niettemin vrij snel op de agenda.

De internationale congressen over de landbouwstatistiek

Het draagvlak voor de landbouwtellingen was tijdens het eerste internationale statistische congres beduidend kleiner dan dat voor de volkstellingen. De congressisten waren het in Brussel eens over het belang van de landbouwstatistiek, maar bereikten geen overeenstemming over een methodologie, vraagstelling en periodiciteit. De congresresolutie werd daarom in uiterst vage termen geformuleerd. Ze bevatte een summier opsomming van de onderwerpen die in een landbouwtelling aan bod moesten of konden komen: de grondoppervlakte (totale bebouwde oppervlakte en oppervlakte per gewas), de opbrengst van elk gewas, het meststofgebruik, de waarde van de grondopbrengsten, de werkkrachten in de landbouw en het vee. Wat de periode en de periodiciteit van de landbouwstatistiek betrof, beval de resolutie aan om de landbouwtellingen samen met de volkstellingen te organiseren en dit zowel over het lopende als over een 'gemiddeld' landbouwjaar. Over de te volgen werkwijze deed ze geen uitspraken, al hadden de Belgische organisatoren wel aangedrongen op het inzetten van tellers¹⁴².

Tijdens het tweede internationale statistische congres, dat in 1855 in Parijs werd georganiseerd, gingen er andermaal stemmen op om bij de organisatie van een landbouwtelling te werken met tellers. Sommige deelnemers gaven daarentegen de voorkeur aan een telling uitgevoerd door gespecialiseerde landbouwcommissies, omdat ze vreesden dat de tellers van de landbouwers nooit de gevraagde (exacte) informatie zouden krijgen. In Parijs kwam ook het kadaster in beeld, als bron voor het vaststellen van de landbouwoppervlakte. Voor het overige bevestigden de congressisten in Parijs de aanbevelingen die twee jaar eerder in Brussel waren gedaan¹⁴³.

*Ter bescherming en aanmoediging van de landbouw*¹⁴⁴

Minister van Binnenlandse Zaken De Decker gaf in mei 1855 (buiten de *Commission centrale de Statistique* om) aan de gemeenten en de provinciale landbouwcommissies de opdracht om voor enkele gewassen de bebouwde oppervlakte op te meten en het rendement vast te stellen¹⁴⁵. Na afloop van de enquête stelde De Decker vast dat louter benaderende gegevens waren bekomen.

In 1856 maakte de minister plannen om met een jaarlijkse statistiek van de voedselvoorraden voortgebracht door de landbouw te beginnen. De *Commission centrale de Statistique* juichte dit toe, maar meende dat de verzamelde getallen weinig waarde hadden indien ze niet binnen een ruimer kader kon worden gesitueerd. De landbouwtelling van 1846 kon hiervoor gebruikt worden, maar ‘à mesure que l’on s’éloigne de l’époque de ce recensement, les faits se modifient; les assolements changent de nature; telles cultures augmentent tandis que d’autres diminuent; les perfectionnements agricoles suivent leur cours’¹⁴⁶. Het zou steeds moeilijker worden om de jaarlijkse gegevens over de landbouwpbrengst te beoordelen.

De Decker was niet ongevoelig voor deze redenering en vroeg aan de *Commission centrale de Statistique* naar voorstellen voor ‘une bonne statistique agricole’¹⁴⁷. De minister zelf dacht aan een statistiek opgesteld door de lokale of provinciale landbouwverenigingen en -commissies. De provinciegouverneurs die hij hierover om advies vroeg, reageerden verdeeld. Sommigen waren enthousiast over het plan om de landbouwcommissies in te schakelen; anderen meenden dat enkel enquêtes afgenomen bij de landbouwers zelf succes konden hebben.

De *Commission centrale de Statistique* was voorstander van tienjaarlijkse landbouwtellingen om informatie te verzamelen over de weinig veranderlijke variabelen (zoals de oppervlakte van de bedrijven) en van jaarlijkse tellingen om op de hoogte te blijven van de opbrengst van de geteelde gewassen. In deze logica zou de eerstvolgende landbouwtelling in 1856, samen met de volkstelling, kunnen worden ingericht. De commissie begreep dat de regering niet over voldoende financiële middelen beschikte om de uitgebreide landbouwtelling van 1846 over te doen. Ze stelde daarom voor om de landbouwtelling van 1856 te beperken tot de bedrijfsgrootte, de gewassen en de dieren. Deze thematische beperking had voor gevolg dat de vragenlijst voor de landbouwtelling slechts 30 (en niet zoals in 1846 119) kolommen telde.

De landbouw geteld

Minister De Decker volgde het voorstel van de commissie voor de statistiek, zodat samen met de volkstelling van 1856 een beperkte landbouwtelling (in hoofdzaak van de landbouwproductie) werd georganiseerd. Begin november maakten de tellers aan-

gesteld voor de volkstelling een rondgang langs de landbouwbedrijven in hun wijk of gemeente¹⁴⁸. Ze informeerden bij de landbouwers naar de grootte van de bedrijven, het aantal dieren en de oppervlakte per gewas en noteerden de meegedeelde informatie zelf op een *relevé nominatif par exploitant*¹⁴⁹. (Bijlage 5) Anders dan in 1846 werd de landbouwbevolking niet geteld.

Zoals in 1846 vulden de gemeenten de gegevens afkomstig van de landbouwers aan met een *tarif d'évaluation*. Hierop noteerden de colleges van burgemeester en schepenen de gemiddelde opbrengst van de gewassen per hectare in 1856 en de gemiddelde opbrengst in een gemiddeld (of doorsnee) jaar¹⁵⁰. De landbouwstelling volgde hierin de aanbeveling van het internationale statistische congres van 1853.

Het congres van 1855 inspireerde de *Commission centrale de Statistique* tot het gebruik van het kadaster als primaire informatiebron voor de landbouwstelling. Uit het kadaster haalden de gemeenten de gemiddelde verkoop- en pachtprizen van de gronden in 1850 en 1856¹⁵¹. Deze gegevens noteerden ze samen met de gemiddelde daglonen in de landbouw in een kleine invultabel en verwerkten hen met de *relevés nominatifs par exploitant* tot een *tableau de dépouillement de la commune*.

De gemeentelijke overheden stuurden hun *tableaus* via de arrondissementscommissarissen door naar de tijdelijke bureaus in de provinciehoofdplaatsen. (Figuur 8.10, zie ook Bijlage 2) Het verwerken van de informatie gebeurde grotendeels door de centrale overheid, die hiervoor de informatie uit de provincies tegen de tweede week van april 1857 wilde ontvangen hebben. Voor aanvullingen en correcties deed zij een beroep op de gemeenten zelf of op de provinciale landbouwcommissies.

Figuur 8.10. De informatieketting in de landbouwstelling van 1856

Wie?	Wat?	Waar?	Toezicht
Respondenten	Informatie verstrekken	Gemeente	CCS
Tellers	Informatie nazien	Gemeente	
Burgemeesters en schepenen	Informatie verstrekken en nazien	Gemeente	
Gemeenteraden	Informatie verstrekken	Gemeente	
Arrondissementscommissarissen	Informatie nazien	Arrondissement	
Tijdelijke provinciale bureaus	Informatie nazien en verwerken	Provincie	
BSG	Informatie nazien en verwerken	Nationaal	
CCS	Informatie nazien	Nationaal	
Provinciale landbouwcommissies	Informatie nazien	Provincie	
CCS	Informatie publiceren	Nationaal	

De Decker mocht dan wel aan de gemeenten en provincies laten weten dat de landbouwstelling uitsluitend bedoeld was ter bescherming en bevordering van de sector, het *Bureau de Statistique générale* en de *Commission centrale de Statistique* stelden

– zoals tien jaar tevoren – vast dat de meegedeelde inlichtingen vaak te wensen over lieten.

Wellicht was het niet zozeer opzettelijke fraude, maar wel een gebrek aan inzicht in de landbouwsector dat tot problemen leidde. Een vergelijking van diverse gemeenten in de telling van 1856 en de vergelijking tussen 1856 en 1846 liet anomalieën in de landbouwtelling van 1856 vermoeden. De landbouw leek er in sommige streken na 1846 op achteruit te zijn gegaan, terwijl algemeen het tegendeel werd aangenomen. Zo zou de totale oppervlakte van de landbouwbedrijven in de provincie Antwerpen met meer dan 10000 hectare zijn afgenomen¹⁵². De *Commission centrale de Statistique* geloofde niet dat dit overeenstemde met een reële inkrimping van het landbouwareaal, maar was ervan overtuigd dat het verschil te wijten was aan de manier waarop de tellers te werk waren gegaan. Het verschil in oppervlakte zat vooral in de braakliggende gronden en de bossen. De commissie dacht daarom dat niet alle tellers deze terreinen in de telling hadden opgenomen. Het was aan de provinciale landbouwcommissies om afwijkingen en fouten op te sporen en recht te zetten. Het *Comité central de la Commission d'Agriculture* moest deze operatie coördineren.

De vele en vaak omslachtige correcties zorgden ervoor dat de definitieve resultaten van de landbouwtelling geruime tijd op zich lieten wachten. In het begin van 1859 meldde de *Commission centrale de Statistique* dat ze de gecorrigeerde resultaten van de provincies Luik, Luxemburg en Namen nog niet had ontvangen. Op het einde van hetzelfde jaar wachtte ze nog steeds op de provincies Luik en Namen. Pas in de zomer van 1860 had de commissie alle resultaten van de landbouwtelling in haar bezit en in de lente van 1862 was de telling in gedrukte vorm beschikbaar.

De publicatie bevatte inlichtingen over het aantal paarden, runderen, varkens en ‘wolgevende dieren’ (schapen), over de grootte van de landbouwbedrijven (gepacht en in eigendom), over een vijftiental landbouwgewassen (van graangewassen over peulvruchten, lijnwaad en suikerbieten tot aardappelen en klavers), over de verkoop- en pachtprizen en over de daglonen. De landbouwtelling had een sterk comparatief karakter. De inlichtingen over de grondprizen werden vergeleken met die uit 1846 en 1850; de gegevens over de daglonen met cijfers uit 1850.

De landbouwtelling van 1856 was niet zo uitgebreid als die van 1846, maar ze zorgde er wel voor dat België ‘*l'un des pays dont la situation agricole est le mieux connue*’ was¹⁵³. De hiaten in de telling werden in de inleiding van de publicatie gedeeltelijk weggewerkt. De leden van de *Commission centrale de Statistique* hadden van de vertraging bij de verwerking van de gegevens gebruik gemaakt om bijkomende informatie over de landbouw bijeen te brengen. De landbouwcommissies en -verenigingen, lokale administraties – kortom ‘mensen met kennis van zaken’ – werden bevraagd ‘*sur les engrais employés, sur les améliorations réalisées, les cultures nouvelles, les outils nouveaux, le salaire des ouvriers agricoles, le prix moyen des terres, le chiffre du loyer, la durée et les*

*conditions des baux, etc.*¹⁵⁴. Daardoor kwamen in de inleiding – naast een bespreking van de telresultaten per provincie in 1846 en in 1856 – onder meer het gebruik van meststoffen en van kalk, de landbouwontginningen, de landbouwmachines en de gemiddelde duur van de pachtcontracten aan bod.

De auteurs van de inleiding – Heuschling en Quetelet? – bekeken de agrarische sector vanuit het perspectief van groei en vooruitgang. Waar mogelijk werd de vooruitgang van de landbouw geconstateerd en waar de sector een terugval liet zien, werden verklaringen gezocht. Het dalend aantal paarden werd bijvoorbeeld verklaard door de landbouwcrisis van het midden van de jaren 1840 en de revolutionaire stemming in 1848.

Dat de telling – vanuit een haast fysiocratisch uitgangspunt – de agrarische rijkdom in een statistiek wilde vatten, kan misschien (ten dele) verklaren waarom er geen kritische geluiden te horen vielen over de betrouwbaarheid van het verzamelde materiaal. De *Commission centrale de Statistique* leek ervan overtuigd te zijn dat ze de landbouw naar waarheid in beeld had gebracht. De vooruitgang van de landbouwsector werd aan de koning en het publiek gepresenteerd als een feit. De vraag naar de betrouwbaarheid van de gegevens zou dit feit – en dus het beeld van een rijke landbouw – aan het wankelen kunnen brengen.

8.5 Algemene tellingen als routine? De tellingen van 1866

Door de wet van 2 juni 1856 moest de bevolking om de tien jaar worden geteld. In de praktijk betekende dit dat het statistische apparaat nauwelijks rust was gegund. In 1862 legde de *Commission centrale de Statistique* de laatste hand aan de landbouwtelling van 1856; twee jaar later liet Quetelet weten dat het tijd was om aan de volkstelling van 1866 te beginnen¹⁵⁵. Vrij snel besliste de commissie voor de statistiek dat het wenselijk was om samen met de volkstelling een landbouw- en een industrietelling te organiseren¹⁵⁶. De commissie volgde hierin de aanbevelingen van de internationale statistische congressen. Bovendien was de economische situatie sinds de vorige tellingen – tien jaar voor de landbouwtelling, 20 jaar voor de industrietelling – zodanig geëvolueerd dat er amper nog actuele informatie over de twee belangrijkste takken van de economie voorhanden was.

De volkstelling: gewapend met 20 jaar ervaring

Zoals in 1846 en in 1856 was het ook in 1866 de bedoeling om in de volkstelling ‘*négligeant tout but fiscal, [...] déterminer le chiffre de la population [...] et [...] réunir les éléments d’une révision sérieuse des registres de population*’¹⁵⁷. De werkwijze verschilde

weinig van die in 1846 en 1856: ‘[L]e recensement sera nominatif et consistera dans les déclarations des chefs de ménage inscrites sur des bulletins distribués par des agents de recensement’¹⁵⁸. Toch was de telling van 1866 niet zomaar een kopie van de vorige: ‘[L]’administration éclairée par une expérience de vingt années et par les discussions de cinq congrès internationaux ne pouvait s’astreindre, en 1866, à suivre pas à pas la voie qu’elle avait parcourue à tâtons en 1846’¹⁵⁹.

De *Commission centrale de Statistique* was tevens gewapend met de adviezen van de provinciale commissies voor de statistiek. In tegenstelling tot in 1856 werden zij in 1866 opnieuw geraadpleegd. De provinciale commissies, die in de jaren 1860 voor het overige een eerder sluimerend bestaan leidden, namen hun taak niet licht op¹⁶⁰. De Brabantse commissie liet vrijwel geen enkel woord uit de voorstellen van de centrale commissie voor de statistiek onbesproken. Elke provincie legde eigen accenten, waardoor het voor de *Commission centrale de Statistique* niet eenvoudig moet zijn geweest een rode draad in de commentaren te vinden. Dit kan verklaren waarom de adviezen van de provinciale commissies weinig invloed hadden op het verloop van de telling.

Ter voorbereiding van de telling (her)nummerden de gemeenten voor de derde keer in 20 jaar tijd de huizen en gebouwen. Alleen zo kon worden vermeden dat de telling nieuwgebouwde huizen – en dus hun inwoners – oversloeg. Voorzien van een overzicht van alle (genummerde) huizen in hun gemeente of wijk trokken de tellers vervolgens vanaf 15 december 1866 van deur tot deur om de huishoudelijke telbulletins af te geven¹⁶¹. ‘Mobiele’ bevolkingsgroepen, zoals circusartiesten, handelsreizigers of schippers, kregen uitzonderlijk pas op 1 januari 1867 een vragenlijst, die ze onmiddellijk moesten invullen. Zo kon de overheid er zeker van zijn dat deze mensen niet in de ene gemeente een formulier kregen, het elders invulden en nog ergens anders afgaven. Ook van de huishoudens waarvan de tellers vreesden dat ze het telformulier zouden weggooien, bevuilen of verscheuren, mochten de vragenlijsten tot na 1 januari 1867 worden bijgehouden. Bij dergelijke gezinnen gingen de tellers na de jaarwisseling langs om het formulier meteen te laten invullen (of zelf in te vullen) en weer mee te nemen. Deze bijkomende momenten waarop de telformulieren werden uitgedeeld, vergrootten de zekerheid dat alle gezinnen werden geteld, maar bezorgden de tellers meer werk.

De tellers waren andermaal de steunpilaren van de telling: ‘[D]e l’attention qu’ils apporteront à accomplir leur mandat dépend la réussite d’une opération dont les résultats sont utiles à tous les services publics et à de nombreux intérêts privés’¹⁶². Goede tellers konden hard en nauwkeurig werken; ze waren discreet en beschikten over een grote dosis ‘zachte overredingskracht’. De tellers moesten de bevolking overtuigen van de goede bedoelingen van de overheidsstatistiek en ervoor zorgen dat de telformulieren naar behoren werden ingevuld: ‘Il ne suffit pas que les recenseurs fassent preuve de zèle et d’exactitude: il est essentiel qu’ils s’efforcent, en outre, d’introduire dans leurs rapports

*avec le public toute la réserve et toute l'obligeance possibles. Les questions qu'ils posent aux habitants ne doivent, en aucun cas, avoir de caractère inquisitorial. Ils doivent rassurer les chefs de ménage sur le but du recensement, en leur déclarant que cette opération n'a aucun caractère fiscal, que les renseignements demandés serviront exclusivement les intérêts généraux de la population et les besoins des services administratifs*¹⁶³. Naar de straffen voorzien in de wet van 2 juni 1856 werd pas teruggegrepen als alle andere overtuigingsmiddelen waren uitgeput.

De *Commission centrale de Statistique* benadrukte dat enkel intelligente mannen, die de gemeente goed kenden, in aanmerking kwamen als teller¹⁶⁴. De voorkeur ging uit naar de gemeentesecretarissen en -ontvangers, onderwijzers, veldwachters en politieagenten. Één teller per 100 inwoners moest volstaan, maar afhankelijk van de lokale omstandigheden kon het nodig zijn meer (en soms minder) tellers in te zetten. Vermoedelijk werd waar mogelijk een beroep gedaan op dezelfde mensen als bij de vorige telling(en), zodat de telling 'op het terrein' stilaan routine werd. Dat de tellers werden betaald voor hun werk, was intussen eveneens een gewoonte.

Vanaf 2 januari 1867 haalden de tellers alle formulieren weer op. Hoewel sommige provinciale commissies voor de statistiek hiertegen hadden geprotesteerd, werden in 1866 voor het eerst tweetalige telkaarten gebruikt¹⁶⁵. Mensen van vreemde afkomst en analfabeten waren daardoor in principe de enigen – zij het nog steeds een grote bevolkingsgroep – die de hulp van de tellers nodig hadden om de vragenlijst in te vullen. Bij het inzamelen van de vragenlijsten vergewisten de tellers zich ervan dat alle formulieren leesbaar, volledig en volgens de richtlijnen waren ingevuld. Indien een huis tijdelijk leeg stond – omdat de bewoners in het buitenland verbleven bijvoorbeeld – dan schreef de teller 'afwezig' op het telformulier (zodat deze inwoners later konden worden toegevoegd aan de wettelijke bevolking en het bevolkingsregister van de gemeente). De tellers hielden tevens een inventaris van de onbewoonde huizen bij. Op het einde van de telling wist de overheid dan ook welke huizen bewoond waren, van welke huizen de bewoners afwezig waren en welke woningen leeg stonden.

Naast enkele algemene inlichtingen over het huis (gemeente, kadastrale sectie, straat, huisnummer) die de gemeenten op basis van het kadaster en de hernummering op de telformulieren noteerden, bracht de telling informatie bijeen over alle inwoners (met inbegrip van de tijdelijk aan- en afwezigen): de naam en voornamen, het geslacht, de geboorteplaats en -datum, de burgerlijke staat, het beroep, de taal, de mate van alfabetisering, de verblijfplaats op het moment van de telling en de gewoonlijke verblijfplaats¹⁶⁶. (Bijlage 4) In een laatste kolom konden opmerkingen worden genoteerd, in het bijzonder de reden waarom iemand tijdelijk afwezig was of tijdelijk bij een gezin verbleef. Ook de naturalisaties toegekend aan buitenlanders moesten hier worden vermeld.

Zoals in 1856 vroeg de *Commission centrale de Statistique* bijzondere aandacht voor de beroepsaanduidingen¹⁶⁷. Op de telkaarten zelf werden de respondenten er opmerkzaam op gemaakt dat ze eerst het ‘belangrijkste’ beroep moesten vermelden en dat ze zowel de functie als de sector waarin ze actief waren, dienden te noteren¹⁶⁸. De gouverneurs ontvingen via de minister van Binnenlandse Zaken meer concrete instructies, die ze op hun beurt doorspeelden aan de gemeenten en vermoedelijk ook aan de tellers¹⁶⁹. Wie aan het hoofd stond van een huishouden, moest steeds een beroepsaanduiding krijgen, ‘à défaut d’autre, celle de propriétaire, rentier ou pensionné’¹⁷⁰. Alleen de zieken, kinderen en bejaarde bedelaars konden als ‘geen beroep’ aangeduid staan. De huisvrouwen waren eveneens ‘zonder beroep’, vermits de term ‘huishoudster’ enkel sloeg op de vrouwen die het huishouden van anderen deden. De miliciens en gevangenen vermeldden het beroep dat ze uitoefenden voordat ze naar het leger gingen of in de gevangenis terechtkwamen. ‘Maîtres’ waren ‘chefs d’un grand établissement ou simples artisans qui, par eux-mêmes ou par des ouvriers salariés par eux, font subir une manipulation quelconque à une matière première ou à un fabricat, et lui donnent, par leur travail, une plus grande valeur’¹⁷¹. Zij moesten worden onderscheiden van de ‘ouvriers’, dus van de loonarbeiders in de fabrieken en ateliers en van de thuiswerkers. Beide beroepsgroepen dienden aan te geven in welke sector ze werkten. Omschrijvingen als ‘compositeur’ (typograaf of musicus?) of ‘graveur’ (hout, metaal of steen?) waren te vaag.

De vragenlijst voor de volkstelling van 1866 was uitgebreider dan die in 1856 en lag op sommige punten meer in de lijn van de telkaart uit 1846. De bevolking werd opnieuw bevraagd over de opleidingsgraad en over de taal. Nieuw was dat de gezinshoofden de geboortedatum en niet langer de leeftijd van de gezinsleden noteerden. Deze bepaling was in overeenstemming met het internationale statistische congres uit 1860 (Londen). Voor de ambtenaren die de telformulieren verwerkten, betekende dit een tijdsbesparing, omdat ze niet langer van twee notatiesystemen één moesten maken. De commissie voor de statistiek begreep niettemin dat niet iedereen haar/zijn geboortedatum kende en dat ze zich soms tevreden zou moeten stellen met de opgave van het geboortejaar. Eveneens overgenomen uit de aanbevelingen van het congres van Londen was de kolom waarin de graad van verwantschap met het hoofd van het huishouden moest worden genoteerd. Deze informatie en de naam van de (overleden) partner – eveneens nieuw in 1866 – stonden ook in het bevolkingsregister, zodat de volkstelling eens te meer gold als een controle op de registers. Het internationale statistische congres uit 1863 (Berlijn) indachtig was de Belgische volkstelling van 1866 niet beperkt tot het vaststellen van de feitelijke bevolking, maar werd ook de wettelijke bevolking geteld¹⁷².

Behalve door de informatie die nodig was voor de bevolkingsregisters en de richtlijnen van de internationale statistische congressen liet de *Commission centrale de Statistique* zich bij het uitdenken van de vragen leiden door de haalbaarheid van de telling. Ze wilde geen vragen stellen waarvan ze vermoedde dat de bevolking er niet op zou

willen antwoorden, omdat ongenoegen over één vraag de hele telling kon ondermijnen. Zo was bij de burgerlijke staat, net zoals in 1846 en in 1856, niet de mogelijkheid voorzien om ‘gescheiden’ te antwoorden. De commissie ging ervan uit dat de meeste mensen die gescheiden waren, dit niet zouden willen of durven toegeven, waardoor ze geen correcte informatie over deze bevolkingsgroep zou bekomen. Sommigen zouden uit ongenoegen over dergelijke ‘indiscrete’ vragen misschien zelfs helemaal niet meer aan de telling willen meewerken. Uit ‘kiesheidsoverwegingen’ vroeg de commissie ook niet naar de godsdienst en naar de wettelijke domicilie – die kon verschillen van de feitelijke en de gewoonlijke verblijfplaats – van de inwoners.

Ten laatste op 15 januari 1867 leverden de tellers de huishoudelijke formulieren af bij de gemeentelijke autoriteiten. (Figuur 8.11, zie ook Bijlage 1) De colleges van burgemeester en schepenen, die toezicht hielden op de tellers, begonnen nu met het nazicht van de telformulieren. In de praktijk waren het meestal de gemeentesecretarissen die dit werk op zich namen, al konden de gemeenten het verwerken van de telling ook uitbesteden aan de arrondissementele of provincieambtenaren. Per gemeente werden de huishoudelijke en nominatieve telkaarten vergeleken met de bestaande bevolkingsregisters. Wanneer de telling de bevolkingsregisters tegensprak, moest worden nagegaan waar de fout zat: in het bevolkingsregister of op het telformulier¹⁷³. In het eerste geval pasten de gemeenten de bevolkingsregisters aan de volkstelling aan; in het tweede geval werd de volkstelling gecorrigeerd. Tegen 30 april 1867 moest dit zijn gebeurd, zodat de gemeenten konden beginnen met het verwerken van de telfiches. Hiervoor kregen ze tot 15 juni 1867 de tijd¹⁷⁴.

Figuur 8.11. De informatieketting in de volkstelling van 1866

Wie?	Wat?	Waar?	Toezicht
Respondenten	Informatie verstrekken	Gemeente	PCS CCS Instructeurs
Tellers	Informatie nazien	Gemeente	
Burgemeesters en schepenen	Informatie nazien en verwerken	Gemeente	
Arrondissementscommissarissen/ Gouverneurs	Informatie nazien en verwerken	Arrondissement/ Provincie	
<i>Bureau de révision et de coordination</i>	Informatie nazien en verwerken	Nationaal	
CCS	Informatie publiceren	Nationaal	

De gemeentesecretarissen (bijgestaan door gemeenteambtenaren?) herleidden elk nominatief telformulier tot een geanonimiseerd huishoudelijk bulletin waarop per huishouden de totale feitelijke en wettelijke bevolking te vinden was, evenals de wettelijke bevolking per geboorteplaats, taal, alfabetiseringsgraad, leeftijd, burgerlijke staat en beroep. Alle huishoudelijke bulletins samen werden vervolgens verwerkt tot zes verzamelstaten: (1) met het aantal huizen en huishoudens en de wettelijke en feitelijke bevolking per straat; (2) met de wettelijke bevolking volgens geboorteplaats, (3) volgens taal, (4) volgens alfabetiseringsgraad, (5) volgens leeftijd en burgerlijke

staat en (6) volgens beroep¹⁷⁵. Bij de verwerking van de beroepen werd afgestapt van de nomenclatuur uit 1856, omdat de nomenclatuur wel voor uniformiteit in de verwerkte gegevens had gezorgd, maar tegelijk tot een (als onnodig beschouwde) reductie van de informatie uit de huishoudelijke telkaarten had geleid. De inlichtingen afkomstig van de kloosterorden, tenslotte, werden verwerkt tot aparte staten, waarin zowel gegevens over de kloosterlingen (naam, voornaam, geboorteplaats en -datum, gewoonlyke verblijfplaats) als over de orde (naam, zetel, moederhuis, doel van de orde) opgenomen waren¹⁷⁶.

Uiterlijk op 15 juni 1867 moesten alle gemeentelijke verzamelstaten, samen met het basismateriaal – de originele telfiches en de huishoudelijke bulletins – in het bezit zijn van de arrondissementscommissarissen of de gouverneurs (al naargelang of de gemeente minder of meer dan 5000 inwoners telde). Zij duidden de ambtenaren aan die de gemeentelijke staten nakaken en de gemeentelijke resultaten optelden tot arrondissementele en provinciale totalen¹⁷⁷.

In de provinciehoofdplaatsen werden in 1866 geen tijdelijke bureaus voor de statistiek gevormd. In de praktijk maakte dit wellicht weinig verschil met 1846 en 1856 en waren (dezelfde?) provincieambtenaren na en naast hun andere werk in het voorjaar van 1867 bezig met het controleren en verwerken van de volkstelling. Na herhaaldelijk uitstel – omdat de telling zowel op gemeentelijk als op regionaal niveau vertraging opliep – meldde het ministerie van Binnenlandse Zaken dat alle resultaten zijn diensten tegen 31 augustus 1867 moesten bereiken. Dit lukte niet en ook 30 september werd niet gehaald. Begin november 1867 had het ministerie nog van geen enkele provincie de resultaten van de telling ontvangen. Half november stuurde de provincie Luxemburg als eerste haar telresultaten door¹⁷⁸.

De reden voor deze vertragingen moest volgens minister Vandenpeereboom bij de gemeenten worden gezocht. Er waren in sommige gemeenten niet genoeg actieve en intelligente tellers te vinden of de gemeentelijke autoriteiten weigerden budgetten vrij te maken om deze mensen passend te vergoeden. Ook het grote aantal gemeentelijke tabellen dat moest worden ingevuld, kan de tellers hebben afgeschrikt en het werk vertraagd¹⁷⁹.

Naarmate de gemeentelijke, arrondissementele en provinciale bevolkingscijfers in Brussel toekwamen, kon een speciaal daarvoor gevormd tijdelijk *Bureau de révision et de coordination* de verzamelstaten nakijken en verwerken tot publiceerbare tabellen. Het bureau functioneerde naast de *Commission centrale de Statistique* en wellicht ook naast het *Bureau de Statistique générale*¹⁸⁰.

De centrale overheid koppelde aan de informatieverzameling en -verwerking een systeem van permanente controle en kwaliteitsbewaking. Om de volkstelling op een uniforme wijze te laten verlopen stuurde het ministerie van Binnenlandse Zaken (in

de praktijk de *Commission centrale de Statistique* en/of het *Bureau de Statistique générale*), zoals in 1856, 'specimen' van ingevulde telformulieren en verzamelstaten rond en organiseerde het, zoals in 1846, vergaderingen in de provinciehoofdplaatsen. Hier waren de arrondissementscommissarissen, hun afdelingshoofden, de vertegenwoordigers van de grootste steden en gemeenten en de provincieambtenaren betrokken bij de telling aanwezig¹⁸¹. Voor de *Commission centrale de Statistique* namen Tarlier en Heuschling deel aan de bijeenkomsten. Hun taak bestond erin *'d'initier les personnes présentes au mécanisme du recensement et de leur donner toutes les explications nécessaires pour la complète intelligence des formules dont le cadre est arrêté'*¹⁸².

Daarna begaven Tarlier en Heuschling zich tijdens de telling naar gemeenten waar bijkomende uitleg of verhoogd toezicht nodig was. Hun drukke reisschema toont dat het allesbehalve vanzelfsprekend was om het hele land op een uniforme wijze in een telling te vatten. In het voorjaar van 1870 legde Heuschling de laatste controlebezoeken alleen af. Tarlier was op 21 februari 1870 bezweken aan een beroerte, die volgens Heuschling het gevolg was van het vele werk dat hij voor de telling had verricht¹⁸³.

Terwijl ook de provinciale commissies voor de statistiek op regionaal en lokaal niveau over de uniformiteit van de telling waakten, was tijdens de voorbereidende vergaderingen in de provincies gebleken dat het – zeker in de landelijke gemeenten – nuttig was om *agents-instructeurs* aan te stellen. Het had weinig zin om de telkaarten in de gemeenten, arrondissementen en provincies op een uniforme manier te controleren en verwerken als het werk van de tellers geen eenheid vertoonde: *'Il pourrait arriver [...] que, dans les campagnes, des agents de recensement, moins intelligents ou moins instruits, produisent un travail défectueux, sans qu'il y eût mauvaise volonté de leur part, mais parce qu'ils n'auraient pas bien compris les instructions qui doivent les guider dans l'accomplissement de leur tâche'*¹⁸⁴. De *agents-instructeurs*, een nieuwigheid in 1866, konden de tellers onderrichten, de telinstructies verduidelijken en in landelijke gemeenten zelfs het tekort aan tellers opvullen. Dit bracht een meerkost met zich mee – de instructeurs moesten worden betaald – maar had als voordeel dat naderhand (hopelijk) minder correcties aan de telling zouden moeten worden aangebracht.

De uitgebreide controle op en revisie van de telresultaten verhoogde (wellicht) de betrouwbaarheid van de telling, maar droeg ongetwijfeld ook bij tot het trage tempo waarmee de bevolkingscijfers konden worden bekendgemaakt. Naarmate de resultaten van de volkstelling langer op zich lieten wachten, nam het ongenoegen in het parlement toe. In het voorjaar van 1868 waren er – na 15 maanden – nog steeds geen gegevens beschikbaar. In 1846 en 1856 waren enkele maanden na de tellingen de globale bevolkingscijfers bekend. Op een vraag van het katholieke kamerlid Dumortier-Rutteau hierover antwoordde de liberale minister van Binnenlandse Zaken Pirmez dat de resultaten van de volkstelling niet voor het einde van juni of juli 1868 beschikbaar zouden zijn.

De katholieke kamerleden Dumortier-Rutteau, oud-minister De Theux en Victor Jacobs meenden dat de liberale regering het afwerken van de volkstelling doelbewust vertraagde. Het leek hen onwaarschijnlijk dat het totale bevolkingscijfer meer dan een jaar na de volkstelling nog niet kon worden bekendgemaakt. Jacobs verweet de liberale ministers: ‘*Si vous ne fournissez pas les chiffres en temps utile, c’est que le résultat de ces chiffres est contraire à vos intérêts*’¹⁸⁵. Op 13 juni 1868 vonden verkiezingen plaats en in de pers stond dat het arrondissement Brussel in verhouding tot zijn bevolkingsaantal een parlamentslid te veel had. Zolang het bevolkingscijfer niet was gekend, kon hieraan niets worden gedaan.

Op 5 mei 1868 deed Pirmez dan toch de voorlopige bevolkingscijfers mee aan het parlement¹⁸⁶. Een half jaar later kondigde hij aan de provinciegouverneurs aan dat de publicatie van de volkstelling op komst was¹⁸⁷. De resultaten verschenen echter pas in 1870. Intussen maakte de minister in juni 1869 in het parlement wel meer gedetailleerde gegevens bekend over de wettelijke en de feitelijke bevolking, over de geboorteplaats van de inwoners en over het aantal bewoonde en onbewoonde huizen.

Zoals in 1846 en in 1856 combineerde de publicatie een tabellenstatistiek met onbewerkt cijfermateriaal en een meer analytische inleiding. In de tabellen was tot op het niveau van de gemeenten informatie te vinden over de bewoonde en onbewoonde huizen, het aantal gezinnen, de totale feitelijke bevolking, de wettelijke bevolking per leeftijd, taal, alfabetiseringsgraad, beroep en burgerlijke staat, en de godsdienstige orden.

De inleiding bevatte verzameltabellen per provincie met de wettelijke en feitelijke bevolking, de bevolkingsdichtheid, de bewoonde en onbewoonde huizen, het aantal inwoners per huis en per gemeente, de bevolking per geslacht, per geboorteplaats en per taal, de alfabetiseringsgraad, de burgerlijke staat, de leeftijdsgroepen (kinderen, volwassenen en ouderlingen), het beroep en de religieuze orden. Waar mogelijk werd 1866 vergeleken met 1846 en 1856, zodat de ‘stilstaande’ volkstellingen stilaan een meer bewegend beeld van de bevolking lieten zien.

De telresultaten werden afgedrukt zonder bronnenkritiek, als waren het onbetwistbare en onbetwiste feiten. De *Commission centrale de Statistique* was niet blind voor de moeilijkheden die in de loop van de telling waren opgedoken, maar liet deze in de inleiding bij de telling onvermeld. Quetelets credo dat de lezers over alle elementen moesten beschikken om zich een oordeel te vormen over de betrouwbaarheid van de statistiek, leek niet meer van tel.

De *Commission centrale de Statistique* benadrukte dat ze over het algemeen tevreden was over de telling: ‘*Ces résultats nous paraissent en général très-satisfaisant. Nous avons la conviction que, malgré l’énorme complication de l’opération, les chiffres constatés sont aussi exacts qu’ils peuvent l’être; rien n’a du reste été négligé pour atteindre la plus grande*

*exactitude possible: les tableaux fournis par les administrations communales ont été soumis à un contrôle sévère de la part du bureau temporaire établi au Ministère de l'intérieur. Nous venons d'énumérer les nombreuses mesures qui ont été prises en vue d'éviter les erreurs et les omissions; nous croyons pouvoir affirmer qu'elles ont eu pour effet de produire des travaux qui méritent la confiance de l'administration et du pays*¹⁸⁸. Naderhand maakte Vandenpeereboom in het parlement bekend dat naar schatting 1 op 48 of in totaal 100000 mensen niet waren geteld in 1866¹⁸⁹. Dit betekende dat in de volkstelling van 1866 meer mensen zouden hebben 'ontbroken' dan in 1846 en in 1856. Dit ontlokte in de Kamer aan de katholiek Ives Magherman de opmerking dat de overheidsstatistiek er minder van terechtbracht naarmate ze meer ervaring had¹⁹⁰.

Het verhaal van Achille P. uit Gosselies toonde alleszins aan dat – ondanks de geaccumuleerde ervaring – niet alle gemeenten even nauwgezet aan de volkstelling hadden gewerkt. De man was in 1864 van Celles naar Gosselies verhuisd. In 1868 stond hij daar nog steeds niet ingeschreven in het bevolkingsregister, ook al was hij er intussen getrouwd en vader van een zoon. Bij zijn verhuis voldeed Achille P. niet aan de wettelijke voorschriften om in Gosselies te worden ingeschreven. Aangezien hij als minderjarige vertrokken was uit Celles had deze gemeente hem geen bewijs van vertrek kunnen meegeven. Officieel behield hij zijn domicilie bij zijn vader. Eens meerderjarig had Achille P. zijn situatie niet in orde gebracht. Op dit punt kon het gemeentebestuur van Gosselies weinig worden verweten. Dat Achille P. na de telling van 1866 nog niet in het bevolkingsregister was ingeschreven, was een andere zaak. De telling diende immers (onder andere) als controle op de bevolkingsregisters. Als zij naar behoren zou zijn uitgevoerd, had Achille P. geteld en vervolgens in het bevolkingsregister ingeschreven moeten worden. Toen het geval in de zomer van 1868 aan de *Commission centrale de Statistique* werd voorgelegd, merkte zij op dat dit bewees dat de telling in Gosselies met weinig zorg was uitgevoerd¹⁹¹.

De landbouw- en de industrietelling: succes en mislukking

In de wet van 2 juni 1856 waren geen bepalingen over de landbouw- en de industrietelling opgenomen. De *Commission centrale de Statistique* vond dat er argumenten waren om in 1866 samen met de volkstelling een industrie- en een landbouwtelling in te richten. De internationale statistische congressen hadden zich in die zin uitgesproken. Informatie over de landbouw en de industrie kon bijdragen aan de economische debatten. De meest recente nationale industrietelling dateerde uit 1846. In de herfst van 1861 had minister van Buitenlandse Zaken Adolphe Devrière om een (beperkte) herziening van de industrietelling gevraagd, maar hieraan was geen gevolg gegeven¹⁹². Voor de landbouwproductie waren cijfers voorhanden uit 1856; voor de landbouwbevolking enkel uit 1846. Door de bevolking, de landbouw en de industrie op hetzelfde moment te tellen wilde de *Commission centrale de Statistique* een referentiekader, dat een brede kijk op de samenleving bood, creëren. De provinciale com-

missies voor de statistiek en het parlement vreesden echter dat drie simultane tellingen teveel werk met zich zouden meebrengen.

Het enthousiasme van de commissie voor de statistiek en enkele kritische geluiden

De *Commission centrale de Statistique* meende dat het samenvallen van de demografische en de economische tellingen enkel voordelen had. Ze herhaalde de argumenten waarmee ze in 1846 de driedelige telling had bepleit. Het gelijktijdig inrichten van de tellingen leverde een besparing aan geld en energie op. Wanneer de bevolking bezig was met de volkstelling kon even goed om hun medewerking worden gevraagd voor een landbouw- en een industrietelling. Ook methodologisch haalde de overheidsstatistiek voordeel uit drie simultane tellingen. Het zou mogelijk zijn fouten en anomalieën in de resultaten op te merken door de tellingen te vergelijken.

De commissies voor de statistiek van de provincies Antwerpen en Henegouwen draaiden de redenering van de centrale commissie voor de statistiek om. Zij waren van mening dat in 1846 en 1856 geen exacte informatie over de landbouw en de industrie was bekomen, *omdat* er respectievelijk drie en twee tellingen tegelijk waren georganiseerd¹⁹³. De provinciale commissies stelden daarom voor om in 1866 enkel de bevolking te tellen.

De aard van de vragen en het werk dat de tellingen voor de gemeenten met zich zouden meebrengen, hielden de Senaat bezig. Nauwelijks enkele weken voordat de telling van start zou gaan, merkte de katholieke senator Ferdinand de Woelmont op dat de telformulieren vol vragen stonden waarop geen betrouwbare antwoorden zouden komen¹⁹⁴. De senator voorspelde dat de industriëlen niet zouden *willen* antwoorden en dat de landbouwers niet zouden *kunnen* antwoorden. De boetes die hen boven het hoofd hingen, zouden de respondenten niet overtuigen om naar waarheid te antwoorden, maar wel om *iets* in te vullen. Er zouden daardoor leugenachtige en waardeloze cijfers worden verzameld.

De liberaal De Sélys-Longchamps was het hier volkomen mee eens. Hij verwees naar de provinciale commissie voor de statistiek van Luik (waarvan hij deel uitmaakte) die had geadviseerd om de landbouwtelling te vervangen door een rondvraag bij competente personen en administraties. Volgens de senator wilde de *Commission centrale de Statistique* dit voorstel niet volgen, omdat de commissieleden te zeer genoten ‘*du plaisir d’aligner de belles colonnes de chiffres avec toutes espèces de détails symétriques*’ en de realiteit op het platteland uit het oog waren verloren¹⁹⁵.

Minister Vandenpeereboom steunde de *Commission centrale de Statistique* in haar voornemen om in één beweging de bevolking, de landbouw en de industrie te tellen, maar ook hij twijfelde aan de goede afloop van de onderneming. Hij durfde niet te beloven dat de landbouwtelling waarover zoveel commotie was ontstaan over de hele lijn een succes zou worden. Hij vertrouwde erop dat in een aantal gemeenten, waar intelligente ambtenaren zich met de telling bezighielden, goede resultaten zouden worden geboekt. De minister vond het bovendien van groot belang te proberen de telling te doen slagen: ‘[C]haacun devrait faire ce qui est en son pouvoir pour le mener à bonne fin. Si le résultat n’est pas conforme à nos espérances, nous aurons eu au moins le courage de faire un essai; si l’œuvre est difficile, nous aurons d’autant plus de mérite à vaincre les difficultés, car: à vaincre sans travail, on triomphe sans gloire’¹⁹⁶.

De opmerkingen van de provinciale commissies voor de statistiek lijken de *Commission centrale de Statistique* niet te hebben beroerd. De commentaren uit de Senaat kwamen te laat om nog invloed uit te oefenen op een statistisch apparaat dat al vele maanden bezig was met de voorbereiding van de tellingen.

Eén formulier voor iedereen: de beroepsaangifte

In 1846 en in 1856 beoordeelden de tellers bij het uitdelen van de vragenlijsten voor de volkstelling of iemand landbouwer, industrieel of ambachtsman was om hem/haar de daarbij horende telkaart te overhandigen. Deze werkwijze voldeed volgens de *Commission centrale de Statistique* niet. De telling probeerde te achterhalen wie landbouwer en wie industrieel of ambachtsman was. Er mocht dus niet worden verondersteld dat de tellers dit nog voor de uitkomsten van de tellingen gekend waren, konden weten.

Elk huishouden twee telkaarten – één voor de landbouw- en één voor de industrietelling – geven was geen valabel alternatief. Van de formulieren die blanco werden gelaten, zou niet meer achterhaald kunnen worden of dit betekende dat de respondenten landbouwer noch ondernemer waren of dat ze wel degelijk één van beide waren, maar het formulier niet hadden ingevuld. Het afgeven van twee formulieren per huishouden bracht bovendien een grote papierverspilling met zich mee, omdat minstens één vragenlijst zou worden weggegooid.

In 1866 voerde de *Commission centrale de Statistique* de *beroepsaangifte* in, waarop het hoofd van elk huishouden moest aangeven of hij/zij (en sommige leden van het huishouden) behoorde tot de groep van de werknemers of tot die van de uitbaters in de industrie, handel of landbouw. De gezinshoofden situeerden zichzelf in relatie tot hun beroep en werden niet langer geassocieerd door de tellers. Bij een proeftelling in Velm, Diksmuide en Agimont voor de landbouwtelling en in Eeklo en Andenne

voor de industrietelling bleek dat deze methode werkbaar was¹⁹⁷. Zij werd daarom op het einde van 1866 op nationale schaal toegepast.

Samen met het telformulier voor de volkstelling overhandigden de tellers eind 1866 aan elk huishouden een formulier voor de beroepsaangifte. Dit formulier onderscheidde de uitbaters van een onderneming in de landbouw, industrie en handel (luik B van de aangifte) van de arbeiders, bedienden, renteniers en vrije beroepen (luik A). Elk gezinshoofd vulde minstens één *beroepsaangifte* in, al was het maar om het beroep dat op de gezinsfiche was opgegeven te herhalen (luik A) en om op te geven hoeveel ‘huisdieren’ hij/zij hield (van koeien en paarden tot honden en bijen)¹⁹⁸. Sommigen vulden meerdere formulieren in: wie meerdere telplichtige activiteiten uitoefende in zijn of haar woonplaats, vulde per activiteit of bedrijf een *beroepsaangifte* in. Voor bedrijven gelegen buiten de woongemeente van de eigenaar, vulde de bestuurder, beheerder of meesterknecht die ter plaatse verantwoordelijk was voor de onderneming de *beroepsaangifte* in. Het kwam ook voor dat meerdere leden van één huishouden een *beroepsaangifte* moesten invullen. Dit was het geval wanneer de leden van het huishouden als eigenaar of beheerder een landbouw-, nijverheids- of handelsactiviteit uitoefenden.

De landbouwers, industriëlen, kleine producenten en handelaars noteerden op de *beroepsaangifte* welke categorieën werknemers ze tewerkstelden (arbeiders, dagloners, leerlingen, meewerkende familieleden, dienstboden)¹⁹⁹. Van elk van deze groepen gaven de uitbaters op hoeveel er in het bedrijf zelf werkten en hoeveel thuis (mannen en vrouwen), hoe lang ze dagelijks werkten en hoeveel ze verdienden (in geld en/of in natura)²⁰⁰. De uitbaters gaven op hoeveel machinale en dierlijke aandrijfkraft, voertuigen en werktuigen ze in hun bedrijf gebruikten en wat er werd geproduceerd²⁰¹. Een eenvoudige opsomming van de ‘voorbrenghsels’ van de nijverheid, landbouw of handel volstond. Naar de omvang en de waarde van de productie werd niet gevraagd. De meegedeelde informatie moest betrekking hebben op 31 december 1866. Schommelingen doorheen het jaar – bijvoorbeeld door seizoensarbeid – konden in de kolom ‘opmerkingen’ worden genoteerd.

De tellers kregen tot 15 januari 1867 om de *beroepsaangiften* op te halen en onmiddellijk daarna begonnen de gemeenten met het nazicht en de verwerking ervan. Ter controle konden ze de inlichtingen afkomstig van de handelaars en industriëlen vergelijken met de patentregisters. Het is niet duidelijk of ze dit (op grote schaal) deden – het ging om een tijdrovend werk – en of dit iets opleverde²⁰². Discrepancies tussen de *beroepsaangiften* en de patentregisters konden immers zowel aan de telling als aan de belastingrollen te wijten zijn. Een minder omslachtige controle bestond eruit na te kijken of ieder huishouden minstens één *beroepsaangifte* indiende en of iedereen die een *beroepsaangifte* invulde, hierop hetzelfde beroep noteerde als op de gezinsfiche van de volkstelling.

Op basis van de *beroepsaangiften* maakten de gemeenteambtenaren – niet zelden de gemeentesecretarissen – een overzicht van het aantal (huis)dieren dat in de gemeente werd gehouden. De *beroepsaangiften* van de werknemers, renteniers en vrije beroepen werden niet verder verwerkt. Die informatie was immers ook te vinden in de volkstelling. De aangiften van de industriëlen, handelaars en landbouwers werden per gemeente verwerkt tot een overzicht van het aantal arbeidskrachten, voertuigen en motoren. In een ‘annex’ werd per *catégorie d’établissements* het aantal arbeiders, de gemiddelde arbeidsduur, het aantal machines en de (seizoens)schommelingen in de arbeidsduur en lonen opgegeven²⁰³. Deze ‘annex’ bood ook plaats om te noteren hoeveel huishoudens enkel het luik A voor de werknemers hadden ingevuld, hoeveel enkel het luik B voor de ‘meesters’ en hoeveel beide luiken (dit laatste voor echtgenoten waarvan de ene aan het hoofd van een bedrijf stond en de andere werknemer, bediende of rentenier was of een vrij beroep uitoefende).

De gemeenten moesten de verwerkte *beroepsaangiften* voor 1 juli 1867 doorsturen naar de arrondissementscommissarissen of de gouverneurs om er te worden samengeteld tot arrondissementele en provinciale totalen²⁰⁴. In het najaar van 1867 begonnen de arrondissementele en provinciale resultaten in Brussel toe te komen, waar ze werden verwerkt tot nationale totalen.

De landbouwelling

Op de *beroepsaangiften* noteerden de landbouwers informatie over hun werknemers, vee, machines en voertuigen, maar er werd niet gevraagd naar het grondgebruik. (Bijlage 5) Daarvoor vulden de boeren een aparte vragenlijst – de *aangifte voor de landwinning* – in.

De gemeenten bereidden deze bijkomende landbouwenquête voor door in het kadaster en de registers van de grondbelasting voor elke landbouwer de totale bewerkte grondoppervlakte op te zoeken²⁰⁵. Deze informatie brachten ze over op een *aangifte voor de landwinning*. Aan de informatie over de landbouwgronden in de eigen gemeente voegden de ambtenaren de gegevens over de gronden die de landbouwer buiten de gemeente bewerkte toe. Hiervoor baseerden ze zich op de inlichtingen die ze hierover van andere gemeenten ontvingen. Om de uitwisseling van informatie tussen de gemeenten vlot te laten verlopen, legde elke gemeente een inventaris aan van de gronden die door landbouwers van andere gemeenten werden uitgebaat.

Het opzoeken van de bewerkte gronden per landbouwer was een tijdrovend en arbeidsintensief werk, dat mogelijk niet in verhouding stond tot de vergoeding die de gemeenteambtenaren hiervoor ontvingen. De nieuwe werkwijze had niettemin voordelen. De boeren konden geen enkel perceel vergeten op hun *aangifte voor de landwinning*, omdat ze van de tellers een formulier ontvingen waarop de bewerkte gron-

den en de oppervlakte reeds waren ingevuld. Het werk van de tellers werd aanzienlijk vereenvoudigd. Zij moesten niet meer uitmaken wie een *landaangifte* moest invullen, maar enkel de formulieren uitdelen die hen door de gemeentelijke administratie waren meegegeven. Het voornemen van de *Commission centrale de Statistique* om niet a priori aan te nemen wie de landbouwers waren, maar dit door middel van de telling vast te stellen, werd hierdoor ondergraven.

Bij voorkeur waren de gemeenteambtenaren voor 15 december 1866 klaar met de voorbereiding van de landbouwtelling, zodat de tellers de *landaangiften* samen met de overige formulieren voor de telling konden ronddelen. Wanneer dit niet lukte, mocht het uitdelen van de *landaangiften* worden uitgesteld tot begin januari 1867. Dit bezorgde de tellers meer werk – zij moesten meer huisbezoeken afleggen bij de landbouwers –, maar ‘*il n’y a pas autant d’inconvénients à différer une partie de la triple opération qu’à en compromettre l’exactitude en cherchant à l’achever à la légère dans un délai aussi strict que pour le dénombrement de la population*’²⁰⁶. In veel gemeenten vatte de landbouwtelling niet voor het begin van 1867 aan, wat niet echt een probleem was vermits de gevraagde inlichtingen betrekking hadden op het hele jaar 1866 en niet op één bepaalde dag.

De landbouwers vulden de *aangifte voor de landwinning* aan met de oppervlakte per gewas in 1866. Ze moesten er zorg voor dragen dat alle teelten samen niet meer grond innamen dan de gemeenteambtenaren eerder op de *aangifte* hadden genoteerd. Enkel wanneer zou blijken dat de gemeenten zich hadden vergist, mochten de landbouwers de totale landbouwoppervlakte corrigeren.

Wanneer de gemeenten en de landbouwers elk hun deel van de *aangiften voor de landwinning* hadden ingevuld, kon hieruit per landbouwer de totale oppervlakte van het landbouwbedrijf en de verdeling ervan volgens het grondgebruik worden afgelezen. Dit zegde niets over de opbrengst van de landbouwgewassen. De inlichtingen hierover moesten door de gemeenten op een *tarif d’évaluation* worden ingevuld. Net zoals bij de vorige landbouwtellingen gaven ze per gewas of teelt de geschatte opbrengst in 1866 en in een ‘gemiddeld’ jaar. Behalve deze invultabel bevatte het *tarif* een tiental vragen over de aard van de arbeidscontracten en de aard en het bedrag van de lonen van arbeiders, dagloners en dienstpersoneel in de landbouw, over de inzet van buitenlandse seizoenarbeiders, over de gemiddelde grond- en pacht prijzen in 1860 en 1866, de pachtcontracten, de invloed van meteorologische en klimatologische omstandigheden op de oogst van 1866, de landbouwverzekeringen en de bossen, grienden en boomkwekerijen²⁰⁷.

Over de controle op en de verwerking van de *landaangiften* is weinig geweten, behalve dat ze via dezelfde weg verliepen als bij de volkstelling én grote vertraging opliepen. (Figuur 8.12, zie ook Bijlage 2) De tellers kregen tot 1 juni 1867 om alle formulieren bij de landbouwers op te halen; de gemeenten tot 1 september om de

individuele formulieren te verwerken tot *relevés des exploitations agricoles*. Deze *relevés* informeerden over de totale oppervlakte en de oppervlakte per gewas per landbouwbedrijf en voor de hele gemeente. Zij dienden als basis voor de kantonale, arrondissementale, provinciale en nationale totalen.

Figuur 8.12. De informatieketting in de landbouwtelling van 1866

Wie?	Wat?	Waar?	Toezicht
Respondenten	Informatie verstrekken	Gemeente	PCS CCS Instructeurs
Tellers	Informatie nazien	Gemeente	
Burgemeesters en schepenen	Informatie verstrekken, nazien en verwerken	Gemeente	
Arrondissementscommissarissen/ Gouverneurs	Informatie nazien en verwerken	Arrondissement/ Provincie	
<i>Bureau de révision et de coordination</i>	Informatie nazien en verwerken	Nationaal	
CCS	Informatie publiceren	Nationaal	

De tellers en de gemeenteambtenaren slaagden er niet in de vooropgestelde termijnen te respecteren. Daardoor liep ook het werk van het *Bureau de révision et de coordination* vertraging op. Het lukte niet de landbouwtelling af te ronden voor het einde van 1868, zoals aanvankelijk was gepland. In de herfst van 1870 beloofde de *Commission centrale de Statistique* dat de drie tellingen, '[a]fin de satisfaire à la légitime impatience des Chambres et de l'administration', tegen het einde van 1870 gepubliceerd zouden zijn²⁰⁸. De landbouwtelling verscheen pas in 1871.

De publicatie bevatte tot op het niveau van de gemeenten inlichtingen over het aantal paarden, runderen en huisdieren, het aantal en de oppervlakte van de bedrijven, de grond- en pachtprizen in 1860 en in 1866, de teelten en de gewassen. De inleiding bij de landbouwtelling verschilde grondig van die uit 1846 en 1856²⁰⁹. De inleiding werd gepresenteerd als een wetenschappelijke verhandeling over de landbouw in België omstreeks 1865, alsof de anonieme auteur(s) haar wilde(n) afsluiten van de kritiek die (onder meer) in het parlement op de telling te horen was. Dat de telling zich 'op zichzelf terugplooid', kan ook verklaren waarom er geen plaats in was voor een kritische analyse van de gevolgde werkwijze of het verwerkte materiaal.

De inleiding bij de landbouwtelling herinnerde aan een statistische topografie en benadrukte de band tussen de statistiek en de cartografie en tussen de landbouw en de geologie. Anders dan in 1846 en in 1856 dienden niet de provincies, maar de geologische streken als vertrekpunt voor de analyse van de tabellen. De auteur(s) begon(nen) de inleiding met een beschrijving van de geologie, vermits '[l]e sol a la plus grande influence sur la répartition des cultures'²¹⁰. De *Commission centrale de Statistique* gebruikte hiervoor de geologische indeling van professor C. Malaise van het *Institut agricole de l'État* in Gembloux. Hij deelde België in negen zones in: polders,

zandstreek, zand-leemstreek, leemstreek, Condroz, Ardennen, Juras, alluviale streek en krijtstreek. Per streek werd in de landbouwtelling aandacht besteed aan de gewassen en de dieren, de bevolkingsdichtheid, de grond- en pachtprizen. Deze werkwijze was niet houdbaar, niet het minst omdat de informatie op provinciale basis was ingezameld en geordend. De geologische beschrijving werd daarom aangevuld met informatie over de diersoorten en teelten per provincie (in 1856 en 1866). De gemiddelde bedrijfsgrootte in 1846 en 1866 werd vergeleken, evenals de gemiddelde grond- en pachtprizen in 1846, 1856 en 1866²¹¹.

De industrietelling

De *beroepsaangiften* boden de plaats om vrijwel het volledige industriële bedrijf – werknemers, machines, productie – te vatten. (Bijlage 6) Op hun aangifteformulier noteerden de ondernemers het aantal arbeiders, bedienden, meewerkende familieleden en leerjongens (per geslacht en ingedeeld in werkend ‘bij den meester’ en ‘in hun eigen huis’), de gemiddelde arbeidsduur en de lonen (in geld en in natura). Ze gaven het aantal motoren, (voor hun activiteit) belangrijke machines en voertuigen op en vermeldden welke goederen ze produceerden. Als delicaat bestempelde vragen over de (waarde van de) productie, de grondstoffen en de afzetmarkten waren niet aan de orde.

Wat er verder precies met de industrietelling gebeurde – laat staan met de gegevens over de handelaars –, is niet duidelijk. De gemeenten, vervolgens de arrondissements-commissariaten of provincies en tenslotte het tijdelijk nationaal bureau voor de statistiek controleerden en verwerkten de *beroepsaangiften*. De uitkomsten van de telling waren echter niet wat de *Commission centrale de Statistique* ervan had verwacht.

De industrietelling was de enige van de drie tellingen waarbij een min of meer sluitende controle mogelijk was²¹². Het totale aantal arbeiders dat de werkgevers op hun *beroepsaangiften* noteerden, moest overeenkomen met het totale aantal arbeiders op de gezinsfiches. Dit bleek niet het geval²¹³. Hoewel de ondernemers op de *beroepsaangiften* werden gewaarschuwd dat de arbeiders die in een bedrijf meerdere taken combineerden slechts één keer geteld mochten worden, bleek bij de verwerking van de formulieren dat de industrietelling meer arbeiders telde dan de beroepentelling. Bovendien bevatte de industrietelling opvallende anomalieën. Zo waren er in Namen nauwelijks glasfabrieken en in Oost-Vlaanderen bijna geen spinnerijen geteld²¹⁴. De *Commission centrale de Statistique* vroeg zich af hoe het mogelijk was dat de tellers en de gemeenteambtenaren niet hadden opgemerkt dat deze (voor de regio’s in kwestie) belangrijke economische sectoren niet in de telling waren opgenomen. Een grondige controle van de industrietelling drong zich op, maar het is niet geweten of en hoe dit gebeurde.

In de herfst van 1868 kondigde minister van Binnenlandse Zaken Pirmez aan dat de industrietelling in 1869 zou worden gedrukt²¹⁵. Twee jaar later beloofde de *Commission centrale de Statistique* dat de telling tegen eind 1870 klaar zou zijn²¹⁶. In 1870 trok de centrale administratie de afwerking van de industrietelling naar zich toe, maar dit leverde weinig concrete resultaten op.

Uiteindelijk verdween de telling onuitgegeven en onafgewerkt in het archief. De *Commission centrale de Statistique* gaf hierover niet veel uitleg. Ze deelde enkel mee dat het manuscript met de resultaten van de arrondissementen ‘*qui ont mieux travaillé que les autres*’ bewaard werd door de centrale administratie en daar kon worden geconsulteerd²¹⁷. In de landbouwtelling luidde het: ‘*Le volume que nous publions devait aussi comprendre la statistique industrielle; mais cette partie du recensement général a paru trop défectueuse pour être livrée à la publicité. Les renseignements recueillis sont, pour la plupart, erronés ou incomplets et ils ne peuvent, par conséquent, donner une juste idée des diverses industries qui existent dans le pays*’²¹⁸. Klaarblijkelijk ging de industrietelling vrijwel geruisloos ten onder aan de twijfels over de betrouwbaarheid van de telresultaten.

De kostprijs van de tellingen van 1866

In de aanloop naar de tellingen van 1866 schatte de *Commission centrale de Statistique* dat de drie tellingen samen 585000 frank zouden kosten²¹⁹. (Figuur 8.13) Gerekend aan vijf miljoen inwoners kwam dit neer op ongeveer 11 centimes per inwoner. Dit was merkkelijk minder dan veel tellingen in het buitenland (waarin vaak alleen de bevolking werd geteld). De Oostenrijkse telling van 1857 had 13 centimes, de Britse van 1861 20 centimes en de Amerikaanse van 1860 31 centimes per inwoner gekost. Bovendien zouden de Belgische tellingen van 1866 naar schatting bijna 30000 frank minder kosten dan de tellingen van 1846, terwijl er inhoudelijk grote overeenkomsten waren.

Figuur 8.13. Raming van de kostprijs van de tellingen van 1866 (in Belgische frank)

Uitgavepost	Geraamde kostprijs
Materiaal	
10000 instructies voor de tellers	5000
2500 registers met de huizen per gemeente	300
2500 staten met het aantal huizen per gemeente	37,50
10000 inventarislijsten met de uitgedeelde bulletins voor de tellers	300
2500 tabellen met de verdeling van de grondbelasting	375
5000000 formulieren om de ligging van de percelen vast te stellen	6250
1200000 formulieren voor de volkstelling (1 per huishouden)	18000
1200000 formulieren voor de beroepentelling (1 per huishouden)	18000

**Figuur 8.13. Raming van de kostprijs van de tellingen van 1866
(in Belgische frank) (vervolg)**

Uitgavepost	Geraamde kostprijs
800000 formulieren voor de landbouwtelling (1 per bedrijf)	6000
1200000 formulieren voor de verwerking van de bulletins per huishouden	18000
2500 samenvattingstabellen voor de bulletins per huishouden	1200
2500 samenvattingstabellen voor de beroepentelling	600
2500 samenvattingstabellen voor de landbouwtelling	600
2500 formulieren voor de schatting van de opbrengst van de oogsten etc.	37,50
Drukken van de resultaten (op 1000 exemplaren)	18000
Andere drukkosten, andere onkosten	7300
Subtotaal	100000
Personeel	
Belastingontvangers voor het samenstellen van de tabellen van de grondbelasting (10 frank per tabel)	25000
Gemeentesecretarissen voor het onderzoek in de kadastrale leggers (1 centime per perceel)	50000
Tellers (3 centime per inwoner)	150000
Ambtenaren belast met de verwerking van de bulletins (3 centime per inwoner)	150000
Ambtenaren belast met het nazicht van de bulletins en het samenvatten van de resultaten (1 centime per inwoner)	50000
Verplaatsingskosten van de leden van de CCS en PCS	10000
Proeftellingen, vergaderingen in de provincies,...	10000
<i>Bureau de révision et de coordination</i>	40000
Subtotaal	485000
Totaal	585000

Bron: BCCS, 1869, XI, (processen-verbaal) p.12.

Het parlement kende in de begroting van 1866 30000 frank toe aan de tellingen van 1866 en stemde vervolgens een aparte wet met daarin het resterende bedrag van 555000 frank²²⁰. Dit gebeurde niet zonder dat de senator Dellafaille d’Huyse zich luidop vragen had gesteld bij het nut van de volkstelling. Uit een eerdere uitleg van minister Vandenpeereboom had hij onthouden dat de telling naderhand nog moest worden gecorrigeerd. Het leek hem weinig zinvol een half miljoen frank te spenderen aan een operatie die enkel ‘*des chiffres fantastiques*’ opleverde²²¹. Na Vandenpeerebooms verduidelijking dat een algemene telling nodig was om de feitelijke bevolking vast te stellen, kwam er geen kritiek meer en kon het geld voor de telling worden goedgekeurd.

De schatting van de commissie voor de statistiek bleek naderhand weinig accuraat²²². De telling van 1866 kostte uiteindelijk 740000 frank aan de centrale overheid, wat neerkwam op 15 centimes per inwoner. (Figuur 8.14) Daarnaast betaalden de gemeenten – en wellicht ook de provincies – een deel van de kosten, onder meer voor

bijkomende vergoedingen voor de tellers. In Dinant, bijvoorbeeld, kostte de telling 714,15 frank, waarvan 314,33 frank uit de stadskas²²³.

De meerkost werd ten dele verklaard door een aantal maatregelen ter bevordering van de betrouwbaarheid van de telling; het aantal getelde variabelen oefende weinig invloed uit op de kostprijs²²⁴. De *agents instructeurs*, die aanvankelijk niet voorzien waren, kostten 40000 frank. De meerkost voor het nazicht op nationaal niveau bedroeg 20000 frank. Het verhogen van de vergoedingen van de tellers voor de landbouwtelling kostte 60000 frank²²⁵. Een foute inschatting van het aantal te tellen percelen (het waren er zes in plaats van vijf miljoen) zorgde eveneens voor een meerkost aan vergoedingen voor de tellers van 20000 frank. Daarnaast werd 15000 frank meer uitgegeven aan drukwerk. De bijkomende kredieten die nodig waren om deze kosten te dekken, raakten in de vroege zomer van 1869 zonder problemen door het parlement²²⁶.

Figuur 8.14. Reële kostprijs van de tellingen van 1866 (in Belgische frank)

	Geraamde kostprijs	Reële kostprijs	Vershil
Drukwerk	82000	97000	15000
Instructeurs	0	40000	40000
Gemeentelijke tellers aan 2 centime per perceel	100000	120000	20000
Idem aan 1 centime per perceel (landbouw)	0	60000	60000
Idem aan 5 centime per inwoner	250000	250000	0
Controle door de arrondissementen en provincies aan 1 centime per inwoner	50000	50000	0
Verplaatsingskosten van de leden van de CCS en PCS; provinciale vergaderingen	20000	20000	0
<i>Bureau de révision et de coordination</i>	65000	85000	20000
Publicatie	18000	18000	0
Totaal	585000	740000	155000

Bron: BCCS, 1869, XI, (officiële akten) p.386.

8.6 Besluit. *Photographies d'une situation donnée*²²⁷

Na de proeftellingen in Brussel in 1842 en in Sint-Jans-Molenbeek in 1845 sloeg de overheidsstatistiek in het ministerie van Binnenlandse Zaken met de algemene volks-, landbouw- en industrietelling van 1846 definitief de weg in van de uniforme, nationale, volledige en op nominatieve aangiften gebaseerde statistiek. In de algemene tellingen kwamen de elementen die voor de *Commission centrale de Statistique* de kern van de overheidsstatistiek uitmaakten samen: de bevolkingsstatistiek en het *plan de statistique générale*. Met de volks-, landbouw- en industrietellingen wilde de commis-

sie twee hoofdstukken uit haar onafgewerkte plan voor een algemene statistiek inhoud geven. De bevolking en de economie waren beleidsrelevante thema's én konden (mee) de sterkte van het land aantonen. Binnen het door de commissie uitgedachte model voor de bevolkingsstatistiek was de volkstelling bovendien de noodzakelijke partner van de *mouvement de la population et de l'état civil*.

De organisatorische context in het ministerie van Binnenlandse Zaken maakte het voor de *Commission centrale de Statistique* mogelijk om zich niet alleen met het concept, maar ook met de praktische uitwerking van de algemene tellingen bezig te houden. De economische en de demografische statistieken vielen sedert 1845 onder de bevoegdheid van het *Bureau de Statistique générale*, waarmee de commissie door haar secretaris Heuschling een bevoorrechte relatie had. Door actief te participeren aan de organisatie van de algemene tellingen begaf de *Commission centrale de Statistique* zich – nog meer uitgesproken dan met de *mouvements de la population et de l'état civil* – op het pad van de statistiekproductie en trad ze buiten haar eigenlijke coördinerende en adviserende rol.

Deze statistiekproductie werd een centraal element in de activiteiten en in de (internationale) uitstraling van de *Commission centrale de Statistique*. De tellingen verwierven internationale bekendheid en werden (onder meer op de internationale statistische congressen) naar voor geschoven als een voorbeeld voor andere landen. Dat vanaf de telling van 1856 'ritme' in de (volks)tellingen werd geïntroduceerd, waardoor zij in de overheidsstatistiek verankerd raakten, kan Westergaards stelling dat de '*era of statistical enthusiasm*' omstreeks 1850 afgelopen was, nuanceren.

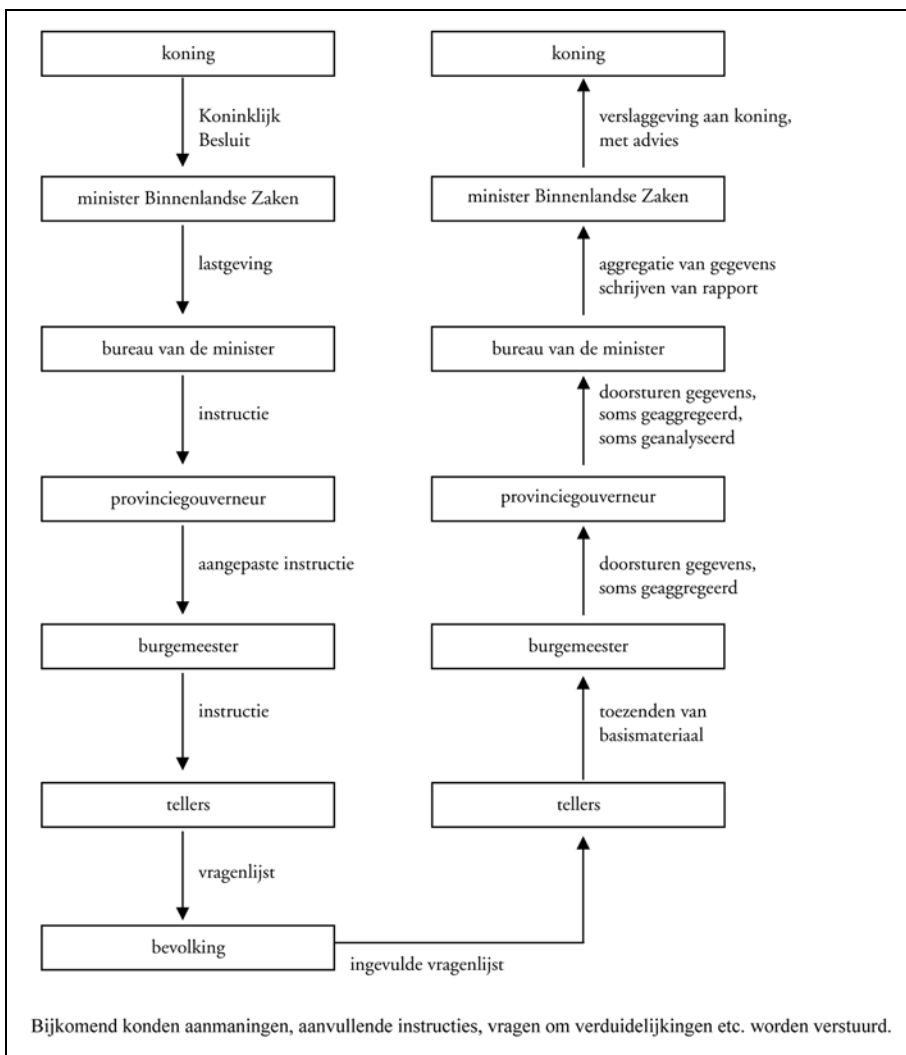
De concentratie van de volks-, landbouw- en industrietellingen in het *Bureau de Statistique générale* en de *Commission centrale de Statistique* ging gepaard met methodologische centralisatie. (Figuur 8.15) De regionale en lokale overheden werden bij het informatieverwervingsproces betrokken, maar de manier waarop de informatie moest worden verzameld en verwerkt werd uitgedacht op één centraal punt. (Figuur 8.16) Alle informatiestromen vertrokken en arriveerden bij de *Commission centrale de Statistique* en het *Bureau de Statistique générale*, die als een spin in een web van richtlijnen, invultabellen, nomenclaturen en – uiteindelijk – getallen zaten. Door gebruik te maken van vragenlijsten die door de bevolking zelf moesten worden ingevuld, wilden de algemene tellingen op een uniforme manier over alle inwoners informatie inwinnen.

Figuur 8.15. Kenmerken van de algemene tellingen van 1846, 1856 en 1866

	Vorm	Doelstelling	Organisatie	Methodologie	Relatie met het intellectuele veld
Algemene tellingen	Algemene statistiek	Portret van het land Referentiekader	Concentratie	Centralisatie	Openbaarheid Samenwerking

De algemene tellingen combineerden uniformiteit in de informatieverzameling en -verwerking met het aan de *Statenkunde* ontleende ideaal van volledigheid om tot betrouwbare kennis te komen. Hoewel de algemene tellingen hiermee aansloten bij een traditie die een aanvang had genomen met de volkstelling van 1829-1830, liet de *Commission centrale de Statistique* niet na haar methodologie telling na telling te verfijnen. De algemene tellingen waren daardoor een voortdurend leerproces, dat getuigde van de zoektocht naar ‘perfecte’ – correcte, volledige en (daardoor) betrouwbare – getallen.

Figuur 8.16. Het informatieverwervingsproces in de algemene tellingen van 1846, 1856 en 1866

Bron: Gebaseerd op: C.JEURGENS, P.KLEP, *Informatieprocessen van de Bataafs-Franse overheid, 1795-1813*, Den Haag, 1995, p.17 (figuur 1).

Eens de getallen waren verzameld, beschikte de overheidsstatistiek nauwelijks over instrumenten om de betrouwbaarheid van de statistieken te controleren. De volks-, landbouw- en industrietellingen met elkaar vergelijken leverde weinig op, omdat de bases die eraan ten grondslag lagen (de vragen en de nomenclaturen) doorgaans te verschillend waren. Een confrontatie met andere ambtelijke bronnen loonde evenmin, omdat zelden duidelijk was waar de ‘fout’ zat: in de telling of in de controlebron. De inzichten uit de kansrekening die een begin van controle op de tellingen mogelijk zouden hebben gemaakt, drongen niet tot in de overheidsstatistiek door. Veel meer dan vaststellen of zelfs maar vermoeden dat er ‘onwaarschijnlijkheden’ of ‘anomalieën’ in de tellingen waren gesloten, kon de *Commission centrale de Statistique* niet doen. Hiermee was echter niets gezegd over de foutenmarge, laat staan over de correcties die aan het basismateriaal zouden moeten worden aangebracht.

Hoewel de algemene tellingen streefden naar volledigheid, waren zij tegelijk tellingen van het haalbare. De *Commission centrale de Statistique* wilde vermijden dat de overheidsstatistiek zou overkomen als een ‘inquisitie’, die de bevolking private of delicate informatie ontfutselde. Vragen waarvan de commissie vermoedde dat ze argwaan en weerstand tegenover de overheidsstatistiek zouden oproepen of waarop geen eerlijke antwoorden zouden komen, werden niet gesteld. In de liberale samenleving werd zo het recht op privacy beschermd en tegelijk de welwillendheid van de bevolking tegenover de overheidsstatistiek veilig gesteld. De nagestreefde volledigheid had dan ook meer betrekking op het tellen van alle eenheden van een gekozen populatie en minder op het tellen van alle kenmerken van die populatie.

De algemene tellingen waren, ten slotte, vooral tellingen van de ‘normale’ situatie in België. Ze legden het gemiddelde land vast in getallen. De kostprijs van de tellingen was te hoog om meer dan eenmaal per decennium een telling te organiseren. De tellingen moesten daarom een ‘houdbaarheidsdatum’ van tien jaar hebben. Het had geen zin er crisismomenten, die bij het verschijnen van de telresultaten mogelijk al voorbij zouden zijn, in op te nemen. De tijdsintervallen tussen de tellingen waren bovendien te groot om de overheid snel te informeren over beleidsrelevante thema’s. De algemene tellingen waren daardoor meer bruikbaar als algemeen referentiekader voor maatschappelijke en politieke debatten dan als beleidsinstrument.

Hoewel de tellingen niet volledig waren – de nadruk lag op het haalbare en het normale – en fouten of onwaarschijnlijkheden bevatten, kende de *Commission centrale de Statistique* hen toch het statuut van betrouwbaar kennis toe. De algemene tellingen gaven geen perfect, maar een voldoende betrouwbaar en waarheidsgetrouw beeld van de demografische en economische toestand van België. Ze bundelden informatie over het land, bewezen dat het bestond en maakten het zichtbaar voor de eigen inwoners en voor het buitenland.

Om hun doelstellingen waar te maken – het land tonen en het maatschappelijke en politieke debat voeden – kozen de algemene tellingen voor de openbaarheid. Zowel

het cijfermateriaal, als de richtlijnen en instructies en soms zelfs de kritieken en commentaren werden gepubliceerd. De gebruikers van de statistieken beschikten daarvoor niet alleen over getallen voor hun onderzoek, maar ook over instrumenten om de betrouwbaarheid van de tellingen te beoordelen. Daarmee was, zeker in 1846, één van de voorwaarden waaraan de overheidsstatistiek volgens Quetelet moest voldoen vervuld.

De *Commission centrale de Statistique* stelde niet alleen de algemene tellingen ter beschikking van het maatschappelijke debat en het wetenschappelijke onderzoek. Ze deed ook een beroep op de lokale notabelen, geleerden en verenigingen om (onder meer in de gemeentelijke jury's) het informatieverwervingsproces te begeleiden, de kwaliteit van de getallen te bewaken en informatie voor de tellingen aan te leveren. De gekozen methodologie – de huishoudelijke invulformulieren – zorgde ervoor dat iedereen bij de overheidsstatistiek werd betrokken. De tellingen waren daardoor een ongeziene daad van nationale integratie. Dit hoeft echter niet te betekenen dat de bevolking zich met België (en de categorieën uit de tellingen) identificeerde of zichzelf als een deel van het getelde land beschouwde.

BIJLAGE 1

VOLKSTELLINGEN: SCHAKELS IN HET INFORMATIEPROCES

	1846	1856	1866
Hoofden huishoudens	Informatie verstrekken	Informatie verstrekken	Informatie verstrekken
Tellers	Nazien telformulieren	Nazien telformulieren	Nazien telformulieren
Gemeentelijke jury's	Nazien telformulieren	Bestond niet	Bestond niet
Gemeentesecretarissen	Evt. lid van de jury	Geen specifieke functie	Nazien en ontleden telformulieren
Colleges burgemeester en schepenen	Voorzitter van de jury leveren	Nazien telformulieren	Nazien en ontleden telformulieren
Gouverneurs/Arrondissementscommissarissen	Jury aanstellen	Geen specifieke functie	Nazien en verwerken informatie
Tijdelijke bureaus in de provincies	Nazien en verwerken informatie	Nazien en verwerken informatie	Bestond niet
<i>Bureau de Statistique générale</i>	Nazien en verwerken informatie, persklaar maken telling	Nazien en verwerken informatie, persklaar maken telling	Rol niet duidelijk
<i>Bureau de révision et de coordination</i>	Bestond niet	Bestond niet	Nazien en verwerken informatie, persklaar maken telling
<i>Commission centrale de Statistique</i>	Toezicht op telling, nazien en verwerken informatie, publiceren telling (taakverdeling met BSG niet duidelijk)	Toezicht op telling, nazien en verwerken informatie, publiceren telling (taakverdeling met BSG niet duidelijk)	Toezicht op telling, nazien en verwerken informatie, publiceren telling (taakverdeling met BSG en <i>Bureau de révision et de coordination</i> niet duidelijk)
Provinciale commissies voor de statistiek	Toezicht op telling	Geen specifieke functie	Toezicht op telling
Instructeurs	Bestond niet	Bestond niet	Toezicht op telling

BIJLAGE 2

LANDBOUWTELLINGEN: SCHAKELS IN HET INFORMATIEPROCES

	1846	1856	1866
Hoofden huishoudens (landbouwers)	Informatie verstrekken	Informatie verstrekken	Informatie verstrekken
Tellers	Nazien telformulieren	Nazien telformulieren	Nazien telformulieren
Gemeentelijke jury's	Nazien en verwerken telformulieren, aanvullende informatie verstrekken	Bestond niet	Bestond niet
Gemeentesecretarissen	Evt. lid van de jury	Geen specifieke functie	Nazien en verwerken telformulieren, aanvullende informatie verstrekken
Gemeenteraden	Geen specifieke functie	Informatie verstrekken	Geen specifieke functie
Colleges burgemeester en schepenen	Voorzitter van de jury leveren	Nazien telformulieren, aanvullende informatie verstrekken	Nazien en verwerken telformulieren, aanvullende informatie verstrekken
Gouverneurs/Arrondissementscommissarissen	Jury aanstellen	Nazien informatie	Nazien en verwerken informatie
Tijdelijke bureaus in de provincies	Nazien en verwerken informatie	Nazien en verwerken informatie	Bestond niet
<i>Bureau de Statistique générale</i>	Nazien en verwerken informatie, persklaar maken telling	Nazien en verwerken informatie, persklaar maken telling	Rol niet duidelijk
<i>Bureau de révision et de coordination</i>	Bestond niet	Bestond niet	Nazien en verwerken informatie, persklaar maken telling
<i>Commission centrale de Statistique</i>	Toezicht op telling, nazien en verwerken informatie, publiceren telling (taakverdeling met BSG niet duidelijk)	Toezicht op telling, nazien en verwerken informatie, publiceren telling (taakverdeling met BSG niet duidelijk)	Toezicht op telling, nazien en verwerken informatie, publiceren telling (taakverdeling met BSG en <i>Bureau de révision et de coordination</i> niet duidelijk)
Provinciale landbouwcommissies	Nazien informatie	Geen specifieke functie	Geen specifieke functie
Provinciale commissies voor de statistiek	Toezicht op telling, nazien informatie	Nazien informatie	Toezicht op telling
Instructeurs	Bestond niet	Bestond niet	Toezicht op telling

BIJLAGE 3

INDUSTRIETELLINGEN: SCHAKELS IN HET INFORMATIEPROCES

	1846	1866
Hoofden huishoudens (ondernemers)	Informatie verstrekken	Informatie verstrekken
Tellers	Nazien telformulieren	Nazien telformulieren
Gemeentelijke jury's	Nazien telformulieren, aanvullende informatie verstrekken	Bestond niet
Gemeentesecretarissen	Evt. lid van de jury	Verdere verloop telling niet duidelijk omwille van 'mislukking'
Colleges curgemeester en schepenen	Voorzitter van de jury leveren	
Gouverneurs/Arrondissements-commissarissen	Jury aanstellen	
Tijdelijke bureaus in de provincies	Nazien en verwerken informatie	
<i>Bureau de Statistique générale</i>	Nazien en verwerken informatie, persklaar maken telling	
<i>Bureau de révision et de coordination</i>	Bestond niet	
Kamers van Koophandel	Nazien informatie	Toezicht op telling
<i>Commission centrale de Statistique</i>	Toezicht op telling, nazien en verwerken informatie, publiceren telling (taakverdeling met BSG niet duidelijk)	
Provinciale commissies voor de statistiek	Toezicht op telling	Toezicht op telling

BIJLAGE 4

VARIABELEN IN DE VOLKSTELLINGEN

	1846	1856	1866
Naam en voornaam	Naam en voornamen	Naam en voornamen	Naam en voornamen
Geslacht	Niet gevraagd (afgeleid uit voornamen)	Geslacht	Geslacht
Leeftijd	Leeftijd in jaren en maanden	Geboortedatum, leeftijd in jaren en maanden	Geboortedatum (dag, maand, jaar)
Geboorteplaats	Gemeente en provincie (Belgen), land (buitenlanders)	Gemeente en provincie (Belgen), land (buitenlanders)	Gemeente en provincie (Belgen), land (buitenlanders)
Taal	Gewoonlijk gesproken (moedertaal)	Niet gevraagd	Elk van de drie landstalen
Godsdienst	Godsdienst	Niet gevraagd	Niet gevraagd
Burgerlijke staat	Gehuwd, ongehuwd, weduwnaar/e	Gehuwd, ongehuwd, weduwnaar/e	Idem + naam partner + graad van verwantschap met gezinshoofd
Beroep	Hoofdberoep (voor arbeiders ook sector)	Beroep (voor arbeiders en dagloners ook sector), hoofdberoep eerst vermelden	Beroep (ook sector en functie), hoofdberoep eerst vermelden
Woonplaats	Aard van verblijf in gemeente (gewoonlijk, tijdelijk, doorreis)	Gewoonlijke verblijfplaats (in gemeente, in andere gemeente, in buitenland)	Feitelijke verblijfplaats (op 31 december 1866), gewoonlijke verblijfplaats
Onderwijs (kinderen)	Lager, middelbaar, hoger (thuis of op school)	Niet gevraagd	Lezen en schrijven
Openbare onderstand	Steun van openbare onderstand (voor gezin of individueel)	Niet gevraagd	Niet gevraagd
Woning	Aantal verdiepingen en kamers, siertuinen, brandverzekeringen	Niet gevraagd	Niet gevraagd

Bron: Zie ook J.SAUVEUR, Belgique. Rapport sur l'organisation de la statistique et des recensements de la population, in: P.SÉMÉNOW, *Congrès international de statistique. Compte-rendu de la huitième session à St-Petersbourg, publié par les ordres de S. Exc. le ministre de l'Intérieur. Troisième partie. Travaux présentés au congrès*, St-Petersbourg, 1871, pp.439-441.

BIJLAGE 5

VARIABELEN IN DE LANDBOUWTELLINGEN

	1846	1856	1866
Landbouwbevolking	Aantal leden van het huishouden, personeel in vaste loondienst, dagloners (vanaf 12 jaar)	Niet gevraagd (zie beroepentelling)	Aantal werknemers in loondienst, dagloners, huispersoneel
Lonen	Gemiddelde daglonen	Gemiddelde daglonen	Gemiddelde daglonen
Bedrijven	Oppervlakte in eigendom of vruchtgebruik, gepacht	Aantal en oppervlakte in eigendom of vruchtgebruik, gepacht	Aantal en oppervlakte in eigendom of vruchtgebruik, gepacht
Grondprijzen	Verkoop en pacht	Verkoop en pacht	Verkoop en pacht
Dieren	Aantal paarden, (muil)ezels, runderen, schapen, varkens, geiten, mestvee	Aantal paarden, runderen, schapen, geiten	Aantal paarden, (muil)ezels, runderen, geiten, schapen, varkens, honden, konijnen, gevogelte, bijenkorven
Gewassen	Oppervlakte, opbrengst (per teelt)	Oppervlakte, opbrengst (per teelt)	Oppervlakte, opbrengst (per teelt)
Voertuigen	Aantal karren	Niet gevraagd	Soort en aantal

BIJLAGE 6

VARIABELEN IN DE INDUSTRIETELLINGEN

	1846	1866
Sector	Aard van de activiteit	Aard van de activiteit (beroepentelling)
Nijverheidsbevolking	Gemiddeld aantal arbeiders (incl. opzichters en meewerkende familieleden)	Aantal arbeiders, bedienden, leerlingen, dagloners, meewerkende familieleden, dienstboden + aantal in atelier of fabriek en in huisnijverheid
Productie	Niet gevraagd	Aard
Lonen	Gemiddelde daglonen	Gemiddelde daglonen
Arbeidsduur	Niet gevraagd	Gemiddelde arbeidsduur
Motoren	Aantal en vermogen stoommachines, machines aangedreven door draaischijven en rosmolens, water- en windmolens,...	Aantal en vermogen stoommachines, water- en windmolens
Ovens	Aantal en soort smeltovens, smederijen,...	Niet apart gevraagd
Machines en (belangrijkste) gereedschappen	Aantal weefgetouwen, spinnen (spinnerijen), stoomketels,...	Soort en aantal
Voertuigen	Niet gevraagd	Soort en aantal

Eindnoten

1. RAG, PA 1830-1850, 4793. De titel van dit hoofdstuk werd ontleend aan het gedicht *Le vrai statisticien*: 'Compter sans fin, c'est le destin du vrai statisticien'. ARB, Correspondance Quetelet, 119.
2. C.CHERUY, Parmi les recensements en Belgique indépendante: Bruxelles en 1842 et le Royaume en 1846, in: *Actualité et universalité de la pensée scientifique d'Adolphe Quetelet. Actes du colloque organisé à l'occasion du bicentenaire de sa naissance. Palais des Académies, 24-25 octobre 1996*, Bruxelles, 1997, pp.162-165; J.KRUIHOF, De samenstelling der Brusselse bevolking in 1842. Proeve tot opbouw der sociale stratifikatie, in: *Tijdschrift voor sociale wetenschappen*, I, 1956, 3, pp.159-221.
3. A.QUETELET, Sur le recensement de la population de Bruxelles en 1842, in: *BCCS*, 1843, I, (verhandelingen) p.30.
4. E.DUCPÉTIAUX, *De la mortalité à Bruxelles, comparée à celle des autres grandes villes*, Bruxelles, 1844; X.HEUSCHLING, Des naissances dans la ville de Bruxelles, considérées dans leur rapport avec la population, in: *BCCS*, 1843, I, (verhandelingen) pp.165-205; A.QUETELET, Art.cit.
5. Loi qui fixe le budget du Ministère de l'Intérieur pour 1845 (13/3/1845), in: *BAMI*, 1870, (1e série) VII, p.308.
6. Zitting 6/2/1845, in: *Annales parlementaires de Belgique. [Chambre des représentants] Session de 1844-1845 et session extraordinaire*, Bruxelles, 1845, p.692.
7. Zitting 8/3/1845, in: *Annales parlementaires (...) [Sénat] Session de 1844-1845 et session extraordinaire*, Bruxelles, 1845, p.1046.
8. [A.QUETELET,] Introduction, in: *Population. Recensement général (15 octobre 1846), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1849, p.VII.
9. Vergadering CCS 20/7/1849, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) pp.75-76.
10. Een ontwerp van de wetgevende teksten en de procedure (met inbegrip van de invulformulieren) werd overgemaakt aan de minister van Binnenlandse Zaken op 28 juni 1845: X.HEUSCHLING, A.QUETELET, Projet d'actes officielles soumis à M. le ministre de l'Intérieur (28/6/1845), in: *BCCS*, 1845, II, (officiële akten) pp.157-182.
11. Vergadering CCS 5/9/1845, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) p.103.
12. Vergadering CCS 12/9/1845, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) p.104. Achteraf gezien had het uitstel weinig zin: de economische crisis was in 1846 nog niet bedwongen. In 1846 en 1847 leverden de oogsten weinig op en zorgde de crisis in de linnennijverheid ervoor dat steeds minder mensen hier werk vonden.
13. Vergadering CCS 24/1/1845, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) pp.60-74.
14. X.HEUSCHLING, A.QUETELET, Rapport sur l'essai du recensement général fait à Molenbeek-S-Jean (22/5/1846), in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) pp.73-134.
15. *Ibidem*, p.76.
16. *Ibidem*, p.77.
17. Document 127, in: *Documents parlementaires. Recueil des pièces imprimées par ordre de la Chambre des représentants. Session de 1845-1846*, Bruxelles, 1846, pp.7-11; Zitting 12/5/1846, in: *Annales parlementaires (...) [Chambre des représentants] Session de 1845-1846*, Bruxelles, 1846,

- pp.1313-1314; Zitting 10/6/1846, in: *Annales parlementaires (...) [Sénat] Session de 1845-1846*, Bruxelles, 1846, pp.1615-1617.
18. A.J.DELEBECQUE, *Commentaire législatif des trois lois électorales de Belgique*, Bruxelles, 1843. Geciteerd in: [A.QUETELET,] Art.cit., p.X.
 19. Rapport au Roi (voorstel voor...), in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) p.161.
 20. Zitting 12/5/1846, in: *Annales parlementaires (...) Chambre (...) 1845-1846*, p.1312.
 21. 499100 frank, wat meer dan het tienvoud was van het totale budget waarover de *Commission centrale de Statistique*, het *Bureau de Statistique générale* en de provinciale commissies in 1846 samen beschikten.
 22. X.HEUSCHLING, A.QUETELET, *Projet*, p.159.
 23. 148400 frank. Vergadering CCS 19/1/1846, in: *BCCS*, 1847, III, (processen-verbaal) pp.17-18.
 24. Loi qui fixe le budget du Ministère de l'Intérieur pour 1846 (15/6/1846), in: *BAMI*, 1872, (1e série) VIII, p.158.
 25. (...) 1847 (6/1/1847), in: *BAMI*, 1872, (1e série) VIII, p.337.
 26. (...) 1848 (1/1/1848), in: *BAMI*, 1849, II, p.2; (...) 1849 (6/4/1849), in: *BAMI*, 1849, III, p.144.
 27. Hoewel het hier om een veelvoud van het 'normale' jaarlijkse bedrag voor de overheidsstatistiek ging, betrof het slechts een fractie van de totale begroting van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Tussen 1845 en 1849 bedroeg die afgerond 24000000 frank, waarvan een veertigste naar de algemene tellingen ging.
 28. Regelgeving voor de tellingen, onder meer: Instruction pour l'exécution du recensement général, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) pp.40-59; Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 3/7/1846, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) pp.60-63; Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 1/9/1846, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) pp.65-72; Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 28/9/1846, in: *BCCS*, 1847, III, (officiële akten) pp.140-141. Over de organisatie van de telling ook: E.GUBIN, A.VAN NECK, La répartition professionnelle de la population belge en 1846: un piège statistique, in: *Histoire et méthode*, Bruxelles, 1981, pp.269-365. Op lokaal niveau, onder andere: R.GOEMAERE, De volkstelling van 15.10.1846 te Kortrijk, in: *Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk. Handelingen* (nieuwe reeks), LX, 1994, pp.205-255; J.HANNES, Historische kritiek en verder. Een gevalstudie: Turnhout 1846, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, LXIV, 1981, 1-2, pp.79-105.
 29. In de kloosters, internaten, seminaries, gevangenissen, weldadigheidsinstellingen, hotels en herbergen trad de directeur, uitbater of overste op als 'hoofd van het huishouden'.
 30. De leeftijd van de gezinsleden werd uitgedrukt in 'voltooiden' maanden tot aan de leeftijd van drie jaar, daarna in jaren zonder vermelding van het aantal maanden. Er werd niet gevraagd naar de geboortedatum. Onder 'taal' werd de dagelijkse spreektaal (moedertaal) begrepen. Er werd niet gepeild naar meertaligheid. De 'taal' van de baby's en peuters, evenals die van de doven, was de taal die gesproken werd in het huishouden. Degenen die meerdere beroepen combineerden, moesten enkel het hoofdberoep – dat waarvoor ze de meeste patentbelasting betaalden – opgeven. Minister De Theux vroeg evenwel niet al te sterk aan dit criterium vast te houden, omdat onder meer uitbaters van mijnen geen patentrecht betaalden, maar er geen twijfel bestond over hun (hoofd)beroep. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 1/9/1846, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) p.69.

31. Het meerderjarig inwonend personeel had haar/zijn gewoonlijke verblijfplaats bij de werkgever. De minderjarigen woonden officieel bij hun ouders, maar werden daar genoteerd als 'tijdelijk afwezig' en bij de werkgever als 'tijdelijk aanwezig'. Zie hierover: Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 31/10/1846, in: *BCCS*, 1847, III, (officiële akten) p.147.
32. Onder meer in Oost-Vlaanderen werden Franstalige bulletins gebruikt. Stadsbestuur Gent aan provinciebestuur 3/9/1846. RAG, PA 1830-1850, 4793.
33. [A.QUETELET,] Art.cit., p.XVIII.
34. *Ibidem*, p.XIII.
35. Over deze kwestie: J.HANNES, G.SCHMOOK, De volkstelling van 1846 en een protestbrief van H. Conscience, in: *Tijdschrift van de VUB*, XII, 1981, 1, pp.41-61.
36. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 3/7/1846, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) p.61.
37. Lijsten met juryleden (per arrondissement). AEN, Administration provinciale de Namur, 599.
38. Vergadering PCS Antwerpen 12/7/1846. RAAnt, PA, C/954. In het kanton Ninove deden zich vermoedelijk gelijkaardige problemen voor: acht van de 36 tellers werkten er in een andere dan hun eigen gemeente. Brief arrondissementscommissaris (?) Ninove aan gouverneur Oost-Vlaanderen 28/2/1847. RAG, PA 1830-1850, 4794.
39. Meer dan de helft van het budget voor de telling ging naar de tellers: 390347,64 frank (op 612000 frank). [A.QUETELET,] Art.cit., p.XII. Over de vergoeding voor de tellers: X.HEUSCHLING, A.QUETELET, Rapport de la *Commission centrale de Statistique* au ministre de l'Intérieur, sur les conférences tenues dans les provinces, ensuite de la circulaire du 13 juillet (29/8/1846), in: *BCCS*, 1847, III, (officiële akten) pp.130-131. De vergoeding van de tellers, gemeentelijke jury's en tijdelijke provinciale bureaus werd vastgelegd in het KB van 15 september 1846.
40. Brief burgemeester en juryvoorzitter Gèsves aan provinciebestuur Namen 16/1/1847; Brief arrondissementscommissaris Philippeville aan provinciebestuur Namen 18/9/1846. AEN, Administration provinciale de Namur, 601.
41. J.HANNES, *De economische bedrijvigheid te Brussel, 1846-1847. Controle en aanvulling van de nijverheidstelling van 15-10-1846*, Leuven/Parijs, 1975, p.13.
42. Vergadering PCS Namen 11/7/1846. AEN, Administration provinciale de Namur, Procès-verbaux de la Commission de statistique de Namur 1843-1884.
43. J.HANNES, *Op.cit.*, p.13.
44. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 3/7/1846, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) p.61.
45. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 21/9/1846, in: *Mémorial administratif de la Flandre orientale*, [1846,] LX, pp.593-595.
46. Brief burgemeester en juryvoorzitter Gèsves aan provinciebestuur Namen 16/1/1847. AEN, Administration provinciale de Namur, 601.
47. Employés du Bureau Temporaire s.d. RAG, PA 1830-1850, 4793.
48. Tijdelijk bureau bij de provincie Namen 16/10/1846, 29/10/1846, 5/11/1846 en 26/12/1846. AEN, Administration provinciale de Namur, 601.

49. Minuut gouverneur Antwerpen aan minister Binnenlandse Zaken 3/11/1846. RAAnt, PA, J/178. Citaat: Besluit van de gouverneur 20/9/1846. RAAnt, PA, J/178.
50. X.HEUSCHLING, A.QUETELET, Résultats du recensement de la population. Rapport au ministre de l'Intérieur (23/12/1846), in: *BCCS*, 1847, III, (officiële akten) p.154.
51. Uit de instructies voor de tijdelijke bureaus blijkt niet dat zij de provinciale verzamelstaten moesten samenstellen. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 14/9/1846, in: *BCCS*, 1847, III, (officiële akten) pp.132-137. Vermoedelijk gebeurde dit op nationaal niveau, wat kan verklaren waarom de ministeriële omzendbrieven en richtlijnen geen modelstaten voor dergelijke provinciale staten bevatten.
52. De telformulieren bleven eigendom van de gemeenten. Een verzoek om de formulieren te mogen verkopen werd in 1858 door het ministerie van Binnenlandse Zaken afgewezen. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 2/3/1858, in: *BAMI*, 1859, XII, p.127.
53. Troonrede 10/11/1846, in: *Annales parlementaires (...) Session législative de 1846-1847*, Bruxelles, 1847, p.2.
54. Vergadering CCS 23/12/1846, in: *BCCS*, 1847, III, (processen-verbaal) p.65.
55. Vergadering CCS 28/7/1848, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) p.45.
56. Vergadering CCS 18/4/1849, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) pp.71-72.
57. Er werd een oplage van 1500 exemplaren voorzien. Vergadering CCS 22/1/1847, in: *BCCS*, 1847, III, (processen-verbaal) p.75.
58. [A.QUETELET,] Art.cit., pp.VII-XLVII. De inleiding kan, zij het niet met absolute zekerheid, worden toegeschreven aan Quetelet. Zie ook: De algemene tellingen van de bevolking, de handel, de nijverheid en de landbouw sedert 1846 in België gehouden, in: *Algemene Volks-, Nijverheids- en Handelstelling op 31 december 1947*, Brussel, 1949, I, p.14.
59. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 13/7/1846, in: *BCCS*, 1847, III, (officiële akten) p.127. Een overzicht van de belangrijkste resultaten van deze vergaderingen: X.HEUSCHLING, A.QUETELET, Rapport de la *Commission*, pp.128-131.
60. Dat er bij de provincies en gemeenten nogal wat vragen bestonden over de telling – en dat de voorbereidende vergaderingen dus nuttig waren – blijkt onder meer uit: Vergadering PCS Luik 17/8/1846. EAL, Archives provinciales (cabinet du gouverneur), 102; Vergadering PCS Antwerpen 12/7/1846. RAAnt, PA, C/954.
61. Vergadering PCS 1/10/1846. AEN, Administration provinciale de Namur, Procès-verbaux de la Commission de statistique de Namur 1843-1884.
62. [A.QUETELET,] Art.cit., p.XLVII.
63. X.HEUSCHLING, A.QUETELET, Résultats, p.153. Het lage aantal processen-verbaal kan even goed een uiting zijn geweest van de geringe bereidheid om tegen dergelijke inbreuken op te treden, wat erop zou wijzen dat de tellingen op een smal draagvlak berustten.
64. [A.QUETELET,] Art.cit., p.XLVII.
65. Exposé de la situation de la province de Brabant, in: *Mémorial administratif de la province de Brabant*, Bruxelles, 1848, LIX, p.7.
66. Brief Heuschling aan Quetelet 7/10/1846 en 8/10/1846. ARB, Correspondance Quetelet, 1298.

67. De bevolking trok zich weinig aan van de richtlijn dat de leeftijd in jaren en maanden moest worden uitgedrukt en meldde opvallend veel afgeronde leeftijden. Dit had onder meer voor gevolg dat er in verhouding (te) veel kinderen in de leeftijdsgroep '24 tot 27 maanden' te vinden waren en (te) weinig in de categorieën '21 tot 24 maanden' en '27 tot 30 maanden'. De kinderen uit deze twee leeftijdsgroepen waren door hun ouders wellicht in meerderheid opgegeven als 'twee jaar'. Gelijkaardige afwijkingen deden zich ook in de oudere leeftijdsgroepen voor, maar leken voor de kleine kinderen toch het grootst te zijn. [A.QUETELET,] Art.cit., p.XXXVIII.
68. *Ibidem*, p.XX.
69. *Ibidem*, pp.XXXVIII-XLIV.
70. A.QUETELET, *Lettres à S.A.R. le Duc régnant de Saxe-Cobourg et Gotha, sur la théorie des probabilités, appliquée aux sciences morales et politiques*, Brussel, 1846, p.322.
71. Vergadering CCS 8/11/1843, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) p.3.
72. Vergadering CCS 8/11/1843, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) p.2.
73. Vergadering CCS 7/3/1845, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) pp.80-84; Vergadering CCS 14/3/1845, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) p.84.
74. Inclusief de arbeiders die voor eigen gebruik een moestuin bewerkten. Enkel de 'lusthoven' bleven buiten beschouwing (zij werden wel geteld in de volkstelling). Wie buiten een landbouwbedrijf een dier bezat, bijvoorbeeld een paard, vulde hiervoor een speciaal formulier in. Omzendbrief minister van Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 1/9/1846, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) pp.69-70.
75. Zonder de kinderen jonger dan 12 jaar.
76. Hierbij deed zich het probleem van de tweede oogsten en het hergebruik van de gronden voor. De akkers die na de oogst als weiland werden gebruikt, werden enkel als akkerland geteld. De akkers die een tweede oogst voortbrachten, werden als dusdanig genoteerd.
77. Anders dan de volks- en de industrietelling hield de landbouwtelling rekening met het hele jaar 1846, omdat de landbouwactiviteiten seizoensgebonden waren en tijdens de herfst grotendeels stil lagen. Een momentopname zou niet veel activiteit hebben laten zien. De telling in de herfst organiseren had als grote voordeel dat de landbouwers meer tijd hadden om de vragenlijst in te vullen dan in volle zomer. Een nadeel was dat ze moesten putten uit hun geheugen.
78. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 3/7/1846, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) p.63.
79. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 13/1/1847. Zie: Vergadering PCS Luik 1/2/1847. AEL, Archives provinciales (cabinet du gouverneur), 102.
80. Vergadering CCS 14/5/1847, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) p.1.
81. Vergadering CCS 12/5/1848, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) p.44.
82. Vergadering CCS 18/10/1850, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) p.110. De volledige telling werd gedrukt op 1000 exemplaren. Daarnaast werden 1000 exemplaren gedrukt met de inleiding en de samengevatte resultaten per provincie en per arrondissement en voor elke gemeente 50 exemplaren met enkel de tabellen die op de gemeente betrekking hadden. Vergadering CCS 22/1/1847, in: *BCCS*, 1847, III, (processen-verbaal) p.75.
83. [L.BELLEFRROID,] Introduction, in: *Agriculture. Recensement général (15 octobre 1846), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1850, I, pp.IX-CCXVI.

84. *Ibidem*, p.XLVII.
85. *Ibidem*, p.XLVIII.
86. *Ibidem*, p.XVI.
87. Bellefroid ging er bij zijn berekeningen van uit dat de oppervlakte van de gronden in het buitenland door Belgen bewerkt (opgenomen in de telling, maar niet in het kadaster) even groot was als de oppervlakte van de gronden in België door buitenlanders bewerkt (in het kadaster, maar niet in de telling).
88. [L.BELLEFRÖID,] Art.cit., p.L.
89. *Ibidem*, p.CLXIX.
90. Vergadering CCS 4/4/1845, in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) pp.85-87.
91. [E.PERROT,] Introduction, in: *Industrie. Recensement général (15 octobre 1846), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1851, p.VIII.
92. Vergadering CCS 23/8/1843, in: *BCCS*, 1843, I, (processen-verbaal) p.569.
93. [E.PERROT,] Art.cit., p.VIII.
94. C.ROGIER, Rapport au Roi, in: *Industrie*, p.VI.
95. De activiteit waarvoor het hoogste patentrecht werd betaald, gold als het hoofdberoep; de overige activiteit(en) als bijberoep(en). De arbeiders en de machines werden geteld bij de 'belangrijkste' activiteit. Het is niet duidelijk hoe dit moest worden begrepen: de activiteit met de hoogste patentbelasting of die waarvoor de arbeider/machine het grootste deel van de tijd werd ingezet.
96. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 3/7/1846, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) p.61.
97. Over de manier waarop de industrietelling moest worden verwerkt, is in de bronnen in vergelijking met de volks- en de landbouwtelling weinig informatie te vinden.
98. Vergadering CCS 10/9/1847, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) pp.10-11. Dit model werd in het arrondissement Dendermonde uitgetest. Vergadering CCS 24/12/1847, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) p.16.
99. [E.PERROT,] Art.cit., p.VII.
100. J.HANNES, *Op.cit.*, p.13.
101. Uit de inleiding bij de industrietelling blijkt niet welke bronnen hiervoor werden gebruikt. Vermoedelijk ging het om belastingrollen (patentbelasting), aanvragen voor het plaatsen van stoommachines en de statistiek *Mines, minières, usines minéralurgiques, machines à vapeur* van het ministerie van Openbare Werken (*Mines, minières, usines minéralurgiques, machines à vapeur. Années [1845-1855]. Compte rendu publié par le ministre des Travaux publics*, Bruxelles, 1852-1858).
102. Vergadering CCS 18/8/1848, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) p.46.
103. Vergadering CCS 21/3/1849, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) p.71. Een samenvatting van de drie tellingen: X.HEUSCHLING, Résumé du recensement général de la population, de l'agriculture et de l'industrie, in: *BCCS*, 1851, IV, (verhandelingen) pp.145-269.

104. [E.PERROT,] Art.cit., pp.VII-XXVI. Mogelijk werkten ook andere leden van de *Commission centrale de Statistique* mee aan de inleiding.
105. Bij de indeling van de nijverheden volgens hun 'belangrijkheid' baseerde Perrot zich op het aantal arbeiders dat er tewerkgesteld was. De indeling in ambachtelijke en industriële ondernemingen werd niet gemotiveerd.
106. [E.PERROT,] Art.cit., p.XIV. Op de vraag of de alternatieve informatiebronnen de werkelijkheid beter benaderden dan de telling (en niet ook afhankelijk waren van informatie afkomstig van de ondernemers), ging Perrot niet in.
107. *Ibidem*, p.VIII.
108. A.QUETELET, *Lettres*, p.291.
109. A.QUETELET, Notice sur M.-Edouard Smits, in: *BCCS*, 1853, V, (verhandelingen) p.541.
110. Vergadering CCS 19/12/1851, in: *BCCS*, 1853, V, (processen-verbaal) p.43.
111. Vergadering CCS 30/4/1852, in: *BCCS*, 1853, V, (processen-verbaal) p.59.
112. Vergadering CCS 13/10/1854, in: *BCCS*, 1855, VI, (processen-verbaal) p.648.
113. J.DUPÂQUIER, M.DUPÂQUIER, *Histoire de la démographie. La statistique de la population des originés à 1914*, Paris, 1985, p.322.
114. M.DUPÂQUIER, Quelques étapes dans le développement des publications démographiques au XIXe siècle, in: *Pour une histoire de la statistique, Vol. I: Contributions*, Paris, 1977, p.118.
115. Congrès général de statistique – Session de 1853, in: *BCCS*, 1855, VI, (verhandelingen) pp.144-145.
116. *Ibidem*, pp.108-109.
117. *Ibidem*, p.112.
118. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan collega-ministers 26/6/1855, in: *BAMI*, 1856, IX, pp.242-244.
119. Vergadering CCS 16/11/1855, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) p.15.
120. Vergadering CCS 16/11/1855, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) p.13.
121. Vergadering CCS 1/4/1856, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) p.29.
122. Document 242, in: *Documents parlementaires (...) Chambre (...) 1855-1856*, p.5.
123. 30000 frank in de wet van 2 juni 1856 en 170000 frank in de begroting voor 1856. Loi qui fixe le budget du Ministère de l'Intérieur pour 1856 (15/3/1856), in: *BAMI*, 1857, X, p.84.
124. Document 242, in: *Documents parlementaires (...) Chambre (...) 1855-1856*, p.6.
125. X.HEUSCHLING, Congrès internationaux de statistique. Rapports de M. Xav. Heuschling sur la statistique officielle de la Belgique, in: *BCCS*, 1869, XI, (verhandelingen) p.236.
126. Toegevoegd aan artikel 1, wet 2/6/1856. Zie: Document 192, in: *Documents parlementaires (...) Chambre (...) 1855-1856*, p.9.
127. Vergadering CCS 27/6/1856, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) pp.49-59. De beraadslagingen van de commissie leidden tot het uitvoeringsbesluit van 14 juli 1856.

128. De uitkomsten van de vergadering resulteerden in: Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 15/11/1856, in: *BAMI*, 1857, X, pp.558-560. Er werd onder meer beslist de telling voorrang te geven op het aanvullen van de bevolkingsregisters en de provinciebesturen rechtstreeks met de gemeentelijke administraties te laten corresponderen om vertragingen in de afwerking van de telling te voorkomen.
129. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 27/4/1857, in: *BCCS*, 1857, VII, (officiële akten) p.196.
130. Vergadering CCS 27/6/1856, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) p.51.
131. De gezinnen en huishoudens die onder hetzelfde dak woonden, mochten (anders dan in 1846) één formulier invullen. Net zoals in 1846 golden ook de gevangnissen, kloosters en dergelijke als 'huishoudens'. De informatie over de religieuze gemeenschappen werd verwerkt tot een statistiek van de religieuze orden en apart opgenomen in de publicatie van de telling. Deze statistiek was een antwoord op een vraag van het parlement, dat naar aanleiding van een wetsvoorstel over de weldadigheidsinstellingen het aantal mannen en vrouwen in de kloosterorden wilde kennen.
132. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 8/9/1856, in: *BAMI*, 1857, X, p.480.
133. *Bulletin par maison; relevés de la population par localité; relevés généraux par maison; relevés de la population par villes et par communes rurales; relevés des habitants recensés (...) et ayant leur résidence habituelle dans une des communes des quarante autres arrondissements (...); relevés de la population par professions ou conditions.*
134. Statistique de la population par professions ou conditions. Nomenclature, in: *BCCS*, 1857, VII, (officiële akten) pp.179-191.
135. Vergadering CCS 26/3/1857, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) pp.81-90.
136. [X.HEUSCHLING, A.QUETELET,] Introduction, in: *Population. Recensement général (31 décembre 1856), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1861, pp.VII-XXIII.
137. *Ibidem*, p.XXIII.
138. Vergadering CCS 26/3/1857, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) p.79.
139. Document 137, in: *Documents parlementaires (...) Chambre (...) Session de 1867-1868*, Bruxelles, 1868, p.6.
140. A.QUETELET, Table de mortalité d'après le recensement de 1856, in: *BCCS*, 1860, VIII, (verhandelingen) pp.469-477.
141. 104546 tijdelijk afwezigen tegenover 96302 tijdelijk aanwezigen. Vergadering 1/3/1865, in: *BCCS*, 1866, X, (processen-verbaal) p.83.
142. Congrès général, pp.149-151.
143. A.LEGOYT, *Compte rendu de la deuxième session du Congrès international de statistique réuni à Paris les 10, 12, 13, 14 et 15 septembre 1855, publié par les ordres de S.E.M. Rouher*, Paris, 1856, pp.387-404. Zie ook: X.HEUSCHLING, *Congrès de statistique réuni à Paris du 10 au 15 septembre 1855*, Paris, 1855, pp.33-38.
144. *Agriculture. Recensement général (31 décembre 1856), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1862, p.LXI.
145. Vergadering CCS 6/6/1856, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) p.35.

146. Vergadering CCS 6/6/1856, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) p.34.
147. Vergadering CCS 6/6/1856, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) p.35.
148. Het werk aan de landbouwtelling begon voor de volkstelling, zodat op het einde van het jaar meer tijd over bleef voor de volkstelling. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 15/11/1856, in: *BAMI*, 1857, X, p.560.
149. In de landbouwtelling werden ook de mensen die voor eigen gebruik een lapje grond bewerkten, de luxepaarden die niet op een landbouwbedrijf werden gehouden en de gronden uitgebaat door de gemeenten, kerkfabrieken en andere openbare instellingen, opgenomen.
150. De tweede oogsten werden niet meegeteld, al moesten de gemeenten wel een algemene schatting van de opbrengst ervan maken.
151. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 30/9/1856, in: *Agriculture (...) 1856 (...)*, p.LX.
152. Vergadering CCS 8/1/1862, in: *BCCS*, 1866, IX, (processen-verbaal) p.55.
153. [X.HEUSCHLING, A.QUETELET,] Introduction, in: *Agriculture (...) 1856 (...)*, Bruxelles, 1862, p.VIII. Het is niet duidelijk welke rol Bellefroid in de telling van 1856 speelde. Het is aannemelijk dat hij als hoofd van de afdeling Landbouw van het ministerie van Binnenlandse Zaken minstens bij de operatie betrokken was. Heuschling en Quetelet ondertekenden als secretaris en voorzitter van de commissie de inleiding bij de telling. Dit hoeft niet te betekenen dat ze de tekst ook (volledig) zelf schreven. In het geval van de landbouwtelling is dit misschien zelfs twijfelachtig.
154. *Ibidem*, p.XXXI.
155. Vergadering CCS 7/12/1864, in: *BCCS*, 1866, X, (processen-verbaal) p.60. Op 15 juli 1866 kondigde Leopold II een KB af waarin de praktische voorwaarden voor de telling van 1866 omschreven werden; de telformulieren werden beschreven in het KB van 31 juli 1866.
156. Vergadering CCS 4/1/1865, in: *BCCS*, 1866, X, (processen-verbaal) p.62.
157. [X.HEUSCHLING, A.QUETELET,] Introduction, in: *Population. Recensement général (31 décembre 1866), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1870, p.VIII.
158. Vergadering CCS 4/1/1865, in: *BCCS*, 1866, X, (processen-verbaal) p.64.
159. [X.HEUSCHLING, A.QUETELET,] Art.cit., p.XII.
160. Vergadering CCS 4/7/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (processen-verbaal) pp.34-112.
161. Een 'huishouden' bestond, zoals in 1846 en in 1856, uit twee of meer personen die samenwoonden of uit een alleenstaande. De telling beschouwde de herbergen, kloosters, pensionaten, gevangenen, klinieken, kazernes, weldadigheidsinstellingen,... eveneens als 'huisgezinnen', met de uitbater, directeur of overste als 'gezinshoofd'. De 'gasten' – hotelgasten, schoolkinderen, zieken, miliciens – werden hier genoteerd als 'tijdelijk aanwezig' en op het telformulier van hun gezin als 'tijdelijk afwezig'. Wie geen andere verblijfplaats had – zoals de ouderlingen in een hospitaal – mocht deze instelling opgeven als de gewoonlijke verblijfplaats. De fabrieken waar nachtarbeid werd verricht (een situatie waaraan bij de vorige tellingen geen aandacht werd besteed), werden niet beschouwd als 'huishoudens'. Daar waar meerdere huishoudens die in één huis woonden in 1856 hetzelfde telformulier mochten gebruiken, vulden zij in 1866 elk een formulier in. Het aantal telformulieren nam daardoor met 7 tot 8% toe, maar er werd vermeden dat de leden van verschillende huishoudens werden samengeteld. Vergadering CCS 5/4/1865, in: *BCCS*, 1866, X, (processen-verbaal) p.86.

162. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 8/12/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (officiële akten) p.262.
163. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 8/12/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (officiële akten) p.262.
164. Vergadering CCS 4/1/1865, in: *BCCS*, 1866, X, (processen-verbaal) p.64.
165. Vergadering CCS 6/12/1865, in: *BCCS*, 1866, X, (processen-verbaal) p.123. In Antwerpen waren reeds in 1846 voorstellen gedaan om tweetalige formulieren te gebruiken, maar daar was toen niet op ingegaan. Vergadering CCS 4/7/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (processen-verbaal) p.103.
166. Elkeen moest opgeven welke van de drie landstalen zij/hij sprak, maar velen gaven enkel hun moedertaal op. De doofstommen noteerden 'doofstom' op het telformulier; de kinderen die nog niet spraken, werden geteld bij de taal van de vader of moeder; wie geen van de landstalen sprak, antwoordde niets. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 8/12/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (officiële akten) p.268; Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 18/12/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (officiële akten) p.274; Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 17/4/1867, in: *BAMI*, 1868, XXI, pp.243-244. Wie kon lezen en schrijven moest 'ja' antwoorden op de vraag hierover; wie geen of slechts één van beide kon, moest 'nee' antwoorden.
167. Vergadering CCS 4/1/1865, in: *BCCS*, 1866, X, (processen-verbaal) p.68; Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 8/12/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (officiële akten) p.268.
168. In de beroepentelling telde enkel het 'belangrijkste' beroep mee; in de bevolkingsregisters werden alle beroepen vermeld. Wat als het 'belangrijkste' beroep moest worden beschouwd – het beroep dat het meeste loon opbracht of dat waaraan de meeste tijd werd besteed (voor zover het één niet met het ander samenhang) – werd niet verduidelijkt.
169. In welke mate de richtlijnen bij de bevolking gekend waren, is onduidelijk.
170. Vergadering CCS 4/1/1865, in: *BCCS*, 1866, X, (processen-verbaal) p.68.
171. Vergadering CCS 4/1/1865, in: *BCCS*, 1866, X, (processen-verbaal) p.68.
172. E.ENGEL, *Die Beschlüsse des Internationalen Statistischen Congresses in seiner V. Sitzungsperiode, abgehalten zu Berlin vom 6. bis mit 12. September 1863*, Berlin, 1864, p.5.
173. Hoewel de telling bedoeld was ter controle van de bevolkingsregisters, werden – omgekeerd – ook de registers gebruikt om de telling te controleren. Zo werd, zonder dat iemand zich daar bewust van leek te zijn, de mogelijkheid om de telling als ijkpunt voor de registers te gebruiken ondergraven.
174. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 18-25/3/1867, in: *BCCS*, 1869, XI, p.305. Aanvankelijk was voor het verwerken van de telling minder tijd voorzien: afwerken van de bevolkingsregisters tegen 15 maart, verwerken van de gezinsfiches tegen 1 mei. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 16/1/1867, in: *BCCS*, 1869, XI, (officiële akten) p.301.
175. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 18-25/3/1867, in: *BCCS*, 1869, XI, pp.305-337.
176. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 28/3/1867, in: *BAMI*, 1868, XXI, p.201.

177. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 28/11/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (officiële akten) p.251.
178. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 18/11/1867, in: *BCCS*, 1869, XI, (officiële akten) pp.374-375.
179. Voor de volks-, landbouw- en industrietelling van 1866 moest bijna een heel alfabet aan formulieren worden ingevuld: van bulletin A tot en met bulletin U voor de tellingen, zeven formulieren voor de bevolkingsregisters en vier voor de *mouvements*. Van de formulieren A tot en met K alleen werden 4990000 stuks gedrukt! Artikel 4, Openbare aanbesteding 31/7/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (officiële akten) p.228.
180. Uit de bronnen blijkt niet welke rol het *Bureau de Statistique générale* speelde in de telling van 1866 noch wat de verhouding tot het tijdelijk bureau was. Uit niets blijkt dat het *Bureau de Statistique générale* in 1866-1868 niet zou hebben gefunctioneerd. Er kan worden verondersteld dat het tijdelijk bureau een bijkomende schakel was in de statistiekproductie.
181. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 28/11/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (officiële akten) p.250, pp.252-254.
182. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 28/11/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (officiële akten) p.250.
183. X.HEUSCHLING, Notice sur le professeur Jules Tarlier, de l'Université de Bruxelles, in: *BCCS*, 1872, XII, (verhandelingen) p.97.
184. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 28/11/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (officiële akten) p.251.
185. Zitting 2/4/1868, in: *Annales parlementaires (...) Chambre (...) Session législative de 1867-1868*, Bruxelles, 1868, p.997.
186. J.KERVYN DE LETTENHOVE, Rapport au Roi, in: *Population (...) 1866 (...)*, p.V.
187. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 2/10/1868, in: *BCCS*, 1869, XI, (officiële akten) p.380.
188. [X.HEUSCHLING, A.QUETELET,] Art.cit., p.XXV.
189. Document 137, in: *Documents parlementaires (...) Chambre (...) Session de 1867-1868*, Bruxelles, 1868, p.7.
190. Zitting 13/5/1868, in: *Annales parlementaires (...) Chambre (...) 1867-1868*, p.1253.
191. Vergadering CCS 1/7/1868, in: *BCCS*, 1872, XII, (processen-verbaal) p.18.
192. Vergadering CCS 4/9/1861, in: *BCCS*, 1866, IX, (processen-verbaal) p.47.
193. Vergadering CCS 4/7/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (processen-verbaal) pp.102-103.
194. Zitting 18/12/1866, in: *Annales parlementaires (...) Sénat. Session législative de 1866-1867*, Bruxelles, 1867, pp.23-26.
195. Zitting 18/12/1866, in: *Annales parlementaires (...) Sénat (...) 1866-1867*, p.24.
196. Zitting 18/12/1866, in: *Annales parlementaires (...) Sénat (...) 1866-1867*, p.25.
197. Vergadering CCS 11/4/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (processen-verbaal) p.23; Vergadering CCS 4/7/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (processen-verbaal) p.34.

198. In 1846 maakte de telling van de huisdieren deel uit van de landbouwtelling. Dit was niet heel logisch aangezien veel niet-landbouwers (huis)dieren hielden. Vergadering CCS 11/4/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (processen-verbaal) p.23. De dieren tellen via de beroepsaangiften was evenwel niet veel logischer.
199. Ook de directeurs of hoofden van liefdadigheidsinstellingen, gevangenissen, scholen en militaire bakkerijen baatten een bedrijf uit wanneer hun instelling goederen produceerde of verwerkte om te worden verkocht. Het hoofd van het bedrijf werd niet bij de werknemers geteld. De meewerkende familieleden werden enkel meegeteld als zij een arbeider 'vervingen' (dus als de 'werkgever' iemand in dienst zou moeten nemen indien de familieleden niet meewerkten). Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 29/12/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (officiële akten) p.297.
200. De arbeiders, machines en werktuigen die door de werkgever werden ingeschakeld bij meerdere activiteiten, mochten (zoals in 1846) slechts éénmaal worden geteld. De thuiswerkers die voor meerdere fabrikanten-opdrachtgevers werkten, werden niet geteld.
201. Arbeiders, lonen, machines en motoren waren de thema's die volgens het eerste internationale statistische congres in de industrietelling aan bod moesten komen. Congrès général, pp.74-76.
202. De gemeenten ontvingen geen richtlijnen over hoe ze de telling konden controleren aan de hand van de patentregisters noch de formele opdracht om dit te doen.
203. Wat een *catégorie d'établissements* was, werd niet nader omschreven. Bij wijze van voorbeeld schreef minister Vandenpeereboom dat de gegevens van alle 'spinnerijen' moesten worden samengeteld. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 27/6/1867, in *BCCS*, 1869, XI, (officiële akten) p.348.
204. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 16/1/1867, in: *BCCS*, 1869, XI, (officiële akten) p.301.
205. Dit impliceerde dat – anders dan in de vorige tellingen – de moestuinen niet in de landbouwtelling werden opgenomen. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 20/12/1866, in: *BAMI*, 1867, XX, p.914.
206. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 8/12/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (officiële akten) p.264.
207. Het aantal werkkrachten kwam niet aan bod in de gemeentelijke *tarifs*. De informatie hierover was te vinden in de beroepsaangiften van de landbouwers.
208. Vergadering CCS 5/10/1870, in: *BCCS*, 1872, XII, (processen-verbaal) p.101.
209. Introduction, in: *Agriculture. Recensement général (31 décembre 1866), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1871, pp.VII-LXXI.
210. *Ibidem*, p.VII.
211. Enkel bij de runderen werd vergeleken met de situatie in 1846.
212. Dit doet de vraag rijzen of de industrietelling van 1866 minder betrouwbaar was of dat alleen zo leek, omdat voor er de volks- en landbouwtelling geen controlebronnen waren waardoor fouten minder gemakkelijk konden worden gezien.
213. Vergadering CCS 21/2/1879, in: *BCCS*, 1881, XIV, (processen-verbaal) p.29.
214. Vergadering CCS 12/3/1879, in: *BCCS*, 1881, XIV, (processen-verbaal) p.30.

215. Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 2/10/1868, in: *BCCS*, 1869, XI, (officiële akten) p.380.
216. Vergadering CCS 5/10/1870, in: *BCCS*, 1872, XII, (processen-verbaal) p.101.
217. Vergadering CCS 3/8/1870, in: *BCCS*, 1872, XII, (processen-verbaal) p.100 (voetnoot 1).
218. Introduction, in: *Agriculture (...) 1866 (...)*, p.LXXI.
219. Vergadering CCS 14/2/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (processen-verbaal) p.11.
220. Loi qui fixe le budget du ministère de l'Intérieur pour l'exercice 1866 (14/2/1866), in: *BAMI*, 1867, XX, pp.83-84; Wet 29/5/1866.
221. Zitting 24/5/1866, in: *Annales parlementaires (...) Sénat. Session législative de 1865-1866*, Bruxelles, 1866, p.606.
222. Over de meerkost van de tellingen van 1866: [X.HEUSCHLING, A.QUETELET,] Art.cit., p.XIII.
223. Relevé à la date du 1e septembre 1871, des dépenses occasionnées par le recensement général de 1866. AEN, Administration provinciale de Namur, 1958.
224. [X.HEUSCHLING, A.QUETELET,] Art.cit., p.XII.
225. De vergoedingen voor de tellers werden herzien na de vergaderingen in de provinciehoofdplaatsen (op voorstel van de arrondissementscommissaris van Ieper). Zie hierover: Omzendbrief minister Binnenlandse Zaken aan gouverneurs 28/11/1866, in: *BCCS*, 1869, XI, (officiële akten) p.251.
226. Wet 29/6/1869.
227. Malou over de algemene tellingen. J.MALOU, De la réforme de la statistique officielle. Lettre au ministre de l'Intérieur (16/3/1871), in: *BCCS*, 1878, XIII, (processen-verbaal) p.82.

HOOFDSTUK 9

SUCCES EN FALEN VAN EEN STATISTISCH MODEL BALANS, 1840-1870

In 1867 moest Visschers op het internationale statistische congres in Firenze verslag uitbrengen over de hervorming van de congressen. Toen hij niet opdaagde, liet Quetelet uitschijnen dat Visschers niet naar Firenze was afgereisd omdat zijn rapport niet klaar was¹. Jaren later was Visschers nog altijd misnoegd over het feit dat Quetelet hem op die manier in een slecht daglicht had gesteld. Quetelet wist nochtans dat niet luiheid, maar brute pech ervoor had gezorgd dat Visschers niet in Firenze was geraakt. Op weg van Brussel naar Italië was Visschers' valies, met daarin het verslag voor het congres, zoek geraakt. Toen Visschers zijn bezittingen eindelijk terug had, was het te laat om nog naar Firenze te reizen en was hij naar huis teruggekeerd. Het incident tussen Quetelet en Visschers leek een banale ruzie, maar borrelden onder de oppervlakte niet ook frustraties over de overheidsstatistiek op?

9.1 Kleine ruzies over de grote statistiek

In de jaren 1840 ergerde Heuschling zich herhaaldelijk aan de traagheid waarmee de *Commission centrale de Statistique* werkte. In 1845 liet hij zich in een brief aan Quetelet ontvallen dat alle statistieken waaraan de hele commissie meewerkte vertraging opliepen, terwijl de statistieken waarvoor hij alleen verantwoordelijk was (waaronder de *mouvements de la population et de l'état civil*) vlot werden afgewerkt. Later sprak Heuschling van de '*inertie de tout un corps*'². In 1843 schreef Visschers naar Quetelet om zijn beklag te doen over de – in zijn ogen – slecht voorbereide commissievergaderingen en over de slechte leiding van de werkzaamheden³. Quetelet reageerde niet op deze openlijke kritiek op zijn rol als voorzitter. In de herfst van 1844 dreigde Heuschling er in een boze brief aan Quetelet mee ontslag te nemen: '*Au banquet d'hier, présidé par vous, j'ai été en butte aux sarcasmes les plus offensantes [...]. D'après cela, j'ai résolu de rompre entièrement avec la Commission centrale, et je viens d'envoyer au Roi ma démission de ma terrible qualité de membre et de secrétaire de cette Commission*'⁴. Het is niet duidelijk waarom Heuschling zo boos was. De *Commission centrale de Statistique* zette haar werkzaamheden – met Heuschling als secretaris – verder zonder dat op het voorval werd teruggekomen.

De eerste ruzies in de *Commission centrale de Statistique* sloegen geen diepe wonden. Bovendien hadden ze (schijnbaar?) weinig met de statistiek te maken. Later veranderde dit. In 1854 gaf Dupétioux' verhandeling over de arbeidersbudgetten wel aan-

leiding tot een meningsverschil over de aard van de statistiek. Sommige commissieleden vonden de sociaal-kritische conclusies van de auteur te vergaand. Om zijn verhandeling in het *Bulletin* van de commissie voor de statistiek gepubliceerd te krijgen, moest Ducpétiaux' zijn besluit afzwakken⁵. Eens hij dit had gedaan, werd zijn artikel gepubliceerd en het incident gesloten.

In de conflicten die nadien in de *Commission centrale de Statistique* de kop opstaken, was het minder gemakkelijk om de vrede te herstellen. Op het einde van de jaren 1850 kreeg Quetelet het aan de stok met Visschers. De voorzitter van de commissie, die nooit veel heil had gezien in overheidssteun aan behoeftige bevolkingsgroepen, verzette zich steeds openlijker tegen Visschers' werk over de pensioen-, wezen- en weduwenkassen. Eind 1858 dreigde Quetelet ermee zijn verhandeling *De la statistique considérée sous le rapport du physique, du moral et de l'intelligence de l'homme* terug te trekken uit het *Bulletin* als Visschers' verhandeling over de weduwen- en wezenkassen eerst zou verschijnen⁶. Heuschling slaagde erin de voorzitter te kalmeren, maar daarmee was het probleem niet van de baan. In 1860 beklaagde Quetelet er zich bij Heuschling over dat Visschers' tekst was gedrukt zonder dat hij daarvoor zijn toestemming had gegeven⁷. Visschers van zijn kant toonde zich in een open brief aan de commissie misnoegd over de houding van Quetelet tegenover zijn werk⁸. Quetelet milderde zijn standpunt over het onderzoek van Visschers niet. In 1863 stemde hij als enige tegen Visschers' voorstel om het onderzoek over de pensioenkassen binnen de commissie voor de statistiek verder te zetten en een jaar later verzette hij zich tegen de publicatie van een verhandeling over dit onderwerp⁹. Quetelet stond er bovendien op dat zijn tegenstem, waarmee hij in de commissie een geïsoleerde positie innam, in het *Bulletin* werd vermeld. Eens dit was gebeurd, keerde de rust in de commissie voor de statistiek terug.

In de lente van 1866 stond de viering van de vijftiende verjaardag van de *Commission centrale de Statistique* in het teken van de eenheid tussen de commissieleden. De eensgezindheid was echter van korte duur. Enkele maanden na de jubileumviering probeerde Quetelet om Visschers uit de Belgische afvaardiging voor het internationale statistische congres in Firenze te houden, en dat terwijl Visschers daar een verslag over de reorganisatie van de congressen moest voorleggen¹⁰. Heuschling, die tot dan toe had geprobeerd om de gemoederen te bedaren, koos de kant van Quetelet. Mogelijk probeerde de secretaris zich zo te wreken voor de weinig loyale houding van Visschers, die in het verleden meermaals kritiek had geuit op Heuschlings teksten voor de commissie¹¹. De pogingen van Heuschling en Quetelet om Visschers in 1867 uit de Belgische delegatie te weren mislukten, want minister Vandenpeereboom stuurde Visschers toch naar Italië (waar hij door de zoek geraakte valies nooit zou aankomen).

Het internationale statistische congres dat in 1869 in Den Haag werd georganiseerd, lag aan de basis van een conflict tussen de officiële Belgische delegatie en Faider. Deze laatste vond dat Quetelet, Heuschling en Visschers de Belgische regering en niet de

Commission centrale de Statistique vertegenwoordigden en dat het geld van de commissie dus niet mocht worden gebruikt om hun congreskosten te dekken¹². Het lijkt erop dat Faider, die bij de samenstelling van het *Exposé de la situation du royaume* over de jaren 1851-1860 sterk op de voorgrond was getreden, jaloers was omdat de regering hem niet had gevraagd naar Den Haag te gaan. De ruzie liep hoog op en Faider stapte in 1870 uit de *Commission centrale de Statistique*.

Datzelfde jaar barstte de bom tussen Heuschling en Quetelet. De problemen waren begonnen in 1867 toen Heuschling aan Quetelet had laten weten lid te willen worden van de *Académie royale de Belgique*. Hij veronderstelde dat Quetelet dit – als vast-secretaris van de *Académie* – voor hem kon regelen, maar deze deed dat niet¹³. Het is goed denkbaar dat Quetelet zo Heuschlings plannen om de ambtelijke (*Staatkunde*-)statistiek te promoten en de overheidsstatistiek en de wetenschappelijke statistiek in de *Académie* dichter bij elkaar te brengen, wilde dwarsbomen.

De relatie tussen de voorzitter en de secretaris van de *Commission centrale de Statistique* verslechterde zienderogen¹⁴. Op 5 oktober 1870 beklagde Quetelet zich tegenover de commissie over Heuschling. Quetelet voelde zich buitengesloten uit de werking van de commissie: ‘*Depuis cette année [...] je ne vois plus aucune lettre ni de nos correspondants ordinaires, ni de nos commissions provinciales, ni de savants ou régnicoles ou étrangers. [...] On imprime le 12e volume de notre Bulletin de la Commission centrale de Statistique, sans que j'en aie vu une page, ni à titre de président, ni comme membre de la commission de rédaction du Bulletin. Du seul cahier, Population, qui ait paru jusqu'à présent sur le Recensement du pays fait à la fin de 1866, je n'ai reçu qu'un exemplaire, quand il était entre les mains de tous, contrairement aux usages établis*’¹⁵.

De precieze aanleiding voor Quetelets uitval is niet duidelijk. Wellicht ging het om een amalgaam van oude onderhuidse spanningen, recente wederzijdse ergernissen, botsende persoonlijkheden en tegengestelde visies op de (overheids)statistiek. Het werk voor de commissie en de samenwerking met Quetelet leken Heuschling stilaan te veel te worden. Heuschling had geen zin meer in de bijeenkomsten van de commissie. ‘*[J]e sais ce que j'ai à faire*’, citeerde Quetelet uit een brief van Heuschling, waarin deze het nut van de commissievergaderingen in twijfel trok¹⁶. Toen Quetelet vroeg om de commissie in de zomer van 1870 bijeen te roepen, ging Heuschling hier – tot ongenoegen van de voorzitter – niet op in¹⁷.

Heuschling liet verstaan dat de oorzaak van de ruzie bij Quetelet lag. Hij klaagde over de ‘*tiraillements*’ die er zijn taak als secretaris niet gemakkelijker op maakten¹⁸. Nochtans liet hij zelf ook niet na Quetelet in een slecht daglicht te plaatsen. Zo suggereerde Heuschling in een brief aan Gustav Hopf uit Saksen-Coburg en Gotha én aan de Belgische minister van Binnenlandse Zaken dat Quetelet zich het werk van Hopf over sterftafels onrechtmatig zou hebben toegeëigend¹⁹. Quetelet reageerde verontwaardigd en wees alle beschuldigingen van de hand.

Volgens Quetelet was Heuschling niet de enige dwarsligger in de *Commission centrale de Statistique*. In 1872 zou hij in een brief aan Luigi Bodio laten uitschijnen dat Heuschling was opgestoot door een ander commissielid: ‘*Nous [Les membres de la Commission centrale de Statistique] avons fort bien marché pendant 28 ans, puis est venu un nouveau membre; M. Heuschling s’est mis en adoration devant lui, et toute la boutique a été détraquée*’²⁰. Het is niet duidelijk wie Quetelet bedoelde. Het zou moeten gaan om iemand die in de late jaren 1860 toetrad tot de commissie, maar de laatste benoeming van nieuwe leden dateerde uit 1866 (Hymans). Daarvoor werden Tarlier en Lentz (in 1862) en Moxhet en Guillaume (in 1864) benoemd. Over geen van hen meldden de congresverslagen of de correspondentie van Quetelet moeilijkheden. Was Hymans of Moxhet degene die volgens Quetelet de werkzaamheden van de commissie belemmerde (wat zou kunnen verklaren waarom ze reeds in 1870 ontslag namen)? Was het Tarlier, met wie Heuschling in de tweede helft van de jaren 1860 het hele land afreisde om de algemene telling van 1866 in goede banen te leiden?

Aan de ruzie kwam uiteindelijk een einde doordat Heuschling eind 1870 zijn pensioen aanvroeg²¹. Hij was op dat moment reeds drie jaar pensioengerechtigd, maar het is een open vraag of hij ook zonder de ruzie met Quetelet de *Commission centrale de Statistique* zou hebben verlaten. Met Heuschling verloor de commissie een steunpilaar, die – zoals hij bij zijn afscheid zelf zegde – zijn taken steeds nauwgezet had vervuld²². Gedurende bijna 30 jaar had Heuschling geen enkele vergadering gemist en was hij betrokken geweest bij zowat alle grote initiatieven van de commissie (waaronder de tienjaarlijkse tellingen en de periodieke publicatie van het *Exposé de la situation du royaume* en de *Documents statistiques*). ‘*Son départ*’, aldus Bellefroid, ‘*rompt une chaîne de travaux, pour l’accomplissement desquels on regrettera longtemps son expérience et son aptitude spéciale*’²³. Ongeacht de reden voor zijn vertrek zou Heuschling geen wrok koesteren tegen de (overheids)statistiek²⁴. Bij zijn overlijden op 23 mei 1883 liet hij de Belgische staat een legaat van 25000 frank na om een vijfjaarlijkse prijs voor de statistiek in te richten²⁵.

9.2 De dunne grens tussen lukken en mislukken

In de tweede helft van de jaren 1840 werkte de *Commission centrale de Statistique* enthousiast aan de algemene volks-, industrie- en landbouwtelling van 1846. Hiermee bewees de commissie dat ze in staat was om over het hele land, over de volledige bevolking en over de twee belangrijkste economische sectoren informatie bijeen te brengen. Daarnaast deed de commissie met succes een beroep op de provinciale commissies voor de statistiek om gestalte te geven aan het sociaal-wetenschappelijke onderzoek van haar leden. Internationaal bewoog de commissie zich – mede door de uitstraling van haar voorzitter – naar het epicentrum van de midden-19de-eeuwse statistische beweging. In 1853 nam ze het initiatief voor de internationale statistische congressen, waar ze haar eigen organisatie-model promoveerde. Ook de methode en de

inhoud van de Belgische algemene tellingen kregen op de internationale congressen erkenning. In eigen land zorgden de tellingen – die niet tot de kerntaak van de commissie behoorden – er intussen evenwel (mee) voor dat het *plan de statistique générale* niet afgewerkt raakte.

Doordat het plan voor de algemene statistiek niet werd vertaald in een praktische richtlijn voor de overheidsstatistiek en doordat de ministeries de ‘inmenging’ van de commissie voor de statistiek in hun statistiekproductie weigerden, mislukte de *Commission centrale de Statistique* in haar missie om de overheidsstatistiek te coördineren. In het midden van de jaren 1850 werd dit een eerste keer duidelijk toen de commissie moest toegeven dat tal van statistieken aan haar aandacht ontsnapten.

Terwijl van coördinatie (laat staan van concentratie) en van centralisatie in de statistiekproductie geen sprake was, slaagde de *Commission centrale de Statistique* er met het *Exposé de la situation du royaume* en de *Documents statistiques* wel in om de publicatie van de officiële statistieken (gedeeltelijk) te concentreren. In de loop van de jaren 1850 kreunden deze ‘verzamelstatistieken’ echter steeds meer onder hun eigen succes. Naarmate er meer tabellen in opgenomen werden, werden de publicaties minder bruikbaar voor het landsbestuur. De verzamelstatistieken hadden het moeilijk om op tijd te verschijnen. Bovendien bevatten ze een onoverzichtelijke hoeveelheid getallen, waarvoor geen garantie bestond dat zij correct, volledig en (daardoor) betrouwbaar waren.

Hoewel de verzamelstatistieken en de algemene tellingen niet beantwoordden aan de gangbare opvattingen over betrouwbare kennis – niet alle tabellen met getallen waren volledig en correct – benadrukte de *Commission centrale de Statistique* dat de statistieken een voldoende betrouwbaar beeld van het land gaven. Het parlement, dat de financiële middelen voor de statistische commissie moest goedkeuren, was echter niet bereid om de officiële statistieken zonder slag of stoot te accepteren.

De *Commission centrale de Statistique* werd zowel door katholieke als door liberale parlementsleden onder vuur genomen. Zij vonden de overheidsstatistiek te duur en het beslag dat de statistieken op de gemeenten legden, onaanvaardbaar. Bovendien trokken ze het belang en het nut van de onvolledige en soms onjuiste statistieken in twijfel. Hiermee stelden ze impliciet (en af en toe expliciet) het bestaan van de *Commission centrale de Statistique* in vraag.

De *Commission centrale de Statistique* onderging lijdzaam het verwijt dat de statistieken duur en weinig nuttig waren. De kritiek dat de statistische commissie er niet in slaagde het land(sbestuur) te voorzien van betrouwbare getallen, moet niettemin hard zijn aangekomen. Eén van de elementen die de leden van de commissie samenbond, was immers het vertrouwen dat volledige en juiste statistieken betrouwbare kennis

zouden voortbrengen. De *Commission centrale de Statistique* moest onder ogen zien dat haar zoektocht naar het ‘perfecte’ getal geen onverdeeld succes was.

De ruzies in de *Commission centrale de Statistique* kunnen worden beschouwd als botsingen tussen sterke persoonlijkheden, die elkaar nationaal en internationaal het gras voor de voeten wilden wegmaaien. Het is evenwel waarschijnlijk dat ze (mee) veroorzaakt werden door de kritiek van buitenaf en door het inzicht dat de commissie er niet in slaagde betrouwbare getallen bijeen te brengen. Naarmate de externe druk op de commissie toenam en haar zoektocht naar betrouwbare getallen problematisch bleek, traden de interne tegenstellingen tussen de commissieleden steeds meer op de voorgrond. In het licht hiervan is het wellicht geen toeval dat Quetelet uitgerekend met Heuschling en met Visschers in conflict kwam²⁶. Elk vertegenwoordigde in de commissie immers een andere strekking in de statistiek. Dat zij alle drie over een sterke persoonlijkheid beschikten, zal aan hun relatie geen goed hebben gedaan.

9.3 Epiloog. De glorie voorbij

De *Commission centrale de Statistique*, die in 1841 was opgericht, ging een trieste dertigste verjaardag tegemoet. Door de pensionering van Heuschling, de ontslagname van Faider, Hymans en Moxhet en het overlijden van Tarlier telde de commissie begin 1871 maar zeven leden meer. In het voorjaar van 1870 – er waren toen nog negen leden – had Quetelet er op vraag van de overige commissieleden bij minister van Binnenlandse Zaken Pirmez op aangedrongen om nieuwe leden te benoemen. Pirmez had hierop niet gereageerd en ook zijn opvolger Joseph Kervyn de Lettenhove benoemde geen nieuwe commissieleden²⁷. De commissie kreeg evenmin een nieuwe secretaris en ze kwam na december 1870 niet meer bijeen.

Bij wijze van verjaardagsgeschenk werd de *Commission centrale de Statistique* in de lente van 1871 in een open brief aan Kervyn de Lettenhove scherp bekritiseerd. Niemand minder dan Malou, een oud-lid van de commissie, een gewezen overheidsstatisticus van het ministerie van Justitie en in 1871 een vooraanstaand katholiek politicus en minister van Staat, nam de overheidsstatistiek zwaar onder vuur: ‘*Le défaut capital de nos publications de statistique officielle est leur incommensurable développement. Ces volumes énormes se suivent et se ressemblent; ce sont des entassements de chiffres produits presque toujours à l’état brut; sans aucun esprit d’analyse, parfois même sans beaucoup de discernement*’²⁸. Het gevolg hiervan was, zo vervolgde Malou, dat de gepubliceerde statistieken moeilijk te hanteren waren en niemand ze nog las. Sommige critici concludeerden hieruit dat de overheidsstatistiek best kon worden afgeschaft, maar Malou was het hier niet mee eens: ‘*Il faut améliorer et non détruire*’²⁹.

Voor de zeven overblijvende leden van de *Commission centrale de Statistique*, van wie sommigen Malou persoonlijk kenden, moet deze openlijke aanval een zware slag zijn

geweest. Hoewel er met Quetelet, Bellefroid, Quoilin, Putzeys, Visschers, Lentz en Guillaume vele tientallen jaren ervaring op het vlak van de overheidsstatistiek in de commissie overbleven, reageerde zij niet op Malou's aanval. Pas op 13 maart 1872 zou de *Commission centrale de Statistique* op uitdrukkelijk verzoek van minister van Binnenlandse Zaken Charles Delcour haar werkzaamheden hervatten³⁰.

Delcour stelde een nieuwe secretaris aan en vulde de in de voorbije jaren vrijgekomen plaatsen in de commissie voor de statistiek op. In maart 1872 bestond de commissie uit de oudgedienden Bellefroid, Guillaume, Lentz, Putzeys, Quetelet, Quoilin en Visschers en de nieuwkomers Charles De Grootte (ambtenaar in het ministerie van Buitenlandse Zaken), De Kemmeter (docent politieke economie en administratief en publiek recht aan de Gentse universiteit), Alexandre Henne (ambtenaar in het ministerie van Oorlog), Henri Jamart (ambtenaar bij Binnenlandse Zaken), Jean-Michel-Joseph Leclerc (Binnenlandse Zaken), E.-P. O'Sullivan (Openbare Werken), Jean-Servais Stas (chemicus en commissaris van het Muntwezen), Jean-Joseph Thonissen (lid van de Kamer voor de katholieke partij en professor strafrecht aan de universiteit van Leuven), Auguste-Frederic Vergote (ambtenaar in het ministerie van Binnenlandse Zaken) en Jules Sauveur³¹. Deze laatste was secretaris-generaal in het ministerie van Openbaar Onderwijs en vervulde in de commissie voor statistiek de functie van secretaris.

Eén van de eerste zaken die in de statistische commissie aan bod kwam, was de kritiek van Malou³². Het debat over het hoe en waarom van de overheidsstatistiek kon herbeginnen. De 'nieuwe' *Commission centrale de Statistique* had echter niet de uitstraling van de commissie van voor 1870. Quetelet, de voorzitter die in de voorgaande decennia hard aan de kar van de overheidsstatistiek had getrokken, remde haar voortgang na 1870 veeleer af. Secretaris Sauveur stelde vast dat '*M. le Président ne reconnaît pas la nécessité d'innover*'³³.

Ook al was Quetelet op het einde van zijn leven op zijn *retour*, met zijn overlijden in 1874 verloor de commissie voor de statistiek toch haar boegbeeld. Quetelet had niet aan schoolvorming gedaan, waardoor er geen opvolger klaar stond. Faider keerde in 1874 naar de commissie terug om haar gedurende vijf jaar te leiden³⁴. De nieuwe voorzitter had een heel andere achtergrond dan Quetelet. Hij kwam uit een familie van ambtenaren en juristen en had zelf carrière gemaakt in de magistratuur. In de commissie was hij eerder een overgangsfiguur. In 1879, kort na zijn achtenzestigste verjaardag, gaf Faider het voorzitterschap door aan Jean-Baptiste Liagre, die in 1874 Quetelet was opgevolgd als vast-secretaris van de *Académie royale de Belgique* en vanaf eind 1878 deel uitmaakte van de commissie voor de statistiek³⁵.

Liagre was gedurende bijna heel zijn loopbaan verbonden aan de Militaire School, waar hij zijn carrière beëindigde als directeur (in opvolging van Nerenburger). Als student had Liagre in de Militaire School astronomie en aardmeetkunde gevolgd bij

Quetelet. De militair bleef zijn hele leven geïnteresseerd in de astronomie, aardmeetkunde, topografie, waarschijnlijkheidsrekening en statistiek³⁶. Met Liagre kreeg de *Commission centrale de Statistique* bijgevolg opnieuw een voorzitter die voeling had met een kanstheoretische benadering van de statistiek. Niettemin miste de overheidsstatistiek (in België net zo goed als in de rest van de wereld) de aansluiting met de meer wiskundige wind die intussen door de statistiek waaide. De ambtelijke statistiek vervolgde haar klassieke pad. Het toenemende aantal ministeries zorgde er evenwel voor dat de commissie voor de statistiek het steeds moeilijker had een coördinerende rol te spelen. Alternatieve bezigheden vond ze onder meer in het samenstellen van budgetenquêtes. Met het verdwijnen van de provinciale commissies voor de statistiek op het einde van de 19de eeuw leken de hoogdagen van de coördinatiegedachte in de Belgische overheidsstatistiek definitief voorbij.

Tijdens het interbellum kreeg de officiële statistiek nieuwe impulsen³⁷. Vanaf 1925 waren de ministeries verplicht de *Commission centrale de Statistique* te raadplegen voor elke statistiek die ze wilden samenstellen³⁸. De coördinatie-idee werd echter snel voorbijgestoken door de concentratiegedachte. Hierin stond niet de commissie, maar het *Bureau de Statistique générale*, dat werd hernoemd tot *Administration de la Statistique générale*, centraal.

Aanvankelijk voltrok de concentratie van de overheidsstatistiek zich alleen in de naam: de *Administration de la Statistique générale* veranderde in 1932 in het *Office central de Statistique* (de *Centrale Dienst voor de Statistiek*)³⁹. Met de hervorming van de administratie in 1939 werd de *Centrale Dienst voor de Statistiek* als enige bevoegd voor de algemene tellingen en voor alle nationale statistieken behalve degene die de ministeries samenstelden voor hun dagelijkse werking⁴⁰. Begin 1940 werd de *Centrale Dienst voor de Statistiek* overgeheveld van het ministerie van Binnenlandse Zaken naar dat van Economische Zaken, waaronder de dienst vandaag nog steeds ressorteert⁴¹. In de lente van 1946 wijzigde de naam van de *Centrale Dienst voor de Statistiek* in het *Nationaal Instituut voor de Statistiek*. Sedert 2003 heet het NIS officieel de *Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie*⁴². De *Commission centrale de Statistique* kwam door alle veranderingen steeds meer in de schaduw van het bureau voor de statistiek te staan. Niettemin bleef (en blijft) de commissie – vanaf de herfst van 1946 als *Hoge Raad voor de Statistiek* – als adviesorgaan functioneren⁴³.

9.4 Besluit. Een duurzaam monument?

Was de Belgische overheidsstatistiek in het midden van de 19de eeuw een laboratorium, dan ontplofte in 1870 een proefbuisje. De *Commission centrale de Statistique* raakte eerst intern verdeeld en daarna verlamd. De neergang van de commissie kondigde zich al vele jaren – al bijna even lang als de commissie bestond – aan.

Een gemeenschappelijke methodologische en aan de *Staatenkunde* ontleende visie op de overheidsstatistiek en een gemeenschappelijke behoefte aan getallen verbond de leden van de commissie voor de statistiek. Dat de commissieleden de overheidsstatistieken voor uiteenlopende doeleinden wilden gebruiken, was aanvankelijk van ondergeschikt belang. Naarmate de druk op de *Commission centrale de Statistique* toenam, waren de gemeenschappelijke achtergronden en belangen evenwel niet krachtig genoeg om de centrifugale krachten die van meet af aan in de commissie waren ingebouwd, tegen te houden.

De *Commission centrale de Statistique* moest vanaf de jaren 1850 leren omgaan met het besef dat ze gefaald had in haar basisopdracht (het *plan de statistique générale* en de coördinatie van de overheidsstatistiek) en met de kritiek van het parlement. Deze twee aspecten konden de commissie rechtstreeks in haar bestaan bedreigen. Dat dit niet gebeurde, had wellicht te maken met de dominante idee dat het beleid statistieken nodig had. Binnen deze context had de commissie voor de statistiek zich (onder meer) met de algemene tellingen onmisbaar gemaakt.

De in het landsbestuur verankerde behoefte aan cijfermateriaal lijkt ertoe bijgedragen te hebben dat het parlement aanvaardde dat de overheidsstatistieken niet volledig en niet correct waren (en dus niet beantwoordden aan de norm van betrouwbaarheid). Het is zeer de vraag welke impact de vaststelling dat het statistische apparaat geen betrouwbare getallen voortbracht op de *Commission centrale de Statistique* zelf had. De commissie omschreef de statistieken als voldoende betrouwbaar. Voor het overige besteedde ze weinig aandacht aan de kloof tussen haar aan de *Staatenkunde* ontleende norm voor betrouwbaarheid – namelijk volledige en correcte statistieken – en de praktijk van de statistiekproductie waarbinnen die norm niet houdbaar bleek⁴⁴.

De *Commission centrale de Statistique* slaagde er op termijn niet in om te gaan met de uitdagingen waarvoor het parlement, haar officiële opdracht en de discrepantie tussen de statistiekpraktijk en de zoektocht naar ‘perfecte’ getallen haar plaatsten. Deze uitdagingen verzwakten de commissie en vanaf het midden van de jaren 1850 kregen de verschillende opvattingen over het maatschappelijke belang en het gebruik van de officiële getallen meer en meer de overhand. Dat in de commissie diverse sterke persoonlijkheden, die niet altijd even gemakkelijk in de omgang waren, samen zaten, verhoogde de spanningen. In 1870 liep de commissie, die intussen sterk was uitgedund, vast op de interne conflicten. Tegelijk ontbrak de politieke wil om nieuwe commissieleden, die de *Commission centrale de Statistique* een nieuw elan hadden kunnen geven, te benoemen. Niet veel later zouden ook de internationale statistische congressen ten onder gaan aan de moeilijk te verzoenen tegengestelde belangen en verwachtingen van de overheidsstatistici en de geleerde statistiekgebruikers. Was de ‘*era of statistical enthousiasm*’ omstreeks 1850 niet afgelopen, dan liep zij in de twee volgende decennia minstens een sterke deuk op.

Eindnoten

1. Zie hierover: ARB, Correspondance Quetelet, 131; P.MAESTRI, *Compte-rendu des travaux de la Ve session du Congrès international de statistique réuni à Florence les 29, 30 Septembre, 1, 2, 3, 4 et 5 Octobre 1867, publié par l'ordre de S.E.M. De Blasiis*, Florence, 1868, p.202.
2. Brief Heuschling aan Quetelet 29/7/1845. ARB, Correspondance Quetelet, 1298; Brief Heuschling aan Quetelet 19/2/1848. ARB, Correspondance Quetelet, 1299.
3. Brief Visschers aan Quetelet 16/2/1843. ARB, Correspondance Quetelet, 2568.
4. Brief Heuschling aan Quetelet 18/9/1844. ARB, Correspondance Quetelet, 1297.
5. E.DUCPÉTIAUX, Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique, in: *BCCS*, 1855, VI, (verhandelingen) pp.261-440. Over dit incident: R.DU CHAU, *Adolphe Quetelet (1796-1874) als statisticus en socioloog*, Brussel, VUB (licentiaatsverhandeling), 1981, p.171.
6. Brief Heuschling aan Quetelet 8/11/1858. ARB, Correspondance Quetelet, 1302. A.QUETELET, De la statistique considérée sous le rapport du physique, du moral et de l'intelligence de l'homme, in: *BCCS*, 1860, VIII, (verhandelingen) pp.433-467, p.496; A.VISSCHERS, De la situation et de l'avenir des Caisses des veuves et orphelins institués par la loi du 21 juillet 1844, in: *BCCS*, 1860, VIII, (verhandelingen) pp.1-432, pp.479-495.
7. Briefwisseling tussen Quetelet en Heuschling 10/4/1860-31/5/1860. ARB, Correspondance Quetelet, 1303.
8. Brief (gestencild) Visschers aan CCS 26/5/1860. ARB, Correspondance Quetelet, 2570.
9. Vergadering CCS 6/5/1863, in: *BCCS*, 1866, X, (processen-verbaal) p.13; Vergadering 2/11/1864, in: *BCCS*, 1866, X, (processen-verbaal) p.58. Zie hierover ook: Brief (minuut) Quetelet aan Heuschling 24/4/1863. ARB, Correspondance Quetelet, 1304.
10. Brief (minuut) Quetelet aan Heuschling 23/11/1866. ARB, Correspondance Quetelet, 1304; Brief Heuschling aan Quetelet 29/4/1867, 21/5/1867 en 3/6/1867. ARB, Correspondance Quetelet, 1305.
11. Brief Visschers aan Quetelet 23/10/1853; Brief Visschers aan Heuschling 14/12/1857. ARB, Correspondance Quetelet, 2569.
12. Vergadering CCS 29/12/1869, in: *BCCS*, 1872, XII, (processen-verbaal) p.82.
13. Brief Heuschling aan Quetelet 11/2/1867 en 6/3/1867. ARB, Correspondance Quetelet, 1305.
14. Zie hierover: diverse brieven uit de herfst van 1870. ARB, Correspondance Quetelet, 1305.
15. Allocution de A. Quetelet à la Commission centrale de Statistique au sujet d'un différent survenu entre lui et le secrétaire Heuschling. ARB, Correspondance Quetelet, 120. In het *Bulletin de la Commission centrale de Statistique* is van Quetelets uitbarsting geen spoor te vinden. Vergadering CCS 5/10/1870, in: *BCCS*, 1872, XII (processen-verbaal) pp.100-102.
16. Allocution de A. Quetelet. ARB, Correspondance Quetelet, 120.
17. Brief Quetelet aan Heuschling 1/9/1870, 2/9/1870 en 4/9/1870; Brief Heuschling aan Quetelet 8/10/1870 en 10/10/1870. Een gelijkaardig incident had zich een jaar eerder voorgedaan. Brief Heuschling aan Quetelet 6/11/1869; Brief Quetelet aan Heuschling 23/12/1869. ARB, Correspondance Quetelet, 1305.
18. Brief Heuschling aan Quetelet 17/7/1868. ARB, Correspondance Quetelet, 1305.

19. Brief (minuut) Quetelet aan Hopf 8/11/1870; Brief Hopf aan Quetelet 10/11/1870. ARB, Correspondance Quetelet, 1334.
20. Brief (kopie) Quetelet aan Bodio 15/6/1872. ARB, Correspondance Quetelet, 422.
21. KB 30/12/1870.
22. Vergadering CCS 7/12/1870, in: *BCCS*, 1872, XII, (processen-verbaal) p.104.
23. Vergadering CCS 7/12/1870, in: *BCCS*, 1872, XII, (processen-verbaal) p.104.
24. Na zijn pensionering publiceerde Heuschling onder meer nog: X.HEUSCHLING, *Notice sur la statistique ancienne de la Belgique. Territoire et population*, Liège, 1875; Idem, *Introduction à la statistique générale de la ville de Bruxelles*, Bruxelles, 1879.
25. KB 24/7/1883.
26. Quetelet, wiens persoonlijkheid door de hersenbloeding in 1855 mogelijk was veranderd, speelde in de ruizies in de *Commission centrale de Statistique* een weinig fraaie rol. Zie hierover: R.DU CHAU, *Op.cit.*, pp.178-181. Dit beeld verschilt van wat R. Horvath en F.H. Hankins hierover schreven. '[*Tout*] se déroulait dans une ambiance d'amitié et de souveraineté scientifique, les idées de Quetelet servant de point de départ et d'inspiration, mais elles ne s'imposaient jamais'. R.A.HORVATH, Une école Quetelet? Le problème des contributions des disciples belges de Quetelet à la formation d'une discipline statistique moderne, in: *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques de l'Académie Royale de Belgique* (5e série), LXVII, 1981, p.316. Quetelet was 'modest and generous, convinced but respectful of others' opinions, always calm and considerate, a man of broad learning and an attractive conversationalist, he won and kept friends wherever he went. A man of excellent tact'. F.H.HANKINS, *Adolphe Quetelet as statistician*, [New York,] 1908, pp.33-34. Ook Visschers lijkt een moeilijke man te zijn geweest. In de herfst van 1863 lag hij een hele tijd dwars over de uren waarop de commissie bijeenkwam en in 1868 wees Putzeys Quetelet op het moeilijke karakter van Visschers. Brief Heuschling aan Quetelet 26/10/1863. ARB, Correspondance Quetelet, 1304; Brief Putzeys aan Quetelet 22/5/1868. ARB, Correspondance Quetelet, 2060.
27. Vergadering CCS 4/5/1870, in: *BCCS*, 1872, XII, (processen-verbaal) pp.89-90; Brief Quetelet aan minister Binnenlandse Zaken 20/7/1870. ARB, Correspondance Quetelet, 3620; Vergadering CCS 3/8/1870, in: *BCCS*, 1872, XII, (processen-verbaal) p.100.
28. J.MALOU, De la réforme de la statistique officielle. Lettre au ministre de l'Intérieur (16/3/1871), in: *BCCS*, 1878, XIII, (processen-verbaal) p.81.
29. *Ibidem*, p.81.
30. Vergadering CCS 13/3/1872, in: *BCCS*, 1878, XIII, (processen-verbaal) p.1.
31. KB 24/1/1872. Vergote en O'Sullivan vervoegden de commissie op iets latere datum: KB 11/3/1872. O'Sullivan verving Felix Jochams, die het lidmaatschap had geweigerd.
32. Vergadering CCS 3/4/1872, in: *BCCS*, 1878, XIII, (processen-verbaal) pp.8-10.
33. Nota J. Sauveur s.d. ARB, Correspondance Quetelet, 2223.
34. KB 14/3/1874.
35. Ontslag Faider: KB 19/12/1879. Faider werd erelid van de commissie. Benoeming Liagre: KB 29/6/1880. Over Liagre: J.-R.LECONTE, Liagre, Jean-Baptiste-Joseph, in: *BN*, Bruxelles, 1964, XXXII, kol.441-454; KMLK, stamnummer 3476.

36. Hij schreef onder andere: J.-B.LIAGRE, *Calcul des probabilités et théorie des erreurs, avec applications aux sciences d'observation en général et à la géodésie en particulier*, Bruxelles, 1852.
37. Over de geschiedenis van de Belgische officiële statistiek na 1900: G.ALS, *Le système statistique belge*: Institut National de Statistique, in: Idem, *L'organisation de la statistique dans les états membres de la Communauté européenne. II. Rapports analytiques*, Luxembourg, 1992, pp.9-31; Idem, *Grandeur et malheur de la statistique belge*, in: Idem, *L'organisation de la statistique dans les états membres de la Communauté Européenne. I. Essais sur les 12 Institutions Nationaux de Statistique. Étude comparative*, Luxembourg, 1993, pp.13-19; De Centrale Dienst voor de Statistiek, zijn bevoegdheden en zijn organisatie, in: *Statistisch Bulletin (uitgegeven door den Centralen Dienst voor de Statistiek – Ministerie van Economische Zaken)*, XXIX, 1943, 1, pp.1-6; F.PAUWELS, *Ontstaan, evolutie en functies van het Nationaal Instituut voor Statistiek*, Brussel, VUB (licentiaatsverhandeling), 1975.
38. KB 12/6/1925.
39. KB 2/12/1932.
40. KB 7/8/1939.
41. KB 3/1/1940; Besluit van de Regent 2/5/1946.
42. KB 20/11/2003.
43. Besluit van de Regent 29/10/1946.
44. Verder onderzoek over de periode na 1870 zal moeten uitwijzen hoe het mislukken om volledige en correcte statistieken te verzamelen, de acceptatie van partiële gegevens als bron voor betrouwbare kennis door het parlement en de overheidsstatistiek en de ontwikkelingen in de statistiek die tijdens de laatste decennia van de 19de eeuw onder meer zouden leiden tot de steekproef, zich tot elkaar verhielden.

BESLUIT EEN MONUMENT VOOR HET LAND

Met wortels in de 18de-eeuwse *Staatkunde* en voelsprietten naar de 20ste-eeuwse kantheoretische statistiek ontwikkelde de overheidsstatistiek voor 1870 twee vormen, die na en naast elkaar tegemoet kwamen aan de ‘eigen’ 19de-eeuwse verwachtingen van de overheid ten aanzien van de informatie(verzameling).

Jonge (en nieuwsamengestelde) landen – Frankrijk na 1789, het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden na 1815, België na 1830 – zochten in de statistiek een beleidsinstrument om het land te leren kennen, de bevolking te controleren, de samenleving te organiseren, de sociale vrede te consolideren en de economie te saneren. Ze deden een beroep op thematische statistieken om het bestuur ad hoc van informatie, waarop het beleid kon worden gebouwd, te voorzien. Als in een *loopeffect* moesten de thematische statistieken vervolgens ook het succes van dat beleid (en dus van het landsbestuur) aantonen. Bij deze statistieken, die niet zelden in crisissituaties werden ingezet, paste een gedeconcentreerd organisatiemodel. Elk ministerie produceerde de statistieken die het binnen zijn beleidsdomeinen nodig had. Aangezien de thematische statistieken in de eerste plaats bestemd waren voor het landsbestuur, bleef de dialoog met het maatschappelijke en wetenschappelijke veld beperkt. Wanneer de thematische statistieken werden gepubliceerd, waren ze niettemin inzetbaar in het maatschappelijke debat en het wetenschappelijke onderzoek.

Na de consolidatiefase kwam er in de jonge staten (volop) ruimte voor een bijkomende visie op de overheidsstatistiek. Behalve als beleidsinstrument werd de statistiek eveneens gedefinieerd als een ‘portret van het land’. Zoals in de *Staatkunde* bundelden de encyclopedische of algemene statistieken informatie over alle aspecten van het land en de samenleving: de bevolking, het grondgebied, de economie, de politieke situatie en de morele, religieuze en intellectuele toestand van het volk. Met de algemene statistieken kreeg het landsbestuur een maatschappelijk en politiek referentiekader. Tegelijk werd de *grandeur* van het land (en dus het succes van het politieke beleid) getoond aan de beleidsmakers, aan de samenleving en aan de buitenlandse observatoren. Vanuit statistiektheoretisch oogpunt was de algemene statistiek een kennissysteem dat op een beredeneerde wijze informatie over het land – en bij uitbreiding het land zelf – bijeenhield.

De overheidsstatistiek in het algemeen en de algemene statistiek in het bijzonder vereisten een grote inzet aan mensen en middelen. In de dagelijkse statistiekpraktijk werd de algemene statistiek daarom vaak gereduceerd tot een ‘verzamelstatistiek’ waarin thematische statistieken werden samengebracht. Er konden slechts sporadisch algemene statistieken worden samengesteld. Samen met de bedoeling om het ‘succes’

van het land te visualiseren droeg dit ertoe bij dat de algemene statistieken in belangrijke mate aandacht besteedden aan de ‘doorsnee’ of normale situatie in het land. Het had geen zin er uitzonderings- of crisissituaties, die snel voorbijgestreefd zouden zijn, in vast te leggen. Dit betekende dat de algemene statistieken niet dienstig waren als crisismanagement of beleidsinstrument.

Omwille van hun grootschaligheid en hun ministerieoverschrijdende karakter zetten de algemene statistieken aan tot organisatorische concentratie. Het grondschema voor een algemene statistiek werd centraal uitgedacht en ingevuld. De overheidsstatistiek werd daardoor meer dan alleen een taakgerichte thematische statistiek en ontwikkelde zich tot een bedrijvigheid op zich¹. Binnen de ambtenarij werd plaatsgemaakt voor een gespecialiseerde dienst, bemand door een ‘nieuw’ soort ambtenaar – de overheidsstatisticus – die zich uitsluitend (of toch overwegend) met de overheidsstatistiek bezighield. Het bestaan van een gespecialiseerde nationale statistische dienst impliceerde niet (of toch niet noodzakelijk) dat de *productie* van de statistieken werd geconcentreerd. Vaak kwam het enkel tot coördinatie – waarbij de statistiekproductie van de diverse ministeries op elkaar werd afgestemd – in combinatie met de concentratie van de *publicatie* van de statistieken. Aangezien de algemene statistieken niet louter voor het landsbestuur waren bestemd, was de publicatie ervan onvermijdelijk. Omgekeerd deden de algemene statistieken een beroep op de kennis en expertise van maatschappelijke observatoren en maatschappijwetenschappers.

Ondanks de verschillen in (organisatie)vorm, finaliteit en verhouding tot het maatschappelijke en wetenschappelijke veld hadden de thematische en de algemene statistieken gemeenschappelijke kenmerken, die duidelijk maken dat het ging om twee scheuten aan dezelfde tak. De overheidsstatistiek paste in een toekomstgericht politiek project. De statistieken documenteerden de voorspoed en de vooruitgang van het land ten opzichte van het verleden en in het bijzonder van de vorige regimes. De overheidsstatistiek ging hand in hand met het zoeken naar een op feiten gebaseerd beleid. Hoewel de mogelijkheid om bepaalde aspecten van de staat en de samenleving in woorden uit te drukken werd opengelaten, was de overheidsstatistiek na 1800 overwegend een tabellenstatistiek. De kennis over het land en het land zelf werden in getallen gegoten, en deze getallen werden beschouwd als de hoeksteen van een rationeel en succesvol landsbestuur. Het belang van de getallen voor het beleid werd ingeroepen als verantwoording voor de statistiekproductie, maar verder onderzoek zal moeten uitwijzen of de statistieken ook werden gebruikt.

Om met autoriteit uitspraken over het land en de samenleving te kunnen doen, moesten de statistieken voldoende betrouwbaar zijn. De betrouwbaarheid van de overheidsstatistiek werd voor 1870 afgemeten aan de volledigheid en de juistheid van de verzamelde getallen². Het aan de *Staatkunde* ontleende ideaal van volledigheid of algemeenheid bracht met zich mee dat in een telling of enquête van de gekozen variabele(n) geen enkel element of onderdeel mocht ontbreken. De overheidsstatis-

tiek vond daardoor moeilijk aansluiting bij de waarschijnlijkheidsrekening. Zij zocht op basis van gedeeltelijke waarnemingen naar waarschijnlijke kennis, wat moeilijk samenging met de naar zekerheden zoekende overheidsstatistiek.

De in de overheidsstatistiek gangbare norm voor betrouwbare kennis – volledigheid en juistheid – plaatste de statistiekproducenten voor grote uitdagingen. De overheidsstatistici zochten naar technieken om de betrouwbaarheid van de statistieken te meten. De overheidsstatistiek leed onder de moeizame contacten tussen de officiële statistiek en de waarschijnlijkheidsrekening. Hoewel kanstheoretici zoals Laplace, Lobatto en Quetelet banden hadden met de overheid(sstatistiek), slaagden zij er niet in de technieken om de betrouwbaarheid van getallen te controleren die zich in de kansrekening ontwikkelden, in de overheidsstatistiek te integreren. De overheidsstatistieken konden daardoor niet worden gecontroleerd, laat staan gecorrigeerd. De overheidsstatistici beschikten nochtans over duidelijke indicaties dat niet alle getallen in de statistieken correct waren. Alle informatieverwervingsprocessen leden onder de onwil en de onkunde van de respondenten. Gemeentelijke autoriteiten weigerden aan de overheidsstatistiek mee te werken omdat dit te veel werk vergde, industriëlen gaven geen of foute informatie op uit angst voor belastingverhogingen of bedrijfs-spionage, landbouwers noteerden verkeerde gegevens omdat ze de vragen niet goed hadden begrepen,...

Aangezien de fouten en hiaten nauwelijks gecorrigeerd konden worden nadat de informatie was verzameld, zochten de overheidsstatistici naar een manier om de respondenten te dwingen juiste en volledige informatie mee te delen. De overheid(sstatistici) hoopte(n) dat het verzet tegen de overheidsstatistiek zou afnemen naarmate de bevolking en de gemeenten meer vertrouwd raakten met de statistiek, maar dit bleek een illusie. Het invoeren van straffen voor onwillige respondenten verhoogde mogelijk de medewerking aan de statistieken, maar hypothekeerde de betrouwbaarheid van de getallen. Het onvermogen om correcte en betrouwbare informatie af te dwingen zette de overheidsstatistici aan tot een meer pragmatische houding. Wanneer moest worden gekozen tussen volledigheid en juistheid, dan kreeg juistheid de voorrang. Er werden liever geen dan foute gegevens bijeengebracht. Vanaf de tellingen van 1846 koos de overheid in de algemene statistieken expliciet voor het tellen van het haalbare. Alleen de vragen waarvan de overheidsstatistici vermoedden dat ze geen weerstand zouden oproepen, werden gesteld. De bevolking had zo een grote invloed op de thema's waarover informatie werd verzameld. Door hun pragmatische houding kregen de overheidsstatistici ook een middel in handen om de overheidsstatistiek te verzoenen met de liberale scheiding tussen de openbare en de private sfeer. In deze context was aan de respondenten reeds voor 1815 een *droit au silence* verleend. De overheid eiste het recht op om informatie te verzamelen, maar kende de bevolking even goed het recht toe om inlichtingen over delicate (of toch als delicaat aanvoelde) onderwerpen niet met de staat te delen. In de thematische statistieken lag dit moeilijk: wanneer het ging over het verzamelen van informatie om, bijvoor-

beeld, economische crises te bestrijden dan was precies ‘gevoelige’ informatie over grondstoffen, afzetmarkten en productie van cruciaal belang. Landbouwers en (vooral) industriëlen weigerden echter te geloven in de ‘goede’ bedoelingen van de overheid en ondermijnden zo de bruikbaarheid van de thematische statistieken als beleidsinstrument.

De centralisatie van de methodologie van de overheidsstatistieken kan eveneens worden beschouwd als een middel om de juistheid en de volledigheid van de statistieken te verhogen. Tot in het midden van de jaren 1820 kozen de departementen/provincies of gemeenten autonoom op welke manier ze de door de centrale overheid gevraagde inlichtingen bijeenbrachten. Dit zorgde voor een grote diversiteit in de informatieverzameling, maar door de inlichtingen in één nomenclatuur te vatten werd dit aan het oog onttrokken. Met de volkstelling van 1829-1830 werd in de overheidsstatistiek de mogelijkheid geïntroduceerd om op een uniforme manier informatie over het hele land in te winnen. De ontwikkelde methodologie – uniforme vragenlijsten die door de hoofden van de huishoudens werden ingevuld – werd in de Belgische algemene tellingen overgenomen. Deze werkwijze bevorderde de volledigheid en – aangezien de overheidsstatistici nauwkeuriger konden toezien op het informatieverwervingsproces – mogelijk ook de juistheid van de statistieken. Zelfs met een uniforme centraal aangestuurde en decentraal uitgevoerde methodologie waren er evenwel geen garanties dat de statistieken volledig en correct (en dus betrouwbaar) waren. Een belangrijk pijnpunt was dat niet kon worden gegarandeerd dat iedereen de vragenlijsten op dezelfde manier invulde noch dat alle gemeentelijke en provinciale overheden de informatie op dezelfde manier verwerkten.

Ondanks de inspanningen om de betrouwbaarheid van de verzamelde informatie te maximaliseren kon de overheidsstatistiek op geen enkel moment garanderen dat de statistieken volledig en correct waren. De overheid kon geen correcte en volledige informatie afdwingen en beschikte niet over sluitende controlemechanismen om fouten op te sporen, laat staan over technieken om deze te corrigeren. De overheidsstatistiek leed hieronder, omdat het haar critici – zoals sommige parlementairen in de jaren 1850 en 1860 – een argument gaf om de overheidsstatistiek in vraag te stellen. Alleen betrouwbare statistieken zouden immers de (al dan niet tot het haalbare gereduceerde) werkelijkheid weergeven en dus in staat zijn de doelstellingen van de overheidsstatistiek te realiseren. De idee dat de statistieken sociale constructies waren en vormgaven aan de werkelijkheid was in de 19de-eeuwse overheidsstatistiek niet aanwezig.

De relatie tussen de overheidsstatistiek en de staatsvorming is moeilijk te duiden. De bronnen wijzen er niet eenduidig op dat de overheidsstatistiek staatsvormende *bedoelingen* had. De overheidsstatistiek lijkt alleszins staatsvormende *effecten* te hebben gehad. Alle overheidsstatistieken hadden de bedoeling (een aspect van) het land zichtbaar te maken. De algemene statistieken moesten het land met een zekere *fierté*

nationale tonen aan de eigen bevolking en aan de buitenwereld³. Vanaf 1846 maakten de algemene tellingen de sterkte en het succes van de demografische en economische ontwikkelingen zichtbaar. In dit verband was het wellicht geen toeval dat de bevolking en de economie centraal stonden in de algemene statistieken. Het ging immers om twee aspecten die de kracht van het land bepaalden en in de 19de eeuw centraal stonden in de afbakening van een natie⁴. De algemene net zo goed als de thematische statistieken documenteerden bovendien het succes van het landsbestuur en toonden na de opeenvolgende regimewissels aan dat de nieuwe machthebbers het beter deden dan de voorgaande (waardoor onder meer de Franse en de Belgische Revoluties ‘noodzakelijk’ waren). Zo verleenden ze legitimiteit aan het staatsgezag. Opmerkelijk is dat ook op de internationale statistische congressen de natiestaat het voornaamste referentiekader was. De nationale staten toonden zich op de congressen aan de buitenlandse observatoren. De algemene nomenclaturen vergemakkelijkten vergelijkingen tussen de landen onderling en maakten zo de eigen nationale ontwikkelingen in een oogopslag zichtbaar voor iedereen die vertrouwd was met de vormentaal van de gemeenschappelijke internationale statistiek.

Of (en in welke mate) de overheidsstatistieken ook een proces van identificatie tot stand brachten waardoor de bevolking zich deel ging voelen van een *imagined* en in de statistiek gebeitelde gemeenschap, valt uit het gevoerde onderzoek niet op te maken⁵. De overheidsstatistiek – en in het bijzonder de algemene tellingen – vereisten de medewerking van alle inwoners, waardoor ze een ongekende daad van nationale samenwerking waren. Dit hoeft echter niet te betekenen dat er een vorm van verbondenheid met de staat of met de overheid ontstond, laat staan dat de bevolking zich vereenzelvigde met de overheidsstatistiek of de initiatiefnemende staat. De overheidsstatistiek riep ook weerstand op (bijvoorbeeld de weigering om informatie mee te delen), maar dit was niet noodzakelijk verzet tegen de staat.

Wellicht nog problematischer dan de vraag naar de (expliciete) band tussen de staats- en/of natievorming en de overheidsstatistiek is die naar de identificatie met de nomenclaturen. Het onderzoek naar de statistiekproductie geeft geen antwoord op de vraag of de respondenten zich identificeerden met de categorieën waarin ze werden ingedeeld. De herhaalde verduidelijkingen omtrent beroeps- en sociale groepen in de richtlijnen bij de Belgische algemene tellingen laten vermoeden dat dergelijk identificatieproces – als het er al was – traag en moeizaam verliep. Of de nomenclaturen het ideologische begrippenkader van de statistiekproducenten weerspiegelden en/of verspreidden, kan worden verondersteld, maar voorlopig moeilijk worden bewezen. De eventuele ideologische vooronderstellingen in de overheidsstatistiek hebben weinig sporen nagelaten in de bronnen. De precieze betekenis van en de wijze waarop de nomenclaturen tot stand kwamen, werden zelden geëxpliciteerd⁶. Wellicht vonden de overheidsstatistici dat niet nodig, omdat de nomenclaturen door de gemeenschappelijke achtergrond en de gedeelde kennis van de statistiekproducenten in hun *inner circle* geen verduidelijking behoefden. Dat de zogezegd duidelijke nomenclaturen

niet door iedereen werden begrepen, wijst erop dat er ook een *outer circle* bestond waarin de betekenis (en mogelijk ook de bedoelingen en de reikwijdte) van de overheidsstatistiek moeizaam doordrong.

Eindnoten

1. J.VERHELST, Het fenomeen van de gemeentelijke statistieken, in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België 1795-1940. 12^e internationaal colloquium. L'initiative publique des communes en Belgique 1795-1940. 12^e colloque international. Spa, 4-7 sept. 1984. Handelingen. Actes*, Brussel, 1986, I, p.266.
2. Zie hierover ook: T.M.PORTER, The mathematics of society: variation and error in Quetelet's statistics, in: *The British Journal of Historical Science*, XVIII, 1985, pp.56-57.
3. Term ontleend aan: J.STENGENS, E.GUBIN, *Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918. Tome 2. Le grand siècle de la nationalité belge de 1830 à 1918*, Bruxelles, 2002.
4. Dit was vooral het geval voor de bevolking(scijfers). S.PATRIARCA, *Numbers and nationhood. Writing statistics in nineteenth-century Italy*, Cambridge, 1996, p.151. Zie ook: E.J.HOBSBAWM, *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality*, Cambridge, 1990.
5. Over de natie/staat als *imagined community*: B.ANDERSON, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*, London/New York, 1994.
6. Zie hierover: A.DESROSIÈRES, Les nomenclatures de professions et emplois, in: J.AFFLICHARD (ed.), *Pour une histoire de la statistique, Vol. II: Matériaux*, Paris, 1987, pp.35-56.

LIJST VAN FIGUREN

<i>Figuur 1.1.</i>	Kenmerken van de overheidsstatistiek tussen 1789 en 1815	73
<i>Figuur 1.2.</i>	Het informatieverwervingsproces tussen 1795 en 1815.	77
<i>Figuur 2.1.</i>	Kenmerken van de overheidsstatistiek tussen 1815 en 1830	117
<i>Figuur 2.2.</i>	Het informatieverwervingsproces in de volkstelling van 1829-1830 . .	119
<i>Figuur 4.1.</i>	Reguliere middelen van het <i>Bureau de Statistique générale</i> tussen 1831 en 1840 (in Belgische frank)	175
<i>Figuur 4.2.</i>	Inhoud van de <i>Documents statistiques</i> uit 1836 en 1838	179
<i>Figuur 4.3.</i>	Kenmerken van de overheidsstatistiek tussen 1830 en 1840	183
<i>Figuur 5.1.</i>	De leden van de <i>Commission centrale de Statistique</i> tussen 1841 en 1870	195
<i>Figuur 5.2.</i>	Duur van het lidmaatschap van de commissieleden benoemd tussen 16/3/1841 en 31/12/1870 (incl. voorzitter en secretaris).	202
<i>Figuur 5.3.</i>	Duur van het lidmaatschap per commissielid benoemd tussen 1841 en 1870.	203
<i>Figuur 5.4.</i>	Reden van het einde van het lidmaatschap van de commissieleden benoemd tussen 16/3/1841 en 31/12/1870 (incl. voorzitter en secretaris)	204
<i>Figuur 5.5.</i>	Aantal leden in de <i>Commission centrale de Statistique</i> tussen 1841 en 1870.	205
<i>Figuur 5.6.</i>	Aantal bijeenkomsten van de provinciale commissies voor de statistiek tussen 1843 en 1870.	214
<i>Figuur 5.7.</i>	Achtergrond en herkomst van de corresponderende leden van de <i>Commission centrale de Statistique</i> in 1842.	218
<i>Figuur 5.8.</i>	Achtergrond van de corresponderende leden van de <i>Commission centrale de Statistique</i> in 1872	219
<i>Figuur 5.9.</i>	Herkomst van de corresponderende leden van de <i>Commission centrale de Statistique</i> in 1872	219
<i>Figuur 5.10.</i>	Programma van het eerste internationale statistische congres in 1853 .	222
<i>Figuur 5.11.</i>	Aantal deelnemers aan de internationale statistische congressen tussen 1853 en 1869	228
<i>Figuur 5.12.</i>	Reguliere middelen van het <i>Bureau de Statistique générale</i> , de <i>Commission centrale de Statistique</i> en de provinciale commissies voor de statistiek tussen 1840 en 1870 (in Belgische frank)	232
<i>Figuur 6.1.</i>	Inhoud van het <i>Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1841-1850)</i> uit 1852	264
<i>Figuur 6.2.</i>	Inhoud van het <i>Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1851-1860)</i> uit 1865	266
<i>Figuur 6.3.</i>	Omvang van de <i>Exposés de la situation du Royaume</i>	267

<i>Figuur 6.4.</i>	Inhoud van de <i>Documents statistiques</i> uit 1857	271
<i>Figuur 6.5.</i>	Omvang van de <i>Documents statistiques</i>	273
<i>Figuur 6.6.</i>	Inhoud van het <i>Annuaire statistique</i> uit 1870	275
<i>Figuur 6.7.</i>	Kenmerken van de ‘verzamelstatistieken’	278
<i>Figuur 7.1.</i>	Omvang van de <i>mouvements de l'état civil</i>	290
<i>Figuur 7.2.</i>	Kenmerken van de bevolkingstatistieken	295
<i>Figuur 8.1.</i>	Raming van de kostprijs van de tellingen van 1846 bij een gelijktijdige organisatie van de demografische en de economische tellingen (in Belgische frank)	310
<i>Figuur 8.2.</i>	Raming van de kostprijs van de tellingen van 1846 bij een opsplitsing van de demografische en de economische tellingen (in Belgische frank)	311
<i>Figuur 8.3.</i>	De informatieketting in de volkstelling van 1846	314
<i>Figuur 8.4.</i>	De informatieketting in de landbouwtelling van 1846	322
<i>Figuur 8.5.</i>	De informatieketting in de industrietelling van 1846	327
<i>Figuur 8.6.</i>	Raming van de kostprijs van de volkstelling van 1856 (in Belgische frank)	334
<i>Figuur 8.7.</i>	De wet van 2 juni 1856	335
<i>Figuur 8.8.</i>	De informatieketting in de volkstelling van 1856	337
<i>Figuur 8.9.</i>	De beroepennomenclatuur in de volkstelling van 1856	338
<i>Figuur 8.10.</i>	De informatieketting in de landbouwtelling van 1856	342
<i>Figuur 8.11.</i>	De informatieketting in de volkstelling van 1866	348
<i>Figuur 8.12.</i>	De informatieketting in de landbouwtelling van 1866	358
<i>Figuur 8.13.</i>	Raming van de kostprijs van de tellingen van 1866 (in Belgische frank)	360
<i>Figuur 8.14.</i>	Reële kostprijs van de tellingen van 1866 (in Belgische frank)	362
<i>Figuur 8.15.</i>	Kenmerken van de algemene tellingen van 1846, 1856 en 1866	363
<i>Figuur 8.16.</i>	Het informatieverwervingsproces in de algemene tellingen van 1846, 1856 en 1866	364

LIJST VAN BIJLAGEN

<i>Bijlage 1</i>	Volkstellingen: schakels in het informatieproces	367
<i>Bijlage 2</i>	Landbouwtellingen: schakels in het informatieproces	368
<i>Bijlage 3</i>	Industrietellingen: schakels in het informatieproces	369
<i>Bijlage 4</i>	Variabelen in de volkstellingen	370
<i>Bijlage 5</i>	Variabelen in de landbouwtellingen	371
<i>Bijlage 6</i>	Variabelen in de industrietellingen	372

AFKORTINGEN

AN	Archives Nationales (Parijs)
AARB	<i>Annuaire de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de (Bruxelles) Belgique</i>
AEA	Archives de l'État à Arlon
AEL	Archives de l'État à Liège
AEM	Archives de l'État à Mons
AEN	Archives de l'État à Namur
AOB	<i>Annuaire de l'Observatoire (royal) de Bruxelles</i>
ARA	Algemeen Rijksarchief (Brussel)
ARB	Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique
AULB	Archives de l'Université libre de Bruxelles
BAMI	<i>Bulletin administratif du Ministère de l'Intérieur (1830-1870)</i>
BARB	<i>Bulletin de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de (Bruxelles) Belgique</i>
BCCS	<i>Bulletin de la Commission centrale de Statistique</i>
BN	<i>Biographie nationale</i>
BTNG	<i>Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis</i>
BTFG	<i>Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis</i>
BSG	Bureau de Statistique générale
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek (Voorburg)
CCS	Commission centrale de Statistique
EHESS	École des Hautes Etudes en Sciences Sociales (Parijs)
FH	Fonds hollandais
FF	Fonds français
FFH	Fonds français-hollandais
fr.	Belgische frank
HF	Hollands fonds
KB	Koninklijk Besluit
KMLK	Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis
KULeuven	Katholieke Universiteit Leuven
MA	modern archief
NADH	Nationaal Archief (Den Haag)

<i>NBW</i>	<i>Nationaal Biografisch Woordenboek</i>
NIS	Nationaal Instituut voor de Statistiek
PA	provinciaal archief
PAW	Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen
PCS	provinciale commissie(s) voor de statistiek
RAAnd	Rijksarchief te Anderlecht
RAAnt	Rijksarchief te Antwerpen
RAB	Rijksarchief te Brugge
RAG	Rijksarchief te Gent
RAL	Rijksarchief Limburg (Maastricht)
<i>RBHC</i>	<i>Revue belge d'Histoire contemporaine</i>
<i>RBPH</i>	<i>Revue belge de Philologie et d'Histoire</i>
UCL	Université catholique de Louvain
UAUGent	Universiteitsarchief Universiteit Gent
UAKULEuven	Universiteitsarchief Katholieke Universiteit Leuven
UGent	Universiteit Gent
ULg	Université de Liège
VBUGent	Vliegende Blaadjes Universiteit Gent

BRONNEN EN BIBLIOGRAFIE

Bronnen

Over de overheidsstatistiek voor 1830 is reeds veel geweten. De Franse casus is veelvuldig en uitgebreid beschreven; de statistiekgeschiedenis in Nederland is aan een inhaalbeweging bezig¹. De Belgische departementen/provincies kunnen vrij eenvoudig in het grotere verhaal over het Franse/Nederlandse moederland worden ingepast. De bronnen hiervoor zijn te vinden in de Franse Archives Nationales, het Nederlandse Nationaal Archief en de Belgische rijks-, provincie- en gemeentearchieven.

Het *Bureau de Statistique générale* en de *Commission centrale de Statistique*, hoofdrolspelers in de overheidsstatistiek na 1830, hebben weinig archivalische sporen nagelaten. De reconstructie van de werking en activiteiten van deze overheidsorganen blijft daardoor noodgedwongen onvolledig.

In het archief van het ministerie van Binnenlandse Zaken – bevoegd voor het *Bureau* en de *Commission* en voor de algemene tellingen – is (hopelijk voorlopig) geen archiefmateriaal teruggevonden. In het archief van het Nationaal Instituut voor de Statistiek (archief van het ministerie van Economische Zaken), dat wordt bewaard in het Algemeen Rijksarchief in Brussel, zitten enkele archiefbundels over de *Commission centrale de Statistique*². Twee bundels zijn terechtgekomen in het archief van Quetelet, dat wordt bewaard door de *Académie royale de Belgique*³.

Behalve documenten die verband houden met de (overheids)statistiek, bevat de correspondentie van Quetelet honderden officiële en private brieven⁴. Meer dan een scherp beeld van de officiële werking van de *Commission centrale de Statistique* geeft deze briefwisseling zicht op Quetelets positie binnen de nationale overheidsstatistiek en de internationale statistische beweging.

In het archief van het ministerie van Financiën wordt enige informatie bewaard over de ambtenaren die voor dit ministerie in de commissie voor de statistiek zetelden⁵. In het Legermuseum, de universiteitsarchieven en diverse persoonsarchieven zijn eveneens enkele overheidsstatistici te vinden.

1. In het bijzonder met: P.M.M.KLEP, I.H.STAMHUIS (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: the Netherlands, 1750-1850*, Amsterdam, 2002.
2. ARA, Archief NIS, 1-25.
3. ARB, Correspondance Quetelet, 3619-3620.
4. L.WELLENS-DE DONDER, *Inventaire de la correspondance d'Adolphe Quetelet déposée à l'Académie royale de Belgique*, Bruxelles, 1966.
5. ARA, Archief ministerie Financiën, 330/35.

De provinciearchieven vormen een alternatief voor het archief op nationaal niveau. De provincies stonden in voor de uitvoering van de (door Binnenlandse Zaken geïnitieerde) statistieken, waardoor op dit niveau inkomende omzendbrieven, uitgaande verzamelstaten en allerhande brieven van en naar de hogere en de lagere overheden te vinden zijn. Gelijkaardige stukken worden bewaard in de gemeentearchieven. In de provinciearchieven worden bijkomend ook documenten bewaard van en over de provinciale commissies voor de statistiek.

Het tekort aan onuitgegeven bronnen wordt tot op zekere hoogte goedge maakt door de gedrukte bronnen. De gepubliceerde overheidsstatistieken bevatten naast de resultaten van de tellingen en enquêtes vaak duiding over de wijze waarop de statistieken tot stand kwamen⁶. De omzendbrieven van de ministers van Binnenlandse Zaken en de provinciegouverneurs (met onder andere richtlijnen voor de statistieken) zijn eveneens uitgegeven. Van de *Commission centrale de Statistique* blijven hoofdzakelijk haar *Bulletins* over. De daarin opgenomen verslagen van de vergaderingen stellen vaak teleur, omdat veel rapporten niet of niet integraal zijn opgenomen. Interessant zijn wel de in de *Bulletins* verschenen verhandelingen over de (overheids)statistiek. Traktaten en tijdschriftartikels – onder meer in de periodieken van het Koninklijk Observatorium en de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten – geven eveneens inzicht in de ontwikkeling van de (overheids)statistiek. De uitgegeven verslagen van de internationale statistische congressen (vanaf het midden van de 19de eeuw) laten toe België in een internationaal perspectief te plaatsen.

Onuitgegeven bronnen

Académie royale de Belgique (Brussel)

Correspondance Quetelet: 114, 118, 119, 120, 131, 207, 267, 312, 372, 421, 422, 764, 1289, 1297, 1298, 1299, 1302, 1303, 1304, 1305, 1334, 1612, 1645, 2060, 2223, 2319, 2568, 2569, 2570, 3398, 3619, 3620.

Algemeen Rijksarchief (Brussel)

Archief van het Nationaal Instituut voor de Statistiek: 1-25.

Archief van het ministerie van Financiën (oud fonds): 330/35.

Archives de l'État Arlon

Département des Forêts: 1 (3).

6. Repertoria van overheidsstatistieken: D.DE WEERDT, *Bibliographie rétrospective des publications officielles de la Belgique. 1794-1914*, Louvain/Paris, 1963; [X.HEUSCHLING, E.SMITS,] *Aperçu des principales publications statistiques faites sur la Belgique, depuis l'incorporation de ce pays à la France, en 1794, jusqu'à ce jour*, in: *BCCS*, 1843, I, (bibliografie) pp.579-614; *Publications statistiques officielles de la Belgique de 1830 à 1912*, in: *Annuaire statistique de la Belgique et du Congo belge*, XLII, 1911, pp.CXIII-CXXIII; K.JANSSENS, H.VERBOVEN, *Statistisch repertorium. Een bibliografisch overzicht van statistieken met betrekking tot België, 19e-20de eeuw. Afgesloten in januari 1994*, Brussel, 1995; F.VANDENWIJNGAERDEN, *National official publications of Belgium*, in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, LXV, 1974, 3-4, pp.501-517.

Archives de l'État Liège

Fonds français: 652-658.

Fonds hollandais: 3255, 3270.

Archives provinciales (cabinet du gouverneur): 102.

Archives de l'État Mons

Fonds français-hollandais, 734 (2).

Archives de l'État Namur

Département de Sambre-et-Meuse: 159.

Province 1814-1827: 78.

Administration provinciale de Namur: 599, 601, 1958, Procès-verbaux de la Commission de statistique de Namur 1843-1884 (ongenummerd).

Archives de l'Université libre de Bruxelles

Inschrijvingsregisters: inschrijvingsnummer 1971 (P. Lentz).

Programme des cours. Année académique 1871-1872.

Archives Nationales (Paris)

Statistique (F20): 103, 123, 140.

Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis (Brussel)

Dossiers militaires: stamnummers 123 (N.-J. Trumper), 624 (H.L.G. Guillaume), 796 (J.-P.A. Schlim), 3476 (J.-B. Liagre).

Nationaal Archief (Den Haag)

Commissie voor de Algemeene Statistiek van het Rijk (2.04.23.04): 1-5.

Tweede Afdeling ministerie Binnenlandse Zaken (2.04.01): 118, 143, 147.

Centraal Bureau voor de Statistiek: Museum 38, 40.

*Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen (Brugge)*Modern archief 1815-1830 (1ste reeks): 162.Modern archief 1815-1830 (2de reeks): 566.Modern archief 1815-1830 (3de reeks): 108, 240.*Rijksarchief Anderlecht*

Dijleprefectuur: 843, 1598.

Registers van de Dijleprefectuur: 1014, 1015.

Rijksarchief Antwerpen

Provinciaal archief: C/954, J/162, J/176, J/178.

Rijksarchief Brugge

Prefectuur van het Leiedepartement: 1566, 2801.

Rijksarchief Gent

Schelddedepartement: O/2135/39, O/3307/9.

Hollands fonds: 78/8, 295/3.

Provinciaal archief 1830-1850: 4793, 4794.

Rijksarchief Limburg (Maastricht)

Provinciaal Bestuur van Limburg 1814-1912: 310.

Service des manuscrits Université de Liège

Ms.1775 (J.G.WAGEMANN, *Fragment d'un cours de statistique*, lesnota's academiejaar 1824-1825 bijgehouden door F. Dolez), Ms.4849 (J.G.WAGEMANN, *Statistique générale*, lesnota's academiejaar 1821-1822).

Universiteitsarchief Katholieke Universiteit Leuven

Fiches oud-studenten: P. Lentz, E. Stevens, J.-B. Biwort.

Universiteitsarchief Universiteit Gent

Programmaboeken (P/P1): 1835/1836-1877/1878.

Vliegende Blaadjes Universiteit Gent

I.B.65 (13) (J.-B. Bivort), I.F.10 (C. Faider), I.S.46 (statistique), III.Q.2 (J.-H. Quoilin).

Uitgegeven bronnen

A.Q. [QUETELET (A.)], Statistique, in: *Correspondance mathématique et physique*, 1826, 2, pp.283-285.

ACHENWALL (G.), *Abriss der Staatswissenschaft der europäischen Reiche*, Göttingen, 1749.

Agriculture. Recensement général (15 octobre 1846), publié par le ministre de l'Intérieur, Bruxelles, 1850.

Agriculture. Recensement général (31 décembre 1856), publié par le ministre de l'Intérieur, Bruxelles, 1862.

Agriculture. Recensement général (31 décembre 1866), publié par le ministre de l'Intérieur, Bruxelles, 1871.

Almanach belge, 1835-1837.

Almanach royal officiel de la Belgique, 1840 e.v.

Analyse de la Statistique générale, publié sous l'autorisation du ministre de l'Intérieur, an XI-XII.

Annales de Statistique, ou Journal général d'économie politique, industrielle et commerciale; de géographie, d'histoire naturelle, d'agriculture, de physique, d'hygiène et de littérature, an X.

Annales de Statistique française et étrangère. Ouvrage spécialement destiné à présenter le tableau réel de la France, sous le rapport de l'étendue et de la division du territoire; de la population; des productions des trois règnes de la nature; de l'état de la littérature, des sciences et des arts; de l'industrie; du commerce et de ses moyens; de la navigation marchande; des revenus de l'État; des forces de terre et de mer, etc., an XI.

Annales de Statistique. Ouvrage spécialement destiné à présenter le tableau réel de la France, sous le rapport de l'étendue et de la division du territoire; de la population; des productions des trois règnes de la nature; de l'état de la littérature, des sciences et des

- arts; de l'industrie; du commerce et de ses moyens; de la navigation marchande; des revenus de l'État; des forces de terre et de mer, etc.*, an X-XI.
- Annales parlementaires de Belgique*, Bruxelles, 1844-1848.
- Annales parlementaires de Belgique. Chambre des représentants*, Bruxelles, 1849-1881.
- Annales parlementaires de Belgique. Sénat*, Bruxelles, 1848-1881.
- Annuaire de l'Observatoire de Bruxelles pour l'an [1834-1840]*, par le directeur A. Quetelet, I-VII, 1834-1839.
- Annuaire de l'Observatoire royal de Bruxelles pour l'an [1841-1874]*, par le directeur A. Quetelet, VIII-XLI, 1840-1873.
- Annuaire de l'Observatoire royal de Bruxelles pour l'an [1875-1876]*, XLII-XLIII, 1874-1875.
- Annuaire de l'Université catholique de Louvain*, I-XXXIV, 1837-1870.
- Annuaire statistique de la Belgique*, I, 1870.
- Annuaire statistique et historique belge*, par M. Aug. Scheler, I-VII, 1854-1860.
- Archives statistiques de la France*, an XII-XIII.
- Arrêté portant organisation d'une société pour la formation d'une statistique de la Flandre orientale*, s.l., s.d.
- Arrêté qui crée un Comité auxiliaire de Statistique dans chacune des villes d'Alost, Audenarde, Eclou, St.-Nicolas et Termonde, du 13 octobre*, s.l., [1818?].
- [BELLEFROID (L.),] Introduction, in: *Agriculture. Recensement général (15 octobre 1846)*, publié par le ministre de l'Intérieur, Bruxelles, 1850, pp.IX-CCXVI.
- BENOISTON DE NEUFCHÂTEAU (L.F.), *Mémoire sur la durée de vie chez le riche et chez le pauvre*, Paris, 1830. Overdruk uit: *Bulletin universel des Sciences*, mei 1830.
- BERTILLON (L.A.), Moyenne, in: *Dictionnaire encyclopédique des sciences médicales* (2e série), Paris, 1876, X, pp.296-324.
- Bibliothèque commerciale, ouvrage destiné à répandre les connaissances relatives au commerce, à la navigation et aux divers établissements qui ont l'un et l'autre pour objet*, an X-XIII.
- Bibliothèque commerciale, ouvrage destiné à répandre les connaissances relatives au commerce, à la navigation, au droit et à la jurisprudence du commerce, à la statistique et à l'économie politique, dans leur rapport avec le commerce et l'industrie*, an XIII-1815.
- BIVORT (J.-B.), *Commentaire de la loi sur l'instruction primaire*, Bruxelles, 1845.
- BIVORT (J.-B.), *Commentaire sur la constitution belge*, Bruxelles, 1847².
- BIVORT (J.-B.), *Commentaire des lois électorales de la Belgique*, Bruxelles, 1848⁴.
- BIVORT (J.-B.), *Commentaire sur la loi communale de la Belgique du 30 mars 1836 et les lois qui l'ont modifiée*, Bruxelles, 1849⁴.
- BLANQUI (J.A.), *Reis naar Madrid, gedaan in de maanden augustus en september 1826: behelzende een staatkundig-wijsgeerig overzicht van de zeden en gebruiken der Spanjaarden, alsmede van de gewigtige, in Spanje plaats gehad hebbende gebeurtenissen, voornamelijk met betrekking tot den tegenwoordigen toestand van zaken in Europa en Zuid-Amerika*, Amsterdam, 1827.

- BLOCK (M.), Le 7e Congrès international de statistique, in: *Journal des Économistes*, pp.57-72. (knipsel, ARB, Correspondance Quetelet, 3398)
- BROCA (P.), Discussion sur l'ethnologie et l'ethnographie, in: *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris* (2e série), XI, 1876, pp.219 e.v.
- BUCKLE (H.T.), *History of civilization in England*, London, 1857.
Bulletin administratif du Ministère de l'Intérieur, 1849-1871, I-XXIV.
Bulletin administratif du Ministère de l'Intérieur. Première série, 1861-1872, I-V.
Bulletin [Mémorial] administratif de la province du Brabant [méridional], Bruxelles, 1817-1870, I-CIII.
Bulletin de l'Académie royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles, I-XI, 1835-1845.
Bulletin de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, XII-XLIV, 1846-1875.
Bulletin de la Commission centrale de Statistique, 1843-1883, I-XV.
- CARTON, De l'état ancien de la mendicité dans la province de la Flandre occidentale, in: *BCCS*, 1851, IV, (verhandelingen) pp.41-70.
- CAVENNE (F.A.), *Statistique du département de la Meuse-Inférieure, par [...] Cavenne, ingénieur des Ponts-et-Chaussées, approuvé par [...] Loysel, préfet*, Paris, an X.
- CHANLAIRE (P.G.), PEUCHET (J.), *Description topographique et statistique de la France, contenant avec la carte de chaque département l'analyse des objets qui en forment la consistance territoriale, civile et politique*, Paris, 1810.
- CHAPTAL (J.A.C.), *Mes souvenirs sur Napoléon, par le comte de Chaptal (publiés par son arrière petit-fils)*, Paris, 1893.
- [Commission centrale de Statistique,] Introduction, in: *Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1841-1850), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1852, pp.VII-X.
- CONDORCET (CARITAT DE) (M.J.A.N.), *Élémen[t]s du calcul des probabilités, et son application aux jeux de hasard, à la loterie, et aux jugemen[t]s des hommes*, Paris, 1805.
- Congrès général de statistique – Session de 1853, in: *BCCS*, 1855, VI, (verhandelingen) pp.1-260.
Correspondance mathématique et physique, 1825-1839.
- COURNOT (A.A.), *Exposition de la théorie des chances et des probabilités*, Paris, 1843.
- DE BOSCH KEMPER (J.), *De staatswetenschap, eene wetenschap op waarneming en wijsbegeerte gegrond, en door voortdurende kritiek te vervolmaken. Inwijdingsrede bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt, 22 november 1852*, Amsterdam, 1852.
- DE BOULAINVILLIERS (A.G.H.B.), *État de la France, dans lequel on voit tout ce qui regarde le gouvernement ecclésiastique, le militaire, la justice, les finances, le commerce, les manufactures, le nombre des habitan[t]s, et en général tout ce qui peut faire connoître à fond cette monarchie: extrait des mémoires dressez par les intendan[t]s du Royaume, par ordre du Roy*, Londres, 1727.
- DE CROZE (J.), Statistique, in: *Encyclopédie du dix-neuvième siècle, répertoire uni-*

- versel des sciences, des lettres et des arts avec la biographie de tous les hommes célèbres*, Paris, 1847, XXII, pp.720-721.
- DE DECKER (P.), De l'influence du libre arbitre de l'homme sur les faits sociaux, in: *Mémoires de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, Bruxelles, 1848, XXI, pp.62-92.
- DE DECKER (P.), Rapport au Roi, in: *Documents statistiques, publiés par le département de l'Intérieur, avec le concours de la Commission centrale de statistique*, Bruxelles, 1857, I, pp.V-VI.
- DE FERRIÈRE (A.), *De la statistique, et particulièrement de l'opération ordonnée en l'an IX sous le nom de statistique générale de la France* [onuitgegeven manuscript, begin 1806].
- DE FERRIÈRE (A.), Des annuaires des départemen[t]s, in: *Annales de Statistique*, an X, 4, pp.264-288.
- [DE KERMADEC,] *Projet d'une description géographique, économique et historique de la province de Bretagne, imprimé par ordre des États de Breagnes, tenus à Rennes au mois de décembre 1746. Par un membre de l'Assemblée de l'ordre de la noblesse*, s.l., 1748.
- DELEBECQUE (A.J.), *Commentaire législatif des trois lois électorales de Belgique*, Bruxelles, 1843.
- DEN TEX (C.A.), Verhandeling over de dwalingen en verderfelijke stellingen, tot welke de voorstelling van de Burgerstaat als werktuig, en deszelfs beschouwing uit enkel materiële oogpunten, in: *Bijdragen tot Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, IV, 1829, pp.9-58.
- Derde verzameling van staten, uitgegeven door de Commissie voor de Statistiek ingesteld bij KB van 3 julij 1826, n°52*, Den Haag, 1843.
- DE REIFFENBERG (F.), *Quel a été l'état de la population, des fabriques et manufactures, et du commerce, dans les provinces des Pays-Bas, pendant les XVe et XVIe siècles*, Bruxelles, 1822 (Mémoires couronnés de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Bruxelles 2).
- DE REIFFENBERG (F.), *Résumé de l'histoire des Pays-Bas*, Bruxelles, 1827.
- DE REIFFENBERG (F.), *Essai sur la statistique ancienne de la Belgique jusque vers le XVIIme siècle*, Bruxelles, 1832 (Nouveaux mémoires de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Bruxelles 7).
- DE REIFFENBERG (F.), *Essai sur la statistique ancienne de la Belgique (2e partie)*, Bruxelles, 1835 (Nouveaux mémoires de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Bruxelles 9).
- DESMOUSSEAUX (A.F.E.), *Tableau statistique du département de l'Ourthe par le citoyen Desmousseaux*, Liège, an IX; Paris, an IX.
- D'ESPINE (M.), *Projet de classification des causes de mort physiologiques, accidentelles et morbides à l'usage de la statistique mortuaire de tous les pays*, in: LEGOYT (A.), *Compte rendu de la deuxième session du Congrès international de statistique réuni à Paris les 10, 12, 13, 14 et 15 septembre 1855, publié par les ordres de S.E.M. Rouher*, Paris, 1856, pp.133-146.

- DE THEUX (B.T.), Rapport au Roi, in: *Documen[t]s statistiques, recueillis et publiés par le ministre de l'Intérieur du royaume de Belgique. 3e publication officielle*, Bruxelles, 1836, pp.I-IV.
- Deuxième congrès de statistique, tenu à Paris le 10 septembre 1855, in: *AOB*, XXIII, 1855, pp.223-228.
- D'HERBOUVILLE (C.J.F.), *Statistique du département des Deux-Nèthes par le citoyen D'Herbouville, préfet*, Paris, an X.
- [*Documents parlementaires. Recueil des pièces imprimées par ordre de la Chambre des représentants*], Bruxelles, s.d.
- Documents parlementaires. Recueil des pièces imprimées par ordre de la Chambre des représentants*, Bruxelles, 1840-1883.
- Documents parlementaires. Recueil des pièces imprimées par ordre du Sénat*, Bruxelles, s.d.
- Documents parlementaires. Recueil des pièces imprimées par ordre du Sénat*, Bruxelles, 1847-1881.
- Documents parlementaires de Belgique. Sénat*, Bruxelles, 1863-1881.
- Documen[t]s statistiques, recueillis et publiés par le ministre de l'Intérieur du royaume de Belgique [3e-6e publication officielle]*, Bruxelles, 1836-1841.
- Documents statistiques, publiés par le département de l'Intérieur, avec le concours de la Commission centrale de statistique*, Bruxelles, 1857-1869, I-XIII.
- DONNANT (D.F.), *Introduction à la science de la statistique, suivie d'un coup d'œil général sur l'étude entière de la politique, sur sa marche et ses divisions, d'après l'allemand de M. de Schlözer, avec un discours préliminaire, des additions et des remarques*, Paris, 1805.
- DROBISCH (M.W.), *Moralische Statistik*, in: *Leipziger Repertorium der deutschen und ausländischen Literatur*, 1849, II, pp.28-39.
- DROBISCH (M.W.), *Die moralische Statistik und die menschliche Willensfreiheit*, Leipzig, 1867.
- DU COUÉDIC DE VILLENEUVE (P.L.), *Tableau géographique de la puissance industrielle, commerciale, agricole, civile et militaire de la nation française par départements, districts et cantons, suivant l'ordre de la nouvelle distribution du royaume*, Paris, 1791.
- DUCPÉTIAUX (E.), *De la peine de mort*, Bruxelles, 1827.
- DUCPÉTIAUX (E.), *Rapport sur l'état des prisons en Belgique, sur les améliorations qui y ont été introduites depuis la révolution et sur la nécessité de l'introduction du système pénitentiaire*, Bruxelles, 1833.
- DUCPÉTIAUX (E.), *Rapport sur l'état des prisons en Belgique et sur l'organisation des quartiers des jeunes détenus à Saint-Bernard*, Bruxelles, 1833-1834.
- DUCPÉTIAUX (E.), *Comparaison entre la criminalité et la moralité des provinces flamandes et des provinces wallonnes*, in: *Messenger des Sciences et des Arts de Belgique*, 1834, 2, pp.300-316.
- DUCPÉTIAUX (E.), *Des modifications à introduire dans la législation relative aux enfants trouvés en Belgique*, Bruxelles, 1834.

- DUCPÉTIAUX (E.), *Statistique des tribunaux et des prisons de la Belgique. Comparaison entre la criminalité et la moralité des provinces flamandes et des provinces wallonnes*, Bruxelles, 1834.
- DUCPÉTIAUX (E.), *Statistique comparée de la criminalité en France, en Belgique et en Angleterre*, Bruxelles, 1835.
- DUCPÉTIAUX (E.), *Statistique de la peine de mort en Belgique, en France, en Angleterre et en Prusse*, Bruxelles, 1835.
- DUCPÉTIAUX (E.), *Analyse du compte de l'administration de la justice criminelle en Belgique, pendant les années 1831 à 1834*, Bruxelles, 1836.
- DUCPÉTIAUX (E.), Du sort des enfants trouvés et abandonnés en Belgique, in: *BCCS*, 1843, I, (verhandelingen) pp.207-272.
- DUCPÉTIAUX (E.), *De la mortalité à Bruxelles, comparée à celle des autres grandes villes*, Bruxelles, 1844.
- DUCPÉTIAUX (E.), *Le paupérisme en Belgique. Causes et remèdes*, Bruxelles, 1844.
- DUCPÉTIAUX (E.), *Question des morts-nés*, Bruxelles, 1848.
- DUCPÉTIAUX (E.), *Mémoire sur le paupérisme dans les Flandres*, Bruxelles, 1850 (Mémoires couronnés et mémoires des savants étrangers publiés par l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique 4).
- DUCPÉTIAUX (E.), *Institutions de bienfaisance de la Belgique. Résumé statistique*, Bruxelles, 1852. Overdruk uit: *Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1841-1850), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1852.
- DUCPÉTIAUX (E.), Notice statistique sur la maison pénitentiaire des jeunes délinquants, à St-Hubert, province de Luxembourg, in: *BCCS*, 1853, V, pp.269-310.
- DUCPÉTIAUX (E.), Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique, in: *BCCS*, 1855, VI, (verhandelingen) pp.261-440. Ook verschenen als: DUCPÉTIAUX (E.), *Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique*, Bruxelles, 1855.
- DUCPÉTIAUX (E.), *Statistique des prisons de la Belgique. Résumé statistique*, Bruxelles, 1864. Overdruk uit: *Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1851-1860), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1865.
- DUFAU (P.A.), *Traité de statistique ou théorie de l'étude des lois d'après lesquelles se développent les faits sociaux, suivi d'un essai de statistique physique et morale de la population française*, Paris, 1840.
- DURKHEIM (E.), *Le suicide. Étude de sociologie*, Paris, 1897.
- DUVILLARD [DE DURAND] (E.E.), *Mémoire sur le travail du Bureau de Statistique*, Paris, 1806. Herdrukt in: *Études et documents*, Paris, 1989, I, pp.425-439.
- Encyclopedia Britannica; or a dictionary of arts and sciences*, Edinburgh, 1771, III.
- ENGEL (E.), Die Volkszählung, ihre Stellung zur Wissenschaft und ihre Aufgabe in der Geschichte, in: *Zeitschrift des königlichen preussischen statistischen Büreaus*, II, 1862, pp.25-31.
- ENGEL (E.), *Die Beschlüsse des Internationalen Statistischen Congresses in seiner V. Sitzungsperiode, abgehalten zu Berlin vom 6. bis mit 12. September 1863*, Berlin, 1864. Overdruk uit: *Zeitschrift des königlichen preussischen statistischen Büreaus*, IV, 1864, 1-2.

- Enquête sur l'industrie linière*, Bruxelles, 1841.
- État d'organisation des Comités divisionnaires de la Société statistique de la Flandre Orientale*, s.l., [1818?].
- Exposé de la situation de la République*, Paris, an IX.
- Exposé de la situation de l'Empire français. Extrait des registres de la Secrétairerie d'État. Au Palais des Tuileries, le 10 Nivôse an XIII*, Paris, 1806.
- Exposé de la situation de l'Empire français. Extrait des registres de la Secrétairerie d'État. Au Palais des Tuileries, le 5 Mars 1806*, Paris, 1806.
- Exposé de la situation de l'Empire, présenté par Son Ex. le ministre de l'Intérieur, au corps législatif, le 29 Juin 1811*, Paris, 1811.
- Exposé de la situation de l'Empire français, présenté au corps législatif, dans sa séance du 25 février 1813, par S. Exc. le Comte de Montalivet, ministre de l'Intérieur*, Paris, 1813.
- Exposé de la situation de l'Empire; fait à la Chambre des Représentans dans sa séance du 13 juin 1815, par S. Exc. le ministre de l'Intérieur, imprimé par ordre de la Chambre*, Paris, [1815].
- Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1841-1850), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1852.
- Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1851-1860), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1865.
- Exposé de la situation du royaume de 1861 à 1875, publié par les soins de la Commission centrale de statistique, en exécution des arrêtés royaux du 1er septembre 1874 et du 2 décembre 1875*, Bruxelles, 1885.
- FAIDER (C.), *Coup d'œil historique sur les institutions provinciales et communales en Belgique, suivi de quelques mots sur les principes d'organisation*, Bruxelles, 1834.
- FAIDER (C.), Rapport sur les causes de la criminalité en Belgique, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) pp.120-156.
- FAIDER (C.), Introduction, in: *Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1851-1860), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1865, pp.XV-LXXIX. Ook verschenen als: FAIDER (C.), *Étude de statistique nationale. Introduction de l'Exposé de la situation de la Belgique, période décennale 1851-1860*, Bruxelles, 1865.
- FAIDER (C.), *Résumé de la statistique belge (1er juillet 1868)*, Bruxelles, 1868.
- FAIPOULT DE MAISONCELLE (G.C.), *Statistique générale de la France. Mémoire statistique du département de l'Escaut, par Faipoult, préfet*, Paris, an XIII. Heruitgave: FAIPOULT [DE MAISONCELLE] (G.C.) (met inleiding van P. Deprez), *Mémoire statistique du Département de l'Escaut, adressé au ministre de l'Intérieur, d'après ses instructions*, Gent, 1960 (Verhandelingen 10).
- FARR (W.), Projet de classification, in: LEGOYT (A.), *Compte rendu de la deuxième session du Congrès international de statistique réuni à Paris les 10, 12, 13, 14 et 15 septembre 1855, publié par les ordres de S.E.M. Rouher*, Paris, 1856, pp.147-168.
- FARR (W.), Inaugural address, in: *Journal of the Statistical Society of London*, XXXIV, 1871, 4, pp.409-423.

- FERRY, Statistique, in: DUCKETT (W.) (ed.), *Dictionnaire de la conversation et de la lecture*, Paris, 1873², XVI, p.323.
- FOURIER (J.), *Recherches statistiques sur la ville de Paris et le département de la Seine*, Paris, 1826, III.
- G.D., Statistique, in: GUÉRIN (P.) (ed.), *Lettres, sciences, arts. Encyclopédie universelle. Dictionnaire des dictionnaires*, Paris, 1892, VI, p.519.
- GARNIER (J.), *Notes et petits traités contenant éléments de statistique et opuscules divers faisant suite au traités d'économie politique et des finances*, Paris, 1865.
- GRAUNT (J.), *Natural and political observations upon the bills of mortality with reference to the government, religion, trade, growth, air, disease, and the several changes in the city of London*, London, 1662.
- GUILLAUME (G.), *Essai sur l'organisation d'une armée de volontaires*, Bruxelles, 1850.
- GUILLAUME (G.), *Histoire des gardes wallones au service d'Espagne*, Bruxelles, 1858.
- HARROWBY, Sur la statistique en général, et en particulier sur le congrès de statistique de Bruxelles, en 1853, in: *AOB*, XXII, 1854, pp.234-240.
- HENNAU (A.), Recherches sur les causes de criminalité dans la province de Liège, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) pp.183-208.
- HERBIN (P.-E.), PEUCHET (J.) e.a., *Statistique générale et particulière de la France et de ses colonies avec une nouvelle description topographique, physique, agricole, politique, industrielle et commerciale de cet état*, Paris, an XII.
- HEUSCHLING (X.), Des naissances dans la ville de Bruxelles, considérées dans leur rapport avec la population, in: *BCCS*, 1843, I, (verhandelingen) pp.165-205.
- HEUSCHLING (X.), Sur l'accroissement de la population de la Belgique, pendant la période décennale de 1831 à 1840, in: *BCCS*, 1843, I, (verhandelingen) pp.383-402.
- HEUSCHLING (X.), *Essai sur la statistique générale de la Belgique, composé sur des documents publics et particuliers. Supplément à la deuxième édition*, Bruxelles, 1844.
- HEUSCHLING (X.), *Bibliographie historique de la statistique en Allemagne, avec une introduction générale. Manuel préparatoire à l'étude de la statistique*, Bruxelles, 1845.
- HEUSCHLING (X.), Bibliographie sur le Mouvement de l'état civil en Belgique pendant les quatre années 1841 à 1844. Compte-rendu, in: *BCCS*, 1845, II, (bibliografie) pp.190-204.
- HEUSCHLING (X.), *Manuel de statistique ethnographique universelle*, Bruxelles, 1847.
- HEUSCHLING (X.), Bibliographie historique de la statistique en France, in: *BCCS*, 1851, IV, (bibliografie) pp.257-294. Ook verschenen als: HEUSCHLING (X.), *Bibliographie historique de la statistique en France*, Bruxelles, 1851.
- HEUSCHLING (X.), Résumé du recensement général de la population, de l'agriculture et de l'industrie, in: *BCCS*, 1851, IV, (verhandelingen) pp.145-269.

- HEUSCHLING (X.), Statistique du royaume de Bavière. Population, industrie et finances, d'après M. le professeur de Hermann et M. le baron de Reden. Notice, in: *BCCS*, 1851, IV, (bibliografie) pp.295-332.
- HEUSCHLING (X.), *Résumé de la statistique générale de la Belgique, publié par le département de l'Intérieur pour la période décennale de 1841 à 1850, précédé, par forme de préface, d'une notice biographique sur Wagemann, en son vivant professeur de statistique à l'université de Liège*, Bruxelles, 1852.
- HEUSCHLING (X.), *Congrès de statistique réuni à Bruxelles les 19, 20, 21 et 22 septembre 1853*, Paris, 1853. Overdruk uit: *Journal des Économistes*, 15/10/1853.
- HEUSCHLING (X.), *Coup d'œil sur la nouvelle organisation de la statistique générale en France, et les organisations antérieures*, s.l., [1853]. Overdruk uit: *Journal des Économistes*, juni 1853.
- HEUSCHLING (X.), Jean-George Wagemann et son enseignement de la statistique générale à l'université de Liège. Notice historique, in: *BCCS*, 1853, V, (verhandelingen) pp.311-320. Ook verschenen als deel van: HEUSCHLING (X.), *Résumé de la statistique générale de la Belgique, publié par le département de l'Intérieur pour la période décennale de 1841 à 1850, précédé, par forme de préface, d'une notice biographique sur Wagemann, en son vivant professeur de statistique à l'université de Liège*, Bruxelles, 1852.
- HEUSCHLING (X.), *Résumé de la statistique générale de la Belgique, publié par le département de l'Intérieur pour la période décennale de 1841 à 1850*, in: *BCCS*, 1853, V, (verhandelingen) pp.321-544. Ook verschenen als deel van: HEUSCHLING (X.), *Résumé de la statistique générale de la Belgique, publié par le département de l'Intérieur pour la période décennale de 1841 à 1850, précédé, par forme de préface, d'une notice biographique sur Wagemann, en son vivant professeur de statistique à l'université de Liège*, Bruxelles, 1852.
- HEUSCHLING (X.), *Congrès de statistique réuni à Paris du 10 au 15 septembre 1855*, Paris, 1855. Overdruk uit: *Journal des Économistes*, 15/10/1855 en 15/11/1855.
- HEUSCHLING (X.), De la statistique dans ses rapports avec l'administration, in: *Revue de l'administration et du droit administratif*, III, 1856, 3, kol.421-440.
- HEUSCHLING (X.), *Congrès international de statistique. Troisième session, tenue à Vienne du 31 août au 5 septembre 1857. Historique et compte rendu*, Bruxelles, 1857. Overdruk uit: *Moniteur belge*, 25/11/1857.
- HEUSCHLING (X.), Notice sur la vie et les ouvrages de Guillaume Kersseboom, statisticien hollandais du dix-huitième siècle, in: *BCCS*, 1857, VII, (verhandelingen) pp.397-413.
- HEUSCHLING (X.), Rapport sur les travaux des commissions provinciales de statistique, pendant les années 1855 et 1856, in: *BCCS*, 1857, VII, (processen-verbaal) pp.93-98.
- HEUSCHLING (X.), Geographie und Statistik des Königreichs Belgien, in: STEIN, HORSCHMANN, *Handbuch der Geographie und Statistik*, Leipzig, 1864, pp.544-608.

- HEUSCHLING (X.), Congrès internationaux de statistique. Rapports de M. Xav. Heuschling sur la statistique officielle de la Belgique, in: *BCCS*, 1869, XI, (verhandelingen) pp.233-245.
- HEUSCHLING (X.), Notice sur le professeur Jules Tarlier, de l'Université de Bruxelles, in: *BCCS*, 1872, XII, (verhandelingen) pp.89-99.
- HEUSCHLING (X.), *Notice sur la statistique ancienne de la Belgique. Territoire et population*, Liège, 1875.
- HEUSCHLING (X.), *Introduction à la statistique générale de la ville de Bruxelles*, Bruxelles, 1879.
- HEUSCHLING (X.), QUETELET (A.), Rapport au ministre de l'Intérieur, sur les travaux de la Commission centrale, depuis sa création (19/10/1842), in: *BCCS*, 1843, I, (officiële akten) pp.17-26. Ook verschenen als: HEUSCHLING (X.), QUETELET (A.), *Compte rendu des travaux de la Commission centrale de Statistique*, [Bruxelles,] 1842.
- HEUSCHLING (X.), QUETELET (A.), Projet d'actes officielles soumis à M. le ministre de l'Intérieur (28/6/1845), in: *BCCS*, 1845, II, (officiële akten) pp.157-182.
- HEUSCHLING (X.), QUETELET (A.), Rapport au ministre sur les travaux des commissions provinciales (18/10/1844), in: *BCCS*, 1845, II, (processen-verbaal) pp.151-156. Ook verschenen als: HEUSCHLING (X.), QUETELET (A.), *Rapport de la Commission centrale de Statistique au Ministère de l'Intérieur sur les travaux des commissions provinciales*, [Bruxelles,] 1844.
- HEUSCHLING (X.), QUETELET (A.), Rapport de la *Commision centrale de Statistique* au ministre de l'Intérieur, sur les conférences tenues dans les provinces, ensuite de la circulaire du 13 juillet (29/8/1846), in: *BCCS*, 1847, III, (officiële akten) pp.128-131.
- HEUSCHLING (X.), QUETELET (A.), Rapport sur l'essai du recensement général fait à Molenbeek-St-Jean (22/5/1846), in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) pp.73-134.
- HEUSCHLING (X.), QUETELET (A.), Rapports au ministre de l'Intérieur sur l'enquête relative à la maladie des pommes de terre, en 1845, in: *BCCS*, 1847, III, (processen-verbaal) pp.94-106.
- HEUSCHLING (X.), QUETELET (A.), Résultats du recensement de la population. Rapport au ministre de l'Intérieur (23/12/1846), in: *BCCS*, 1847, III, (officiële akten) pp.152-163.
- HEUSCHLING (X.), QUETELET (A.), Rapport au ministre de l'Intérieur, sur la tenue des registres de population, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) pp.212-239.
- HEUSCHLING (X.), QUETELET (A.), Congrès de statistique – 1853, in: *BCCS*, 1853, V, (processen-verbaal) pp.106-129. Ook verschenen als: *Congrès de statistique de Bruxelles – 1853. Projet de solutions de questions posées au programme*, s.l., [1853?].

HEUSCHLING (X.), QUETELET (A.), Vérification des registres de population. Rapports adressés à M. le ministre de l'Intérieur, in: *BCCS*, 1860, VIII, (processen-verbaal) pp.75-79.

[HEUSCHLING (X.), QUETELET (A.),] Introduction, in: *Population. Recensement général (31 décembre 1856)*, publié par le ministre de l'Intérieur, Bruxelles, 1861, pp.VII-XXIII.

[HEUSCHLING (X.), QUETELET (A.),] Introduction, in: *Agriculture. Recensement général (31 décembre 1856)*, publié par le ministre de l'Intérieur, Bruxelles, 1862, pp.VII-LIV.

HEUSCHLING (X.), QUETELET (A.), Vérification des registres de population. Rapports adressés à M. le ministre de l'Intérieur, in: *BCCS*, 1866, IX, (processen-verbaal) pp.77-82.

[HEUSCHLING (X.), QUETELET (A.),] Introduction, in: *Population. Recensement général (31 décembre 1866)*, publié par le ministre de l'Intérieur, Bruxelles, 1870, pp.VII-XXV.

[HEUSCHLING (X.), SMITS (E.),] Aperçu des principales publications statistiques faites sur la Belgique, depuis l'incorporation de ce pays à la France, en 1794, jusqu'à ce jour, in: *BCCS*, 1843, I, (bibliografie) pp.579-614.

HEUSCHLING (X.), VANDERMAELEN (P.), *Essai sur la statistique générale de la Belgique, composé sur des documents publics et particuliers*, Bruxelles, 1838.

HILDEBRAND (B.), Cours élémentaire de statistique administrative donné à l'université de Jena (traduit de l'allemand sur les cahiers du professeur et résumé par Xav. Heuschling), in: *BCCS*, 1872, XII, (verhandelingen) pp.1-64.

HYMANS (L.), *Histoire parlementaire de la Belgique de 1831 à 1880*, Bruxelles, 1878-1880.

HYMANS (L.), *Le congrès national de 1830 et la Consitution de 1831*, Bruxelles, 1880.

HUYTTENS (E.), *Discussions du Congrès National de Belgique, 1830-1831. IV. Pièces justificatives n°s 1-233*, Bruxelles, 1844.

Inauguration de la statue d'Adolphe Quetelet, in: *BCCS*, 1881, XIV, (officiële akten) pp.99-106.

Industrie. Recensement général (15 octobre 1846), publié par le ministre de l'Intérieur, Bruxelles, 1851.

Installation de M. Ch. Faider en qualité de président, Bruxelles, 1874.

Introduction, in: *Agriculture. Recensement général (31 décembre 1866)*, publié par le ministre de l'Intérieur, Bruxelles, 1871, pp.VII-LXXI.

Jaarboekje over [1826-1849], uitgegeven op last van Z.M. Den Koning, I-XXIV, 1826-1849. (Lobatto's Jaarboekje)

JARDRINET, *Statistique du département de Sambre-et-Meuse, rédigée sous les yeux du citoyen Pérès, préfet, par [...] Jardrinet, membre du conseil municipal de Namur*, Paris, an X.

- KERVYN DE LETTENHOVE (J.), Rapport au Roi, in: *Population. Recensement général (31 décembre 1866), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1870, pp.V-VI.
- KREGLINGER (A.), Mémoire historique et étymologique sur les noms des communes de la province d'Anvers, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) pp.209-304.
- LAPLACE (DE) (P.S.), Mémoire sur les probabilités, in: *Mémoires de l'Académie royale des Sciences de Paris. Année 1778*, Paris, 1781, pp.227-332.
- LAPLACE (DE) (P.S.), Sur les naissances, les mariages et les morts, à Paris, depuis 1771 jusqu'en 1784, et dans l'étendue de la France, pendant les années 1781 et 1782, in: *Mémoires de l'Académie royale des Sciences de Paris. Année 1783*, Paris, 1786, pp.693-702.
- LAPLACE (DE) (P.S.), *Théorie analytique des probabilités*, Paris, 1812.
- LAPLACE (DE) (P.S.), *Essai philosophique sur les probabilités*, Paris, 1814.
- LEGOYT (A.), *Compte rendu de la deuxième session du Congrès international de statistique réuni à Paris les 10, 12, 13, 14 et 15 septembre 1855, publié par les ordres de S.E.M. Rouher*, Paris, 1856.
- LEGOYT (A.), Les congrès de statistique et particulièrement le congrès de statistique de Berlin, in: *Journal de la Société de Statistique de Paris*, IV, 1863, pp.271-285.
- LENTZ (P.), *Administration de la justice civile et criminelle en Belgique. Résumé statistique, 1841-1850*, Bruxelles, 1852. Overdruk uit: *Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1841-1850), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1852.
- LENTZ (P.), Notice sur les nomenclatures légales des communes de la Belgique, in: *BCCS*, 1869, XI, (verhandelingen) pp.1-204.
- LENTZ (P.), Notice sur Edouard Ducpétiaux, inspecteur général honoraire des prisons et des établissements de bienfaisance, in: *BCCS*, 1872, XII, (verhandelingen) pp.71-88.
- LIAGRE (J.-B.), *Calcul des probabilités et théorie des erreurs, avec applications aux sciences d'observation en général et à la géodésie en particulier*, Bruxelles, 1852.
- LIEDTS (C.), Rapport au Roi, in: *Documents statistiques, recueillis et publiés par le ministre de l'Intérieur du royaume de Belgique. 6e publication officielle*, Bruxelles, 1841, pp.I-VIII.
- LIEDTS (C.), Rapport au Roi (bij KB 16/3/1841), in: *BCCS*, 1843, I, (officiële akten) pp.1-2.
- LÜDER (A.F.), *Kritik der Statistik und der Politik*, Göttingen, 1812.
- LÜDER (A.F.), *Kritische Geschichte der Statistik*, Göttingen, 1817.
- MAESTRI (P.), *Compte-rendu des travaux de la VIe session du Congrès international de statistique réuni à Florence les 29, 30 Septembre, 1, 2, 3, 4 et 5 Octobre 1867, publié par l'ordre de S.E.M. De Blasiis*, Florence, 1868.
- MAILLY (E.), Adolphe Quetelet. Biographie lue en séance publique de la classe des sciences de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, in: *BARB*, LXIII, 1874, pp.816-844.

- MAILLY (E.), *Essai sur la vie et les ouvrages de L.-A.-J. Quetelet*, Bruxelles, 1875.
- MALOU (J.), *Notice statistique sur les journaux belges (1830-1842)*, Bruxelles, 1843.
- MALOU (J.), *Quelques chiffres officiels sur la mainmorte en Belgique*, Bruxelles, 1866.
- MALOU (J.), De la réforme de la statistique officielle. Lettre au ministre de l'Intérieur (16/3/1871), in: *BCCS*, 1878, XIII, (processen-verbaal) pp.81-94. Ook verschenen als: MALOU (J.), *De la réforme de la statistique officielle. Lettre au ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1871.
- Mémorial administratif de la Flandre orientale*, Gent, s.d., I-CVIII. (1817-1870)
- MEUSEL (J.G.), *Lehrbuch der Statistik*, Leipzig, 1817⁴. (eerste uitgave uit 1792)
- MICHIELS VAN KESSENICH (J.A.H.), *La statistique d'après feu Mr Wagemann, professeur à l'Université de Liège*, Roermond, 1846-1851.
- Mines, minières, usines métallurgiques, machines à vapeur. Années [1845-1855]. Compte rendu publié par le ministre des Travaux publics*, Bruxelles, 1852-1858.
- MONÉ (F.J.) (vertaald uit het Duits en Latijn door E. Tandel), *Théorie de la statistique*, Louvain, 1834. (eerste uitgave uit 1824)
- Moniteur belge*, 10/11/1831. (ingezonden brieven)
- MOREAU DE JONNÈS (A.), *Éléments de statistique. Principes généraux de cette science, sa classification, sa méthode, ses opérations, ses divers degrés de certitude, ses erreurs et ses progrès, avec son application à la constatation des faits naturels, sociaux et politiques, historiques et contemporains*, Paris, 1856². (eerste uitgave uit 1847)
- NIEUWENHUIS (G.), Statistiek, in: *Algemeen woordenboek voor kunsten en wetenschappen*, Zutphen, 1826, deel R-S, p.600.
- NOTHOMB (J.-B.), Rapport au Roi, in: *Population. Mouvement de l'état civil pendant l'année 1842, publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1844, pp.V-IX.
- Opgave der bevolking van het Koninkrijk der Nederlanden, gedurende de jaren 1815 tot en met 1824; zijnde eene verzameling van tabellen, uitgegeven door de Commissie voor de Statistiek, daargesteld bij besluit van zijne Majesteit van den 3^{den} julij 1826, n°52*, Den Haag, 1827.
- Pasinomie ou collection complète des lois, décrets, arrêtés et règlements généraux qui peuvent être invoqués en Belgique*, Bruxelles, 1834-1880.
- PERROT (E.), *Mémoire sur l'industrie cotonnière*, Bruxelles, 1834.
- PERROT (E.), *De l'industrie et du commerce en Belgique et particulièrement de l'industrie cotonnière*, Bruxelles, 1835.
- PERROT (E.), Des chemins de fer belges, in: *BCCS*, 1845, II, (verhandelingen) pp.1-156. Ook verschenen als: PERROT (E.), *Des chemins de fer belges*, Bruxelles, 1844.
- [PERROT (E.)] Introduction, in: *Industrie. Recensement général (15 octobre 1846), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1851, pp.VII-XXVI.
- PEUCHET (J.), *Essai d'une statistique générale de la France*, Paris, an IX.
- PEUCHET (J.), *Statistique élémentaire de la France, contenant les principes de cette science et leur application à l'analyse de la richesse, des forces et de la puissance de l'Empire français*, Paris, 1805.

- PLAYFAIR (W.) (vertaald uit het Engels door D.F. Donnant), *Élémén[t]s de statistique, où l'on démontre, d'après un principe entièrement neuf, les ressources de chaque royaume, État et république de l'Europe, suivis d'un coup d'œil sur les États-Unis de l'Amérique, orné de cartes coloriées représentant d'un coup d'œil les forces physiques de toutes les nations européennes*, Paris, an XI.
- Population. Mouvement de l'état civil pendant l'année [1841-1850], publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1843-1851.
- Population. Recensement général (15 octobre 1846), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1849.
- Population. Recensement général (31 décembre 1856), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1861.
- Population. Recensement général (31 décembre 1866), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1870.
- Population. Relevé décennal – 1831 à 1840. Mouvement de l'état civil de 1840, publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1842.
- PUTZEYS (J.), Notice sur l'ingénieur Eugène Bidaut, secrétaire général au Ministère des Travaux publics, in: *BCCS*, 1872, XII, (verhandelingen) pp.65-70.
- QUETELET (A.), *Dissertatio mathematica inauguralis de quibusdam locis geometricis, nec non de curva focali*, Gent, 1819.
- QUETELET (A.), *Mémoire sur une formule générale pour déterminer la surface d'un polygone formé sur une sphère par des arcs de grands ou de petits cercles, disposés entre eux d'une manière quelconque*, Bruxelles, 1822 (Nouveaux mémoires de l'Académie royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles 2).
- QUETELET (A.), *Sur une nouvelle théorie des sections coniques considérées dans le solide*, Bruxelles, 1822 (Nouveaux mémoires de l'Académie royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles 2).
- QUETELET (A.), *Astronomie élémentaire*, Paris, 1826.
- QUETELET (A.), *Mémoire sur les lois des naissances et de la mortalité à Bruxelles*, Bruxelles, 1826.
- QUETELET (A.), *Mémoire sur quelques constructions graphiques des orbites planétaires*, Bruxelles, 1826 (Nouveaux mémoires de l'Académie royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles 3).
- QUETELET (A.), *Astronomie populaire*, Bruxelles, 1827.
- QUETELET (A.), *Recherches sur la population, les naissances, les décès, les prisons, les dépôts de mendicité, etc. dans le Royaume des Pays-Bas (notes par M. le Baron de Keerbergh)*, Bruxelles, 1827 (Nouveaux mémoires de l'Académie royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles 4).
- QUETELET (A.), *Instructions populaires sur le calcul des probabilités*, Bruxelles, 1828.
- QUETELET (A.), Avertissement et observations sur les recherches statistiques insérées dans ce recueil, in: *Correspondance mathématique et physique*, 1829, 5, pp.77-82.

QUETELET (A.), *Recherches statistiques sur le royaume des Pays-Bas*, Bruxelles, 1829 (Nouveaux mémoires de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Bruxelles 5).

[QUETELET (A.),] Sur la constance qu'on observe dans le nombre des crimes qui se commettent, in: *Correspondance mathématique et physique*, 1830, 6, pp.214-217.

QUETELET (A.), *Recherches sur la loi de la croissance de l'homme*, Bruxelles, 1831 (Nouveaux mémoires de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Bruxelles 7).

QUETELET (A.), *Recherches sur le penchant au crime aux différen[t]s âges*, Bruxelles, 1831 (Nouveaux mémoires de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Bruxelles 7).

QUETELET (A.), *Recherches sur le poids de l'homme aux différen[t]s âges*, Bruxelles, 1831 (Nouveaux mémoires de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Bruxelles 7).

QUETELET (A.), De la possibilité de mesurer l'influence des causes qui modifient les élém[en]t[s] sociaux, lettre de M. Quetelet à M. Villermé, in: *Correspondance mathématique et physique*, 1832, 7, pp.321-348. Ook verschenen als: QUETELET (A.), *Sur la possibilité de mesurer l'influence des causes qui modifient les élém[en]t[s] sociaux. Lettre à M. Villermé, de l'Institut de France, etc.*, Bruxelles, 1832.

[QUETELET (A.),] Population de la Belgique, d'après le recensement général de 1829, in: *Correspondance mathématique et physique*, 1832, 7, pp.208-210.

QUETELET (A.), *Sur la possibilité de mesurer l'influence des causes qui modifient les élém[en]t[s] sociaux. Lettre à M. Villermé, de l'Institut de France, etc.*, Bruxelles, 1832.

QUETELET (A.), Sur les erreurs que l'on peut commettre en déduisant les tables de population des tables de mortalité, in: *Correspondance mathématique et physique*, 1832, 7, pp.211-213.

QUETELET (A.), De l'influence de l'âge sur l'homme, in: *AOB*, I, 1834, pp.170-171.

QUETELET (A.), Sur le penchant au crime, in: *AOB*, I, 1834, pp.190-196

QUETELET (A.), Tables de mortalité et de population pour la Belgique, in: *AOB*, I, 1834, pp.171-176.

QUETELET (A.), *Sur l'homme et le développement de ses facultés ou essai de physique sociale*, Paris, 1835.

QUETELET (A.), Influence de l'âge sur l'aliénation mentale et sur le penchant au crime, in: *BARB*, III, 1836, pp.180-187, pp.210-214.

QUETELET (A.), Aperçu de l'état actuel des sciences mathématiques chez les Belges, in: *Correspondance mathématique et physique*, 1837, 9, pp.1-46.

QUETELET (A.), *De l'influence des saisons sur la mortalité aux différen[t]s âges dans la Belgique*, Bruxelles, 1838.

QUETELET (A.) (vertaald uit het Frans door V.A. Riecke), *Über den Menschen und die Entwicklung seiner Fähigkeiten, oder Versuch einer Physik der Gesellschaft*, Stuttgart, 1838.

- QUETELET (A.), Sur l'homme et les lois de son développement, in: *AOB*, VII, 1839, pp.230-247.
- QUETELET (A.) (vertaald uit het Frans door R. Knox), *A treatise on man and the development of his faculties*, Edinburgh, 1842.
- QUETELET (A.), Notice sur le Bⁿ Charles-Louis-Guill.-Jos. de Keverberg de Kessel, in: *AARB*, VIII, 1842, pp.101-114.
- QUETELET (A.), Sur le recensement de la population de Bruxelles en 1842, in: *BCCS*, 1843, I, (verhandelingen) pp.27-163.
- QUETELET (A.), Organisation des travaux de la statistique officielle en Belgique, in: *AOB*, XII, 1844, pp.314-316.
- QUETELET (A.), Sur l'appréciation des documents statistiques et en particulier sur l'appréciation des moyennes, in: *BCCS*, 1845, II, (verhandelingen) pp.205-286.
- QUETELET (A.), *Lettres à S.A.R. le Duc régnant de Saxe-Cobourg et Gotha, sur la théorie des probabilités, appliquée aux sciences morales et politiques*, Bruxelles, 1846.
- QUETELET (A.), Sur les indiens O-Jib-Be-Wa's et les proportions de leurs corps, in: *BARB*, XIII, 1846, pp.70-76.
- QUETELET (A.), Statistique morale. De l'influence du libre arbitre de l'homme sur les faits sociaux et particulièrement sur les mariages, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) pp.135-156.
- QUETELET (A.), Sur les anciens recensements de la population belge, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) pp.1-38.
- QUETELET (A.), Sur les proportions des hommes qui se font remarquer par un excès ou un défaut de taille, in: *BARB*, XIV, 1847, pp.138-142.
- QUETELET (A.), *Du système social et des lois qui le régissent*, Paris, 1848.
- QUETELET (A.), Proportions de l'homme actuel en Belgique, comparées à celles des statues grecques, in: *BARB*, XV, 1848, pp.580-593.
- QUETELET (A.), Sur la nature des états constitutionnels et sur quelques principes qui en dérivent, in: *BARB*, XV, 1848, pp.201-204.
- QUETELET (A.), *Sur la statistique morale et les principes qui doivent en former la base. L'influence du libre arbitre de l'homme sur les faits sociaux*, Bruxelles, 1848 (Nouveaux mémoires de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Bruxelles 21).
- QUETELET (A.), Fragments sur la manière dont il convient d'envisager les sciences politiques et sur l'intervention du gouvernement dans les affaires des particuliers, in: *BARB*, XVI, 1849, pp.79-84.
- [QUETELET (A.),] Introduction, in: *Population. Recensement général (15 octobre 1846), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1849, pp.VII-XLVII.
- QUETELET (A.), Sur le calcul des tables de mortalité, in: *AOB*, XX, 1852, pp.365-367.
- QUETELET (A.), Notice sur M.-Edouard Smits, in: *BCCS*, 1853, V, (verhandelingen) pp.533-544.
- QUETELET (A.), Sur les tables de mortalité et de population, in: *BCCS*, 1853, V, (verhandelingen) pp.1-24.

- QUETELET (A.), *Théorie des probabilités*, Bruxelles, [1853?] (Encyclopédie populaire).
- [QUETELET (A.),] Sur la constance dans le nombre des mariages et sur la statistique morale en générale, in: *AOB*, XXVI, 1858, pp.309-314. Ook verschenen in: *BARB*, XXVII, 1858, pp.89-97.
- QUETELET (A.), De la statistique considérée sous le rapport du physique, du moral et de l'intelligence de l'homme, in: *BCCS*, 1860, VIII, (verhandelingen) pp.433-467, p.496.
- QUETELET (A.), Table de mortalité d'après le recensement de 1856, in: *BCCS*, 1860, VIII, (verhandelingen) pp.469-477.
- QUETELET (A.), *Sur la physique du globe*, Bruxelles, 1861.
- QUETELET (A.), Sur le cinquième Congrès de statistique, tenu à Berlin du 4 au 12 septembre 1863, in: *AOB*, XXXI, 1863, pp.233-244. Ook verschenen in: *BARB*, XXXII, 1863, pp.359-369.
- QUETELET (A.), *Histoire des sciences mathématiques et physiques chez les Belges*, Bruxelles, 1864.
- QUETELET (A.), Le baron de Keverberg de Kessel, in: QUETELET (A.), *Sciences mathématiques et physiques chez les Belges, au commencement du XIXe siècle*, Bruxelles, 1866, pp.734-744.
- QUETELET (A.), Matthieu-Edouard Smits, in: QUETELET (A.), *Sciences mathématiques et physiques chez les Belges, au commencement du XIXe siècle*, Bruxelles, 1866, pp.537-549.
- QUETELET (A.), *Sciences mathématiques et physiques chez les Belges, au commencement du XIXe siècle*, Bruxelles, 1866.
- QUETELET (A.), Sur le congrès international de statistique, tenu à Londres le 16 juillet 1860, et les cinq jours suivants, in: *BCCS*, 1866, IX, (verhandelingen) pp.134-163.
- QUETELET (A.), *Météorologie de la Belgique, comparée à celle du globe*, Bruxelles, 1867.
- QUETELET (A.), Sur la loi statistique des tailles humaines, et sur la régularité que suit cette loi dans son développement, à chaque âge, in: *BARB*, XXXVII, 1868, pp.142-156.
- QUETELET (A.), Notice sur le congrès statistique de Florence en 1867, in: *BCCS*, 1869, XI, (verhandelingen) pp.205-231.
- QUETELET (A.), *Physique sociale ou essai sur le développement des facultés de l'homme*, Bruxelles/Paris/St-Petersbourg, 1869. Heruitgave: QUETELET (A.) (uitgave door E. Vilquin, J.-P. Sanderson), *Physique sociale ou essai sur le développement des facultés de l'homme*, Bruxelles, 1997 (Mémoire de la Classe des Lettres, Collection in-8°, 3e série XV).
- [QUETELET (A.),] Statistique internationale de l'Europe; plan adopté par les délégués officiels des différents États, dans la septième session du congrès international tenu à La Haye, en septembre 1869, in: *AOB*, XXXVII, 1869, pp.242-252. Ook verschenen in: *BARB*, XXXVIII, 1869, pp.349-358.

- QUETELET (A.), Des lois concernant le développement de l'homme, in: *BARB*, XXXIX, 1870, pp.669-680.
- QUETELET (A.), *Anthropométrie ou mesure des différentes facultés de l'homme*, Bruxelles/Leipzig/Gand, 1871.
- QUETELET (A.), *Congrès international de statistique. Sessions de Bruxelles (1853), Paris (1855), Vienne (1857), Londres (1860), Berlin (1863), Florence (1867), La Haye (1869) et St-Petersbourg (1872)*, Bruxelles, 1873.
- QUETELET (A.), Sur le calcul des probabilités appliqué à la science de l'homme, in: *BARB*, XLII, 1873, pp.19-32.
- QUETELET (A.), HEUSCHLING (X.), *Statistique internationale (population), publiée avec la collaboration des statisticiens officiels des différents pays de l'Europe et des États-Unis d'Amérique*, Bruxelles, 1865. Ook verschenen in: *BCCS*, 1866, X, (verhandelingen).
- QUETELET (A.), SMITS (E.), *Recherches sur la reproduction et la mortalité de l'homme aux différen[t]s âges et sur la population de la Belgique (d'après le recensement de 1829) [1e recueil officiel]*, Bruxelles, 1832.
- QUETELET (A.), SMITS (E.), *Statistique des tribunaux de la Belgique, pendant les années 1826, 27, 28, 29 et 30. 2e recueil officiel*, Bruxelles, 1833.
- Recensement général. Langue nationale – Liberté religieuse – Loi du 6 mars 1818, in: *Le Courrier des Pays-Bas*, 24/11/1829.
- Recueil des lettres, circulaires (etc.) émanés du citoyen François (de Neufchâteau) pendant ses deux exercices du Ministère de l'Intérieur*, Paris, an VIII.
- Relevé fait en 1843 des tisserands, des fileuses et d'autres personnes qui s'occupent de l'industrie linière dans les deux Flandres, la province de Brabant et la province de Hainaut, in: *Moniteur belge*, 13/5/1846.
- Résumé des rapports sur la situation administrative des provinces et des communes de la Belgique*, Bruxelles, 1841.
- ROESSINGH (H.K.), SCHAARS (A.H.G.), *De Gelderse landbouw beschreven omstreeks 1825*, Wageningen, 1996. (heruitgave van het landbouwkundig deel van de beschrijving van Gelderland, 1826)
- ROGIER (C.), Rapport au Roi, in: *Industrie. Recensement général (15 octobre 1846), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1851, pp.V-VI.
- ROGIER (C.), Rapport au Roi, in: *Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1841-1850), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1852, pp.V-VI.
- SAUVEUR (D.), *Note sur la statistique des sourds-muets de la Belgique en 1835*, Bruxelles, 1835.
- SAUVEUR (D.), *Note statistique sur le personnel médical de la Belgique en 1833 et 1842*, Bruxelles, 1844.
- SAUVEUR (D.), *Statistique des sourds-muets et des aveugles de la Belgique, du duché de Limbourg et du grand-duché du Luxembourg, d'après un recensement opéré en 1835*, in: *BCCS*, 1847, III, (verhandelingen) pp.305-374.

- SAUVEUR (J.), Belgique. Rapport sur l'organisation de la statistique et des recensements de la population, in: SÉMÉNOW (P.), *Congrès international de statistique. Compte-rendu de la huitième session à St-Pétersbourg, publié par les ordres de S. Exc. le ministre de l'Intérieur. Troisième partie. Travaux présentés au congrès*, St-Pétersbourg, 1871, pp.429-447.
- SCHNITZLER (J.H.), Statistique, in: WAHLEN (A.) (ed.), *Nouveau dictionnaire de la conversation, ou répertoire universel [...]*, Bruxelles, 1844, XXIV, pp.526-532.
- SINCLAIR (J.), *Statistical account of Scotland drawn up from the communications of the ministers of the different parishes*, Edinburgh, 1791-1799.
- SMITH (V.), Mémoire sur la philosophie de la statistique. Congrès général de statistique – Session de 1853, in: *BCCS*, VI, 1855 (verhandelingen) pp.239-257.
- SMITS (E.), *Statistique nationale. Développement des trente et un tableaux publiés par la Commission de Statistique et relatifs aux mouvenen[t]s de la population dans les Pays-Bas, depuis la création du royaume jusqu'à 1824 inclus*, Bruxelles, 1827.
- SMITS (E.), Statistique générale, in: *Recueil encyclopédique belge, ou Revue des productions belges dans toutes les parties des sciences, des lettres et des beaux-arts; du commerce, de l'industrie, des manufactures et des métiers; de l'histoire, de la géographie et des voyages*, 1833, I, pp.68-73.
- Société statistique de la Flandre orientale. Assemblée générale de la Société, le 5 juillet 1818*, s.l., [1818?].
- Staat van den landbouw en der landhuishouding, in derselver onderscheidene taken, in de provincie Groningen, in den jare 1818*, Groningen, 1821.
- Statistics, in: *Encyclopedia Britannica*, Edinburgh, 1797³, XII, p.731.
- Statistics, in: *Encyclopaedia Britannica or a dictionary of arts, sciences, and general literature*, Edinburgh, 1842⁷, XX, pp.566-569.
- Statistics, in: KNIGHT (C.) (ed.), *Encyclopaedia of arts and sciences*, London, 1861, VII-VIII, kol. 774-775.
- Statistics, in: *Lloyd's encyclopaedic dictionary*, London, 1895, VI, p.578.
- Statistics, in: NICHOLSON (W.), *The British encyclopedia, or dictionary of arts and sciences. Comprising an accurate and popular view of the present improved state of human knowledge*, London, 1809, VI, s.p.
- Statistiek, in: *Sijthoff's woordenboek voor kennis en kunst*, Leiden, 1895, IX, pp.154-155.
- Statistiek, in: WINKLER PRINS (A.) (ed.), *Geïllustreerde encyclopaedie. Woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid*, Amsterdam, 1880, XIII, pp.343-344.
- Statistiek, in: WINKLER PRINS (A.) (ed.), *Geïllustreerde encyclopaedie. Woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid*, Rotterdam, 1887², XIII, pp.719-720.
- Statistiek, in: ZONDERVAN (H.) (ed.), *Winkler Prins' Geïllustreerde encyclopaedie*, Amsterdam, 1911³, XIV, pp.630-631.
- Statistik, in: *Meyers Hand-Lexicon des allgemeinen Wissens*, Leipzig, 1883, II, p.1862.

- Statistik, in: *Meyers Konversations-Lexikon. Eine Encyklopedie des allgemeinen Wissens*, Leipzig, 1878³, VI, pp.977-978.
- Statistik, in: *Volksconversationslexikon. Umfassendes Wörterbuch des sämtlichen Wissens, bearbeitet von Gelehrten, Künstlern, Gewerbe- und Handeltreibenden*, Stuttgart, 1845, XVI, p.215.
- Statistique, in: BESCHERELLE (L.N.), *Dictionnaire national ou dictionnaire universel de la langue française*, Paris, 1862, II, p.1374.
- Statistique, in: CONIL (P.), *Encyclopédie populaire*, Paris, 1888, II, p.2004.
- Statistique, in: DREYFUS (F.C.) (ed.), *La grande encyclopédie. Inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts*, Paris, [1886?], XXX, pp.448-451.
- Statistique, in: DUPINEY DE VOREPIERRE (B.), *Dictionnaire français illustré et encyclopédie universelle*, Paris, 1867, II, pp.1126-1127.
- Statistique, in: DUPINEY DE VOREPIERRE (B.), *Dictionnaire français illustré et encyclopédie universelle*, Paris, 1876, II, pp.1126-1127.
- Statistique, in: DUPINEY DE VOREPIERRE (B.), *Dictionnaire français illustré et encyclopédie universelle*, Paris, 1881, II, pp.1126-1127.
- Statistique, in: LARIVE, FLEURY, *Dictionnaire français illustré des mots et des choses ou dictionnaire encyclopédique des écoles, des métiers et de la vie pratique*, Paris, 1889, III, p.395.
- Statistique, in: LEROUX (P.), REYNAUD (J.) (eds.), *Encyclopédie nouvelle, ou dictionnaire philosophique, scientifique, littéraire et industriel*, Paris, 1841, VIII, pp.275-283.
- Statistique, in: NOËL (F.), CARPENTIER, *Nouveau dictionnaire des origines, inventions et découvertes dans les arts, les sciences, la géographie, le commerce, l'agriculture, etc.*, Bruxelles, 1828, II, p.511.
- Statistique, in: *Nouvelle encyclopédie des gens du monde. Dictionnaire raisonné des connaissances humaines*, Bruxelles, 1842, I, pp.241-242.
- Statistique, in: TROUSSET (J.) (ed.), *Nouveau dictionnaire encyclopédique universel illustré. Répertoire des connaissances humaines*, Paris, 1887, V, p.347.
- Statistique générale des recettes et des dépenses du royaume de Belgique, 1840-1895*, Bruxelles, 1900.
- Statistique territoriale du royaume de Belgique, basée sur les résultats des opérations cadastrales exécutées jusqu'à la fin de 1834. Première publication*, Bruxelles, 1839.
- SÜSSMILCH (J.P.), *Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts aus der Geburt, dem Tode und der Fortpflanzung desselben erwiesen*, Berlin, 1741.
- Tableau général du commerce de la Belgique avec les pays étrangers, pendant les années 1831, 1832, 1833 et 1834*, Bruxelles, 1836.
- Tableau général du commerce de la Belgique avec les pays étrangers, pendant l'année [1835-1840]*, Bruxelles, 1837-1842.
- Tableau général du commerce avec les pays étrangers, pendant l'année [1841-...]. Publié par le ministre des Finances*, Bruxelles, 1842 e.v.

- Tableaux généraux des produits de l'industrie manufacturière présentés à Sa Majesté le 26 novembre 1811, in: *Moniteur Universel*, 28/11/1811, pp.1268-1269.
- TARLIER (J.), *Description géographique de la Belgique*, Bruxelles, s.d. (Encyclopédie populaire).
- TARLIER (J.), WAUTERS (A.), *La Belgique ancienne et moderne. Géographie et histoire des communes belges*, Bruxelles, 1859-1887.
- THOMASSIN (L.F.), *Mémoire statistique du département de l'Ourthe en 1796*, Liège, 1879.
- Tweede verzameling van staten, uitgegeven door de Commissie voor de Statistiek ingesteld bij KB van 3 julij 1826, n°52*, Den Haag, 1829.
- TYDEMAN (H.W.), *Grondbeginselen der Staathuishoudkunde, in gemeenzame gesprekken naar den vierden druk uit het Engelsch vertaald*, Dordrecht, 1825.
- VANDENPEEREBOOM (A.), Rapport au Roi, in: *Agriculture. Recensement général (31 décembre 1856), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1862, pp.V-VI.
- VANDENPEEREBOOM (A.), Rapport au Roi, in: *Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1851 à 1860), publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1865, pp.V-VI.
- VAN DER MEERSCH (P.-C.), De l'état de la mendicité et de la bienfaisance, dans la province de la Flandre orientale, depuis le règne de Marie-Thérèse jusqu'à nos jours (1740-1850), in: *BCCS*, 1853, V, (verhandelingen) pp.25-268.
- VAN DE WEYER (S.), Rapport au Roi, in: *Population. Mouvement de l'état civil pendant l'année 1844, publié par le ministre de l'Intérieur*, Bruxelles, 1845, pp.V-X.
- VAN MEENEN (P.-F.), De l'influence du libre arbitre de l'homme sur les faits sociaux, in: *Mémoires de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, Bruxelles, 1848, XXI, pp.63-112.
- Verzameling der acten van algemeen bestuur der provincie West-Vlaanderen*, Brugge, 1827, XVIII.
- Ville de Bruxelles. Bulletin des séances du Conseil communal. Année 1847*, Bruxelles, 1848.
- Ville de Bruxelles. Bulletin des séances du Conseil communal. Année 1871. Deuxième semestre*, Bruxelles, s.d.
- VILLERMÉ (L.R.), *Le tableau de l'état physique et moral des ouvriers dans les fabriques de coton, de laine et de soie*, Paris, 1840.
- VIRY (J.M.), *Mémoire statistique du département de la Lys, adressé au ministre de l'Intérieur, d'après ses instructions*, Paris, an XII.
- VISSCHERS (A.), *Prisons de Liège. Mémoire*, Liège, 1840.
- VISSCHERS (A.), *De l'organisation des caisses communes de prévoyance en faveur des classes laborieuses en général*, Bruxelles, 1848.
- VISSCHERS (A.), Caisse de pensions en faveur des veuves et des orphelins de l'ordre judiciaire, in: *BCCS*, 1851, IV, (verhandelingen) pp.93-108.
- VISSCHERS (A.), Rapport sur les travaux des commissions provinciales de statistiques, depuis leur création en 1843, in: *BCCS*, 1851, IV, (processen-verbaal) pp.157-174.

- VISSCHERS (A.), *Des sociétés de secours mutuels en Belgique*, Bruxelles, 1853.
- VISSCHERS (A.), Commissions provinciales (rapport), in: *BCCS*, 1855, VI, (processen-verbaal) pp.662-670.
- VISSCHERS (A.), De la situation et de l'avenir des Caisses des veuves et orphelins institués par la loi du 21 juillet 1844, in: *BCCS*, 1860, VIII, (verhandelingen) pp.1-432, pp.479-495.
- VON BAUMHAUER (M.M.), *Congrès international de statistique à La Haye. Compte-rendu des travaux de la septième session, publié par les ordres de S.E.M. Fock. Seconde partie*, La Haye, 1870.
- VON SCHLÖZER (A.L.), *Theorie der Statistik*, Göttingen, 1804.
- VON SCHLÖZER (A.L.) (vertaald uit het Duits door H.W. Tydeman), *Theorie der Statistiek of Staats-kunde*, Groningen/Amsterdam, 1807.
- WILLEMS (J.-F.), Mémoire sur les noms des communes de la province de la Flandre orientale, in: *BCCS*, 1845, II, (verhandelingen) pp.287-332.
- WYROUBOFF (G.), De la méthode en statistique (à propos de la 'Physique sociale ou essai sur le développement des facultés de l'homme', de Quetelet), in: *La Philosophie positive*, VI, 1870, pp.23-43.
- X.H. [HEUSCHLING (X.)], Avant-propos, bij HILDEBRAND (B.), Cours élémentaire de statistique administrative donné à l'université de Jena (traduit de l'allemand sur les cahiers du professeur et résumé par Xav. Heuschling), in: *BCCS*, 1872, XII, (verhandelingen) pp.1-2.

Secundaire literatuur

- Actualité et universalité de la pensée scientifique d'Adolphe Quetelet. Actes du colloque organisé à l'occasion du bicentenaire de sa naissance. Palais des Académies, 24-25 octobre 1996*, Bruxelles, 1997 (Mémoire de la Classe des Sciences, Collection in-8°, 3e série XIII).
- Adolphe Quetelet 1796-1874. Contributions en hommage à son rôle de sociologue*, Bruxelles, 1977 (Méorial Adolphe Quetelet publié à l'occasion du centième anniversaire de sa mort 4).
- Adolphe Quetelet 1796-1874. Exposition documentaire présentée à la Bibliothèque Royale Albert Ier à l'occasion du centenaire de la mort d'Adolphe Quetelet*, Bruxelles, 1974 (Méorial Adolphe Quetelet publié à l'occasion du centième anniversaire de sa mort 1).
- Adolphe Quetelet 1796-1874. Hommages et contributions*, Bruxelles, 1975 (Méorial Adolphe Quetelet publié à l'occasion du centième anniversaire de sa mort 2).
- Adolphe Quetelet 1796-1874. Recueil des travaux et contributions présentés en 1974 en hommage à son rôle de statisticien*, Bruxelles, 1974 (Méorial Adolphe Quetelet publié à l'occasion du centième anniversaire de sa mort 3).

- AERTS (R.), Bevoegde autoriteiten. Burgerlijke intellectuelen in de negentiende eeuw. Een zelfportret, in: *De vanzelfsprekende stijl. Nieuwe visies op de negentiende eeuw. De negentiende eeuw*, XXII, 1998, 1, pp.73-95.
- ALONSO (W.), STARR (P.) (eds.), *The politics of numbers*, New York, 1987.
- ALS (G.), Le système statistique belge: Institut National de Statistique, in: ALS (G.), *L'organisation de la statistique dans les états membres de la Communauté européenne. II. Rapports analytiques*, Luxembourg, 1992, pp.9-31.
- ALS (G.), Grandeur et malheur de la statistique belge, in: ALS (G.), *L'organisation de la statistique dans les états membres de la Communauté Européenne. I. Essais sur les 12 Institutions Nationaux de Statistique. Étude comparative*, Luxembourg, 1993, pp.13-19.
- ALVIN (F.), Partoes, Ghislain-Joseph, in: *BN*, Bruxelles, 1900, XVI, kol.655-659.
- ANDERSON (B.), *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*, London/New York, 1994.
- ANDERSON (M.), Building the American statistical system in the long 19th century, in: BÉAUD (J.-P.), PRÉVOST (J.-G.) (eds.), *L'ère du chiffre. Systèmes statistiques et traditions nationales. The age of numbers. Statistical systems and national traditions*, Québec, 2000, pp.105-130 (L'âge de la démocratie).
- ANDERSON (M.J.), *The American census. A social history*, New Haven, 1988.
- ANDRÉ (R.), Adolphe Quetelet, académicien, in: *Actualité et universalité de la pensée scientifique d'Adolphe Quetelet. Actes du colloque organisé à l'occasion du bicentenaire de sa naissance. Palais des Académies, 24-25 octobre 1996*, Bruxelles, 1997, pp.23-45 (Mémoire de la Classe des Sciences, Collection in-8°, 3e série XIII).
- ARMATTE (M.), La moyenne à travers les traités de statistique du XIXe siècle, in: FELDMAN (J.), LAGNEAU (G.), MATALON (B.) (eds.), *Moyenne, milieu, centre. Histoire et usages*, Paris, 1991, pp.85-106 (Histoire des sciences et techniques 5).
- ARMATTE (M.), Une discipline dans tous ses états: la statistique à travers ses traités (1800-1914), in: *Du fait statistique au fait social. Revue de synthèse*, CXII, 1991, 2, pp.161-206.
- ARMATTE (M.), DROESBEKE (J.-J.), Quetelet et les probabilités: le sens de la formule, in: *Actualité et universalité de la pensée scientifique d'Adolphe Quetelet. Actes du colloque organisé à l'occasion du bicentenaire de sa naissance. Palais des Académies, 24-25 octobre 1996*, Bruxelles, 1997, pp.107-135 (Mémoire de la Classe des Sciences, Collection in-8°, 3e série XIII).
- AUBERT (R.), Ducpétiaux, Antoine-Edouard, in: *BN*, Bruxelles, 1964, XXXII, kol.154-176.
- BAKER (K.M.), *Condorcet. From natural philosophy to social mathematics*, Chicago, 1975.
- BALTHAZAR (H.), DE BELDER (J.), HANNES (J.), VERHELST (J.), *Enkele bronnen voor de sociale geschiedenis van de XIXe eeuw (1815-1914)*, Leuven/Parijs, 1961 (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdragen 18).

- BARBILLON (C.), 'L'homme moyen' et le canon artistique: l'Anthropométrie de Quetelet et sa réception en France à la fin du XIXe siècle, in: QUAGHEBUER (M.), SAVY (N.) (eds.), *France-Belgique 1848-1914. Affinités-ambiguités. Actes du colloque des 7, 8 et 9 mai 1996*, Bruxelles, 1997, pp.87-104 (Collection Archives du Futur).
- BARGETON (R.), Les personnels et les moyens locaux de la statistique, in: *La statistique en France à l'époque napoléonienne. Journée d'étude, Paris, 14 février 1980*, Bruxelles/Paris, 1981, pp.171-180.
- BARTIER (J.), Quetelet politique, in: BARTIER (J.), *Libéralisme et socialisme au XIXe siècle. Études rassemblées et publiées par Guy Cambier*, Bruxelles, 1981, pp.459-483.
- BÉAUD (J.-P.), PRÉVOST (J.-G.), La forme est le fond. La structuration des appareils statistiques nationaux (1800-1945), in: *Éléments d'histoire des sciences sociales (XVIIIe-XXe siècles). Revue de synthèse (4e série)*, 1997, 4, pp.419-456.
- BÉDARIDA (F.), Statistique et société en Angleterre au XIXe siècle, in: *Pour une histoire de la statistique, Vol. I: Contributions*, Paris, 1977, pp.493-508.
- BERNAL (J.D.), *Sociale geschiedenis van de wetenschap*, Nijmegen, 1976.
- BERTHOLET (P.), *Inventaire des archives des individus: hommes d'État, savants, artistes*, Bruxelles, 1999 (Archives de l'État à Liège, Instruments de recherche à tirage limité 46).
- BERTILLON (J.), *Cours élémentaire de statistique administrative. Élaboration des statistiques – organisation des bureaux de statistique – éléments de démographie*, Paris, 1895.
- BLONDIAUX (L.), FRANÇOIS (S.), L'imagination statistique, in: BLONDIAUX (L.), FRANÇOIS (S.) (eds.), *L'imagination statistique. Politix*, 1994, 25, p.1.
- BOURGUET (M.-N.), *Déchiffrer la France. La statistique départementale à l'époque napoléonienne*, Paris, 1989 (Ordres Sociaux).
- BOURGUET (M.-N.), Décrire, compter, calculer: the debate over statistics during the Napoleonic period, in: KRÜGER (L.), DASTON (L.J.), HEIDELBERGER (M.) (eds.), *The probabilistic revolution. Volume I. Ideas in history*, Cambridge (USA)/London, 1990, pp.305-316.
- BRACKE (N.), Statistisch laboratorium of vat vol tegenstrijdige belangen? De Commission centrale de Statistique, 1841-1870, in: *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, LVIII, 2004, pp.239-255.
- BRACKE (N.), Compter pour connaître. La statistique administrative en Belgique (1800-1870), in: VESENTINI (F.) (ed.), *Les chiffres du crime en débat. Regards croisés sur la statistique pénale en Belgique (1830-2005)*, Bruxelles, 2005, pp.13-28.
- BRACKE (N.), In search of comparability. The internationalisation of official statistics, 1853-1945, in: KLEP (P.), STAMHUIS (I.), VAN MAARSEVEEN (J.) (eds.), *The Statistical Mind in the Netherlands. II*, Amsterdam, ter perse.
- BRANDT-VAN DER VEEN (J.), *Het Thorbecke-archief (1798-1872). Derde deel (1825-1830)*, Utrecht, 1967 (Vierde serie 8).

- BRIAN (E.), Observations sur les origines et sur les activités du congrès international de statistique (1853-1876), in: *Bulletin de l'Institut International de Statistique*, LIII, 1989, 1, pp.121-139.
- BRIAN (E.), Statistique administrative et internationalisme statistique pendant la seconde moitié du XIXe siècle, in: *Histoire & Mesure*, IV, 1989, 3-4, pp.201-224.
- BRIAN (E.), Bibliographie des comptes rendus officiels du congrès international de statistique (1853-1878), in: *Annales de démographie historique*, 1990, pp.469-479.
- BRIAN (E.), Le Prix Montyon de statistique à l'Académie royale des sciences pendant la Restauration, in: *Du fait statistique au fait social. Revue de synthèse*, CXII, 1991, 2, pp.207-236.
- BRIAN (E.), L'œil de la science incessamment ouvert. Trois variantes de l'objectivisme statistique, in: *Communications*, LIV, 1992, pp.89-103.
- BRIAN (E.), *La mesure de l'état. Administrateurs et géomètres au XVIIIe siècle*, Paris, 1994.
- BRIAN (E.), Mathematics, administrative reform and social sciences in France at the end of the eighteenth century, in: HEILBRON (J.), MAGNUSSON (L.), WITTROCK (B.) (eds.), *The rise of the social sciences and the formation of modernity. Conceptual change in context, 1750-1850*, Dordrecht/Boston/London, 1998, pp.207-224.
- BRUGMANS (I.J.), *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, Den Haag, 1956 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 98-99).
- BRUNEEL (C.), DELPORTE (L.), PETITJEAN (B.), coll. LIERNEUX (P.), *Le dénombrement général de la population des Pays-Bas autrichiens en 1784. Édition critique*, Bruxelles, 1996 (Centre de services et réseaux de recherche, Statistiques historiques en Belgique, Heuristique, inventoriage, rédaction et interprétation 3).
- BRUNEEL (C.), DELPORTE (L.), PETITJEAN (B.), coll. LIERNEUX (P.), *L'enquête de 1786 en vue de la réforme des paroisses des Pays-Bas autrichiens. Édition critique des données*, Bruxelles, 1998 (Centre de services et réseaux de recherche, Statistiques historiques en Belgique, Heuristique, inventoriage, rédaction et interprétation 7).
- BURKE (P.), *A social history of knowledge. From Gutenberg to Diderot. Based on the first series of Vonhoff lectures given at the University of Groningen (Netherlands)*, Cambridge, 2000.
- BUSSET (T.), La mise en place du Bureau fédéral de statistique, in: *Schweizerische Zeitschrift*, XLV, 1995, 1, pp.7-28.
- CAMPUS (R.), Bidaut, Jean Guillaume Eugène, in: *BN*, Bruxelles, 1958, XXX, kol.161-164.
- CAULIER-MATHY (N.), *Statistiques de la province de Liège sous le régime hollandais*, Louvain/Paris, 1962 (Centre interuniversitaire d'Histoire contemporaine, Cahiers 25).

- CHANUT (J.-M.), HEFFER (J.), MAIRESSE (J.), POSTEL-VINAY (G.) e.a., *L'industrie française au milieu du 19e siècle. Les enquêtes de la Statistique générale de la France*, Paris, 2000 (Recherches d'histoire et de sciences sociales 86).
- CHASSAGNE (S.), Les bureaux centraux: le personnel et les mécanismes administratifs, in: *La statistique en France à l'époque napoléonienne. Journée d'étude, Paris, 14 février 1980*, Bruxelles/Paris, 1981, pp.153-161.
- CHERUY (C.), Parmi les recensements en Belgique indépendante: Bruxelles en 1842 et le Royaume en 1846, in: *Actualité et universalité de la pensée scientifique d'Adolphe Quetelet. Actes du colloque organisé à l'occasion du bicentenaire de sa naissance. Palais des Académies, 24-25 octobre 1996*, Bruxelles, 1997, pp.161-177 (Mémoire de la Classe des Sciences, Collection in-8°, 3e série XIII).
- CLOSSON (E.), Perrot, Henri-Edouard, in: *BN*, Bruxelles, 1903, XVII, kol.72-75.
- COHEN (P.C.), *A calculating people. The spread of numeracy in early America*, Chicago/London, 1982.
- COLLARD (A.), *La vie et l'œuvre d'Adolphe Quetelet (1796-1874)*, Bruxelles, s.d.
- COPPEJANS-DESMEDT (H.), Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CXXVI, 1960, 1, pp.1-60.
- COPPEJANS-DESMEDT (H.), De statistieken van Emmanuel Carolus Van der Meersch over de katoenindustrie in Oost-Vlaanderen, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CXXVIII, 1962, 3, pp.121-181.
- COPPEJANS-DESMEDT (H.), De enquête van 1784 over het ambachtswezen in de Oostenrijkse Nederlanden. Bijdrage tot een kritisch onderzoek, in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, XLII, 1971, 1-2, pp.34-47.
- COSEMANS (A.), Volkstellingen, burgerlijke stand en mémoires in Brabant onder het Franse regime en in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, in: *Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis. Handelingen*, XVII, 1963, pp.47-66.
- COSEMANS (A.), *Bijdrage tot de demografische en sociale geschiedenis van de stad Brussel, 1796-1846*, s.l., 1966 (Historische Uitgaven, Reeks in-8° 12).
- CRAEYBECKX (J.), Les débuts de la révolution industrielle en Belgique et les statistiques de la fin de l'Empire, in: *Mélanges offerts à G. Jacquemyns*, Bruxelles, 1968, pp.115-144.
- CRESENS (A.), Het Musée de l'Industrie te Brussel, in: *SIWE Magazine*, 2003, 13, pp.16-23.
- CULLEN (M.), *The statistical movement in early Victorian Britain. The foundations of empirical social research*, Hassocks, 1975.
- CURTIS (B.), *The politics of population. State formation, statistics, and the census of Canada, 1840-1875*, Toronto, 2001.
- DAMSMA (D.), DE MEERE (J.M.M.), NOORDEGRAAF (L.), *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw. Supplement*, Den Haag, 1979 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 168).

- DARQUENNE (R.), Deux erreurs de recensement, à Charleroi en 1796 et en 1812, in: *RBPH*, XLIII, 1965, 4, pp.1324-1329.
- De algemene tellingen van de bevolking, de handel, de nijverheid en de landbouw sedert 1846 in België gehouden, in: *Algemene Volks-, Nijverheids- en Handelstelling op 31 december 1947*, Brussel, 1949, I, pp.7-20.
- DE BELDER (J.), De telling van het jaar IV (1796) te Antwerpen, in: *Noordgouw*, XVII, 1977, 1, pp.27-47.
- DE BELDER (J.), GYSSELS (C.), VANDENBROEKE (C.), VAN DER STRAETEN (L.), *Arbeid en tewerkstelling in Antwerpen, 1796. Een socio-professionele en demografische analyse. Werkdocumenten*, s.l., s.d.
- DE BELDER (J.), JASPERS (L.), GYSSELS (C.), VANDENBROEKE (C.), *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime. Een socio-professionele en demografische analyse. Werkdocumenten*, [Gent,] [1983].
- DE BELDER (J.), JASPERS (L.), GYSSELS (C.), VANDENBROEKE (C.), *Arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime. Een socio-professionele en demografische analyse. Werkdocumenten*, [Gent,] [1984].
- DE BELDER (J.), JASPERS (L.), GYSSELS (C.), VANDENBROEKE (C.), *Arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen, 1814-1815. Een socio-professionele en demografische analyse. Werkdocumenten*, [Gent,] [1985].
- DE BELDER (J.), VANHAUTE (E.), Sociale en economische geschiedenis, in: ART (J.) (ed.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel 1: Nieuwste Tijden – 19de-20de eeuw*, Gent, 1993, pp.79-158.
- DE BRABANDER (G.), *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit in België (1846-1979): een kritische studie van het bronnenmateriaal*, Leuven/Brussel, 1984 (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdragen 97). Herziene en aangevulde versie van: DE BRABANDER (G.), *De regionaal-sectoriële spreiding van de economische activiteiten in België, 1846-1910. Een bronkritische studie*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, LXI, 1978, 1-2, pp.97-184.
- De Centrale Dienst voor de Statistiek, zijn bevoegdheden en zijn organisatie, in: *Statistisch Bulletin (uitgegeven door den Centralen Dienst voor de Statistiek – Ministerie van Economische Zaken)*, XXIX, 1943, 1, pp.1-6.
- DEFRECHEUX (J.), Schlim, Jean-Pierre-Auguste, in: *BN*, Bruxelles, 1911-1912, XXI, kol.726-728.
- De instelling van de Centrale Commissie voor de Statistiek in 1892*, [Voorburg,] 1992.
- DE LAUNOIS (J.), Le voyage d'Adolphe Quetelet en Italie au cours de l'année 1830, in: *Archives et Bibliothèques de Belgique*, XXXV, 1964, pp.230-253.
- DE LAUNOIS (J.), La famille Quetelet, agnats et cognats, in: *Adolphe Quetelet 1796-1874. Exposition documentaire présentée à la Bibliothèque Royale Albert Ier à l'occasion du centenaire de la mort d'Adolphe Quetelet*, Bruxelles, 1974, pp.XXV-XXVIII (Mémorial Adolphe Quetelet publié à l'occasion du centième anniversaire de sa mort 1).
- DE RIDDER (V.A.), Hommage du conseil, in: *Adolphe Quetelet 1796-1874. Recueil des travaux et contributions présentés en 1974 en hommage à son rôle de statisticien*,

- Bruxelles, 1974, pp.15-19 (Mémorial Adolphe Quetelet publié à l'occasion du centième anniversaire de sa mort 3).
- DESROSIÈRES (A.), Les nomenclatures de professions et emplois, in: AFFICHARD (J.) (ed.), *Pour une histoire de la statistique, Vol. II: Matériaux*, Paris, 1987, pp.35-56.
- DESROSIÈRES (A.), How to make things which hold together: social science, statistics, and the state, in: WAGNER (P.), WITTRÖCK (B.), WHITLEY (R.) (eds.), *Discourses on society. The shaping of the social science disciplines. Sociology of the sciences yearbook*, XV, 1990, pp.195-218.
- DESROSIÈRES (A.), L'objectivation: ses coûts et ses effets, in: *Revue de synthèse* (4e série), 1993, 1, pp.103-104. Reactie op: PORTER (T.), Statistics and the politics of objectivity, in: *Revue de synthèse* (4e série), 1993, 1, pp.87-101.
- DESROSIÈRES (A.), Le territoire et la localité. Deux langages statistiques, in: BLONDIAUX (L.), FRANÇOIS (S.) (eds.), *L'imagination statistique. Politix*, 1994, 25, pp.46-58.
- DESROSIÈRES (A.), Quetelet et la sociologie quantitative: du piédestal à l'oubli, in: *Actualité et universalité de la pensée scientifique d'Adolphe Quetelet. Actes du colloque organisé à l'occasion du bicentenaire de sa naissance. Palais des Académies, 24-25 octobre 1996*, Bruxelles, 1997, pp.179-198 (Mémoire de la Classe des Sciences, Collection in-8°, 3e série XIII).
- DESROSIÈRES (A.), *The politics of large numbers. A history of statistical reasoning*, Cambridge (USA)/London, 1998. Vertaling van: *La politique des grands nombres. Histoire de la raison statistique*, Paris, 1993.
- DESROSIÈRES (A.), Histoire de la statistique: styles d'écriture et usages sociaux, in: BÉAUD (J.-P.), PRÉVOST (J.-G.) (eds.), *L'ère du chiffre. Systèmes statistiques et traditions nationales. The age of numbers. Statistical systems and national traditions*, Québec, 2000, pp.37-57 (L'âge de la démocratie).
- De vanzelfsprekende stijl. Nieuwe visies op de negentiende eeuw. De negentiende eeuw*, XXII, 1998, 1.
- DE VOOYS (A.C.), KLEINPENNING (J.M.G.), *Bronnen voor het regionale onderzoek in Nederland*, Groningen, 1963.
- DEWALQUE (G.), Putzeys, Jules-Antoine-Adolphe-Henri, in: *BN*, Bruxelles, 1904, XVIII, kol.355-356.
- DE WEERDT (D.), *Bibliographie rétrospective des publications officielles de la Belgique. 1794-1914*, Louvain/Paris, 1963 (Centre interuniversitaire d'Histoire contemporaine, Cahiers 30).
- D'HOORE (M.), *Archives de particuliers relatives à l'histoire de la Belgique contemporaine (de 1830 à nos jours)*, Bruxelles, 1998 (Archives générales du Royaume et Archives de l'État dans les Provinces, Guides 40).
- DONNELLY (M.), From political arithmetic to social statistics: how some nineteenth-century roots of the social sciences were implanted, in: HEILBRON (J.), MAGNUSSON (L.), WITTRÖCK (B.) (eds.), *The rise of the social sciences and*

- the formation of modernity. Conceptual change in context, 1750-1850*, Dordrecht/Boston/London, 1998, pp.225-239.
- DROESBEKE (J.-J.), Lambert-Adolphe-Jacques Quetelet. A man of many ideas, in: *Actualité et universalité de la pensée scientifique d'Adolphe Quetelet. Actes du colloque organisé à l'occasion du bicentenaire de sa naissance. Palais des Académies, 24-25 octobre 1996*, Bruxelles, 1997, pp.13-21 (Mémoire de la Classe des Sciences, Collection in-8°, 3e série XIII).
- DROESBEKE (J.-J.), TASSI (P.), *Histoire de la statistique*, Paris, 1990 (Que sais-je? 2527).
- DU CHAU (R.), *Adolphe Quetelet (1796-1874) als statisticus en socioloog*, Brussel, VUB (licentiaatsverhandeling), 1981.
- DUCHESNE (A.), Guillaume, Henri-Louis-Gustave, in: *BN*, Bruxelles, 1973-1974, XXXVIII, kol.289-300.
- DUFRASNE (A.), La statistique officielle belge de Quetelet à nos jours, et ses perspectives, in: *Adolphe Quetelet 1796-1874. Recueil des travaux et contributions présentés en 1974 en hommage à son rôle de statisticien*, Bruxelles, 1974, pp.121-140 (Mémorial Adolphe Quetelet publié à l'occasion du centième anniversaire de sa mort 3).
- DUNCAN (J.W.), SHELTON (W.C.), *Revolution in United States government statistics, 1926-1976*, Washington DC, 1978.
- DUPÂQUIER (M.), Quelques étapes dans le développement des publications démographiques au XIXe siècle, in: *Pour une histoire de la statistique, Vol. I: Contributions*, Paris, 1977, pp.111-123.
- DUPÂQUIER (J.), DUPÂQUIER (M.), *Histoire de la démographie. La statistique de la population des origines à 1914*, Paris, 1985 (Collection Pour l'histoire).
- DUPÂQUIER (J.), VILQUIN (E.), Le pouvoir royal et la statistique démographique, in: *Pour une histoire de la statistique, Vol. I: Contributions*, Paris, 1977, pp.83-104.
- DUPREEL (E.) (ed.), *Ad. Quételet. Pages choisies et commentées*, Bruxelles, 1942 (Collection nationale 18).
- DURIEZ (B.), ION (J.), La représentation sociale de l'élite dans les classifications socioprofessionnelles britanniques, in: BLONDIAUX (L.), FRANÇOIS (S.) (eds.), *L'imagination statistique. Politix*, 1994, 25, pp.104-116.
- ELKHADEM (H.J.), La correspondance d'Adolphe Quetelet avec Sir John Herschel: un exemple de la richesse du fonds Quetelet, in: *Adolphe Quetelet 1796-1874. Hommages et contributions*, Bruxelles, 1975, pp.49-57 (Mémorial Adolphe Quetelet publié à l'occasion du centième anniversaire de sa mort 2).
- ERWICH (B.), VAN MAARSEVEEN (J.G.S.J.) (eds.), *Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw*, Voorburg/Amsterdam, 1999.
- ÉTÉMAD (B.), Quelques grandes étapes de l'histoire de la collecte de statistiques rétrospectives, in: *Histoire & Mesure*, IX, 1994, 1-2, pp.91-100.

- FABER (S.), VAN RULLER (S.), Judicial statistics before 1850, in: KLEP (P.M.M.), STAMHUIS (I.H.) (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: the Netherlands 1750-1850*, Amsterdam, 2002, pp.279-297.
- FESTJENS (J.), *De 'Mémoire Statistique' van Viry, prefect van het Leiedepartement, 1800-1804. Episode uit de moeizame opgang naar een wetenschappelijke statistiek*, Leuven, KULeuven (licentiaatsverhandeling), 1967.
- FESTJENS (J.), *De Mémoire statistique van het Leiedepartement*, in: *Standen en Landen*, LVIII, 1972, pp.135-171.
- FESTY (O.), Les mouvements de la population française du début de la Révolution au Consulat, in: *Annales d'Histoire de la Révolution française*, XXVII, 1955, pp.27-49.
- FREUND (J.), Quetelet et Auguste Comte, in: *Adolphe Quetelet 1796-1874. Contributions en hommage à son rôle de sociologue*, Bruxelles, 1977, pp.46-64 (Mémorial Adolphe Quetelet publié à l'occasion du centième anniversaire de sa mort 4).
- GADEYNE (G.), De maatregelen uitgevaardigd door de Franse hoofdbesturen in West-Vlaanderen betreffende de bevolkingsregisters en -tellingen (1794-1814), in: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Émulation te Brugge*, CXII, 1975, pp.231-357.
- GADEYNE (G.), De volkstelling van 1814 in West- en Oost-Vlaanderen, in: *BTNG*, XII, 1981, 1-2, pp.59-76.
- GAGNON (M.-A.), Les réseaux de l'internationalisme statistique (1885-1914), in: BÉAUD (J.-P.), PRÉVOST (J.-G.) (eds.), *L'ère du chiffre. Systèmes statistiques et traditions nationales. The age of numbers. Statistical systems and national traditions*, Québec, 2000, pp.189-219 (L'âge de la démocratie).
- GALES (B.), FREMDLING (R.), IJzerfabrikanten en industriepolitiek onder koning Willem I: de enquête van 1828, in: *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, LVII, 1994, pp.287-347.
- GARRIER (G.), Les enquêtes agricoles décennales du XIXe siècle: essai d'analyse critique, in: *Pour une histoire de la statistique, Vol. I: Contributions*, Paris, 1977, pp.269-279.
- GATLEY (D.A.), ELL (P.S.), *Counting heads. An introduction to the census, poor law data and vital registration*, s.l., 2000.
- Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijf-en-twintig jarig bestaan der Centrale Commissie voor de Statistiek. 1892-1917*, Den Haag, 1917.
- GIGERENZER (G.), SWIJTINK (Z.), PORTER (T.), DASTON (L.J.), BEATTY (J.), KRÜGER (L.), *The empire of chance. How probability changed everyday life*, Cambridge, 1989.
- GILLE (B.), *Les sources statistiques de l'histoire de France des enquêtes du XVIIe siècle à 1870*, Genève, 1980 (Travaux de droit, d'économie, de sociologie et de sciences politiques 122).
- GIRON (A.), *Notice sur Ch.-J.-B.-F. Faider, membre de l'Académie*, Bruxelles, 1894. Overdruk uit: *Annuaire de l'Académie royale de Belgique*, LX, 1894.

- GOEMAERE (R.), De volkstelling van 15.10.1846 te Kortrijk, in: *Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk. Handelingen* (nieuwe reeks), LX, 1994, pp.205-255.
- GOOSSENS (M.), DEJONGH (G.), *Agriculture in figures. Belgian agricultural and cadastral statistics for the period 1801-1825. Publication of source material*, Leuven, 1997 (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis 116).
- GUBIN (E.), L'industrie linière à domicile dans les Flandres en 1840-1850. Problèmes de méthode, in: *RBHC*, XIV, 1983, 3-4, pp.369-401.
- GUBIN (E.), VAN NECK (A.), La répartition professionnelle de la population belge en 1846: un piège statistique, in: *Histoire et méthode*, Bruxelles, 1981, pp.269-365 (Acta historica Bruxellensia. Travaux de l'Institut d'Histoire de l'Université libre de Bruxelles 4).
- GUEDJ (D.), *De stelling van de papegaai. Roman over de geschiedenis van de wiskunde*, Amsterdam, 1999.
- GUÉGAN (I.), *Inventaire des enquêtes administratives et statistiques, 1789-1795*, Paris, 1991 (Ministère de l'Éducation nationale, Commission d'Histoire de la Révolution française, Mémoires et documents XLVI).
- GYSSELS (G.), VAN DER STRAETEN (L.), *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen, 1796-1815*, Gent, 1986 (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis 89).
- HACKING (I.), *The emergence of probability*, Cambridge, 1975.
- HACKING (I.), Biopower and the avalanche of printed numbers, in: *Foucault and critical theory: the uses of discourse analysis. Humanities in Society*, V, 1982, 3-4, pp.279-295.
- HACKING (I.), *The taming of chance*, Cambridge, 1995 (Ideas in context 17).
- HACKING (I.), Façonner les gens: le seuil de pauvreté, in: BÉAUD (J.-P.), PRÉVOST (J.-G.) (eds.), *L'ère du chiffre. Systèmes statistiques et traditions nationales. The age of numbers. Statistical systems and national traditions*, Québec, 2000, pp.17-36 (L'âge de la démocratie).
- HALD (A.), *A history of probability and statistics and their applications before 1750*, New York, 1990.
- HALD (A.), *A history of mathematical statistics from 1750 to 1930*, New York, 1998.
- HALLEUX (R.), De ontwikkeling der ideeën, in: HALLEUX (R.), VANDERSMISEN (J.), DESPY-MEYER (A.), VANPAEMEL (G.) (eds.), *Geschiedenis van de wetenschappen in België, 1815-2000*, Brussel, 2001, pp.17-36.
- HANKINS (F.H.), *Adolphe Quetelet as statistician*, [New York,] 1908.
- HANNES (J.), Kwantificatie en historische kritiek, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXIV, 1971, 2, pp.348-354.
- HANNES (J.), *De economische bedrijvigheid te Brussel, 1846-1847. Controle en aanvulling van de nijverheidstelling van 15-10-1846*, Leuven/Parijs, 1975 (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdragen 81).
- HANNES (J.), De resultaten van de volkstelling van 1.1.1830 te Brussel, in: *BTNG*, XII, 1981, 1-2, pp.77-93.

- HANNES (J.), Historische kritiek en verder. Een gevalstudie: Turnhout 1846, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, LXIV, 1981, 1-2, pp.79-105.
- HANNES (J.), SCHMOOK (G.), De volkstelling van 1846 en een protestbrief van H. Conscience, in: *Tijdschrift van de VUB*, XII, 1981, 1, pp.41-61.
- HARSIN (P.), La création de la première chaire d'économie politique en Europe occidentale (Liège, 1819), in: *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques de l'Académie Royale de Belgique* (5e série), LII, 1966, pp.166-183.
- HARSIN (P.), L'enseignement de l'économie politique et de la statistique à l'Université de Liège de 1820 à 1830, in: *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques de l'Académie Royale de Belgique* (5e série), LII, 1966, pp.307-323.
- HASQUIN (H.), Sur les préoccupations statistiques en France au XVIIe siècle, in: *RBPH*, XLIX, 1971, 4, pp.1095-1118.
- HAU (M.), L'étude de la croissance régionale de 1810 à nos jours: données et lacunes, in: *Pour une histoire de la statistique, Vol. I: Contributions*, Paris, 1977, pp.255-267.
- HECHT (J.), L'idée de dénombrement jusqu'à la révolution, in: *Pour une histoire de la statistique, Vol. I: Contributions*, Paris, 1977, pp.21-81.
- HÉLIN (E.), Adolphe Quetelet (1796-1874) et l'organisation des recensements belges, in: *Institutions of demographical statistics. The papers of the international colloquium of historical demography, Cluj-Napoca, september 1977. Populatie si societate*, IV, 1980, pp.136-153.
- HÉLIN (E.), Origines des recensements belges, in: *Institutions of demographical statistics. The papers of the international colloquium of historical demography, Cluj-Napoca, september 1977. Populatie si societate*, IV, 1980, pp.12-24.
- HENNEQUIN, Nerenburger, Guillaume-Adolphe, in: *BN*, Bruxelles, 1899, XVI, kol.594-602.
- HENTSCH (T.), Compter et conter: le dire de la statistique, in: BÉAUD (J.-P.), PRÉVOST (J.-G.) (eds.), *L'ère du chiffre. Systèmes statistiques et traditions nationales. The age of numbers. Statistical systems and national traditions*, Québec, 2000, pp.483-486 (L'âge de la démocratie).
- HILTS (V.), *Aliis extendum*, or, the origins of the Statistical Society of London, in: *Isis*, XLIX, 1978, 246, pp.21-43.
- HOBBSAWM (E.J.), *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality*, Cambridge, 1990.
- HOOCK (J.), D'Aristote à Adam Smith: quelques étapes de la statistique allemande entre le XVIIe et le XIXe siècle, in: *Pour une histoire de la statistique, Vol. I: Contributions*, Paris, 1977, pp.477-492.
- HORVATH (A.), Les idées de Quetelet sur la formation d'une discipline statistique moderne et sur le rôle de la théorie des probabilités, in: *Adolphe Quetelet 1796-1874. Recueil des travaux et contributions présentés en 1974 en hommage à son rôle de statisticien*, Bruxelles, 1974, pp.57-67 (Mémorial Adolphe Quetelet publié à l'occasion du centième anniversaire de sa mort 3).

- HORVATH (A.), Quetelet et la statistique internationale, in: *Adolphe Quetelet 1796-1874. Hommages et contributions*, Bruxelles, 1975, pp.18-23 (Mémorial Adolphe Quetelet publié à l'occasion du centième anniversaire de sa mort 2).
- HORVATH (R.A.), L'influence de l'école descriptive allemande sur le développement des services statistiques nationaux, in: *Institutions of demographical statistics. The papers of the international colloquium of historical demography, Cluj-Napoca, september 1977. Populatie si societate*, IV, 1980, pp.165-174.
- HORVATH (R.A.), Une école Quetelet? Le problème des contributions des disciples belges de Quetelet à la formation d'une discipline statistique moderne, in: *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques de l'Académie Royale de Belgique* (5e série), LXVII, 1981, pp.314-345.
- HORVATH (R.A.), Süßmilch's methodological impact on European statistics, in: *International Statistical Review*, LIX, 1991, 1, pp.59-66.
- HUDSON (P.), *History by numbers. An introduction to quantitative approaches*, London/New York, 2000.
- Index biographique des membres, correspondants et associés de l'Académie royale de Belgique, 1769-1995*, Bruxelles, 1995.
- Introduction, in: *La statistique en France à l'époque napoléonienne. Journée d'étude, Paris, 14 février 1980*, Bruxelles/Paris, 1981, pp.7-11.
- JACQUES (E.), Veydt, Laurent, in: *Nouvelle BN*, Bruxelles, 1988, I, pp.362-364.
- JANSEN (C.J.H.), The teaching of statistics in the eighteenth century at the law faculties of the Republic of the United Provinces, in: KLEP (P.M.M.), STAMHUIS (I.H.) (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: the Netherlands 1750-1850*, Amsterdam, 2002, pp.149-170.
- JANSSENS (K.), VERBOVEN (H.), *Statistisch repertorium. Een bibliografisch overzicht van statistieken met betrekking tot België, 19e-20e eeuw. Afgesloten in januari 1994*, Brussel, 1995 (Publicaties van het Centrum voor Fiscale Geschiedenis van de EHSAL o.l.v. prof. P. Janssens).
- JASPERS (L.), STEVENS (C.), *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime. Een socio-professionele en demografische analyse*, Gent, 1985 (Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen, Bijdragen – Nieuwe Reeks 23).
- JEURGENS (C.), KLEP (P.), *Informatieprocessen van de Bataafs-Franse overheid, 1795-1813*, Den Haag, 1995.
- JOHANNISSON (K.), Society in numbers: the debate over quantification in 18th-century political economy, in: FRANGSMYR (T.), HEILBRON (J.), RIDER (R.) (eds.), *The quantifying spirit in the 18th century*, Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1990, pp.343-361 (Uppsala studies in history of science 7).
- JOHN (V.), *Geschichte der Statistik. Erster Teil. Von dem Ursprung der Statistik bis auf Quetelet (1835)*, Stuttgart, 1884.

- JOPPEN (H.), *Onderzoek en uitgave van landbouwtellingen uit de Franse periode in het departement van de Twee Nethen*, Brussel, VUB (licentiaatsverhandeling), 1986.
- JULIN (A.), *Les grandes fabriques en Belgique vers le milieu du XVIIIe siècle (1764). Contribution à la statistique ancienne de la Belgique*, Bruxelles, 1903 (Mémoires de l'Académie royale de Belgique 63).
- JULIN (A.), Luigi Bodio et Adolphe Quetelet. Extraits de leur correspondance (1868-1874), in: *Revue de l'Institut international de Statistique*, 1938, 1-2.
- K.H., Eén op de vijf Belgen reageert niet op volkstelling, in: *De Morgen*, 16/1/2002.
- KANG (Z.), *Lieu du savoir social: la Société de Statistique de Paris au XIXe siècle (1860-1910)*, Paris, EHESS (thèse de doctorat), 1989.
- KEMPENEERS (M.), *Aux origines des statistiques liegeoises. Premières recherches sur leur élaboration (an III-1843)*, Liège, ULg (mémoire de licence), 1976.
- KENESSEY (Z.), Quetelet and the beginning of international statistics, in: *Actualité et universalité de la pensée scientifique d'Adolphe Quetelet. Actes du colloque organisé à l'occasion du bicentenaire de sa naissance. Palais des Académies, 24-25 octobre 1996*, Bruxelles, 1997, pp.137-159 (Mémoire de la Classe des Sciences, Collection in-8°, 3e série XIII).
- KLEP (P.M.M.), De agrarische beroepsbevolking van de provincies Antwerpen en Brabant en van het Koninkrijk België, 1846-1910. Nieuwe evaluaties van kwantitatief-historisch materiaal, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, LIX, 1976, 1-2, pp.25-69.
- KLEP (P.M.M.), *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek in Brabant 1700-1900*, Nijmegen, 1981.
- KLEP (P.M.M.), A historical perspective on statistics and measurement in the Netherlands 1750-1850, in: KLEP (P.M.M.), STAMHUIS (I.H.) (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: the Netherlands 1750-1850*, Amsterdam, 2002, pp.29-69.
- KLEP (P.M.M.), STAMHUIS (I.H.) (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: the Netherlands 1750-1850*, Amsterdam, 2002.
- KLEP (P.M.M.), VERHEUSEN (A.), The Batavian statistical revolution in the Netherlands 1798-1802. Frequency, formats, administrative success, and political background, in: KLEP (P.M.M.), STAMHUIS (I.H.) (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: the Netherlands 1750-1850*, Amsterdam, 2002, pp.217-240.
- KOMPAGNIE (J.H.), *Uitkomsten van volkstellingen als archivalia bij de Tweede Afdeling en in gedrukte vorm*, Den Haag, 1992 (Gidsjes van de Tweede Afdeling van het Algemeen Rijksarchief 4).
- KOPF (E.), Florence Nightingale as statistician, in: KENDALL (M.), PLACKETT (R.L.) (eds.), *Studies in the history of statistics and probability*, London/High Wycombe, 1977, II, pp.310-326. Overdruk uit: *Journal of the American Statistical Society*, XV, 1916, pp.388-404.

- KOREN (J.) (ed.), *The history of statistics. Their development and progress in many countries*, New York, 1918.
- KRÜGER (L.), DASTON (L.J.), HEIDELBERGER (M.) (eds.), *The probabilistic revolution. Volume I. Ideas in history*, Cambridge (USA)/London, 1990.
- KRÜGER (L.), GIGERENZER (G.), MORGAN (M.S.) (eds.), *The probabilistic revolution. Volume II. Ideas in the science*, Cambridge (USA)/London, 1990.
- KRUIITHOF (J.), De samenstelling der Brusselse bevolking in 1842. Proeve tot opbouw der sociale stratifikatie, in: *Tijdschrift voor sociale wetenschappen*, I, 1956, 3, pp.159-221.
- KUIJLAARS (A.-M.), *Het huis der getallen. De institutionele geschiedenis van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS), 1899-1996*, Voorburg/Amsterdam, 1999.
- KURGAN-VAN HENTENRIJK (G.), Malou Jules, in: KURGAN-VAN HENTENRIJK (G.), JAUMAIN (S.), MONTENS (V.), coll. PUISSANT (J.), HEIRWEGH (J.-J.), *Dictionnaire des patrons en Belgique. Les hommes, les entreprises, les réseaux*, Bruxelles, 1996, pp.444-446.
- KURGAN-VAN HENTENRIJK (G.), Veydt Laurent, in: KURGAN-VAN HENTENRIJK (G.), JAUMAIN (S.), MONTENS (V.), coll. PUISSANT (J.), HEIRWEGH (J.-J.), *Dictionnaire des patrons en Belgique. Les hommes, les entreprises, les réseaux*, Bruxelles, 1996, pp.644-645.
- La statistique en France à l'époque napoléonienne. Journée d'étude, Paris, 14 février 1980*, Bruxelles/Paris, 1981.
- LAUREYSSSENS (J.), *Industriële naamloze vennootschappen in België, 1819-1857*, Leuven/Parijs, 1975 (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdragen 78).
- LAURITZEN (S.L.), *Thiele. Pioneer in statistics*, Oxford, 2002.
- LAZARSELD (P.F.), Notes on the history of quantification in sociology – Trends, sources and problems, in: KENDALL (M.), PLACKETT (R.L.) (eds.), *Studies in the history of statistics and probability*, London/High Wycombe, 1977, II, pp.213-269. Overdruk uit: *Isis*, LII, 1961, pp.277-333.
- LEBOUTTE (R.), OBOTELA (R.), Les registres de population en Belgique. Génèse d'une technique administrative et d'une source de démographie historique, in: *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, CLIV, 1988, pp.285-305.
- LEBRUN (M.), *Adolphe Quetelet. L'œuvre sociologique et démographique. Choix de textes*, Bruxelles, 1974.
- LECONTE (J.-R.), Liagre, Jean-Baptiste-Joseph, in: *BN*, Bruxelles, 1964, XXXII, kol.441-454.
- LECONTE (L.), Trumper, Nicolas-Joseph, in: *BN*, Bruxelles, 1930-1934, XXV, kol.697-700.
- LECUYER (B.-P.), Probability in vital and social statistics: Quetelet, Farr, and the Bertillons, in: KRÜGER (L.), DASTON (L.J.), HEIDELBERGER (M.) (eds.), *The probabilistic revolution. Volume I. Ideas in history*, Cambridge (USA)/London, 1990, pp.317-335.

- LE MÉE (R.), La statistique démographique officielle de 1815 à 1870 en France, in: *Annales de démographie historique*, 1979, pp.251-279.
- LEROY (A.), *L'université de Liège depuis sa fondation*, Liège, 1869.
- LÉVY (M.), La statistique démographique sous la Révolution, in: *Pour une histoire de la statistique, Vol. I: Contributions*, Paris, 1977, pp.105-110.
- LEVY (P.M.G.), Quetelet, le poète et le statisticien, in: *Adolphe Quetelet 1796-1874. Recueil des travaux et contributions présentés en 1974 en hommage à son rôle de statisticien*, Bruxelles, 1974, pp.43-56 (Mémorial Adolphe Quetelet publié à l'occasion du centième anniversaire de sa mort 3).
- LOTTIN (J.), *Quetelet. Statisticien et sociologue*, Louvain/Paris, 1912 (Bibliothèque de l'Institut Supérieur de Philosophie).
- LUBELSKI-BERNARD (N.), Visschers, Auguste, in: *BN*, Bruxelles, 1985-1986, XLIV, kol.746-770.
- MACKENZIE (D.A.), *Statistics in Britain, 1865-1930. The social construction of scientific knowledge*, Edinburgh, 1981.
- MARKOVITCH (T.J.), Statistiques industrielles et systèmes politiques, in: *Pour une histoire de la statistique, Vol. I: Contributions*, Paris, 1977, pp.317-326.
- MATTHEWS (J.R.), Statistics, in: HESSENBRUCH (A.) (ed.), *Reader's guide to the history of science*, London/Chicago, 2000, pp.706-707.
- MAWHIN (J.), De wiskunde, in: HALLEUX (R.), VANDERSMISSEN (J.), DESPY-MEYER (A.), VANPAEMEL (G.) (eds.), *Geschiedenis van de wetenschappen in België, 1815-2000*, Brussel, 2001, pp.99-115.
- MENARD (C.), Trois formes de résistance aux statistiques: Say, Cournot, Walras, in: *Pour une histoire de la statistique, Vol. I: Contributions*, Paris, 1977, pp.417-429.
- MERTENS (J.), VANDERPIJPEN (W.), Schets van de Westvlaamse landbouw eind 18de-begin 19de eeuw. Het rapport van B.J. Holvoet en zijn belang voor de 'Mémoire statistique du département de la Lys', in: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Émulation te Brugge*, CVII, 1970, pp.277-301.
- METHORST (H.W.), *Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden*, Den Haag, 1902 (Bijdragen tot de statistiek van Nederland, Nieuwe Volgreeks XIV).
- MICHON (J.A.), The life and opinions of Mr. and Ms. Average, in: *Actualité et universalité de la pensée scientifique d'Adolphe Quetelet. Actes du colloque organisé à l'occasion du bicentenaire de sa naissance. Palais des Académies, 24-25 octobre 1996*, Bruxelles, 1997, pp.211-224 (Mémoire de la Classe des Sciences, Collection in-8°, 3e série XIII).
- MORGAN (M.S.), *The history of econometric ideas*, Cambridge, 1990 (Historical perspectives on modern economics).
- MOUREAUX (P.), *Les préoccupations statistiques du gouvernement des Pays-Bas autrichiens et le dénombrement des industries dressé en 1764*, Bruxelles, 1971 (Université libre de Bruxelles, Faculté de Philosophie et Lettres XLVIII).

- MOUREAUX (P.), *La statistique industrielle dans les Pays-Bas autrichiens à l'époque de Marie-Thérèse. Documents et cartes*, Bruxelles, 1974-1981 (Collection de chroniques belges inédites).
- NIXON (J.W.), *A history of the International Statistical Institute 1885-1960*, The Hague, 1960.
- OBOTELA (R.), *Les recensements belges au XIXe siècle. Génèse d'une technique administrative et d'une source de démographie historique avec des observations sur la pratique adoptée dans cinq communes de la Province de Liège*, Liège, ULg (thèse de doctorat), 1983.
- OGIEN (A.), La volonté de quantifier. Conceptions de la mesure de l'activité médicale, in: *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, LV, 2000, 2, pp.283-312.
- ORIS (M.), De economische en sociale context, in: HALLEUX (R.), VANDERSMISSEN (J.), DESPY-MEYER (A.), VANPAEMEL (G.) (eds.), *Geschiedenis van de wetenschappen in België, 1815-2000*, Brussel, 2001, pp.37-70.
- OWEN (D.) (ed.), *On the history of statistics and probability*, New York, 1976.
- PATRIARCA (S.), *Numbers and nationhood. Writing statistics in nineteenth-century Italy*, Cambridge, 1996.
- PAUWELS (F.), *Ontstaan, evolutie en functies van het Nationaal Instituut voor Statistiek*, Brussel, VUB (licentiaatsverhandeling), 1975.
- PEARSON (E.S.) (ed.), *The history of statistics in the 17th and 18th centuries against the changing background of intellectual, scientific and religious thought. Lectures by Karl Pearson given at University College London during the academic sessions 1921-1933*, London/High Wycombe, 1978.
- PEETERS (E.), *Het labyrint van het verleden. Natie, vrijheid en geweld in de Belgische geschiedschrijving (1787-1850)*, Leuven, 2003 (Symbolae, Facultatis Litterarum Lovaniensis, Series B 30).
- PERGAMENI (C.), Hymans, Louis, in: *BN*, Bruxelles, 1929, XXIX, kol.708-711.
- PERROT (J.-C.), *L'âge d'or de la statistique régionale française (an IV-1804)*, Paris, 1977.
- PERROT (J.-C.), La statistique régionale à l'époque de Napoléon, in: *Pour une histoire de la statistique, Vol. I: Contributions*, Paris, 1977, pp.233-253.
- PERROT (J.-C.), Les premières statistiques au regard de l'histoire intellectuelle, in: *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, XLV, 1995, 1, pp.51-62.
- PHILIPPART (A.), Les ministères en Belgique. Liste alphabétique des ministres, ministres d'État, sous-secrétaires d'État et commissaires du Roi de 1830 à 1960, in: *Res Publica*, III, 1961, 1, pp.66-85.
- POELMAN (R.), De nominatieve volkstelling te Oostakker in 1817, in: *Jaarboek van de Heemkundige Kring De Oost-Oudburg*, XVI, 1979, pp.3-92.
- POELMAN (R.), De nominatieve volkstelling te Oostakker in 1796. Een demografische en sociaal-economische benadering, in: *Jaarboek van de Heemkundige Kring De Oost-Oudburg*, XXX, 1993, pp.38-74.

- POLLET (J.), De volksoptelling te Zedelgem in 1806, in: *Handelingen van de Kring voor Heemkunde en Geschiedenis Pastoor Ronse Zilleghem*, XI, 1990, 1, pp.32-39.
- PORTER (T.), *The rise of statistical thinking, 1820-1900*, Princeton, 1986.
- PORTER (T.), Statistics and the politics of objectivity, in: *Revue de synthèse* (4e série), 1993, 1, pp.87-101. Reactie: DESROSIÈRES (A.), L'objectivation: ses coûts et ses effets, in: *Revue de synthèse* (4e série), 1993, 1, pp.103-104.
- PORTER (T.M.), The mathematics of society: variation and error in Quetelet's statistics, in: *The British Journal of Historical Science*, XVIII, 1985, pp.51-69.
- PORTER (T.M.), Lawless society: social science and the reinterpretation of statistics in Germany, 1850-1880, in: KRÜGER (L.), DASTON (L.J.), HEIDELBERGER (M.) (eds.), *The probabilistic revolution. Volume I. Ideas in history*, Cambridge (USA)/London, 1990, pp.351-375.
- PORTER (T.M.), Making things quantitative, in: *Science in context*, VII, 1994, 3, pp.389-407.
- PORTER (T.M.), *Trust in numbers. The pursuit of objectivity in science and public life*, Princeton, 1995.
- PORTER (T.M.), Was Quetelet a positivist?, in: *Actualité et universalité de la pensée scientifique d'Adolphe Quetelet. Actes du colloque organisé à l'occasion du bicentenaire de sa naissance. Palais des Académies, 24-25 octobre 1996, Bruxelles, 1997*, pp.199-209 (Mémoire de la Classe des Sciences, Collection in-8°, 3e série XIII).
- PORTER (T.M.), Statistics in the history of social science, in: BÉAUD (J.-P.), PRÉVOST (J.-G.) (eds.), *L'ère du chiffre. Systèmes statistiques et traditions nationales. The age of numbers. Statistical systems and national traditions*, Québec, 2000, pp.389-497 (L'âge de la démocratie).
- PORTER (T.M.), Adolphe Quetelet, een boegbeeld van de wiskunde, in: HALLEUX (R.), VANDERSMISSEN (J.), DESPY-MEYER (A.), VANPAEMEL (G.) (eds.), *Geschiedenis van de wetenschappen in België, 1815-2000*, Brussel, 2001, pp.91-98.
- PORTER (T.M.), Statistics and statistical methods, in: PORTER (T.M.), ROSS (D.) (eds.), *The Cambridge history of science. Volume 7. The modern social sciences*, Cambridge, 2003, pp.238-250.
- POULAIN (M.), Évolution des statistiques démographiques belges disponibles au niveau communal depuis la fin du XVIIIe siècle, in: *Revue belge de géographie*, CV, 1981, 5, pp.205-217.
- Publications statistiques officielles de la Belgique de 1830 à 1912, in: *Annuaire statistique de la Belgique et du Congo belge*, XLII, 1911, pp.CXIII-CXXIII.
- RANDERAAD (N.), Negentiende-eeuwse bevolkingsregisters als statistische bron en middel tot sociale beheersing, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, XXI, 1995, 3, pp.319-342.
- RANDERAAD (N.), The Dutch paths to statistics 1815-1830, in: KLEP (P.M.M.), STAMHUIS (I.H.) (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: the Netherlands 1750-1850*, Amsterdam, 2002, pp.99-123.

- RANDERAAD (N.), *Het onberekenbare Europa. Macht en getal in de negentiende eeuw*, Amsterdam, 2006.
- REINHARD (M.), *Étude de la population pendant la Révolution et l'Empire. Instruction, recueil de textes et notes*, Gap, 1961 (Commission d'Histoire économique et sociale de la Révolution française).
- REINHARD (M.R.), La statistique de la population sous le Consulat et l'Empire. Le Bureau de Statistique, in: *Population*, V, 1950, 1, pp.103-120.
- ROBERT-JONES (P.), Introduction, in: *Actualité et universalité de la pensée scientifique d'Adolphe Quetelet. Actes du colloque organisé à l'occasion du bicentenaire de sa naissance. Palais des Académies, 24-25 octobre 1996*, Bruxelles, 1997, pp.7-8 (Mémoire de la Classe des Sciences, Collection in-8°, 3e série XIII).
- ROSANVALLON (P.), *L'État en France de 1789 à nos jours*, Paris, 1990 (Points histoire 172).
- RUTTEN (A.), *La population belge depuis 1830. I. État de la population*, Louvain, 1899.
- SALAI (R.), BAVAREZ (N.), REYNAUD (B.), *L'invention du chômage. Histoire et transformations d'une catégorie en France des années 1890 aux années 1980*, Paris, 1986.
- SCHWEBER (L.), Styles of statistical reasoning: the French liberal tradition reconsidered, in: BÉAUD (J.-P.), PRÉVOST (J.-G.) (eds.), *L'ère du chiffre. Systèmes statistiques et traditions nationales. The age of numbers. Statistical systems and national traditions*, Québec, 2000, pp.299-324 (L'âge de la démocratie).
- S[OMERS] (S.), Bevolkingsenquête schending van privacy, in: *De Morgen*, 9/10/2001.
- S[OMERS] (S.), Privacycommissie wil meer tijd voor bevolkingsenquête, in: *De Morgen*, 9/10/2001.
- SOMERS (S.), Al minstens twintig officiële klachten tegen NIS-bevolkingsenquête, in: *De Morgen*, 3/10/2001.
- STAMHUIS (I.H.), 'Cijfers en Aequaties' en 'Kennis der Staatskrachten'. *Statistiek in Nederland in de negentiende eeuw*, Amsterdam, 1989 (Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen 33).
- STAMHUIS (I.H.), De 'probabilistic revolution' in de wetenschappen, in: STAMHUIS (I.H.), DE KNECHT-VAN EEKEL (A.) (eds.), *De met cijfers bedekte 19de eeuw. Toepassing van statistiek en waarschijnlijkheidsrekening in Nederland en Vlaanderen tussen 1840 en 1920. Gewina. Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek*, XV, 1992, pp.141-152.
- STAMHUIS (I.H.), An unbridgeable gap between two approaches to statistics, in: KLEP (P.M.M.), STAMHUIS (I.H.) (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: the Netherlands 1750-1850*, Amsterdam, 2002, pp.71-98.
- STAMHUIS (I.H.), Sources of information of Dutch university statisticians after 1800, in: KLEP (P.M.M.), STAMHUIS (I.H.) (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: the Netherlands 1750-1850*, Amsterdam, 2002, pp.193-216.

- STAMHUIS (I.H.), The differentiation of statistics and political economy: the teaching of Kluit and Vissering, in: KLEP (P.M.M.), STAMHUIS (I.H.) (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: the Netherlands 1750-1850*, Amsterdam, 2002, pp.171-191.
- STARR (P.), The sociology of official statistics, in: ALONSO (W.), STARR (P.) (eds.), *The politics of numbers*, New York, 1987, pp.7-57.
- Statistique, in: PICARD (E.), D'HOFFSCHMIDT (N.), DE LE COURT (J.), *Pan-dectes belges. Inventaire général du droit belge à la fin du XIXème siècle*, Bruxelles, 1911, CII, kol.483-486.
- STECHER (J.), De Reiffenberg, Frédéric Auguste Ferdinand Thomas, in: *BN*, Bruxelles, 1904, XVIII, kol.887-918.
- STENGERS (J.), GUBIN (E.), *Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918. Tome 2. Le grand siècle de la nationalité belge de 1830 à 1918*, Bruxelles, 2002.
- STIGLER (S.M.), *The history of statistics. The measurement of uncertainty before 1900*, Cambridge (USA)/London, 1986.
- STIGLER (S.M.), The measurement of uncertainty in the nineteenth-century social science, in: KRÜGER (L.), DASTON (L.J.), HEIDELBERGER (M.) (eds.), *The probabilistic revolution. Volume I. Ideas in history*, Cambridge (USA)/London, 1990, pp.287-292.
- STIGLER (S.M.), Adolphe Quetelet: statistician, scientist, builder of intellectual institutions, in: *Actualité et universalité de la pensée scientifique d'Adolphe Quetelet. Actes du colloque organisé à l'occasion du bicentenaire de sa naissance. Palais des Académies, 24-25 octobre 1996*, Bruxelles, 1997, pp.47-61 (Mémoire de la Classe des Sciences, Collection in-8°, 3e série XIII).
- STIGLER (S.M.), *Statistics on the table. The history of statistical concepts and methods*, Cambridge (USA)/London, 2000².
- SURDEZ (M.), Quand les frontières se font statistiques. La constitution d'un espace national considérée à travers le prisme des recensements, in: *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, XLV, 1995, 1, pp.63-79.
- SWIERSTRA (T.), Belg woont knus en comfortabel, in: *De Morgen*, 12/2/2003.
- SZRETER (S.), The genesis of the Registrar-General's social classification of occupations, in: *The British Journal of Sociology*, XXXV, 1984, 4, pp.522-546.
- TAMSE (C.A.), WITTE (E.), Inleiding, in: TAMSE (C.A.), WITTE (E.) (eds.), *Staats- en natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)*, Brussel/Baarn, 1992, pp.15-55.
- TANDEL (E.), Quoilin, Jean-Hilaire, in: *BN*, Bruxelles, 1904, XVIII, kol.513-515.
- THÉVENOT (L.), Statistique et politique. La normalité du collectif, in: BLONDIAUX (L.), FRANÇOIS (S.) (eds.), *L'imagination statistique. Politix*, 1994, 25, pp.5-20.
- TIXHON (A.), Les statistiques criminelles belges du XIXe siècle. Du crime au criminel. De la société à l'individu. Le chiffre au service de l'état, in: *Déviance et Société*, XXI, 1997, 3, pp.223-249.

- TIXHON (A.), Contrôler la Justice, construire l'État et surveiller le crime au XIXe siècle. Naissance et développement de la statistique judiciaire en Belgique (1795-1901), in: *RBPH*, LXXVII, 1999, pp.965-1001.
- TIXHON (A.), *Le pouvoir des nombres. Une histoire de la production et de l'exploitation des statistiques judiciaires belges (1795-1870)*, Louvain-la-Neuve, UCL (thèse de doctorat), 2001.
- TOYODA (T.), Essay on Quetelet and Maxwell from 'la Physique sociale' to statistical physics, in: *Revue des questions scientifiques*, CLXVIII, 1997, 3, pp.279-302.
- VAN BIERVLIET (L.), Keverberg de Kessel, Charles Louis Guillaume Joseph baron de, in: *NBW*, Brussel, 1981, IX, kol.427-431.
- VANDENBROEKE (C.), *Agriculture et alimentation*, Gand/Louvain, 1975.
- VAN DEN EECKHOUT (P.), De gemeenten en de lokale openbare instellingen, in: VAN DEN EECKHOUT (P.), VANTHEMSCHE (G.) (eds.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België*, Brussel, 1999, pp.49-118.
- VANDENWIJNGAERDEN (F.), National official publications of Belgium, in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, LXV, 1974, 3-4, pp.501-517.
- VANDEPUTTE (M.), De nominatieve volkstelling te Zulte in 1818, in: *Jaarboek van de Geschied- en Heemkundige Kring De Gaverstreke*, VI, 1978, pp.76-106.
- VAN DER HAEGEN (H.), Sociaal-economische en demografische structuur van de Vlaamse bevolking in het jaar IV, in: *BTNG*, XII, 1981, 1-2, pp.27-58.
- VANDERKINDERE (L.), *1834-1884. L'Université de Bruxelles. Notice historique*, Bruxelles, 1884.
- VANDERPIJPEN (W.), De landbouwstatistiek in Vlaanderen onder het Frans bewind, in: *BTNG*, II, 1970, 2, pp.29-46.
- VAN DEURSEN (A.T.), *Geschiedenis en toekomstverwachting. Het onderwijs in de statistiek aan de universiteiten van de achttiende eeuw*, Kampen, 1971.
- VANHAUTE (E.), Bevolking, arbeid, inkomen, in: ART (J.), VANHAUTE (E.) (eds.), *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19de en de 20ste eeuw*, Gent, 2003, pp.122-139 (Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? 1).
- VAN MAARSEVEEN (J.), Tijdens de eeuwwisseling geteld. De methode van onderzoek bij de Volkstelling 1899, in: VAN MAARSEVEEN (J.G.S.J.), DOORN (P.K.) (eds.), *Nederland een eeuw geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900*, Voorburg/Amsterdam, 2001, pp.13-39.
- VAN MAARSEVEEN (J.G.S.J.), Inleiding, in: VAN MAARSEVEEN (J.G.S.J.) (ed.), *Algemene tellingen in de twintigste eeuw*, Voorburg, 2002, pp.8-10.
- VAN MAARSEVEEN (J.G.S.J.), SCHREIJNDERS (R.) (eds.), *Welgeteld een eeuw*, Voorburg/Amsterdam, 1999.
- VAN NIEUWENHUYSE (L.), *Verzet of integratie? De politiek van de Franse overheden met betrekking tot de volkscultuur in het Leiedepartement tussen 1795 en 1814*, Gent, UGent (licentiaatsverhandeling), 2000.
- VANPAEMEL (G.), L.A.J. Quetelet (1796-1874). Pionier van de statistiek en de sociale fysica, in: *Gewina. Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek*, XIX, 1996, pp.338-341.

- VANPAEMEL (G.), Onderwijs voor 'de meer beschaafde klasse'. Het Museum voor Wetenschappen en Letteren te Brussel (1826-1834), in: *Scientiarum Historia*, XXIII, 1997, 1, pp.3-19.
- VANPAEMEL (G.), Wetenschapsgeschiedenis in België, in: HALLEUX (R.), OPSOMER (C.), VANDERSMISSEN (J.) (eds.), *Geschiedenis van de wetenschappen in België van de Oudheid tot 1815*, Brussel, 1998, pp.419-432.
- VAN REYBROUCK (D.), *De plaag. Het stille knagen van schrijver, termieten en Zuid-Afrika*, Amsterdam, 2001.
- VELLE (K.), Statistiek en sociale politiek: de medische statistiek en het gezondheidsbeleid in België in de 19de eeuw, in: *BTNG*, XVI, 1985, 1-2, pp.213-242.
- VERHELST (J.), Het fenomeen van de gemeentelijke statistieken, in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België 1795-1940. 12de internationaal colloquium. L'initiative publique des communes en Belgique 1795-1940. 12e colloque international. Spa, 4-7 sept. 1984. Handelingen. Actes*, Brussel, 1986, I, pp.265-274 (Historische uitgaven, Reeks in-8° 71).
- VERHULST (S.), *Edouard Ducpétiaux en de invoering van het cellulair gevangenisstelsel in België in de negentiende eeuw*, Gent, UGent (licentiaatsverhandeling), 1995.
- VILQUIN (E.), Comment travaille un grand esprit? Notes sur l'écriture de la Physique sociale, in: *Actualité et universalité de la pensée scientifique d'Adolphe Quetelet. Actes du colloque organisé à l'occasion du bicentenaire de sa naissance. Palais des Académies, 24-25 octobre 1996*, Bruxelles, 1997, pp.225-233 (Mémoire de la Classe des Sciences, Collection in-8°, 3e série XIII).
- VINCENT (A.), Tarlier, Jules, in: *BN*, Bruxelles, 1926-1929, XXIV, kol.584-588.
- VIRÉ (L.), La statistique napoléonienne dans les neuf départements belges. Éléments pour une critique, in: *La statistique en France à l'époque napoléonienne. Journée d'étude, Paris, 14 février 1980*, Bruxelles/Paris, 1981, pp.13-43.
- VOS (P.), De volkstelling van 31 december 1820 in het arrondissement Turnhout, in: *Taxandria*, XXXIX, 1967, pp.169-199.
- VRIELINCK (S.), Boerenbedrog. De volkstelling van het jaar VIII in de Belgische departementen, in: ART (J.), FRANÇOIS (L.) (eds.), *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eenoo*, Gent, 1999, pp.97-115.
- VRIELINCK (S.), *De territoriale indeling van België (1795-1963). Bestuursgeografisch en statistisch repertorium van de gemeenten en de supracommunale eenheden (administratief en gerechtelijk). Met de officiële uitslagen van de volkstellingen*, Leuven, 2000.
- WARD (R.), DOGETT (T.), *Keeping store. The first fifty years of the Central Statistical Office*, London, 1991.
- WAXWEILER (E.), Quetelet, Lambert-Adolphe-Jacques, in: *BN*, Bruxelles, 1904, XVIII, kol.477-494.
- WAXWEILER (E.), *Quetelet. Notice biographique*, Liège, 1905.
- WELLENS-DE DONDER (L.), Une lettre de Cécile Quetelet relative à la révolution belge de 1830, in: *Cahiers Bruxellois*, VI, 1961, 1, pp.68-75 .

- WELLENS-DE DONDER (L.), *La correspondance d'Adolphe Quetelet*, Bruxelles, 1964.
- WELLENS-DE DONDER (L.), *Inventaire de la correspondance d'Adolphe Quetelet déposée à l'Académie royale de Belgique*, Bruxelles, 1966 (Mémoire de la Classe des Sciences, Collection in-8° XXXVII-2).
- WESTERGAARD (H.L.), *Contributions to the history of statistics*, London, 1932.
- WILLCOX (W.F.), WOODBURY (R.M.), ANDERSON (O.N.), Statistics, in: SELIGMAN (E.R.A.) (ed.), *Encyclopaedia of the social sciences*, London, 1934, XIV, pp.356-373.
- WILLEMS (L.), Smits, Matthieu-Edouard in: *BN*, Bruxelles, 1914-1920, XXII, kol.868-876.
- WILS (K.), De sociologie, in: HALLEUX (R.), VANDERSMISSEN (J.), DESPY-MEYER (A.), VANPAEMEL (G.) (eds.), *Geschiedenis van de wetenschappen in België, 1815-2000*, Brussel, 2001, pp.305-322.
- WILS (K.), De getemde maatschappij. De socioloog als fysioloog, arts en chirurg, in: NYS (L.), DE SMAELE (H.), TOLLEBEEK (J.), WILS (K.) (eds.), *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving, 1860-1914*, Groningen, 2002, pp.108-122.
- WILS (K.), *De omweg van de wetenschap. Het positivisme en de Belgische en Nederlandse intellectuele cultuur, 1845-1914*, Amsterdam, 2005.
- WITLOX (H.), *Schets van de ontwikkeling van welvaart en bedrijvigheid in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Benelux, 1815-1830*, Nijmegen, 1956.
- WOOLF (H.) (ed.), *Quantification. A history of the meaning of measurement in the natural and social sciences*, Indianapolis/New York, 1961.
- WOOLF (S.), Contribution à l'histoire des origines de la statistique: France, 1789-1815, in: *La statistique en France à l'époque napoléonienne. Journée d'étude, Paris, 14 février 1980*, Bruxelles/Paris, 1981, pp.45-126.
- WOOLF (S.), Statistics and the modern state, in: *Comparative Studies in Society and History*, XXXI, 1989, pp.588-604.
- WORTON (D.A.), *The Dominion Bureau of Statistics. A history of Canada's central statistical office and its antecedents, 1841-1972*, Montreal/Kingston, 1998.
- ZAHN (F.), *50 années de l'Institut international de Statistique*, La Haye, 1935.

PERSOONSNAMENREGISTER

A

- Abrial, André Joseph (d') 60
 Achenwall, Gottfried 2-3, 65, 258-259, 276
 Achille P. 352
 Ackersdijck, Jan 100-102, 106, 109, 116, 125, 224
 Arago, François 135-136
 Arnould, Ambroise Marie 52

B

- Babbage, Charles 135, 251
 Bachasson de Montalivet, Jean-Pierre 68, 70-71
 Baillet, Ferdinand François Xavier (de) 106
 Ballois, Louis Joseph Philippe 51, 59, 74
 Bareel, C.-J.-F. 195, 199, 201-203, 244
 Baumhauer, Marie Matthieu (von) 115
 Beausire, Rosalie 297
 Bellefroid, Lambert 195, 197-198, 201, 203, 206, 209, 245, 269, 324-325, 328, 378, 381, 390, 393
 Bénézech, Pierre 44-46
 Benoiston de Neufchâteau, Louis-François 217-218, 250
 Bernoulli, Daniel 6
 Bernoulli, Jacob 6
 Bertaut, N.-J.-F. 195-196, 198, 202-204
 Bertillon, Louis Adolphe 145, 162
 Bidaut, Jean Guillaume Eugène 195, 199-200, 202-204, 210-211
 Bisschop van Spiers 3
 Bivort, Jean-Baptiste 195, 199-200, 202-204, 206, 210, 244, 247
 Blanqui, Jérôme Adolphe 108, 151
 Block, Maurice 229
 Bodio, Luigi 161, 251, 390
 Bonaparte, Lucien 49-51, 61
 Bonaparte, Napoleon 48, 62, 64, 67-68, 70-71, 74, 89
 Bosch Kemper, Jeronimo (de) 100, 115, 163
 Bouchu, Claude 24
 Bourguet, M.-N. 86
 Bouvard, Alexis 135
 Broca, Paul 145
 Brouckère, Charles (de) 216
 Brouckère, Henri (de) 150, 308

Buckle, Henry Thomas 146-147, 164

C

Cans, L. 216

Catherine D. 283

Chadwick, Edwin 209

Chanlaire, Pierre-Grégoire 64

Chaptal, Jean Antoine Claude 51-61, 63-64, 70, 73-74, 85-86, 258

Chassagne, S. 88

Colbert, Jean-Baptiste 38

Comte, Auguste 142, 146, 154, 160-162

Condorcet, Marie Jean Antoine Nicolas (Caritat de) 39, 165

Coninck, Patrice Claude Ghislain (de) 102

Conring, Hermann 2, 24, 258-259

Conscience, Hendrik 313

Constant Rebecque, Willem Anne (de) 142

Coppejans-Desmedt, H. 187

Coquebert de Montbret, Charles Eugène 66, 70-71, 88

Cosemans, A. 126

Costaz, Claude Anthelme 52, 60, 66, 71

Coste, Edmond (de la) 114

Couédic, P.L. (du) 83

Coux, Charles (de) 230-231

Crétet, Emmanuel 67

Cullen, M. 27

Curtet, Cécile Virginie 135

Curtis, B. 29, 31

Czoernig de Czernhausen, Karl (von) 228

D

Dandelin, Germinal 106, 134, 136, 157

David, Christian Georg Nathan 229

De Belder, J. 124

De Groote, Charles 393

De Kemmeter, Frédéric 230, 393

Decker, Pierre (de) 146, 269-270, 274, 332-333, 341-342

Dejongh, G. 124

Delcour, Charles 393

Dellafaille d'Huysse, Hippolyte 309, 361

Denis, Hector 150

Derote, Philippe 230-231

Desmaisières, Leander 303

Desmanet de Biesme, Charles 235, 305

Desmousseaux, Antoine François Ehrard 58

- Desrosières, A. 29, 89
 Detournay, Constant 194-196, 199, 202-204, 279
 Devrière, Adolphe 352
 Dieterici, Carl Friedrich Wilhelm 221
 Doncker 216, 249
 Donnant, Denis François 65, 87
 Doorn, Hendrik Jacob (van) 106
 Doucet, L.-J. 216
 Doulcet de Pontécoulant, Louis Gustave 56, 58
 Drapiez, Pierre 136
 Dreyfus, F.C. 10
 Drobisch, Moritz Wilhelm 145
 Ducpétiaux, Edouard 135, 149, 154, 194-195, 198, 200, 203, 206-210,
 216, 242-243, 246-247, 249, 255, 257-259, 262, 265, 269-270, 279,
 289, 304, 320, 387-388
 Dufau, Pierre Armand 4
 Dumont, André H. 265, 280
 Dumortier-Rutteau, Barthélémy 237, 350-351
 Dupiney de Vorepierre, B. 9
 Duquesnoy, Adrien 49, 51
 Durkheim, Emile 145, 162
 Duvillard de Durand, Emmanuel Etienne 51, 64-66, 87

E

- Eloy de Burdinne, Pierre Lambert 236
 Engel, Ernst 1, 140, 145, 227
 Ewijck, Daniël Jacob (van) 96, 103, 126, 135
 Expilly, Louis Alexandre 39-40

F

- Faider, Charles 195-198, 201, 203, 206, 209-211, 237, 245, 247-248, 265,
 267, 269-270, 388-389, 392-393, 397
 Faipoult, Guillaume Charles 86, 99
 Falck, Anton Reinhard 102-103, 134-135, 159
 Farr, William 12, 154, 159, 166, 209, 221, 252
 Fermat, Pierre (de) 6
 Ferrière, Alexandre (de) 51-52, 59, 65, 74, 83
 Fisher, Ronald 9
 Fourier, Joseph 72, 135, 140, 158-159
 François de Neufchâteau, Nicolas Louis 46-50, 53, 56, 59, 61-62, 73, 82-83,
 85
 Frère-Orban, Hubert 236, 274, 308

G

- Galton, Francis 9
 Garnier, Jean-Guillaume 134-135, 157
 Garnier, Joseph 221
 Gauss, Carl Friedrich 6, 136
 Gille, B. 81-83, 87
 Gobbelschroy, Pierre Louis (van) 105, 108, 126, 135
 Goethe, Johann Wolfgang (von) 136
 Goossens, M. 124
 Graunt, John 5
 Greef, Guillaume (de) 150
 Guégan, I. 80-82
 Guillaume, Gustave Henri Louis 195, 200-205, 209, 246-247, 390, 393

H

- Hailly, Charles François (de Preud'homme d') 134
 Hald, A. 30
 Hankins, F.H. 397
 Hélin, E. 242
 Hennau, Charles Auguste 230-231
 Henne, Alexandre 393
 Heuschling, Xavier VI, 22, 89, 106, 112, 152, 164, 181-182, 193, 195, 197-198, 201-205, 207-208, 210, 215, 224, 226-227, 230, 235, 242, 245-246, 251, 253, 257-258, 263, 269-270, 274, 277, 279-280, 283-284, 287-289, 297, 299, 304, 316-318, 334, 339, 344, 350, 363, 381, 387-390, 392, 397
 Hildebrand, Bruno 12, 164
 Hoffmann, Johann Gottfried 217-218
 Holst, Frédéric 217-218
 Hopf, Gustav 389
 Horvath, R. 397
 Huygens, Christiaan 6
 Hymans, Louis 195, 201, 203, 206, 210, 245, 247, 390, 392

J

- Jacobs, Victor 351
 Jamart, Henri 393
 Jochams, Felix 397
 Jottrand, Lucien 135, 149
 Jourdan d'Aubagne 69-70
 Julius, Nicolas Heinrich 217-218

K

- Kennedy, Joseph C.G. 221
 Kersseboom, Willem 26, 208
 Kervyn de Lettenhove, Joseph 392
 Keverberg de Kessel, Charles Louis Guillaume Joseph (de) 95, 98-99, 121, 124,
 140, 150, 165
 Klep, P. 30, 88
 Kluit, Adriaan 91, 100, 157
 Kuijlaars, A.-M. 30

L

- Lacroix, Sylvestre François 135
 Lalande, Joseph Jérôme (Lefrançais de) 207
 Lannuyer, Mélanie 134
 Lannuyer, Victor Stanislas 134
 Laplace, Pierre Simon (de) 6, 39-40, 49, 62, 72, 110, 135, 140, 144, 150,
 159, 161, 165, 208, 401
 Lebeau, Joseph 308-309
 Lebrun, M. 160
 Leclerc, Jean-Michel-Joseph 393
 Legoyt, Alfred 153, 252, 332
 Lejeune, Jules 230
 Lentz, Pierre 195, 201-203, 210, 245, 247, 390, 393
 Leopold I 312
 Leopold II 267, 381
 Lesbroussart, Jean-Baptiste Philippe 135-136, 149
 Liagre, Jean-Baptiste 393-394, 397
 Liedts, Charles 191-195, 231, 239, 242
 Lobatto, Rehuel 100, 107-110, 114-116, 118, 120, 128, 401
 Lombroso, Cesare 163
 Lottin, J. 160
 Louis Napoleon 221
 Louis XIV 37-38
 Louis XV 38
 Louis XVI 40
 Lüder, August Ferdinand 7

M

- Macar, Marie Charles (de) 308
 Magherman, Ives 352
 Mailly, Edouard 139
 Malaise, C. 358

Malou, Jules 194-195, 197, 200-201, 203-204, 210, 244, 246-247, 279,
 309, 385, 392-393
 Malthus, Thomas 150
 Maquaire, P.J. 134
 Marx, Karl 158
 Matthews, J. 15
 Mawhin, J. 156
 Meenen, Pierre-François (van) 135, 146-147
 Meersch, Emmanuel Carolus (van der) 124
 Meersch, Polydore Charles (van der) 215
 Mercier, Edouard Joseph 333
 Misson, Victor 194, 196-198, 201, 203-204, 211, 257-258, 279
 Mittermaier, Karl Josef Anton 217-218
 Moivre, Abraham (de) 6
 Moll, Gerard 108
 Mone, Franz Joseph 101
 Mons, Jean-Baptiste (van) 135
 Moreau de Jonnés, Alexandre 72, 144, 153, 258, 276, 279, 332
 Morren, Charles 265, 280
 Moxhet, Auguste 196, 200-201, 203-204, 390, 392

N

Nassau Senior, William 217-218
 Necker, Jacques 39-40, 80
 Nerenburger, Guillaume Adolphe 196, 200, 202-204, 209-210, 244, 393
 Nightingale, Florence 163
 Nompère de Champagny, Jean-Baptiste (de) 58, 63-64, 66-68, 74, 86-88
 Nothomb, Jean-Baptiste 183, 193, 234, 261, 290, 294, 305

O

O'Sullivan, E.-P. 393, 397
 Orts, Auguste 230
 Ots, Charles 134
 Owen, D. 30

P

Paepe, César (de) 150
 Partoes, Joseph 196-197, 199, 202-205, 269
 Pascal, Blaise 6
 Pearson, Karl 9, 14
 Périn, Charles 230
 Perrot, Edouard 194-196, 200-201, 203, 206, 243, 279, 379
 Perrot, J.-C. 80-83, 328
 Pettiti de Roreto, Carlo Ilarione 217-218

Petty, William 5
 Peuchet, Jacques 53, 59, 64-65, 74, 84, 87, 258-259, 276
 Piercot, Fernand 223, 236-237, 239, 269
 Pirenne, Henri 165
 Pirmez, Eudore 274, 350-351, 360, 392
 Pitou, Alexandre 58
 Play, Pierre Guillaume Frédéric (le) 149, 165
 Playfair, William 65, 87
 Poisson, Siméon Denis 135
 Politano, Helenio 24
 Porter, George Richardson 217-218, 221
 Porter, T.M. 156, 160
 Poulain, M. 300
 Proudhon, Joseph 150
 Putzeys, Jules 196-197, 201-204, 210, 247, 393, 397

Q

Quetelet, Adolphe V-VII, X, 20, 22-23, 101, 104, 108-110, 112, 114, 118, 120, 133-167, 171, 176-177, 186-187, 193-196, 200-201, 203-204, 206-212, 217, 220-221, 224-228, 231, 242, 245-247, 250-251, 259, 263, 265, 269-270, 272, 274, 279, 283, 287-291, 297, 299-300, 304, 316-319, 330-331, 339, 344, 351, 366, 376, 381, 387-390, 392-393, 396-397, 401, 413
 Quetelet, Ernest 135, 138, 140
 Quetelet, François Augustin 134
 Quetelet, François Henri Michel 134
 Quetelet, Isaure 135, 140
 Quoilin, Jean-Hilaire 196, 198, 201-203, 205, 210, 247, 393

R

Raoul, Louis Vincent 134
 Rau, Carl Heinrich 217-218
 Réaumur, René Antoine (de) 37
 Rees, Otto 100
 Reinhard, M.R. 83
 Renesse Breidbach d'Elderen, Louis Joseph (de) 305
 Robespierre 40
 Roëll, Willem Frederik 95
 Rogier, Charles 173, 177, 230, 237, 262-263, 265, 287, 289, 305
 Rosanvallon, P. 89
 Rousseau, Jean-Jacques 164
 Roussel, Adolphe 237
 Royer de Dour, Alexandre (de) 305, 308-309

S

- Sagra, Ramón (de la) 217-218
 Saksen-Coburg en Gotha, Albert (van) 137, 158, 224
 Saksen-Coburg en Gotha, Ernest (van) 137, 151
 Sanderson, J.-P. 158, 160
 Sauveur, Dieudonné 194, 196, 200, 203, 206, 209, 247, 279, 285
 Sauveur, Jules 393
 Savart, Victor 309
 Say, Horace 221, 332
 Say, Jean-Baptiste 74, 101
 Scheler, Auguste 255
 Schlim, Jean-Pierre Auguste 194, 196-197, 201, 203-204, 211, 247, 279
 Schlözer, August Ludwig (von) 3, 7, 65, 100, 125
 Schmeitzel, Martin 2
 Schnitzler, J.H. 4
 Sélys-Longchamps, Edmond (de) 265, 280, 353
 Sigart-Goffin, Joseph Désiré 305
 Silvestre, Augustin François 52, 60, 66, 70-71
 Sinclair, John 3
 Smith, Valentin 161
 Smits, Edouard 103-108, 110, 115, 117-118, 126, 135, 157, 171, 174-177, 181, 185, 192-193, 195-196, 199, 203, 206-207, 253, 257-258, 279, 289
 Stamhuis, I. 15, 24, 30
 Starr, P. 16, 19-20
 Stas, Jean-Servais 393
 Stevens, Edouard 196-198, 201, 203, 210, 247, 287
 Stigler, S.M. 160
 Stratenus, Adam Anthony 126
 Stuart, Martinus 97
 Süßmilch, Johann Peter 6, 26, 143
 Swinden, Jan Hendrik (van) 108, 128

T

- Tak van Poortvliet, Johannes Pieter Roetert 130
 Tarlier, Jules 196, 200-201, 203, 206, 210-211, 230, 245, 247, 255, 272-274, 350, 390, 392
 Tex, Cornelis A. (den) 100, 109, 144, 162
 Theux de Meylandt, Barthélémy (de) 176-177, 180, 204, 262, 308, 315, 351, 374
 Thiele, Thorvald 9
 Thiennes de Lombize, Charles Ignace Philippe (de) 93
 Thomassin, Louis François 82

Thonissen, Jean-Joseph 393
 Thorbecke, Johan Rudolph 101, 144
 Tixhon, A. 22, 29, 32, 159, 166, 185, 280
 Tollius, Herman 100
 Trumper, Nicolas Joseph 196-197, 199-200, 202-204, 244, 261
 Turgot 40
 Tydeman, Hendrik Willem 100-103, 125

V

Vandenpeereboom, Alphonse 267-268, 273-274, 349, 352, 354, 361, 384, 388
 Vandermaelen, Philippe 106
 Vandervelde, Emile 150
 Vanhaute, E. 124
 Vauban, Sébastien le Prestre (markies de) 38
 Velde, Anne Françoise (van de) 134
 Velle, K. 22
 Vergote, Auguste-Frederic 393, 397
 Veydt, Laurent 194, 196-197, 201, 203-204, 210-211, 247, 254, 279
 Victoria, koningin van Groot-Brittannië 137
 Villermé, Louis-René 141, 160, 209, 217-218, 250
 Vilquin, E. 158, 160
 Viré, L. 15
 Viry, Justin Marie 86
 Visschers, Auguste 194, 196, 198-199, 201-203, 207-210, 212, 215, 220-221, 224, 245, 247, 250, 269-270, 274, 279, 287, 387-388, 392-393, 397
 Vollenhoven, Cornelis 111, 113-114, 126

W

Wagemann, Jean-George 101, 157, 210
 Waha de Baillonville, Joseph (de) 235
 Westergaard, H. 20, 158, 363
 Weyer, Sylvain (van de) 135-136, 157, 174, 305-308
 Willem I 91-92, 95, 99-100, 102-103, 108, 110, 114, 116-118, 120, 137, 149, 151, 171, 189
 Wils, K. 30, 160
 Witlox, H. 122
 Woelmont, Ferdinand (de) 353
 Woolf, S. 87, 166
 Wttewaal, Gerard 103
 Wyruboff, Grégoire 146

De ginkgo-boom, ook wel eens Japanse notenboom of waaierboom genoemd, werd terecht een 'levend fossiel' genoemd (Charles Darwin, 1859): de soort bestond reeds toen de continenten nog niet gescheiden waren en (onder meer) bevolkt door de dinosauriërs. Als uitgestorven beschouwd werd de ginkgo 'herontdekt' in het Japan van de vroege achttiende eeuw en via de Verenigde Oost-Indische Compagnie opnieuw geïntroduceerd in Europa en Amerika. Het verbaast dus niet dat de ginkgo symbool staat voor levenskracht en flexibiliteit onder zeer verscheiden omstandigheden.

Aan (extracten van) de ginkgo worden sinds de zestiende eeuw in China allerlei geneeskundige kwaliteiten toegeschreven, het bevorderen van de bloedcirculatie bijvoorbeeld of van het geheugen, meer in het algemeen het stimuleren van de hersenactiviteit.

Het blad wordt traditioneel ook als bladlegger gebruikt, niet alleen uit esthetische overwegingen, maar omdat het schade aan boeken door ongedierte zou tegengaan. De aantrekkelijke waaivorm van het blad heeft vele kunstenaars geïnspireerd in China en Japan, maar ook in de Art Nouveau-beweging bijvoorbeeld. Misschien het meest bekend is Johann Wolfgang Goethes pleidooi (1815) om in het tweelobbig blad eenheid in tweeheld te zien, een ideaal van liefde op hoog niveau. Bij uitbreiding staat Ginkgo voor intellectuele gemeenschap, voor eenheid in kwaliteit, met respect voor de verscheidenheid in disciplines en uitdrukkingsvormen.

Om al deze redenen heeft Academia Press Ginkgo gekozen voor haar aparte imprint, symbool voor haar engagement als *gatekeeper*. Dit label staat borg voor een hoogstaande wetenschappelijke kwaliteit en is het resultaat van een wetenschappelijke selectie- en opvolgingsprocedure (met onder andere externe peer review en begeleiding door de verantwoordelijke wetenschappelijke kwaliteitsbewaking van Academia Press). Het Ginkgo-fonds richt zich in eerste instantie op (Nederlandstalig) onderzoek in de menswetenschappen en de sociale wetenschappen. Onderzoekers worden bij deze uitgenodigd om hun voorstellen in te dienen volgens de procedure beschreven op www.academiapress.be.

Verschenen eerder in dit fonds:

- B. Biebuyck, G. Buelens, K. De Moor, B. Keunen, G. Martens, D. Praet, A. Roose & W.M. Verbaal, *Negen muzen, tien geboden. Historische en methodologische gevalstudies over de interactie tussen literatuur en ethiek*, 2005.
- Nathalie Gontier & Katrien Mondt, *De nieuwe taalwetenschappen. Dynamisch inter(- en trans)disciplinair taalonderzoek*, 2005.
- Peter Tom Jones & Roger Jacobs, *Terra Incognita. Globalisering, ecologie en rechtvaardige duurzaamheid*, 2006.
- Isabelle Devos, *Allemaal beestjes. Mortaliteit en Morbiditeit in Vlaanderen, 18de-20te eeuw*, Reeks Historische Economie en Ecologie, 2006.
- Pieter Borghart, *In het spoor van Emile Zola. De narratologische code(s) van het Europese naturalisme*, 2006.
- Peter Tom Jones & Roger Jacobs, *Terra Incognita. Globalisering, ecologie en rechtvaardige duurzaamheid*, Tweede druk met nieuwe inleiding, 2007.
- Arthur Cools, Sabine Hillen, Vivian Liska & Erik Oger (reds.), *De macht van de sirene. Kennis en verleiding in de moderniteit*, 2007.